

Ideološke i političke mijene u Narodnoj (hrvatskoj) stranci (1879.-1905.)

Knežević, Adrian

Doctoral thesis / Doktorski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:539815>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-19**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZADRU

POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
JADRAN - POVEZNICA MEĐU KONTINENTIMA

Adrian Knežević

**IDEOLOŠKE I POLITIČKE MIJENE U
NARODNOJ (HRVATSKOJ) STRANCI (1879.-
1905.)**

Doktorski rad

Zadar, 2024.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ

JADRAN - POVEZNICA MEĐU KONTINENTIMA

Adrian Knežević

**IDEOLOŠKE I POLITIČKE MIJENE U NARODNOJ
(HRVATSKOJ) STRANCI (1879.-1905.)**

Doktorski rad

Mentor
Prof. dr. sc. Ante Bralić

Zadar, 2024.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

I. Autor i studij

Ime i prezime: Adrian Knežević

Naziv studijskog programa: poslijediplomski sveučilišni studij Jadran – poveznica među kontinentima

Mentor/Mentorica: prof. dr. sc. Ante Bralić

Datum obrane: 12. 11. 2024.

Znanstveno područje i polje u kojem je postignut doktorat znanosti: Humanističke znanosti, povijest

II. Doktorski rad

Naslov: Ideološke i političke mijene u Narodnoj (hrvatskoj) stranci (1879.-1905.)

UDK oznaka: 94(497.58)“1879/1905“ : 329

Broj stranica: 404

Broj slika/grafičkih prikaza/tablica: 20

Broj bilježaka: 893

Broj korištenih bibliografskih jedinica i izvora: 229

Broj priloga: 0

Jezik rada: Hrvatski

III. Stručna povjerenstva

Stručno povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada:

1. izv. prof. dr. sc. Sanda Uglešić (Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru), predsjednica
2. izv. prof. dr. sc. Mateo Bratanić (Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru), član
3. prof. dr. sc. Marko Trogrlić (Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu), član

Stručno povjerenstvo za obranu doktorskog rada:

1. izv. prof. dr. sc. Sanda Uglešić (Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru), predsjednica
2. izv. prof. dr. sc. Mateo Bratanić (Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru), član
3. prof. dr. sc. Marko Trogrlić (Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu), član

UNIVERSITY OF ZADAR

BASIC DOCUMENTATION CARD

I. Author and study

Name and surname: Adrian Knežević

Name of the study programme: Postgraduate University Study Adriatic – a Link between Continents

Mentor: full professor Ante Bralić, PhD

Date of the defence: November 12th,

2024

Scientific area and field in which the PhD is obtained: Humanities, history

II. Doctoral dissertation

Title: Ideological and Political Changes in the (Croatian) National Party (1879-1905)

UDC mark: 94(497.58)“1879/1905“ : 329

Number of pages: 404

Number of pictures/graphical representations/tables: 20

Number of notes: 893

Number of used bibliographic units and sources: 229

Number of appendices: 0

Language of the doctoral dissertation: Croatian

III. Expert committees

Expert committee for the evaluation of the doctoral dissertation:

1. associate professor Sanda Uglešić, PhD, chair
2. associate professor Mateo Bratanić, PhD, member
3. full professor Marko Trogrlić, PhD, member

Expert committee for the defence of the doctoral dissertation:

1. associate professor Sanda Uglešić, PhD, chair
2. associate professor Mateo Bratanić, PhD, member
3. full professor Marko Trogrlić, PhD, member

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Adrian Knežević**, ovime izjavljujem da je moj **doktorski** rad pod naslovom **Ideološke i političke mijene u Narodnoj (hrvatskoj) stranci (1879.-1905.)** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 17. studenog 2023.

Sadržaj

PREDGOVOR	VI
UVOD	1
<i>Preduvjeti formiranja hrvatske nacije u Dalmaciji.....</i>	<i>4</i>
<i>Faza A.....</i>	<i>7</i>
Ilirski pokret	9
Priobalna i zaobalna Dalmacija.....	10
Dubrovački slučaj.....	13
Faza B oblikovanja hrvatske nacije u austrijskoj Dalmaciji	14
<i>Različiti tipovi ilirizma u Dalmaciji</i>	<i>18</i>
Božidar Petranović i Srpsko-dalmatinski magazin	18
Dubrovački ilirizam.....	19
Jadranski multinacionalizam	20
Ante Kuzmanić i Zora dalmatinska.....	22
Vrhunac narodnog preporoda – revolucija 1848./1849.....	23
<i>Narodna stranka od 1861. do 1879. godine.....</i>	<i>25</i>
Prilike u Habsburškoj Monarhiji	25
Povijest Narodne stranke do 1879. godine.....	30
ODVAJANJE SRBA OD NARODNE STRANKE.....	44
<i>Narodnjaci prema „bukovičkoj izdaji“</i>	<i>44</i>
<i>Osnutak zasebne stranke dalmatinskih Srba.....</i>	<i>47</i>
<i>Strategija konfrontacije – Mihovil Pavlinović, Juraj Biankini i Miho Klaić</i>	<i>53</i>
<i>Stavovi dalmatinskih narodnjaka u polemici sa Srpskom strankom na Primorju</i>	<i>57</i>
<i>Strategija povlačenja – Lovro Monti, Pero Čingrija, Luko Zore i Frano Gondola.....</i>	<i>63</i>
ULAZAK NARODNJAKA U HOHENWARTOV KLUB U CAREVINSKOM VIJEĆU	80
SUKOB NARODNJAKA I DALMATINSKOG NAMJESNIKA STJEPANA JOVANOVIĆA	92
<i>Dolazak Jovanovića na položaj dalmatinskog namjesnika.....</i>	<i>92</i>

<i>Jovanovićevi pokušaji proširenja njemačkog jezika u upravi Dalmacije</i>	93
<i>Izbori za Dalmatinski sabor 1883. godine</i>	99
<i>Kraj sukoba narodnjaka i dalmatinskog namjesnika Jovanovića</i>	106
<i>Razlozi ostanka dalmatinskih narodnjaka u Hohenwartovu klubu</i>	107
POLITIČKA PREVIRANJA U SPLITU OSAMDESETIH GODINA	114
<i>Značaj Splita u narodnjačkoj ideologiji</i>	114
<i>Čvrstoća narodnjačke vlasti u Splitu</i>	121
<i>Sukobi unutar Narodne stranke nakon osvajanja vlasti u Splitu</i>	129
POKUŠAJ POVRATKA LUIGIJA LAPENNE U POLITIČKI ŽIVOT DALMACIJE	136
<i>Tko je bio Luigi Lapenna?</i>	136
<i>Slika Luigija Lapenne u ideologiji dalmatinskih narodnjaka</i>	137
<i>Lapennina kandidatura i poraz na izborima za Carevinsko vijeće 1885. godine</i>	138
<i>Narodnjaci protiv talijanskog nacionalizma u Dalmaciji</i>	147
<i>Borba narodnjaka protiv školstva na talijanskom jeziku u Dalmaciji</i>	154
PROMJENA IMENA STRANKE	163
<i>Program Narodnog hrvatskog kluba iz 1889. godine</i>	163
<i>Smrt Mihovila Pavlinovića</i>	167
<i>Definitivni gubitak nade u obnovu stare Narodne stranke</i>	171
<i>Sve veće širenje radikalnih hrvatskih ideja</i>	179
<i>Uzroci promjene imena Narodne stranke</i>	185
OPORTUNIZAM U POLITICI NARODNE (HRVATSKE) STRANKE	189
<i>Miho Klaić</i>	191
<i>Mihovil Pavlinović</i>	193
<i>Juraj Biankini</i>	196
<i>Gajo Bulat</i>	201
<i>Prebacivanje borbe za sjedinjenje na kulturno polje</i>	205
ODVAJANJE „ŠESTORICE“ OD NARODNE HRVATSKE STRANKE	210

<i>Saborska rasprava o čitankama za pučke škole</i>	210
<i>Program Hrvatskog kluba</i>	210
<i>Sličnosti i razlike između Narodnog hrvatskog kluba i Hrvatskog kluba</i>	213
<i>Zašto baš ta šestorica zastupnika?</i>	226
IZLAZAK NARODNJAKA IZ HOHENWARTOVA KLUBA I OSNIVANJE KLUBA HRVATSKIH I SLOVENSKIH ZASTUPNIKA U CAREVINSKOM VIJEĆU	243
<i>Izbori za Carevinsko vijeće 1891. godine</i>	243
<i>Držanje narodnjaka u vrijeme pada Taaffeove vlade</i>	248
<i>Osnivanje Kluba hrvatskih i slovenskih zastupnika u Carevinskom vijeću</i>	253
ODNOS NARODNJAKA I DALMATINSKE STRANKE PRAVA	264
<i>Reakcija narodnjaka na osnivanje dalmatinske Stranke prava</i>	264
<i>Saborske adrese o sjedinjenju 1894. i 1895. godine</i>	270
<i>Sukobi narodnjaka i pravaša na izborima, u Dalmatinskom saboru i u stranačkom tisku</i>	277
<i>Poticaji za zbližavanje dalmatinskih narodnjaka i pravaša</i>	285
<i>Smjena generacija u Narodnoj hrvatskoj stranci</i>	295
<i>Novi kurs i ujedinjenje Narodne hrvatske stranke sa Strankom prava</i>	303
PROZOPOGRAFSKA ANALIZA ZASTUPNIKA NARODNE (HRVATSKE) STRANKE U DALMATINSKOM SABORU OD 1879. DO 1905. GODINE	319
<i>Rasprostranjenost mandata Narodne (hrvatske) stranke po izbornim kurijama i izbornim kotarima</i>	320
Tablica 1 – zastupnici Narodne stranke u Dalmatinskom saboru 1880. i 1881. godine	321
Tablica 2 – zastupnici Narodne stranke u Dalmatinskom saboru od 1883. do 1888. godine	322
Tablica 3 – zastupnici Narodne hrvatske stranke u Dalmatinskom saboru od 1889. do 1895. godine	323
Tablica 4 – zastupnici Narodne hrvatske stranke u Dalmatinskom saboru od 1896. do 1901. godine	324
Tablica 5 – zastupnici Narodne hrvatske stranke u Dalmatinskom saboru od 1902. do 1904. godine	325

<i>Obrazovanje zastupnika Narodne (hrvatske) stranke</i>	330
Tablica 6 – obrazovanje zastupnika Narodne stranke 1880. i 1881. godine	330
Tablica 7 – obrazovanje zastupnika Narodne stranke od 1883. do 1888. godine	331
Tablica 8 – obrazovanje zastupnika Narodne hrvatske stranke od 1889. do 1895. godine	332
Tablica 9 – obrazovanje zastupnika Narodne hrvatske stranke od 1896. do 1901. godine	333
Tablica 10 – obrazovanje zastupnika Narodne hrvatske stranke od 1902. do 1904. godine	334
<i>Profesionalna pripadnost zastupnika</i>	337
Tablica 11 – profesionalna pripadnost zastupnika Narodne stranke 1880. i 1881. godine	337
Tablica 12 – profesionalna pripadnost zastupnika Narodne stranke od 1883. do 1888. godine	338
Tablica 13 – profesionalna pripadnost zastupnika Narodne hrvatske stranke od 1889. do 1895. godine	340
Tablica 14 – profesionalna pripadnost zastupnika Narodne hrvatske stranke od 1896. do 1901. godine	341
Tablica 15 – profesionalna pripadnost zastupnika Narodne hrvatske stranke od 1902. do 1904. godine	342
<i>Pripadnost zastupnika Narodne (hrvatske) stranke društvenoj eliti</i>	346
Tablica 16 – pripadnost društvenoj eliti zastupnika Narodne stranke 1880. i 1881. godine	347
Tablica 17 – pripadnost društvenoj eliti zastupnika Narodne stranke od 1883. do 1888. godine	348
Tablica 18 – pripadnost društvenoj eliti zastupnika Narodne hrvatske stranke od 1889. do 1895. godine	349
Tablica 19 – pripadnost društvenoj eliti zastupnika Narodne hrvatske stranke od 1896. do 1901. godine	350

Tablica 20 – pripadnost društvenoj eliti zastupnika Narodne hrvatske stranke od 1902. do 1904. godine	352
<i>Stranačka organizacija i vođa Narodne (hrvatske) stranke</i>	358
ZAKLJUČAK	371
POPIS IZVORA I LITERATURE.....	381
<i>Arhivski izvori</i>	381
<i>Objavljeni izvori</i>	381
<i>Literatura</i>	384
SAŽETAK.....	400
ABSTRACT	402
ŽIVOTOPIS AUTORA	404

PREDGOVOR

Svrha ovog doktorskog rada je objasniti ideološke postavke i političko djelovanje Narodne (hrvatske) stranke u jednom razdoblju njezina postojanja, od 1879. do 1905. godine. Narodna (hrvatska) stranka djelovala je u Dalmaciji, tada jednoj od pokrajina Habsburške Monarhije (od 1867. godine Austro-Ugarske Monarhije). To je bila prva stranka u Dalmaciji koja se zalagala za hrvatsku državnu ideju, odnosno za sjedinjenje te pokrajine s banskom Hrvatskom, središnjom hrvatskom pokrajinom koja se tada nalazila u drugom dijelu Monarhije i koja je s Dalmacijom u državnompravnom smislu bila povezana samo teoretski. Preciznije, postojala je načelna, virtualna veza putem Hrvatsko-ugarske nagodbe, ali u stvarnosti su te dvije pokrajine bile odvojene. Također, to je bila prva dalmatinska stranka koja se zalagala za uvođenje hrvatskog jezika kao službenog u sve dalmatinske javne institucije, umjesto talijanskog jezika koji je dotad u tim institucijama dominirao.

Rad obrađuje razdoblje od 1879. do 1905. godine. Početak tog razdoblja označen je istupom srpskih političara iz Narodne stranke u srpnju 1879. godine, a njegov kraj sjedinjenjem Narodne hrvatske stranke s dalmatinskom Strankom prava 1905. godine, čime je Narodna (hrvatska) stranka prestala postojati. U naslovu rada stranka je nazvana „Narodna (hrvatska) stranka“. To je zato što je ta stranka od svojeg nastanka početkom šezdesetih godina 19. stoljeća do 1889. godine nosila naziv „Narodna stranka“. U kolovozu te godine usvojen je novi stranački program, nakon čega je stranka promijenila ime u „Narodna hrvatska stranka“. Budući da ovaj doktorski rad obrađuje ideologiju i djelovanje stranke pod obama imenima, u njegovu naslovu je stranka navedena kao „Narodna (hrvatska) stranka“.

Nekoliko je motiva za odabir baš ove teme doktorskog rada. Prvi je taj da je povijest Narodne (hrvatske) stranke puno bolje istražena u razdoblju od osnivanja stranke do 1879. godine. Povijest stranke od 1879. godine do spajanja s dalmatinskim pravašima 1905. je slabije istražena, puno je manje znanstvenih radova koji obrađuju narodnjačku ideologiju i političko djelovanje u tom razdoblju, a pogotovo ne postoji djelo u kojem bi povijest Narodne (hrvatske) stranke u tom razdoblju bila sintetski prikazana. Ovim doktorskim radom se ta praznina nastoji barem donekle popuniti. Drugi motiv za odabir ove teme jest taj da Narodna (hrvatska) stranka kao prva politička opcija s hrvatskim predznakom u dalmatinskoj povijesti „zaslužuje“ jedan rad u kojem bi bili objašnjeni najznačajniji detalji iz njezine povijesti. Primjer djela tog tipa jest knjiga *Pravaštvo u Dalmaciji do kraja prvoga svjetskog rata* autora M. Diklića, koja na preko 500 stranica donosi povijest dalmatinske Stranke prava. Budući da

ne postoji slična knjiga koja bi govorila o Narodnoj (hrvatskoj) stranci, ovaj rad je jedan korak u tom smjeru. Zbog prostornih i vremenskih ograničenja, on ne obrađuje cijelu povijest Narodne (hrvatske) stranke, nego samo jedan njezin dio, i to onaj slabije istražen. Treći motiv za odabir baš ove teme jest činjenica da nitko još nije istraživao pripadnike Narodne (hrvatske) stranke kao kolektiv, nastojeći odgovoriti na pitanje tko su uopće bili ljudi koji su činili tu stranku. Zbog toga je posljednji dio rada posvećen prozopografskoj analizi narodnjačkih zastupnika u Dalmatinskom saboru od 1879. do 1905. godine. Prozopografija ili kolektivna biografija je historijska metoda koja u hrvatskoj historiografiji još uvijek nije jako raširena, a njome se nastoji utvrditi društvena pozadina članova određenog kolektiva, u ovom slučaju Narodne (hrvatske) stranke.

Rad je napisan na temelju izvora i postojeće literature. Od arhivskih izvora korišteni su dokumenti pohranjeni u Državnom arhivu u Zadru, u Arhivu HAZU u Zagrebu, Nacionalnoj sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu i u knjižnici Konzervatorskog odjela u Splitu. Iz Državnog arhiva u Zadru korišteni su dokumenti iz fonda Tajnih spisa Namjesništva. Iz Arhiva HAZU korišteni su dokumenti iz osobnog fonda Gaje Bulata. Iz Nacionalne sveučilišne knjižnice korištena su određena pisma, a iz knjižnice Konzervatorskog odjela u Splitu dokumenti iz osobnog fonda don Frane Bulića. Pregledani su i dokumenti iz fonda obitelji Čingrija u Državnom arhivu u Dubrovniku, ali naposljetku nisu korišteni, jer je to gradivo već dobro obrađeno u knjizi *Pero Čingrija* autora I. Perića.

Druga skupina korištenih izvora su objavljeni izvori. Takva su brzopisna izvješća Dalmatinskog sabora, odnosno transkripti saborskih rasprava, što je izuzetno vrijedan izvor. Također, na kraju svakog od tih izvješća su navedeni svi zastupnici, njihova zanimanja te akademske i plemićke titule, što su informacije korištene u prozopografskoj analizi. Među objavljene izvore spadaju i korespondencije istaknutih pripadnika Narodne (hrvatske) stranke. Od takvih treba istaknuti djela: *Korespondencija Mihovila Pavlinovića*, koju su priredili A. Palavršić i B. Zelić, *Iz korespondencije Miha Klaića*, koje je priredio T. Macan, *Iz korespondencije Miha Klaića (Prilozi građi za historiju narodnog preporoda u Dalmaciji)*, koje je priredila N. Beritić, *Iz korespondencije Jurja Biankinija, urednika „Narodnog lista“ i Pisma Miha Klaića uredniku „Narodnog lista“ Jurju Biankiniju*, koje je priredio H. Morović. Neizostavan izvor su i stranačke tiskovine, jer se putem njih pred lice javnosti iznose stranačka ideologija i informacije o djelovanju pripadnika stranke. Korištena su tri lista: *Narodni list*, koji je do 1892. godine bio glasilo Narodne (hrvatske) stranke, *Narod*, koji je od 1884. do 1892. godine bio glasilo splitskih narodnjaka, nakon čega je postao jedino glasilo

Narodne hrvatske stranke, da bi se 1894. godine pretvorio u *Jedinstvo*, što je treći stranački list korišten prilikom pisanja ovog rada.

Literatura korištena za izradu ovog rada je obimna, a na ovom mjestu treba spomenuti neka od najvažnijih djela. Na prvom mjestu su djela koja govore o najistaknutijim pripadnicima Narodne (hrvatske) stranke. Takvo je djelo knjiga *Miho Klaić* autora T. Macana. O drugom vodećem pripadniku stranke Mihovilu Pavlinoviću govore knjige *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji: (Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869)* autora N. Stančića, *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i don Mihovil Pavlinović* autorice B. Zelić-Bučan i *Mihovil Pavlinović i narodni preporod u Dalmaciji od godine 1848. – 1887. u svjetlu nepoznatih izvora* autora Marina Pavlinovića, inače nećaka Mihovila Pavlinovića, objavljena davne 1936. godine. O Mihovilu Pavlinoviću govori i zbornik *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, čiji je urednik N. Stančić. O Jurju Biankiniju govori rad K. Milutinovića *Politički profil Jurja Biankinija*. O Gaji Bulatu govori rad I. Perića *Posljednje godine života i političke aktivnosti Gaje Bulata*. O Peru Čingriji govori već spomenuta knjiga istog autora naslovljena jednostavno *Pero Čingrija*. Značajno je i djelo istog autora pod nazivom *Politički portreti iz prošlosti Dalmacije*.

Važno je spomenuti i djela koja govore o političkim protivnicima Narodne (hrvatske) stranke. Tako o dalmatinskoj Stranci prava govori već spomenuta knjiga M. Diklića *Pravaštvo u Dalmaciji do kraja prvoga svjetskog rata*. O autonomašima govori knjiga *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću* autora J. Vrandečića, kao i doktorski rad M. Đinđića pod naslovom *Talijanski zastupnici u Dalmatinskom saboru: okvir za kolektivnu biografiju 1883.-1912. (1918.)*. O Srpskoj stranci u Dalmaciji govori doktorski rad T. Rajčića naslovljen *Srbi u Dalmaciji od pravoslavnog tradicionalizma do nacionalnog radikalizma*.

Općenito o Dalmaciji tog vremena govore knjige *Prošlost Dalmacije* G. Novaka, *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću* M. Trogrlića i N. Šetića te *Dalmacija u XIX. stoljeću* M. Diklića. Vrlo je značajna i knjiga *Dalmatinski sabor: 1861.-1912. (1918.) god.* I. Perića, koja detaljno obrađuje funkcioniranje te institucije, unutar koje je u prvom redu djelovala Narodna (hrvatska) stranka. Treba istaknuti i neke knjige stranih autora. Radi se o djelima koja govore o povijesti Habsburške Monarhije, odnosno Austro-Ugarske. Takve su knjige *Habsburška Monarhija 1809-1918* A. J. P. Taylora, *The Habsburg Empire: A New History* P. M. Judsona, *The Habsburgs: The History of a Dynasty* B. Curtisa i *The Grand Strategy of the Habsburg Empire* A. Wess Mitchella. Među knjigama stranih autora treba istaknuti i knjige *Narodni*

preporod u Dalmaciji: od slavenstva prema modernoj hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideji poljskog povjesničara A. Cetnarowicza, koja donosi mnoštvo informacija o Narodnoj stranci prije razdoblja o kojem je u ovom radu riječ, zatim *The Italians of Dalmatia: From Italian Unification to World War I* L. Monzalija, koja govori o dalmatinskim političkim Talijanima i *Parteien, Politik und Staatsgewalt in Dalmatien (1900 – 1918)* J. Kalwode, koja sagledava odnos dalmatinskih stranaka i državnih institucija iz perspektive potonjih.

Na ovom mjestu želim zahvaliti onima koji su mi pomogli u izradi ovog doktorskog rada. Veliko hvala mentoru prof. dr. sc. Anti Braliću na dobronamjernim sugestijama, ispravicima nedostataka i velikoj kreativnoj slobodi koju mi je omogućio u izradi ovog rada. Hvala mojim kolegama iz Područnog centra Gospić Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar, dr. sc. Ivanu Brliću, dr. sc. Aniti Bušljeti Tonković i Emi Bašić, na podršci i atmosferi poticajnoj za rad. Hvala osoblju Državnog arhiva u Zadru, Znanstvene knjižnice Zadar, Nacionalne sveučilišne knjižnice u Zagrebu, Državnog arhiva u Dubrovniku, Arhiva HAZU u Zagrebu i dr. sc. Anđelku Mihanoviću iz Konzervatorskog odjela u Splitu. Beskrajno hvala Nevenu Kovačevu na transkripciji arhivskih dokumenata pisanih njemačkom goticom. Hvala prof. dr. sc. Marku Trogrliću na pomoći oko razjašnjenja određenih nedoumica. Hvala gđi. Rafaeli Čurković i gđi. Danijeli Gašparović iz Ureda za poslijediplomske studije Sveučilišta u Zadru na pomoći u rješavanju svih administrativnih pitanja povezanih s pisanjem ovog rada. Hvala svim kolegama s poslijediplomskog studija Jadran – poveznica među kontinentima na podršci i razmjeni korisnih iskustava. Hvala mojoj obitelji, u prvom redu supruzi Petri na razumijevanju i poticajima kad god bih izgubio vjeru u svoje sposobnosti.

Hvala Bogu Svemogućemu što mi je dao afinitet, volju, a računam i neki talent za bavljenje ovim poslom.

U Zadru, 4. studenog 2023.

Adrian Knežević, mag. hist.

UVOD

Teorijsko određenje pojmova

Djelovanje Narodne stranke u Dalmaciji dio je procesa izgradnje moderne hrvatske nacije. Samo ime stranke sugerira da ona djeluje u ime određenog naroda. Što je uopće hrvatski narod kojeg je ta stranka zastupala? Kako je nastao i tko su njegovi pripadnici? Za odgovoriti na to pitanje, potrebno je iznijeti neke teorijske postavke povezane s nacijom i nacionalizmom.

Brojni su se autori bavili pitanjima nacije i nacionalizma, no ovdje će zbog uštede prostora biti navedeno samo nekoliko najpoznatijih. Prvi je Benedict Anderson, koji naciju definira kao zamišljenu političku zajednicu. Nacija je zamišljena zato što pojedinac najvjerojatnije nikad neće sresti većinu drugih pripadnika svoje nacije, a ipak osjeća zajedničku pripadnost s njima. Zamišljena je kao ograničena, suverena i zajednica. Ograničena je jer uvijek obuhvaća određeni broj ljudi, suverena je jer je nastala nasuprot dinastičkim kraljevstvima, a zajednica je jer njezini pripadnici osjećaju određeno zajedništvo iako među njima postoje brojne nejednakosti.¹

Ernest Gellner definira nacionalizam kao političko načelo prema kojem nacija i politička jedinica trebaju biti istovjetne. Međutim, stvarnost često nije takva, a najgori oblik „nepravilnosti“ je podređenost stanovništva stranoj vladajućoj eliti.² Pojava nacionalizma je prema Gellneru posljedica prijelaza iz agrarnog u industrijsko društvo, koje je vođeno idejom stalnog napretka i koje sadrži složenu podjelu rada. U njemu se pojavljuje moderna država kao skup institucija koje tu podjelu rada reguliraju. Pritom je presudno standardizirano obrazovanje koje pojedincu omogućuje zauzimanje nekog položaja u takvoj složenoj podjeli rada. Tim obrazovanjem upravlja isključivo država, a odvija se na standardnom jeziku kojeg opet propisuje država. Dok su u agrarnom društvu dominirale male lokalne zajednice poput obitelji i sela, u industrijskom društvu država preuzima njihovu ulogu, jer one ne mogu pojedinca uključiti u podjelu rada.³ Budući da stalno pokušava ostvariti napredak, industrijsko društvo je vrlo pokretno i stoga egalitarno, jer nitko ne može učiniti svoj položaj nasljednim, barem ne na način na koji je to bilo moguće u agrarnom društvu.⁴ Dakle, nacije i nacionalizmi se pojavljuju u društvu čiji pripadnici moraju proći kroz određeni sustav obrazovanja, susreću

¹ ANDERSON, Benedict, 2006, 6-7.

² GELLNER, Ernest, 1998, 21.

³ Isti, 53-54.

⁴ Isti, 44-45.

se s velikim brojem drugih pripadnika društva te moraju koristiti standardni jezik da bi se s njima sporazumjeli. Tako nastaje određeni tip visoke kulture koji dolazi „odozgo“ i koji zapravo ujedinjuje pripadnike određenog društva u naciju.⁵ Međutim, dodaje Gellner, nije dovoljno da dvije osobe dijele zajedničku visoku kulturu. Da bi pripadali istoj naciji, oni moraju jedan drugome priznavati pripadnost toj naciji.⁶

Eric J. Hobsbawm naciju smatra modernom tvorevinom proizašlom iz određene društvene evolucije. U 19. stoljeću je definitivno afirmiran koncept moderne države koja putem svojih institucija vrši vlast nad svim stanovnicima određenog teritorija. Zahvaljujući istovremenom razvoju prometa i sredstava komunikacije, nitko se više ne može izolirati od državnih institucija, zakona i standardiziranog jezika.⁷ To omogućuje nastanak nacija jer stanovnici određene države počinju tvoriti cjelinu, razvijati ideju o zajedničkoj pripadnosti i pronalaziti zajednička obilježja u obliku simbola, sjećanja i značajnih ličnosti.⁸

Anthony D. Smith ističe razliku između zapadnog i istočnog modela nacije. U zapadnoj Europi nacija predstavlja zajednicu stanovnika određenog teritorija koji ima povijesni značaj i koji im je domovina. Na tom teritoriju djeluju državne institucije i zakoni kojima su podložni svi stanovnici. Ta ih podložnost pretvara u građane koji su jednaki pred zakonom i koji imaju određena prava i obveze čime su odvojeni od pripadnika drugih nacija. Na to se nadovezuje zajednička kultura sastavljena od sjećanja, mitova, simbola i tradicija, koja se prenosi obrazovanjem i masovnim medijima.⁹ To bi bio zapadni ili građanski model nacije, koji polazi od države prema naciji. Taj su proces vodile građanske elite djelujući unutar okvira otprije postojećih državnih institucija, rušeći feudalni, staleški sustav i šireći pojam nacije na sve stanovnike države, nakon ukidanja feudalizma jednake pred zakonom. Proces oblikovanja nacija po građanskom modelu ipak nije bio lišen jezično-kulturne, odnosno etničke sastavnice. Njegov neizostavni dio bila je kulturna standardizacija, odnosno uvođenje standardnog jezika i jedinstvenog kulturnog prostora i njihovo širenje na sve stanovnike države.¹⁰

S druge strane, Smith karakterističnim za istočnu Europu smatra model oblikovanja nacija kod kojeg nacija predstavlja svojevrsnu proširenu obitelj. Takav, etnički model naglašava

⁵ Isti, 55-57.

⁶ Isti, 27.

⁷ HOBBSAWM, Eric J., 1998, 89-90.

⁸ Isti, 99.

⁹ SMITH, Anthony D., 1991, 10-11.

¹⁰ STANČIĆ, Nikša, 2007, 35-36.

zajedničko podrijetlo i stanovnika i njihovu kulturu te su u njemu ključni jezik i običaji.¹¹ Po tom modelu su se oblikovale nacije unutar multietničkih država poput Habsburške Monarhije, Osmanskog Carstva i Ruskog Carstva i na prostorima poput Njemačke i Italije, gdje je postojalo etničko, ali ne i državno-pravno jedinstvo. Takav proces je tekao u obrnutom smjeru od građanskog modela, dakle od nacije prema državi. U navedenim se krajevima nije mogla dogoditi kulturna standardizacija na jednom jeziku, a budući da se modernizacija odvijala sporijim tempom nego u zapadnoj Europi, nije se mogao razviti samostalan i snažan građanski sloj. Prema tome, u srednjoj i istočnoj Europi nije građanski sloj razvlastio plemstvo kao na zapadnom dijelu kontinenta, nego je društvena elita bila sastavljena od „honoratske“ interesne skupine koju su činili plemići i imućniji građani. Oni su prihvaćali tekovine modernizacije, ali samo u onoj mjeri u kojoj nisu ugrožavale njihove društvene i političke interese. Umjesto da naciju afirmiraju kao zajednicu ravnopravnih građana na kojima počiva državni suverenitet, pripadnici takvih elita su ključnim elementom nacionalnog identiteta proglasili etnicitet, odnosno jezik i kulturu. Nacija oblikovana po takvom modelu je zapravo etnički kolektivitet nadređen pojedincu.¹²

Razliku između zapadnoeuropskog i srednjoeuropskog modela oblikovanja nacija elaborira Miroslav Hroch, koji razlikuje „velike“ i „male“ nacije. Dok su zapadnoeuropske nacije nastale tako što se građanski stalež pobunio protiv feudalne elite i poistovjetio s nacijom koja je obuhvatila sve formalno ravnopravne pojedince, srednjoeuropske nacije su se oblikovale pod vlašću elite koja nije bila etnički istovjetna većini naroda.¹³ Hroch donosi trofazni model oblikovanja srednjoeuropskih nacija. U fazi A djeluje određeni broj pojedinaca, najčešće intelektualaca, koji proučavaju jezik, kulturu i povijest svog naroda koji je podčinjen stranoj vlasti. Ti pojedinci su entuzijasti i nemaju značajniji utjecaj na društvo. U fazi B dolazi do širenja nacionalne svijesti, a vodstvo preuzima skupina patriota koji nastoje zainteresirati mase za jezik, kulturu i povijest koristeći pritom znanstvena dostignuća. Iz te faze može, ali ne mora nužno nastati faza C u kojoj nacionalni pokret postaje masovan.¹⁴ Hroch takve podčinjene nacije dodatno dijeli na nepovijesne nacije, odnosno nacije koje nikad nisu imale vlastitu neovisnu državu, i nacije koje u srednjem vijeku jesu imale vlastitu državu, ali su ostale bez nje prije nego su se oblikovale u modernu naciju.¹⁵

¹¹ SMITH, Anthony D., 1991, 11-12.

¹² Isti, 37-39.

¹³ HROCH, Miroslav, 2006, 36-37.

¹⁴ Isti, 53-54.

¹⁵ Isti, 37.

Što je, dakle, potrebno da bi se oblikovala jedna nacija? Potreban je prije svega određeni teritorij. Na njemu mora djelovati moderna država sa svojim institucijama i zakonima kojima su podložni svi stanovnici. Ti stanovnici moraju međusobno komunicirati standardnim jezikom i prolaziti kroz standardizirani sustav obrazovanja putem kojeg primaju jedinstvenu kulturu. Njihovo društvo mora proći kroz proces modernizacije i mora biti industrijsko, egalitarno i mobilno, što znači da su njegovi stanovnici međusobno jednaki i da zauzimaju različite položaje u podjeli rada. Također, stanovnici moraju osjećati pripadnost zajednici i moraju priznavati pripadnost drugim članovima iste zajednice te moraju vjerovati da su svi zaista jednaki i da dijele istu sudbinu.

Preduvjeti formiranja hrvatske nacije u Dalmaciji

Proces oblikovanja moderne hrvatske nacije započet je dok su hrvatske zemlje bile administrativno razdijeljene i pod stranom vlašću. To znači da se hrvatska nacija oblikovala po srednjoeuropskom modelu kod kojeg etnicitet većine stanovnika postaje čimbenik koji ih ujedinjuje u naciju i odvaja od vladajuće elite koju se uglavnom promatra kao tlačitelja. Oblikovanje hrvatske nacije stoga je moguće pratiti prema modelu M. Hrocha.

Hrochov model oblikovanja srednjoeuropskih nacija predstavlja idealni tip, odnosno teorijski konstrukt. Takve se nacije u teoriji oblikuju tako što najprije djeluje određeni broj pojedinaca, nakon toga nositelj postaje skupina patriota, a na kraju nacionalni pokret zahvaća cjelokupno stanovništvo. Međutim, praksa je uvijek drugačija, posebno u slučaju hrvatske nacije, koja se oblikovala na području nekoliko zasebnih političko-teritorijalnih jedinica, međusobno slabo povezanih i s različitim društvenim uređenjima.¹⁶ Središnji prostor bila je banska Hrvatska, koja jest bila pod stranom vlašću, ali je ipak unutar te strane države bila autonomno područje s vlastitim državnim institucijama i donekle je sama odlučivala o sebi. Stoga je dio tamošnje domaće elite otpočeka sudjelovao u procesu hrvatske nacionalne integracije. Dalmacija je, s druge strane, kad je taj proces krenuo, već stoljećima bila odvojena od ostalih hrvatskih zemalja, zbog čega je većinski dio njezine elite prihvatio talijanski jezik i kulturu te nije, barem u početku, uopće sudjelovao u procesu hrvatskog nacionalnog oblikovanja u pokrajini.

Koncept moderne nacije je teško objasniti bez spominjanja pojma etniciteta. Etničke zajednice i s njima povezani etnički identiteti su uvijek stariji od nacija i nacionalnih

¹⁶ GROSS, Mirjana, 1981, 175.

identiteta, jer potonji, kako je već rečeno, nastaju u razdoblju moderne.¹⁷ Tri su važna pojma povezana s etnicitetom i etničkim identitetom. Prvi je etnička grupa, odnosno skupina ljudi koji dijele zajednički identitet na temelju iste kulture, tradicije, vjeroispovijesti, povijesti, jezika i drugih osobina. Drugi pojam je etnija, odnosno etablirana etnička grupa koja ima svoje ime, identitet i povijesni kontinuitet. Unutar jedne etnije mogu postojati i manjinske etnije odnosno sub-etnije, što je treći značajni pojam.¹⁸ Ni etnički ni nacionalni identiteti nisu statični ni nepromjenjivi. To su ustvari procesi koje izgrađuju ljudi svojim društvenim djelovanjem i interakcijama s drugim ljudima. U razdoblju moderne se pojavila potpuno nova društvena organizacija unutar koje su se etnički i nacionalni kolektiviteti oblikovali na novi način, kao homogena cjelina koja je nositelj državnog suvereniteta, što dugoročno dovodi do izgradnje nacionalnog jedinstva i identiteta kod ljudi koji tu cjelinu čine.¹⁹ Nacionalni identitet postaje kolektivan i masovan jer zahvaća cjelokupnu populaciju koja se uključuje u javni život, no i dalje se radi o procesu, jer se taj identitet mijenja kako se sve više ljudi integrira u naciju i kako se nacionalna država i njezina kultura organiziraju.²⁰

Hrvatska nacija se oblikovala na „hrvatskom prostoru“, odnosno području na kojem su još ranije kontinuirano živjeli etnički Hrvati. Taj se prostor protezao od Drave do Jadrana te od Sutle i Dragonje do Drine i ulaza u Boku kotorsku. Povijesno nasljeđe je taj prostor učinilo heterogenim u administrativnom, gospodarskom, etničkom i kulturnom pogledu. Tradicionalno se u historiografiji kao početak epohe nacionalizma u hrvatskim zemljama uzima 1790. godina, odnosno obnova političkog života nakon prestanka apsolutističke vladavine habsburškog cara Josipa II.²¹ Prije početaka procesa oblikovanja hrvatske nacije, na hrvatskom prostoru su postojale hrvatske prednacionalne zajednice oblikovane pod utjecajem socijalnih i kulturnih značajki. Osnovna podjela pritom je bila ona na pučke mase i društvenu elitu. I na razini puka i na razini elite postojala je hrvatska etnička zajednica, odnosno hrvatska etnija, a pripadnici elite su se dodatno dijelili na zagovornike hrvatske staleške nacije odnosno „natio croatice“²² i na zagovornike onoga što se danas naziva pokrajinskim

¹⁷ KORUNIĆ, Petar, *Etnički i nacionalni identiteti u Hrvatskoj u 19. i 20. stoljeću*, 78.

¹⁸ KORUNIĆ, Petar, 2003, 1-2.

¹⁹ KORUNIĆ, Petar, *Etnički i nacionalni identiteti u Hrvatskoj u 19. i 20. stoljeću*, 83-84.

²⁰ Isti, 85-86.

²¹ STANČIĆ, Nikša, 2002, 71-72.

²² Nju su činili pripadnici hrvatskog plemstva i bila je definirana teritorijalno, a ne etnički. U stvarnosti je obuhvaćala bansku Hrvatsku i Slavoniju, tj. prostor na kojem je hrvatsko plemstvo putem staleških političkih institucija (sabora i bana) obnašalo određenu vlast, dok je jedan njezin dio bio „virtualan“, što znači da se odnosio na povijesni teritorij nekadašnje hrvatske srednjovjekovne države, veći od realnog teritorija banske Hrvatske i Slavonije. „Natio croatica“ je imala svoj staleški identitet, zagovarala je svoja „municipalna prava“, odnosno cjelovitost i autonomiju hrvatske države, latinski kao službeni jezik, a njezini članovi su bili isključivo plemići, ne i pripadnici puka. (STANČIĆ, Nikša, 2002, 95-97.)

partikularizmima, poput kajkavskog „horvatskog“, slavo-dalmatinskog ili slavonskog identiteta.²³

Hrvatski prostor je u razdoblju moderne doživio promjene koje su omogućile oblikovanje hrvatske nacije. Politička modernizacija dovela je do ukidanja feudalizma i utemeljenja političkih institucija građanskog tipa, a provedena je i kulturna standardizacija čiji je najvažniji element bilo oblikovanje standardnog jezika. U takvim uvjetima oblikovala se hrvatska nacija ne više kao staleška zajednica, nego kao zajednica ravnopravnih građana. Pojavila se ideja o hrvatskom političkom narodu, odnosno ideja o Trojednoj Kraljevini kao državi čiji suverenitet počiva na povijesnom pravu. Unutar te države postoji hrvatska nacija kao zajednica ravnopravnih građana, ali je ona ipak definirana etnički, odnosno jezično-kulturno. Ona je nositelj državnog suvereniteta, a trojedna Kraljevina je njezina nacionalna država. Stoga je pojam hrvatskog političkog naroda svojevrsna mješavina zapadnoeuropskog građanskog i srednjoeuropskog etničkog nacionalizma.²⁴

Pritom treba istaknuti dvije činjenice. Prvo, na hrvatskom prostoru se tijekom povijesti oblikovalo više etnija, ne samo hrvatska. Ipak, hrvatska etnija je na kraju potisnula sve ostale etnije, no to je bio dugotrajan proces, a hrvatski nacionalni identitet je pritom bio višestruk. Osim općeg hrvatskog identiteta, koji se odnosio na odanost hrvatskoj državnoj ideji i tradiciji, hrvatskim državnim i političkim institucijama, hrvatskom državnim teritoriju, kulturnim vrijednostima i slično, hrvatski su nacionalisti iz 19. stoljeća izražavali i druge identitete, među ostalima opći slavenski, južnoslavenski, ilirski i slovinski identitet te različite regionalne, vjerske, socijalne i kulturne identitete.²⁵ Stoga je oblikovanje hrvatske nacije trajalo dugo i poprimalo različite oblike. Drugo, važno je još jednom naglasiti da nacija istovremeno sadrži objektivni i subjektivni element, odnosno stvarne odnose pripadnika određenog društva i njihove osjećaje o zajedničkom nacionalnom identitetu. Puno je teže proučavati subjektivni dio jer se ipak radi o psihološkom fenomenu o kojem je vrlo teško pronaći vjerodostojne izvore. Ipak, moguće je proučavati određene podsisteme nacionalne svijesti, a to su svjesna djelatnost pojedinaca ili skupina ljudi unutar nacionalne zajednice i odnos tih pojedinaca ili skupina prema toj zajednici koji nastaje kao rezultat svjesne djelatnosti. Svjesnim djelovanjem pojedinaca i skupina nastaju nove vrijednosti koje preoblikuju društvo i u procesu dugog trajanja oblikuju modernu naciju. Nacionalna svijest

²³ STANČIĆ, Nikša, 2002, 79.

²⁴ STANČIĆ, Nikša, 2007, 33-35.

²⁵ KORUNIĆ, Petar, 2000, 29-30.

proizlazi iz svjesnog i stvarnog djelovanja, a izražava se svjesnim predodžbama, odanošću različitim vrijednostima, različitim htijenjima, uvjerenjima, planovima, programima, ciljevima i slično.²⁶ Upravo je to ono što se želi istražiti kod Narodne (hrvatske) stranke u Dalmaciji.

Kako se moderna hrvatska nacija oblikovala po fazama o kojima govori M. Hroch? Na to pitanje nije lako odgovoriti, jer se ona oblikovala na administrativno, gospodarski i društveno heterogenom području. Stoga je dobro svaku od zemalja u kojima se oblikovala hrvatska nacija promatrati zasebno, pri čemu je banska Hrvatska ipak središte cijelog procesa. Tamo bi faza A započela s piscima do kraja 18. stoljeća,²⁷ a završila s pojavom ilirizma te bi ju se moglo označiti kao fazu protonacionalizma, koja uključuje plemićki, staleški, tako i pučki, etnički protonacionalizam.²⁸ Ilirski pokret, odnosno razdoblje od 1832. do 1849. godine bi predstavljalo fazu B, a njegovo središte opet je bila banska Hrvatska, dok je u drugim hrvatskim krajevima ta faza tekla sporije.²⁹ Faza C je najkompleksnija od svih i njezin početak treba tražiti u razdoblju nakon ukidanja Bachova apsolutizma i obnove ustavnog života u Habsburškoj Monarhiji 1860. godine.³⁰ To bi bio okvir, a sada treba preciznije utvrditi tri faze oblikovanja hrvatske nacije u Dalmaciji.

Faza A

U ovoj fazi još uvijek nije moguće govoriti o nacionalnom pokretu, nego o pojedincima koji nastoje istaknuti značaj svog jezika i kulture pri čemu ipak ne uspijevaju doprijeti do velikog broja ljudi. To je zapravo faza znanstvene propagande nacionalnog razvoja.³¹ Tako su i neki dalmatinski autori izdavali djela s ciljem znanstvenog proučavanja i standardizacije jezika.³² Mahom se radilo o crkvenim licima, što je i očekivano, jer su to tada bili najobrazovaniji pripadnici društva. Iako će se s vremenom u hrvatskim zemljama oblikovati i građanska inteligencija čiji će pripadnici sudjelovati u procesima nacionalne integracije, svećenstvo će i u kasnijim fazama davati značajne doprinose.

²⁶ Isti, 12.

²⁷ GROSS, Mirjana, 1981, 183.

²⁸ FRESL, Tomislav, 2008, 129.

²⁹ Isti, 132.

³⁰ Isti, 136.

³¹ HROCH, Miroslav, 2006, 54.

³² Neka od značajnijih djela iz dalmatinske faze A su: *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, latinae, italicae, germanicae, dalmaticae et ungaricae* Fausta Vrančića, *Institutiones linguae Illyricae* Bartula Kašića, *Blago jezika slovinskoga* Jakova Mikalje, *Prima grammaticae institutio pro tyronibus illyricis accommodata* Tome Babića, *Slovkigna slavnoj slovinskoj mladosti diachim, illirichim i talianskim izgovorom napravljena* Josipa Jurina, trodijelni talijansko-latinsko-hrvatski rječnik Joakima Stullija i *Grammatica della lingua Illirica* Francesca Marije Appeninija.

Najznačajnije djelo faze A oblikovanja hrvatske nacije u Dalmaciji zasigurno je *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* makarskog franjevca Andrije Kačića Miošića, prvi put objavljen 1756. godine. To djelo je bilo apsolutni hit tog vremena i kulminacija svih dotadašnjih kulturnih i jezičnih nastojanja. Kačić Miošić u prvom izdanju govori da je su mu publika „siromasi težaci naroda slovinskoga“, dok u ponovljenom izdanju navodi da se obraća onima „koji izvan slovinski drugim jezikom govoriti ne znadu.“³³ U svojem djelu on preko lika Starca Milovana prenosi puku znanja iz različitih područja života koristeći epski deseterac preuzet iz narodnih pjesama i govori da ono što drugi narodi čuvaju u knjigama, njegov narod čuva u junačkim pjesmama koje se pjevaju posvuda i koje možda nisu potpuno istinite, ali sadrže temelj istine.³⁴

Kačić Miošić informacije preuzima i iz domaćih, latinskih i talijanskih knjiga te iz drugih izvora poput pisama, karata, dokumenata i usmene predaje.³⁵ Piše jezikom zasnovanim na štokavskoj ikavici uz utjecaje ostalih narječja te ga unaprjeđuje smišljajući domaće varijante stranih riječi i dodatno „polirajući“ njegovu gramatiku i sintaksu.³⁶ Korištenjem takvog jezika on nastavlja tradiciju dalmatinskih pisaca koji su se još ranije opredijelili za dominantno štokavsko-ikavski književni jezik. Bio je to jedan od predstandardnih tipova hrvatskog književnog jezika koji su se razvijali zasebno, ali uz međusobno prožimanje. Nositelji ilirskog pokreta su upravo takav štokavski odabrali kao standardni jezik,³⁷ u početku koristeći znak „ě“ i ne opredjeljujući se samo za jednu varijantu izgovora refleksa jata.³⁸

Razgovor ugodni naroda slovinskoga sadrži ideje koje nadilaze fazu A i već tada značajno pridonose oblikovanju nacionalne zajednice. Ta zajednica ima svoju domovinu, koja je ustvari prostor franjevačke provincije Bosne Srebrene, dakle od Budima do Jadranskog mora.³⁹ Sjećanja i mitovi su također prisutni. Radi se o sjećanjima na slavnu prošlost ispunjenu junacima čije bi vrline trebale njegovati kako sadašnje, tako i buduće generacije. Kačić Miošić obilato koristi medij pohrane kolektivnog sjećanja, narodnu pjesmu, za koju i sam priznaje da je uvijek dobrim dijelom mitska. On zapravo bira sadržaje iz prošlosti koje će prikazati, čime postiže osjećaje sličnosti i kontinuiteta koji njegovu publiku udružuju u

³³ MUSA, Šimun, 2006, 250.

³⁴ KOLUMBIĆ, Nikica, 1995, 165.

³⁵ Isti, 168.

³⁶ MUSA, Šimun, 2006, 255-256.

³⁷ LUKEŽIĆ, Iva, 2005, 19-21.

³⁸ To znači da se, primjerice, riječ „město“ može izgovarati kao „mjesto“, „mesto“ ili „misto“, kako tko želi.

³⁹ MUSA, Šimun, 2006, 256.

zajednicu sjećanja.⁴⁰ Budući da je ostvarilo veliku popularnost diljem slavenskog Juga⁴¹, može se reći da je djelo Andrije Kačića Miošića oblikovalo svojevrsnu masovnu kulturu zasnovanu na ideji nadnacionalnog južnog slavenstva. Kačić Miošić je koristio izraz „narod slovinski“, jer je to u njegovo vrijeme bilo rasprostranjeno ime za narod kojem je pripadao, a njegova ciljana skupina su bili svi koji su razumjeli jezik kojim je pisao. Stoga ga se može smatrati „duhovnim ocem“ ilirskog pokreta, čiji je cilj također prije svega bio jezično ujediniti Južne Slavene.

Faza B i dalmatinske specifičnosti

Ilirski pokret

U Dalmaciji je postojao kontinuitet procesa oblikovanja hrvatske nacije, no istovremeno su postojale i sile koje su taj proces usporavale ili kočile. Te su sile posebno došle do izražaja u fazi B hrvatskog nacionalnog oblikovanja, odnosno u razdoblju ilirskog pokreta koji se razvio u banskoj Hrvatskoj i odrazio na Dalmaciju. Ilirski pokret je nastao u kontekstu slavenske nacionalne ideologije koja se tih godina razvijala u Habsburškoj Monarhiji. Zahvaljujući razvoju znanstvene discipline slavistike, bilo je sve više znanja i interesa za Slavene te se pojavila ideja da bi slavenski narodi, koji su u Habsburškoj Monarhiji bili brojni, ali podređeni Nijemcima i Mađarima, mogli međusobnom suradnjom poboljšati svoj položaj. Taj rani slavenski nacionalizam imao je kulturni karakter, a slavenski narodi su bili lojalni Habsburškoj Monarhiji.⁴² Kao ključni element njihove kulture istican je jezik, dobrim dijelom zahvaljujući ideji njemačkog filozofa Johanna Gottfrieda von Herdera o jeziku kao „duši“ naroda.⁴³ Upravo će ideja slavenske uzajamnosti slovačkog književnika i političara Jána Kollára, zasnovana na jedinstvenom književnom jeziku, postati glavna ideja vodilja ilirskog pokreta.

Ján Kollár je smatrao da se Slaveni u Habsburškoj Monarhiji mogu zaštititi od ponjemčenja i mađarizacije okupljanjem oko četiriju književnih jezika: češkog, poljskog, ruskog i srpskog.

⁴⁰ TOMAŠIĆ, Josipa, 2016, 140-141.

⁴¹ MUSA, Šimun, 2006, 252-253.

⁴² STANČIĆ, Nikša, 1997, 66-67.

⁴³ Herderova filozofija je polazila od ideje izgradnje humanosti, pri čemu svaki narod ima određenu ulogu u tom procesu. Pojedinačnim obrazovanjem i razvojem humanosti razvija se i narod, a jezik je u tome presudan jer se njime izražavaju misli. Prema Slavenima je Herder imao vrlo pozitivan, gotovo idealistički stav. Smatrao ih je pitomim, miroljubivim, marljivim i općenito dobroćudnim narodom koji nikad nikome nije učinio ništa nažao, nego je zbog svoje dobroćudnosti pokoren od strane susjeda. Od njih je primio neke negativne osobine, ali je također sačuvao svoj jezik, kulturu i običaje. Nakon što se oslobode strane vlasti, smatrao je Herder, Slavene čeka blistava budućnost. (ŠVOGER, Vlasta, 1998, 462-464.)

Ilirizam je tu koncepciju izmijenio predviđevši Južnim Slavenima jezično i kulturno ujedinjenje ne pod srpskim,⁴⁴ nego pod ilirskim imenom, koje je bilo neutralno i koje je odražavalo tadašnje shvaćanje o ilirskom podrijetlu i autohtonosti Južnih Slavena na prostorima na kojima su živjeli. Kao standardni jezik odabran je štokavski zasnovan na jeziku dubrovačke barokne književnosti i obogaćen kajkavskim i čakavskim elementima.⁴⁵ Dok je ilirsko ime u fazi A oblikovanja hrvatske nacije bilo sinonim za hrvatsko ime nastao doslovnim prevođenjem s latinskog jezika⁴⁶, u razdoblju ilirizma ono je označavalo nadnacionalnu kategoriju koja bi trebala povezati Hrvate, Srbe, Slovence i Bugare. Međutim, ilirizam su na kraju prihvatili samo Hrvati i on je poslužio za prevladavanje regionalnih partikularizama i uvođenje jedinstvena hrvatskog standardnog jezika i pravopisa.

Vođa ilirskog pokreta Ljudevit Gaj eksplicitno je kao dijelove „Velike Ilirske“ naveo Dalmaciju i Dubrovnik.⁴⁷ Međutim, širenje ilirske ideologije na te krajeve nije moglo ići jednostavno. Austrijska Dalmacija je obuhvaćala prostor od Raba do Spiča⁴⁸ s otocima i zaleđem do Dinarida i bokokotorskih visova.⁴⁹ Ti dijelovi su se imali različita povijesna iskustva i svoje osobitosti, toliko izražene da je moguće govoriti ne o jednoj, nego o dvjema ili čak trima Dalmacijama. Za objasniti te osobitosti, potrebno se vratiti u razdoblje prije austrijske vlasti nad pokrajinom.

Priobalna i zaobalna Dalmacija

Dalmacijom je prije Austrije vladala Mletačka Republika, koja je svoju vlast uspostavila u razdoblju od 1409. do 1420. godine i zadržala ju sve do svoje propasti 1797. godine. U početku su pod mletačku vlast dospjele priobalne i otočne komune Rab, Cres-Lošinj, Nin, Zadar, Šibenik, Trogir, Split, Hvar, Brač, Korčula i Kotor.⁵⁰ Mlečani su htjeli svoju vlast proširiti i na dalmatinsko zaleđe, kojim je tada vladao hrvatsko-ugarski kralj. Međutim, ubrzo se u Dalmaciji pojavila nova sila, Osmanlije, te je nastupilo dugotrajno razdoblje borbe između njih i Mlečana za što veću kontrolu nad teritorijem pokrajine.

⁴⁴ Tadašnji vodeći slavisti Jernej Kopitar, Pavel Jozef Šafárik i Vuk Karadžić štokavski su smatrali srpskim. Stoga je Kollár, vodeći se njima, najraširenijem južnoslavenskom narječju dodijelio srpsko ime.

⁴⁵ STANČIĆ, Nikša, 2010, 57-58.

⁴⁶ Više o nazivima hrvatskog jezika kroz povijest u: KATIČIĆ, Radoslav, 1988; KNEŽEVIĆ, Sanja, 2007; STOLAC, Diana, 1996; ZELIĆ-BUČAN, Benedikta, 1971.

⁴⁷ STANČIĆ, Nikša, 1990a, 64.

⁴⁸ Spič je bio najjužnija općina austrijske Dalmacije, smješten u Boki kotorskoj, u neposrednoj blizini crnogorskog grada Bara.

⁴⁹ DIKLIĆ, Marjan, 2010, 29.

⁵⁰ NOVAK, Grga, 2001, 143.

Zbog mletačko-osmanskih ratova se granica u Dalmaciji tijekom 17. i 18. stoljeća nekoliko puta pomicala. Prva značajna promjena granice dogodila se nakon završetka Kandijskog rata (1645.-1669.), kada je Mletačka Republika stekla Klis.⁵¹ Taj teritorij je kasnije nazvan *acquisto vecchio*, odnosno stara stečevina. Nakon Morejskog rata (1684.-1699.) granica se pomaknula na liniju Knin-Vrlika-Duare-Vrgorac-Čitluk. Mletačka Republika je zauzela područje južno od te linije te Herceg Novi i Risan u Boki kotorskoj. To je područje prozvano *acquisto nuovo*, odnosno nova stečevina.⁵² Posljednja velika promjena dogodila se nakon završetka Malog morejskog rata (1714.-1718.), kada je uspostavljena linija koja danas funkcionira kao granica između Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Protezala se od Kleka do Žabske gore, iznad Metkovića, Imotskog, Sinja, Vrlike i Knina, dok je predajom Neum-Kleka i Sutorine Osmanlijama Dubrovačka Republika ostala i fizički odvojena od Mletačke Republike. Teritorij stečen tom prilikom Mlečani su prozvali najnovijom stečevinom, odnosno *acquisto nuovissimo*.⁵³

Mlečani su na zauzetoj dalmatinskoj obali i otocima zatekli komunalno uređenje koje je vuklo korijen još od rimskog razdoblja. Svaki grad je funkcionirao kao komuna s vlastitim statutom, određenom autonomijom i gospodarskim posebnostima.⁵⁴ Na vrhu društvene ljestvice bili su gradski plemići odnosno patriciji koji su upravljali komunom putem vijeća i bili vlasnici najvećih izvora bogatstva; zemljišnih posjeda i solana.⁵⁵ Nasuprot njima stajali su pučani koji su se gospodarski uzdizali i iz čijih redova se oblikovao građanski sloj sastavljen od trgovaca, obrtnika, umjetnika i drugih. Iako su građani gospodarski ojačali, nikad nisu uspjeli ući u vijeća.⁵⁶ Mlečani su zadržali komunalno uređenje do kraja svoje vlasti u Dalmaciji, ali su ipak stalno nastojali što više ograničiti autonomiju komuna i nametnuti im svoju izravnu vlast.⁵⁷

U osvojenom zaleđu Mletačka Republika je uspostavila potpuno drugačiji sustav uprave. Budući da se radilo o graničnom području prema neprijateljskom Osmanskom Carstvu, uvedena je svojevrsna vojna uprava s osloncem na lokalne zajednice. Područje je podijeljeno na pet okruga kojima su upravljali mletački providuri, a podređeni su im bili lokalni harambaše, serdari i koluneli.⁵⁸ Dalmatinsko zaleđe je bilo naseljeno uglavnom Morlacima odnosno Vlasima, stanovništvom čije je podrijetlo bilo predslavensko, ali naziv Vlasi već od

⁵¹ Isti, 173.

⁵² Isti, 175.

⁵³ Isti, 177.

⁵⁴ RAUKAR, Tomislav, 1981, 106.

⁵⁵ VRANDEČIĆ, Josip – BERTOŠA, Miroslav, 2007, 11.

⁵⁶ RAUKAR, Tomislav, 1981, 112.

⁵⁷ NOVAK, Grga, 2001, 184.

⁵⁸ VRANDEČIĆ, Josip – BERTOŠA, Miroslav, 2007, 55-56.

16. stoljeća nije označavao etničku, nego socijalnu skupinu. Vlahe su Mlečani, Osmanlije i Habsburgovci koristili u međusobnim sukobima naseljavajući ih na pogranična područja. Zemljišni posjed je bio u državnom vlasništvu i država ga je davala u trajno i nasljedno korištenje u zamjenu za isplatu desetine u miru i vojnu službu u ratu.⁵⁹ Upravo je pitanje vlasništva nad zemljom predstavljalo jednu od najvažnijih razlika između priobalne i zaobalne Dalmacije. U priobalnoj Dalmaciji prevladavao je kolonat. Zemlja je bila u privatnom vlasništvu, a njezino korištenje je regulirano ugovorom između vlasnika i zakupnika. Zakupnik, odnosno kolon, morao je ispunjavati odredbe ugovora, ali nije bio vezan za zemlju. Za razliku od kmetova, koloni su bili pravno slobodni i mogli su napustiti kolonatski odnos.⁶⁰

Pored administrativnih i gospodarskih razlika, između dvaju dijelova Dalmacije postojale su i značajne kulturne razlike. U priobalju je postojala razvijena visoka kultura s utjecajima latinizma, slavenstva i humanizma, a osim na hrvatskom jeziku, pisalo se na latinskom i na talijanskom i ta su djela bila cijenjena u Europi.⁶¹ Mletačko-osmanski ratovi su unazadili cijelo društvo pa je i ta visoka kultura doživjela pad. Iako su priobalni dalmatinski gradovi uoči propasti Mletačke Republike u kulturnom pogledu bili znatno slabiji nego u svojim najboljim danima, njihovi stanovnici su pamtili nekadašnju veličinu. Kulturne prilike u dalmatinskom zaleđu bile su znatno drugačije. Najpoznatiji prikaz života i mentaliteta tamošnjeg morlačkog stanovništva donio je mletački znanstvenik i putopisac Alberto Fortis u svojem djelu *Put po Dalmaciji*. To djelo, objavljeno dvadesetak godina prije propasti Mletačke Republike, doseglo je veliku popularnost u Europi, posebno njegov dio koji je govorio o Morlacima. *Put po Dalmaciji* je napisan u doba prosvjetiteljstva, kada je popularna bila ideja povratka prirodi i s njom povezani pojam plemenitog divljaka.⁶² Prosvjetitelji su plemenitog divljaka zamišljali kao čovjeka koji jest primitivan, ali posjeduje i određenu nevinost za razliku od čovjeka iskvarena civilizacijom. Dalmatinski Morlaci su se izvrsno uklapali u tu idejnu konstrukciju. Međutim, prosvjetiteljske simpatije prema „plemenitim divljacima“ nisu dijelili stanovnici priobalnih dalmatinskih gradova, nekadašnjih žarišta visoke kulture. Iz Fortisova pisanja je vidljivo da oni Morlake nisu smatrali nimalo plemenitima te da su čak strahovali od njih.⁶³

⁵⁹ Isti, 56.

⁶⁰ Ako bi se, primjera radi, usporedilo dalmatinske kolone i slavonske kmetove, zaključak bi bio da je život potonjih bio puno kvalitetniji. Slavonija je bila znatno bogatiji kraj od Dalmacije i unatoč pravnoj neslobodi, prosječni je slavonski kmet živio puno bolje od prosječnog dalmatinskog kolona.

⁶¹ RAUKAR, Tomislav, 1981, 116-117.

⁶² BRATULIĆ, Josip, 2004, V.

⁶³ FORTIS, Alberto, 2004, 31. Više o talijanskim stereotipima prema Hrvatima u: RASPUDIĆ, Nino, 2010.

Dubrovački slučaj

Dodatni uzrok dalmatinskog nejedinstva proizlazio je iz činjenice da je jedan dio pokrajine nekoliko stoljeća funkcionirao kao samostalna država. Radilo se o Dubrovniku, koji je od 1358. do 1808. godine bio središte Dubrovačke Republike, aristokratske države koja je, iako je bila vazal Osmanskog Carstva, imala svoja tijela vlasti u koja su mogli ući isključivo domaći plemići, vlastitu vojsku⁶⁴, valutu i državne simbole⁶⁵ i koja je samostalno uređivala odnose s drugim državama, potpisivala međunarodne ugovore, imala svoje diplomatske i konzularne predstavnike u stranim državama te primala predstavnike drugih država.⁶⁶ Iako je po svim mjerilima bila samostalna država, u Dubrovačkoj Republici se nije razvila zasebna nacija i to iz dva ključna razloga. Prvi je potpuni nedostatak modernosti. Društvo Dubrovačke Republike bilo je strogo podijeljeno na plemiće koji su držali svu vlast, građane koji su se gospodarski razvili, ali nisu dobili politička prava, i pučane. Ne samo da te slojeve nije povezivao osjećaj pripadnosti istoj zajednici, nego su još unutar sebe bili podijeljeni. Može se reći da je u kasnoj Dubrovačkoj Republici svijest bila na pretpolitičkoj razini. Građani nisu bili spremni pokrenuti promjene, a pučani su bili previše ovisni o plemstvu i nije postojala povezanost između njih i građana.⁶⁷

Drugi razlog zbog kojeg se u Dubrovačkoj Republici nije razvila zasebna nacija jest svijest njezinih stanovnika o pripadnosti hrvatskoj etničkoj zajednici. Iako su državnopravno bili odvojeni od njih, Dubrovčani su još u srednjem vijeku bili organski povezani s drugim dalmatinskim gradovima i sjevernim hrvatskim krajevima. U doba humanizma sebe su smatrali Slovjanima ili Ilirima, što je zapravo bio naziv za stanovnike šireg hrvatskog područja, dakle Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Bosne i Hercegovine te ponekad Istre i Kranjske. Svoj jezik su nazivali slovinskim ili ilirskim, a to su zapravo bili nazivi za hrvatski jezik te su znali otvoreno koristiti i hrvatsko etničko ime.⁶⁸ Tako je i Dubrovnik postao područje na kojem se oblikovala moderna hrvatska nacija, ali je na njegove stanovnike u tom procesu značajno utjecalo sjećanje na nekadašnju samostalnost i značaj Dubrovačke Republike.

⁶⁴ BERKOVIĆ, Svjetlan, 2009, 208.

⁶⁵ GAMULIN, Bruna, 2016, 65.

⁶⁶ BERKOVIĆ, Svjetlan, 2009, 204.

⁶⁷ ĆOSIĆ, Stjepan, 1999, 30.

⁶⁸ Isti, 282-284.

Faza B oblikovanja hrvatske nacije u austrijskoj Dalmaciji

Faza A procesa oblikovanja hrvatske nacije je u Dalmaciji započela ranije, ali faza B, u kojoj nacionalni pokret prvi put postaje nešto rašireniji, iako ne i masovan, odvijala se pod austrijskom vlašću. Tadašnji ideolozi hrvatskog nacionalizma gledali su prema Dalmaciji i Dubrovniku, no tamo je trebalo najprije razbiti prisutnu heterogenost. Stoga je potrebno ispitati kako je austrijska vlast utjecala na razbijanje te heterogenosti. Zbog lakšeg praćenja situacije treba se još jednom prisjetiti sastavnih elemenata nacije, a to su teritorij, jedinstvene državne institucije i zakoni, jedinstveni gospodarski sustav koji potiče mobilnost i egalitarnost, standardni jezik i standardizirano obrazovanje putem kojeg stanovništvo prima zajedničku masovnu kulturu. Pored toga, potrebni su osjećaj pripadnosti naciji i priznavanje pripadnosti drugim članovima te vjerovanje u jednakost i povezanost svih pripadnika nacije.

Teritorij austrijske Dalmacije se sastojao od obale, otoka, zaleđa, područja bivše Dubrovačke Republike i Boke kotorske. Različita povijesna iskustva tih dijelova ne bi predstavljala nepremostivu prepreku da su postojale druge sile koje su ujedinjavale njihove stanovnike. Međutim, organizacija austrijske uprave je samo produbila već postojeće različitosti. Dalmacija je pod austrijsku vlast definitivno dospjela 1815. godine, dvije godine kasnije postala je Kraljevina Dalmacija i počela je dobivati moderne političke institucije. Bila je podređena Beču, glavni grad joj je bio Zadar, a službeni jezik talijanski. Vrhovna osoba bio je gubernator, kasnije nazvan namjesnikom, koji je do 1902. godine imao i vojnu i civilnu vlast. Najvišu vlast uz njega imala je Zemaljska vlada, koja se od 1852. godine zvala Namjesništvo.⁶⁹ Godine 1823. godine pokrajina je podijeljena na četiri okruga: Zadar, Split, Dubrovnik i Kotor. Okruzi su se dijelili na kotare, a kotari na općine.⁷⁰ Godine 1868. ukinuti su okruzi i ostali su samo kotari, najprije njih 12 pa 14. Na čelu općina koje su se nalazile u središtima okruga ili kotara stajao je načelnik (*podestà*), dok su ostale imale načelnika sindika (*sindaco*) i podnačelnika (*vice sindaco*) te općinsku upravu i općinsko vijeće. Općine su se sastojale od više naselja, a naselja s više od 25 obitelji imala su seoskog glavarara.⁷¹ Međutim, općine nisu imale nikakvu autonomiju, jer je sve dužnosnike imenovala vlada.⁷²

Nakon ukidanja Bachova apsolutizma 1860. godine izmijenjen je politički ustroj Dalmacije. Godine 1861. u Zadru je utemeljen Dalmatinski sabor koji je imao i svoj Zemaljski odbor kao

⁶⁹ IVKOVIĆ, Frane, 1992, 34.

⁷⁰ NOVAK, Grga, 2001, 239-240.

⁷¹ IVKOVIĆ, Frane, 1992, 37.

⁷² DIKLIĆ, Marjan, 2010, 30.

izvršno tijelo te je slao zastupnike u bečko Carevinsko vijeće. Općine su 1864. godine postale autonomne upravne jedinice sa svojim općinskim vijećima i općinskim upravama. Općinsko vijeće su birali birači, dok je općinsku upravu, sastavljenu od načelnika i dva do šest prisjednika, biralo općinsko vijeće, koje je biralo i seoske glavare. Članovi općinskog vijeća i općinske uprave birani su prvo na tri pa na šest godina, a za svoj rad nisu dobivali plaću. Općinske vlasti je nadzirao Dalmatinski sabor preko Zemaljskog odbora, a moglo ih je raspustiti Namjesništvo na što je postojala mogućnost žalbe Središnjoj vladi u Beču.⁷³

Austrija je u Dalmaciju uvela i svoje zakone te sudove. Svi su stanovnici bili jednaki pred zakonom, a političke i sudske sporove su rješavale kotarske preture, što znači da su uprava i sudstvo bili spojeni.⁷⁴ Godine 1820. vrhovnim sudom za Dalmaciju postalo je Prizivno sudište u Zadru, a osnovana su i četiri okružna zborna suda u Zadru, Splitu, Dubrovniku i Kotoru te 24 kotarska suda od kojih je svaki bio nadležan za nekoliko općina. Njihov broj i djelokrug su se tijekom vremena mijenjali, a 1868. godine su uprava i sudstvo u Dalmaciji odvojeni.⁷⁵

U idealnim uvjetima navedene bi institucije pridonijele nacionalnoj integraciji tako što bi podređenost njima povezala stanovnike pokrajine u jednu cjelinu. Međutim, austrijska uprava u Dalmaciji je bila previše nezgrapna i udaljena od prosječnog stanovnika. O Dalmaciji su odlučivali Središnja vlada u Beču, Carevinsko vijeće, Namjesništvo, Dalmatinski sabor, Zemaljski odbor Dalmatinskog sabora, općinska tijela i seoski glavari. Središnja vlada i Carevinsko vijeće su bili smješteni u Beču, dok su ostale navedene institucije bile smještene u samoj Dalmaciji, pri čemu je Namjesništvo opet bilo pod kontrolom Beča. Male su šanse da bi prosječni stanovnik gospodarski i kulturno zaostale te prometno izolirane pokrajine kakva je bila Dalmacija mogao bečke institucije doživjeti kao „svoje“. Moguće je s velikom sigurnošću pretpostaviti da je za prosječnog Dalmatinca iz prve polovice 19. stoljeća Beč bio krajnje strani, čak i apstraktni pojam.

Situacija nije bila puno bolja niti s „domaćim“ institucijama. Do 1861. godine sve je dalmatinske dužnosnike postavljao Beč. Do kasnih šezdesetih su uprava i sudstvo bili spojeni, što je negativno utjecalo na kvalitetu samih institucija jer često nije bilo jasno koja se institucija čime bavi.⁷⁶ Službeni jezik u dalmatinskim institucijama bio je talijanski, a u njima su prevladavali činovnici dovedeni iz Lombardije i Veneta, dviju talijanskih pokrajina koje su

⁷³ IVKOVIĆ, Frane, 1992, 46.

⁷⁴ DIKLIĆ, Marjan, 2010, 30.

⁷⁵ IVKOVIĆ, Frane, 1992, 46-48.

⁷⁶ ĆOSIĆ, Stjepan, 1998, 354.

tada bile pod habsburškom vlašću.⁷⁷ U vrijeme dolaska Dalmacije pod austrijsku vlast talijanski jezik je poznavao dio građana, bivših plemića i gradskog višeg svećenstva, dok su svi ostali govorili isključivo domaći jezik.⁷⁸ Stoga je komunikacija između institucija i većine stanovništva bila izuzetno skromna i podložnost institucijama nije mogla stvoriti osjećaj zajedničke pripadnosti. Jedina institucija s kojom je većina mogla osjećati povezanost bila je Crkva, katolička ili pravoslavna, i to će značajno utjecati na nacionalna oblikovanja.

Ni gospodarstvo u Dalmaciji nije moglo povezati sve stanovnike u jednu nacionalnu cjelinu jer nije postojao osnovni preduvjet; jedinstveni gospodarski sustav u kojem postoje egalitarnost i mobilnost. Na obali i otocima dominirao je kolonat, u dalmatinskom zaleđu zemlja je do dolaska Francuza bila državna, a onda je postala vlasništvo seljaka, dok je na području bivše Dubrovačke Republike i u Boki kotorskoj postojalo kmetstvo. Postojali su i drugi gospodarski sustavi, a u nekim slučajevima je unutar istog sela bilo prisutno više sustava.⁷⁹ Austrijske vlasti nisu uspjevale dovesti takav raznolik sustav u red, nego im je glavni cilj bio uskladiti gospodarsko uređenje Dalmacije s Građanskim zakonikom. Čak i nakon što su 1848. godine ukinuti feudalni odnosi u ostatku Monarhije, Dalmacija je zadržala svoje u velikoj mjeri predmodernu gospodarsko uređenje.⁸⁰

Dalmatinsko gospodarstvo nije bilo moderno i nije poticalo egalitarnost niti društvenu mobilnost. Otežana je bila i komunikacija, jer sve do druge polovice 19. stoljeća nije bilo željezničke mreže, a cesta je bilo malo. No za oblikovanje nacija je još važnija sama priroda agrarnog društva u kojem se pojedinac primarno identificira s lokalnim zajednicama poput obitelji i sela. Nacije nastaju u društvima u kojima takve zajednice gube na značaju i u kojem „brigu“ za pojedinca preuzima država putem sustava obrazovanja i masovne kulture. U agrarnom društvu je pojedinac izoliran od većine drugih pripadnika društva, a njegovo područje djelovanja je vrlo ograničeno. Stoga agrarno društvo, a Dalmacija je to u 19. stoljeću bila, nije pogodno za razvoj nacija.

Situacija nije bila povoljna niti na području kulture, ponajviše zato što obrazovni sustav u praksi nije funkcionirao. Sve do sedamdesetih godina 19. stoljeća škola je u Dalmaciji bilo premalo, premalo djece ih je pohađalo, a učitelji su bili malobrojni, slabo obrazovani i

⁷⁷ DIKLIĆ, Marjan, 2010, 30.

⁷⁸ NOVAK, Grga, 2001, 243.

⁷⁹ DEFILIPPIS, Josip, 1997, 19-26.

⁸⁰ Isti, 30.

opterećeni siromaštvom.⁸¹ Tek 1849. godine vlast je školama omogućila izbor između talijanskog i „ilirsko-dalmatinskog“ kao nastavnog jezika.⁸² Dotada se sva nastava odvijala na talijanskom, jeziku kojeg većina stanovništva nije razumjela. Čak niti kada je uveden domaći jezik kao nastavni, situacija se nije puno poboljšala, jer uoči pojave Narodne stranke, 1859. godine, čak 78 % dalmatinske djece nije pohađalo osnovnu školu.⁸³ Stopa nepismenosti je u pokrajini do kraja austrijske vlasti ostala vrlo visoka⁸⁴, tako da se teško mogla razviti masovna kultura koja bi obuhvatila sve stanovnike i pridonijela njihovom povezivanju u naciju.

Dalmacija je, dakle, imala nezgrapnu i nefunkcionalnu upravu, nekoliko gospodarskih sustava od kojih nijedan nije bio moderan te obrazovanje i kulturu koji nisu bili masovni. Na sve to se nadovezalo i društveno raslojavanje zbog kojeg nije moglo biti govora o osjećaju zajedničke pripadnosti. Društvenu elitu su u austrijskoj Dalmaciji činili visoki činovnici, gradska aristokracija, veleposjednici i visoko svećenstvo.⁸⁵ Dalmatinsko plemstvo je nestankom komunalnog uređenja izgubilo svoju nekadašnju moć, no njegovi pripadnici su mogli od austrijskih vlasti tražiti priznanje plemićkog statusa.⁸⁶ Taj je status bio počastan, ali je ipak bio značajan jer je nositeljima davao mogućnost dobivanja neke funkcije na bečkom dvoru, mjestu donošenja najvažnijih odluka.⁸⁷

No najmoćniji sloj u austrijskoj Dalmaciji bili su činovnici, a oni su govorili talijanski jezik. Iako austrijske vlasti nikad nisu formalno proglasile talijanski službenim jezikom u Dalmaciji, on je ostao jezik uprave i sudstva te je postao jezik prestiža i javne komunikacije.⁸⁸ Tako se u dalmatinskom društvu stvorila klasa ljudi odgojenih u talijanskom duhu koji su funkcionirali odvojeno od većine društva. Radilo se zapravo o društvu unutar društva, odnosno o subkulturi ili čak o kontrakulturi.⁸⁹ Njezini pripadnici su bili činovnici i dio gradske inteligencije. Okupljali su se u čitaonicama (*casinima*), govorili su talijanski jezik i pratili događanja u talijanskim zemljama, dok s većinom društva u kojem su živjeli praktički nisu imali kontakta.⁹⁰ Ta je skupina imala svoj identitet koji ih je povezivao međusobno i odvajao od

⁸¹ KUIĆ, Ivanka, 2008, 245.

⁸² OBAD, Stijepo, 1990b, 276.

⁸³ OBAD, Stijepo, 1990a, 113.

⁸⁴ U Dalmaciji je 1880. godine nepismeno bilo 87,4 % stanovnika, 1890. godine njih 82,9 %, 1900. godine njih 72,9 %, a 1910. godine njih 62,9 %. (LEČEK, Suzana, 1993, 133.)

⁸⁵ OBAD, Stijepo, 1996, 810.

⁸⁶ GRANIĆ, Miroslav – MARTINOVIĆ, Denis, 2017, 10-14.

⁸⁷ KIRCHNER REILL, Dominique, 2012, 33.

⁸⁸ DIKLIĆ, Marjan, 2010, 38.

⁸⁹ Razlika između subkulture i kontrakture je u tome što prva prihvaća dominantnu kulturu i egzistira „pored“ nje, dok je druga bitno različita od dominantne kulture ili je čak dijametralno suprotna njoj.

⁹⁰ NOVAK, Grga, 2001, 245.

ostatka društva. Oni će oblikovati pokret „slavo-dalmatinaca“. Htjeli su biti zasebna slavenska nacija, isticali su svoju ukorijenjenost u talijanski jezik i kulturu i nastupali pod sloganom „Slaveni već sutra, Hrvati nikad“.⁹¹

Izvan dalmatinske elite bili su gradski pučani sastavljeni od malih trgovaca, zanatlija, malih obrtnika, ribara, fizičkih radnika i kućnih sluga te seljački puk koji je činio većinu stanovništva. Pučani su uglavnom bili nepismeni, izolirani od političkih i nacionalnih gibanja te gospodarski ovisni o eliti. U posebno teškom položaju su bili seljaci u zaleđu, koji zbog nedostatka novca i znanja nisu iz zemlje izvlačili bogatstvo. Da bi preživjeli, zaduživali su se kod lihvara i upadali u podložnički odnos.⁹² Između elite i puka nalazio se građanski srednji sloj sastavljen od trgovaca, obrtnika, liječnika, profesora, odvjetnika i nižeg svećenstva. Taj je sloj prolazio kroz proces gospodarskog i društvenog uspona i iz njega su se regrutirali pristaše ilirizma u Dalmaciji. Bilo je među njima svjetovnjaka i svećenika. Prvi su se školovali uglavnom u inozemstvu, drugi na domaćim učilištima, a radilo se uglavnom o ljudima u dvadesetim i tridesetim godinama života.⁹³

Različiti tipovi ilirizma u Dalmaciji

Dalmacija je bila previše specifično područje da bi ilirizam u njoj bio samo kopija ilirizma iz sjeverne Hrvatske. Radilo se o pokrajini koja je stoljećima bila odvojena od ostalih hrvatskih zemalja i stoga je razumljivo da su se među dalmatinskim ilircima pojavili neki koji su ilirsku ideologiju tumačili na drugačiji način od Ljudevita Gaja i njegovih kolega sa sjevera. Moguće je izdvojiti barem četiri različita tipa ilirizma u Dalmaciji. Njihovi predstavnici su međusobno surađivali, ali je svaki od njih u ilirizam unosio neka svoja shvaćanja i ciljeve.

Božidar Petranović i Srpsko-dalmatinski magazin

Prvi tip ilirizma u Dalmaciji je predvodio Božidar Petranović, pravnik, književnik i prijatelj Ljudevita Gaja. On je bio pravoslavac, a pravoslavlje je u Dalmaciji također predstavljalo svojevrsnu subkulturu. Budući da su pravoslavne crkve nacionalne, pravoslavlje je u hrvatskim zemljama zapravo bilo inkubator srpske nacionalne ideologije, a Petranovićevo djelovanje je išlo u tom smjeru. On je 1836. godine pokrenuo list *Prijatelj Prosvještenija – Srpsko-dalmatinski almanah za ljeto 1836.*, dvije godine kasnije nazvan *Srpsko-dalmatinskim magazinom*. Petranović je sebe nazivao Ilirom iz Dalmacije i zalagao se za širenje ilirskih

⁹¹ Ili talijanski: „Slavi anche domani, Croati giammai!“

⁹² OBAD, Stijepo, 1996, 810-811.

⁹³ Isti, 811-812.

ideja, no njegov list, tiskan pretežno ćirilicom, obraćao se uglavnom dalmatinskim pravoslavicima.⁹⁴ Ilirci iz sjeverne Hrvatske su nastojali izbjegavati nacionalna imena i isticati neutralno ilirsko ime, no pravoslavci ga nisu bili skloni prihvatiti jer su imali svoje srpsko ime, dodatno ojačano nakon što je Srbija stekla široku autonomiju 1830. godine. Sam Petranović je sve štokavce smatrao Srbima, tako da su njegov i ilirizam Đorđa Nikolajevića, pravoslavnog paroha koji ga je naslijedio na mjestu urednika *Srpsko-dalmatinskog magazina*, zapravo bili oblici srpske nacionalne ideologije, a njihov list su uglavnom čitali pravoslavni svećenici i trgovci, koji će se s vremenom prometnuti u predvodnike srpske nacionalne ideje u Dalmaciji.⁹⁵

Dubrovački ilirizam

Drugi tip dalmatinskog ilirizma, najbliži onom u sjevernoj Hrvatskoj, razvio se u Dubrovniku. Sjeverni ilirci su za temelj novog standardnog jezika odabrali jezik dubrovačke barokne književnosti pa je razumljivo da je njihova ideologija bila dobro prihvaćena u Dubrovniku. Također, u Dubrovniku i Boki kotorskoj su talijanski jezik i kultura bili puno manje prisutni u javnom životu nego u ostalim dalmatinskim gradovima.⁹⁶ Početak dubrovačkog ilirizma moguće je tražiti u posjeti zagrebačkog ilirca Ivana Trnskog 1836. godine.⁹⁷ Nakon toga je uspostavljena intenzivna komunikacija između Dubrovnika i hrvatskog sjevera, koja je uključivala osobne kontakte, dopisivanja i putovanja u oba smjera. Dubrovčani su redovito objavljivali radove u preporodnim glasilima *Danici*, *Kolu* i kasnije *Zori dalmatinskoj*.⁹⁸ Vodeći dubrovački ilirac bio je Antun Kaznačić, odvjetnik snažno inspiriran dubrovačkom književnom tradicijom, posebno djelima Đura Ferića, koji je na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće svojim zalaganjem za afirmaciju domaćeg jezika bio preteča ilirizma.⁹⁹ Svoj stav o hrvatskom jeziku Kaznačić je iznio u pjesmi *Razgovor Dubrovčanina i Dalmatinca u Zadru o narodnom jeziku* u kojoj je prozvao Zadar koji bi, kao glavni grad Dalmacije, trebao prednjačiti u upotrebi hrvatskog jezika, ali u njemu dominiraju građanstvo i birokracija čiji pripadnici govore iskrivljeni talijanski jezik prezirući domaći jezik i njegove

⁹⁴ Ilirizam su oblikovali etnički Hrvati, no ne treba čuditi da su ga u početku prihvaćali i etnički Srbi. Petranoviću je, kao dalmatinskom etničkom Srbinu, odgovaralo jezično i kulturno povezivanje Dalmacije sa sjevernom Hrvatskom. Ljudi koje je on smatrao etničkim Srbima su živjeli u objema pokrajinama, a za standardni jezik je odabran jezik kojeg su i oni govorili. Tako da su glavni ciljevi ilirizma u početku odgovarali i Petranoviću, bez obzira što će etnički Srbi s vremenom odbaciti ilirizam kao nadnacionalnu kategoriju.

⁹⁵ ŠIDAK, Jaroslav et alii, 1990, 164-165.

⁹⁶ Isti, 165.

⁹⁷ STOJAN, Slavica, 1999, 124.

⁹⁸ ĆOSIĆ, Stjepan, 1999, 310.

⁹⁹ PEDERIN, Ivan, 1987, 162-163.

govornike. Nasuprot Zadru, Kaznačić hvali Dubrovnik i Kotor kao prava žarišta preporoda u Dalmaciji te se, tipično za ilirizam, zalaže za slavenstvo koje može parirati kulturno dominantnoj talijanštini.¹⁰⁰

Ilirizam je u Dubrovniku moguće podijeliti na dvije faze, koje razdvaja posjet Ljudevita Gaja i Antuna Mažuranića Dalmaciji 1841. godine. Tom prilikom su ti istaknuti zagrebački ilirci u Dubrovniku proveli skoro mjesec dana, a Dubrovčani su ih srdačno dočekali i čak im omogućili pristup u obiteljske knjižnice i arhive, što su inače rijetko činili.¹⁰¹ Gaj i Mažuranić su svojim posjetom dali važan doprinos pojavi nove generacije dubrovačkih preporoditelja među kojima su se isticali Ivan August Kaznačić, Antun Rocci, Medo Pucić, Đuro Pulić, Mato Vodopić i Pasko Antun Kazali. Ta je generacija, obrazovana uglavnom u Beču i Padovi, četrdesetih godina preuzela primat u preporodnim aktivnostima u Dubrovniku.¹⁰²

Jadranski multinacionalizam

Nositelji trećeg oblika ilirizma u Dalmaciji pripadaju skupini koju D. Kirchner Reill naziva jadranskim multinacionalistima. Budući da su u jadranskim dijelovima Habsburške Monarhije pripadnici različitih etniciteta živjeli međusobno izmiješani, pojavili su se nacionalni ideolozi koji su smatrali da se nacije trebaju razvijati u međusobnoj suradnji, čime bi se spriječila ksenofobija i ojačali trgovina, razumijevanje i miran suživot različitih nacija. Kirchner Reill u Dalmaciji nalazi četvoricu ideologa jadranskog multinacionalizma. To su Šibenčanin Niccolò Tommaseo, već spomenuti Dubrovčani Ivan August Kaznačić i Medo Pucić te Makaranin Stipan Ivičević.¹⁰³ Jadranski multinacionalisti su pripadali generaciji koja je, odrastajući tijekom i neposredno nakon napoleonskih ratova, iz prve ruke otkrila sve negativne posljedice nacionalnih sukoba. Nakon što su ratovi završili, ta se generacija našla pod vlašću Habsburške Monarhije koja je bila multietnička i u kojoj je najbolje čemu se jedan intelektualac mogao nadati bilo dobivanje neke državne službe. Uvjeti su bili poznavanje više jezika i lojalnost caru. Ipak, umjesto vladajućeg konzervativnog Metternichova sustava, tu je generaciju privlačio nacionalizam, posebno njegova romantičarska varijanta.¹⁰⁴

Najveće ime među dalmatinskim jadranskim multinacionalistima bio je Niccolò Tommaseo, lingvist, književnik i novinar rođen u Šibeniku od oca talijanskog i majke slavenskog

¹⁰⁰ ĆOSIĆ, Stjepan, 1999, 313.

¹⁰¹ STOJAN, Slavica, 1999, 126.

¹⁰² ĆOSIĆ, Stjepan, 1999, 318-319.

¹⁰³ KIRCHNER REILL, Dominique, 2012, 2-3.

¹⁰⁴ Isti, 32-42.

podrijetla. Odgajan je na talijanskom jeziku, a u početku se odricao svojih slavenskih korijena zagovarajući stvaranje federalne Italije čiji bi dio bila i Dalmacija.¹⁰⁵ Velika promjena u njegovoj ideologiji nastupila je nakon što se opterećen bolešću vratio u rodni kraj i prihvatio slavenski dio svojeg identiteta. Vrhunac tog njegova zaokreta bilo je djelo *Scintille* i njegova slavenska verzija *Iskrice*. Tamo je iznio svoj zamišljeni idealni odnos između različitih nacija zasnovan na međusobnoj suradnji i odbacivanju svake asimilacije. To je u Dalmaciji značilo premostiti jaz između talijanstva i slavenstva, što je za Tommasea zapravo klasna podjela. Rješenje je u tome da dalmatinski Slaveni svoju kulturu zadrže čistom od poroka, posebno materijalizma, dok bi viši slojevi dalmatinskog društva umjesto predrasuda trebali tražiti sličnosti i razvijati ljubav prema slavenskoj većini. To je za Tommasea bio model po kojem bi nacije trebale međusobno surađivati bez odbacivanja bilo čijeg identiteta.¹⁰⁶

Dok je Niccolò Tommaseo najprije odbacivao slavenstvo da bi ga kasnije prihvatio, ostali jadranski multinacionalisti u Dalmaciji, Ivan August Kaznačić, Medo Pucić i Stipan Ivičević, počeli su kao protivnici talijanštine u Dalmaciji ističući njezin negativni utjecaj na slavensku većinu. Kaznačićev i Pucićev rodni Dubrovnik, kao i Ivičevićeva rodna Makarska, bila su mjesta na kojima je slavenstvo dominiralo nad talijanstvom. Oni su koristili hrvatski jezik i dobro su poznavali književnost nastalu na njemu. Prihvatili su ilirizam i pridonosili mu objavljujući narodne pjesme i pišući vlastita djela, a povezali su se i s Tommaseom nakon što se ovaj privremeno vratio u Dalmaciju.¹⁰⁷ Ivan August Kaznačić (sin Antuna Kaznačića) i Medo Pucić pripadali su drugoj generaciji dubrovačkih iliraca. Jedan je bio potomak građanske, a drugi plemićke obitelji, no povezivali su ih interes za slavenstvo i stav o Dubrovniku kao „slavenskoj Ateni“. Zajedno su studirali u Padovi gdje su upoznali Tommasea, Jàna Kollàra i više predstavnika talijanskog nacionalizma. Posebno ih se dojmila Kollàrova ideja slavenske kulturne uzajamnosti te su, inspirirani njome, od 1842. do 1844. godine u tršćanskom listu *La Favilla* izdavali seriju tekstova pod naslovom *Studi sugli Slavi*.¹⁰⁸ U tim tekstovima su nastupali s pozicija slavenskog ekskluzivizma, tvrdeći da se nijedan europski narod u kulturnom pogledu ne može nositi sa Slavenima. U početku su se protivili međusobnom povezivanju različitih nacija, no počeli su mijenjati stav nakon što su

¹⁰⁵ Isti, 47-55.

¹⁰⁶ Isti, 163-171. Ipak, treba napomenuti da je Tommaseo u jednoj fazi života isticao slavenstvo kao dio svojeg bića, ali da je kod njega uvijek bio jasno izražen talijanski nacionalni osjećaj. Više o njegovim ideološkim opredjeljenjima u: KATUŠIĆ, Ivan, 1975.

¹⁰⁷ KIRCHNER REILL, Dominique, 2012, 119-125.

¹⁰⁸ ČOSIĆ, Stjepan, 1999, 319-320.

1844. godine objavljene Tommaseove *Iskrice*. Dubrovački dvojac je tada počeo zagovarati ljubav i suradnju između slavenstva i talijanstva u Dalmaciji.¹⁰⁹

Stipan Ivičević je rođen u obitelji sitnih zemljoposjednika i uglavnom se obrazovao samostalno prikupljajući knjige i učeći iz njih. Priklonio se ilirizmu, a zbog svojeg naglašenog dalmatinskog lokalpatriotizma posebno je cijenio Tommasea, kod kojeg je nalazio slične ideje. Među njima dvojicom je uspostavljen odnos međusobnog poštovanja koji je rezultirao intenzivnim dopisivanjem. Ivičević se trudio na sve načine promovirati slavenski jezik i kulturu, a sebe je nazivao Slavodalmatincem. Namjeravao je oblikovati univerzalni rječnik slavenskih jezika (*Panlessico Slavo*), povezan s još ambicioznijom idejom oblikovanja univerzalnog sustava pisane komunikacije (*Pangrafia Universale*). Ivičević je htio da jezik koji se govori u Dalmaciji bude prototip za oblikovanje južnoslavenskog jezika. Univerzalni sustav pisane komunikacije je zamislio kao vrstu kalkulatora koji će omogućiti lagano prevođenje s jednog jezika na drugi bez nametanja stranog jezika bilo kome. Tako bi komunikacija i trgovina između različitih nacija bile značajno olakšane, a Slaveni više ne bi bili ograničeni na fizičke poslove zbog nemogućnosti svladavanja jezika administracije. Budući da nije mogao prikupiti dovoljno slavenskih rječnika, Ivičević je kao početni jezik u svom sustavu odabrao talijanski i to svjedoči o njegovu gledanju na svijet iz dalmatinske perspektive. Budući da je u Dalmaciji talijanski bio jezik prestiža, Ivičević je instinktivno pomislio da ga i drugi dijelovi Europe dobro poznaju.¹¹⁰

Ante Kuzmanić i Zora dalmatinska

Četvrti tip ilirizma u Dalmaciji razvio se oko *Zore dalmatinske*, časopisa pokrenutog 1844. godine u Zadru pod uredničkom palicom Ante Kuzmanića, liječnika splitskog podrijetla. Taj se časopis ideološki i sadržajno bitno razlikovao od preporodnih glasila u sjevernoj Hrvatskoj. Za razliku od Ljudevita Gaja i njegova kruga koji se zalagao za štokavsku ijekavicu kao standardni jezik zbog približavanja etničkih Hrvata i etničkih Srba, Ante Kuzmanić se zalagao za štokavsku ikavicu kao govor isključivo etničkih Hrvata i to njihove većine.¹¹¹ Za razliku od sjevernih iliraca i njihova kulturnog i jezičnog južnoslavenstva, on se zalagao za najprije kulturno, a zatim i za teritorijalno ujedinjenje hrvatskih zemalja bez nadnacionalnih

¹⁰⁹ KIRCHNER REILL, Dominique, 2012, 131-136.

¹¹⁰ Isti, 136-151.

¹¹¹ Četiri su razloga za Kuzmanićevo inzistiranje na štokavskoj ikavici: prvo, najstarija hrvatska književnost je nastala na čakavskoj ikavici. Drugo, štokavskom ikavicom je pisana Povelja Kulina bana što je dokaz o njezinoj davnoj prisutnosti u Bosni, koja je također smatrana hrvatskom zemljom. Treće, kod ikavice nema problema oko razlikovanja *-ije* i *-je* i četvrto, Kuzmanić je ikavicu smatrao sažetijom i dinamičnijom te stoga bližoj jezičnom biću hrvatskog naroda. (PLENKOVIĆ, Mario, 1995, 47.)

povezivanja s drugim Južnim Slavenima.¹¹² Budući da je tvrdio da je „neznanost grđa od svake kuge“, Kuzmanić je *Zoru dalmatinsku* zamislio kao sredstvo prosvjećivanja te je nastojao ostvariti što veću masovnost lista kako bi prosvijetio i najsiromašnije stanovnike Dalmacije, no prodaja je opadala pa je uredničko mjesto prepustio Ivanu Augustu Kaznačiću, koji se okrenuo intelektualnim slojevima.¹¹³ Tada je u *Zoru dalmatinsku* počeo ulaziti pravopis sjevernih iliraca, a kada je Kaznačića na mjestu urednika zamijenio Nikola Valentić, list je, zbog njegove želje za jezičnim jedinstvom hrvatskog sjevera i juga, počeo izlaziti isključivo na Gajevu pravopisu. To je izazvalo revolt i drastični pad broja pretplatnika. Na mjesto urednika se vratio Ante Kuzmanić i uskoro iz lista potpuno eliminirao novi pravopis.

Situacija oko pravopisa u *Zori dalmatinskoj* svjedoči o bitnoj zapreci na putu zbližavanja sjeverne Hrvatske i Dalmacije. Naime, predstavnici obiju pokrajina su imali razloga smatrati da baš njihova pokrajina treba voditi hrvatski narodni preporod. Na sjeveru su postojale hrvatske državne institucije i tamošnji ilirci su htjeli svoju preporodnu ideologiju proširiti na jug. Međutim, Dalmacija je stoljećima bila odvojena od sjeverne Hrvatske i među dvjema pokrajinama je došlo do određenog otuđenja. Ante Kuzmanić je neosporno htio ujedinjenje dviju pokrajina, ali je smatrao da centar treba biti Dalmacija, a ne Zagreb, jer u Dalmaciji velika većina koristi štokavsku ikavicu, pravi hrvatski jezik, dok su Zagreb i sjeverna Hrvatska previše opterećeni njemačkim i mađarskim jezičnim utjecajima.¹¹⁴

Vrhunac narodnog preporoda – revolucija 1848./1849.

Do velikog obračuna vladajućeg konzervativizma Svete alijanse i nadolazećih liberalizma i nacionalizma došlo je u „proljeću naroda“ 1848. i 1849. godine. U Dalmaciji je revolucija na dnevni red dovela tri ključna pitanja: sjedinjenje sa sjevernom Hrvatskom, uvođenje hrvatskog jezika u škole, sudove i urede te ukidanje kolonata i kmetstva.¹¹⁵ U to vrijeme je prvi put ikad javni život Dalmacije politiziran. Ukinuta je cenzura, počelo se govoriti o sjedinjenju sa sjevernom Hrvatskom i održani su prvi parlamentarni izbori u povijesti pokrajine, oni za bečko Carevinsko vijeće. Hrvatska nacionalno-politička koncepcija nije bila jedina tih dana prisutna u Dalmaciji. Osim nje, tu su bile još južnoslavensko-ilirska, srpska, slavo-dalmatinska i italo-dalmatinska. Predstavnici svih navedenih koncepcija vjerovali su da će Dalmacija doživjeti napredak ako dobije širu samoupravu, koja je moguća ako se poveća

¹¹² MAŠTROVIĆ, Tihomil, 1995, 60-62.

¹¹³ SAPUNAR, Marko, 1995, 52-53.

¹¹⁴ ŠIDAK, Jaroslav et alii, 1990, 169-170.

¹¹⁵ OBAD, Stijepo, 1987, 24-25.

obrazovanost širih slojeva i to na materinjem jeziku.¹¹⁶ Tada ipak najjača koncepcija nije bila hrvatska, nego slavo-dalmatinska,¹¹⁷ a hrvatska koncepcija se ogledala u prvom redu u zahtjevima za sjedinjenjem Dalmacije i sjeverne Hrvatske te u zahtjevima za uvođenjem hrvatskog jezika u dalmatinski javni život.

Inicijativa za sjedinjenjem dolazila je uglavnom sa sjevera. Istaknuti pojedinci te predstavnici gradova i županija upućivali su dalmatinskim općinama pozive na pregovore ističući povijesno pravo, zajedničko podrijetlo, jezik, običaje i vjeru.¹¹⁸ Reakcije na te pozive podijelile su Dalmatince na tri skupine: autonomaše, aneksioniste i legitimiste. Većinu prvih su činili slavo-dalmatinci koji su zagovarali autonomiju Dalmacije. Drugu skupinu su činili pobornici sjedinjenja izrasli iz preporodne tradicije, a treći su se zalagali za očuvanje postojećeg stanja.¹¹⁹ Pozitivni odgovori su stigli iz Dubrovnika, Boke kotorske i nekih općina u dalmatinskom zaleđu. Većina odgovora je bila neodređena ili negativna, a razlozi su bili odanost činovništva austrijskom režimu koji ipak nije bio za sjedinjenje, stav da je Dalmaciji od sjedinjenja korisniji Travanjski ustav, potpuna otuđenost vladajućeg sloja od većine stanovništva te strah činovnika od gubitka položaja. Čak i oni koji su načelno bili za sjedinjenje, vidjeli su u njemu izvor mogućih problema. Tako je, primjerice, predstavništvo konavoske općine podržalo sjedinjenje, ali tek nakon što se sjeverna Hrvatska oslobodi podložničkog odnosa prema Mađarima.¹²⁰

S pitanjem uvođenja hrvatskog jezika u javni život Dalmacije bilo je povezano pitanje otvaranja novih osnovnih škola. Predstavnici Dalmacije u bečkom parlamentu Božidar Petranović i Stipan Ivičević su se zalagali za otvaranje „ilirskih škola“ u svakoj većoj dalmatinskoj župi te za uvođenje hrvatskog jezika u srednje škole, što je vlast i učinila 1849. godine.¹²¹ No pitanje oko kojeg je bilo najviše problema i koje je još jednom do izražaja dovelo sve nejednakosti i suprotnosti u dalmatinskom društvu bilo je pitanje ukidanja kolonata i kmetstva. Seljaci uglavnom nisu shvaćali što je to ustav, nego su njegovo proglašenje doživjeli kao priliku za obračun sa svima koji su im otežavali život; vlasnicima

¹¹⁶ Čak su i predstavnici italo-dalmatinske koncepcije smatrali da se u pučkim školama treba koristiti i jezik većine dalmatinskog stanovništva. (CLEWING, Konrad, 2007, 69.)

¹¹⁷ CLEWING, Konrad, 2007, 68-69.

¹¹⁸ OBAD, Stijepo, 1987, 25.

¹¹⁹ Isti, 25.

¹²⁰ OBAD, Stijepo, 2001, 185-186.

¹²¹ DIKLJIĆ, Marjan, 2010, 44.

zemlje, korumpiranim činovnicima, poreznicima, pandurima, serdarima, doušnicima i sličnima.¹²²

Revolucija je dovela do seljačkih nemira diljem Dalmacije; na Pagu, na području Neretve, na Korčuli, a najgore je bilo u Konavlima i Boki kotorskoj. Uskraćivanja poreza i nezadovoljstva je bilo i u drugim dijelovima Dalmacije: u Paštrovićima, Dubrovačkom primorju, na Mljetu, na Pelješcu, u okolici Šibenika, na Rabu i drugdje.¹²³ Ukidanje feudalnih odnosa proglašeno u Monarhiji u rujnu 1848. godine nije se odnosilo na Dalmaciju zbog složenosti tamošnjih zemljišnih odnosa, ali je vlast dala mogućnost raskidanja tih odnosa slobodnom voljom stranaka. Nemiri su trajali sve dok vlast dalmatinskim seljacima nije zaprijetila zakonskim kaznama za neizvršavanje kolonatskih i kmetskih obveza. Oni su se naposljetku primirili, ali problemi koji su ih opterećivali i dalje nisu bili riješeni.¹²⁴

Revolucija iz 1848. i 1849. godine je završila donošenjem Oktroiranog ustava 1849. godine, a zatim i uvođenjem Bachova apsolutizma posljednjeg dana 1851. godine. Hrvatski narodni preporod se tada primirio, ali ne i ugasio. Dalmacija je ostala društvo podijeljeno po etničkim, teritorijalnim, gospodarskim i klasnim osnovama, a tri glavna pitanja koja je revolucija dovela u prvi plan i dalje nisu bila riješena. Pedesete godine 19. stoljeća bile su razdoblje predaha, a kad su početkom sljedećeg desetljeća okolnosti to dopustile, hrvatski nacionalni pokret se vratio sa starim ciljevima i novim snagama. Tu na scenu stupa dalmatinska Narodna stranka.

Narodna stranka od 1861. do 1879. godine

Prilike u Habsburškoj Monarhiji

Narodna stranka u Dalmaciji je djelovala u okviru Habsburške Monarhije i nijedan svoj cilj nije mogla ostvariti mimo sebi nadređenih tijela vlasti te države. Habsburška Monarhija je bila starija od nacionalizama. To je bilo tipično dinastičko kraljevstvo, odnosno carstvo čiji su vladari legitimitet izvlačili iz Božje milosti i u kojem su živjeli različiti narodi koji su počeli oblikovati svoje moderne nacije. Monarhija je ipak bila korisna za manje narode jer im je davala određenu zaštitu od tuđih pretenzija, a iako je nudila manje građanskih sloboda nego zapadnoeuropske zemlje, bila je puno liberalnija od zemalja u istočnoj i južnoj Europi.¹²⁵

¹²² OBAD, Stijepo, 1980, 246-248.

¹²³ Isti, 248-253.

¹²⁴ Isti, 253-256.

¹²⁵ CURTIS, Benjamin, 2013, 295.

Nacionalizmi su u 19. stoljeću još uvijek bili nove sile, koje su dugoročno težile uspostavljanju nacionalnih država nasuprot starim dinastičkim kraljevstvima. Habsburški podanici su bili zahvaćeni različitim nacionalnim ideologijama, tako da je jedan od glavnih zadataka države bilo održavanje ravnoteže između različitih nacionalnih težnji, a to nije bilo jednostavno. Sam car Franjo Josip, koji je u prvom redu nastojao očuvati državu i vlast svoje dinastije, smatrao je da je nemoguće ispuniti težnje baš svih naroda u Monarhiji i da je za državu najkorisnije ako su zadovoljna dva najbrojnija naroda; Nijemci i Mađari.¹²⁶ Interesi tih dvaju naroda često su se sudarali s interesima slavenskih naroda među kojima su bili i Hrvati. Čitajući *Narodni list*, glasilo putem kojeg se Narodna stranka obraćala javnosti, moguće je steći dojam da mnoga postupanja austrijskih vlasti u Dalmaciji predstavljaju svojevrsnu zavjeru protiv tamošnje hrvatske većine. Jasno je da se u političkim borbama često koristi žestoki diskurs, ali ipak je malo koji hrvatski nacionalist iz 19. stoljeća, koji je živio i djelovao unutar Habsburške Monarhije, zagovarao razbijanje te države. Hrvatski političari su nastojali riješiti hrvatsko pitanje unutar Monarhije, u kojoj su Hrvati zahvaljujući autonomiji banske Hrvatske imali dobar položaj na kojem su im zavidjeli drugi narodi.¹²⁷ Problem je u prvom redu bio taj što su hrvatske zemlje bile razjedinjene. Svejedno, koliko god često ne uspijevali ostvariti svoje ciljeve i koliko god često zbog toga negodovali, dalmatinski narodnjaci su, kao i drugi hrvatski političari tog vremena, za hrvatski narod tražili najpovoljnije rješenje unutar Monarhije, a ne izvan nje.¹²⁸

Vrijeme pojave Narodne stranke bilo je za samu Monarhiju vrlo turbulentno. Napoleonski ratovi su joj donijeli vrlo velik teritorij koji se protezao od Gardskog jezera na Apeninskom poluotoku do Lavova u današnjoj Ukrajini. Prvi čovjek u državi tada je bio kancelar Metternich, koji je, oslanjajući se u prvom redu na diplomaciju, uspio Monarhiju na vanjskom planu učiniti svojevrsnim posrednikom u europskim međudržavnim sporovima, dok mu je na unutarnjem planu najvažnije bilo zauzdati rastuće nacionalizme koji su mogli ugroziti njezin opstanak.¹²⁹ Nacionalizmi su ipak jačali te su naposljetku potaknuli revoluciju 1848./1849. godine. Iako je Monarhija tada bila ozbiljno ugrožena, opstala je, ali uz neke promjene. Metternich je bio prisiljen otići s vlasti, a na prijestolje je stigao tada osamnaestogodišnji car Franjo Josip. Ugušena je revolucija, ali zahtjeve koji su ju potaknuli više nije bilo moguće ignorirati. Franjo Josip je najprije uveo Oktroirani ustav, a onda ga je ukinuo i proglasio

¹²⁶ Isti, 294.

¹²⁷ MARKUS, Tomislav, 1994, 95.

¹²⁸ Čak niti Ante Starčević nije potpuno odbacivao Monarhiju, a njegovi radikalni negativni stavovi prema njoj su bili više sredstvo političke promidžbe nego izraz stvarnih težnji. (MARKUS, Tomislav, 1994, 96.)

¹²⁹ WESS MITCHELL, A., 2018, 227-229.

neoapsolutizam, nazvan još i Bachovim apsolutizmom po tadašnjem ministru unutarnjih poslova. To je bio državni sustav bez vlade i parlamenata u kojem je car samostalno donosio odluke, odnosno izdavao naredbe. Bilo je to razdoblje „modernizacijske diktature“ s ciljem jačanja države izvana i iznutra i poboljšanja života njezinih stanovnika. Glavni provoditelji carevih odredbi bili su birokrati, a glavno sredstvo bio je njemački jezik, koji je postao služben u svim dijelovima Monarhije.¹³⁰

Iako je ostvario određene uspjehe, Bachov apsolutizam se ipak nije mogao održati. Osim što nametanje njemačkog jezika nisu prihvaćali oni kojima to nije bio materinji jezik, modernizacijski pothvati su opustošili državnu blagajnu. Također, Franjo Josip je lošom vanjskom politikom udaljio od Monarhije sve njezine nekadašnje saveznike, a njezina vojska nije mogla sama pobijediti u ratu protiv Pijemonta udruženog s Francuskom, vođenom zbog ujedinjenja Italije.¹³¹ Bankrot države i ratni poraz 1859. godine, uz posljedičnu predaju Lombardije Italiji, prisilili su cara na donošenje nekakvog ustava. Stoga je sazvaio Pojačano carevinsko vijeće kao konzultativno tijelo sastavljeno od predstavnika različitih pokrajina, da bi mu pomoglo odlučiti o novom državnom uređenju.¹³² Glavna politička dilema u tadašnjoj Monarhiji bila je ona između centralističkog i federalističkog uređenja. Budući da je centralistički Bachov apsolutizam doživio slom, car se opredijelio za federalizam te je 1860. godine donio Listopadsku diplomu koja je predviđala ponovno otvaranje pokrajinskih sabora koji bi birali poslanike za novi, zajednički sabor, koji bi se bavio državnim financijama. Listopadsku diplomu nisu prihvatili ni Mađari jer je zanemarivala povijesno pravo njihove zemlje ni liberali jer nije jamčila građanske slobode.¹³³

Uvidjevši da neće moći dobiti državi prijeko potrebne kredite, Franjo Josip je na mjesto austrijskog premijera postavio Antona Schmerlinga, centralista koji je zajedno s uskim krugom birokrata 1861. godine oblikovao Veljački patent, novi oblik ustava koji je predviđao osnivanje dvodomnog parlamenta za cijelu Monarhiju s većim ovlastima i postojanje pokrajinskih sabora s manjim ovlastima nego što je predviđala Listopadska diploma. Oblikovan je i izborni sustav za pokrajinske sabore, koji je birače podijelio u četiri razreda odnosno kurije: veleporeznike, trgovačke komore, gradove i vanjske ili seoske općine. Zastupnici pokrajinskih sabora bi birali poslanike za donji dom zajedničkog sabora odnosno

¹³⁰ CURTIS, Benjamin, 2013, 286.

¹³¹ WESS MITCHELL, A., 2018, 288.

¹³² Glavno pitanje za Dalmaciju bilo je treba li se ona sjediniti s banskom Hrvatskom ili ne. Njezin zastupnik u Pojačanom carevinskom, conte Frano Borelli, održao je govor u kojem se usprotivio ideji sjedinjenja.

¹³³ JUDSON, Pieter M., 2016, 277-279.

Carevinskog vijeća, dok bi članove gornjeg doma imenovao car. Da bi zakon bio donesen, morala su ga odobriti oba saborska doma i sam car.¹³⁴

Iako su se i centralisti i federalisti, odnosno i liberali i konzervativci zalagali za uvođenje istinskog ustava, car je stvarnu moć nastojao zadržati u svojim rukama, a Carevinsko vijeće je doživljavao kao konzultativno tijelo.¹³⁵ Međutim, Veljački patent nije riješio najvažnije unutarnje državno pitanje; status Ugarske unutar Monarhije. Ni Ugarska ni banska Hrvatska nisu poslale svoje zastupnike u Carevinsko vijeće, a otpor novom sustavu su pružale i federalistički nastrojene opcije, posebno češki nacionalisti, koji su nakon nekog vremena prestali slati svoje zastupnike. Uvidjevši da sustav stvoren Veljačkim patentom ne funkcionira i da je neophodno postići sporazum s Ugarskom, car se još jednom opredijelio za federalizam te je krenuo u pregovore s Mađarima.¹³⁶

Najvažnije vanjskopolitičko pitanje tog vremena bilo je pitanje statusa Habsburške Monarhije u njemačkim zemljama. Naziralo se stvaranje jedinstvene njemačke države, a glavno pitanje bilo je tko će ga provesti; Habsburška Monarhija kao legitimni nasljednik nekadašnjeg Svetog Rimskog Carstva ili Pruska koja je sve više jačala. Monarhija je u prvoj polovici šezdesetih godina 19. stoljeća bila opterećena unutarnjim problemima. Status Ugarske nije bio riješen, nezadovoljstva je bilo i u drugim krajevima te se dogodio ustanak u Galiciji, a na sve su se nadovezale loše žetve i ogroman državni dug. Franjo Josip je rješenje vidio u ratu protiv Pruske i s njom udružene Italije te je u srpnju 1866. godine doživio debakl u bitki kod Kraljičina Gradca u Češkoj. Monarhija je tim ratnim porazom bila prisiljena predati Veneciju Italiji i izgubila je svaki utjecaj u budućem Njemačkom Carstvu.¹³⁷

Car je u tako osjetljivim okolnostima morao osigurati lojalnost Mađara. U prosincu 1867. godine Carevinsko vijeće je potvrdilo Austro-ugarsku nagodbu kojom je ozakonjen dobar dio mađarskih zahtjeva iz revolucije 1848./1849. godine. Ugarskoj je priznata neovisnost u unutarnjim poslovima, a s ostatkom Monarhije su ju povezivali vojska, vanjski poslovi i financije. Zajedničke poslove su rješavale delegacije od kojih je jednu biralo Carevinsko vijeće, a drugu Ugarski sabor. Budući da je Ugarska postala zasebno područje unutar Monarhije. Uspostavljen je novi državni sustav, dualizam, a država je dobila ime Austro-Ugarska Monarhija. Bila je sastavljena od austrijskog i ugarskog dijela koje je razdvajala

¹³⁴ Isti, 279-280.

¹³⁵ Isti, 280.

¹³⁶ Isti, 285-286.

¹³⁷ CURTIS, Benjamin, 2013, 291-292.

rijeka Lajta, zbog čega se austrijski dio još zvao Cislajtanija, a ugarski Translajtanija. Franjo Josip je istovremeno bio car austrijskog i kralj ugarskog dijela. Ugarski dio, okupljen pod imenom zemalja krune sv. Stjepana, bio je puno kompaktniji od austrijskog dijela okupljena pod nezgrapnim imenom „krunovina i zemalja zastupanih u Carevinskom vijeću“. Više nije bilo zajedničkog parlamenta za cijelu Monarhiju, nego je u ugarskom dijelu postojao Ugarski sabor, dok su u austrijskom dijelu postojali pokrajinski sabori birani na temelju kurijalnog sustava utemeljena Veljačkim patentom. Oni su birali zastupnike za Carevinsko vijeće, sada zajednički parlament samo austrijskog dijela Monarhije. To je bio pandan Ugarskom saboru u austrijskom dijelu Monarhije.¹³⁸

Dualizam je podijelio Monarhiju na dva dijela i uspostavio političku dominaciju Nijemaca u austrijskom i Mađara u ugarskom dijelu. Prema tome, on sam po sebi nije odgovarao ostalim narodima, pogotovo Hrvatima čije su se zemlje našle razdijeljene između dvaju dijelova Monarhije. Međutim, ni Nijemci ni Mađari nisu bili pretjerano zadovoljni njime. Nijemci nisu odobravali sve veći mađarski utjecaj unutar Monarhije, a Mađari su stalno tražili još više autonomije, tako da dualizam zapravo nikome nije odgovarao.¹³⁹ Ipak, Nagodba je Monarhiji donijela prvi pravi ustav, a politika je počela postajati masovna, što je bilo značajno za procese nacionalnih integracija. Kako navodi P. M. Judson, od 1867. godine do raspada Monarhije, pripadnici svih političkih opcija su svoje zahtjeve izražavali pozivajući se na kulturni identitet čija je temeljna odrednica bio jezik. Ti su političari tvrdili da zastupaju ne samo pobornike određene politike, nego sve govornike određenog jezika, odnosno čitave populacije. S druge strane, Judson naglašava da odgovor masa nije uvijek bio onakav kakav su nacionalisti očekivali i priželjkivali. Nacionalizam je po njemu u navedeno vrijeme u Monarhiji bio situacijska pojava, u nekim aspektima ljudskog života značajna, ali u nekim drugim potpuno beznačajna. Politički aktivisti su koristili jezik etničkog nacionalizma i morali su se potruditi da bi stekli pristaše, a taj trud ne bi baš uvijek urodio plodom.¹⁴⁰

Sve u svemu, Judson ističe tri bitne činjenice povezane s nacionalizmima u nagodbenoj Monarhiji. Prvo, nacionalistički sukobi tog vremena zapravo su bili politički sukobi čiji su nositelji gotovo uvijek bili izabrani zastupnici, politički aktivisti i novinari koji su se predstavljali kao zastupnici čitavih skupina na čiji su se kulturni identitet pozivali. Drugo, izgradnja nacija zahtijeva trud koji ne donosi uvijek željene rezultate. Narodne mase nisu

¹³⁸ JUDSON, Pieter M., 2016, 286-288.

¹³⁹ CURTIS, Benjamin, 2013, 294.

¹⁴⁰ JUDSON, Pieter M., 2016, 297-300.

konstantno prihvaćale ili odbacivale nacionalizam te je njihova posvećenost nacionalnim ciljevima zapravo ovisila o situaciji. Treće, sama Monarhija je svojim zakonima, državnim strukturama i institucijama snažno utjecala na oblikovanje nacionalnih ideja, jer su nacionalistički usmjereni političari i aktivisti djelovali upravo putem tih institucija.¹⁴¹ Tri navedene činjenice mogu se povezati i s djelovanjem Narodne (hrvatske) stranke u Dalmaciji. Njezini članovi su se predstavljali kao zastupnici cijelog naroda i nastojali su postići da cijela Dalmacija slijedi njihovu politiku. Također, oni su značajan dio svojeg djelovanja ostvarivali u općinama, Dalmatinskom saboru i Zemaljskom odboru, odnosno institucijama koje je utemeljila Monarhija te su često isticali svoje zahtjeve za vršenjem već postojećih zakona.

Povijest Narodne stranke do 1879. godine

Osnivanje Narodne stranke izravno je povezano s utemeljenjem Dalmatinskog sabora, čiji je prvi saziv konstituiran 6. travnja 1861. godine.¹⁴² Sabor je osnovan na temelju već spomenutog Veljačkog patenta kao tijelo koje se trebalo baviti autonomnim pokrajinskim poslovima, a saborsko izvršno tijelo bio je Zemaljski odbor, koji je imao četvoricu članova ili prisjednika i četvoricu zamjenika.¹⁴³ Ključno pitanje kojim se bavio prvi saziv Dalmatinskog sabora bilo je pitanje sjedinjenja Dalmacije i banske Hrvatske. Ono je zastupnike podijelilo u dva tabora; protivnike sjedinjenja ili autonomaše¹⁴⁴ i pobornike sjedinjenja ili aneksioniste.¹⁴⁵ Ta je podjela došla do izražaja kada je austrijska vlada predložila Saboru izbor izaslanika koji će otići u Zagreb i u Hrvatskom saboru raspraviti o pitanju sjedinjenja. Autonomaški zastupnik Ante Galvani tada je zatražio da Sabor odbaci taj vladin prijedlog, na što je skupina aneksionističkih zastupnika odgovorila protuprijedlogom u kojem je navela da je Sabor dužan raspravljati o vladinu prijedlogu jer on ustvari predstavlja carsku zapovijed. Taj protuprijedlog potpisali su sljedeći zastupnici: Đuro Pulić, Bernard Verona, Marin Giorgi, Luka Tripković, Miho Klaić, Josip Đurović, Stefan Ljubiša, Krsto Kulišić, Kristofor Jerković, Pane Sablić, Mihovil Pavlinović i Petar Radulović.¹⁴⁶

¹⁴¹ Isti, 301-304.

¹⁴² NOVAK, Grga, 1957, 5.

¹⁴³ Više o Dalmatinskom saboru i Zemaljskom odboru u: PERIĆ, Ivo, 1978b. i DIKLIĆ, Marjan, 2001.

¹⁴⁴ Više o toj političkoj opciji u: VRANDEČIĆ, Josip, 2002; ĐINĐIĆ, Mirko, 2016; PERIČIĆ, Šime, 2003.

¹⁴⁵ Autonomaši su sami sebe tako nazivali jer su se zalagali ne za sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom, nego za njezinu autonomiju unutar Habsburške Monarhije. Pritom je jedan njihov dio zagovaralo slavodalmatinsku ideologiju, dok je drugi bio blizak talijanskoj nacionalnoj ideologiji. Zagovornike sjedinjenja su njihovi politički protivnici nazivali aneksionistima, a oni sami su sebe nazivali narodnjacima, želeći naglasiti svoju povezanost s narodom i svoj glavni cilj, a to je bilo ujedinjenje tog naroda. (CETNAROWICZ, Antoni, 2006, 38.)

¹⁴⁶ NOVAK, Grga, 1957, 6-7.

Autonomaši su u tom prvom sazivu Dalmatinskog sabora imali 29 zastupnika dok su ih aneksionisti odnosno narodnjaci imali 13. Takva saborska većina nije izabrala poslanike za pregovore o sjedinjenju s banskom Hrvatskom. Nakon što je Sabor izabrao petoricu zastupnika koji će predstavljati Dalmaciju u Carevinskom vijeću i nakon što je konstituiran prvi saziv Zemaljskog odbora, aneksionistički nastrojeni zastupnici odlučili su se obratiti caru. Stoga su otišli u Beč da bi zatražili provođenje u djelo vladine odluke o izboru delegacije koja bi s predstavnicima Hrvatskog sabora pregovarala o sjedinjenju. U Beč su otišli i predstavnici većinskih autonomaša da bi zatražili od cara definitivno priznavanje autonomije Dalmacije. Austrijski ministar predsjednik Schmerling odlučio je u Beču sazvati zajedničko zasjedanje predstavnika Dalmatinskog i Hrvatskog sabora, ali budući da je i sam bio protiv sjedinjenja dviju pokrajina, potrudio se da većinu u dalmatinskoj delegaciji dobiju autonomaši. Sastanak održan 12. svibnja 1861. godine nije doveo do sporazuma po pitanju sjedinjenja, a dan kasnije car je potvrdio Zemaljski odbor Dalmatinskog sabora. Tako se pitanje sjedinjenja Dalmacije i banske Hrvatske smatralo privremeno riješenim, ali njegovo konačno rješenje je i dalje bilo na čekanju.¹⁴⁷

Drugi vrlo važan trenutak u ranoj povijesti Narodne stranke dogodio se 1. ožujka 1862. godine, kada je u Zadru objavljen prvi broj lista *Il Nazionale*. Taj list je bio pisan na talijanskom jeziku, a pratio ga je *Prilog k Narodnom listu*, pisan hrvatskim jezikom.¹⁴⁸ To je bilo glasilo Narodne stranke, a njegov značaj za narodnjake ovako je opisao T. Macan: „Bio je to list u kojem su mogli kritizirati upravu, prilike i nosioce režima, u kojem su mogli čitati vijesti iz čitave pokrajine i tako stjecati svijest o jedinstvu i zajedničkoj pripadnosti Bokelja, Dubrovčana, Neretvana, Makarana, Splitsana, Šibenčana, Zadrana i otočana, a putem vijesti i komentara o zbivanjima u sjevernoj Hrvatskoj i svijest o jedinstvenoj hrvatskoj pripadnosti, (...) uklapajući se tako polagano, mučno i s dosta unutrašnjih sukoba i teškoća u moderno konstituiranje hrvatskoga naroda. Ukratko, *Il Nazionale* za gradsko i naobraženo pučanstvo, a *Narodni list* za nenaobraženi puk i selo, bili su bitni obavjestitelji i osvjestitelji i s obzirom na razvitak u Monarhiji, kao široj državnoj zajednici, i u Hrvatskoj, kao naravnoj i budućoj narodno-teritorijalnoj zajednici.“¹⁴⁹

¹⁴⁷ CETNAROWICZ, Antoni, 2006, 41-42. Više o borbi za sjedinjenje Dalmacije i banske Hrvatske u početnom razdoblju postojanja Dalmatinskog sabora u: CETNAROWICZ, Antoni, 2006, 32-50.; BEROŠ, Josip, 1972; NOVAK, Grga, 1957.

¹⁴⁸ Više o osnivanju tog lista u: CETNAROWICZ, Antoni, 2006, 69-74.; MACAN, Trpimir, 1980, 65-77.

¹⁴⁹ MACAN, Trpimir, 1980, 65.

U prvom broju lista bio je objavljen i njegov program, koji je zapravo predstavljao program djelovanja Narodne stranke.¹⁵⁰ Taj je program bio objavljen i u talijanskoj i u hrvatskoj verziji. S vremenom se *Il Nazionale* transformirao u *Narodni list* i potpuno odbacio talijanski jezik, a kada je 1912. godine slavio pola stoljeća postojanja, prisjetio se svojeg prvog programa. Tom prilikom je, ne bez određene doze autoironije, tvrdio da je talijanski tekst tog prvog programa bio napisan „upravo klasično“, dok je onaj hrvatski bio „pun barbarizama i sintaksnih pogrešaka.“¹⁵¹ Time je *Narodni list* zapravo upozorio na bitnu karakteristiku ranih dalmatinskih narodnjaka, odnosno na nejednakost njihova socijalnog podrijetla. Već je naglašeno da je austrijska pokrajina Dalmacija zbog svojeg povijesnog razvoja u društvenom smislu bila heterogeno područje. Heterogenost je bila prisutna i unutar Narodne stranke. Ona se očitovala u razlici između onih narodnjaka koji su dolazili iz primorskog i otočkog dijela Dalmacije i onih koji su dolazili iz dalmatinskog zaleđa. Narodnjaci iz primorske i otočke Dalmacije bili su obrazovani na talijanskom jeziku, a hrvatski jezik su morali naknadno učiti ili usavršavati njegovo poznavanje u odrasloj dobi, dok su narodnjaci iz dalmatinskog zaleđa u svojem djelovanju koristili hrvatski jezik. Razlike unutar Narodne stranke očitovale su se i u ideologiji. Tako su primorski i otočki narodnjaci veći naglasak stavljali na južno slavenstvo, dok su se narodnjaci iz zaleđa otpočetak kretali izravno prema hrvatskoj nacionalnoj ideji.¹⁵²

Prvi urednik *Il Nazionalea* bio je Natko Nodilo¹⁵³, povjesničar i profesor u splitskoj gimnaziji, dok je *Prilog k Narodnom listu* uređivao svećenik Ivan Danilo.¹⁵⁴ Dominacija talijanskog jezika u listu posljedica je činjenice da su narodnjaci htjeli u svoje redove privući pripadnike građanstva i inteligencije koji su zbog obrazovanja na talijanskom jeziku bili neskloni hrvatskoj nacionalnoj ideologiji. Također, ne smije se zanemariti niti već spomenuta okolnost da su narodnjaci iz priobalne i otočne Dalmacije slabo poznavali hrvatski jezik i da im je bilo lakše pisati i čitati talijanski jezik. U programu lista, odnosno programu Narodne stranke, naglasak je stavljen na osnovna prava i slobode te jednakost za sve, što je bilo u duhu tadašnjeg europskog liberalizma. Istaknuto je prirodno pravo svake nacije na vlastiti razvoj te pravo udruživanja dalmatinskih i prekovelebitskih Slavena. Također je zatražena ravnopravnost „narodnog“ i talijanskog jezika uz poštivanje prava talijanske nacionalne manjine u Dalmaciji i vjerske tolerancije. Ubrzo se urednik narodnjačkog glasila Nodilo

¹⁵⁰ Taj program je u cijelosti dostupan u: PROGRAM „NARODNOGA LISTA“ (IZ GOD. 1862), *Narodni list*, Jubilarni broj, 1. 3. 1912.

¹⁵¹ Listajuću stare godišnjake... I., *Narodni list*, Jubilarni broj, 1. 3. 1912.

¹⁵² STANČIĆ, Nikša, 1980, 31. Više o uzrocima navedenih razlika unutar Narodne stranke u: STANČIĆ, Nikša, 1980, 23-60.

¹⁵³ Natko Nodilo (Split, 1834. – Zagreb, 1912.). Više o njemu u: NOVAK, Viktor, 1935.

¹⁵⁴ Ivan Danilo (Kaštel Stari, 1820. – Zadar, 1895.). Više o njemu u: DANILO, Ivan (Danilov; Giovanni, Zane).

upustio u polemiku sa slavnim Niccolom Tommaseom, pobijajući njegovu ideju postojanja posebne dalmatinske nacije. Nodilo je tvrdio da se Dalmatinci moraju povezati s drugim „plemenima“ koja su im bliska po podrijetlu i jeziku. Sve Južne Slavene je smatrao jednom nacijom, a zahtjev za sjedinjenjem Dalmacije i banske Hrvatske temeljio je na tvrdnji o zajedničkoj narodnosti i istom jeziku.¹⁵⁵ Ta je polemika značajno utjecala na afirmaciju Narodne stranke na dalmatinskoj političkoj sceni.

Treba naglasiti da Narodna stranka nije bila čvrsta organizacija poput današnjih političkih stranaka. Ona nije bila pravna osoba niti je imala službeno registrirane članove. Njezina organizacija u početku se svodila na saborski klub koji je okupljao narodnjačke zastupnike u Dalmatinskom saboru i koji su se u tom klubu dogovarali i međusobno usklađivali svoje saborsko djelovanje. Važnu ulogu imale su i narodne čitaonice, koje su funkcionirale kao mjesni odbori stranke. U njima su se pristaše stranke okupljale, čitale političke novine i raspravljale te je i to bio jedan od načina za razvoj i širenje narodnjačke ideologije.¹⁵⁶ U doba izbora djelovali su izborni odbori, a za povezivanje narodnjaka važan je bio i stranački list *Il Nazionale*, kasnije *Narodni list*. Iako stranka nije imala klasičnu organizaciju koja uključuje predsjedništvo, ogranke, plaćanje članarine, konferencije, kongrese, plenuma i slično, to ne znači da nije imala formalnu organizaciju.¹⁵⁷ Međutim, važno je razlikovati formalnu i neformalnu dimenziju postojanja Narodne stranke. Formalna se očitovala u postojanju saborskog kluba, čitaonica i izbornih odbora. Glavno tijelo je bio stranački klub i stoga se predsjednika tog kluba može smatrati formalnim vođom Narodne stranke. S druge strane, budući da stranka nije imala službeno registrirane članove, mora se govoriti i o neformalnoj dimenziji narodnjaštva. Tako je narodnjak zapravo bio svatko onaj tko je podržavao ideološka načela na kojima je bila zasnovana Narodna stranka.

Politički protivnici dalmatinskim narodnjacima bili su autonomaši.¹⁵⁸ Glavninu te političke opcije činili su državni činovnici, crkveni velikodostojnici i posjednici. Narodnjacima se u početku priključio drugi dio dalmatinske inteligencije, niže svećenstvo, dio pomoraca i neki

¹⁵⁵ CETNAROWICZ, Antoni, 2006, 71-72.

¹⁵⁶ Osim narodnih čitaonica, važnu ulogu u širenju narodnjačke ideologije imala je i Matica dalmatinska, osnovana 1862. godine. Više o toj instituciji u: DIKLIĆ, Marjan, 2004.; GANZA-ARAS, Tereza, 1995.

¹⁵⁷ MACAN, Trpimir, 1980, 64.

¹⁵⁸ U ovom radu se koriste izrazi „autonomaši“, „talijanaši“ i „Talijani“. Izraz „autonomaši“ označava pripadnike određene političke stranke, suprotstavljene Narodnoj (hrvatskoj) stranci. Izraz „talijanaši“ zapravo je pogrdan izraz kojim su narodnjaci označavali one pripadnike te političke opcije koji su usvojili talijanski nacionalni identitet. Budući da im nisu priznavali taj identitet, narodnjaci su ih nazivali talijanašima, odnosno lažnim Talijanima. Izraz „Talijan“ označava one stanovnike Dalmacije koji su se u nacionalnom smislu oblikovali kao pripadnici talijanske nacije. Taj proces je intenziviran 80-ih godina, posebno nakon što su autonomaši izgubili lokalnu vlast u splitskoj općini 1882. godine.

građani te značajan dio seljaštva, na koje su utjecali svećenstvo i mlađa inteligencija.¹⁵⁹ Ipak, iako se oko glavnog cilja nisu mogli složiti, među narodnjacima i autonomašima je bilo i suradnje. Budući da su autonomaši unutar sebe bili podijeljeni na državne činovnike i liberalnu struju, predstavnici potonje, nezadovoljni pretjeranim uplitanjem državne vlasti u autonomne poslove Dalmacije, 1864. godine zajedno s narodnjacima utemeljili su Liberalni savez, odnosno *Unione liberale*.¹⁶⁰ Glavnu ulogu u osnivanju tog saveza na narodnjačkoj strani imao je Miho Klaić, a na autonomaškoj splitski načelnik Antonio Bajamonti. Savez je bio zamišljen kao liberalna fronta protiv pretjerane državne moći, a začetak se dogodio na zasjedanju Dalmatinskog sabora. Najprije je Klaić pozvao na osnivanje saveza, pri čemu je ublažio svoj stav o sjedinjenju rekavši da ono za narodnjake nije nacionalno nego političko pitanje. Odgovorio mu je Bajamonti priznajući slavenski karakter Dalmacije i prihvaćajući postupno uvođenje „slavenskog“ jezika u javni život pokrajine. Svoj govor završio je isticanjem poznatog autonomaškog slogana: „Slaveni već sutra, Hrvati nikad“. Ubrzo nakon toga saborsko zasjedanje je zatvoreno, a istog dana je osnovan Liberalni savez.¹⁶¹ Međutim, i autonomaška stranka je u to vrijeme doživljavala promjene. Godine 1866. u Zadru je počelo izlaziti njezino glasilo *Il Dalmata*, koje je u početku svojeg postojanja isticalo slavenski karakter Dalmacije i zagovaralo njezinu autonomiju unutar Habsburške Monarhije. Iste godine dogodila se i poznata Viška bitka, u kojoj su se sukobile austrijska i talijanska mornarica u sklopu Austrijsko-pruskog rata, u kojem je sudjelovala i Italija kao saveznik Pruske. Austrijska mornarica, iako slabija, uspjela se obraniti, a dio autonomaša je izražavao otvorene simpatije prema Italiji. To je kod austrijskih vlasti stvorilo određeno nepovjerenje prema toj dalmatinskoj političkoj opciji.

Nakon te bitke, ugled narodnjaka je porastao u očima austrijskih vlasti. Značajan udio boraca u bitki činili su dalmatinski Slaveni, a nakon pobjede brojni su na toj strani bili izrazi odanosti dinastiji. Narodnjaci su u tim okolnostima počeli otvorenije izražavati svoje zahtjeve po pitanju jezične ravnopravnosti. Budući da je Italija nakon rata ojačala i da je predstavljala konkurenciju Monarhiji na Jadranu, kao i zbog sve snažnije iredente¹⁶², koja je tražila pripajanje određenih dijelova Monarhije Italiji, državne vlasti Monarhije u studenom 1866. godine su donijele odredbu o „odlučnom nastupu protiv utjecaja talijanskih elemenata“ u Dalmaciji, Primorju i Tirolu. Odlučeno je da se ide u smjeru ponjemčenja ili slavenizacije

¹⁵⁹ MACAN, Trpimir, 1980, 51.

¹⁶⁰ Više o tom savezu u: CETNAROWICZ, Antoni, 2006, 80-89.; 114-118.; VRANDEČIĆ, Josip, 2002, 116-125.; MACAN, Trpimir, 1980, 119-126.

¹⁶¹ VRANDEČIĆ, Josip, 2002, 122-123.

¹⁶² Više o iredentizmu u: VIVANTE, Angelo, 2002.

navedenih krajeva. Nakon toga je vlada odlučila da nastavni jezik u dalmatinskim pučkim školama mora biti materinji jezik većine učenika, što je u velikoj većini škola bio hrvatski, odnosno kako su ga državne vlasti tada nazivale, „ilirski“ jezik. Određeno je i da se nastava vjeronauka u svim školama održava na tom jeziku te da se u srednjim školama na tom jeziku predaju povijest i zemljopis. Te iste 1866. godine osnovana je Učiteljska škola u Arbanasima, čiji su polaznici kasnije radili kao učitelji u pučkim školama, a Miho Klaić je imenovan pokrajinskim školskim nadzornikom. U siječnju 1867. godine vlada je izdala naputak o jezičnoj ravnopravnosti u srednjim školama. Odlučeno je da se vjeronauk, povijest i zemljopis predaju na „ilirskom“ jeziku, a da se klasični jezici predaju na tom i na talijanskom jeziku naizmjenično.¹⁶³

Nakon rata Monarhije i Italije raspao se Liberalni savez, a na Narodnu stranku utjecali su i Austro-ugarska nagodba iz 1867. te Hrvatsko-ugarska nagodba iz 1868. godine. Prvom nagodbom je zapravo onemogućeno ostvarenje glavnog narodnjačkog cilja, sjedinjenja Dalmacije i banske Hrvatske. Dalmacija se našla u austrijskom, a banska Hrvatska u ugarskom dijelu Monarhije i iako je Hrvatsko-ugarska nagodba priznavala teritorijalno jedinstvo Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, to je bilo tako samo u teoriji. U praksi Dalmacija i banska Hrvatska jedna s drugom nisu imale nikakve formalne veze, a narodnjaci su morali prihvatiti da njihov glavni cilj barem još neko vrijeme neće moći biti ispunjen. Narodnjaci su uvijek bili protivnici dualizma i često su u svojim javnim nastupima i tisku isticali njegove mane.

Nedugo nakon Austro-ugarske nagodbe, proglašen je Prosinački ustav, odnosno Temeljni zakoni. Posebno značajan za narodnjake bio je članak 19. tog zakona. Njime je određeno da sve narodnosti u državi imaju jednaka prava i nepovredivo pravo na očuvanje svoje narodnosti i jezika. Država jamči ravnopravnost različitih jezika u školama, javnim uredima i javnom životu, a ako u nekoj pokrajini živi više narodnosti, javno obrazovanje mora biti organizirano tako da pripadnici jedne narodnosti budu poučavani na svojem jeziku bez da ih se prisiljava na učenje jezika koji im nije materinji.¹⁶⁴ U Dalmaciji su se oko tog članka i njegova tumačenja lomila koplja zbog posebnih okolnosti u javnom životu pokrajine. Naime, budući da je još od vremena mletačke vlasti u dalmatinskoj javnosti dominirao talijanski jezik i da je bilo onih koji su zbog obrazovanja taj jezik usvojili kao svoj prvi jezik, naravno da se pojavilo neslaganje oko toga žive li u Dalmaciji Talijani ili ne žive. Narodnjaci su odbacivali

¹⁶³ CETNAROWICZ, Antoni, 2006, 111-113.

¹⁶⁴ Fundamental Law Concerning the General Rights of Citizens

ideju o postojanju Talijana u Dalmaciji, a svoje zahtjeve za uvođenjem „narodnog“ jezika u javni život pokrajine često su temeljili upravo na članku 19. Prosinačkog ustava.

Značajna godina u povijesti Narodne stranke bila je 1869. Te godine je u Boki kotorskoj, koja je bila dio austrijske pokrajine Dalmacije, izbio ustanak lokalnog stanovništva kojem su godinu dana ranije ukinute stare povlastice slobodnog nošenja oružja i izuzeća od obveze služenja vojske. Taj je ustanak po predjelu Krivošije u Boki kotorskoj nazvan Krivošijskim ustankom.¹⁶⁵ Narodnjaci su iskazivali podršku ustanicima, a autonomaši su to pokušali iskoristiti protiv njih. U Dalmatinskom saboru, u kojem su tada još uvijek imali većinu, pročitali su izjavu kojom su Narodnu stranku optužili za sudioništvo u ustanku. Potom su napustili Sabor nadajući se da će austrijska vlada pokrenuti represalije prema narodnjacima, ali to se nije dogodilo. Budući da su ustanici imali uspjeha i da se o ustanku dosta govorilo i na međunarodnoj sceni, državne vlasti su se bojale da to ne bude primjer drugim nezadovoljnim stanovnicima Monarhije i da ne otkrije slabosti države. Stoga su odlučile ustanak zaustaviti mirnim putem. U tu svrhu je smijenjen dalmatinski namjesnik Johann Wagner, koji se pokazao kao vrlo tvrdoglav i netaktičan u gušenju ustanka, a zapovjednikom vojske u Dalmaciji imenovan je general Gabrijel Rodić¹⁶⁶, koji će ubrzo biti imenovan i dalmatinskim namjesnikom. On je trebao na miran način ugušiti ustanak te je to i učinio početkom 1870. godine.¹⁶⁷ Ustanici su naposljetku amnestirani, izuzeti od služenja vojske i dopušteno im je nošenje oružja.

Te iste 1869. godine nastao je programski spis *Hrvatska misao*, čiji je autor bio Mihovil Pavlinović, svećenik koji se još ranije prometnuo u predvodnika narodnjaštva u dalmatinskom zaleđu i jednog od najistaknutijih pripadnika Narodne stranke općenito. Već je spomenuto da su se prvi narodnjaci dijelili na one iz priobalnog i otočnog dijela Dalmacije i one iz dalmatinskog zaleđa. Prvu skupinu se može nazvati građanskom, a drugu pučkom inteligencijom. Pripadnici građanske inteligencije su veći naglasak stavljali na južno slavenstvo, vjerujući da je na prostoru na kojem obitavaju Južni Slaveni u tijeku proces nacionalne integracije koji će rezultirati stvaranjem jedinstvene južnoslavenske nacije. Izbjegavali su otvoreno isticanje hrvatskog imena dijelom i zato što su živjeli na prostoru gdje su dominirali talijanski jezik i talijanski kulturni utjecaji, a hrvatskim imenom su u talijanskom jeziku bili označavani krajišnici koji su 1848. godine kao pripadnici carske vojske

¹⁶⁵ Više o tom ustanku u: BEROŠ, Josip, 1970a.

¹⁶⁶ Gabrijel Rodić (Vrginmost, 1812. – Beč, 1890.). Austrougarski general i dalmatinski namjesnik od 1869. do 1881. godine. Više o njemu u: Rodić, Gabrijel; TROGRLIĆ, Marko, 2017.

¹⁶⁷ FORETIĆ, Dinko, 1972, 125-127.

sudjelovali u gušenju revolucije u talijanskim pokrajinama koje su tada bile pod habsburškom vlašću. Nastojeći proširiti narodnjačku ideologiju među dalmatinskim građanstvom, narodnjaci su izbjegavali otvoreno isticati to „ozloglašeno“ hrvatsko ime i radije su govorili o Južnim Slavenima, ili su koristili hrvatsko i srpsko ime u kombinaciji. Također, isticanjem južnoslavenskog umjesto čisto hrvatskog imena, gradski narodnjaci su nastojali prevladati dalmatinski partikularizam, odnosno autonomaške ideje o postojanju posebne dalmatinske nacije. S druge strane, narodnjaci iz redova pučke inteligencije, među kojima su dominirali svećenici, živjeli su na području koje nije bilo toliko zahvaćeno talijanskim jezičnim i kulturnim utjecajima i gdje ideja dalmatinskog partikularizma nije naišla na toliki odjek kao u priobalnoj i otočnoj Dalmaciji. Stoga su oni otvoreno isticali hrvatsko ime, a južno slavenstvo su promatrali kao nadnacionalnu kategoriju unutar koje su Hrvati zasebna nacija.¹⁶⁸

Mihovil Pavlinović je u svojim programskim člancima iz 1862. godine smatrao Južne Slavene jednim narodom u etničkom smislu, koji tek treba postati jedna nacija, odnosno koji tek treba razviti zajedničku nacionalnu svijest. Smatrao je da Hrvati, Srbi, Slovenci i Bugari predstavljaju južnoslavenska plemena od kojih svako ima svoje individualne značajke, ali da se trebaju sjediniti u jednu naciju pod „slovjenskim“ ili „slovinskim“ imenom koje već postoji u puku i književnosti. Pavlinović je tada tvrdio da su Hrvati i Srbi jedan narod, odnosno dva plemena istog naroda. Vodeći se izvještajem bizantskog cara Konstantina Porfirogeneta o doseljenu Hrvata i Srba, smatrao je da hrvatsko pleme u Dalmaciji naseljava najveći dio područja sjeverno od Neretve i najveći dio Zagore, dok na području južno od Neretve dominira srpsko pleme. Najvažnije mu je bilo sjediniti ta plemena, tako da su mu odgovarali kako sjedinjenje Dalmacije i banske Hrvatske na temelju hrvatskog državnog prava, tako i crnogorsko širenje, srpski ustanak i oslobođenje Bosne i Hercegovine od osmanske vlasti.¹⁶⁹

Međutim, nakon Viške bitke, uvođenja dualizma i sve prisutnijih glasova o pripajanju Bosne i Hercegovine Monarhiji, u Dalmaciji su počele jačati talijanske i srpske nacionalne ideje, na koje je Pavlinović reagirao svojim zaokretom prema izraženijem političkom hrvatstvu, odnosno jačem isticanju hrvatskog državnog prava. Ipak nije potpuno odbacio južnoslavensku ideju, i dalje ju smatrajući osnovom za suradnju Hrvata i Srba, ali je ipak počeo na prvo mjesto stavljati hrvatsku nacionalnu pripadnost.¹⁷⁰ Vrhunac tog Pavlinovićeve zaokreta bio je njegov spomenuti programski spis *Hrvatska misao*, u kojem je označio Hrvate i Srbe dvjema

¹⁶⁸ STANČIĆ, Nikša, 1980, 165-169.

¹⁶⁹ STANČIĆ, Nikša, 1970, 119-120.; STANČIĆ, Nikša, 1980, 170.

¹⁷⁰ CETNAROWICZ, Antoni, 2006, 165.

različitim nacijama i zatražio ujedinjenje hrvatskog naroda na temelju hrvatskog državnog prava. Na taj način je sve stanovnike zemalja obuhvaćenih hrvatskim državnim pravom proglasio političkim Hrvatima. Iako je i dalje Srbima priznavao etničku posebnost, tražio je da se priznaju lojalnim građanima hrvatske države. Prema Pavlinovićevu shvaćanju, hrvatskim državnim pravom bile bi obuhvaćene cijela banska Hrvatska i Dalmacija, Istra i dio slovenskih zemalja. Dio Bosne između Une i Vrbasa, odnosno Tursku Hrvatsku, smatrao je hrvatskom zemljom, ali mu nije smetalo da Srbija zauzme cijelu Bosnu ako će se na taj način spriječiti preuzimanje te zemlje od strane Nijemaca i Mađara. I dalje je govorio o stvaranju južnoslavenske države, ali kao konfederacije različitih južnoslavenskih naroda. U spisu *Hrvatska misao* Pavlinović je prvi put istaknuo načelo „Hrvat i katolik“, prema kojem se Hrvati i Srbi razlikuju u prvom redu na temelju vjeroispovijesti i prema kojem hrvatska država ima katolički, a srpska pravoslavni karakter.¹⁷¹

Prijelomna godina za narodnjake bila je 1870. Tada su po prvi put osvojili većinu na izborima za Dalmatinski sabor¹⁷² i nisu ju ispuštali sve do kraja postojanja svoje stranke. Povoljnije okolnosti za njih počele su se pojavljivati još u doba Krivošijskog ustanka, a nešto kasnije se i u Beču dogodila za njih pozitivna promjena. Slavenski narodi u Monarhiji bili su sve nezadovoljniji svojim položajem, a prednjačili su Česi, čija je apstinencija onemogućila djelovanje Carevinskog vijeća, parlamenta za austrijski dio Monarhije. Stoga je na mjesto austrijskog premijera postavljen grof Alfred Potocki, koji nije bio pobornik državnog centralizma, nego federalizma, odnosno veće autonomije pojedinih pokrajina. Potocki i ministar unutarnjih poslova grof Eduard Taaffe, koji će krajem desetljeća i sam postati premijer austrijskog dijela Monarhije, raspisali su izbore za pokrajinske sabore jamčeći potpunu slobodu izbora bez ikakva uplitanja državne birokracije. Cilj im je bio da pokrajinski sabori budu iskrena predstavništva pokrajina. U slučaju Dalmacije to je značilo da je Narodnoj stranci otvoren put prema pobjedi. Vlada je postavila jedan uvjet, a to je da narodnjačka većina odabere poslanike koji će zastupati Dalmaciju u Carevinskom vijeću.¹⁷³

Narodna stranka je pobijedila na izborima s osvojenih 25 mandata, dok su ih njihovi protivnici autonomaši osvojili 16. Predsjednikom Sabora imenovan je Stefan Ljubiša¹⁷⁴, narodnjački zastupnik iz Boke kotorske, inače etnički Srbin. Sabor je izabrao petoricu

¹⁷¹ CETNAROWICZ, Antoni, 2006, 168-169.; STANČIĆ, Nikša, 1970, 134-135.; 138.; 140-142.

¹⁷² Više o toj pobjedi u: MACAN, Trpimir, 1980, 179-187.; FORETIĆ, Dinko, 1972.; BEROŠ, Josip, 1970b.

¹⁷³ FORETIĆ, Dinko, 1972, 127-128.

¹⁷⁴ Stefan Mitrov Ljubiša (Budva, 1824. – Beč, 1878.). Političar i književnik. Više o njemu u: TEPAVČEVIĆ, Miodarka – TEPAVČEVIĆ, Ivan, 2022.

zastupnika koji su predstavljali Dalmaciju u Carevinskom vijeću. To su bili: Đorđe Vojnović, Pero Budmani, Josip Antonietti, Ivan Danilo i Stefan Ljubiša, svi iz redova Narodne stranke. Također je izglasovana i saborska adresa na cara Franju Josipa, u kojoj su izraženi određeni zahtjevi i želje narodnjačke saborske većine. U toj adresi narodnjaci su zamolili cara da organizira pregovore između zakonitih predstavnika Dalmacije i banske Hrvatske oko sjedinjenja tih dviju zemalja, a dok se to ne dogodi, narodnjački zastupnici će ipak ispuniti carski zahtjev i poslati zastupnike u Carevinsko vijeće. Adresom se također tražilo i unaprjeđenje dalmatinskog školstva, uvođenje „narodnog“ jezika u cjelokupni javni život, ublažavanje nekih odredbi o vojnoj službi i rad na podizanju dalmatinskog gospodarstva, u prvom redu brodarstva, poljoprivrede i obrta. Tom adresom je zapravo potvrđen kompromis Narodne stranke s bečkom vladom. Narodnjaci su osvojili većinu u Dalmatinskom saboru i poslali zastupnike u Carevinsko vijeće, čime su zapravo priznali da Dalmacija pripada austrijskom dijelu Monarhije, iako su na prvo mjesto u svojoj adresi stavili zahtjev za sjedinjenjem s banskom Hrvatskom.¹⁷⁵

Narodna stranka je u početku okupljala dalmatinske etničke Hrvate i Srbe. Oni su nastupali zajedno boreći se za ostvarenje narodnjačkih ciljeva, od kojih su glavni bili sjedinjenje Dalmacije i banske Hrvatske te uvođenje „narodnog“ jezika kao glavnog u cjelokupnom javnom životu pokrajine, a to je bio onaj jezik koji je bio materinji i Hrvatima i Srbima u Dalmaciji. Dalmatinski Srbi su uglavnom pripadali seljačkom sloju, a „elitniji“ dio te etničke skupine u Dalmaciji činili su pravoslavni svećenici i trgovci. Kod tih slojeva postojala je tendencija poistovjećivanja pravoslavlja i srpske nacionalnosti. Dalmatinski etnički Srbi jesu u početku pristupili Narodnoj stranci, ali su cijelo vrijeme imali i vlastite nacionalne zahtjeve, no ipak su politički surađivali s dalmatinskim etničkim Hrvatima zbog koristi, odnosno zbog otpora autonomaštvu i bečkom centralizmu. Ipak, srpski pokret se u Dalmaciji razvijao i izvan Narodne stranke.¹⁷⁶ Tako je 1865. godine u Zadru osnovano omladinsko društvo Prvenac te je pokrenut istoimeni list. Iza tog društva stajala je Ujedinjena omladina srpska, sa sjedištem u Vojvodini, koja je provodila srpsku nacionalnu agitaciju. Također, na razvoj srpske nacionalne ideologije u Dalmaciji utjecali su i velikosrpski program *Načertanije*¹⁷⁷ te uspostava dualizma, kojom je zapravo onemogućeno sjedinjenje Dalmacije i banske Hrvatske. Dodatni poticaj udaljavanju dalmatinskih Srba od narodnjaštva dala je i pobjeda Narodne stranke na

¹⁷⁵ FORETIĆ, Dinko, 1972, 135., 142-143.

¹⁷⁶ O korijenima srpskog nacionalizma u Dalmaciji više u: RAJČIĆ, Tihomir, 2012, 8-28.

¹⁷⁷ *Načertanije*, velikosrpski program iz 1844. godine, čiji je autor bio tadašnji srbijanski ministar unutarnjih poslova Ilija Garašanin. Više o tom programu u: „NAČERTANIJE“.

izborima za Dalmatinski sabor 1870. godine. Nakon toga su autonomaši počeli slabjeti, što je kod dalmatinskih Srba smanjilo strah od potalijančenja, koji ih je ranije zbližavao s Hrvatima u okviru Narodne stranke.¹⁷⁸

Budući da su češki političari i dalje bili nezadovoljni položajem svojeg naroda u Monarhiji, i dalje su apstinirali od sudjelovanja u radu Carevinskog vijeća. Da bi se taj češki bojkot prekinuo, vlada njemačkih liberala, na čijem čelu je bio Adolf Auersperg, predložila je Carevinskom vijeću „Zakon o izborima za nevolju“, koji je predviđao izravne izbore za Carevinsko vijeće ako pokrajinski sabori odbiju izabrati zastupnike ili ako ti izabrani zastupnici odbiju sudjelovati u radu bečkog parlamenta. Taj je zakon dobio potrebnu većinu, a situacija u Carevinskom vijeću bila je takva da su presudni bili glasovi petorice dalmatinskih zastupnika. Ti su zastupnici, po stranačkoj pripadnosti narodnjaci, glasovali za taj zakon iako su imali nalog stranačkog saborskog kluba da to ne čine, a zauzvrat su od austrijske vlade dobili određena obećanja čije bi ispunjenje pogodovalo razvoju hrvatske i srpske narodnosti u Dalmaciji i podiglo cijelu pokrajinu u materijalnom smislu. Postupak dalmatinskih zastupnika, koji su dobili nadimak „bečka petorica“, naišao je na žestoku osudu ostalih narodnjaka, a situacija se dodatno zaoštrila kada je bečka vlada odlučila trajno uvesti izravne izbore za Carevinsko vijeće, što bi značilo da zastupnike više ne bi birali pokrajinski sabori. Iako im je stranački klub izričito zabranio glasovanje za taj prijedlog, petorica dalmatinskih zastupnika su ga ipak podržala. Opet su dobili određena obećanja od vlade, a dalmatinski namjesnik Gabrijel Rodić im je poručio da će vlada ponovno u Dalmaciji početi podržavati autonomaše ako oni budu glasovali protiv prijedloga o izravnim izborima za Carevinsko vijeće.¹⁷⁹

Usljedila je još žešća osuda „bečke petorice“ od strane njihovih kolega iz Narodne stranke, koji su njihov postupak smatrali izdajom slavenskih interesa i hrvatskog državnog prava kao idejne osnove Narodne stranke. Ta petorica zastupnika (Stefan Ljubiša, Ivan Danilo, Đorđe Vojnović, Josip Antonietti i Josip Fontana) ubrzo su izbačeni iz Narodne stranke te su osnovali novu, Narodnu srednjačku stranku, čije je glasilo bio list *Zemljak*, po kojem su i nazvani „zemljacima“.¹⁸⁰ Ta se nova stranka otvoreno založila za oportunističku politiku suradnje s bečkom vladom u svrhu izvlačenja koristi za Dalmaciju. Glavni cilj narodnjaka, sjedinjenje Dalmacije i banske Hrvatske, stavili su po strani i isticali su težnju k „poboljšanju

¹⁷⁸ RAJČIĆ, Tihomir, 2012, 342-346.

¹⁷⁹ RAJČIĆ, Tihomir, 2014b, 218-220.

¹⁸⁰ Više o „zemljacima“ u: MACAN, Trpimir, 1980, 218-237.; CETNAROWICZ, Antoni, 2006, 185-199.; RAJČIĆ, Tihomir, 2012, 46-59.; RAJČIĆ, Tihomir, 2014b.

i unapređenju stvarnog i duševnog blagostanja našeg naroda“ u Dalmaciji. Ubrzo su uslijedile žestoke polemike između dviju stranaka, u kojima su prednjačila glasila *Narodni list* i *Zemljak*. Zemljaci su optuživali narodnjake da vode politiku zasnovanu na sentimentalnosti i nepostojećoj slavenskoj solidarnosti, umjesto da se zbliže s vladom i na taj način pomognu Dalmaciji. Narodnjaci su zemljake pak optuživali da svojom politikom ne pomažu Dalmaciji, nego samo vladi, koja želi ponijemčiti austrijski dio Monarhije, i da ih je ta vlada izigrala davši im obećanja koja ne namjerava ispuniti.¹⁸¹

Taj razdor u Narodnoj stranci, koji se dogodio 1873. godine, u prvi plan je stavio dva pitanja koja će i kasnije biti među najvažnijima za Narodnu stranku. Prvo je bilo pitanje odnosa prema austrijskoj vladi, odnosno pitanje izbora između oportunističke suradnje s njom i opozicije. Dok su zemljaci bili za oportunizam, matica Narodne stranke opredijelila se za protivljenje toj vladi. Točnije, u sukobima između centralizma i federalizma, koji su zapravo stalno bili prisutni u Monarhiji, narodnjaci su tada podržavali federalizam, smatrajući da je to za Slavene u Monarhiji bolja opcija od centralizma kakav su zastupali tada vladajući njemački liberali. Drugo važno pitanje koje je istaknuo sukob narodnjaka i zemljaka bilo je pitanje odnosa između Hrvata i Srba u Narodnoj stranci i Dalmaciji općenito. Tijekom predizborne kampanje za prve izravne izbore za Carevinsko vijeće, zemljaci su optuživali narodnjake da zanemaruju Srbe te da u narod unose neslogu, razdor i plemensku mržnju.¹⁸² Tada su se Hrvati i Srbi u dalmatinskoj politici prvi put otvoreno sukobili i time je nastupilo razdoblje u kojem je hrvatsko-srpske političke sloge u Dalmaciji bilo sve manje, a sukoba sve više.

Od sukoba između narodnjaka i zemljaka najviše su profitirali autonomaši, koji su na prvim izravnim izborima za Carevinsko vijeće osvojili pet od devet mandata koliko je Dalmaciji pripalo izbornom reformom. Narodnjaci su osvojili tri mandata, a jedini zemljak koji je ušao u bečki parlament bio je vođa te političke opcije, Stefan Ljubiša. Iako je sukob narodnjaka i zemljaka završio 1876. godine pomirenjem i sporazumnim gašenjem lista *Zemljak*, sukob s Ljubišom je nastavljen i utjecao je na cjelokupne političke odnose Hrvata i Srba u Dalmaciji. Narodnjaci su optužili Ljubišu da je kao član konzorcija za izgradnju željeznice u Dalmaciji sudjelovao u koruptivnim radnjama, a 1876. godine su počeli bojkotirati Dalmatinski sabor želeći ga ukloniti s mjesta predsjednika Sabora i Zemaljskog odbora. Osim što su ga smatrali korumpiranim, kao povod su isticali i njegovo držanje u Carevinskom vijeću. Nakon što je na novim saborskim izborima Ljubiša ponovno izabran zahvaljujući podršci koju je uživao u

¹⁸¹ RAJČIĆ, Tihomir, 2014b, 221-222.

¹⁸² Isti, 223.

Boki kotorskoj te svojim vezama sa službenom Crnom Gorom, održao je govor u kojem se otvoreno usprotivio sjedinjenju Dalmacije i banske Hrvatske. Narodnjaci su uzvratili akcijom čiji je cilj bio poništenje njegova mandata, a kao razlog su navedene izborne nepravilnosti. Ljubiša se branio tvrdnjama da je napadnut samo zato što je Srbin i pravoslavac, da nikada nije pripadao Narodnoj stranci, a Srbe u Dalmaciji je otvoreno pozvao na političko osamostaljivanje. Njegov mandat je na kraju poništen te je izbačen iz Dalmatinskog sabora.¹⁸³

I na hrvatskoj strani su se u to vrijeme događale ideološke promjene. Tako je 1877. godine Mihovil Pavlinović objavio djelo *Hrvatski razgovori*, svojevrsni nastavak njegova ranijeg sličnog djela *Hrvatska misao*. Pavlinović je u tom djelu otišao korak dalje te je odbacio ideju o državnom jedinstvu Hrvata i Srba. Iako je te narode smatrao istovjetnima po jeziku i krvi, ipak je isticao razlike među njima, a osnovna je razlika u svijesti o pripadnosti jednom ili drugom narodu. Stoga na području gdje žive Južni Slaveni ne treba očekivati stvaranje jedne, zajedničke države, nego četiriju država: Hrvatske, Srbije, Slovenije i Bugarske. Hrvatska država treba biti zasnovana na hrvatskom državnom pravu¹⁸⁴, a svi njezini stanovnici, bez obzira na podrijetlo, trebaju biti politički Hrvati. Govoreći o pitanju vjeroispovijesti, Pavlinović je naveo da nisu svi pravoslavci automatski Srbi, nego da ima i Hrvata pravoslavne vjere. Međutim, pravoslavno svećenstvo po hrvatskim zemljama širi ideju o istovjetnosti pravoslavlja i srpstva. Važan detalj u *Hrvatskim razgovorima* odnosio se na pitanje pripadnosti Bosne i Hercegovine. Dok je u *Hrvatskoj misli* tvrdio da te zemlje mogu zauzeti i Srbija ili Crna Gora ako okolnosti budu takve, u *Hrvatskim razgovorima* je Pavlinović jasno izrekao misao da Bosna i Hercegovina pripadaju Hrvatskoj jer su nekoć bile dio srednjovjekovne hrvatske države.¹⁸⁵ Pavlinovićevi *Hrvatski razgovori* su se vrlo negativno dojmili srpskih političara u Dalmaciji, a pitanje Bosne i Hercegovine je dodatno zaoštrilo odnose između dalmatinskih Hrvata i Srba nakon što je u tim zemljama 1875. godine izbio ustanak protiv osmanske vlasti, koji je rezultirao okupacijom tih zemalja od strane Monarhije 1878. godine.¹⁸⁶

¹⁸³ Isti, 229-230.

¹⁸⁴ Narodnjaci će se i kasnije često pozivati na hrvatsko pravo, pri čemu treba razlikovati dvije dimenzije tog prava. Državno ili povijesno pravo znači da je nekad, u srednjem vijeku, postojala samostalna hrvatska država i da stoga Hrvati imaju pravo tražiti obnovu te države. Narodno ili prirodno pravo znači da Hrvati imaju pravo tražiti da se svi pripadnici njihova naroda ujedine u jednu državu. To ne znači da ujedinjena hrvatska država mora biti potpuno samostalna. Ona može biti dio Austro-Ugarske Monarhije, ali mora imati svoju autonomiju.

¹⁸⁵ PAVLINOVIĆ, Mihovil, 1994, 108-112.; 150.; STANČIĆ, Nikša, 1994, 308., 311., 316.

¹⁸⁶ Više o stavovima narodnjaka o okupaciji Bosne i Hercegovine u: MACAN, Trpimir, 1980, 238-262.; CETNAROWICZ, Antoni, 2006, 219-228.; PERIČIĆ, Šime, 1975.; PERIČIĆ, Šime, 1977.

U takvim okolnostima bilo je izvjesno da se približava trenutak kada će se Srbi odvojiti od Narodne stranke. To se i dogodilo povodom izbora za Carevinsko vijeće u srpnju 1879. godine. Tada je narodnjački kandidat za zastupnika sjeverne Dalmacije u kuriji vanjskih općina bio Miho Klaić, a presudnu ulogu su imali glasovi Srba iz Benkovca, Obrovca i Kistanja. Obrovački Srbi su čak formirali vlastiti izborni odbor te su izdali proglas nazvan „Izjava Srba Bukovčana“. U njemu su zamjerali Klaiću što se nije dovoljno založio za to da Hrvati poštuju srpsku narodnost u Dalmaciji, što je podupirao Pavlinovića u njegovoj borbi protiv srpstva i što je kao narodnjak morao raditi na sjedinjenju Dalmacije i banske Hrvatske. Spomenuti odbor je pozvao birače da ne glasuju za Klaića, nego da odaberu kandidata koji se neće zalagati za sjedinjenje, odnosno za „oživotvorenje te Velike Hrvatske“. Ubrzo je obrovački izborni odbor proglasio prekid svih odnosa s Narodnom strankom i pozvao srpske birače da glasuju za autonomaškog kandidata Gustava Ivanicsa, koji je dao obećanje da će braniti srpsku narodnost u Dalmaciji, zagovarati uvođenje srpskog jezika i ćirilice u sve škole na područjima gdje Srbi čine većinu stanovništva i da će se boriti protiv sjedinjenja Dalmacije te Bosne i Hercegovine s banskom Hrvatskom. Naposljetku je Ivanics na izborima 7. srpnja 1879. godine pobijedio Klaića zahvaljujući glasovima obrovačkih i kistanjskih Srba. Taj potez srpskih birača, prozvan od strane narodnjaka „bukovičkom izdajom“, predstavlja trenutak odvajanja Srba od Narodne stranke.¹⁸⁷

¹⁸⁷ RAJČIĆ, Tihomir, 2012, 72-75.

ODVAJANJE SRBA OD NARODNE STRANKE

Narodnjaci prema „bukovičkoj izdaji“

Takozvana „bukovička izdaja“ označava početak oblikovanja samostalne političke organizacije dalmatinskih Srba. To se i dogodilo naredne 1880. godine, kada je osnovana Srpska narodna stranka na Primorju¹⁸⁸ sa svojim glasilom nazvanim *Srpski list*. Između „bukovičke izdaje“ i političkog okupljanja dalmatinskih Srba oko zasebne stranke i lista trajalo je određeno međurazdoblje obilježeno reakcijama članova Narodne stranke na veliki potres koji se dogodio u stranci. Prva reakcija bila je žestoka osuda ljudi uključenih u „izdaju“. *Narodni list* nije štedio „izdajnike“, opisujući ih kao odmetnike i kukavice koji su se udružili protiv narodne većine. U njegovim člancima se one koji su u Obrovcu i Kistanju podržali autonomaša Gustava Ivanicsa umjesto narodnjaka Miha Klaića nazivalo potkupljenima, podlima, narodnim dušmanima, a korišteni su i teži izrazi kao što su „ološ“, „smrad“ i „gad“. Zanimljivo, *Narodni list* je na nekoliko mjesta za dočaravanje raskola svojim čitateljima upotrijebio analogiju s jednim od ključnih događaja u srpskoj povijesti, Kosovskom bitkom. Tako je Srbe koji su na izborima podržali autonomaša uspoređivao s Brankovićem, čovjekom koji je u srpskoj povijesti simbol izdaje, dok je onima koji su podržali Narodnu stranku dodijelio titulu „Miloša-junaka“.¹⁸⁹

Iako je reakcija na samo „odmetanje“ Srba od Narodne stranke bila žestoka, *Narodni list* nije htio produbljivati sukob. Naprotiv, naglašavao je da nisu svi Srbi odgovorni za raskol i da se spomenute teške riječi odnose na točno određene pojedince, a ne na Srbe općenito. Zbog toga je, kada su nakon „izdaje“ u list počeli stizati brojni dopisi u kojima se osuđuje postupak srpskih birača, ispunio zamolbu „više uglednijih Hrvata i Srba“ koji su tražili obustavu objavljivanja tih dopisa da se situacija ne bi pogoršala. *Narodni list* je na tu zamolbu pristao obećavši da neće više objavljivati dopise općina, čitaonica i pojedinaca, jer je na temu raskola u Narodnoj stranci dovoljno rečeno i jer ne želi raspirivati narodnu mržnju u drugim dijelovima Dalmacije prema ostaloj „pravoslavnoj braći“ koja ne snose krivnju za ono što se dogodilo.¹⁹⁰ Pišući u drugim prilikama o postupku srpskih birača, *Narodni list* je naglašavao da se radi o izoliranom incidentu za koji su odgovorni točno određeni pojedinci. Tako je u prepisci s listom *Glas Crnogorca* iz Cetinja naglasio da je pogrešno braniti „izdajnike“ samo

¹⁸⁸ Kraće: Srpska stranka.

¹⁸⁹ Narodna pobjeda u vanjskim obćinama, *Narodni list*, broj 53, 9. 7. 1879. Devet izborništva a osam pobjeda, *Narodni list*, broj 54, 12. 7. 1879. Smrt Hrvatima!, *Narodni list*, broj 71, 17. 9. 1881.

¹⁹⁰ Proti izdajicam Obrovačkim i Kistanjskim., *Narodni list*, broj 58, 26. 7. 1879.

zato što su Srbi i jedno pitanje koje je zapravo pitanje moralnosti, pretvarati u pitanje srpstva, kao što je to nekoć činio Stefan Ljubiša. Glasovanje za Ivanicsa, pisao je *Narodni list*, nemoralan je čin koji se ničim ne da opravdati, jer je ovaj osvjedočeni autonomas koji prezire i one Srbe koji su ga podržali. *Glas Crnogorca* je tom prilikom *Narodnom listu* zamjerio tri stvari koje ovaj navodno radi na štetu Srba i zbog kojih je odlazak Srba iz Narodne stranke opravdan. Prvo je nijekanje srpskog imena u listu, drugo je tvrdnja da je srpstvo u Dalmaciji „na vrbi svirala“ i treće je nazivanje pravoslavaca grčko-istočnjacima. *Narodni list* je te optužbe odbacio jednu po jednu, tvrdeći da se u listu koristi ćirilica, govori se o srpskim općinama i pravoslavnoj vjeri bez ikakve zle namjere, ali se ne širi bez potrebe srpsko ime u Dalmaciji i ne koristi se besmisleno srpsko-hrvatsko ime, koje ne služi ničemu osim razbijanju državnog prava na više dijelova, jer neki vladini ljudi ne shvaćaju da je jedina razlika između Hrvata i Srba u imenu. Ukratko, Hrvati puštaju Srbima da se zovu i krste kako hoće, a od njih traže samo da rade s ciljem zaštite cijele domovine Hrvatske. Sloga će opstati unatoč napadima, a one koji koriste srpstvo kao sredstvo za osobne ciljeve treba odvajati.¹⁹¹

Unatoč početnoj nadi da će se sloga između Hrvata i Srba u Narodnoj stranci ipak očuvati bez obzira na postupak srpskih birača iz Bukovice, ubrzo je postalo jasno da se radi o dubljem problemu. Tako je urednik *Narodnog lista* Juraj Biankini desetak dana nakon „bukovičke izdaje“ u pismu Mihovilu Pavlinoviću izrazio bojazan da odmetanje bukovičkih Srba neće ostati osamljeni čin, jer Nikodim Milaš i Ljubomir Vujnović, istaknuti dalmatinski Srbi i profesori na zadarskom pravoslavnom sjemeništu, putuju Dalmacijom i nagovaraju Srbe da podrže predizbornu izjavu Gustava Ivanicsa. Nekoliko dana kasnije Biankini je ponovno pisao Pavlinoviću upozorivši ga da Milaš i Vujnović pripremaju brošuru u kojoj će opravdati postupak Srba, da ih podupire „zadarska fukara“, dakle autonomasi, a da su njemu samom počeli prijetiti Srbi i da se čak u Zadru fizički sukobio s trojicom „derana“. O neizvjesnosti tadašnje situacije svjedoči činjenica da je Biankini upozoravao Pavlinovića da je potrebno osobito bistriniti pojmove jer na objema stranama vlada opća napetost i nema vremena za gubljenje. Zato mu je ukazao na spomenicu srpskih birača s područja Knina tamošnjem zastupniku Narodne stranke Lovri Montiju¹⁹² i pozvao ga da „naoštri pero“ i odgovori na nju.

¹⁹¹ „Glasu Crnogorca“, *Narodni list*, broj 61, 6. 8. 1879.

¹⁹² Ta je spomenica, potpisana od strane dvadeset trojice srpskih birača s područja Kninske krajine predvođenih popom Petrom Petranovićem, objavljena u *Narodnom listu* i popraćena komentarima čiji je autor najvjerojatnije Pavlinović. Potpisnici su istaknuli da su se Srbi u početku uključili u narodnu borbu zajedno s Hrvatima želeći osigurati priznanje srpskog jezika, narodnosti i imena, no da se sada i u Dalmaciji i preko Velebita sve češće niječu te stvari, a Srbe se naziva pravoslavicima. Pribojavaju se da bi nakon eventualnog sjedinjenja Dalmacije i banske Hrvatske stanje bilo još gore. Stoga apeliraju na Montija, „nesrbina“ u kojeg imaju povjerenja, da se založi za čišćenje Narodne stranke od svega što narušava slogu i za povratak na stanje s početka narodne borbe,

Sam Biankini je u tu svrhu počeo ponovno objavljivati Pavlinovićevo poznato djelo *Hrvatski razgovori*.¹⁹³

Postupak bukovičkih Srba bila je, slikovito rečeno, iskra koja je zapalila požar koji su narodnjaci htjeli ugasi prije nego se proširi. To znači da su trebali uvjeriti većinu dalmatinskih Srba da je postupak obrovačkih i kistanjskih birača pogrešan i da ga ne treba slijediti. Pisma Jurja Biankinija Mihovilu Pavlinoviću svjedoče o nelagodi koja je bila razumljiva s obzirom na ideologiju Narodne stranke. Naime, Hrvati i Srbi su od početka ustavnog razdoblja u Dalmaciji borbu vodili zajedno, zalažući se za sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom i uvođenje u javni život onog jezika koji im je i jednima i drugima bio materinji. Iako su etnički gledano bili zasebna skupina, Srbi su barem formalno pristajali uz glavne političke ciljeve Hrvata, jer tada zapravo nisu imali drugog izbora. Zalažući se za sjedinjenje hrvatskih zemalja i uvođenje hrvatskog jezika u javni život pokrajine, dalmatinski Srbi su se zapravo izjasnili kao politički Hrvati koji se zalažu za ostvarenje hrvatskog državnog prava, na koje se Narodna stranka u prvom redu pozivala. Za narodnjake je nužna pretpostavka tog prava bila postojanje isključivo hrvatske političke narodnosti u Dalmaciji, a najvidljivije obilježje toga je jezik. Prema tome, za narodnjake je već dovoljno loše bilo to što dio dalmatinskih Hrvata sebe smatra Talijanima jer su usvojili talijanski kao svoj materinji jezik, a ako bi se oni koji govore isti jezik kao i Hrvati zasebno politički organizirali, isticali vlastitu narodnost i vlastite političke ciljeve različite od onih za koje se bore Hrvati, nastao bi potpuni kaos te se više ne bi znalo kome pripada Dalmacija, pogotovo što vladajući krugovi, po mišljenju narodnjaka, Dalmaciju nisu dovoljno dobro poznavali i bilo ih je moguće uvjeriti u svašta. Za njih, koji su se borili za sjedinjenje s banskom Hrvatskom i dominaciju hrvatskog jezika na temelju hrvatskog državnog prava, svaka politička narodnost koja nije bila hrvatska, u Dalmaciji je bila višak i smetnja.

Potaknuti tim razlogom, narodnjaci su se angažirali oko uvjeravanja dalmatinskih Srba da se ne povode za primjerom „izdajnika“ iz Obrovca i Kistanja. Stoga je, kada je Milaševa i Vujnovićeva brošura koju je najavljivao Biankini objavljena pod naslovom *Srbi Bukovčani pri*

kad su se Srbi mogli slobodno nazivati Srbima, a Hrvati Hrvatima i kad se u javnim spisima i glasilima uz hrvatsko ime i jezik navodilo uvijek i srpsko ime i jezik. Zazivaju slogu i uzimanje u obzir prava Srba prilikom rješavanja svakog bitnog pitanja. U komentaru *Narodnog lista* na tu spomenicu navodi se da Srbi, ako je zaista istinita tvrdnja potpisnika o postojanju jednog „slavjanskog“ naroda, nisu ništa drugo nego skupina koju odvaja vjeroispovijest i stoga je nepotrebna sva njihova vika. Također, navodi se da Srbi traže isticanje svojeg imena, ali ih se pita odakle im mržnja prema hrvatskom državnom pravu, bez kojeg nema ni narodne ni državne slobode ni Srbinu ni Hrvatima, i zašto izjednačuju pravoslavlje sa srpskom narodnošću. (Izjava popa Petranovića Flavanjskoga i njegovih križara., *Narodni list*, broj 60, 2. 8. 1879.)

¹⁹³ PALAVRŠIĆ, Ante – ZELIĆ, Benedikta, 1962, 290-291.

izboru zastupnika na Carevinsko vieće – 25. junija, 7. julija 1879., *Narodni list* na nju ubrzo dao svoj komentar predstavivši ju kao nakupinu laži i proturječnosti. Još jednom je tom prilikom ponovljeno da je podrška obrovačko-kistanjskih Srba autonomaškom kandidatu na izborima nemoralan čin koji nije mogao naići na odobravanje naroda i naglašeno je da bi reakcija bila jednaka da su ti birači sebe nazivali Hrvatima i katolicima. Također, istaknuto je da se radi o nepoštenju šaćice Srba, ali da Milaš i Vujnović, koje se naziva kumovima bukovičkog odmetništva, pokušavaju cijelom srpstvu natovariti odgovornost i tako narušiti hrvatsko-srpsku slogu. Štoviše, njihovi sljedbenici, potpisani kao zadarska omladina, u novosadskom listu *Zastava* su branili izdaju tvrdeći da je na taj način osvećen Stefan Ljubiša, koji je navodno bio izbačen iz Narodne stranke jer je Srbin. Zatim je u *Zastavi* i *Glasi Crnogorca* objavljeno mnoštvo dopisa u kojima se izražava podrška izdaji, ali većina njih nije uopće potpisana i ne odražava stav svih Srba, nego samo zavedenih pojedinaca. Opisujući odnose između Hrvata i Srba u Narodnoj stranci još od zemljaštva, *Narodni list* je zaključio da je „bukovička izdaja“ bila odavno pripremljena i da se radi o sramotnom djelu koje je na štetu i hrvatstvu i srpstvu.¹⁹⁴

Osnatak zasebne stranke dalmatinskih Srba

Ubrzo je postalo jasno da „bukovička izdaja“ nije izolirani incident, nego da se zaista događa raskol Narodne stranke po nacionalnoj osnovi. Shvativši to, narodnjaci su promijenili strategiju borbe protiv svojih novih političkih protivnika. Umjesto uvjeravanja, nastupilo je ignoriranje. Tako je, malo manje od tri mjeseca nakon „bukovičke izdaje“, *Narodni list* počeo objavljivati seriju članaka pod naslovom „Novo pitanje“, čiji je autor „ugledna osoba iz pokrajine“. Uredništvo lista je naglasilo da članke objavljuje kao pogled iz naroda na novo i žalosno pitanje koje se pojavilo u Dalmaciji, ali je napomenulo da se ne želi tim pitanjem više baviti i zamolilo je svoje čitatelje da se ni oni njime ne bave. U tim člancima je naglašeno da se dogodio raskol između jednokrvne braće i da bi svaki savjesni Srbin trebao osuditi čin bukovičkih birača. Ti nepošteni ljudi, da bi opravdali svoj nečasni postupak, sada izmišljaju laži o narodnjacima i nazivaju ih nacional-klerikalcima i feudalno-klerikalcima nastojeći se na taj način svrstati na stranu bečke gospode, koja se razmeću svojim slobodarstvom, a donedavno su Dalmatince smatrala ljudima-zvijerima i surađivala s talijanašima na štetu dalmatinskih i Hrvata i Srba. Autor u raskolu vidi nastavak politike zemljaštva, a glavnim krivcem otvoreno proziva austrijsku vladu, kojoj smeta stvarni napredak slavenstva, i

¹⁹⁴ Na izjavu Bukovičkih Srba I, *Narodni list*, broj 62, 9. 8. 1879. Na izjavu Bukovičkih Srba II., *Narodni list*, broj 63, 13. 8. 1879.

dalmatinskog namjesnika Rodića, „otca i majku naših pokojnih zemljakovića“. Srpski raskolnici, navodi se dalje u člancima, sada oživljavaju mrtvu autonomašku ideju ne shvaćajući da su naivni i da samo igraju vladinu igru opisanu sloganom „podijeli pa vladaj“. Za svoje ciljeve će ih iskoristiti i vlada i njihovi novi tobožnji saveznici autonomaši, koji budući da ih ta ista vlada više ne podupire kao nekada, koriste priliku za posijati razdor između Hrvata i Srba, jer su neprijatelji i jednima i drugima.¹⁹⁵

Krajem 1879. godine u novosadskom listu *Zastava* je objavljen program nove stranke i njezina glasila koje je trebalo uskoro početi izlaziti. Kao glavna načela tog programa navedani su: obrana srpstva, u prvom redu od „pohrvaćenja“, buđenje i njegovanje srpske narodne svijesti, sloboda savjesti i vjeroispovijesti, zalaganje za stjecanje narodne i političke važnosti Srba u Dalmaciji, sloboda u narodnom i državnom pogledu i hrvatsko-srpska sloga po načelu „svakom svoje“, odnosno podjela Dalmacije po etničkim linijama.¹⁹⁶ Posebno značajno, novi program je odbacio zalaganje za sjedinjenje Dalmacije i banske Hrvatske, hrvatskom državnom pravu je pretpostavio etničku i političku posebnost Srba u Dalmaciji, a priznao je i postojanje Talijana u pokrajini.¹⁹⁷ Nakon što je taj program objavljen, *Narodni list* je nakratko odustao od svoje strategije ignoriranja te ga je u cijelosti prenio želeći svojim čitateljima dočarati o kakvoj se „smijuriji“ radi.

Program se izravno obrušio i na *Narodni list*, prozvavši „popove“, odnosno „vatikanske vitezove“ okupljene oko lista koji „svetogrđno“ nosi narodno ime i koji novi list uspoređuje s odavno ugašenim listom *Zemljak*. Navodi se da je taj upokojeni list stvorila intriga, dok je *Srpski list* proizvod zdrave narodne svijesti primorskih Srba koja se bori protiv srednjovjekovnih načela i šovinizma dalmatinskih Hrvata. Najavljuje se da će se *Srpski list* ponašati kao da *Narodni list* ne postoji i dodaje se da je njegov program nastao još onda kad je Mihovil Pavlinović izjavio da u Dalmaciji nema Srba i kad ga je *Narodni list* podupro izjavom da je srpstvo u Dalmaciji „na vrbi svirala“. Nakon što je iznio cijeli program novog lista, *Narodni list* je dao i svoj komentar navevši da je cijeli taj program zasnovan na izmišljanju i iskrivljavanju. Pavlinović nikada nije rekao da u Dalmaciji nema Srba, a izjava o srpstvu koje je „na vrbi svirala“ je pogrešno protumačena. Što se tiče sličnosti *Srpskog lista* i

¹⁹⁵ Novo pitanje. I. – Nedosljednost, *Narodni list*, broj 76, 27. 9. 1879.; Novo pitanje. II. – Vlada, *Narodni list*, broj 77, 1. 10. 1879.; Novo pitanje. III. – Autonomija, *Narodni list*, broj 78, 4. 10. 1879.; Novo pitanje. IV. – Pravo – ime, *Narodni list*, broj 79, 8. 10. 1879.

¹⁹⁶ Kad se govori o razlici između dalmatinskih Srba u etničkom i u nacionalnom smislu, može se reći da je njihovo odvajanje od Narodne stranke bio završni čin prelaska iz etničkog u nacionalno stanje, a istovremeno je dodatno potaknulo prelazak etničkih u nacionalne Hrvate.

¹⁹⁷ RAJČIĆ, Tihomir, 2012, 84-86.

Zemljaka, odnosno povezanosti nove političke skupine s austrijskom vladom, *Narodni list* je naglasio da je dalmatinski namjesnik Rodić izjavio da bi Bukovčani zasigurno odabrali narodnjačkog kandidata samo da se taj kandidat obratio njemu, što je dokaz da iza cijele situacije stoji vlada, kao što je nekoć stajala iza skupine okupljene oko lista *Zemljak*. U zaključku svojeg komentara *Narodni list* je pozvao dalmatinske Srbe na prihvaćanje hrvatskog državnog prava, odbacivanje strasti i poručio im da budu poštteni.¹⁹⁸

Prvi broj *Srpskog lista* objavljen je u Zadru 14. siječnja 1880. godine¹⁹⁹, a nakon što je nešto ranije ismijao njegov program, *Narodni list* se vratio svojoj strategiji ignoriranja koja je trajala gotovo dvije godine. Ključni članci u ondašnjim stranačkim listovima bili su uvodni članci objavljeni na naslovnoj stranici svakog broja, a *Narodni list* je u navedenom razdoblju u tim uvodnim člancima izbjegavao spominjanje svojeg najnovijeg političkog konkurenta. Iako bi bilo za očekivati da će se ta dva lista, s obzirom na ozbiljne razlike u osnovnim ideološkim postavkama, međusobno žestoko sukobljavati, u početku nije bilo tako. Ta je šutnja s narodnjačke strane imala smisla kad se uzme u obzir da nisu previše vjerovali u uspjeh i dug život novoformirane Srpske narodne stranke na Primorju.

Ključni razlog zbog kojeg su narodnjaci podcjenjivali novu stranku jest taj što su iskreno vjerovali da između nje i nešto ranije neslavno propalih zemljaka nema velike razlike. U tom kontekstu dovoljno je spomenuti jedno pismo koje je, oko dva mjeseca nakon što je počeo izlaziti *Srpski list*, jedan od vođa Narodne stranke Miho Klaić uputio drugom vođi Mihovilu Pavlinoviću. Pisao mu je tada da se odlučno protivi polemici s glasilom Srpske stranke. Srpski pokret, pisao je Klaić, nije vođen ničim nego vjerskom mržnjom i glupom taštinom te ga je najbolje ignorirati, jer to Srbima najviše smeta. U slučaju potrebe, moglo bi se raspravljati o nekom konkretnom pitanju, ali bez izravnog spominjanja lista i njegova urednika Save Bjelanovića, kojeg je Klaić nazvao vjernim Ljubišinih pristašom. Kao glavnog krivca za nastanak političkog srpstva u Dalmaciji Klaić je istaknuo namjesnika Rodića i dodao da vlast treba umiriti duhove koje je sama izazvala, dok narodnjaci trebaju nastaviti propovijedati slogu, mir i umjerenost. „Neosrpstvo“ na temelju na koji ga je Srpska stranka postavila zaista jest „na vrbi svirala“ i ignoriranjem će nestati, kao što je nestalo i zemljaštvo. Točnije, nestat će kao značajan čimbenik, a kukavštine će uvijek biti kako god se nazivala.²⁰⁰

¹⁹⁸ Budite poštteni!, *Narodni list*, broj 102, 31. 12. 1879.

¹⁹⁹ RAJČIĆ, Tihomir, 2012, 80.

²⁰⁰ PALAVRŠIĆ, Ante – ZELIĆ, Benedikta, 1962, 323-324.

Sličnosti između zemljaštva i onoga što je Miho Klaić nazvao „neorspštvom“ je zaista bilo prilično. Prije svega, oba raskola su izgledala tako da se jedna skupina odvojila od Narodne stranke i pokrenula vlastiti politički list. U oba slučaja raskol se dogodio povodom izbora za Carevinsko vijeće, a sporan je bio isti izborni kotar. Nakon što su zemljaci svojim glasovima pomogli vladi uvesti izravne izbore za bečki parlament, dio srpskih birača iz Obrovca, Kistanja i Benkovca je uoči prvih takvih izbora 1873. godine od Klaića tražio formalno obećanje da Narodna stranka više neće napadati srpsko ime u Dalmaciji. Nakon što je Klaićev mandat u Carevinskom vijeću poništen, isti srpski birači su uoči ponovljenih izbora naredne godine tražili od njega osiguranje ravnopravnosti srpskog narodnog imena, jezika i pisma, uklanjanje "klerikalaca" iz *Narodnog lista* i uvođenje ćirilice u javne škole kao znaka sveslavenske uzajamnosti. Iako je Klaić samo načelno pristao na te zahtjeve, većina spomenutih srpskih birača je u oba slučaja ipak njemu dala svoje glasove.²⁰¹

Sljedeća sličnost dvaju raskola u Narodnoj stranci je u tome što su pristaše *Zemljaka* narodnjake redovito optuživale za zanemarivanje srpštva, a ključne zamjerke su išle na račun Mihovila Pavlinovića, za kojeg se tvrdilo da Srbima poriče pravo na „ime, jezik, slovo i zemljište“ i kojeg se optuživalo za klerikalizam.²⁰² Ti navodi i oni izneseni u spomenici kninskih birača Lovri Montiju i programu *Srpskog lista*, praktički su istovjetni. I najvažnije od svega, zemljaci na spornim prvim izravnim izborima za Carevinsko vijeće nisu ostvarili željeni uspjeh, kao što ga nisu ostvarili ni „neorsbi“ na izborima 1879. godine. Oni su čak postigli i manje, jer je u prvom slučaju barem Stefan Ljubiša ušao u Carevinsko vijeće, dok je u drugom slučaju izabran Gustav Ivanics, koji nije bio Srbin, nego je, smatrali su narodnjaci, samo iskoristio Srbe za svoje ciljeve te će ih odbaciti čim mu više ne budu trebali. On je izabran tijesnom većinom s trinaest glasova razlike²⁰³, a obrovački i kistanjski Srbi naposljetku nisu dobili što su htjeli, jer je Miho Klaić ipak ubrzo ušao u Carevinsko vijeće nakon što se svojeg mandata odrekao Mihovil Pavlinović.

Kad se svim navedenim sličnostima između dvaju raskola pridoda i činjenica da su narodnjaci vjerovali da je „neorsbe“, kao nekoć zemljake, stvorila austrijska vlada, a da nisu proizašli iz naroda, jasan je njihov podcjenjivački stav prema Srpskoj stranci, jer su znali kako je unatoč podršci vlade završila Narodna srednjačka stranka, odnosno zemljaci. Završila je političkim debaklom svojih pripadnika, koji su dali ključnu podršku vladi u nečemu što je, po mišljenju

²⁰¹ RAJČIĆ, Tihomir, 2012, 60-61.

²⁰² RAJČIĆ, Tihomir, 2014a, 228-229.

²⁰³ RAJČIĆ, Tihomir, 2012, 75.

narodnjaka, bilo loše i za njih same, a vlada nije ispunila obećanja koja im je zauzvrat dala. Dakle, vlada ih je stvorila zbog svojih interesa pa ih je izigrala, narod ih nije podržao te nisu postali značajna politička sila u Dalmaciji, njihov politički list se ugasio, a oni su naposljetku morali priznati poraz i vratiti se u Narodnu stranku. Izuzetak je bio Stefan Ljubiša, koji je sam doživio još teži debakl, jer su ga narodnjaci uspjeli eliminirati iz političkog života Dalmacije. Narodnjaci su vjerovali da će istu sudbinu doživjeti i Srpska stranka čim vladi više ne bude potrebna i čim joj ova uskrati svoju podršku.

Narodnjaci su koristili i argument brojnosti, koji kaže da bi politički Srbi, sve i kad bi ih i bilo u Dalmaciji, opet bili beznačajni u usporedbi s Hrvatima kojima pripada uvjerljiva brojčana nadmoć i koji su nositelji materijalnog bogatstva i prosvjete u pokrajini.²⁰⁴ Prema tome, smatrali su narodnjaci, politički Srbi u Dalmaciji ne mogu biti ništa drugo nego neznatna manjina, koja podršku ne može dobiti čak niti od „pravih“ političkih Srba, odnosno države Srbije. *Narodni list* se znao povremeno osvrnuti na stanje u Srbiji, naglašavajući da joj kao slavenskoj zemlji želi dobro i da će pozdraviti napredak zdravog srpstva u njegovim prirodnim granicama, ali ju istovremeno opisujući kao zemlju čiji narod je uglavnom prost i politički nerazvijen, koju na unutarnjem planu izjedaju stranačke borbe koje su rezultat duge tradicije nesloge, dok njezinu vanjsku politiku oštećuju suprotstavljeni utjecaji Monarhije i Rusije kojima su njezini političari podložni.²⁰⁵ Jasno je da narodnjaci nisu strahovali od eventualne podrške takve Srbije političkom organiziranju dalmatinskih Srba.

Također, treba naglasiti da nisu svi istaknuti dalmatinski Srbi podržali Srpsku stranku i *Srpski list*. Primjerice, zastupnik u Dalmatinskom saboru i kninski načelnik Andrija Vujatović-Šarov je ostao uz Narodnu stranku sve do 1883. godine, dok Đorđe Vojnović, predsjednik Dalmatinskog sabora i zastupnik u Carevinskom vijeću, nije nikada pripadao Srpskoj stranci²⁰⁶, podržavao je sjedinjenje Dalmacije i banske Hrvatske, a u Carevinskom vijeću je pripadao istom klubu kao i ostali narodnjaci.²⁰⁷ Iako nastalo nešto kasnije, 1884. godine, u tom je kontekstu posebno zanimljivo otvoreno pismo koje je kninski pjesnik Špiro Vujatović-

²⁰⁴ Prema popisu stanovništva iz 1880. godine, Srba je u Dalmaciji živjelo 79.584, odnosno 16,87 %, a najveći broj među njima su činili siromašni i nepismeni seljaci, dok je građanstva bilo malo. (RAJČIĆ, Tihomir, 2012, 81.)

²⁰⁵ Partajski kaos u Srbiji, *Narodni list*, broj 44, 9. 6. 1880.; Mlada kraljevina, *Narodni list*, broj 20, 11. 3. 1882.; Tujdinski upliv u Srbiji, *Narodni list*, broj 25, 29. 3. 1882.; O Srbiji., *Narodni list*, broj 85, 1. 11. 1882.

²⁰⁶ Ipak, narodnjaci su u početnom razdoblju Vojnovića sumnjivali za povezanost s „odmetnutim“ Srbima. Tako je Klaić pisao Pavlinoviću da je iz Obrovca i Boke kotorske dobio informacije da se Vojnović posebno zalagao da on ne bude izabran u Carevinsko vijeće, ili barem da ga se izbací iz Zemaljskog odbora. Biankini je pak u jednom svojem pismu Pavlinoviću uvrstio Vojnovića među vođe Srpske stranke koje treba ignorirati i ne davati im nepotrebno na važnosti. (PALAVRŠIĆ, Ante – ZELIĆ, Benedikta, 1962, 304-305.; 322.)

²⁰⁷ RAJČIĆ, Tihomir, 2012, 88.

Šarov²⁰⁸ uputio *Narodnom listu*. U tom je pismu on naveo da se izjašnjava kao Hrvat iako je pravoslavac i da ga zbog toga kninski Srbi nazivaju lopovom, izdajicom i plaćenikom *Narodnog lista*. Pita se je li zaista izdajnik ako se divi kralju Zvonimiru, hrabroj smrti Zrinskog i ako se naziva imenom naroda koji je dao toliko pjesnika, umjetnika i junaka umjesto da se divi Brankoviću, Nemanjićima koji su dizali ruku jedni na druge, okretanju leđa Rusiji i ako je ostao s narodom kad se u Dalmaciji „narod od naroda odcijepio“. U pismima koja objavljuje *Srpski list* optužuje ga se da je kao poštanski činovnik počinio krađu, a on odgovara iznoseći „profil“ ljudi koji pišu ta pisma. Kaže da je jedan psovao cara, drugi je u svoj dućan primio ukradeno zlato i srebro te se od zatvora spasio moleći i plaćući, treći je financijski potpuno ovisan o nekom trgovcu Biliću, a četvrti je poznati tvrdoglavac koji ne zna ni zašto ni kako je potpisivao pisma. Vujatović-Šarov zaključuje da su ti kninski „nadri-Srbi“ pravi „negativci“, jer ljube skute autonomasima, jagme se oko narodnog blaga, jer su izdajice i nepošteni, a takvi su im i popovi.²⁰⁹ To znači da je među istaknutim dalmatinskim Srbima bilo onih koji nisu podržavali pogled Srpske stranke i *Srpskog lista* na raskol i stoga je kod narodnjaka postojala nada da će takvi prevladati i da će se njima protivnička stranka i list ugasiti.

Dakle, podcjenjivački stav narodnjaka o Srpskoj stranci i *Srpskom listu* temeljio se na njihovu uvjerenju da ta politička skupina nema dovoljno uporišta u narodu, da bez podrške vlade ne bi mogla postojati, a da je ta podrška neiskrena i da će prestati kad-tad. Osim toga, i među samim dalmatinskim Srbima bilo je onih koji su i dalje podržavali Narodnu stranku. Najbolji sažetak tog podcjenjivačkog stava narodnjaka prema novoj stranci i njezinu glasilu iznio je Juraj Biankini u jednom svojem pismu koje je uputio Mihovilu Pavlinoviću oko mjesec dana nakon pokretanja *Srpskog lista*. Ponovio je tada da se *Narodni list* ne treba prepirati s glasilom Srpske stranke i da je ignoriranje puno bolja strategija, koju podržava i javno mnijenje. Značajne su pritom njegove riječi da bi se prepirkom samo dala neka važnost „srbadiji“, a Nikodim Milaš, Đorđe Vojnović,²¹⁰ Sava Bjelanović i slični ljudi koje nitko ne zna, ispali bi značajni. Biankini je dodao da u Zadru po kavanama nitko ne čita *Srpski list*, a slično je i u ostatku Dalmacije, gdje ga čitaju isključivo pravoslavci.²¹¹

Unatoč samouvjerenosti narodnjaka, politički pokret okupljen oko Srpske stranke na Primorju i *Srpskog lista* nije bilo moguće davičkom ignorirati. Iako je bilo sličnosti između zemljaka i

²⁰⁸ On će i kasnije objavljevati svoje radove na temu hrvatsko-srpskih odnosa u Dalmaciji u listu *Narod*.

²⁰⁹ Otvoreno pismo Nadri-srbima kninskim, *Narodni list*, broj 50, 5. 7. 1884.

²¹⁰ Vidi bilješku broj 206.

²¹¹ PALAVRŠIĆ, Ante – ZELIĆ, Benedikta, 1962, 322.

„neosrba“, potonji su ipak nastali u izmijenjenim okolnostima, nakon što su samo zemljaštvo, ustanak i okupacija u Bosni i Hercegovini te obračun Narodne stranke sa Stefanom Ljubišom zaoštrili hrvatsko-srpske odnose u Dalmaciji. Iako osjetno manje politički snažni od narodnjaka, pripadnici Srpske stranke su ipak stekli neke sljedbenike i nisu jednostavno nestali sa scene kao zemljaci nekoliko godina ranije. Štoviše, iako je sam najjavio da će koristiti strategiju ignoriranja, njihov *Srpski list* je žestoko napadao te se *Narodni list* naposljetku morao uključiti u debatu. Narodnjaci su tada odbacili strategiju ignoriranja i nisu ju zamijenili jednom jedinstvenom novom strategijom, nego je u daljnjem djelovanju najistaknutijih članova Narodne stranke moguće pronaći dvije različite strategije političke borbe; strategiju konfrontacije i strategiju povlačenja.

Strategija konfrontacije – Mihovil Pavlinović, Juraj Biankini i Miho Klaić

Najvidljivija strategija istaknutih narodnjaka korištena protiv novoosnovane Srpske stranke na Primorju bila je ona koju su zagovarala trojica najistaknutijih članova Narodne stranke. Među njima su bili najkarizmatičniji dalmatinski političar i najveći moralni autoritet u Narodnoj stranci Mihovil Pavlinović, urednik stranačkog glasila *Narodnog lista* Juraj Biankini i Miho Klaić, predsjednik stranačkog saborskog kluba i samim time formalni vođa Narodne stranke u vrijeme kad političke stranke, treba još jednom napomenuti, nisu bile čvrsto strukturirane organizacije poput današnjih političkih stranaka. To je bila strategija konfrontacije, jer se na iznošenje ideoloških načela i djelovanje Srpske stranke uzvraćalo iznošenjem vlastitih ideoloških načela i vlastitim djelovanjem s ciljem uništenja te nedavno utemeljene protivničke stranke.

Strategiju konfrontacije su navedeni istaknuti narodnjaci zapravo prihvatili odmah nakon „bukovičke izdaje“, ali je ona tada imala drugačiji oblik nego što će ga imati kasnije. Tada se sastojala u polemiziranju s „izdajnicima“ koji su na izborima uskratili svoj glas Klaiću i onima koji su ih na to potaknuli. Jasno je da su Pavlinović i Biankini podržali takvu strategiju, jer su bili žestoko napadnuti od strane pristaša srpskog pokreta koji se sve više širio. Pavlinović je bio glavna meta, jer je tobože bio klerikalac koji negira postojanje Srba u Dalmaciji i koji ih želi „pohrvatiti“, a budući da je Srbima bio sporan i *Narodni list* kao stranačko glasilo koje takve stavove odašilje u javnost, automatski je i njegov urednik Biankini bio na udaru.

Što se tiče Klaića, on je zapravo napadnut još žestće nego Pavlinović i Biankini. Naime, napad na njega se dogodio u obliku smišljene i organizirane akcije pobornika osamostaljenja srpskog pokreta u Dalmaciji, koji su kao metu odabrali baš njega, jer su ga i sami smatrali vođom Narodne stranke i jer su glasujući za njegova protukandidata namjeravali toj stranci zadati najučinkovitiji mogući udarac.²¹² Sam Klaić je bio svjestan što mu se dogodilo i bio je za konfrontaciju s „odmetnicima“, ali uz dozu opreza. Naime, kao pobornik hrvatsko-srpske sloge u Dalmaciji, nije htio da ono što se dogodilo na izborima preraste u sukob dviju narodnosti. Zato je desetak dana nakon spornih izbora pisao Biankiniju tražeći od njega da u polemici ne spominje pravoslavce, nego da napadne Ivanicsa, „beznačajnika“ koji je s prijezirom govorio o Srbima, posebno obrovačkima, a sad ga nije sram primati od njih mandat i na temelju te „izdaje“ ići u Beč „sam među kitom narodnjaka“. Klaić se čak nadao da će isticanje tih mana dotaknuti Ivanicsa na takav način da će se odreći svojeg mandata u Carevinskom vijeću.²¹³

Međutim, Ivanics se nije odrekao mandata, a sukob se s birališta proširio te se u njega uključilo dalmatinsko javno mnijenje. Klaić je bio vrlo nezadovoljan pristajanjem srpskih birača uz Ivanicsa te ih je u pismu Biankiniju otvoreno nazivao odmetnicima, prigovorivši čak istaknutom narodnjaku Ivanu Vrankoviću što je u *Narodnom listu* pohvalio postupanje srpskih birača u drugim izbornim kotarima. Da su dali svoje glasove narodnjačkim kandidatima, smatrao je Klaić, ne bi činili ništa drugo nego vršili svoju dužnost, ali oni su, tamo gdje su podržali narodnjake, a to nije bilo svugdje, bili potaknuti sebičnim motivima. Iako je kasnije, kad je osnovana Srpska stranka na Primorju, bio ponajveći zagovornik ignoriranja te stranke, Klaić je u početku, prije nego su se Srbi samostalno politički organizirali, zagovarao konfrontaciju s onima koje je smatrao odmetnicima. Pozivao je hrvatsku stranu na odlučnost povlačeći već tada paralelu s poraženim zemljaštvom i naglašavajući: „Energijom smo zemljaštvo utruli, utrnut ćemo i *srpstvo* (napisano u kurzivu, op. a.) u njegovim separatističkim težnjama.“²¹⁴ Štoviše, Klaić je bukovičkim Srbima pripisivao čak i težnje za odvajanjem od Monarhije, tako da je, osvrćući se na njihovu drugu izjavu, istaknuo da naglašavanje vjernosti ustavu u njoj služi da ih pred austrijskom vladom opere od tko zna kakvih separatističkih težnji.²¹⁵

²¹² RAJČIĆ, Tihomir, 2012, 77.

²¹³ MOROVIĆ, Hrvoje, 1960, 290.

²¹⁴ Isti, 291.

²¹⁵ PALAVRŠIĆ, Ante – ZELIĆ, Benedikta, 1962, 304-305.

Dok je Klaić nastojao spriječiti prerastanje sukoba u sukob dviju narodnosti, Biankini je imao drugačiji pogled na stvari. Pišući Pavlinoviću, naveo je da cijela situacija nije osobno pitanje, nego pitanje srpstva i hrvatstva. Točnije, srpstvo je pomislilo da je doraslo do nečega i da može prkositi hrvatstvu, a sve izjave Srba pokazuju da je srpstvo „udarilo mačem na hrvatstvo“.²¹⁶ Biankini je imao i konkretnu ideju o tome što treba učiniti da bi uzdrmano hrvatstvo uzvratilo udarac. Budući da je povod raskolu bio neizbor Klaića u Carevinsko vijeće i da su „odmetnuti“ Srbi u tome vidjeli svoju veliku pobjedu nad Narodnom strankom, smatrao je da bi velika stvar bila kad bi Klaić ipak bio izabran u bečki parlament. Izbor narodnjačkog vođe Klaića u Carevinsko vijeće nakon šoka koji su mu priredili srpski birači iz Obrovca i Kistanja svakako bi za Narodnu stranku bio značajan uspjeh, a taj plan njegova ponovnog izbora svjedoči o složenim odnosima trojice najistaknutijih članova Narodne stranke. Svoju zamisao Biankini je izložio Pavlinoviću naglasivši da je zbog moralnog efekta važno da Klaić bude izabran u Carevinsko vijeće nedugo nakon „bukovičke izdaje“. Nakon izbora na kojima je poražen, smatrao je Biankini, Klaić je potpuno prionuo uz hrvatstvo i ovo je prigoda da mu se iz glave izbiju sve „platonske misli“ o srpstvu. Izabran bi mogao biti jedino u imotskom kotaru gdje je izabran Pavlinović, a ako bi taj isti Pavlinović, po Biankiniju „najodličniji zastupnik hrvatstva“, „predao zastavu“ onome koji je propao zbog srpske izdaje, znatno bi se povećao ugled hrvatske misli. Štoviše, smatrao je Biankini, Srbi su se preko Klaića htjeli obračunati s Pavlinovićem, jer se jako boje njegova utjecaja na Klaića. Sad Pavlinović ima priliku privući Klaića čisto hrvatskom programu bez ikakvih okolišanja i u tu bi se svrhu trebao odreći svojeg mandata u Carevinskom vijeću.²¹⁷

Taj čisto hrvatski program o kojem je govorio Biankini ustvari označava jače isticanje hrvatskog državnog prava, čiji su najveći pobornici u Narodnoj stranci bili upravo on i Pavlinović. Klaić se slagao s hrvatskim državnim pravom, ali nije htio da njegovo isticanje ugrozi slogu između Hrvata i Srba. Znajući koliki autoritet Klaić uživa u Narodnoj stranci, u dalmatinskoj i prekovelebitskoj javnosti te kod austrijske vlade, Biankini ga je htio privući onom političkom pravcu kojeg su on sam i njegov politički uzor Pavlinović otvoreno zastupali, vjerujući zasigurno da bi cijela Narodna stranka otvoreno krenula tim pravcem kad bi njime otvoreno krenuo njezin formalni vođa Klaić. Pavlinović je pristao ustupiti svoj mandat Klaiću, tvrdeći da bi bez njega naši zastupnici u Beču bili kao muhe bez glave i da mi

²¹⁶ Isti, 292-295.

²¹⁷ Isti, 292-295.

bez Klaića ne znamo ni pronaći put do Beča.²¹⁸ Osim toga, na Pavlinovićevu odluku je zasigurno utjecalo i njegovo ne baš povoljno zdravstveno stanje, zbog kojeg mu je čak i dugogodišnji bliski suradnik narodnjaka Metel Ožegović savjetovao da ne ide u Beč, nego da tamo pusti Klaića.²¹⁹

Sam Klaić, očito i dalje teško razočaran „bukovičkom izdajom“, na zamisao o novoj kandidaturi za Carevinsko vijeće isprva je reagirao hladno, istaknuvši da zbog zdravlja i obiteljskih prilika radije boravi kod kuće i da narodnih zastupnika u Beču ima sasvim dovoljno. Ipak, budući da mu je stvar predstavljena kao da će sve propasti ako ne bude izabran, odlučio je prihvatiti kandidaturu. Zatim se pojavljuje zanimljiv detalj koji oslikava odnos između njega i Pavlinovića. Pišući Pavlinoviću, Klaić mu je zahvalio na odricanju od mandata i ukazanom povjerenju, čime je zapravo aludirao na razliku u držanju između njih dvojice u raspravama o kulturno-vjerskim liberalnim reformama.²²⁰ Kada je Klaić 1896. godine umro, njegov dugogodišnji narodnjački suborac Pero Čingrija je u posmrtnom govoru istaknuo da je on „od prvog pomola našeg političkog života do zadnjeg trena“ bio vođa Narodne stranke te da mu čak niti „nezaboravni“ Pavlinović taj položaj nije otimao, nego mu ga je rado priznavao.²²¹ Klaićeva zahvala Pavlinoviću na ukazanom povjerenju svjedoči o tome da je Klaić unatoč takvom odnosu između njih dvojice ipak priznavao Pavlinovićev moralni autoritet te da zasigurno ne bi prihvatio ponuđenu kandidaturu da se Pavlinović s njom nije slagao.

Klaić je naposljetku izabran u Carevinsko vijeće 18. rujna 1879. godine u izbornom kotaru Sinj-Imotski-Makarska kao jedini istaknuti kandidat, a *Narodni list* se osvrnuo na taj uspjeh istaknuvši da se „bukovičkom izdajom“ nastojalo zadati udarac cijeloj Narodnoj stranci i hrvatskom programu kojeg ona zastupa otpočetak. Cijela Dalmacija je na ponovljenim izborima osudila postupak „izdajnika“, odnosno onih koji su vođeni vjerskom mržnjom i koji se priklanjaju onima koji žele dijeliti Narodnu stranku da bi mogli bolje vladati. Još jednom je naglašeno da je „bukovička izdaja“ zapravo nastavak politike zemljaštva kojoj je Klaić oduvijek bio žestoki protivnik. Pobjedom Klaića pobijedila je narodna misao koja nije suprotstavljena pravom srpstvu, a uz stranku koja je nedavno nastala i koja se poziva na

²¹⁸ ZELIĆ-BUČAN, Benedikta, 1969, 324.; IVANIŠEVIĆ, Frano, 1917, 25. Nije Pavlinović bio jedini koji je tako mislio. Primjerice, fra Špiro Tomić, također svećenik i narodnjak, pisao je Biankiniju da bi narodnjački zastupnici u Beču bez Klaića bili „kao truplo bez glave“. (MOROVIĆ, Hrvoje, 1978, 490.)

²¹⁹ PALAVRŠIĆ, Ante – ZELIĆ, Benedikta, 1962, 287-289.

²²⁰ Isti, 300-301.

²²¹ MACAN, Trpimir, 1980, 89.

srpstvo²²², može pristati samo netko naivan i neupućen tko misli da se pod srpskim imenom skrivaju veća sloboda, neovisnost i šire slavenstvo. Svoju strategiju ignoriranja *Narodni list* je najavio u istom članku rekavši da takvih ljudi u Dalmaciji ima jako malo i da se zapravo protiv njih ni nema potrebe boriti.²²³ Ta strategija ignoriranja bila je predah nakon kojeg je dio istaknutih narodnjaka ponovno prihvatio strategiju konfrontacije, ali ovaj put u drugom obliku; protiv novoosnovane Srpske narodne stranke na Primorju i njezina glasila *Srpskog lista*.

Stavovi dalmatinskih narodnjaka u polemici sa Srpskom strankom na Primorju

Godina 1881. donijela je prve velike polemike između dviju dalmatinskih stranaka. Tada je *Narodni list* prvi put počeo objavljivati čitave uvodne članke posvećene Srpskoj stranci i *Srpskom listu*. Tako je povodom rezultata naknadnih izbora za Dalmatinski sabor narodnjački list pisao da su izabrana trojica narodnjaka i dvojica pripadnika hibridne stranke kojoj se ne zna pravo ime, jedino se zna da su joj glasila listovi *Il Dalmata*, *L'Avvenire* i „kaluđerski potkožnjak“, odnosno *Srpski list*, kojem se ime ne spominje otvoreno ne zbog straha, nego zbog gađenja. Ta nova stranka, pisao je *Narodni list*, naziva narodnjake vladinim podanicima, a zapravo bi njezini pripadnici htjeli da na vlast opet dođu ljudi poput Lapenne i Roznera, da se mogu slizati s njima zbog osobne koristi. *Narodni list* je pripadnike nove stranke nazvao „gladušima“ i dodao da im vlada može s malo kruha „odmah začepiti gladne žvale“, a naposljetku ih je nazvao i lakrdijašima, pišući da ne postoji bolji izraz za ljude koji na temelju podle izdaje dobivaju darove od svojih dušmana i koji zbog osobnog prkosa i taštine svako malo mijenjaju načela.²²⁴

Nešto detaljniju analizu karaktera Srpske stranke *Narodni list* je iznio osvrćući se na događaj koji se odigrao u Dalmatinskom saboru, kada se tijekom rasprave o nepravilnostima u poslovanju splitske općine i njezina načelnika Antonija Bajamontija, sa saborskih trjemova na kojima je sjedila publika promatrajući raspravu, začuo uzvik „Smrt Hrvatima!“, pristigao od nekog pobornika autonomaša. *Narodni list* je pripadnike Srpske stranke optužio da su čvrsto stajali uz Narodnu stranku dok je ova bila u oporbi i zagovarali ujedinjenje Dalmacije i banske Hrvatske, a da su onda preko noći promijenili stav i počeli vikati isto što i izvjesni gledatelj na jednom od saborskih trjemova. Kao tri ključne točke djelovanja, odnosno tri

²²² Tada još uvijek nije bila utemeljena Srpska narodna stranka na Primorju. *Narodni list* zapravo govori o ljudima koji stoje iza „bukovičke izdaje“.

²²³ Izbor d.ra Klaića, *Narodni list*, broj 74, 20. 9. 1879.

²²⁴ BEZ NASLOVA, *Narodni list*, broj 63, 20. 8. 1881.

događaja presudna za nastanak te stranke, *Narodni list* je naveo postupak „bečke petorice“, odnosno podršku dalmatinskih zastupnika uvođenju izravnih izbora za Carevinsko vijeće 1873. godine, zatim izbacivanje iz Narodne stranke Stefana Ljubiše, čovjeka koji je zbog osobne koristi htio predati narod u ruke dušmaninu, i naposljetku, okupljanje skupine „izdajnika“ pod talijanaškom zastavom Gustava Ivanicsa na izborima za Carevinsko vijeće 1879. godine. Budući da su i jedni i drugi bili politički osjetno slabiji od narodnjaka, Srbi i autonomaši su surađivali, a tu suradnju su narodnjaci snažno zamjerali Srpskoj stranci. Tako je *Narodni list* pisao da taj stranački savez predvode dvojica „divova“, Bajamonti i Ljubiša, koji su shvaćeni kao simboli, a slogani su im na jednoj strani „Smrt Hrvatima!“ i „Sve ćemo učiniti!“, a na drugoj „Zloporaba narodnog imena, poštenja i povjerenja na osobnu korist“. Taj savez autonomaša i Srba *Narodni list* je nazvao savezom starih dušmana i novih odmetnika.²²⁵

Spomenuta dva članka zorno svjedoče o stavu dalmatinskih narodnjaka prema Srpskoj stranci na Primorju, barem u prvim godinama njezina postojanja. Oni su osnivanje te stranke promatrali kao dio procesa započetog još u vrijeme kontroverznog glasovanja o uvođenju izravnih izbora za Carevinsko vijeće, a u pozadini svega su vidjeli želju za osobnom korišću, koju su poticali vlada i autonomaši zbog svoje koristi, a na štetu naroda. *Narodni list* je taj stav izrazio na drugom mjestu, pišući da su se u Narodnu stranku s vremenom uvukli nepoštenjaci i kukavice kojima je pred očima samo osobna korist, bilo da se žele obogatiti, steći neki položaj ili tjerati osobne strasti. Takvi ne biraju sredstva te će se prvo predstavljati kao vladini zemljaci, zatim će se slizati sa srpskim kaluđerima, a onda će se predstavljati kao veliki Slaveni. Međutim, njihova glavna osobina je ta da su uvijek nezadovoljni ako im trbuh nije pun.²²⁶

Srbi i autonomaši nisu bili ista stranka, ali njihova suradnja protiv narodnjaka i njihovih ciljeva dovela je do toga da su u očima narodnjaka oni praktički bili jedna, neprijateljska stranka. *Narodni list* je čak naveo nekoliko načina kako se postaje Srbinom ili autonomašem. Jedan način je taj da neko razmaženo gradsko dijete, sin roditelja koji su u Dalmaciju stigli trbuhom za kruhom, ode na strano sveučilište na kojem sluša samo loše riječi o Dalmaciji, nakon čega se vrati, kao činovnik se baci u politiku i radi protiv naroda. Druga skupina su oni koji skiću po svijetu i onda se vrata u uredništvo lista koji im bolje plati. To su ljudi bez uvjerenja i načela koji pišu da Dalmacija nije hrvatska zemlja zato što im je netko to naredio. Treći su se vratili iz Rusije neznani i nepozvani i sad se žele probiti vičući o srpskoj vjeri i

²²⁵ Smrt Hrvatima!, *Narodni list*, broj 71, 17. 9. 1881.

²²⁶ Poslie dvaest godinâ borbe III., *Narodni list*, broj 22, 19. 3. 1881.

svetom Savi.²²⁷ Prema *Narodnom listu*, i Srbima i autonomašima je najvažnije da Dalmacija nije hrvatska, a njihova politika je politika rušenja bez neke ideje što nakon toga. I jedne i druge je stvorila austrijska vlada, odnosno Nijemci po načelu „podijeli pa vladaj“, a budući da im je jedini cilj udarati kontru na sve što rade narodnjaci, s njima nije moguće voditi pošteni i pristojnu borbu. *Narodni list* je čak išao tako daleko da je Srpsku stranku opisao kao sektu koja želi u jednoj mirnoj zemlji ogrijanom suncem zapadne kulture pokretati vjerske borbe i cijepati jednokrvni narod. Protiv te sekte trebaju se ujediniti svi zdravi elementi u zemlji i dokazati da nismo u nekom kutu mračnog istoka, nego da smo zlatni most zapadne kulture i da u korijenu siječemo sva barbarska nastojanja.²²⁸

Treba napomenuti da u *Narodnom listu* uvodnih članaka na temu Srpske stranke i *Srpskog lista* nije bilo puno i da bi najčešće bili potaknuti nekom konkretnom situacijom. U tim člancima treba istaknuti dva više puta spomenuta izraza. Prvi je naziv „nadri-Srbi“ za pripadnike Srpske stranke, a drugi je izraz „kaluđersko klapalo“ kojim se opisivalo *Srpski list*. Izraz „nadri-Srbi“ odnosno lažni Srbi dokazuje da narodnjaci pojavu nove stranke nisu promatrali kao posljedicu oblikovanja srpske političke narodnosti u Dalmaciji, nego samo kao izraz nečasnih pojedinačnih težnji koje se nastoji prikriti isto tako nečasnim pozivanjem na srpski identitet. Narodnjaci su isticali da je srpsko ime časno, ali da ga srpski zastupnici zlorabe.²²⁹ Što se tiče izraza „kaluđersko klapalo“, to je pogrdan izraz kojim se želi naglasiti da *Srpski list* piše gluposti, odnosno da samo galami, a da na stvaranje njegova sadržaja pritom presudno utječu pravoslavni kaluđeri potaknuti vjerskom netrpeljivošću. Jednom prilikom je *Narodni list* istaknuo da *Srpski list*, isto kao i splitski autonomaški list *L'Avvenire*, ne služi ničemu osim bezobzirnom laganju s ciljem uništenja svega što je narodu i pojedincu vrijedno. Stoga časni ljudi, kojoj god stranci pripadali, ne bi smjeli preda se pustiti te listove isto kao što ne bi smjeli preda se pustiti pijana čovjeka.²³⁰

Kakvi su točno bili stavovi *Srpskog lista* o Narodnoj stranci i Hrvatima općenito? Radilo se mahom o optužbama i napadima.²³¹ Za *Srpski list* su Hrvati bili slaba nacija, koja je velik dio svojih kulturnih dostignuća jednostavno „ukrala“ od superiornijih Srba. Taj ukradeni i

²²⁷ Što su i kakovi su I., *Narodni list*, broj 97, 13. 12. 1882.

²²⁸ Izborna pobjeda dne 12 listopada 1882., *Narodni list*, broj 80, 14. 10. 1882.; Neosnovana bojazan i ljuta istina, *Narodni list*, broj 26, 1. 4. 1882.; Što su i kakovi su I., *Narodni list*, broj 97, 13. 12. 1882., Što su i kakovi su II., *Narodni list*, broj 98, 16. 12. 1882.

²²⁹ Zadnje zasjedanje sabora Dalmatinskoga, *Narodni list*, broj 70, 14. 9. 1881.

²³⁰ Naša javna čudorednost II., *Narodni list*, broj 52, 8. 7. 1882.

²³¹ Takve hrvatsko-srpske polemike s puno zle krvi nisu se u to vrijeme događale samo u Dalmaciji. O takvim polemikama u banskoj Hrvatskoj više u: ARTUKOVIĆ, Mato, 1991.

iskvareni „srpski duh“ Hrvati žele iskoristiti za oblikovanje posebnog nacionalnog identiteta kojeg onda žele nametnuti Srbima, iako za to nemaju ni kulturne ni političke snage. Taj su „srpski duh“ Hrvati primili u prvom redu putem jezika. Vodeći se jezičnim načelom Vuka Karadžića, ljudi oko *Srpskog lista* su tvrdili da su Hrvati, odabravši štokavski za svoj standardni jezik, primili odnosno ukrali srpski jezik, nazvali ga hrvatskim imenom i još ga iskvarili, a to kvarenje potiče i austrijska vlada u dogovoru s Narodnom strankom, zato što i jedni i drugi žele uništiti Srbe. Hrvati, dakle, nisu ništa drugo nego Srbi koji su prihvatili „prazno ime hrvatsko“, što znači da nisu zaseban narod, nego samo stranka unutar srpskog naroda. Jedino što mogu i što bi trebali učiniti jest prihvatiti srpsko ime, čime bi manjina pristala uz većinu, a to se obično i radi kad se želi ostvariti neki napredak.²³²

Uz navedenu nacionalnu „slabost“, *Srpski list* je Hrvate optuživao i za klerikalizam i šovinizam, odnosno za vjersku i nacionalnu netrpeljivost s ciljem uništenja Srba pokatoličenjem i pohrvaćenjem. Zato je glavna meta njegovih napada bio Mihovil Pavlinović, u čijem je djelovanju, smatralo je glasilo Srpske stranke, bilo utjelovljeno sve ono što predstavlja Narodna stranka. Njega je to glasilo opisivalo kao „klerikalca“, „natražnjaka“, „vođu crne čete“ i vjerskog fanatika s inkvizicijskim sklonostima, a cijelu ideju hrvatstva u Dalmaciji smatralo je njegovom izmišljotinom. *Srpski list* je Pavlinovića prikazivao kao etničkog Srbina koji je prvo djelovao u „srpskom duhu“, da bi se onda zbog vjerske pretjeranosti, politike i koristoljublja „odmetnuo“ i postao Hrvat i plaćenik austrijske vlade.²³³

Hrvatsko državno pravo, borba za sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom i zahtjev da dalmatinski Srbi budu politički Hrvati, za *Srpski list* su bila sredstva kojima Pavlinović nastoji uništiti Srbe. Po mišljenju glasila Srpske stranke, njegov cilj je pohrvatiti dalmatinske Slavene, koji su zapravo etnički Srbi, a predbacuju mu se i težnje za ostvarivanjem osobne koristi, točnije za stjecanjem položaja biskupa sa svom pripadajućom materijalnom dobrobiti. Na izazivanje hrvatsko-srpskog razdora u Dalmaciji potiče ga Vatikan, a Strossmayerov je pomoćnik u misiji pokatoličenja balkanskih Slavena. Svojim političkim i vjersko-kulturnim stavovima on služi političkim ciljevima Monarhije i vjerskim ciljevima Vatikana. Kao glavni kamen spoticanja *Srpski list* ističe njegovo djelo *Hrvatski razgovori*, navodno napisano u Beču kao sredstvo za širenje vlasti Monarhije i Katoličke crkve na Istok.²³⁴

²³² RAJČIĆ, Tihomir, 2003, 360-363.

²³³ Isti, 363-364.

²³⁴ RAJČIĆ, Tihomir, 2001, 134-138.

Na napade *Srpskog lista* Pavlinović je najprije odgovorio u *Narodnom listu* člankom pod naslovom „Nazovi-Srbinu-katoliku“, u kojem je odgovorio na konkretne optužbe urednika *Srpskog lista* Save Bjelanovića, koji se tom prilikom potpisao kao „Srbin katolik“. Tom prilikom je nazvao lažnima sve tvrdnje da je primio bilo kakav novac od vlasti za svoje političko i kulturno djelovanje.²³⁵ Nešto kasnije, Pavlinović je u *Narodnom listu* počeo u nastavcima objavljivati djelo *Misao hrvatska i misao srbska u Dalmaciji od godine 1848 do godine 1882.*, u kojem je iznio pregled povijesti razvoja hrvatske i srpske nacionalne misli u Dalmaciji od „Proljeća naroda“ do trenutka pisanja djela. Ideju o pisanju takvog djela podržao je i Miho Klaić uz napomenu Pavlinoviću da pazi na točnost činjenica i objektivnost, da ne bi bilo ispravaka niti predbacivanja o mržnji prema Srbiji ili srpstvu. Prije svega, smatrao je Klaić, potrebno je dokazati besmisao i opasnost otvaranja srpskog pitanja u Dalmaciji i „plitkost više nego pakost“ u združenju Srba s autonomašima. Klaić je smatrao da će, ako vlada nastavi pravcem kojim je ranije te godine krenula na splitskim općinskim izborima i posebno ako bude mira na vanjskom planu, nestati srpskog „rovanja“ barem na političkom polju, a na onom vjerskom ga samo vrijeme i to dugo vrijeme može izliječiti.²³⁶ Klaić je, dakle, nedvojbeno bio pobornik strategije konfrontacije, ali uz značajnu dozu opreza, jer je ta konfrontacija trebala biti usmjerena samo prema Srpskoj stranci, ne prema Srbima općenito. Uništenje Srpske stranke bio je za njega korak na putu ponovne uspostave hrvatsko-srpske sloge.

Iznoseći u djelu *Misao hrvatska i misao srbska u Dalmaciji od godine 1848 do godine 1882.* kronologiju razvoja srpskog pokreta u Dalmaciji, Pavlinović je kao presudne istaknuo utjecaje Srpske pravoslavne crkve, posebno pravoslavni kaluđera, te Crne Gore, Srbije i srpskog pokreta iz južne Ugarske. Početak samostalnog političkog organiziranja dalmatinskih Srba vidio je u zemljaštvu iza kojeg su stajali tadašnji namjesnik Rodić i austrijska vlada, a osnovom srpskog političkog programa smatrao je inzistiranje na pravoslavnoj vjeri i ćirilici. Tom programu Pavlinović je predbacivao napade na Hrvate i Katoličku crkvu, lažni liberalizam koji nije ništa drugo nego malo izmijenjena teza Vuka Karadžića „Srbi svi i svuda“ pri čemu su samo pravoslavci „pravi“ Srbi, te savez s autonomašima. Prema Pavlinoviću, takva je srpska politika za Hrvate u Dalmaciji opasna, jer se protivi sjedinjenju s

²³⁵ Nazovi-Srbinu-katoliku, *Narodni list*, broj 97, 21. 12. 1881.

²³⁶ PALAVRŠIĆ, Ante – ZELIĆ, Benedikta, 1962, 377-378.

banskom Hrvatskom i jer nastoji prisvojiti hrvatska područja i hrvatsko kulturno-povijesno naslijeđe.²³⁷

Na kraju tog djela Pavlinović piše i o načinu kako riješiti složene hrvatsko-srpske odnose. Osnovni izvor sukoba vidi u činjenici da Hrvati žele sačuvati djedovinu, a da Srbi žele proširiti svoj etnički teritorij da bi na osnovi toga proširili i onaj državni. Budući da im Bugari to ne dopuštaju, Srbi su prenijeli svu akciju na zapad nastojeći na temelju imena, genetičke specifičnosti, vjere i liberalizma izvršiti državnu okupaciju. Što njihov utjecaj dalje dopire, to se hrvatski teritorij sve više smanjuje i tako nastaje sukob koji može nestati samo budućom pretvorbom Istoka. Pavlinović ističe da Srbe na otpor nije nagnala neka nevolja, nego događaji koji su im pobudili velike nade koje su se onda rasplinule i stvorile im zlovolju prema Hrvatima, jer su smatrali da se ovi mogu tim događajima okoristiti. Međutim, kad se konačno riješi pitanje Bosne i Hercegovine, razdor između Hrvata i Srba će popustiti te će se oni vratiti složnom radu za dobrobit zajedničke domovine. Taj zajednički rad je za Pavlinovića nužnost, jer i Hrvati i Srbi teže slobodi i državnoj nezavisnosti. Srbi to ne mogu ostvariti bez Hrvata, još manje protiv njih, a rascjepkani ni jedni ni drugi nemaju snage. Slobode nema bez jedinstva, a rijetke su države u kojima živi samo jedna narodnost uz jedan jezik. Mi govorimo istim jezikom, istočna je vjera prastara u Hrvatskoj, a ne može biti ni govora o gradnji ikakve slobode na temelju razlike u vjeri. Isti su nam običaji, domovina i ako hoćemo, ista sjajna budućnost. Dakle, ne smijemo dopustiti da nas samo ime razdvaja, nego trebamo svi biti graditelji iste državne zgrade, odnosno „svjesni državljani hrvatski“.²³⁸

U pozadini hrvatsko-srpskog sukoba u Dalmaciji cijelo vrijeme se odvijala borba za stjecanje što većeg broja pristaša, odnosno u uvjeravanje što većeg broja ljudi u ispravnost stavova jedne ili druge strane. Stoga je Juraj Biankini razdijelio neke primjerke navedenog Pavlinovićeva djela istaknutim političarima, biskupima, novinama i drugima. Jedine novine kojima nije poslao djelo bile su *Srpski list* i *Katolička Dalmacija*. Budući da je trebalo i vladu uvjeriti da narodnjaci u borbi protiv Srpske stranke imaju pravo, da ova ne bi dala podršku drugoj strani, nije iznenađujuće da je Biankini poslao namjesniku Stjepanu Jovanoviću primjerak Pavlinovićeva djela uzeven u svili.²³⁹ U svojoj političkoj borbi protiv Srpske stranke narodnjaci su redovito izražavali uvjerenje u vlastitu nadmoć, odnosno uvjerenje da u pozadini svega stoji pitanje odnosa između poštenja i nepoštenja i da većina naroda nipošto

²³⁷ RAJČIĆ, Tihomir, 2012, 193-194.

²³⁸ PAVLINOVIĆ, Mihovil, 1882, 79-83.

²³⁹ PALAVRŠIĆ, Ante – ZELIĆ, Benedikta, 1962, 383.

neće poduprijeti nepoštenje nauštrb poštenja. Rezultati izbora su im davali za pravo. Na prvim izborima za Dalmatinski sabor na kojima je sudjelovala samostalno, 1883. godine, Srpska stranka je osvojila svega sedam zastupničkih mandata. Dvije godine kasnije, na izborima za Carevinsko vijeće, nije uopće imala svoje kandidate, nego je podržala čuvenog autonomaša Luigija Lapenu, tada povratnika u politički život Dalmacije, koji je naposljetku poražen na izborima, a svih devet zastupničkih mjesta u Beču pripalo je narodnjacima.²⁴⁰

Srpska stranka nikada nije uspjela postati naročito značajna sila u političkom životu Dalmacije. Iako je uspjela okupiti neke pristaše i iako je u Dalmatinskom saboru redovito imala svoje zastupnike, nikada nije došla ni blizu toga da ugrozi prevlast Narodne stranke u pokrajini. Stoga ju narodnjaci, unatoč svim teškim riječima izrečenima na njezin račun, nisu promatrali kao samostalnu opasnost, nego kao jednu od prepreka na putu ostvarenja glavnih ciljeva stranke, a to su uvođenje „narodnog“ jezika u javni život Dalmacije i sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom.²⁴¹ Ipak, raskol sa Srbima izazvao je u Narodnoj stranci određene potrebe, navevši neke njezine članove i s hrvatske strane na napuštanje stranke ili političkog života u potpunosti. Takvi narodnjaci su se u borbi protiv Srpske stranke opredijelili za strategiju povlačenja, vjerujući da svojim odlaskom iz stranke pridonose ponovnoj uspostavi hrvatsko-srpske sloge u Dalmaciji.

Strategija povlačenja – Lovro Monti, Pero Čingrija, Luko Zore i Frano Gondola

Najistaknutiji narodnjak kninskog područja bio je Lovro Monti. On se kao političar oblikovao na sličan način kao i neki drugi značajni narodnjaci iz redova građanske inteligencije. Nakon što je završio osnovnu školu u Kninu i Klasičnu gimnaziju u Zadru, otišao je na studij prava u Padovu, gdje se iz prve ruke upoznao s idejama tada aktualne borbe za ujedinjenje Italije. Te ideje su ga oduševile, ali iako je po očevoj liniji bio talijanskog podrijetla, neposredni kontakt s talijanskim Risorgimentom nije ga potaknuo da se izjasni kao Talijan. Naprotiv, sam je tvrdio da je upravo obrazujući se u Padovi shvatio da Dalmacija nije talijanska zemlja i da u njoj nema Talijana. Završivši studij, postao je odvjetnički pripravnik u Splitu te se uključio u tamošnji narodnjački krug. Njegovo najvažnije djelo iz tog vremena je brošura *Considerazioni sull'annessione del regno di Dalmazia a quelli di Croazia e Slavonia*, objavljena 1861. godine. U njoj je pisao da u Dalmaciji postoji talijanska kultura, ali da je jedina narodnost u njoj srpsko-hrvatska. Najbolja zaštita od svih opasnosti je sjedinjenje, čiji

²⁴⁰ RAJČIĆ, Tihomir, 2012, 89-90.

²⁴¹ Isti, 194.

je nužan preduvjet ozakonjenje jednakosti obiju vjeroispovijesti u novoj zajednici, čime će se ispraviti mnogi nesporazumi iz prošlosti. Pitanje narodnog jezika će se riješiti postupno njegovim uvođenjem u škole i općine. Monti je najavio i buduću južnoslavensku federaciju koju bi činile Hrvatska, Slavonija, Dalmacija i Vojvodina, a još je važnije što je on bio prvi u Dalmaciji koji je otvoreno istaknuo prioritet prirodnog prava i načelo samoodređenja naroda, tvrdeći da povijesno državno pravo može biti štetno ako se neoprezno koristi i da uglavnom služi za održavanje starih nepravdi.²⁴²

Monti je, dakle, zagovarao narodno jedinstvo Hrvata i Srba te potpunu vjersku ravnopravnost. Značajno je svakako i to što je djelovao na području Knina, gdje je većinu činilo stanovništvo pravoslavne vjeroispovijesti. Prvi put je u Dalmatinski sabor izabran 1866. godine, a o njegovoj popularnosti svjedoči činjenica da je čak četiri puta uzastopno biran u to tijelo bez protukandidata, jer su autonomaši znali da nijedan njihov kandidat nema šanse protiv njega. Godine 1873. sudjelovao je u donošenju programa Narodne stranke, a posljednja točka tog programa, koja je jamčila slobodu vjeroispovijesti i sprječavala da bilo koje vjersko pitanje postane pitanje stranačkog kluba, vjerojatno je unesena na njegov zahtjev. Iste godine je izabran i u Carevinsko vijeće uvjerljivom pobjedom nad za narodnjake vrlo zloglasnim autonomaškim vođom Luigijem Lapennom. Takav Lovro Monti, kojeg je *Narodni list* povodom pedesete obljetnice svojeg postojanja opisao kao jednu od najsimpatičnijih ličnosti našeg narodnog pokreta i jednog od najvećih predstavnika narodnog jedinstva Hrvata i Srba, dočekao je odvajanje Srba od Narodne stranke kao zastupnik i u zadarskom i u bečkom parlamentu.²⁴³

Razumljivo je da će takva osoba, nakon što bukne nacionalni raskol u Narodnoj stranci, biti upućena na preuzimanje uloge pomiritelja dviju sukobljenih strana. Takvim su Montija očito doživljavali i kninski srpski birači koji su mu preko *Narodnog lista* uputili spomenicu sa zamolbom da posreduje u smirivanju sukoba. Ti birači, očito barem donekle skloni sporazumu s Narodnom strankom, istaknuli su da Monti nije Srbin, ali da mu se obraćaju jer u njega imaju povjerenja. Kakav je bio odnos mirotvorca Montija i konfrontacijske struje Narodne stranke? Kao što je već spomenuto, nakon što je uredništvo *Narodnog lista* primilo spomenicu kninskih birača, Juraj Biankini je tražio od Mihovila Pavlinovića da na nju oštro odgovori, što je ovaj i učinio. Nesuglasje Montija na jednoj te Pavlinovića i Biankinija na drugoj strani nastavilo se i nakon toga. Početkom rujna 1879. godine Biankini je poslao Pavlinoviću na

²⁴² MILUTINOVIĆ, Kosta, 1966, 147-150.; 154-156.

²⁴³ Isti, 159-161.; Dr. Lovro Monti, *Narodni list*, Jubilarni broj, 1. 3. 1912.

uvid pismo koje je Monti uputio *Narodnom listu*. Biankini je napomenuo da bi objavljivanje tog pisma bilo štetno, da su Montijeve ideje o „bratji“ samo optimistične sanjarije i da je obmana tražiti izmirenje u imenima i nazivima kad znamo da nas dijele načela.²⁴⁴

Sam Monti je sredinom rujna iste godine pisao Biankiniju povodom spomenutog pisma, kojim je zapravo okrivio *Narodni list* za raskol. *Narodni list*, smatrao je Monti, pretjerao je u načinu osude postupka srpskih birača, jer su ljudi oko njega bili zaneseni uzburom, gnjevom i strašću. Trebalo je pokušati ublažiti gnjev Hrvata i navesti Srbe da sami osude postupak birača koji su glasovali za autonomaša umjesto za Klaića, ali na kraju su Nikodim Milaš, Jerotej Kovačević i Ljubomir Vujnović ispali nekakvi mučenici srpstva, iako ranije nisu bili naročito značajni ni moćni. Prema Montiju, srpski udar na Klaića posljedica je prije svega pisanja *Narodnog lista*, a spomenuta trojica Srba su to nezadovoljstvo iskoristila za svoje ciljeve. Na kraju je Monti istaknuo svoj antiklerikalizam tvrdnjom da rodoljubno svećenstvo može ograničiti utjecaj svećenstva druge vjere na narod jedino tako da ne ističe svoju nepogrešivost, jer na Milaševu „ludost i pakost“ ima pravo odgovoriti samo onaj tko ne smatra Pavlinovića nepogrešivim. Svoja pomirbena nastojanja Monti je izrazio napisavši da će domaći dušmani i vlada shvatiti da bez obzira na jaz koji žele iskopati između braće, ipak ima onih koji će preko tog jaza barem pokušati baciti most preko kojeg bi si braća mogla pružiti ruku pomoćnicu.²⁴⁵

U sazivu Dalmatinskog sabora iz 1880. godine prvi put se pojavio Srpski klub, koji je okupljao zastupnike Srpske stranke na Primorju. Uoči tog zasjedanja bili su organizirani pregovori o sporazumu između tog kluba i Narodnog kluba, a predstavnici potonjeg bili su Miho Klaić i Lovro Monti. Nije neobično da su baš njih dvojica preuzeli na sebe ulogu posredovanja između zavađenih strana. Klaić je bio i u očima narodnjaka i u očima Srba vođa Narodne stranke, a njegov prirodni partner u pokušaju pomirenja sa Srbima bio je upravo Monti, najveći zagovornik hrvatsko-srpskog jedinstva i narodnjak koji je djelovao na području gdje su Srbi činili većinu stanovništva te koji je uživao povjerenje barem dijela tih Srba. Ti pregovori naposljetku nisu uspjeli, jer su predstavnici Srpskog kluba izjavili da nikako ne mogu pristati na sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom. Taj je neuspjeh Montija potaknuo na odricanje od zastupničkog mandata u Dalmatinskom saboru. Budući da se sukob između Narodne i Srpske stranke samo produbljivao, Monti je odlučio potpuno napustiti politički život, tako da se 1882. godine odrekao i mandata u Carevinskom vijeću.

²⁴⁴ PALAVRŠIĆ, Ante – ZELIĆ, Benedikta, 1962, 307.

²⁴⁵ MOROVIĆ, Hrvoje, 1978, 491-492.

Svoje misli i razloge iznio je u brošuri pod naslovom *Zašto sam istupio iz Sabora i iz Carevinskoga vijeća?*, objavljenoj iste godine u Beču.²⁴⁶

Tamo je naveo da je prvi put izabran u Dalmatinski sabor u doba čvrste narodne sloge, kad su svi shvaćali da je ujedinjenje naroda u jednu državnu zajednicu unutar Monarhije nužno za osiguranje narodnog razvitka i napretka. Tada je svakome bilo slobodno krstiti se kako hoće i nazivati se kojim hoće narodnim imenom te su svi osjećali da su sinovi istog naroda, odnosno braća. Svi koji su tada pristajali uz Narodnu stranku, pa i on sam, tražili su sjedinjenje pozivajući se na državno pravo Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Za njega je stranka vrijedila onoliko koliko je bila zaslužna prema narodu i domovini, a kad su se dalmatinski Srbi od nje odvojili, ona je i u političkom smislu prestala biti ono što je bila te je on odlučio istupiti iz Dalmatinskog sabora.²⁴⁷

Nastojeći definirati narod koji živi u Dalmaciji i svoj odnos prema njemu, Monti je naveo da „od Raba do Budve, od Knina do Visa unakrst, nevigju da u Dalmaciji ima nego jedan jedini narod. (...) A što u narodu ima jezikoslovnijeh, a možda i plemenskih različitosti, to nezasjeca nipošto u njegovo jedinstvo. (...) Tome dakle narodu, koji je na mojiem očima, kao što i u mome srcu, jedan jedini, ja po svojoj domovini pripadam i samo sam njega dosada služio.“ Taj jedinstveni narod Monti je promatrao kao dio veće južnoslavenske zajednice u koju spadaju Hrvati, Srbi, Slovenci i Bugari. Budući da taj narod živi na jedinstvenom prostoru i da je jasno odvojen od stranih naroda koji ga okružuju, Monti je smatrao da je „Božjom rukom k ujedinjenju upućen“ i da prema ujedinjenim, velikim narodima Europe čini „jedan posebni narod“. Prema tome, Monti sebe nije mogao nazivati ni Srbinom ni Hrvatom, nego je smatrao da kao Dalmatinac pripada „tome cjelokupnome slovinskom narodu“.²⁴⁸

Iako je Srbe i Hrvate promatrao kao jedinstven narod s jedinstvenim jezikom koji treba nazivati srpsko-hrvatskim, Monti je ipak uočavao različitost pojmova „Srbin“ i „Hrvat“. Pisao je da su to različiti politički pojmovi, a „po nesreći“ i različiti narodno-vjerski pojmovi, jedan drugom sasvim protivni. To je za Montija bio glavni uzrok svih naših nesreća. Dok su pripadnici konfrontacijske struje u Narodnoj stranci za raskol sa Srbima krivili srpsku stranu, Monti je u svojoj brošuri tvrdio da su klicu razdora posijali vođe prekovelebitskih Hrvata, koji „stadoše nastojati da stvore neku veliku Hrvacku, iz koje Srbi da isčeznu, pretvoreni u sgoljne Hrvate i stadoše kroz svoje novine, u zâo čas, nagovarati Austriju da zapremi Bosnu i

²⁴⁶ Listajući stare godišnjake... XI., *Narodni list*, Jubilarni broj, 1. 3. 1912.

²⁴⁷ MONTI, Lovro, 1882, 4-5.

²⁴⁸ Isti, 6-7.

Ercegovinu, kad još o tome niko nije ni mislio i kad ono nagovoranje i zagovaranje, nije ničemu na svijetu vrijedilo, niti je moglo pomoći, već samo da ljuto uvrijedi rođenu braću, Srbe – tada prestadoše u Hrvackoj i Slavoniji, nazivati narodni jezik srpsko-hrvackim, a počеше ga naprosto zvati hrvackim, a kadkad u Dalmaciji, pridođatom: iliti srpskim.²⁴⁹

Između Srba i Hrvata, pisao je Monti, nema primjetnih razlika. Jedina razlika među njima je u „narodnome uzgoju“, odnosno u činjenici da je jedan dio naroda primio rimski, a drugi bizantski duh i da su ta dva duha u stalnoj međusobnoj borbi. Taj posebni „uzgoj“, drugačiji od onog kojeg imaju Hrvati, učinio je Srbe u banskoj Hrvatskoj nepopustljivima i u tome je Monti vidio glavni razlog zbog kojeg su hrvatski vođe prihvatili politiku koja ih nužno dovodi u sukob sa Srbima. Prema tome, narodni razdor između Hrvata i Srba nije ništa drugo nego vjerski razdor, jer prosti puk ne može ni pojmiti da Hrvate i Srbe razlikuje išta osim vjere. Budući da se pravoslavci nazivaju Srbima, s potpunim pravom jer pripadaju Srpskoj pravoslavnoj crkvi, katolici su se počeli nazivati Hrvatima gdje god se politički razdor uvukao u narod. Tom „nebratskom“ borbom upravlja, nekad otvoreno, nekad potajno, svećenstvo obiju vjera, a posrbiti i pohrvatiti ne znači odnaroditi nekoga, nego prevjeriti ga.²⁵⁰

Pišući o sjedinjenju Dalmacije s banskom Hrvatskom, Monti se pozivao u prvom redu na prirodno pravo naroda, ali je hrvatsko državno pravo smatrao korisnim sredstvom za ostvarenje tog cilja. Naveo je i da se uvijek protivio slanju dalmatinskih zastupnika u Carevinsko vijeće i da je izravne izbore za to tijelo smatrao neustavnima, jer je i dalje na snazi bila odredba kojom pokrajinski sabori biraju njegove zastupnike. Ipak je pristao otići tamo jer je netko morao predstavljati njegov izborni kotar, ali je naglasio da je u Dalmatinskom saboru bio zastupnik naroda, dok je u Carevinskom vijeću bio „ničiji zastupnik“. Na napuštanje Dalmatinskog sabora posebno ga je potaknulo to što su druga dvojica zastupnika iz njegova izbornog kotara, Andrija Vujatović-Šarov i Joso Kulišić, pristali uz Srpski klub, odbacili ideju sjedinjenja Dalmacije i banske Hrvatske i često se udruživali s autonomasima protiv narodne većine.²⁵¹

Problem je za Montija bio i u tome što je bio izabran u Dalmatinski sabor na temelju istog programa kao Vujatović-Šarov i Kulišić, a budući da su njih dvojica pristupili Srpskom klubu, Monti je ostao u manjini te je smatrao da se mora odreći mandata. Taj stav nisu dijelili pripadnici konfrontacijske struje u Narodnoj stranci. Tako je Dinko Politeo, vršitelj dužnosti

²⁴⁹ Isti, 8.

²⁵⁰ Isti, 8-12.

²⁵¹ Isti, 19-20.

urednika *Narodnog lista* tijekom 1880. godine, pisao Mihovilu Pavlinoviću da je Montijev stav protuustavan, jer ako se u izbornom kotaru biraju trojica zastupnika, i manjina ima pravo biti zastupana. Jedan dio Montijeve brošure bavio se i njegovim odnosom prema *Narodnom listu*. Monti je zamjerio njegovu uredniku Biankiniju što nije htio objaviti njegovo otvoreno pismo od 25. rujna 1881. godine, u kojem je nastojao objasniti svoje odricanje od mandata. Tom prilikom Monti je naveo da mu nema mjesta ni u hrvatskom ni u srpskom taboru, jer je narodno jedinstvo za njega jedina opcija. U tom neobjavljenom pismu on je iznio i svoje antiklerikalne stavove, pišući da su za njega vjera i narodnost potpuno odvojeni pojmovi, a da je svećenstvo značajna politička snaga, ali da je za narod pogubno njemu povjeriti svoju sreću i političko vodstvo. Također, naveo je da ne može ostati uz stranku čije je glasilo *Narodni list*.²⁵²

Monti je smatrao da Srbi nisu imali razloga tužiti se na pisanje *Narodnog lista* dok su mu na čelu bili Natko Nodilo, Lovro Matić i Ivan Danilo. Problemi su nastupili kad je glavnu riječ u narodnjačkom glasilu preuzeo Mihovil Pavlinović. Za Montija je Pavlinović bio iskren i odlučan rodoljub, ali isto tako i „duhom katoličke crkve potpuno proniknuti pop“. Budući da je po karakteru takav da nije moguće u njemu odvojiti popa od rodoljuba, njegov utjecaj je nužno morao biti opasan po slogu Hrvata i Srba u Dalmaciji. Bukovički Srbi, smatrao je Monti, na izborima su napali Klaića vidjevši u njemu vlasnika *Narodnog lista*, koji je tijekom posljednjih desetak godina Pavlinovićevo glasilo. Zbog njega je Srbima omrzнула čitava Narodna stranka, koja im sama po sebi nije ništa našao učinila. Monti je podsjetio kako je u *Narodnom listu* javno osudio postupak bukovičkih Srba i kako je u istom pismu prekinuo svaki daljnji odnos s *Narodnim listom*, čime je nestala svaka njegova moralna veza s glasilom stranke kojoj je tada još uvijek pripadao. Čini mu se da je nakon tih izbora *Narodni list* postao još „grđi“ u svojem duhu.²⁵³

Prema Montijevu shvaćanju, Narodna stranka se u Dalmatinskom saboru razdijelila na hrvatsku i srpsku stranku, a i sam narod se sve više razdvaja na Hrvate i Srbe. Budući da on po svojim uvjerenjima ne može pristati ni uz jednu ni uz drugu stranu, morao je dati ostavku na mjesto saborskog zastupnika, a što se tiče mandata u Carevinskom vijeću, povod za ostavku bila mu je činjenica da nije htio glasovati za novu carinsku tarifu, smatrajući ju štetnom za Dalmaciju, ali nije htio glasovati niti suprotno od ostalih narodnjačkih zastupnika i

²⁵² Listajući stare godišnjake... XI., *Narodni list*, Jubilarni broj, 1. 3. 1912.; PALAVRŠIĆ, Ante – ZELIĆ, Benedikta, 1962, 343-344.; MONTI, Lovro, 1882, 20-22.

²⁵³ MONTI, Lovro, 1882, 22-24.

zastupnika desnice. Također je naveo i to da je bio u opoziciji prema centralističkim vladama, ali da je vladu premijera Taaffea odlučio podržati, jer je pokazivala veću naklonost Slavenima i jer se nadao da će desnica osvojiti većinu u zastupničkoj kući Carevinskog vijeća i da će se povećati broj zastupnika Dalmacije, ali to je nažalost bila obmana. Zalagao se i za produljenje dalmatinske željeznice barem do Knina, što državu ne bi stajalo niti milijun forinti, ali nije uspio. Monti je bio ogorčen što vlada namjerava potrošiti oko sto milijuna na željeznice u drugim pokrajinama, dok dalmatinsku željeznicu ne želi produljiti niti do granice, tako da nam se pametni svijet zbog nje više ne ruga, a mi svejedno podupiremo tu vladu i dajemo svoje glasove za sve veća novčana opterećenja za našu siromašnu pokrajinu.²⁵⁴

U zaključku svojeg spisa Monti je naveo da je Narodna stranka tražila sjedinjenje s banskom Hrvatskom da bi dalmatinski Hrvati i Srbi dobili pomoć ne prema domaćim protivnicima, autonomašima ili talijanašima, nego prema „onoj vanjskoj sili, koja nedavaše puku dalmatinskome, da bude gospodar u svojoj kući.“ Glasilo te stare Narodne stranke, smatrao je Monti, prije nekoliko godina skrenulo je sa starog puta i prihvatilo neki osobiti duh. Bilo je po njemu stoga naravno da se od stranke odcijepi onaj dio koji ne pristaje uz taj novi pravac, odnosno kojem taj novi duh ne odgovara. To bi se, smatrao je Monti, svakako dogodilo čim bi se raskol dao izvesti bez velike štete po narodnu stvar, ali izvedeno je tako da pojava Srpske stranke predstavlja težak udarac općoj narodnoj stvari.²⁵⁵ Narodno ujedinjenje, tvrdio je Monti, može biti utemeljeno samo na narodnom jedinstvu. Srbe i Hrvate jedne od drugih dijeli sve što se može zamisliti, samo ih ista narodnost ujedinjuje. To „narodno prirodno jedinstvo“, prema Montiju, narod osjeća po naravnom nagonu te zna da se Hrvati i Srbi međusobno razlikuju jedino po vjeroispovijesti. Ako bi politička borba u prosti puk usadila misao da Hrvati i Srbi nisu isti narod, nikad se ne bi ostvarilo ono moralno ujedinjenje u kojem su spas i sreća cijelog naroda. Svoje izlaganje Monti je zaključio sljedećim riječima: „Što želim dakle, prijatelji, nije toliko da odustanete od borbe, koliko, budete li vodili borbu na dalje, da dobro pazite na ove dvije: kroz borbu megjusobnu, da ne ozledite svoju mati domovinu; megjusobnom borbom da nepostanete, nehote, orugje narodna dušmanina.“²⁵⁶

Montijevo napuštanje političkog života komentirao je *Narodni list* opisujući ga kao velikog zagovornika narodnjačkih težnji s velikim zaslugama za to što je hrvatski jezik postao dominantan u Saboru i Zemaljskom odboru, ali je kao njegovu manu istaknuo to što je uvijek

²⁵⁴ Isti, 24-27.

²⁵⁵ Isti, 31.

²⁵⁶ Isti, 32.

nastojao biti osobenjak pa je čak znao naštetiti uspjehu svoje stranke u saborskim raspravama. Što se tiče samog njegova napuštanja političkog života, *Narodni list* je pisao da je on bio taj koji je u Saboru pročitao izjavu kojom je Stefan Ljubiša izbačen iz Narodne stranke. Ljubiša, odnosno „Nedostojni“, tada je razvio narodni barjak srpstva, kojeg su već dugo potajno hranili bukovički kaluđeri i profesori zadarske bogoslovije. Nakon „bukovičke izdaje“ Monti je od strane Srba proglašen zavedenim katoličkim zloduhom te je zaboravio da mu odmetništvo Srba ne oduzima pravo na zastupanje 24.000 Hrvata iz njegova izbornog kotara u Saboru. *Narodni list* je pisao da je umjetna većina u kotaru Knin-Drniš-Vrlika izgurala Montija iz Sabora i da je lani na biralištu pao kao žrtva svoje dužnosti i svojeg poštenja.²⁵⁷ S druge strane, njegovo odricanje od mandata u Carevinskom vijeću *Narodni list* je promatrao kao odraz njegovih slabosti, odnosno činjenice da više nije ni s kim, nego da je protiv svakoga.²⁵⁸

Osim Lovre Montija, na raskol sa Srbima povlačenjem su reagirala i trojica dubrovačkih narodnjaka; Pero Čingrija, Luko Zore i Frano Gondola. Za razliku od Montija, oni se nisu potpuno povukli iz politike, nego su napustili saborski klub Narodne stranke, čime su formalno prestali biti članovi te stranke. Moguće je povući određene paralele između Montijeva i njihova postupka. Najistaknutiji među njima, Pero Čingrija, privatno je bio blizak s Montijem. Obojica su studirali u Padovi te su postali najbolji prijatelji. Montijevo povlačenje iz politike je na Čingriju ostavilo snažan dojam, a njih dvojica su imali vrlo sličan pogled na hrvatsko-srpske odnose. Nakon što je Monti napisao svoju brošuru i poslao nekoliko primjeraka Čingriji sa zamolbom da ih isporuči nekim istaknutim Dubrovčanima, Čingrija mu je odgovorio da većina „mislećih“ ljudi iz tog grada podržava ideje o jedinstvenoj narodnosti Hrvata i Srba i nužnosti sloge među njima.²⁵⁹

Područje Knina, na kojem je djelovao Monti, bilo je mješovita sredina te se on zalagao za mir i slogu među tamošnjim Hrvatima i Srbima. Dubrovnik je pak bio grad u kojem je značajnu ulogu imala ideologija slovinstva, kojom se nastojalo, isticanjem slovinskog imena i zalaganjem za književnu slogu, premostiti jaz između političkog hrvatstva i srpstva u Dalmaciji.²⁶⁰ U središtu tih nastojanja bio je časopis *Slovinac*, čiji je pokretač i glavni urednik bio Luko Zore, jedan od trojice dubrovačkih narodnjaka koji su nakon raskola sa Srbima napustili stranku. Vodstvo tog časopisa je samo objasnilo kako gleda na pitanje narodnosti,

²⁵⁷ Nakon što se odrekao mandata u Dalmatinskom saboru, Monti se na izvanrednim izborima u kotaru Knin-Drniš-Vrlika opet kandidirao, ali većinu glasova je dobio pripadnik Srpske stranke Lovro Pavlović.

²⁵⁸ D.r Monti je izstupio, *Narodni list*, broj 44, 10. 6. 1882., U Zadru i u Zagrebu, *Narodni list*, broj 88, 11. 11. 1882.

²⁵⁹ PERIĆ, Ivo, 1988, 31-32.

²⁶⁰ Isti, 29.

pišući: „Slovincu je sveta stvar jedinost narodnja; od Varaždina do Bara i od Visa do Timoka jedan je narod koji jednijem te istijem jezikom govori i neprekidno je smješten, što su dvije bilješke karakteristične koje čine istovjetnost i jedinost jednog naroda. Na pomenutom prostoru stanuju Srbi i Hrvati, koji uz dva krila Slovenca i Bugara čine jug Slovinski i ta sva četiri življa najzgodnije nazivljemo Slovincima. Ovi Slovinci, bili sjedinjeni u jednu državu ili pocijepani u deset, nama su oni sveđ Slovinci, kao što su nam bili stanovnici Italije Italijanci i onda kad su bili inokosni i porazdijeljeni između nekoliko gospodara. (...) Dakako da ima i razlika etnografskih između plemena što sastavljaju narod, ali ni to nema smetat narodnoj jedinosti.“²⁶¹ Dakle, *Slovinac* je na narodnosno pitanje gledao kao i Lovro Monti, smatrajući Južne Slavene jednim narodom koji govori jedan te isti jezik i koji ne prestaje biti jedan narod zbog određenih etničkih razlika koje jesu prisutne u njegovim redovima.

Slovinac je izlazio od 1878. do 1884. godine, a jedan od njegovih najvećih protivnika bio je Mihovil Pavlinović, jedini Hrvat koji je odbio njegov poziv na suradnju. Pokretanje tog lista on je smatrao neozbiljnim i nepotrebnim pokušajem, s obzirom da je jedva namaknut novac za osiguranje Akademije, dviju Matica, jednog književnog, dvaju političkih i još nekih stručnih listova. Također, smetalo mu je južnoslavensko usmjerenje lista, koje je smatrao uzrokom „davnih obmana i teška nazadovanja“ za hrvatski narod. Kao što Pavlinoviću nije bio drag časopis *Slovinac*, tako ni glavnom uredniku tog časopisa Zori nije bio drag Pavlinović. Uspoređujući njega i jednog od ključnih ljudi oko *Slovinca*, Meda Pucića, Zore je pisao: „U Meda široki vidici na prirodnoj narodnoj podlozi, u Pavlinovića uzano obzorje na plemenskoj stegnutoj osnovi; u Meda rat zanesenjacija s jedne i s druge strane, u Pavlinovića pravac put skrajnosti; u Meda jednaka ljubav prama našijem južnim plemenima, u Pavlinovića ukočenost takva da neće Srbe ni da spomene, gdje ih treba spomenuti; u Meda prava kritika i neumolna logika fakata, u Pavlinovića izmotavanje i skrivanje u zakutak; u jednu riječ, u Meda zdrava dijalektika, u Pavlinovića sofizam.“²⁶²

Nedugo nakon „bukovičke izdaje“ izbio je sukob između Pavlinovića i Zore zato što je potonji u kolovozu 1879. godine u *Slovincu* objavio razgovor sa Strossmayerom i Račkim, u kojem su njih dvojica odobrili južnoslavenske koncepcije lista. Taj Zorin potez nisu odobrili ni Klaić ni Pavlinović. Prvi je protestirao kod Strossmayera, a drugi je čak osporavao autentičnost dotičnog razgovora.²⁶³ Iz onoga što je uslijedilo bilo je jasno da Zore, kao i

²⁶¹ MILUTINOVIĆ, Kosta, 1976, 78.

²⁶² Isti, 77-78.

²⁶³ Isti, 79-81.

Monti, velik dio krivnje za postupak srpskih birača pripisuje Pavlinoviću i *Narodnom listu*. Tako je u listopadu iste godine pisao Račkom da mu je glavni cilj bio utjerati Pavlinovića i istomišljenike u laž i da je u tome dijelom i uspio, jer se narodni zastupnici sada pitaju što treba učiniti s *Narodnim listom* da bi se spriječilo pokretanje novog lista od strane „pravoslavniha“. Ono što svakako nije mogao jest pustiti Pavlinovića da i dalje „muti kašu“.²⁶⁴ U svojim kasnijim pismima Račkom, Zore je zazivao promjenu uredništva *Narodnog lista* i govorio da nema spasa bez hrvatsko-srpske uzajamnosti. Ta dva plemena po njemu trebaju tražiti težište u sebi samima pa će se nagoditi i o imenu. Bez toga im se događa isto što i lađi s dva vesla od kojih jedno ide naprijed, a drugo natrag. Da bi se ta uzajamnost ostvarila, pisao je Zore, narodni jezik je potrebno opet nazivati srpsko-hrvatskim i tako će se povratiti sloga.²⁶⁵

Narodna stranka je u Dubrovniku funkcionirala na nešto drugačiji način nego u ostatku Dalmacije i nije se odmah podijelila nakon raskola sa Srbima. I sam Monti je, nakon što je napustio politički život, pisao Čingriji da nitko bolje od Dubrovčana neće znati popraviti nevoljno stanje političkih stranaka u Dalmaciji. Značajnu ulogu u dubrovačkom ogranku Narodne stranke imali su Srbi katolici, kojima je pripadao i Luko Zore. Oni su se vodili jezičnim načelom Vuka Karadžića prema kojem su svi štokavci, pa i Dubrovčani, Srbi, vjerovali su da se Dalmacija i banska Hrvatska u postojećim okolnostima ne mogu sjediniti te su iskazivali snažnu mržnju prema Austriji i nadu da će Srbija osloboditi i ujediniti Južne Slavene. *Slovinac* je s vremenom svoj zahtjev za sjedinjenjem Dalmacije s banskom Hrvatskom podredio simpatijama prema samostalnim Srbiji i Crnoj Gori.²⁶⁶

Odlazak trojice Dubrovčana iz saborskog kluba Narodne stranke dogodio se nakon izbora 1883. godine i konstituiranja novog saziva Dalmatinskog sabora. Ti su izbori održani u jeku sukoba između narodnjaka i dalmatinskog namjesnika Stjepana Jovanovića, a Čingrija je svoju odluku o napuštanju stranke priopćio Klaiću odbivši njegov poziv na veliki sastanak saborskog kluba u Splitu potkraj ožujka te godine. Možda potaknut primjerom svojeg bliskog prijatelja Lovre Montija, Čingrija je tada najavio potpuno povlačenje iz Sabora pišući da ne želi činiti zlo kad već ne može činiti dobro, a i argumenti koje je iznio bili su vrlo slični onima koje je u svojoj brošuri iznio Monti. Kritizirao je narodnjačke zastupnike u Carevinskom vijeću koji i dalje podupiru vladu premijera Taaffea, iako je baš ona glavni krivac za

²⁶⁴ PERIĆ, Ivo, 1980a, 330.

²⁶⁵ Isti, 331-334.

²⁶⁶ PERIĆ, Ivo, 1988, 31-33.

ponjemčenje koje u Dalmaciji provodi namjesnik Jovanović. Umjesto da podržavaju takvu vladu, smatrao je Čingrija, narodnjački zastupnici bi trebali pomoći njezinu rušenju čim se ukaže prilika, jer će samo tako Dalmacija sačuvati uzdrmani ugled. Pišući o hrvatsko-srpskom sukobu, Čingrija je naveo da ga ne može ispraviti, ali da ga tješi to što za njega nije ni najmanje odgovoran. Kritizirao je one narodnjake koji se nisu slagali s njegovim stavom o nacionalnom jedinstvu Hrvata i Srba, nego im je sjedinjenje postalo krajnji cilj, a ne sredstvo i samo jedan korak prema južnoslavenskom jedinstvu, zbog čega je u stranci izbio razdor i dogodio se raskol po nacionalnoj osnovi. Čingrija se dotaknuo i hrvatskog državnog prava, opisavši ga kao zgodno sredstvo za voditi političku borbu za narodnost u državi kakva je Austrija. Ipak, istaknuo je, državno pravo je onoliko značajno koliko je usklađeno s narodnim načelom.²⁶⁷

Iako je najavio povlačenje iz Sabora, Čingrija je ponovno izabran na izborima 1883. godine, ali je pisao Klaiću da se protivi tome i da pristaje samo iz inata namjesniku Jovanoviću, koji je pokušao spriječiti njegov izbor. Tom prilikom je obavijestio Klaića da ni on ni Zore ni Gondola u novom sazivu Sabora neće biti članovi kluba Narodne stranke. Govoreći o svojim motivima za tu odluku, Čingrija je naveo da je u Dubrovniku hrvatska državopravna ideja ostala bez privrženika. Kao pobornik nacionalnog jedinstva Hrvata i Srba, Čingrija je smatrao da mu je mjesto isključivo u staroj Narodnoj stranci, ali ona više ne postoji. Zato je odlučio ostati izvan klubova i djelovati prema svojoj savjesti. Za kraj je poručio Klaiću da će se i dalje zalagati za sjedinjenje, ali na temelju narodnog načela, ne državnog prava, da će biti protiv vlade uvijek kad zatreba, da će se boriti za širenje našeg jezika u javnom životu i protiv širenja njemačkog jezika i da će surađivati s narodnjacima „do skrajnosti u čemu god bude mogao“. Ostajanjem izvan saborskih klubova nastojao se distancirati od hrvatsko-srpskih stranačkih sukoba te se nadao da će podupiranjem akcija koje bi bile od stvarne koristi i za Hrvate i za Srbe pridonositi njihovu ponovnom zbližavanju i slozi.²⁶⁸

Slučaj Lovre Montija i trojice dubrovačkih zastupnika, odnosno one struje u Narodnoj stranci koja je na raskol sa Srbima reagirala povlačenjem, dokaz je jednog šireg procesa koji se događao ne samo u stranci, nego i u dalmatinskoj politici općenito. Kada se Narodna stranka tek pojavila na sceni, politički život Dalmacije bio je slabo razvijen, što je razumljivo s obzirom na društvene, gospodarske i kulturne uvjete u kojima se pokrajina tada nalazila. To je bilo prvo stranačko organiziranje u povijesti pokrajine, a ključno pitanje je bilo treba li se

²⁶⁷ Isti, 33-35.

²⁶⁸ Isti, 36.

Dalmacija sjediniti s banskom Hrvatskom ili ne i treba li dominantni jezik u njezinu javnom prostoru biti materinji jezik većine njezina stanovništva, ili to treba biti talijanski jezik. Stav o tim dvama pitanjima podijelio je dalmatinske političare na aneksioniste odnosno narodnjake i autonomaše. Narodna stranka je u početku bila pokret onih koji su se zalagali za sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom i širenje „narodnog“ jezika na sav javni prostor. Biti narodnjak u tom prvom razdoblju postojanja stranke značilo je podržavati to dvoje.

Stranka je u početku bila u opoziciji, s vremenom je jačala, postajala sve povezanija s državnim strukturama, a onda je osvojila većinu u Dalmatinskom saboru te je kasnije postala i dio većine u Carevinskom vijeću. Paralelno s tim jačanjem stranke odvijao se i proces sve većeg uslozňjavanja političkih zahtjeva u Dalmaciji i posljedično sve veće diferencijacije političkih ideja i stavova. Sva zbivanja i procesi u političkom životu Dalmacije, ostalih južnoslavenskih zemalja i Monarhije u cjelini, doveli su do toga da politička konstelacija u Dalmaciji više nije bila tako jednostavna kao prije. Više nije bilo pitanje samo podržava li netko sjedinjenje s banskom Hrvatskom i „ponarođenje“ javnog života, nego su na dnevni red počeli dolaziti različiti detalji, a to za Narodnu stranku nisu bila samo teorijska, nego i praktična pitanja o kojima je ovisio nečiji ostanak u stranci ili odlazak iz nje.

Nije raskol sa Srbima bio jedino što je nagnalo Lovru Montija i Pera Čingriju na napuštanje Narodne stranke. Objašnjavajući svoju odluku o odlasku, i jedan i drugi su iskazali veliko nezadovoljstvo odnosom stranke prema austrijskoj vladi, odnosno sve izraženijom oportunističkom politikom koju je stranka provodila kao dio većine u Carevinskom vijeću. Kao Dubrovčanin rođen ne predugo nakon propasti Dubrovačke Republike i potpadanja svojeg rodnog grada pod austrijsku vlast, koja za njega nije bila naročito sretna, Pero Čingrija je bio prirodno antiaustrijski nastrojen. Iako će s vremenom i pod utjecajem okolnosti donekle mijenjati svoje stavove, Čingrija je kao političar stalno gajio antiaustrijsko raspoloženje, svjestan svih negativnih značajki austrijske politike u Dalmaciji. Stoga mu nije odgovaralo biti članom stranke koja je prema toj istoj vladi nastrojena oportunistički, odnosno koja provodi tzv. „politiku mrvica“ i svoje glavne ciljeve stavlja „na čekanje“. Isto vrijedi i za Lovru Montija, koji je kao političar bio blizak masama te je razumio njihove potrebe i osjećao opravdanost njihovih zahtjeva.²⁶⁹ Stoga je on kao jedan od motiva za napuštanje politike naveo i sve veće namete koje siromašnom dalmatinskom narodu određuje austrijska vlada, a koje su dalmatinski zastupnici kao dio većine u Carevinskom vijeću prisiljeni izglasavati.

²⁶⁹ MILUTINOVIĆ, Kosta, 1966, 159.

Vladi nije bio sklon ni Luko Zore, koji je narodnjake u doba njihova sukoba s namjesnikom Jovanovićem optuživao da su svojim oportunistom potaknuli nijemčenje koje je tada uzimalo maha u Dalmaciji. Dodao je da takve ljude on ne može podržati.²⁷⁰

Usložnjavanje političkih zahtjeva i diferencijacija političkih ideja i stavova značili su da samo podržavanje sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom i uvođenja „narodnog“ jezika u sav javni život pokrajine nisu bili dovoljni da zadrže, primjerice, Mihovila Pavlinovića i Lovru Montija u istoj stranci, jer su na površinu sve jače počele izbijati ideološke i političke razlike među njima. Dobra ilustracija tih razlika su neke rasprave o jeziku vođene u prvoj polovici osamdesetih godina u Dalmatinskom saboru. Kako je to 1900. godine istaknuo vodeći splitski narodnjak Gajo Bulat, uređenje jezičnog pitanja u Dalmaciji je najvažniji element političke borbe narodnjaka.²⁷¹ Razlog je taj što jezik možda nije jedino obilježje narodnosti, nije čak možda niti najvažnije, ali je svakako najvidljivije i narodnjaci su ga tako i promatrali. Stoga su smatrali da u Dalmaciji, koja je hrvatska zemlja, službeni jezik ne smije biti ni njemački ni talijanski, nego materinji jezik jedinog političkog naroda. Međutim, spomenute rasprave o jeziku u Dalmatinskom saboru pokazuju da je definirati taj politički narod bilo moguće na različite načine.

Tako je 1881. godine Juraj Biankini kao saborski tajnik naveo da je zapisnik s prethodne sjednice pročitao na hrvatskom jeziku. Prigovorio mu je zastupnik srpske stranke Jovan Nakićenović, rekavši da je zapisnik pročitao na čistom srpskom jeziku i da treba, ako se već ne želi taj jezik otvoreno nazvati srpskim, upotrijebiti srpsko-hrvatsko ime za njega. Njemu je odgovorio Mihovil Pavlinović rekavši da je Sabor političko tijelo, a ne filološka skupština i da ima pravo jezik nazivati hrvatskim, jer ga tako i narod zove. Ipak, Nakićenovićev prijedlog je usvojen, ali se o toj temi raspravljalo na još dvama daljnjim sjednicama, jer je srpski zastupnik tražio da se dosljedno koristi srpsko-hrvatsko ime za jezik. Biankini mu je odgovorio da je njegov prijedlog primljen u ime ljubavi i mira, ali da je to pitanje zapravo od malog značaja, jer Sabor nije filološko, nego političko tijelo. Biankini je dodao da je zapisnik pročitao na jeziku kojeg je naučio od svoje majke na svom rodnom Hvaru gdje nikad nije bilo ni govora o nekakvom srpskom jeziku, nego samo o hrvatskom. To što je Nakićenović taj jezik nazvao čistim srpskim jezikom za njega je najbolji dokaz da Hrvati i Srbi u Dalmaciji govore isti jezik, a to kako će se taj jezik nazivati je pitanje kojim se treba baviti Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, a ne Dalmatinski sabor. Biankini je tom

²⁷⁰ PERIĆ, Ivo, 1980a, 333-334.

²⁷¹ BULAT, Gajo, 1900, 3.

prilikom još naveo da će svaki Hrvat poduprijeti pošteno srpsko ime i pravednu srpsku stvar, ali da neće nipošto podržati ono srpstvo koje živi samo od odmetništva i prkosa, koje sije razdor među jednokrvnom braćom i koje se udružuje s talijanašima na štetu te iste braće.²⁷²

Narodnjaci su u svakom slučaju jezik Hrvata smatrali istovjetnim jeziku Srba te im je jedan od argumenata za njegovo uvođenje u cjelokupni javni život Dalmacije bio i taj da spomenuti jezik sasvim dobro funkcionira kao službeni jezik ne samo u banskoj Hrvatskoj, nego i u Srbiji te Crnoj Gori. Međutim, pitanje naziva za taj jezik pokazuje da su narodnjaci jeziku pripisivali dvije dimenzije; filološku ili lingvističku i političku. U filološkom odnosno lingvističkom smislu, svi narodnjaci su jezik kojim su govorili Hrvati smatrali istovjetnim jeziku kojeg su govorili Srbi, ali naziv tog jezika odražava političku dimenziju i otvara pitanje definicije političkog naroda u Dalmaciji, a o tome nisu svi narodnjaci mislili jednako, o čemu svjedoči polemika koju su 1883. godine u Dalmatinskom saboru vodili Mihovil Pavlinović i Luko Zore.

Zore je tom prilikom rekao da dolazi iz Dubrovnika, grada kojeg još nije zahvatio pogubni hrvatsko-srpski spor i izjasnio se za srpsko-hrvatski naziv jezika u školama. Naveo je da taj naziv možda nije znanstveno utemeljen, ali da je spasonosan za nas i našu zemlju na političkom polju, jer u Dalmaciji žive i Srbi i Hrvati kao jednaki u svojoj kući. Kakav točno treba biti taj jezik, odredili su učenjaci koji su istaknuli Hercegovinu i njezino primorje s dubrovačkom i hercegnovsom krajinom kao kolijevku našeg standardnog jezika. Kao sljedbenik Vuka Karadžića, Zore se zalagao i za fonetski pravopis, poručujući onima koji misle da ih etimološki pravopis čini većim Hrvatima, da slijede ako ne Karadžića, onda Jugoslavensku akademiju znanosti i umjetnosti.²⁷³

Pavlinović je odgovorio Zori ponovivši ono što je rekao Nakićenoviću, a to je da Sabor nije filološko ili etnografsko, nego političko tijelo i da je hrvatsko-srpski ili srpsko-hrvatski naziv za jezik besmislen, jer postoji ili jedan jezik ili dva. Ako postoje dva jezika, onda su potrebna i dva naziva za njih, a ako je jezik samo jedan, onda je sve hrvatsko automatski i srpsko. Pavlinović je u svojem izlaganju naveo da podržava ikavski izgovor i etimološki pravopis i naglasio da se ne radi o strahu od gubitka hrvatskog karaktera, nego od gubitka bistrine

²⁷² BRZOPISNA IZVJEŠĆA XVIII. ZASJEDANJA Zemaljskoga Sabora Dalmatinskoga Od dneva 22 Kolovoza do 10 Rujna 1881. (dalje: Brzopisna izvješća, 1881), Zadar: Brzotiskom „Narodnoga Lista“, 1881., 29.; 51-52.; 77-79.

²⁷³ BRZOPISNA IZVJEŠĆA XIX ZASJEDANJA ZEMALJSKOGA SABORA DALMATINSKOGA Od dneva 25 Lipnja do 21 Srpnja 1883. (dalje: Brzopisna izvješća, 1883), Zadar: Brzotiskom „Narodnoga Lista“, 1884., 225-227.

pojmovna. Iako kod nas ima i Srba, istaknuo je Pavlinović, u političkom smislu smo svi Hrvati i naš politički jezik se zove hrvatski. Imamo svoj narod i zemlju te želimo imati i svoj jezik. Počelo nas se razdvajati vjerom, govorom, sad i pravopisom, a na kraju ćemo doći do nehrvatskog jezika i misli, a to se ne smije dogoditi. Dakle, zaključio je Pavlinović, Hrvati moraju prema svojoj prošlosti graditi budućnost i sačuvati ime svojeg jezika. Stoga nikad neće prihvatiti rušenje političkog jedinstva svojeg naroda i Kraljevine Hrvatske u ime nekakvih prividnih etnografskih ili filoloških načela.²⁷⁴

Odgovarajući na Pavlinovićevu repliku, Zore je rekao da su Hrvati i Srbi u Dalmaciji dva plemena istog naroda koji se ne može nikako razdvojiti. Pravu sliku naroda usporedio je sa sijamskim blizancima za koje je čuo da su se svojedobno pojavili u Nizozemskoj. Kao što ti blizanci nisu mogli jedan bez drugoga činiti baš ništa, primjerice jesti, ležati, hodati ili spavati, tako ni Hrvati i Srbi u Dalmaciji ne mogu ništa jedni bez drugih. Zore se tom prilikom izjasnio i za sjedinjenje, rekavši da su s druge strane Velebita također braća, i Hrvati i Srbi, da nijedan svjestan narod neće odbaciti svoju braću i da svi mi jedva čekamo zagrliti tu svoju prekovelebitsku braću.²⁷⁵

Srbi su 1879. godine napustili Narodnu stranku i definitivno se opredijelili za neke vlastite ciljeve i težnje. Međutim, ono što je ostalo od Narodne stranke se također unutar sebe diferenciralo pod utjecajem sve složenijih političkih i ideoloških definicija i zahtjeva. Kao što je posvjedočila spomenuta saborska polemika između Pavlinovića i Zore, više nije bilo dovoljno samo podržavati glavne narodnjačke ciljeve, sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom i dominaciju „narodnog“ jezika u javnom životu pokrajine, nego su na površinu izbile različite definicije tih ciljeva. Istaknuti narodnjaci su se međusobno podijelili prema tome kako su definirali te ciljeve, a dvije reakcije na raskol sa Srbima, konfrontacija i povlačenje, zapravo su odraz dvaju ideoloških i političkih opredjeljenja. Konfrontacijska struja je ona koja se nakon raskola sa Srbima otvoreno izjasnila za hrvatsko državno pravo i hrvatsku političku narodnost uz mogućnost ponovne suradnje sa Srbima ako i oni prihvate hrvatsko državno pravo. Struja koja je odabrala povlačenje podržavala je južnoslavensku ideju po kojoj su Hrvati i Srbi jedan politički narod i po kojoj je hrvatsko državno pravo samo sredstvo koje može olakšati veliko južnoslavensko ujedinjenje. Također, struja koja je odabrala povlačenje kao strategiju, bila je manje sklona narodnjačkoj politici oportunitizma, iako je i unutar konfrontacijske struje znalo biti oštih kritika na takvu politiku.

²⁷⁴ Brzopisna izvješća, 1883, 231-233.

²⁷⁵ Isti, 236-238.

Konfrontacijska struja, odnosno struja opredijeljena za hrvatsko državno pravo, prevladala je nad južnoslavenskom strujom samim time što su pripadnici potonje kao svoju strategiju političke borbe odabrali povlačenje iz stranke. Zapravo nisu ni mogli nametnuti svoju volju stranci, jer su suprotnoj struji pripadala trojica najistaknutijih narodnjaka, Klaić, Pavlinović i Biankini. Pavlinović i Biankini su bili otvoreni zagovornici hrvatskog državnog prava, a Klaića se u tu „prohrvatsku“ struju može svrstati uvjetno. On definitivno jest bio za konfrontaciju sa Srpskom strankom, ali je nastavio biti snošljiv prema Srbima i nadati se ponovnoj uspostavi sloge s njima. Njega su hrvatsko-srpski odnosi mučili, jer nije mogao ući u uzroke sukoba dviju ideja, posebno u velikosrpske težnje. Ipak, nakon poraza na izborima za Carevinsko vijeće 1879. godine, počeo je realnije sagledavati stvari, a posebno ga je pogodila pobjeda srpsko-autonomaške koalicije na općinskim izborima u Dubrovniku 1890. godine, koju je pripisivao narodnjačkoj popustljivosti, neopreznosti, naivnosti i oportunističnosti.²⁷⁶ Međutim, on nikad nije potpuno otvoreno prionuo uz hrvatsko državno pravo i kad se u Dalmaciji pojavila Stranka prava, on je od svih narodnjaka prema njoj imao vjerojatno najnegativniji stav.

Napustivši Narodnu stranku, dalmatinski Srbi su osnovali svoju stranku i iako nisu nikad mogli ugroziti prevlast narodnjaka, uvijek su imali svoje zastupnike u Dalmatinskom saboru koji su se borili za interese političkih Srba u Dalmaciji. S druge strane, Lovro Monti, Pero Čingrija, Luko Zore i Frano Gondola, napustivši Narodnu stranku, nisu odlučili osnovati svoju stranku koja će se boriti za njihove ideje o južnom slavenstvu i hrvatsko-srpskoj slozi. Štoviše, ne čini se da su ikad imali ideju o osnivanju vlastite stranke. Najlogičnije objašnjenje jest da su procijenili da njihove ideje nemaju šanse u političkoj borbi protiv hrvatske i srpske nacionalne ideje pa se nisu niti pokušavali boriti. Lovro Monti je ostao izvan politike, iako je 1895. godine naveden kao jedan od dioničara *Narodnog lista*.²⁷⁷ Umro je 1898. godine, a nedugo prije smrti govorio je o potrebi ujedinjenja Južnih Slavena u državnu zajednicu, bez čega se neće moći uspješno napredovati. To se ujedinjenje, govorio je, mora ostvariti na temelju slobode, jednakosti i ravnopravnosti, a ne nečije hegemonije. Također je istaknuo i važnost hrvatsko-srpskog jedinstva kao najsigurnije obrane od talijanske iredente.²⁷⁸ Pero Čingrija se u Narodnu stranku vratio nakon saborskih izbora 1889. godine s promijenjenim stavom o hrvatskom državnom pravu. Iste godine se u stranku vratio i Zore, ali se kao Srbin katolik nastavio zalagati za narodno jedinstvo Hrvata i Srba. Frano Gondola se pak potpuno

²⁷⁶ OBAD, Stijepo, 1997, 363.

²⁷⁷ HR-AHAZU (18 – XV-34) G. F. BULAT, kut. 1, 36. Popis dioničara Narodnog Lista od svibnja 1895.

²⁷⁸ MILUTINOVIĆ, Kosta, 1966, 163-167.

udaljio od Narodne stranke te je bio gradonačelnik Dubrovnika u vrijeme vlasti srpsko-autonomaške koalicije. Nakon raskola sa Srbima, navedeni zastupnici su napustili Narodnu stranku, koja je u to vrijeme bila dio većine u Carevinskom vijeću i kao takva podržavala vladu austrijskog premijera Taaffea.

ULAZAK NARODNJAKA U HOHENWARTOV KLUB U CAREVINSKOM VIJEĆU

Kontroverzni izbori za Carevinsko vijeće 1879. godine donijeli su dalmatinskoj Narodnoj stranci veliki uspjeh. Od devet zastupničkih mjesta koliko je Dalmacija imala u Carevinskom vijeću, njima je tada pripalo osam. Izabrani su bili: Mihovil Pavlinović, Lovro Monti, Rafo Pucić, Gajo Bulat, Dujam Rendić-Miočević, Đorđe Vojnović, Ante Šupuk i Manfred Borelli. Ubrzo se svojeg mandata odrekao Mihovil Pavlinović, a na njegovo mjesto je naknadno izabran Miho Klaić, koji je na regularnim izborima izgubio od Gustava Ivanicsa, autonomaško-srpskog kandidata. Ivanics je u tom sazivu Carevinskog vijeća bio jedini dalmatinski zastupnik koji nije dolazio iz redova Narodne stranke. Bio je to za narodnjake velik napredak u odnosu na prethodne izbore za Carevinsko vijeće, održane šest godina ranije u jeku borbe protiv skupine koja se odvojila od središnjice stranke i osnovala list *Zemljak*. Na tim su izborima narodnjaci osvojili tri mandata (Klaić, Pavlinović, Monti), autonomaši su ih osvojili pet, a jedan je pripao Stefanu Ljubiši, vođi Narodne srednjačke stranke okupljene oko *Zemljaka*.

Izbori 1879. godine su bili znameniti i iz drugog razloga. Nakon njih je u austrijskom dijelu Monarhije prestala vladavina njemačkih liberala, a presudni politički utjecaj je vraćen u ruke cara Franje Josipa. On je na mjesto austrijskog ministra-predsjednika postavio grofa Eduarda Taaffea²⁷⁹, koji je na tom položaju već bio od 1868. do 1870. godine. Opisujući smjer politike svoje vlade, Taaffe je sebe nazivao „carskim ministrom“ („Kaiserminister“), koji se uvijek u prvom redu vodi carevom voljom. Posebno značajno je za narodnjake bilo njegovo nastojanje za pomirenjem različitih narodnosti u državi, pri čemu nijedna narodnost ne bi smjela imati prevlast nad ostalima. Umjesto formiranja stranačke većine u Carevinskom vijeću, Taaffe je formirao vladin blok popularno prozvan „željezni krug“. Vodeći se carevim željama i igrajući na kartu lojalnosti Austriji, Taaffe je uspio zadobiti podršku veleposjednika, Poljaka, njemačkog katoličkog seljaštva, a posebno je značajan uspjeh postigao izborivši povratak čeških i slovenskih zastupnika u Carevinsko vijeće i njihovo pristajanje uz „željezni krug“.²⁸⁰

Dalmatinski narodnjaci su u grofa Eduarda Taaffea u razdoblju između izbora za Carevinsko vijeće i formiranja nove austrijske vlade polagali određene nade, ali uz značajnu dozu rezerve. Prije nego je postavljen za austrijskog premijera, Taaffe je dobio položaj ministra unutarnjih

²⁷⁹ Eduard Franz Joseph Graf von Taaffe (Beč 1833. – Ellischau 1895.) Više o njemu i njegovoj politici u: TAYLOR, A. J. P. 1990, 193-208.; GRANDNER, Margarete 1996, 77-107.; Eduard, count von Taaffe.; Eduard Taaffe

²⁸⁰ TAYLOR, A. J. P. 1990, 193.

poslova. Narodnjaci su tada u njemu vidjeli političara koji teži pomirenju različitih narodnosti i priznavanju prava svake od njih, a njegov poziv u vladu su smatrali znakom da su vodeći krugovi napokon shvatili potrebu za uvođenjem nekih promjena u državni ustroj koji nije bio dobar. Ipak, bili su svjesni da Taaffe nema za cilj srušiti dualizam, ali su njegov sporazum s Česima promatrali kao znak „novih vjetrova“ u politici austrijskog dijela Monarhije, jer je to bio čin na koji dotad vladajući njemački liberali nikad ne bi pristali. Promjene u austrijskom dijelu Monarhije su narodnjaci smatrali nužnima i nadali su se da će ih Taaffe barem pokrenuti, da država ne bi dalje srljala u propast, posebno po pitanju politike na Istoku.²⁸¹

Početno razdoblje nakon izbora bilo je obilježeno neizvjesnošću i nejasnoćom položaja, o kojima su dalmatinski narodnjaci imali vrlo negativan stav. *Narodni list* je pisao da rezultati izbora jasno potvrđuju da austrijski narodi odbacuju aktualni sustav i da ga žele promijeniti, a za pravo im daju i prethodni rezultati aktualne politike. U to je vrijeme na dnevni red došlo pitanje treba li prije konstituiranja Carevinskog vijeća nakratko otvoriti pokrajinske sabore da bi dovršili mnoge neriješene poslove koje je ostavila prethodna vlada. *Narodni list* je poručivao Taaffeu da treba opravdati povjerenje koje je dobio, a to znači omogućiti pokrajinama da odlučuju o sebi barem onoliko koliko im postojeći zakon dopušta. Time je narodnjačko glasilo najavilo federalistički smjer koji će dalmatinski narodnjački zastupnici slijediti u bečkom parlamentu, a isto je učinilo i kada je poručilo tim zastupnicima da uvijek trebaju tražiti poštivanje prava pokrajine koju zastupaju i prosvjedovati kad se ta prava krše.²⁸²

Nakon što je Taaffeova vlada formirana, *Narodni list* je bio kritičan prema njoj i nije imao vjere u njezino dugo trajanje, ali je ipak tvrdio da je bolje imati takvu vladu nego vladu njemačkih liberala. Osnovni problem takve vlade je za narodnjačko glasilo bila činjenica da ona ne predstavlja pravu suprotnost njemačkim liberalima, nego svojevrsan most između njih i pravednih težnji austrijskih naroda. Taaffeova vlada je nastojala zadovoljiti različite austrijske narode u okviru dualizma, a to je *Narodni list* smatrao praktički neizvedivim i zato je tu vladu smatrao samo privremenom. Preciznije, nadao se da ona predstavlja prvi korak prema promjeni državnog ustroja, a kao najpozitivniji znak u tom smjeru vidio je smjenu

²⁸¹ Poslije obćih izbora, 1879., *Narodni list*, broj 57, 23. 7. 1879.; Nutrnji položaj, *Narodni list*, broj 60, 2. 8. 1879.

²⁸² Još o nutrnjem položaju, *Narodni list*, broj 62, 9. 8. 1879.; U Austro-Ugarskoj što to biva, *Narodni list*, broj 64., 16. 8. 1879.

ministra vanjskih poslova Gyule Andrásyja.²⁸³ Njega je *Narodni list* opisao kao glavnog branitelja dualizma i kao dugogodišnjeg neprijatelja Slavena. Najzaslužnijim za njegovo rušenje smatrao je Čehe, a kao suprotnost njemu isticao je Aloisa von Pražáka, češkog ministra bez portfelja u novoj vladi, koji je izjavio da će se kao protivnik dualizma suprotstavljati svakoj obnovi Austro-ugarske nagodbe. Štoviše, *Narodni list* je pisao da to nije prva vlada koju su srušili Česi te da neće biti ni posljednja ako Austrija nastavi ići u krivom smjeru.²⁸⁴

Dodatnu sumnju u novu vladu *Narodni list* je iznio pišući da Taaffe, uzalud nastojeći zadovoljiti narode u okviru postojećeg ustava, taj ustav tumači u maniri najvećeg ustavovjerca, odnosno njemačkog liberala. To je pokazao kad nije sazvaio pokrajinske sabore prije konstituiranja Carevinskog vijeća. Da je to učinio, zadovoljio bi različite narode bez narušavanja ustava, ali propustio je to učiniti, čime je dokazao da nije ništa drugačiji od svojih prethodnika, koji su htjeli da Beč bude taj koji će davati narodima nešto, i to ne po pravu, nego kao udovoljenje. *Narodni list* je isticao i ulogu Hrvata u željenom smjeru djelovanja Taaffeove vlade, pišući da ih ta vlada ne smije zanemariti i svu pozornost posvećivati Česima koje je napokon uspjela vratiti u Carevinsko vijeće. Ističući interese svoje pokrajine Dalmacije, *Narodni list* je pisao da je ona iznimka u Monarhiji jer nema željeznicu niti ceste, poljoprivreda i mornarica u njoj propadaju, industrije nema, a njezini stanovnici ne znaju upravljati novcem. Na Dalmaciju se godišnje troši velik novac, oko dva milijuna forinti, ponajviše zato što se njome upravlja na isti način kao i njemačkim pokrajinama koje su razvijenije i koje imaju drugačije osobine i potrebe. Da bi saznala što Dalmaciji zaista treba, pisao je *Narodni list*, vlada bi trebala slušati tamošnji narod i njegove zastupnike, a ne strance koji dolaze u pokrajinu puni predrasuda i krivo izvještavaju. Prva potreba Dalmacije je ponarođenje, odnosno uvođenje hrvatskog jezika u javni život pokrajine. Time bi Taaffe, po mišljenju *Narodnog lista*, jednim potezom pera usrećio Dalmaciju i vezao ju uz Austriju u nadolazećim burnim vremenima. Dakle, ne samo da bi vršio narodnu pravicu, nego bi pokazao i državničku mudrost. Ako pak ta vlada bude nastavila raditi što i prethodne vlade, onda ne treba ni postojati.²⁸⁵

²⁸³ Ministarstvo vanjskih poslova bilo je jedinstveno tijelo za cijelu Monarhiju. Andrassy je, dakle, bio ministar vanjskih poslova cijele Monarhije, ali Taaffe je utjecao na njegovu smjenu.

²⁸⁴ Miene u Austriji, *Narodni list*, broj 65, 20. 8. 1879.; Odstup grofa Andrassy-a, *Narodni list*, broj 66, 23. 8. 1879.

²⁸⁵ Novo ministarstvo i razne narodnosti u Austriji, *Narodni list*, broj 67, 27. 8. 1879.; Dalmacija i novo ministarstvo, *Narodni list*, broj 68, 30. 8. 1879.; Dva živa pitanja za Dalmaciju I, *Narodni list*, broj 87, 5. 11. 1879.; Dva živa pitanja za Dalmaciju II, *Narodni list*, broj 88, 8. 11. 1879.

Unatoč iskazivanom nepovjerenju i nezadovoljstvu nekim potezima koje je povlačila vlada grofa Eduarda Taaffea, osmorica dalmatinskih zastupnika u Carevinskom vijeću ipak su pristala uz nju. Učinila su to stupivši u saborski Klub stranke prava, odnosno konzervativni klub kojeg je predvodio grof Karl Hohenwart²⁸⁶, također bivši ministar-predsjednik austrijskog dijela Monarhije. Po uvjerenju katolik i protivnik državnog centralizma, Hohenwart je na mjesto austrijskog premijera i ministra unutarnjih poslova postavljen u veljači 1871. godine, nakon što su njemački liberali izgubili carevo povjerenje zbog vrlo entuzijastičnog stava prema pobjedi Pruske u ratu protiv Francuske. Kao premijer austrijskog dijela Monarhije, Hohenwart se zalagao za povećanje autonomije slavenskih naroda, čime je na sebe navukao bijes njemačkih liberala, koji su tada u Carevinskom vijeću bili u većini, kao i Mađara u drugom dijelu Monarhije. Upravo je protivljenje tih skupina njegovu pokušaju nagodbe s Česima, tzv. Temeljnim člancima, dovelo do pada njegove vlade već u listopadu 1871. godine.²⁸⁷

Barem deklarativno, vlada Eduarda Taaffea težila je istome, ali na drugačiji način. Iako se u teoriji Taaffe nadao definitivnom sporazumu između suprotstavljenih nacionalnih težnji, u praksi je pokušavao držati sve narodnosti u stanju „blagog nezadovoljstva“. Vladinu većinu je održavao administrativnim ustupcima poput izgradnje neke ceste ili otvaranja neke škole, pregovarajući oko toga s vođama stranaka koji su se zbog toga osjećali važno te su s vremenom prestali inzistirati na korjenitim promjenama državnog ustroja. Potreba za konačnim sporazumom između različitih narodnosti nije zaboravljena, samo je stavljena „na čekanje“ te se očekivalo da će se jednog dana narodi austrijskog dijela Monarhije međusobno sporazumjeti, nakon čega će doći do revizije Austro-ugarske nagodbe. Taaffe se zapravo nije nadao velikim uspjesima, nego mu je cilj bio održavati stvari pod kontrolom do kraja zasjedanja jednog saziva Carevinskog vijeća ne brinući za nešto dalju budućnost. Iako je inzistirao na priznavanju središnje vlasti Carevinskog vijeća, Taaffe je pokrajinama davao sve veću upravnu autonomiju kao još jedan bezopasni ustupak koji bi trebao spriječiti unutarnje potrese u državi. Taj njegov sustav „prtljanja od danas do sutra“ donio je Austriji najveću stabilnost i mir još od vremena cara Franje I.²⁸⁸ U takvom sustavu leži izvor politike dalmatinskih narodnjaka pogrdno prozване „politikom mrvica“. To je zapravo bila politika

²⁸⁶ Grof Karl Sigmund von Hohenwart (Beč 1824. – Beč 1899.). Više o njemu u: JOHNSTON, William M., 1993, 74.; 114; 277.; Hohenwart, Karl; Karl Siegmund, count von Hohenwart. Izraz „stranka prava“ u ovom kontekstu označava Hohenwartovu političku doktrinu prema kojoj se ističu prava i interesi pojedinih narodnosti nasuprot državnom centralizmu i težnji za dominacijom Nijemaca i Mađara. To nema veze sa Strankom prava koja je tada djelovala u banskoj Hrvatskoj i koja će se kasnije pojaviti i u Dalmaciji.

²⁸⁷ Karl Siegmund, count von Hohenwart

²⁸⁸ TAYLOR, A. J. P., 1990, 195-196.

izvlačenja najveće moguće koristi iz postojećih okolnosti, što je značilo surađivati s vladom i dobiti barem nešto. Alternativa je bila stati u opoziciju i ne dobiti ništa, riskirajući pritom da se vlada u Dalmaciji osloni na neku drugu stranku.

Trojica narodnjačkih zastupnika su u prethodnom sazivu Carevinskog vijeća podupirala Hohenwartov klub zajedno s još nekim skupinama slavenskih zastupnika. Miho Klaić se u to vrijeme nije do kraja slagao s načelima koja je zastupao taj klub, smatrajući ih previše konzervativnima i zagovarajući zajedno s Lovrom Montijem osnivanje liberalnog slavenskog kluba. Nakon izbora 1879. godine, Klaić se svim silama zalagao za osnivanje velikog slavenskog kluba, ali njegova nastojanja nisu urodila plodom jer su češki zastupnici htjeli imati vlastiti klub zasnovan na češkom državnopravnom temelju. Stoga su dalmatinski narodnjaci u Carevinskom vijeću još jednom pristupili Hohenwartovu klubu.²⁸⁹ U Carevinskom vijeću konstituiranom 1879. godine bilo je 145 njemačkih liberala, 168 konzervativaca i 40 nezavisnih zastupnika. Dakle, radilo se o relativno tankoj većini te je svaki glas bio važan. Stoga je Hohenwart pozivao dalmatinske narodnjačke zastupnike da svakako dođu na prvu sjednicu, jer i dva ili tri glasa mogu biti presudna.²⁹⁰ On je još i ranije najavio da računa na njih, a i s njihove strane je bila vidljiva sklonost tom savezu. Tako je, još prije naknadnih izbora, *Narodni list* objavio pismo koje je Hohenwart poslao Klaiću i u kojem je izrazio žaljenje što se Mihovil Pavlinović odrekao svojeg mandata, ali i nadu da će upravo Klaić biti taj koji će ga zamijeniti. U komentaru na to pismo, pisano talijanskim jezikom, *Narodni list* je Hohenwarta prozvao „glavom stranke prava“, jednim od „najuglednijih državnika Austrije“ i „prvim govornikom u zastupničkoj kući“. To pismo, smatrao je *Narodni list*, na ponos je čitavoj Dalmaciji, koja jest mala i siromašna, ali zna odabrati ljude koji se ističu ondje gdje se okuplja „cviet ciele Austrije“.²⁹¹

Između Hohenwarta i dalmatinskih narodnjaka postojala je, dakle, „obostrana privlačnost“ i nije čudno da su oni naposljetku pristupili njegovu klubu u Carevinskom vijeću. Pitanje je jesu li uopće imali neku drugu mogućnost. Druge dvije skupine u Carevinskom vijeću osim konzervativaca bili su njemački liberali i neovisni zastupnici. Podržati njemačke liberale dalmatinski narodnjaci nisu mogli s obzirom na nepomirljive ideološke razlike između tih dviju političkih grupacija. Ne samo da je njihov stav prema toj političkoj opciji bio krajnje negativan, nego su dalmatinski narodnjaci prema samom njemačkom narodu imali stav koji

²⁸⁹ MACAN, Trpimir, 1980, 208.; Listajući stare godišnjake... X., *Narodni list*, Jubilarni broj, 1. 3. 1912.

²⁹⁰ MACAN, Trpimir, 1980, 208.; PALAVRŠIĆ, Ante – ZELIĆ, Benedikta, 1962, 309-310.

²⁹¹ Hohenwart o našim ljudima, *Narodni list*, broj 67, 27. 8. 1879.

je, kad bi se promatralo iz današnje perspektive, graničio ili čak prelazio granicu ksenofobije. Njemačke liberalne su narodnjaci promatrali kao ljude koji su, nakon što je 1866. godine Monarhija izbačena iz Njemačkog saveza, oblikovali dualizam, sustav čije su blagodati namijenjene u prvom redu Nijemcima. Pobornici takvog sustava nazvani su ustavovjercima, a svi ostali su bili odmetnici. Za njih su Slaveni najgori jer su opasnost za državu, dok Nijemci šire austrijsku državnu misao, a njihova kultura je najstarija te prvenstvo njihova jezika treba uvesti i tamo gdje ga ranije nije bilo.²⁹² Na stranicama *Narodnog lista* često se mogla naći tvrdnja o Nijemcima kao o mrziteljima Slavena. Budući da se boje slavenske brojnosti koja bi mogla ugroziti njihovu dominaciju u Europi i samoj Monarhiji, pisao je u više navrata *Narodni list*, Nijemci doživljavaju Slavene kao svoje neprijatelje koje treba ponijemčiti.²⁹³

Narodnjaci su imali negativan stav i prema Njemačkoj, podsmjehujući se njezinim megalomanskim težnjama koje često završavaju neuspjehom. Tako ju je *Narodni list* opisivao kao zemlju u kojoj vlada teški nered, a najzorniji prikaz toga je jedan članak u kojem su prenesene misli Bruna Bauera, njemačkog filozofa i teologa koji se osvrtao na Bismarckovo doba. Bauer je pisao da bi Njemačka rado nakon ratne pobjede nad Francuskom mijenjala svoju tobožnju sreću za tobožnju nesreću Francuske, jer njemački narod nije nakon državnog ujedinjenja ostvario što je htio. Književnost je u Njemačkoj slaba, narod je opterećen visokim porezima, a jedino se povećava proračun za vojsku. Nije nezadovoljan samo narod, nego je Bismarck udaljio od sebe i najkvalitetnije suradnike. Političke stranke u Njemačkoj Bauer naziva bolesnicima i govori da je i sam Bismarck naveo da su plodovi njegova rada dosada, nemir i tuga. Njegovi rezultati, piše Bauer, neznatni su u usporedbi s njegovom nezasićenošću i nerealnim očekivanjima.²⁹⁴ Njemačkog kancelara Bismarcka, vjerojatno najmoćnijeg europskog političara druge polovice 19. stoljeća, *Narodni list* je prikazivao kao svojevrsnu tragikomičnu figuru koja je oblikovala trenutni odnos snaga u Europi i koja je očekivala da će joj se nakon pobjede nad Francuskom ta Europa klanjati. Bismarck posredno ili neposredno vuče konce europske politike i cilj mu je njemačka dominacija, a zapravo je ta njegova država opterećena siromaštvom i čak na nekim mjestima glađu, njezinu unutarnjem ustroju ozbiljno prijete socijalizam i sukob s katolicima, a izvana ju ugrožavaju Rusija i Francuska, koja će joj se kad-tad osvetiti za poraz u ratu iz 1871. godine. Takva Njemačka, koja je po *Narodnom*

²⁹² Njemačko nasilje, *Narodni list*, broj 5, 19. 1. 1881.

²⁹³ Primjerice: U Austro-Ugarskoj što to biva, *Narodni list*, broj 64, 16. 8. 1879.; Njemačko nasilje, *Narodni list*, broj 5, 19. 1. 1881.; Austrijo brani se!, *Narodni list*, broj 13, 16. 2. 1881.; Branimo se, *Narodni list*, broj 63, 20. 8. 1881.; Program grofa Taafea, *Narodni list*, broj 93, 27. 11. 1880.

²⁹⁴ Položaj u Njemačkoj, *Narodni list*, broj 80, 13. 10. 1880.

listu samo nastavak Pruske, želi vladati i Monarhijom te joj je cilj jednog dana u svoj sastav uključiti i one dijelove Monarhije u kojima žive Nijemci.²⁹⁵

Ne samo da su narodnjaci politiku njemačkih liberala smatrali nečim negativnim, nego su i samoj njemačkoj kulturi pronalazili ozbiljne mane. Tako je *Narodni list* više puta naglašavao da njemački jezik nipošto ne odgovara ćudi našeg naroda, a vrlo je zanimljiv u tom kontekstu jedan članak koji donosi svojevrsni „psihološki profil“ njemačkog naroda. Taj članak kaže da je njemačka filozofija prazna, maglovita, apstraktna i ekscentrična te može nekoga privući nakratko, ali ne može trajno, jer teži prevelikim visinama i zato se strmoglavljuje i prelazi u nihilizam. Njemačka književnost je umjetnički savršena zahvaljujući Goetheu i Schilleru, ali nema socijalnu komponentu i umjesto kreposti naglašava negativne strane ljudskog karaktera. U njemačkoj politici pak nije nikad postojao niti može postojati sustav slobodoumne vladavine. Njemački narod traži despote i bez njih ne može održati svoju moć, germansko pravo podupire militarizam, a njemački filozofi praznim frazama veličaju ideju ljudske slobode koju ne shvaćaju i stoga idu u krajnosti. Tako se svako malo pojavljuju ljudi poput Bismarcka i Marxa čije je djelovanje vandalsko. Članak zaključuje da mi takvu kulturu ne želimo, nego želimo ostati ono što jesmo, Hrvati.²⁹⁶

Takvi stavovi glasila Narodne stranke dokaz su da narodnjacima ni na kraj pameti nije bila suradnja s njemačkim liberalima. Štoviše, *Narodni list* je više puta kao jedan od razloga za promjenu vlasti istaknuo potpuni neuspjeh njihove politike i čak opasnost od propasti Monarhije ako oni ostanu na vlasti. Kad se tome pridoda njihova težnja za političkom, kulturnom i jezičnom dominacijom Nijemaca u Monarhiji i s time povezani protuslavenski stavovi, jasno je zašto dalmatinski narodnjaci nikad nisu podržali vladu njemačkih liberala. Miho Klaić je čak jednom prilikom, uspoređujući stanje u Dalmaciji s onim u banskoj Hrvatskoj, istaknuo da su Mađari Slavenima samo „strašilo“, dok su im Nijemci prava pogibelj.²⁹⁷ Prema tome, podržati njemačke liberale dok su u opoziciji bilo bi za dalmatinske narodnjake potpuno besmisleno i samo bi ih odvojilo od ostalih Slavena u Carevinskom vijeću.

²⁹⁵ O stavu narodnjaka o Bismarcku svjedoče, među ostalima, članci: Savez austro-pruski, *Narodni list*, broj 17, 28. 2. 1880.; Prusija, *Narodni list*, broj 18, 3. 3. 1880.; Bismark kao ministar trgovine, *Narodni list*, broj 75, 25. 9. 1880., Odmazda se primiće, *Narodni list*, broj 81, 16. 10. 1880., Njemačko-slovensko razdoblje, *Narodni list*, broj 78, 4. 10. 1879.; Nagadjanja, *Narodni list*, broj 20, 11. 3. 1882.; Divide et impera, *Narodni list*, broj 28, 8. 4. 1882.

²⁹⁶ Čemu borba?, *Narodni list*, broj 33, 2. 5. 1883.

²⁹⁷ MACAN, Trpimir, 1971, 478-479.

Niti ostajanje izvan klubova i zadržavanje neovisne pozicije nije za dalmatinske narodnjake bilo opcija, jer bi na taj način sebe smjestili u manjinu i ne bi mogli računati na značajnu pomoć u borbi za ostvarenje nekog od svojih ciljeva. Tijesna parlamentarna većina znači da neovisni mogu preuzeti ulogu jezičca na vagi i balansirati između dviju strana nastojeći izvući što veću korist za sebe, ali u ovom slučaju ni to nije bila logična opcija, jer bi dalmatinski narodnjaci morali balansirati između vlade koja zagovara pomirenje sa Slavenima i ravnopravnost narodnosti na jednoj te njemačkih liberala koji utjelovljuju sve suprotno na drugoj strani. U tom slučaju je samo jedna strana za narodnjake bila prihvatljiva i stoga ne bi imalo smisla da su se odlučili na status neovisnih zastupnika. Pristajanje uz Hohenwartov klub bilo je za njih zapravo jedina „prava“ opcija, pogotovo stoga što su bili svjesni da svoje ciljeve ne mogu ostvariti sami, nego da im treba veća podrška. U okviru Hohenwartova kluba mogli su se nadati podršci ostalih slavenskih zastupnika u Carevinskom vijeću. Slavenska uzajamnost u odnosu prema vladi koja zagovara sporazum sa Slavenima činila se kao kvalitetno oružje za političku borbu.

Upravo je to oslanjanje na snagu slavenstva bilo glavni adut dalmatinskim narodnjacima u Carevinskom vijeću. Dokaz za to je Klaićevo nastojanje za osnivanjem slavenskog kluba, ali i pisanje *Narodnog lista*, koji je još prije izbora isticao važnost slavenstva i potencijalnu korist od što većeg broja slavenskih zastupnika u Carevinskom vijeću. Čak je išao toliko daleko da je navedene izbore nazvao najvažnijima ikad, jer mogu dovesti do popravljivanja položaja Slavena i posljedičnog jačanja cijele države. Alternativa je bila zadržati austrijske narode u stanju zavade sve dok ih svjetska gibanja ne dovedu do rata i stradanja. Drugom prilikom je *Narodni list* bio još eksplicitniji, rekavši da što Slaveni u Carevinskom vijeću budu jači, a to znači brojniji, to će dalmatinski narodnjaci lakše ostvariti svoj glavni cilj; uvođenje hrvatskog jezika u sav javni život pokrajine sve do sjedinjenja svih hrvatskih zemalja pod dinastijom Habsburg. *Narodni list* je naglašavao da su Slaveni u Monarhiji brojčana većina, ali da njihov dosadašnji položaj nije odgovarao toj činjenici. U velikoj mjeri su za to sami krivi, jer im jako šteti nesloga koju za svoje ciljeve koriste Nijemci i Mađari. Stoga je pozivao na slavensku uzajamnost u Carevinskom vijeću, koja će biti na korist svim slavenskim narodima u austrijskom dijelu Monarhije i koja će ih približiti onom statusu koji im pripada s obzirom na brojnost.²⁹⁸

²⁹⁸ Znamenitost nastajućih izbora, *Narodni list*, broj 48, 21. 6. 1879.; Narodni birači, *Narodni list*, broj 49, 25. 6. 1879.; Novo pitanje II – Vlada, *Narodni list*, broj 77, 1. 10. 1879.

Ulazeći u Hohenwartov klub, odnosno Klub Stranke prava u Carevinskom vijeću, dalmatinski narodnjaci su dali izjavu kojom su objasnili svoj položaj u tom klubu i samom Carevinskom vijeću. U toj izjavi su naveli da pristupaju Klubu Stranke prava pod uvjetom da se taj klub založi za uklanjanje nepravde po pitanju narodnog jezika u dalmatinskim školama i uredima. Štoviše, poštivanje prava hrvatskog jezika u Dalmaciji narodnjaci su istaknuli kao jedan od najvažnijih uvjeta za davanje podrške Taaffeovoj vladi. Također, u toj izjavi se navodi da dalmatinski narodnjački zastupnici svojim ulaskom u Carevinsko vijeće ne misle prejudicirati svojem državnompravnom stanovištu.²⁹⁹ Ne prejudicirati svojem državnompravnom stanovištu znači da zastupnici i dalje smatraju da je Dalmaciji mjesto u zajednici s ostalim hrvatskim zemljama i da je ujedinjenje tih zemalja u okviru Monarhije glavni cilj njihova političkog djelovanja. Preciznije, Dalmacija se treba ujediniti s ostalim hrvatskim zemljama, a dok se to ne dogodi, zastupana je u Carevinskom vijeću samo privremeno. Također, dalmatinski narodnjački zastupnici su, ulazeći 1879. godine u Carevinsko vijeće, svoje zastupničke prisege položili na hrvatskom jeziku.³⁰⁰ Naravno da velika većina tamo prisutnih zastupnika nije razumjela taj jezik, ali te prisege su bile važan simbolički čin kojim su narodnjaci nastojali istaknuti da je u najvišem zakonodavnom tijelu austrijskog dijela Monarhije njihov jezik ravnopravan drugim jezicima, u prvom redu njemačkom jeziku.

Izjava dalmatinskih zastupnika je vrlo slična izjavi koju su nešto ranije dali češki zastupnici ulazeći u Carevinsko vijeće. Oni su tom prilikom naveli da svojim ulaskom u bečki parlament ne mogu i neće naštetiti državnompravnom položaju Kraljevine Češke i češke krune, koji je priznat i zajamčen mnogim i raznim državnim spisima. Taj će položaj oni braniti i dalje, ali budući da pomirenje i ravnopravnost svih naroda i zemalja Monarhije smatraju naravnom podlogom i neizbježnim uvjetom ustavnog reda i jedinim trajnim jamstvom moći i jedinstva države, prihvaćaju carev poziv i ulaze u Carevinsko vijeće. Tu je izjavu prenio i *Narodni list*.³⁰¹ Narodnjaci su Čehe smatrali najvećim protivnicima dualizma i rušiteljima protuslavenske vlade premijera Auersperga i ministra vanjskih poslova Andrassyja. Vjerovali su da će ulazak njihovih zastupnika u Carevinsko vijeće dati snagu svim slavenskim zastupnicima i da će njihov ministar u novoj vladi Prážak nastupati kao zastupnik prava svih

²⁹⁹ Glas iz naroda, *Narodni list*, broj 84, 25. 10. 1879.; Listajući stare godišnjake... X., *Narodni list*, Jubilarni broj, 1. 3. 1912.

³⁰⁰ Naši zastupnici u Beču, *Narodni list*, broj 79, 8. 10. 1879.

³⁰¹ Pravna ograda Českih zastupnika pri ulazu u carevinsko vijeće., *Narodni list*, broj 81, 15. 10. 1879.

austrijskih naroda. Ako bi Česi uspjeli izboriti ostvarenje prava za koja se bore, pisao je *Narodni list*, to bi značilo da je došlo do promjene u načinu funkcioniranja državne politike.³⁰²

Narodnjaci nisu mogli voditi borbu za svoja narodna i državna prava na način na koji su ju vodili Česi. U usporedbi s češkim zemljama, Dalmacija je bila premala i previše nerazvijena, a njezinih zastupnika u Carevinskom vijeću je bilo premalo i ne bi mogli svojim eventualnim višegodišnjim izostankom iz tog tijela na neki način „ucjenjivati“ vladajuće krugove kao što su to mogli Česi. Osim toga, kod narodnjaka, barem kod jednog njihova dijela, uvijek je postojao strah da vlada ponovno u Dalmaciji ne podrži autonomaše, čime bi bilo ozbiljno ugroženo sve što su izborili od početka ustavnog razdoblja. Zato nisu nikako mogli slijediti češki primjer, ali su se nadali da će snaga Čeha osnažiti cijelo slavenstvo u Monarhiji, čime će i njima biti lakše ostvariti barem neke od svojih ciljeva.

Međutim, postoji i druga strana izjave koju su češki zastupnici dali prilikom stupanja u Carevinsko vijeće. Radilo se, kako piše A. J. P. Taylor, o „pustoj frazi“. Čehe je Taaffe vratio u Carevinsko vijeće određivši da u češki i njemački budu jezici „vanjskog općenja“ u Češkoj. Vrativši se u Carevinsko vijeće, njihovi zastupnici su na početku svakog zasjedanja do kraja postojanja Monarhije davali izjavu kojom su osporavali nadležnost Carevinskog vijeća nad Češkom, a zapravo je njihov vođa František Ladislav Rieger prihvatio austrijsku unitarnu državu zamijenivši njemačke liberale u ulozi stranke „vjerne ustavu“. Kada su 1882. godine Česi dodatno ojačali smanjivanjem izbornog cenzusa, to im je bio poticaj da nastave podupirati Taaffeovu vladu nadajući se uvođenju češkog kao unutarnjeg jezika u svojoj zemlji.³⁰³ Dakle, Taaffe je uspio na neki način „kupiti“ Čehe, najmoćniji slavenski narod u Monarhiji, te ih navesti da ne ističu otvoreno svoj najveći cilj; ujedinjenje čeških zemalja i dobivanje statusa kakav je unutar Monarhije imala Ugarska. Jasno je da se ni dalmatinski narodnjaci, osjetno slabiji od Čeha, nisu mogli nadati ostvarenju svojeg glavnog cilja; ujedinjenja hrvatskih zemalja. Njihova izjava da „ne misle prejudicirati svojem državnompravnom položaju“ nužno je bila „pusta fraza“, jer vladajući čimbenici nisu podržavali ideju ujedinjenja hrvatskih zemalja, a dalmatinski narodnjaci nisu imali načina za prisiliti ih na taj korak. Jedino što su u postojećim okolnostima mogli bilo je stupiti u Carevinsko vijeće, podržati Taaffeovu vladu koja je bila sklonija Slavenima nego ranije vlade

³⁰² Miene u Austriji, *Narodni list*, broj 65, 20. 8. 1879.; Odstup grofa Andrassy-a, *Narodni list*, broj 66, 23. 8. 1879.; Udri na lupeža!, *Narodni list*, broj 77, 1. 10. 1879.; Stranke u zastupničkoj kući, *Narodni list*, broj 81, 15. 10. 1879.

³⁰³ TAYLOR, A. J. P., 1990, 194-195.

njemačkih liberala, i nadati se ostvarenju barem nekih, manjih ciljeva. Sam ulazak u Hohenwartov klub bio je dakle za dalmatinske narodnjake početak tzv. „politike mrvica“.

Taaffeovu vladu je u Carevinskom vijeću konstituiranom 1879. godine podupirala desnica koju su činili Češki klub s 54 zastupnika te Poljski klub i Hohenwartov klub s po 57 zastupnika. U opoziciji su bili njemački liberali, preciznije 91 liberal i 54 zastupnika Sjedinjenje napredne stranke. Izvan klubova je bilo 40 zastupnika, uključujući i jedinog dalmatinskog zastupnika koji nije bio narodnjak, Gustava Ivanicsa.³⁰⁴ Narodnjaci su pripadali Klubu Stranke prava, odnosno desnog centra, čiji je predsjednik bio Karl Sigmund von Hohenwart, a Miho Klaić mu je bio jedan od dvojice potpredsjednika. Klaić je također izabran u klupski odbor za dogovore s Česima i Poljacima.³⁰⁵ Jedan od prvih zadataka novog Carevinskog vijeća bilo je donošenje adrese u kojoj se iznose programi različitih stranaka i reakcije zastupnika na program vlade iznesen u prijestolnom govoru. Godine 1879. u Carevinskom vijeću su se pojavila dva nacrt adrese, nacrt većine i nacrt manjine, a svoj stav o njima iznio je *Narodni list*. Pisao je da je osnovna razlika u tome što nacrt manjine, njemačkih liberala, stoji na osnovi ponjemčenja i ugnjetavanja svega što nije njemačko, dok je temelj nacrt većine zalaganje za jednaka prava svih naroda. Većina u svojem nacrtu polazi od ustava kao izvora javnog prava koji treba odgovoriti potrebama države i naroda. Glavna načela su pritom decentralizacija uprave i davanje veće moći pokrajinskim saborima, nezapriječen razvoj djelatnosti pokrajinskih sabora pozvanih da zastupaju prava i koristi austrijskih zemalja i naroda te vršenje odredaba temeljnih državnih zakona koje jamče ravnopravnost svih naroda. Vlada je izjavila da se adresa većine slaže s njezinim programom, ali je isto tako izjavila da nije stranačka vlada, nego da je iznad stranaka. *Narodni list* se začudio toj izjavi, pitajući se kako je moguće da vlada bude iznad stranaka ako je sama izjavila da se adresa većine podudara s njezinim programom. Čak i kad bi vlada morala biti iznad stranaka, pisao je *Narodni list*, svejedno bi se prije svega morala zalagati za poštivanje zakona, a oni jamče ravnopravnost svih naroda.³⁰⁶

Nakon što su dalmatinski narodnjački zastupnici u Carevinskom vijeću podržali Taaffeovu vladu, *Narodni list* je tu vladu često kritizirao zamjerajući joj nedovoljno pridržavanje onog političkog smjera za koji je sama najavila da će ga se pridržavati. Taaffe je na stranicama narodnjačkog glasila optuživan da želi samo zadovoljiti njemačke liberala, a da mu do

³⁰⁴ MACAN, T., 1980, 208.; Naši zastupnici u Beču, *Narodni list*, broj 93, 1879.

³⁰⁵ Stranke u zastupničkoj kući, *Narodni list*, broj 81, 15. 10. 1879.; Naši zastupnici u Beču, *Narodni list*, broj 93, 26. 11. 1879.

³⁰⁶ Dvie adrese, *Narodni list*, broj 85, 29. 10. 1879.; Iza razprave o adresi, *Narodni list*, broj 89, 12. 11. 1879.

narodne većine nije previše stalo. Prozivalo ga se da je zapravo zadržao stari sustav i da nastavlja s praksom prošlih vlada koje su narodima samo davale obećanja, ali nisu ispunjavale njihove težnje. *Narodni list* je smatrao da je i nakon što se odnos snaga u Carevinskom vijeću promijenio, opet manjina ta po čijoj je mjeri sustav složen.³⁰⁷ I među samim zastupnicima je bilo nezadovoljstva. Tako je u prosincu 1879. godine Manfred Borelli pisao Jurju Biankiniju da je položaj narodnjačkih zastupnika takav da zapravo ništa ne rade, nego žive u nadi i da je problem to što su čak i njihovi saveznici protiv njih kad je u pitanju Dalmacija.³⁰⁸ Mihovil Pavlinović, koji se nešto ranije odrekao svojeg mandata, otprilike u isto vrijeme je komentirao da nas u Beču mrze sve više, jer su vidjeli da nas nisu sve kupili kad su kupili Ljubišu.³⁰⁹ Ipak, narodnjački zastupnici su i dalje nastavili podupirati vladu grofa Taaffeja, jer drugu prihvatljivu opciju zapravo nisu imali. Međutim, za utvrditi koliko je njihova podrška toj vladi zapravo bila jaka i pod kojim uvjetima bi joj ju uskratili, trebalo je pričekati neko veliko iskušenje, a ono se pojavilo u obliku germanizatorskih nastojanja jednog od službenika te vlade, dalmatinskog namjesnika Stjepana Jovanovića.

³⁰⁷ Nedostojno culebanje, *Narodni list*, broj 11, 7. 2. 1880.; Niste sposobni!, *Narodni list*, broj 12, 11. 2. 1880.; Šetlja-petlja-ciciban, *Narodni list*, broj 24, 24. 3. 1880.; K nutrnjem položaju, *Narodni list*, broj 84, 27. 10. 1880.

³⁰⁸ MOROVIĆ, Hrvoje, 1978, 493.

³⁰⁹ DUBOKOVIĆ NADALINI, Niko, 1963, 32.

SUKOB NARODNJAKA I DALMATINSKOG NAMJESNIKA STJEPANA JOVANOVIĆA

Dolazak Jovanovića na položaj dalmatinskog namjesnika

Krajem 1881. godine umirovljen je dalmatinski namjesnik Gabrijel Rodić, čiji odnos s narodnjacima nije bio jednostavan. Iako su ga u doba stranačkog raskola sa Srbima optuživali da je upravo on glavni pokretač tog raskola, također su ga smatrali djelomično zaslužnim za afirmaciju hrvatskog jezika i narodnosti u Dalmaciji. Kad je Rodić netom nakon umirovljenja odlazio iz Dalmacije, jedan od najistaknutijih narodnjaka Ivan Vranković uputio mu je prigodne riječi na hrvatskom jeziku, rekavši da narod u njemu nije vidio samo kraljeva namjesnika, nego „oca i brata ljubljenog“. Vranković je hvalio Rodića kao dužnosnika koji je otpočeka shvatio pravi značaj naroda te se vodio vjernošću kralju i ljubavlju prema svojoj narodnosti, a to su dva načela koja trebaju biti temelj budućeg razvoja naroda. Stoga će, najavio je Vranković, Rodićev mandat na čelu Dalmacije ostati ugodna uspomena.³¹⁰

Rodića je na položaju dalmatinskog namjesnika zamijenio Stjepan Jovanović³¹¹, koji je u to vrijeme imao gotovo četrdesetogodišnje iskustvo služenja u vojsci Monarhije. Najprije je služio u pješastvu, šezdesetih godina je kao pukovnik i stožerni časnik sudjelovao u vojno-diplomatskim misijama pri Svetoj Stolici, Osmanskom Carstvu i u Crnoj Gori, narednog desetljeća je stekao čin general-bojnika i titulu baruna, a u okupaciji Bosne i Hercegovine je kao feldmaršal zapovijedao 28. pješačkom divizijom, istaknuvši se pobjedama kod Čitluka, Stoca i Klobuka.³¹² Nije neobično da je osoba toliko ukorijenjena u vojni aparat, koji djeluje na njemačkom jeziku, po dolasku na položaj carskog namjesnika pokušala taj jezik proširiti i u upravi Dalmacije. Narodnjaci su Jovanovića dočekali sa skepsom, iako ih je on uvjeravao da će nastaviti Rodićevu politiku i iako je austrijski premijer Taaffe tvrdio da se mijenja samo osoba na položaju namjesnika, ne i vladina politika u Dalmaciji.³¹³ Narodnjacima se nije sviđao Jovanovićev karakter i zato mu nisu puno vjerovali. Kad se sastao s Mihom Klaićem u Beču, obećao je da će nastaviti Rodićevim putem, a Klaić je rekao da je ta najava lijepa, ali je izrazio strah zbog Jovanovićeve taštine i nepromišljenosti. Mihovil Pavlinović pak nije bio siguran što se može očekivati od Jovanovića, ali ga je procijenio kao lakomislenu osobu.³¹⁴

³¹⁰ Oprost s bivšim namjestnikom, *Narodni list*, broj 90, 26. 11. 1881.

³¹¹ Stjepan Jovanović (Donje Pazarište, 1828. – Zadar, 1885.) Više o njemu u: JOVANOVIĆ, Stjepan.

³¹² JOVANOVIĆ, Stjepan.

³¹³ MACAN, Trpimir, 1980, 319.

³¹⁴ PALAVRŠIĆ, Ante – ZELIĆ, Benedikta, 1962, 368-369.; ZELIĆ-BUČAN, Benedikta, 1969, 329-330.

Narodni list je također s nepovjerenjem dočekao novog dalmatinskog namjesnika. Pisao je da se ovaj, djelujući tijekom ustanka u Hercegovini, zblizavao s Turcima, dok je kršćane promatrao svisoka. Također je bio dobar sa splitskim autonomaškim načelnikom Bajamontijem, a njegovo djelovanje u Hercegovini su hvalili svi listovi bliski tadašnjem režimu njemačkih liberala. *Narodni list* je htio građanskog namjesnika, pišući da više nema strateških razloga da vojnik bude na čelu Dalmacije. Nakon što je zauzela Bosnu i Hercegovinu, Monarhija mora dobrom upravom i savjesnom politikom osvojiti srca svih Južnih Slavena, a za to je namjesnik civil puno bolja opcija. *Narodni list* je smatrao da se vojnik nikad ne bi mogao do kraja posvetiti narodu i njegovim potrebama, da su vojnici od rane faze života odgajani za disciplinu i da stoga ne mogu svladati poteškoće koje se javljaju u ustavnom životu, a za čije rješavanje je potrebna pažljiva politika. Osim toga, nije ni pravedno ni mudro da jedino Dalmacija ima namjesnika vojnika, kad se čak i u Vojnoj krajini napušta vojnički ustroj. *Narodni list* je Jovanoviću poželio uspjeh i najavio da će prema njemu biti neovisan. Također mu je poručio da može vrlo lako pridobiti srca dobroćudnog dalmatinskog naroda. Treba se samo oslanjati na narodni živalj i uklanjati od sebe dodvorice, izrode, ulizice i „bankrotirane firme“.³¹⁵

Jovanovićeve pokušaji proširenja njemačkog jezika u upravi Dalmacije

Jovanović je ubrzo nakon dolaska na položaj dalmatinskog namjesnika započeo s uvođenjem njemačkog jezika i njemačkih činovnika u državne urede te je čak izdao naredbu kojom je činovnicima zapovjedio korištenje njemačkog jezika u unutarnjem poslovanju ureda.³¹⁶ Ponjemčivanje se u dalmatinskim državnim uredima događalo i prije Jovanovića, a narodnjaci ga nipošto nisu odobrali. *Narodni list* je tako pisao da su u doba namjesnika Rodića u Dalmaciju počeli stizati njemački „barunići“ i „feldwebeli“³¹⁷, koji su njemački jezik počeli koristiti ne samo za komunikaciju s Bečom, nego i za međusobnu komunikaciju pokrajinskih institucija, a taj njemački jezik je postao sredstvo za napredovanje i dobar život na teret dalmatinskog naroda.³¹⁸ *Narodni list* je zapravo htio reći da su ti ljudi beznačajni čak i unutar institucija u kojima rade, ali da zbog korištenja njemačkog jezika postaju zatvorena skupina s nepravednim privilegijama na račun većine naroda. To je dokaz da je narodnjačka borba

³¹⁵ Rodić-Jovanović, *Narodni list*, broj 9, 2. 2. 1881.; Namjestnik ne-vojnika, *Narodni list*, broj 11, 9. 2. 1881.; Umirovljenje c. k. namjestnika bar. Rodića i njegov nasljednik., *Narodni list*, broj 87, 16. 11. 1881.

³¹⁶ PERIĆ, Ivo, 1988, 33.

³¹⁷ Feldwebel je vrsta dočasničkog vojnog čina i kao i „barunić“, u ovom kontekstu predstavlja pogrdni izraz.

³¹⁸ Državni jezik u Cislitavi, *Narodni list*, broj 85, 30. 10. 1880.

protiv njemačkog jezika, kao i njihova borba protiv talijanskog jezika, uključivala ne samo narodnosnu, nego i socijalnu dimenziju.

U svrhu širenja njemačkog jezika u dalmatinskoj upravi, Jovanović je na istaknuta mjesta u toj upravi postavljao strance. Tako je u travnju 1882. godine na položaj namjesničkog savjetnika postavio Nijemca Latoura, koji nije uopće znao hrvatski jezik, a naredne godine iznenada su umirovljena dvojica dužnosnika bliskih narodnjacima; dvorski savjetnik Josip Antonietti i školski savjetnik Frane Danilo. Prvog je zamijenio Nijemac hrvatskog podrijetla Alfons Pavić von Phanenthal³¹⁹, a drugog Mađar Fekete de Belafalva. Iste godine je za tajnika Namjesništva imenovan princ Friedrich Hohenlohe.³²⁰ Reakcija narodnjaka je bila u potpunosti negativna. *Narodni list* je pisao da narod nije zaslužio da mu Taaffeova vlada priredi takvo nešto i da se prema Dalmaciji tako bezobzirno nije postupalo niti u doba vlada njemačkih liberala Carla Giskre i Adolfa Auersperga. Glasilo Narodne stranke je prosvjedovalo protiv takvog postupanja u zemlji koja je vjerna i umjerena u svim svojim zahtjevima i naglasilo da narod time ne dobiva ništa, a da vlada gubi povjerenje tog istog naroda rušeći time svoje glavne temelje i prve uvjete svojeg opstanka. *Narodni list* je poručio vladi da Dalmacija neće do vijeka trpjeti takve nesmišljene pokušaje.³²¹

Odnos namjesnika Jovanovića i narodnjaka tijekom 1882. godine još uvijek nije bio potpuno poremećen. U studenom te godine Juraj Biankini je pisao Mihovilu Pavlinoviću da se Jovanović sastao s Klaićem, da je za loše poteze optužio svoje savjetnike i izrazio želju za popravkom stanja. Jovanović je tom prilikom rekao Klaiću da ne želi prihvatiti sugestije onih koji ga nagovaraju da u Dalmaciji stvori treću stranku i da želi u sljedećem sazivu Sabora imati čvrstu narodnu većinu, a da o osloncu na Srbe ne želi ni čuti. Stoga je Klaić tražio od Biankinija da u *Narodnom listu* ne napada Jovanovića, da ga „dušmani“ ne bi gurnuli prema trećoj stranci.³²² Ipak, *Narodni list* je i dalje isticao negativnosti, pišući da je stanje gore nego u doba Giskre. Čak ni tada se njemački i talijanski jezik nisu širili kao danas, kad je na vlasti vlada koja se poziva na ravnopravnost. Njemački činovnici danomice stižu u urede i žele nametnuti njemački jezik onima koji ga ne poznaju i koji ga nisu dužni poznavati. *Narodni list*

³¹⁹ Alfons Pavić je rođen 1839. godine u Ljubljani, u obitelji koja je podrijetlom bila iz Poljica i koja je je još od kraja 18. stoljeća nosila plemićki pridjevak von Phanenthal (Paunova dolina). Obrazovao se na njemačkom jeziku, a hrvatski jezik je jako slabo poznavao stigavši u Dalmaciju. Čak nije bio do kraja upoznat s činjenicom da ima dalmatinsko podrijetlo. Ipak, s vremenom je prigrio svoje podrijetlo te je postao možda i najveći dobrotvor u povijesti poljičkog kraja. (Alfons Pavić.)

³²⁰ PAVLINOVIĆ, Marin, 1936, 171.

³²¹ Novi namjestnički savjetnik, *Narodni list*, broj 27, 5. 4. 1882.; Tako neidje!, *Narodni list*, prilog broju 28, 12. 4. 1882.

³²² PALAVRŠIĆ, Ante – ZELIĆ, Benedikta, 1962, 381-382.

je položaj opisao kao jako nezgodan i poručio da treba čvrsto stati na branik narodnih prava da nam se ne otme ono što smo krvavo stekli tijekom 20 godina ljute borbe.³²³

Kao članovi parlamentarne većine u Carevinskom vijeću, narodnjaci su računali na podršku svojih kolega iz te većine u sukobu s dalmatinskim namjesnikom. Miho Klaić se tako u siječnju 1883. godine pismom požalio Hohenwartu, vođi kluba kojem su narodnjaci pripadali u bečkom parlamentu. Ovaj je otišao premijeru Taaffeu, koji mu je rekao da je namjesnik Jovanović samoinicijativno naredio činovnicima korištenje njemačkog jezika. Iako mu je Hohenwart obećao da će se dodatno potruditi riješiti problem, Klaić je bio prilično pesimističan i razmišljao je o prelasku u opoziciju u Beču.³²⁴ S druge strane, *Narodni list* se uzdao u pomoć desnice Carevinskog vijeća. Nakon što je Jovanović naredio dalmatinskim činovnicima korištenje njemačkog jezika, pisao je da su zastupnici slavenskih naroda, koji u desnici čine većinu, tu naredbu doživjeli kao objavu rata i da je čak i premijer Taaffe ostao šokiran ponašanjem zadarske vlade. *Narodni list* je izrazio uvjerenje da će desnica svojim djelovanjem izboriti osiguranje položaja hrvatskog jezika u Dalmaciji donošenjem posebnog zakona. Glasilo dalmatinskih narodnjaka je pisalo da je hrvatski jezik u Dalmaciji zaštićen člankom 19. Prosinačkog ustava i da taj članak treba vršiti, a to znači da treba uvesti hrvatski jezik kao isključivi u unutarnjem poslovanju ureda i u poslovanju sa strankama. To treba postići ili vladinom naredbom ili donošenjem posebnog zakona. Trenutno je stanje takvo da su na snazi naredbe o jeziku koje se ne vrše kako treba, nego se u činovničku službu primaju ljudi koji ne znaju hrvatski jezik, iako su ga po zakonu dužni znati.³²⁵

Da bi se organizirali za nadolazeće borbe protiv Jovanovića, dalmatinski narodnjaci su se 29. ožujka 1883. godine na Klaićevu inicijativu sastali u Splitu. Bio je to sastanak Narodnog kluba, odnosno kluba većine Dalmatinskog sabora, na kojem je usvojeno nekoliko zaključaka. Narodnjačkim zastupnicima u Carevinskom vijeću je dana preporuka da se svim silama odupru ponjemčenju i da se zalažu za strogo provođenje vladine naredbe o poznavanju hrvatskog jezika od strane činovnika, kao i da se zalažu za uvođenje hrvatskog jezika kao unutarnjeg u dalmatinske urede. Budući da su slijedili novi izbori za Dalmatinski sabor, narodnjaci su na tom sastanku odlučili izaći na njih sa starim programom. I dalje je bilo otvoreno pitanje trebaju li nastaviti podržavati Taaffeovu vladu ili trebaju prijeći u opoziciju.

³²³ Tako neidje!, *Narodni list*, prilog broju 28, 12. 4. 1882.; U oči novih imenovanja i premještaja, *Narodni list*, broj 100, 23. 12. 1882.; Neosnovana bojazan i ljuta istina, *Narodni list*, broj 26, 1. 4. 1882.

³²⁴ MACAN, Trpimir, 1980, 319-320.

³²⁵ Zadar, 20 siječnja, *Narodni list*, broj 5, 20. 1. 1883.; Mi hoćemo naše!, *Narodni list*, broj 2, 6. 1. 1883.; Opet o njemčenju, *Narodni list*, broj 6, 24. 1. 1883.; Izjava ministra Taaffe-a, *Narodni list*, broj 7, 27. 1. 1883.; Dvie protivne odluke, *Narodni list*, broj 8, 31. 1. 1883.

Iako nije sačuvan zapisnik sa sastanka, čini se da je došlo do neslaganja između Mihovila Pavlinovića na jednoj te Miha Klaića i Gaje Bulata na drugoj strani. Izgleda da je Pavlinović tražio da narodnjaci napuste Hohenwartov klub, dok su Klaić i Bulat bili za ostanak u njemu.³²⁶

Budući da nije sačuvan zapisnik, nije moguće znati koji su se članovi Narodnog kluba na splitskom sastanku izjasnili za odlazak iz Hohenwartova kluba, a koji za ostanak u njemu, no većina je očito bila za ostanak, jer narodnjaci nisu istupili iz većine u Carevinskom vijeću. Iz korespondencija dvojice glavnih pobornika ostanka u većini, Klaića i Bulata, vidljivo je da su taj ostanak promatrali kao manje zlo, odnosno da su smatrali da bi odlaskom izgubili sve, a ostankom bi dobili barem nešto. Klaić je uoči splitskog sastanka bio prilično pesimističan te je pisao Pavlinoviću da se vlada ne boji narodnjaka i da ih se nema zašto bojati. Pisao je da nemaju oslonac jer je zemlja zatrovana, jer ih se napada sa svih strana i jer se posvuda „prosjači“. Ne mogu poduzeti junačko djelo i to svi znaju, a ipak ih napadaju.³²⁷ Ipak, ostanak u Hohenwartovu klubu značio je da narodnjaci mogu računati na pomoć desnice Carevinskog vijeća, a ta pomoć im je donosila koristi. Klaić je tako nakon dugih konzultacija s češkim vođom Riegerom vođenih početkom travnja 1883. godine izborio potporu desnice te je nešto kasnije pisao Biankiniju da se ta desnica zauzela za narodnjake i da su postigli vrijedne stvari po pitanju poznavanja hrvatskog jezika od strane činovnika i njegova korištenja u unutarnjoj upravi Dalmacije.³²⁸ Osim toga, Taaffe je zahvaljujući zalaganju desnice pozvao Jovanovića u Beč i dao mu upute o tome kakvu politiku treba voditi u Dalmaciji. Klaić nije vjerovao u trajni mir s Jovanovićem znajući kakvu narav ovaj ima, ali se nadao da će biti mira barem na izborima i da će to narodnjacima osigurati odlučnu većinu u Saboru.³²⁹

Nešto kasnije, Klaić je pisao Pavlinoviću da se desnica živo zauzela za narodnjačke težnje i da je to uzrok svih uspjeha, posebno poziva Jovanoviću u Beč. Klaić je rekao Pavlinoviću što je namjesniku tamo otprilike rečeno, a to je da vlada na nadolazećim saborskim izborima mora zadržati „dobrohotnu neutralnost“ prema narodnjacima, a tamo gdje bude potrebno, posebno u gradovima, treba ih poduprijeti. Neće biti vladinih kandidata, a administrativnim činovnicima će biti dana uputa da se ne kandidiraju. Premijer Taaffe se zauzeo i za hrvatske činovnike i hrvatski jezik te je svečano izjavio da više neće biti imenovan nijedan činovnik

³²⁶ MACAN, Trpimir, 1980, 320-321.

³²⁷ PALAVRŠIĆ, Ante – ZELIĆ, Benedikta, 1962, 391.

³²⁸ Najvažniji uspjeh narodnjaka iz tog vremena bio je tzv. „lex Bulat“, kojeg je Carevinsko vijeće izglasovalo u svibnju 1883. godine. Tim zakonom je određeno da se u raspravama na dalmatinskim sudovima stranke i njihovi pravni zastupnici smiju služiti i hrvatskim i talijanskim jezikom. (BULAT, Gajo, 1900, 10-11.)

³²⁹ MACAN, Trpimir, 1980, 321.; MOROVIĆ, Hrvoje, 1960, 296-297.

koji ne zna hrvatski jezik. U unutarnjem poslovanju dalmatinskih ureda treba poticati hrvatski jezik, a njemački jezik treba koristiti samo u dopisivanju s Bečom i u prezidijalnim poslovima kad je to potrebno. Taaffe je najavio da će namjesnički savjetnik Latour ubrzo napustiti svoj položaj, kao i namjesnički tajnik princ Hohenlohe, a da će hrvatski činovnici ostati.³³⁰ Drugi glavni pobornik ostanka narodnjaka u Hohenwartovu klubu, Gajo Bulat, grozio se mogućnosti da narodnjaci na izborima 1883. godine izgube većinu u Dalmatinskom saboru te je još prije splitskog sastanka Narodnog kluba pisao Pavlinoviću da bi u tom slučaju izgubili sve što su stekli od početka ustavne borbe. Općine bi bile prepuštene na milost i nemilost protivnicima, a škole bi malo-pomalo opet postale talijanske. Bulatu je smetalo ponjemčenje koje je provodio Jovanović, ali ga se nije bojao dok su škole, općine i Zemaljski odbor hrvatski i zato mu je bilo najvažnije da Narodna stranka ostvari pobjedu na izborima za Dalmatinski sabor u svibnju 1883. godine.³³¹

Važno pitanje u analizi sukoba Narodne stranke i namjesnika Jovanovića jest koji su bili namjesnikovi motivi, odnosno zbog čega je točno nastojao proširiti njemački jezik u dalmatinskoj upravi i na činovnička mjesta postavljati ljude kojima je to bio prvi jezik. Odgovori na ta pitanja mogu se potražiti u dopisima koje je Jovanović slao sebi nadređenim strukturama u Beč. Tako je u svibnju 1883. godine pisao premijeru Taaffeu nastojeći opovrgnuti tri optužbe na svoj račun: o nastojanju za ponjemčenjem uprave Dalmacije, o favoriziranju stranaca umjesto domaćih ljudi u toj upravi i o uskrati podrške narodnjacima na predstojećim saborskim izborima. Jovanović je tom prilikom navodne težnje za ponjemčenjem dalmatinske uprave nazvao tendencioznim izvrtanjima ili potpunim izmišljotinama. Što se tiče postavljanja činovnika, naveo je da smatra svojom dužnošću uklanjati one činovnike koji zbog svojeg karaktera ili nedostatka znanja ili sposobnosti ne mogu obnašati određenu dužnost u upravi. Svoj odnos prema narodnjacima je komentirao tvrdeći da im je uvijek nastojao izlaziti ususret u okviru zakona, ali da njegova podrška njima ne smije izlaziti iz okvira „najstrože srdačnosti“.³³²

Jedan konkretan čin koji su narodnjaci snažno zamjerali Jovanoviću bilo je umirovljenje dvorskog savjetnika Josipa Antonietija. I o toj temi je namjesnik progovorio u jednom svojem dopisu upućenom ministru unutarnjih poslova u Beč. Njegovo objašnjenje bilo je u skladu s onim što je u prethodno spomenutom dopisu naveo o uklanjanju nesposobnih

³³⁰ PALAVRŠIĆ, Ante – ZELIĆ, Benedikta, 1962, 391-393.

³³¹ Isti, 389-390.

³³² HR-DAZD-88-1 Vlada/Namjesništvo za Dalmaciju, *Tajni spisi*, svezanj 540/1883., Ohne N[ume]ro / geheim.

činovnika iz službe. Naime, Jovanović je tvrdio da je poznavanje njemačkog jezika nužno za obnašanje funkcije dvorskog savjetnika, a da Antonietti taj jezik poznaje vrlo slabo. Osim toga, tvrdio je Jovanović, Antonietti se u posljednje vrijeme toliko mučio s očnom bolešću da su mu drugi morali čitati dokumente, a taj njegov zdravstveni problem je značajno narušio kvalitetu uprave. Kao posljednji razlog za smjenu Antoniettija Jovanović je naveo nesporazum koji se dogodio između njih dvojice. Naime, namjesnik je tvrdio da je dao usmenu uputu činovnicima Namjesništva da češće koriste njemački jezik u unutarnjoj komunikaciji u političkim i sličnim poslovima. Pritom je u prvom redu vodio računa o interesima mlađih činovnika i njihovu uvježbavanju za činovničku službu. Međutim, Antonietti je zahtijevao korištenje isključivo njemačkog jezika u uredu Namjesnika, što je Jovanović odmah zaustavio čim je saznao za to. Ipak, naglasio je namjesnik, taj su nesporazum njegovi politički protivnici iskoristili za svoje ciljeve. Svoj dopis je završio molbom da se Antoniettija umirovi jer na mjestu dvorskog savjetnika ne može biti netko tko tako krivo shvaća namjesnikove namjere i naredbe. Kao kandidata za novog dvorskog savjetnika Jovanović je naveo Alfonsa Pavića von Phanenthala, ističući njegovo iskustvo u službi, poznavanje više jezika i činjenicu da se radi o osobi u koju se može imati povjerenja.³³³

Posebno je zanimljiv jedan dopis koji je Jovanović poslao Taaffeu uoči saborskih izbora 1883. godine. Tom prilikom se osvrnuo na svoje putovanje po Dalmaciji tijekom kojeg je, krenuvši iz Zadra, posjetio Skradin, Sinj, Imotski, Vrgorac, Metković, Dubrovnik i Boku, da bi na povratku obišao i Korčulu, Makarsku, Brač te Šibenik. Na tom putovanju je stekao dojam da cjelokupno stanovništvo, bez obzira na vjeroispovijest, kao i sve osobe koje su na bilo koji način cijenjene, bez obzira na stranačku pripadnost, iskazuju privrženost zakonu i povjerenje u vladu. Mnogi ljudi su mu izrazili živu želju za nastavkom rada na unaprjeđenju uprave, u skladu s načelima potpune pravednosti i objektivnosti, bez obzira na razlike u mišljenjima. Jovanović je tvrdio da ga je spomenuto putovanje uvjerilo da napadi koje u posljednje vrijeme on sam i pokrajinska vlada doživljavaju od dijela tiska, a mislio je pritom na *Narodni list*, nemaju uporište kod naroda, nego da iza njih stoje pojedinačni „ekstremni“ stranački vođe. Namjesnik je naveo da se radi o nekolicini ljudi oko *Narodnog lista*, kojima smeta što su izgubili utjecaj koji su imali na vladu i narod, pa se žele osvetiti. U pitanju su u prvom redu urednik tog lista Juraj Biankini i njegov glavni suradnik Dinko Politeo, dok su odmah do njih

³³³ HR-DAZD-88-1 Vlada/Namjesništvo za Dalmaciju, *Tajni spisi*, svežanj 540/1883., N[ume]ro 4 geheim ex off[ici]o.

Miho Klaić i Ivan Vranković. U taj najuži krug svojih protivnika Jovanović je svrstao i tada već umirovljenog Josipa Antonietija, za kojeg je tvrdio da aktivno sudjeluje u agitaciji protiv njega, iako ne toliko javno kao ostali navedeni. Ipak, Jovanović je naglasio da se tom agitacijom bavi samo mali broj pojedinaca, a da među ostalim zastupnicima Narodne stranke vlada mirno raspoloženje. Isto vrijedi i za najveći broj stanovnika Dalmacije, kojima je stalo do materijalnog napretka pokrajine i napretka vlastite narodnosti te vjeruju vladi, a ne povode se za tim „ostrašćenim“ i „ogorčenim“ pojedincima. Jovanović je izrazio uvjerenje da će se taj stav javnosti potvrditi na izborima te je dodao da je tijekom putovanja po pokrajini naložio političkim činovnicima potpunu objektivnost, poštivanje zakona i korištenje svojeg utjecaja za osiguranje mira i reda na glasovanju, a pogotovo za sprječavanje zastrašivanja birača od strane bilo koje političke stranke.³³⁴

Izbori za Dalmatinski sabor 1883. godine

Narodnjaci su saborske izbore 1883. godine dočekali u ne baš povoljnim prilikama. Osim što ih je mučio sukob s dalmatinskim namjesnikom, mučile su ih i financijske poteškoće u stranci. Stoga se Klaić za pomoć obratio Strossmayeru, ilustrirajući težinu položaja riječima da mu dolazi „kao na Božji grob“. Rekao je da su narodnjaci vjerovali da im nakon osvajanja vlasti u Splitu slijedi razdoblje mira, ali da su lakomislenost i pakost namjesnika Jovanovića izazvale u Dalmaciji novu borbu, i to pravu borbu za život. Budući da Jovanović tjera svoje uz pomoć „ostataka stare autonomije i novih srpskih odmetnika“, Klaić je izrazio strah da narodnjaci na izborima ne ostanu u manjini ako ne daju sve od sebe. Stoga je zamolio Strossmayera za „jednu hiljadicu“ novčane pomoći uz ispriku i nadu da će ovo biti zadnji put da ga moli nešto takvo. Također ga je zamolio da novac pošalje u Beč umjesto u Zadar, da se ne bi dalo povoda sumnji i prigovaranju protivnika. U pismu kojim je tražio od Strossmayera novčanu pomoć, Klaić je iskazao svoj već viđeni pesimizam rekavši da naša stvar stoji „uopće naopako“ i da ćemo biti prisiljeni okrenuti leđa ovoj „kukavnoj“ vladi koja nema ni odlučnosti ni poštenja. Ipak, nakon što je primio novčanu pomoć od Strossmayera i nakon što je Jovanović pozvan na raport u Beč, Klaić je počeo pokazivati znakove nade da će se stvari popraviti. Međutim, opet je izrazio vrlo negativno mišljenje o vladi, nazivajući ju kukavnom, bez tvrde volje, bistra cilja i odvažne odlučnosti. Njemačku opoziciju je opisao kao jaku i bezobzirn, a većinu kao tanku i nehomogenu i dodao da je zgrada uzdrmana u temelju, da

³³⁴ HR-DAZD-88-1 Vlada/Namjesništvo za Dalmaciju, *Tajni spisi*, svežanj 540/1883., N[ume]ro 13 geheim.

nema majstora koji bi ju popravio i da se drži samo zato što još nema onoga tko je dorastao zadati joj zadnji udarac.³³⁵

Klaić je htio pobjedu na izborima jer je ona narodnjacima osiguravala ostanak na vlasti, koliko god ta vlast bila malena. Za njega je vlast bila cilj svake stranke.³³⁶ Nakon što je Jovanović pozvan u Beč, Klaić je zagovarao opreznu politiku prema njemu i izbjegavanje napada. Pisao je Pavlinoviću da je Jovanović doživio poziv u Beč kao poniženje i da će se htjeti osvetiti, ali da će sigurno ubrzo napraviti neku pogrešku zbog koje će biti smijenjen. Prije nego se to dogodi, narodnjaci moraju utvrditi svoje položaje, jer imati Sabor i Zemaljski odbor u svojim rukama nije mala stvar.³³⁷ To znači da moraju pobijediti na izborima 1883. godine, što nije bilo jednostavno dijelom i zbog već spomenutih teških materijalnih prilika. Tako je Pavlinović krajem 1883. godine pisao Strossmayeru da je dobar dio birača siromašan i da im treba osigurati osnovna sredstva da mogu uopće stići na biralište.³³⁸ Iako je Pavlinović to pismo napisao nekoliko mjeseci nakon izbora 1883. godine, zasigurno je stanje i na tim izborima bilo takvo kakvim ga je on opisao.

Na izborima se Jovanović udružio s autonomašima želeći poraziti narodnjake, u prvom redu Mihovila Pavlinovića, Miha Klaića, Jurja Biankinija i Kažimira Ljubića. Ipak, narodnjaci su osvojili 23 mandata, Srbi su ih osvojili devet, autonomaši osam, a jedan zastupnik je izabran kao izvanstranački kandidat. Iako su narodnjaci pobijedili na izborima, ostvarila se Klaićeva najava da će im se Jovanović htjeti osvetiti. Učinio je to tako što je Srbina Đorđa Vojnovića lažno predstavio kao člana Narodne stranke te je on ponovno imenovan predsjednikom Sabora. Saborska većina je prilikom otvaranja zasjedanja prosvjedovala protiv toga, a njezini pripadnici su čak odbili namjesnikov poziv na svečani ručak.³³⁹ Nakon izbora, *Narodni list* je pisao o izbornim nepravilnostima okrivivši vladu za njih. Pisao je da u Boki kotorskoj, Makarskoj i na Korčuli nije bilo dopušteno glasovanje svima koji su došli na biralište i koji su imali pravo glasa. Narodnjačko glasilo je čak pisalo da je Jovanović na izborima proglasio proskripcije kakve su postojale u starom Rimu i da su protivnici pobijedili u gradovima Makarskoj, Kotoru i Korčuli, odnosno tamo gdje je Jovanović htio da pobijede. U kuriji

³³⁵ MACAN, Trpimir, 1971, 478-479.

³³⁶ MACAN, Trpimir, 1980, 323.

³³⁷ PALAVRŠIĆ, Ante – ZELIĆ, Benedikta, 1962, 391-393.

³³⁸ ZELIĆ-BUČAN, Benedikta, 1969, 333-334.

³³⁹ PAVLINOVIĆ, Marin, 1936, 172-173.; MACAN, Trpimir, 1980, 323.

vanjskih općina osvojili su Boku kotorsku, opet jer je namjesnik tako htio, i ona područja gdje su odlučivali pravoslavni svećenici i gdje su samo ti svećenici mogli biti birani.³⁴⁰

I nakon što je saborsko zasjedanje 1883. godine otvoreno, narodnjaci su prosvjedovali protiv postupanja vlade na izborima, a u tim prosvjedima su prednjačili Klaić i Pavlinović. Klaić se požalio na jedno izvješće zadarskog Kotarskog poglavarstva upućeno Namjesništvu na njemačkom jeziku. Objasnio je da nikad nije bilo izbornih spisa na njemačkom jeziku i da ih ne bi smjelo biti ni sada kad je na vlasti vlada koja zagovara ravnopravnost. Klaić je naglasio da na izborima nisu sudjelovali Nijemci, da u Saboru nema Nijemaca, da dotični spisi nisu stigli iz Beča i da stoga nema opravdanja za korištenje njemačkog jezika.³⁴¹ Pavlinović je bio još žešći te je izravno napao Jovanovića kao širitelja „zloduha“ koji se vije nad narodom i nad spomenutim izborima. Naveo je umirovljenje dvorskog savjetnika Antoniettija kao primjer namjesnikove želje za uklanjanjem svega što je postojalo u doba namjesnika Rodića, osim izvjesne protunarodne „bagre“ prisutne u državnim strukturama. Zbog te želje namjesnik je nastojao spriječiti izbor patriota poput Klaića, Čingrije, Biankinija, Ljubića, Bulata i samog Pavlinovića, koji bi se usprotivili ponjemčivanju ureda i stavu da je Dalmacija osvojena kao i Krivošije³⁴². Pavlinović je dokazivao nepravilnosti kojima je Jovanović pokušao spriječiti njegov izbor u imotskom izbornom kotaru, tvrdeći da su najveći smutljivci bili činovnici i da je između Kotarskog poglavarstva i srpsko-autonomaške koalicije otpočetka postojao dogovor. Prema dokazima koje je u Saboru iznio Pavlinović, Jovanović je pokušao spriječiti i Biankinijev izbor u kotaru Vrgorac-Makarska-Metković, pri čemu su se vlada i zadarska općina u kojoj Biankini živi urotile da bi ga izbrisale s popisa birača i predstavile njegov izbor kao nezakonit.³⁴³

Narodnjaci se u saborskoj borbi protiv namjesnika Jovanovića 1883. godine nisu zadržali samo na riječima, nego su izveli i konkretna djela. Tako je saborska većina poništila mandate dvojice zastupnika iz kurije gradova; makarskog biskupa Stjepana Pavlović-Lučića, koji je u izabran kao izvanstranački Jovanovićev kandidat, i korčulanskog autonomaša Giovannija Smerchinicha. Oni su, po mišljenju pripadnika saborskog odbora zadužena za ovjerovljenje zastupničkih mandata, bili izabrani nezakonito, a posebno žestoka bila je saborska rasprava o

³⁴⁰ Dan 14 lipnja, *Narodni list*, broj 45, 16. 6. 1883.; Tako zvani izbori u Makarskoj, *Narodni list*, broj 46, 20. 6. 1883.; Izbori ovršeni, *Narodni list*, broj 47, 23. 6. 1883.

³⁴¹ Brzopisna izvješća 1883., 13-14.

³⁴² Pavlinović je upotrijebio tu analogiju zato što je 1882. godine izbio Drugi krivošijski ustanak, opet zbog toga što su austrijske vlasti pokušale tamošnjem stanovništvu nametnuti obvezu služenja vojske i zabranu nošenja oružja.

³⁴³ Brzopisna izvješća 1883.; 50-56.

ovjerovljenju mandata makarskog biskupa Pavlović-Lučića. Nadležni saborski odbor je predložio zastupnicima poništenje njegova mandata navodeći kao razloge nezakonito sastavljeno izborno povjerenstvo, pritisak na činovnike, agitaciju namjesničkog savjetnika Avoscanija koji je tvrdio da sam namjesnik želi da biskup bude izabran, Avoscanijevo zadržavanje u Makarskoj do kraja izbora i činjenicu da je sam kotarski poglavar u izbornom povjerenstvu postavio dvojicu carskih činovnika. Osim toga, izborni spisi upravljani Namjesništvu bili su napisani na njemačkom jeziku.³⁴⁴ Budući da se radilo o području na kojem je i sam živio i djelovao, posebno je gorljiv u toj raspravi bio Mihovil Pavlinović, koji je dokazivao da je Jovanović u suradnji s činovnicima iz kotarskih i poreznih ureda na prevaru nametnuo svojeg kandidata lažno ga predstavivši kao narodnjaka, samo zato što je procijenio da će taj kandidat provoditi politiku ponjemčivanja. Tog kandidata je podržala srpsko-autonomaška koalicija, unijevši nemir u oduvijek mirnu Makarsku. Pavlinović je pozvao zastupnike da u ime sloge ponište Pavlović-Lučićev mandat i tako poruče Jovanoviću da Sabor nije prćija Namjesništva, nego tijelo koje okuplja narodne zastupnike koji su voljni surađivati s njim kao s carskim namjesnikom.³⁴⁵

Nakon što su eliminirali dvojicu nezakonito izabranih protivničkih zastupnika iz Sabora, narodnjaci su u Saborsku raspravu uputili tri prijedloga kojima su se htjeli u budućnosti osigurati od politike kakvu je provodio namjesnik Jovanović. Dva su se odnosila na službeni jezik. Prvim prijedlogom je izražena želja vladi da na temelju članka 19. prosinačkog ustava u sve državne urede u Dalmaciji osim vojnih uvede narodni jezik hrvatski ili srpski kao unutarnji i vanjski službeni jezik. Prvi potpisnik tog prijedloga bio je Pavlinović, a poduprli su ga i svi ostali zastupnici osim autonomaša. Drugim prijedlogom, čiji je prvi potpisnik opet bio Pavlinović, tražilo se proglašenje hrvatskog ili srpskog jezika kao jedinog službenog jezika Sabora i Zemaljskog odbora, pri čemu se onim zastupnicima koji to žele dopušta u Saboru govoriti i podnositi prijedloge i na talijanskom jeziku. Taj su prijedlog poduprli samo pripadnici Narodnog kluba. Treći prijedlog, čiji je prvi potpisnik Klaić, opet su poduprli samo pripadnici Narodnog kluba, a njime se izrazila želja da vlada razdvoji vojnu upravu Dalmacije i od civilne i da imenuje civilnog namjesnika kao i u ostalim austrijskim pokrajinama. Taj prijedlog nije dospio u saborsku raspravu jer je predsjednik Sabora Vojnović smatrao da se

³⁴⁴ Isti, 92-93.

³⁴⁵ Isti 106-111.

njime uskraćuju ustavna prava caru kao vrhovnom poglavaru izvršne vlasti i stoga nije dopustio raspravu o njemu. Na to su zastupnici većine prosvjedovali napuštanjem sjednice.³⁴⁶

Od navedenih triju prijedloga, glasovalo se jedino o onom o hrvatskom ili srpskom kao službenom jeziku Sabora i Zemaljskog odbora. Taj prijedlog glasio je doslovce ovako: „Jezik Sabora i zemaljskog Odbora jest narodni jezik hrvatski iliti srbski. Tim jezikom se razpravlja, pišu saborski zapisnici, glasuju zakoni, predlozi i zaključci, i dopisuje se sa svakom Vlasti. Uz Sabor, Zemaljski Odbor tim jezikom piše, uređuje unutrenje knjige, sve poslove, rještbe, ogleđnice i dopise. Zastupnicim ostaje prosto u Saboru govoriti, podnositi predloge i talijanski.“³⁴⁷ Nakon što je Zemaljski odbor odobrio prijedlog, uslijedila je rasprava u kojoj su se govornici podijelili u dva tabora. U jednom su bili protivnici prijedloga, autonomaši Luigi Serragli i Giuseppe Messa, dok su u drugom bili glavni predlagatelj Mihovil Pavlinović, srpski zastupnik Ignacije Bakotić i izvjestitelj Zemaljskog odbora Miho Klaić. Prvi je govorio Serragli, koji se usprotivio prijedlogu rekavši da je trenutna saborska praksa pravedna, jer su oba jezika ravnopravna, a da se sada želi nametnuti „slavenski“ jezik kao obvezni, dok se talijanski jezik samo tolerira. Odgovorio mu je sam Pavlinović, prisjetivši se 1861. godine kad je bio prvi koji je u Dalmatinskom saboru progovorio hrvatskim jezikom. Potaknut komešanjem koje je potom nastupilo u dvorani, tadašnji predsjednik Sabora, autonomaš Špiro Petrović, izjavio je da bi bila ludost zanijekati da su od dinarskih planina do najdaljih jadranskih otoka ova zemlja i ovaj narod „slovinski“. Pavlinović je istaknuo da su u te 22 godine autonomaši u Saboru od većine postali neznatna manjina, a da je narod ostao ono što je bio i da je njegova svijest odbacila tuđu misao i tuđi jezik. Prema tome, nema smisla više mučiti narod talijanštinom, pogotovo što bi i sam Serragli mogao govoriti svojim materinjim hrvatskim jezikom, ali ne želi zbog nekih svojih nazora i navika. Pavlinović je zaključio da treba Saboru i Zemaljskom odboru dati ono obilježje koje zahtijevaju pravica i volja saborske većine i dodao da talijanskom jeziku puno dugujemo i da ćemo ga rado čuti od onih koji ga budu htjeli govoriti, ali da je sve preko toga nepotrebno.³⁴⁸

Drugi autonomaš Messa također je rekao da je dosadašnja ravnopravnost dvaju jezika pravedna i istaknuo da je njegova stranka trenutno manjinska, ali da može ponovno osvojiti većinu i upozorio da je talijanski jezik Dalmaciji potreban jer hrvatski još uvijek nije dovoljno razvijen da bi ga se koristilo kao jedini službeni jezik. Štoviše, ni ime mu nije do kraja jasno

³⁴⁶ Isti, 126; 141-142.

³⁴⁷ Isti, 126.

³⁴⁸ Isti, 313-314.

te ga se naziva hrvatskim ili srpskim. Pavlinović mu je odgovorio da je jedini jezik Sabora hrvatski i da tim jezikom govore i Srbi. Ponovio je da Sabor nije filološko nego političko tijelo koje radi za narod i dodao da se, iako to ne odgovara „ekonomici zakona“, jezik može nazvati hrvatskim ili srpskim da bi se umirilo Srbe koji se prijedlogu ne protive.³⁴⁹

Raspravu je zaključio Klaić, navevši zbog čega je neophodno usvojiti prijedlog. Istaknuo je da je dosad svo poslovanje Sabora i Zemaljskog odbora vođeno dvojezično i da je to veliki problem, jer zakoni mogu imati samo jedan izvorni tekst, a prevođenje nužno stvara određenu zbrku. Prihvatanjem prijedloga će sve biti na narodnom jeziku, a talijanski jezik će se koristiti samo s onim strankama koje ga i same žele koristiti. Klaić je naglasio da je nekoć u Saboru većina voljela govoriti talijanski, a da danas govori i govorit će uvijek „narodni“ jezik. Stoga treba Saboru i Zemaljskom odboru dati i prikladno vanjsko obilježje, da se vidi da smo jedan narod koji govori i posluje jednim jezikom. Složio se s Pavlinovićem da Dalmacija puno duguje talijanskom jeziku, ali je dodao da mi težimo narodnom jedinstvu i da stoga ne smijemo kao službeni prihvaćati tuđi jezik. Svoj govor je zaključio riječima: „Da, najuresnija haljina tuđa znači robstvo po mom mnenju i svih drugih. Mi nikomu ništa ne narivamo (namećemo, op. a.) i iz poštovanja prema drugovom našim, koji su navikli, i ne pripoznaju da pripadaju narodu našem, nego talijanski govore, po povjestničkim uplivim koji su kroz dugo vjekova obstojali i usljed kojih i ja govorim i vele prilično dobro govorim talijanski i usuditi ću se govoriti, ali kao zastupnik naroda služiti ću se, kako do sada, ako sve je i dosta muke zapalo, narodnim jezikom.“³⁵⁰

Opisana saborska rasprava daje vrijedne materijale iz kojih se može zaključivati o stavu narodnjaka o talijanskom jeziku u Dalmaciji. Prije svega, ona još jednom pokazuje da je pitanje jezika za njih bilo političko pitanje. Jedini politički narod u pokrajini, hrvatski narod, izabravši u Dalmatinski sabor ogromnu većinu narodnjaka, dokazao je da mu je svijest poprilično razvijena. Stoga je trebalo takvom Saboru dati i izvanjsko narodno obilježje uklanjanjem dvojezičnosti. Jezik je za narodnjake bio najvažniji izvanjski pokazatelj narodnosti, a izvanjski pokazatelji su bili neophodni u ono vrijeme, jer se ispunjenje hrvatskog državnog prava moglo zahtijevati samo ako je narod u hrvatskim zemljama zaista hrvatski narod u političkom smislu, a teško je povjerovati da u Dalmaciji žive isključivo politički Hrvati ako službeni jezik dviju najvažnijih autonomnih institucija nije isključivo hrvatski jezik.

³⁴⁹ Isti, 314-315.

³⁵⁰ Isti, 316-317.

Klaić je u svojem govoru istaknuo da govornici talijanskog jezika u Dalmaciji nisu Talijani, nego Hrvati koji ne prihvaćaju svoju pravu narodnost, no da im se talijanski jezik ipak može tolerirati. Narodnjaci su vjerovali da se ti „Talijani“ osjećaju kao Talijani samo zbog nezaslužena položaja kojeg talijanski jezik uživa u javnom životu Dalmacije i smatrali su mogućim da ukidanjem tog privilegirana položaja talijanskog jezika nestane ono što stvara te po njima lažne Talijane. Izbacivanje talijanskog jezika kao službenog iz dviju najvažnijih autonomnih institucija u pokrajini svakako je trebalo znatno pridonijeti tom cilju, ali narodnjaci ipak nisu htjeli talijanski jezik jednostavno „isjeći“ iz Sabora i Zemaljskog odbora. S jedne strane nisu htjeli da ti tobožnji Talijani, a zapravo Hrvati, pomisle da su im zagovornici hrvatskog državnog prava neprijatelji, jer bi ih to zasigurno odbilo od prihvaćanja njihove istinske narodnosti umjesto one lažne koju su prigrlili zbog višestoljetne jezične nepravde prisutne u Dalmaciji. S druge strane, narodnjaci su talijanski jezik zaista smatrali potrebnim u Dalmaciji, jer su tamošnjem stanovništvu trebala znanja o različitim životnim područjima. Budući da je to bio svjetski jezik, na talijanskom jeziku je postojala literatura kakva nije postojala na hrvatskom jeziku, a budući da je Italija blizu Dalmacije, da su ljudi iz tih dviju zemalja često dolazili u međusobni doticaj i da su po mentalitetu slični, narodnjaci su smatrali da je upravo talijanski jezik najprikladniji da putem njega dalmatinski Hrvati steknu različita znanja. Zato su govorili o potrebi postojanja talijanskog kao kulturnog jezika u pokrajini, a ne smije se zanemariti niti to da su se mnogi narodnjački vođe obrazovali u Italiji upravo u vrijeme dok je trajao proces njezina državnog ujedinjenja. Stoga nije neobično da su bili donekle i sentimentalni prema jeziku na kojem su primili znanja o tome što znači narodno načelo za koje su se toliko zalagali.

O tome što je Jovanović mislio o uvođenju hrvatskog ili srpskog kao službenog jezika u dalmatinsku upravu, također je moguće zaključivati iz njegovih dopisa upućenih u Beč. Tako je u doba saborskih izbora pisao kako ga je posjetio Pavlinović, vidno uzrujan, i optužio ga da je iskoristio sav svoj utjecaj da bi narušio šanse Narodne stranke na izborima te da će se narodnjaci i njihovi pristaše odlučno suprotstaviti takvim nastojanjima. Jovanović je tu optužbu nazvao „fantazijom“, a u njegovu daljnjem razgovoru s Pavlinovićem govorilo se i o uvođenju „slavenskog“ jezika u državne urede u Dalmaciji. Jovanović je tvrdio da bi uvođenje tog jezika kao službenog na način na koji bi to htio Pavlinović, izazvalo velike probleme, jer niti je taj jezik dovoljno razvijen, niti ga većina dalmatinskih činovnika dovoljno dobro poznaje da bi ga mogla koristiti u službi. Pavlinović je odgovorio okrivivši vladu za to nepoznavanje „slavenskog“ jezika od strane činovnika i dodavši da je imala

dovoljno vremena za pobrinuti se da činovnici nauče taj jezik u dovoljnoj mjeri da ga mogu koristiti u svojem poslu.³⁵¹

U jednom drugom dopisu Jovanović je najavio ministru unutarnjih poslova da Sabor namjerava raspravljati o prijedlogu kojim bi se vladi izrazila želja za uvođenjem hrvatskog ili srpskog kao službenog jezika u vanjskom i unutarnjem poslovanju svih državnih ureda u Dalmaciji osim onih vojnih. Iako je priznao da su zastupnici posljednjih dana prihvatili „pomirljiviji“ ton, ipak je smatrao da je glavni cilj tog prijedloga u raspravi napadati vladu zbog tobožnjeg ponjemčivanja koje provodi u Dalmaciji. Idealno rješenje je za njega bilo raspustiti Sabor prije nego spomenuti prijedlog dospije u raspravu, a ako to ne bi bilo moguće, onda je predložio da vladin povjerenik u raspravi naglasi da isključivo pravo određivanja unutarnjeg uredovnog jezika pripada vladi, ne Saboru, i da će ta vlada raditi na širenju „slavenskog“ jezika onoliko koliko to bude izvedivo.³⁵²

Prijedlog o uvođenju hrvatskog ili srpskog kao isključivog službenog jezika Sabora i Zemaljskog odbora usvojen je uvjerljivom većinom glasova. Protiv su glasovali samo autonomaši Mihovil Kapović, Giuseppe Messa, Luigi Serragli i Niccolò Trigari. Međutim, nije se glasovalo o pohrvaćenju državnih ureda, jer je Jovanović uspio izboriti zatvaranje Sabora prije glasovanja o tom prijedlogu. Nakon izglasavanja prijedloga o službenom jeziku Sabora i Zemaljskog odbora, stiglo je njegovo pismo kojim se zasjedanje odmah zatvara po nalogu ministra unutarnjih poslova. To je izazvalo buku i viku u sabornici, nakon čega su zastupnici pozdravili cara i razišli se do sljedeće godine.³⁵³

Kraj sukoba narodnjaka i dalmatinskog namjesnika Jovanovića

Nakon zatvaranja saborskog zasjedanja 1883. godine, glavno poprište borbe za narodnjake postao je Beč. Najprije je Narodni klub u znak prosvjeda protiv iznenadnog zatvaranja Sabora poslao brzojav premijeru Taaffeu, a nakon toga je Klaić osobno otišao kod njega da bi mu se požalio.³⁵⁴ Kad je u jesen 1883. godine ponovno otvoreno Carevinsko vijeće, Klaić je predvodio akciju dalmatinskih narodnjačkih zastupnika koji su poslali Taaffeu spomenicu kojom su zaprijetili da će prestati podupirati vladu ako se u Dalmaciji ne obnovi stanje koje je bilo na snazi prije nego je Jovanović došao na položaj namjesnika. Budući da je desnica još

³⁵¹ HR-DAZD-88-1 Vlada/Namjesništvo za Dalmaciju, *Tajni spisi*, svežanj 540/1883., N[umer]o 148 / pr.

³⁵² HR-DAZD-88-1 Vlada/Namjesništvo za Dalmaciju, *Tajni spisi*, svežanj 540/1883., N[umer]o 22 geh[eim] Referat.

³⁵³ Brzopisna izvješća 1883., 318.

³⁵⁴ Listajući stare godišnjake... XI., *Narodni list*, Jubilarni broj, 1. 3. 1912.

jednom poduprla narodnjake, Taaffe je krajem siječnja 1884. godine pozvao Jovanovića u Beč i on je morao popustiti pred sjedinjenim dalmatinskim narodnjačkim zastupnicima, desnicom Carevinskog vijeća predvođenom Hohenwartom i premijerom Taaffeom. Izrazio je spremnost na suradnju s narodnjacima tvrdeći da se bez njih u Dalmaciji ne može vladati i da je i on sam Hrvat kao i oni. Narodnjaci su ostali u Hohenwartovu klubu i nastavili su podupirati Taaffeovu vladu, a u ožujku 1884. godine Klaić se sastao s Jovanovićem te mu je ovaj dao mnoga obećanja. Obećao mu je da će pohrvatiti dalmatinsku upravu, zabraniti njemački jezik osim u dopisivanju Namjesništva s Bečom, pohrvatiti Pokrajinsko školsko vijeće, zaposliti više činovnika Hrvata u računarstvu, potvrditi nepotvrđene izbore i riješiti slučaj spornih općinskih izbora u Pagu. Klaić i Jovanović su se opet sastali u svibnju te je namjesnik nakon tog sastanka preporučio makarskom biskupu Stjepanu Pavlović-Lučiću da se ne kandidira ponovno i obećao pomoći narodnjacima srušiti autonomašku općinsku vlast u Starom Gradu. Sukob između dalmatinskih narodnjaka i namjesnika Jovanovića se tada smirio, ali ponjemčivanje u dalmatinskim državnim uredima je nastavljeno, i dalje planski, ali je provođeno potajno.³⁵⁵

Razlozi ostanka dalmatinskih narodnjaka u Hohenwartovu klubu

Sukob s dalmatinskim namjesnikom Jovanovićem nametnuo je narodnjacima važno pitanje, a to je trebaju li ostati u Hohenwartovu klubu i nastaviti podržavati tada aktualnu vladu austrijskog premijera Taaffea, ili im je bolja opcija prijeći u opoziciju i odatle se boriti protiv nametanja njemačkog jezika koje provodi dalmatinski namjesnik. Iako je Taaffe tvrdio da Jovanović širi njemački jezik po dalmatinskim uredima na svoju ruku, a ne zato što su mu nadređeni tako zapovjedili, narodnjaci su smatrali da na bečkoj vladi leži najveća odgovornost za ono što se događa. To je dokazao Miho Klaić u svojim pismima u kojima je iznosio teške riječi na račun vlade, kao i *Narodni list* koji je u politici ponjemčivanja vidio pokazatelj slabe državničke mudrosti te iste vlade. Hrvatski narod u Dalmaciji, pisalo je narodnjačko glasilo, od Taaffeove vlade je očekivao potpuno pohrvaćenje javnog života i pokušaj materijalnog podizanja pokrajine. *Narodni list* je pisao da se ta vlada klela u ravnopravnost narodnosti, a da se događa suprotno, da je pokvarila jezične prilike i da su vlade njemačkih liberala u nekim stvarima bile bolje od nje. Upravo su njemački liberali donijeli odredbe koje bi trebale štititi hrvatski jezik i koje se ne provode. Čak je u jednom trenutku pisao da bi u Dalmaciji diktatura

³⁵⁵ MACAN, Trpimir, 1980, 324-325.; PAVLINOVIĆ, Marin, 1936, 176.

imala više smisla od trenutnog stanja, jer bismo onda barem znali da ne trebamo od vlade tražiti poštivanje prava koja nam pripadaju.³⁵⁶

Na sastanku Narodnog kluba u Splitu krajem ožujka 1883. godine narodnjaci su raspravljali i o tome trebaju li nastaviti podupirati Taaffeovu vladu, kojoj su pripisivali najveću odgovornost za politiku namjesnika Jovanovića, ili trebaju prijeći u opoziciju. Od najistaknutijih članova Narodnog kluba, Mihovil Pavlinović se tom prilikom vjerojatno opredijelio za uskratu, a Miho Klaić i Gajo Bulat su bili za nastavak podrške Taaffeovoj vladi te je njihova opcija prevladala. Klaić i Bulat su očito djelovali u dogovoru, jer je uoči splitskog sastanka Bulat pisao Pavlinoviću da je razgovarao s Klaićem i da su odlučili nakon nadolazećeg Uskrsa razbistriti svoj položaj prema vladi.³⁵⁷ Klaićeva pisma iz tog vremena, o kojima je prethodno bilo govora, dokaz su da se ozbiljno razmišljalo i o napuštanju Hohenwartova kluba, ali to se naposljetku nije dogodilo. O tome zašto su narodnjaci u Carevinskom vijeću ipak ostali dio većine, Klaić je pisao Biankiniju i Pavlinoviću, koji su očito bili pobornici izlaska iz Hohenwartova kluba i rušenja Jovanovića s položaja namjesnika. Klaić je pisao Biankiniju da je i sam htio rušiti Jovanovića, ali da je uvidio da neće uspjeti pa se odlučio za drugačiji pristup. Postupao je pragmatično i nije želio da nam „Vlasi“ dođu zapovijedati.³⁵⁸ Dakle, Klaić se bojao da Jovanović na saborskim izborima 1883. godine ne sruši narodnjake i na vlast u Dalmaciji ne dovede Srpsku stranku. Nakon što je Jovanović u Beču od Taaffe dobio upute kakvu politiku voditi u Dalmaciji, Klaić je pisao Pavlinoviću da narodnjaci nisu kapitulirali, nego da su se trudili dobiti što više i ići naprijed malo-pomalo, kao i uvijek, a da korak unazad nisu učinili. Tom prilikom je najavio da će Jovanović sigurno učiniti neku pogrešku zbog koje će biti smijenjen, a da narodnjaci dotad moraju biti oprezni prema njemu.³⁵⁹

Narodnjaci u sukobu s Jovanovićem nisu pribjegli radikalnoj mjeri napuštanja većine u Carevinskom vijeću, nego se njihov način postupanja u tom sukobu može opisati kao oportunistički. Odnosno, kako je to Klaić objasnio Biankiniju, to je bila politika biranja manjeg zla. Budući da nije bilo šanse za srušiti Jovanovića, narodnjaci su mogli napustiti većinu i pridružiti se Nijemcima u oporbi, čime bi razbili odnose s ostalim slavenskim zastupnicima bez nade da bi se moglo srušiti Taaffeovu vladu, a ta vlada i Jovanović bi mogli

³⁵⁶ Fekete de Belafalva, *Narodni list*, prilog broju 4, 17. 1, 1883.; Čemu da se tuže?, *Narodni list*, broj 20, 14. 3. 1883.; Ubogi Dalmatinci što su dočekali!, *Narodni list*, broj 27, 11. 4. 1883.; Ustavni metež u Dalmaciji, *Narodni list*, broj 12, 12. 2. 1884.

³⁵⁷ PALAVRŠIĆ, Ante – ZELIĆ, Benedikta, 1962, 389-390.

³⁵⁸ MOROVIĆ, Hrvoje, 1960, 296-297.

³⁵⁹ PALAVRŠIĆ, Ante – ZELIĆ, Benedikta, 1962, 391-393.

slobodno uništiti sve plodove dotadašnje borbe i dovesti Srbe i autonomaše na vlast u Dalmatinskom saboru, Zemaljskom odboru i općinama.³⁶⁰ Podrška drugih slavenskih zastupnika i općenito desnice u Carevinskom vijeću bila je narodnjacima toliko važna da zapravo nisu mogli bez nje. Kad su 1879. godine ulazili u Hohenwartov klub, učinili su to u prvom redu da bi ostali slavenski zastupnici podržali njihovu borbu, a Klaićevo objašnjenje Biankiniju zašto su ostali u toj većini unatoč politici namjesnika Jovanovića upućuje na to da su se oni jedino kao dio te većine mogli nadati nekim uspjesima. Desnica Carevinskog vijeća im zaista i jest pomagala i uvelike je potaknula Jovanovića na promjenu politike prema narodnjacima. Nakon što su narodnjaci početkom 1884. godine vladi dali ultimatum, Hohenwart se sastao s Jovanovićem i napao ga zbog imenovanja Đorđa Vojnovića predsjednikom Dalmatinskog sabora i prijedloga da Gustav Ivanics postane pokrajinski zdravstveni referent. Sam car se tih dana kod Hohenwarta raspitivao o dalmatinskim zastupnicima i izrazio nadu da će sve dobro završiti. Pišući o cijeloj situaciji Biankiniju, Klaić je tvrdio da se Jovanovića barem za sad ne može srušiti, ali da bi se mnoge točke memoranduma dalmatinskih narodnjačkih zastupnika trebale ispuniti. Klaić je najavio da će zastupnici, u slučaju da Ivanics bude imenovan pokrajinskim zdravstvenim referentom, napustiti parlamentarnu većinu. Rekao je da će se, u slučaju potrebe, prilika za napasti vladu pojaviti, ali je ipak upozorio da je opći položaj nepovoljan i da mu treba prilagoditi politiku.³⁶¹

Članstvo u Hohenwartovu klubu značilo je da narodnjaci mogu računati na pomoć ostalih članova tog kluba, ali isto tako i da ponekad moraju uzvratiti istom mjerom iako im se to možda i ne sviđa. Takav je bio slučaj sa školskom novelom, koja je u Carevinskom vijeću izglasovana u travnju 1883. godine kao ustupak njemačkim klerikalcima koji su također bili dio parlamentarne desnice. Tim zakonskim propisom obvezno školovanje je skraćeno s osam na šest godina i određeno je da ravnatelj škole mora biti iste vjeroispovijesti kao i većina učenika. Klaić je uspio izboriti promjenu članka 78. te odredbe, odnosno da odredba o vjeroispovijesti ravnatelja ne vrijedi za Galiciju, Istru, Dalmaciju i Goricu. Iako se nisu slagali s njime, Klaić i ostali dalmatinski zastupnici su ipak pristali uz taj članak jer je uz njega pristala desnica, koja im je pomogla u narodnoj borbi pa su joj stoga na taj način uzvratili.³⁶² Klaić je smatrao da su narodnjaci prisiljeni glasovati za taj članak koji ne podržavaju te je pisao Biankiniju da okretanje leđa desnici u tom glasovanju nije bilo opcija, jer bi to za

³⁶⁰ Isti, 424-426.

³⁶¹ MOROVIĆ, Hrvoje, 1960, 297-298.

³⁶² MACAN, Trpimir, 1980, 322-323.

dalmatinske zastupnike bila veća sramota od one kad su „bečka petorica“ podržala uvođenje izravnih izbora za Carevinsko vijeće. Klaić je i u pismu Pavlinoviću povukao paralelu s tim događajem, navevši da je uspjeh glasovanja o školskoj noveli ovisio o glasovima narodnjaka i da bi bilo sramotno i nedostojno da nisu bezuvjetno glasovali za, jer bi opet osramotili dalmatinsko ime kao svojedobno „bečka petorica“.³⁶³ Narodnjaci su izravne izbore za Carevinsko vijeće smatrali štetnim za Slavene i stoga su glasovanje tadašnjih dalmatinskih zastupnika za njihovo uvođenje smatrali sramotnim. Jednako sramotno bi, smatrao je Klaić, bilo da su narodnjački zastupnici srušili školsku novelu. Opet bi njihovi glasovi bili presudni u nečemu što je loše za njihove saveznike u Carevinskom vijeću.

Narodnjaci su u sukobu s namjesnikom Jovanovićem koristili i ona „oružja“ koja su mogli sami upotrijebiti. Dalmatinski sabor bio je mjesto na kojem su imali većinu i mogli donositi odluke neovisno o bečkoj i zadarskoj vladi. Nakon što su 1883. godine poništili mandate dvojici zastupnika iz protivničkih redova, na naknadnim izborima su ta ispražnjena mjesta popunjena njihovim kandidatima. Novim zastupnikom grada Makarske imenovan je Kažimir Ljubić, a grada Korčule Vicko Zaffron. Takva ojačana narodnjačka većina izglasovala je 1884. godine prijedlog o uvođenju hrvatskog ili srpskog kao isključivog jezika poslovanja dalmatinskih civilnih državnih ureda. Prijedlog je imao četiri točke. Prvom točkom je zatraženo da vladina naredba od 20. travnja 1872. godine, kojom je omogućeno korištenje hrvatskog ili srpskog jezika u poslovanju sa strankama kod političko-upravnih ureda, sudova i državnih odvjetništava, bude proširena na sve civilne urede u pokrajini. Drugom točkom je zatraženo da uredovni jezik svih upravnih i sudskih vlasti u pokrajini bude hrvatski ili srpski, pogotovo jezik grbova, pečata, poslovnih knjiga i sveg unutarnjeg poslovanja i međusobnog dopisivanja. U trećoj točki izražen je zahtjev da se vladina odredba od 1. prosinca 1866. godine, prema kojoj u državnu službu u Dalmaciji ne može biti primljen nitko tko pred posebnim povjerenstvom ne dokaže da temeljito poznaje i talijanski i „ilirsko-dalmatinski“ jezik, bude proširena na sve činovnike civilnih državnih ureda u pokrajini, a ne samo na one političke i sudske. Četvrta točka je sadržavala zahtjev za prijevodom na hrvatski ili srpski jezik sudbenog građanskog postupnika, prijekog postupnika iz 1848. godine i onog dijela francuskog trgovačkog zakonika koji još vrijedi za Dalmaciju.³⁶⁴ Prvu, treću i četvrtu točku podržali su svi zastupnici osim autonomaša, dok su za drugu točku glasovali narodnjaci,

³⁶³ MOROVIĆ, Hrvoje, 1960, 296-297.; PALAVRŠIĆ, Ante – ZELIĆ, Benedikta, 1962, 391-393.

³⁶⁴ *BRZOPISNA IZVJEŠĆA XX.a ZASJEDANJA POKRAJINSKOGA SABORA DALMATINSKOGA Od dneva 16 Lipnja do 8 Srpnja 1884.* (dalje: Brzopisna izvješća 1884.), Zadar: Brzotiskom „Narodnoga Lista“, 1885., Prilog 33, 223-225.

autonomaši su bili protiv, a Srbi nisu glasovali.³⁶⁵ Iako je prijedlog o pohrvaćenju dalmatinskih civilnih državnih ureda usvojen većinom glasova, bečka vlada je bila ta koja ga je morala provesti u djelo. Budući da ona to nije činila, Dalmatinski sabor je redovito svake godine ponavljao taj zahtjev.

Još jednom se potrebno vratiti na pitanje zbog čega je namjesnik Jovanović uopće provodio politiku kakvu je provodio. Vodeći se samo reakcijama narodnjaka na tu politiku, moglo bi se steći dojam da je on tu politiku provodio iz nekakvog hira, da bi napakostio narodnjacima, ali to bi bilo poprilično neozbiljno objašnjenje. Nije čudno što su narodnjaci, koji su bili suvremenici tog dalmatinskog namjesnika i imali drugačije političke ciljeve od njega, bili skloni takvim tumačenjima njegovih postupaka, ali povjesničari bi trebali izbjegavati takve interpretacije „na prvu loptu“. One se ipak znaju događati. Tako T. Markus govori o demonizaciji Habsburške Monarhije kao „vrlo značajnoj metodi istraživanja povijesnih procesa prije 1918. godine u hrvatskoj, srpskoj i slovenskoj historiji s mnogim netočnim implikacijama i naknadnim zaključcima.“ Tu demonizaciju on definira kao „tendenciju da se određen povijesni fenomen (individualna egzistencija, stranka, religija, država itd.) prikaže „gorim“ nego što on objektivno jest, putem subjektivnog pridavanja objektivno nepostojećih „negativnih“ kategorija i osobina.“³⁶⁶ Ako se sukob dalmatinskih narodnjaka i namjesnika Jovanovića promatra na taj način, onda se može lako upasti u zamku i tumačiti ga kao nekakav sukob „dobra i zla“ u kojem su narodnjaci pozitivci, a namjesnik negativac. Takvo tumačenje ne bi imalo previše veze sa stvarnošću.

Ako je vjerovati onome što je Jovanović pisao sebi nadređenim osobama u Beč, a nema razloga ne vjerovati, jer se radilo o tajnim spisima koje javnost nije mogla čitati, on je bio motiviran željom da uprava u Dalmaciji funkcionira na najbolji mogući način. Vjerovao je da je proširenje uporabe njemačkog jezika i postavljanje činovnika koji dobro poznaju taj jezik, put prema tome. Na ovom mjestu se dobro prisjetiti izjave *Narodnog lista*, koji je u vrijeme kad je Jovanović imenovan namjesnikom pisao da vojnik ne može biti dobar namjesnik, jer su vojnici odgajani za disciplinu i zapravo nisu dovoljno „fleksibilni“ da bi mogli na dobar način upravljati pokrajinom. Jovanović je u stupio na dužnost dalmatinskog namjesnika nakon što je nekoliko desetljeća bio vojna osoba, i to vrlo kvalitetna i uspješna. Vojska ne samo da traži disciplinu, nego traži i učinkovitost. Vodeći se takvim načinom razmišljanja, Jovanović je htio i u dalmatinsku upravu uvesti najveću moguću učinkovitost i pritom je imao različitu ideju od

³⁶⁵ Brzopisna izvješća 1884., 146.

³⁶⁶ MARKUS, Tomislav, 1994, 81-82.

narodnjaka o tome što to znači. Oni su vjerovali da je rješenje potpuno pohrvaćenje uprave i maksimalna afirmacija hrvatskog jezika i narodnosti u Dalmaciji, a on je mislio nešto drugo i nije neobično da se dogodio sukob, kojem su sigurno kumovale i povrijeđene taštine, na koje je malotko na ovom svijetu imun. Međutim, ne treba misliti da je u tom sukobu Jovanović bio isključivi „agresor“, a narodnjaci isključive „žrtve“. On jest imao veću moć od njih, ali oni mu nisu ostajali dužni, nego su uzvraćali onoliko koliko su mogli. Naposljetku su odnijeli pobjedu u sukobu iskoristivši odnos snaga u Carevinskom vijeću, odnosno činjenicu da su tadašnjoj austrijskoj vladi trebali njihovi glasovi. Premijer Taaffe je tada naredio Jovanoviću promjenu politike i on je pristao na to, zato što je kao iskusan i kvalitetan vojnik znao da mora poslušati onoga tko je u hijerarhiji vlasti iznad njega. Njegov odnos prema narodnjacima tada je postao suradnički i narodnjaci su od tog odnosa definitivno profitirali, a vjerojatno bi profitirali i više da je Jovanović dulje poživio, ali preminuo je u prosincu 1885. godine. Odnos tih dviju strana, narodnjaka i Jovanovića, kretao se od sukoba do suradnje i ako se Jovanovića, gledajući iz hrvatske perspektive, može „demonizirati“ zbog prve faze tog odnosa, također ga se može i hvaliti zbog politike koju je vodio u kasnijoj fazi svojeg namjesničkog mandata u Dalmaciji.

Iako je sukob s dalmatinskim namjesnikom Jovanovićem poljuljao njihov odnos s vladom premijera Taaffe, narodnjaci ipak toj vladi nisu uskratili podršku. Nisu joj ju uskratili jer su smatrali da je ostanak u toj vladi ipak bolja opcija i s obzirom na uspjehe koje su u toj borbi ostvarili, može se reći da su ipak dobro odabrali, odnosno da su odabrali najbolju opciju koju su imali. Narodnjaci su ipak bili svjesni da Taaffeova vlada neće ispuniti njihov glavni cilj, sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom. Tako je Klaić u travnju 1883. godine pisao Strossmayeru da su narodnjaci uvjereni da nema spasa izvan sjedinjenja, ali da je zbog nesretnog hrvatsko-srpskog razdora opasno otvarati to pitanje u Saboru, jer bi Srbi bili protiv, a to bi koristilo Nijemcima i Mađarima. Klaić je tada rekao da će držanje narodnjaka po tom pitanju ovisiti o okolnostima.³⁶⁷ Okolnosti su bile takve da nije pokrenuta nikakva akcija za sjedinjenje, a narodnjaci su i dalje nastavili podržavati Taaffeovu vladu, iako nisu ostvarili ni sjedinjenje ni pohrvaćenje dalmatinskih državnih ureda. Tako je bilo jer je u stranci prevladalo mišljenje da bi uskrata podrške vladi ugrozila sve dotadašnje stečevine. Narodnjaci su neke uspjehe ipak ostvarili, a podrška koju su im u sukobu s namjesnikom Jovanovićem pružili desnica Carevinskog vijeća i sam premijer Taaffe dokaz su da su oni toj parlamentarnoj većini i toj vladi trebali, ali da se preko nekih granica ipak nije željelo prijeći.

³⁶⁷ MACAN, Trpimir, 1971, 478-479.

Narodnjaci su pristali na tu političku igru nadajući se da će okolnosti jednom biti povoljnije i da će se tada ostvariti pohrvaćenje dalmatinskih državnih ureda i sjedinjenje pokrajine s banskom Hrvatskom. Ipak, nisu svi pripadnici Narodne stranke bili jednako skloni takvoj politici, a ta će neslaganja unutar stranke doći do izražaja prilikom političkih previranja u Splitu sredinom osamdesetih godina.

POLITIČKA PREVIRANJA U SPLITU OSAMDESETIH GODINA

Značaj Splita u narodnjačkoj ideologiji

Narodna stranka je 1870. godine osvojila vlast na razini austrijske pokrajine Dalmacije i tu joj vlast sve do kraja austrijske uprave nad pokrajinom nitko nije uspio oduzeti. Ipak, na lokalnoj razini je na nekim mjestima još uvijek bila u opoziciji. Dva najznačajnija grada u tadašnjoj Dalmaciji bili su Zadar kao glavni i Split kao najmnogoljudniji grad u pokrajini. U tim dvama gradovima su autonomaši držali lokalnu vlast i nakon što su narodnjaci osvojili većinu u Dalmatinskom saboru. Tako se najjača politička stranka u pokrajini, a Narodna stranka je nakon osvajanja većine u Dalmatinskom saboru to bila, dugo borila za osvajanje lokalne vlasti u dvama najznačajnijim dalmatinskim gradovima. Zadar narodnjaci nikad nisu uspjeli osvojiti, a u Splitu su vodili žestoku borbu iz koje su naposljetku izašli kao pobjednici, osvojivši većinu na općinskim izborima 1882. godine. Te je godine hrvatska opcija došla na vlast u najvećem dalmatinskom gradu.

Ti lokalni izbori iz 1882. godine bili su kulminacija borbe za Split koju su narodnjaci vodili još od početka ustavnog razdoblja u austrijskoj Dalmaciji. Ta borba nije bila isključivo politička. Uoči narodnog preporoda Split je imao društvenu strukturu uobičajenu za dalmatinske primorske gradove tog vremena. Na vrhu društvene piramide nalazio se građanski sloj obrazovan na talijanskom jeziku i zadojen talijanskom kulturom. Taj je sloj bio potpuno otuđen od okolnog seoskog stanovništva koje je govorilo hrvatski jezik i živjelo drugačijim životom od gradskog stanovništva. Spomenuti građanski sloj bio je sastavljen od posjednika, činovnika, odvjetnika, liječnika, profesora, svećenika, trgovaca, obrtnika i zanatlija, pomoraca, težaka, ribara, fizičkih radnika, kućnih slugu i drugih društvenih skupina, a značajno je i to da je na snazi još uvijek bio kolonat i da su mnogi pučani, posebno težaci iz gradske okolice, bili gospodarski ovisni o gradskim posjednicima. Stoga su se austrijske vlasti oslanjale na uzak oligarhijski sloj kojeg su činili doseljenici i odnarođeni ljudi domaćeg podrijetla. Taj najviši sloj građanstva bio je uzor nižem građanstvu te ga je ono često oponašalo, koristeći u svakodnevnom govoru mješavinu iskrivljenog talijanskog jezika i hrvatskih riječi.³⁶⁸

Budući da je na početku narodnog preporoda pobornika narodnjačkih ideja u Splitu bilo svega četrdesetak, narodnjaci su morali privući što veći broj ljudi hrvatskoj nacionalnoj ideologiji. U

³⁶⁸ OBAD, Stijepo, 1984, 7-8.

tu svrhu su osnovali Slavjansku narodnu čitaonicu, a koristili su i knjižaru Vida Morpurga³⁶⁹, koji će dugo biti jedan od vodećih splitskih narodnjaka. Sedamdesetih godina se Split počeo snažnije gospodarski razvijati, a da bi osvojili vlast u njemu, narodnjaci su morali na svoju stranu privući niže slojeve gradskog i prigradskog stanovništva. Točnije, morali su osloboditi sve koji su bili ovisni o kapitalu vladajućih autonomaša i privući ih političkom hrvatstvu. Zbog toga su osnovali više gospodarskih i kulturnih ustanova, a vodeću ulogu u narodnom pokretu u Splitu preuzeo je Gajo Bulat³⁷⁰, koji je vođom splitskih narodnjaka postao nakon što je njihov dotadašnji vođa Kosto Vojnović preselio u Zagreb.³⁷¹

Dugogodišnji načelnik autonomaške splitske općine bio je Antonio Bajamonti³⁷², za narodnjake izuzetno negativna ličnost. Da bi osvojili vlast u gradu, morali su okrenuti stanovništvo protiv njega i privući ga sebi, a to nije bilo jednostavno za izvesti, jer su mnogi Splitsani o Bajamontiju imali dijametralno suprotan stav od onog kojeg su imali narodnjaci. Taj stav je opisao G. Novak riječima: „Lijepom pojavom, briljantnim govorima, požrtvovnošću za dobro splitskoga puka, nesebičnošću i nadasve korektivnim životom, svojim vezama s ljudima iz puka čijoj je djeci na krstikama kumovao, bio im kum na vjenčanjima i prisustvovao njihovim svadbama, ulazio u njihove bratovštine, Bajamonti je za ogromnu većinu Splitsana idol, a za sve autonomaše Dalmacije jedini pozvani vođa, cijenjen, čašćen, veličan kao nitko u Dalmaciji ni prije ni poslije njega.“ Bajamonti je za Split zaista učinio velike stvari. Nakon što je postao gradonačelnik, obećao je da će modernizirati grad i u tu svrhu je poduzeo čak 28 projekata.³⁷³ Tako zaslužna i omiljena političara narodnjaci nisu mogli lako srušiti s vlasti, ali prilika im se ipak ukazala.

Da stvari za Narodnu stranku u Splitu idu nabolje, nagovijestio je *Narodni list* pišući o rezultatima izbora za Carevinsko vijeće 1879. godine. To su oni izbori na kojima su

³⁶⁹ Vid Morpurgo (Split, 1838. – Split, 1911.). Jedan od vođa Narodne (hrvatske) stranke u Splitu, inače podrijetlom Židov. Od 1860. godine vlasnik knjižare koja je služila kao okupljalište hrvatske preporodne inteligencije. Također i industrijalac, jedan od osnivača, a kasnije i predsjednik Prve pučke dalmatinske banke te predsjednik splitske Trgovačko-obrtničke komore. Više o njemu u: KEČKEMET, Duško, 1963.; Morpurgo, Vid

³⁷⁰ Gajo Filomen Bulat (Supetar na Braču, 1836. – Beč, 1900.). Po zanimanju odvjetnik. Od sredine sedamdesetih vođa narodnjaka u Splitu. Najzaslužniji za narodnjačko osvajanje vlasti u splitskoj općini 1882. godine. Narodnjački zastupnik u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću. Načelnik splitske općine od 1885. do 1893. godine, a od 1896. godine do smrti predsjednik Dalmatinskog sabora. Više o njemu u: TUDOR, Gordana, 2018.; PERIĆ, Ivo, 1980c.; BULAT, Gajo, 1995.

³⁷¹ OBAD, Stijepo, 1984, 9-11.

³⁷² Antonio (Ante) Bajamonti (Split, 1822. – Split, 1891.). Po zanimanju liječnik. Jedan od najistaknutijih dalmatinskih autonomaša, isprva pobornik ideje o postojanju slavo-dalmatinske nacije, a kasnije se priklonio talijanskoj nacionalnoj ideologiji. Autonomaški zastupnik u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću. Načelnik splitske općine od 1860. do 1880. godine. Više o njemu u: KEČKEMET, Duško, 2007.; JURKOVIĆ, Vana, 2019.; BAJAMONTI, Ante (Antonio).

³⁷³ JURKOVIĆ, Vana, 2019, 213-215.

narodnjaci osvojili osam od devet dalmatinskih mandata, a onaj jedan preostali je pripao Gustavu Ivanicsu, iza kojeg su stajali udruženi Srbi i autonomaši. Pišući o rezultatima tih izbora, narodnjačko glasilo je posebno pohvalilo Split, pišući da tamo Bajamontijevi protivnici donedavno nisu smjeli niti šetati po ulici, a da su sada autonomaši jedva osvojili nešto glasova.³⁷⁴ Bajamonti je počeo gubiti popularnost u Splitu uvelike zahvaljujući sve češćim neredima koje su u Splitu izazivali beršaljeri, pripadnici gimnastičkog društva koji su sebe nazivali „italianissimi“ iako se uglavnom radilo o Varošanima koji uopće nisu znali talijanski jezik. To je društvo svojim napadima na splitske narodnjačke prvake i druge građane narušilo popularnost koju je Bajamonti uživao kod građanstva, trgovaca, obrtnika i zanatlija, ali i dalje su o njemu bili ovisni neki težaci, posebno u Velom Varošu. Sukobi su se posebno zaoštrili nakon što je 1880. godine Beč odobrio pohrvaćenje dviju splitskih srednjih škola; gimnazije i realke.³⁷⁵ Budući da su iredentistički obojeni nasilni iskazi postali sve češći te da su u nekima od njih napadnuti i pripadnici vojske, bečke vlasti su odlučile reagirati i urediti prilike u gradu.³⁷⁶ Narodnjacima se tada ukazala prilika za osvojiti vlast.

U vrijeme najvećih nereda u Splitu, *Narodni list* je uporno ponavljao dvije misli. Prva je da je isključivi krivac za te neredе Bajamonti, a druga je ta da je austrijska vlada dužna reagirati raspuštanjem općinske vlasti na čijem je on čelu. Pišući o učestalim neredima nakon pohrvaćenja splitskih srednjih škola, narodnjačko glasilo je navodilo da je u Splitu hajdučija postala svakodnevna pojava i da nijedan narodnjak više ne može proći ulicom bez straha da će ga negdje pretući neka potkupljena osoba. Dodalo je da u Splitu nije moguće održati nijedan važniji javni događaj bez da mirni građani i prolaznici budu zasuti kamenjem. Prema shvaćanju *Narodnog lista*, te neredе potiče općinsko redarstvo, odnosno sam Bajamonti, koji je to redarstvo čak stavio na raspolaganje „iredentistima“ koji su isplanirali napad na Gaju Bulata i njegovu suprugu. Ipak, taj napad su osujetili narodnjaci. *Narodni list* je otvoreno optuživao Bajamontija da radi za iredentu, odnosno da u Splitu provodi talijanizaciju ne na korist Austrije, nego na korist Italije.³⁷⁷

³⁷⁴ Iza pobjede, *Narodni list*, broj 55, 16. 7. 1879. Ipak, to nije bila istinita tvrdnja. Bajamonti je bio kandidat u kuriji gradova u izbornom kotaru Split-Makarska-Dubrovnik-Herceg Novi-Perast-Kotor. Narodnjački kandidat bio je budući splitski načelnik Dujam Rendić-Miočević. On je ukupno osvojio 573 glasa, dok ih je Bajamonti sakupio 456. Jedini gradovi koji su Bajamontiju dali većinu glasova bili su Split i Kotor. U Splitu je pobijedio sa 143 glasa prednosti pred Rendić-Miočevićem. (PERIĆ, Ivo, 1990, 179-180.)

³⁷⁵ Narodnjaci su to uspjeli izboriti zahvaljujući svojoj suradnji s austrijskom vladom premijera Taaffeja. Više o toj suradnji u poglavlju „Ulazak narodnjaka u Hohenwartov klub u Carevinskom vijeću“.

³⁷⁶ OBAD, Stijepo, 1984, 12-13.

³⁷⁷ Neredi u Spljetu, *Narodni list*, broj 28, 10. 4. 1880.; Spljet, 7. travnja, *Narodni list*, broj 29, 14. 4. 1880.

Narodni list nikada nije štedio svoje političke protivnike niti je o njima govorio u rukavicama. Tako su u vrijeme splitskih nereda u tom listu redovito objavljivani dopisi u kojima se iz prve ruke izvještavalo o prilikama u najnaseljenijem dalmatinskom gradu. U jednom od tih dopisa se tvrdilo da u Splitu postoji nepremostivi jaz između Hrvata i talijanaša odnosno „puljičke fukare“³⁷⁸ i da je to zapravo jaz između poštenjaka i zločinaca. Borba među njima izgleda tako da je na jednoj strani narod od Raba do Spiča koji se veseli i na razne načine iskazuje zahvalnost caru, zastupnicima i namjesniku za pohrvaćenje splitskih srednjih škola, a na drugoj strani stoji šaćica potkupljenih koji napadaju splitske rodoljube i koji preko listova *Il Dalmata* i *L'Avvenire*, tobožnjih nositelja talijanske kulture, prosipaju najgore uvrede na račun hrvatske narodnosti i jezika. *Narodni list* je pisao da su ne tako davno talijanaši bili snažni, a da danas više nemaju snage za ustavnu borbu pa se njihova preostala četa preobrazila u proste napadače i ubojice, što je prirodni tijek razvoja stranke čiji je program zatiranje narodnih pravica.³⁷⁹

Što se tiče uloge austrijske vlade u zbivanjima u Splitu, dopisnik *Narodnog lista* je pisao da svjesni Splićani znaju što radi „Ćaća“³⁸⁰ i da mole namjesnika da im pošalje izvanrednog povjerenika koji će smiriti nered, jer općinskim redarstvom upravlja Bajamonti, a carski oružnici nemaju mogućnosti baš uvijek primjerenom reagirati. Spomenuti dopisnik nije smatrao da su neredi izraz volje većine Splićana, nego da iza njih stoji desetak „smutljivaca“, a da se preko stotinu rodoljuba žalilo kotarskom poglavaru na postupanje općinskog redarstva. *Narodni list* je u raznim prigodama pozivao vladu na odlučno djelovanje u svrhu zaustavljanja nereda, odnosno na raspuštanje autonomaške općinske vlasti u Splitu. Taj zahtjev je argumentirao tvrdnjama da je Split sa svojim neredima iznimka u inače mirnoj i zakonu odanoj Dalmaciji i da se takve stvari ne bi smjele događati u ustavnoj državi. U slučaju da vlada ne stane na kraj neredima, pisao je *Narodni list*, moglo bi ispasti da su u pravu oni koji smatraju da toj vladi ti neredi iz nekog razloga odgovaraju. Osim nereda, *Narodni list* je kao razlog za raspuštanje splitske općinske vlasti navodio i ogromne financijske malverzacije, ističući gradski vodovod, željeznicu i luku kao primjere lošeg upravljanja gradom. Govor o toj

³⁷⁸ „Puljiz“ je u Dalmaciji bio pogrdan izraz za Talijane iz Italije. Taj izraz u doslovnom značenju označava stanovnike pokrajine Apulije, koja se na talijanskom jeziku zove Puglia, a u ovom kontekstu se na temelju logičke figure pars pro toto tim izrazom označavaju svi stanovnici Italije. Razlog je vjerojatno taj što su stvarni Puljizi zbog svoje trgovačke djelatnosti bili dobro poznati u Dalmaciji, tako da su uzeti kao sinonim za sve Talijane.

³⁷⁹ Spljet, 19. travnja, *Narodni list*, broj 32, 24. 4. 1880.; Snaga talijanštine u Dalmaciji, *Narodni list*, broj 35, 5. 5. 1880.

³⁸⁰ To je bio nadimak koji su Bajamontiju dodijelili Splićani.

temi narodnjačko glasilo je zaključilo izjavom da austrijska vlada mora raspustiti splitsku općinu jer je Bajamontiju mjesto na optuženičkoj klupi.³⁸¹

Apeli narodnjaka prema vladi su urodili plodom te je splitska općinska vlast naposljetku 1880. godine zaista raspuštena. Bajamonti je smijenjen s položaja načelnika, a na njegovo mjesto je postavljen vladin komesar koji je obnašao tu dužnost do novih lokalnih izbora. Oni su održani 1882. godine i na njima je pobjedu odnijela Narodna stranka. Narodnjaci su tada po prvi put osvojili vlast u najmnogoljudnijem dalmatinskom gradu. Iz pisanja *Narodnog lista* uoči i nakon tih izbora može se zaključivati o značaju koji su narodnjaci pridavali Splitu. Tako je narodnjačko glasilo nakon što je Bajamontijeva općinska vlast raspuštena pisalo da splitsko pitanje nije samo lokalno, nego da se tiče cijelog naroda. To je pitanje vraćanja Splita na onaj put koji je za njega ispravan, a to je hrvatski put u kojem on treba biti uzor drugim gradovima. Bajamonti je upropastio splitsku općinu, poremetio mir i red u gradu, osramotio ime grada i pokušao ga odvesti od narodnog puta. Svi ga rodoljubi stoga preziru, a ako su splitski rodoljubi bili najaktivniji u borbi protiv njega, to je zato što je on rasipao njihov novac, njima nametao poreze i podupirao nered koji su se događali pred njihovim očima. Njih je najviše boljelo što Split igra drugotnu ulogu, iako bi trebao biti prvi. Nešto kasnije *Narodni list* je pisao da je Split nakon rušenja Bajamontija oslobođen i oduševljen narodnim duhom te da će oživjeti i s hrvatskim barjakom u ruci zauzeti mjesto na čelu dalmatinskih gradova. Tada će biti jasno koliko je značajan njegov položaj, posebno u kontekstu oslobođenja Istoka. Sada se treba voditi geslom reda i štednje, jer će samo tako Split biti grad velike i narodne budućnosti.³⁸²

Narodnjaci su smatrali Split po tradiciji hrvatskim gradom, a razdoblje autonomaške općinske vlasti predvođene Bajamontijem su promatrali kao anomaliju koju na nadolazećim lokalnim izborima treba ukloniti. Stoga je i *Narodni list* često pisao o izvođenju Splita na pravi put. Tako je uoči izbora pisao da je taj grad dosad zaostajao u narodnoj borbi zbog autonomaša, poduprtih od doseljenih i odnarođenih kruhoboraca, ali da se onaj tko poznaje splitsku povijest, dvanaest stoljeća hrvatstva u njemu i poštenje njegovih stanovnika, mora čuditi što taj grad, grad Marulića i Botića³⁸³, slavni i krvavi hrvatskih uspomena, nije ranije poslušao

³⁸¹ Spljet, 10. travnja, *Narodni list*, broj 32, 24. 4. 1880.; Snaga talijanštine u Dalmaciji, *Narodni list*, broj 35, 5. 5. 1880.; Opet o neredima u Splitu, *Narodni list*, broj 66, 25. 8. 1880.; I još o neredima u Splitu, *Narodni list*, broj 67, 28. 8. 1880.; Napadaji na život u Splitu, *Narodni list*, broj 72, 15. 9. 1880.; Obćina Splitska, *Narodni list*, broj 72, 15. 9. 1880.; Obćina Splitska, *Narodni list*, broj 74, 22. 9. 1880.

³⁸² Još o razpustu splitske obćine, *Narodni list*, broj 88, 10. 11. 1880.; Zamašna pitanja III., *Narodni list*, broj 77, 2. 10. 1880.

³⁸³ Luka Botić (Split, 1830. – Đakovo, 1863.). Književnik i političar. Više o njemu u: BOTIĆ, Luka.

glas koji ga je pozivao na pristupanje narodnom kolu i preuzimanje vodećeg mjesta u njemu. Budući da se na izborima biralo između narodnjačke, odnosno hrvatske ideje i povratka Bajamontija na vlast, *Narodni list* je tumačio razliku između tih dvaju izbora. Pisao je da izbor Bajamontija znači nijekanje prošlosti i odricanje od budućnosti, dok narodna općina znači pobjedu narodne misli, narodnih prava i postavljanje Splita na čelo Dalmacije te njegov moralni i materijalni oporavak i napredak. Dodao je da odsad Split mora biti taj grad iz kojeg će kretati svaka plemenita misao i osjećaj koji okuplja narod na slavne pobjede za svoja prava.³⁸⁴

Narodna stranka je formirala izborni odbor da bi rukovodio aktivnostima stranke na splitskim općinskim izborima. Taj se odbor obratio biračima proglasom u kojem je izražena dobrodošlica u narodnjačke redove svakom stanovniku splitske općine kojem je javni interes ispred osobnog, koji želi razvitak naroda i koji poštuje narodne svetinje, a to su običaji, jezik i vjera. Odbor je kao svoje načelo istaknuo umjerenost i najavio da će u slučaju pobjede na izborima narodnjaci nastojati uspostaviti mir i slogu, ali je naglasio da ipak prije svega treba prepoznati hrvatstvo splitskog puka i svu općinsku upravu podesiti prema tome. Nakon što su carskom naredbom pohrvaćene splitske srednje škole, prva zadaća nove općinske uprave bit će uvođenje hrvatskog kao nastavnog jezika i u pučke škole bez uklanjanja talijanskog jezika, da bi se djeca što bolje pripremila za srednje škole. Također je u proglasu izbornog odbora navedeno i to da se općina može financijski oporaviti samo ako nova uprava bude poštena i ispravna. Stoga je potrebno izraditi novu financijsku osnovu, isplatiti dugove i provesti javne radove. Pritom je odbor naglasio da će se u odnosima s pokrajinskom i središnjom vladom držati načela općinske slobode, ali da će uvijek složno raditi s državnim vlastima na opću korist. Odbor je naveo da se današnje vlade drži bez ikakvih osobnih namjera i licemjerstva te da će tražiti od svojih sugrađana vjernost i odanost prema našem prejasnom vladaru od kojeg se, kao od najboljeg prijatelja, nada miru i blagostanju.³⁸⁵

Same izbore *Narodni list* je najavio pišući da dugo nije bilo ovako značajne borbe. Radi se o borbi između „dobrog hrvatskog naroda“ i njegovih „prekomorskih nametnika i domaćih izroda“. Zadnja takva borba koja se vodila u Splitu bila je borba između hrvatskog i latinskog jezika u srednjem vijeku. Opisujući protivnike narodnjaka na splitskim izborima, *Narodni list* je pisao da su se svi podliji i pokvareniji čimbenici u pokrajini okupili pod barjakom „splitskog rasipnika“ Bajamontija da bi i dalje prkosili narodu i cjepkali ga u vlastitoj kući.

³⁸⁴ Pred izbore, *Narodni list*, broj 40, 24. 5. 1882.; U oči Splitskih izbora, *Narodni list*, broj 49, 28. 6. 1882.

³⁸⁵ Birači Obćine Splitske!, *Narodni list*, broj 50, 1. 7. 1882.

Preciznije, u pitanju su ostaci stare dalmatinske birokracije, posebno neki činovnici splitskog Okružnog suda, pa razni novi i stari narodni raskolnici i „kržljavi“ *Il Dalmata* iza kojeg stoji zadarski načelnik. Nasuprot tog „bolesnog čopora“ dostojanstveno stoji hrvatski narod Splita kojeg podupiru poštene i pravedni ljudi iz cijele Dalmacije. Da splitske izbore ne smatra samo lokalnim pitanjem *Narodni list* je potvrdio pišući u najavi izbora da je taj grad pravo srce Dalmacije i da o njemu ovisi naša bolja budućnost. Prvi i najveći grad pokrajine više ne smije biti sablazan cijelom narodu. Stoga splitski izbori jako utječu na narodnu budućnost, te će nakon njih ili nastupiti razdoblje reda i mira, ili tko zna koliko dugo razdoblje daljnjih neplodnih borbi i bratskog razdora. Kada su splitski izbori okončani pobjedom Narodne stranke, stranačko glasilo je započelo prigodni članak citatom iz Biblije koji govori o povratku razmetnog sina i dodalo da je to prvi put nakon krunjenja hrvatskog kralja u crkvi sv. Petra na Lučcu 805 godina ranije³⁸⁶ da se Split osvijestio i stresao sa sebe ropstvo talijanštine. Hrabra četa splitskih rodoljuba predvođena „vrlim“ Bulatom nakon dvadeset godina borbe junački je svladala najžešću silu tuđinstva u Dalmaciji. Iako je Bajamonti poražen, *Narodni list* nije pozivao na odmazdu prema njegovim pristašama, nego na opću slogu. Pisao je da je kamen smutnje nestao i da sada svi, i pobjednici i poraženi, trebaju jedni drugima pružiti bratske ruke jer su svi sinovi jedne domovine. Narodnjački list je istaknuo da pobjedom narodne ideje u Splitu nastupa novo razdoblje u dalmatinskoj povijesti. Taj grad postaje centar narodnog preporoda na moru i pobjeda treba osvijestiti i stare i nove odmetnike. Svi se sada trebaju složiti u radu za opće dobro vođeni neograničenom ljubavlju prema domovini i svijetloj kruni.³⁸⁷

U borbi za osvajanje lokalne vlasti u Splitu narodnjaci su tom gradu pripisivali vodeće mjesto u narodnom preporodu u Dalmaciji. Budući da svaki politički pokret treba neko središte, trebao ga je i narodnjački pokret u Dalmaciji, a Split se narodnjacima činio kao najbolji grad za preuzeti tu ulogu. Prije svega, radilo se o najvećem i najnaseljenijem gradu u pokrajini, te je stoga bilo za očekivati da upravo on bude središte narodnjačkih aktivnosti. Formalni glavni grad austrijske Dalmacije bio je Zadar, ali narodnjacima su šanse za osvajanje vlasti u njemu većinu vremena bile vrlo male. U Zadru je vodeću ulogu imala austrijska birokracija, a ona nije bila sklona narodnjačkim idejama. Također, budući da se cijelo vrijeme radilo o ideji „narodnog preporoda“, a to znači obnove snage koju je hrvatski narod nekoć imao, narodnjaci su se pozivali i na povijesni značaj Splita, odnosno na položaj tog grada u srednjovjekovnoj

³⁸⁶ Autor tog članka je očito smatrao da se kralj Zvonimir okrunio na tom mjestu.

³⁸⁷ Borba u Splitu, *Narodni list*, broj 53, 12. 7. 1882.; Slava preporodjenom Splitu!, *Narodni list*, broj 56, 22. 7. 1882.

samostalnoj hrvatskoj državi, barem onako kako su oni taj položaj doživljavali. Ne treba zanemariti niti gospodarsku stranu priče. Budući da je Monarhija nedugo prije pobjede narodnjaka u tom gradu okupirala Bosnu i Hercegovinu i da se vjerovalo u skoro rješenje istočnog pitanja, pojavila se prilika za dodatno gospodarsko jačanje Splita nakon onoga koje se dogodilo sedamdesetih godina. Zbog svojeg položaja na Jadranu i svoje luke, Split je mogao postati središte za trgovinu između Monarhije i Istoka. To bi bio značajan izvor moći za onoga tko bi pritom držao vlast u gradu. Narodnjaci su svakako htjeli i gospodarski uzdići Dalmaciju te su vjerovali da im osvajanje vlasti u Splitu može pomoći u tome. Sve su to razlozi zbog kojih su upravo taj grad stavljali na prvo mjesto među dalmatinskim gradovima.

Čvrstoća narodnjačke vlasti u Splitu

Ipak, nakon što su osvojili splitsku općinu, narodnjaci nisu automatski postali dominantna sila u gradu. Svrgnuti načelnik Bajamonti bio je izuzetno popularan među pukom, a narodnjaci su nastupali kao njegovi protivnici. Iako su ga nastojali ocrniti u svakoj prilici, nisu mogli očekivati da će splitski puk preko noći prestati podupirati čovjeka kojeg su mnogi pripadnici tog puka gotovo idolizirali. Ključno pitanje povezano s narodnjačkim osvajanjem vlasti u Splitu jest kolika je bila uloga austrijske vlade, odnosno bi li narodnjaci na općinskim izborima 1882. godine uspjeli pobijediti da im ta vlada nije pružila otvorenu podršku. O toj temi je nakon izbora progovorio narodnjak koji je predvodio borbu za Split, Gajo Bulat. U pismu Mihovilu Pavlinoviću on je pisao o držanju vladina povjerenika Josipa Antonietija, kojeg je tom prilikom nazvao svojim prijateljem. Iako je inače bio blizak s narodnjacima, protivio se raspuštanju splitske općinske vlasti i samo zahvaljujući napadu izgreznika na vojnike i lobiranju Miha Klaića kod tadašnjeg dalmatinskog namjesnika Rodića, donesena je odluka o raspuštanju općinske uprave. Nakon toga je Antonietti otežao sa stvarnim raspuštanjem, što je pomoglo Bajamontiju i otežalo narodnjacima. Bulat je u svojem pismu govorio i o drugim slučajevima kada je Antonietti išao na ruku splitskim autonomašima, a jedan od tih slučajeva je bio kada je nakon rušenja Bajamontija na mjesto vladina komesara postavio narodnjacima nesklona Alessandra Nallinija. Iako su narodnjaci tražili da ga smijeni, on nije htio te je samo zahvaljujući intervenciji namjesnika Jovanovića na mjesto vladina komesara postavljen narodnjacima skloni Emil Ragazzini. Bulat je otvoreno pisao Pavlinoviću da je pitanje bi li bez te namjesnikove intervencije narodnjaci dobili splitske općinske izbore. Također, kada su pripadnici bivše općinske vlasti podnijeli žalbu Upravnom sudu na rezultate izbora, vladin povjerenik Antonietti i namjesnički savjetnik Seifert su smatrali da treba odgoditi izbor načelnika i općinske uprave te je samo zahvaljujući Bulatu i

splitskom kotarskom poglavaru Conradu nova općinska vlast izabrana prije rješenja žalbe, koja će, prema Bulatovim riječima, biti riješena tko zna kad.³⁸⁸

Austrijskoj vladi nisu odgovarali sve češći iredentistički iskazi u Splitu, jer je iredentizam od osamdesetih godina bio sila koja je opasno prijetila opstanku Monarhije. Značajan trenutak u njegovu razvoju dogodio se u rujnu 1882. godine, kada je iredentist Guglielmo Oberdan pokušao atentat na cara Franju Josipa u Trstu. To nije bio vrhunac iredentizma, nego će on i dalje jačati i predstavljati opasnost za Monarhiju. Nakon raspuštanja autonomaške splitske općinske vlasti, Beč je pokušavao podrškom narodnjacima suzbiti iredentistička nastojanja u Splitu. Zahvaljujući tome je Bulat uspio prilagoditi izborni zakon da bude više po mjeri narodnjacima, došlo je do promjene na mjestu vladina komesara, a Bulat je uspio organizirati glasovanje i na dvama seoskim biralištima, jer je znao da mnogi seoski birači neće htjeti doći na glasovanje u grad zbog straha od autonomaša. Podršku narodnjacima su pružili i kotarski poglavar Conrad te splitski biskup Kalogjera, koji su tražili od činovnika odnosno svećenstva da glasuju za njih. Narodnjaci su se nadali da će ih podržati i niži slojevi, kod kojih je sve više jačala hrvatska svijest, kao i mnogi bogatiji građani koji su se okretali od Bajamontija.³⁸⁹

Glavnu ulogu u osvajanju splitske općine kod narodnjaka imali su Gajo Bulat i Vid Morpurgo. Prvi je bio istaknutiji, dok je drugi više djelovao iz pozadine. Njih dvojica su vodili cijelu izbornu kampanju i odabrali izbornike. Da bi doskočili činjenici da narodnjaci još uvijek nisu uživali podršku većine splitskih birača, Bulat i Morpurgo su se, poput njihovih protivnika autonomaša, znali poslužiti i nečasnim sredstvima poput potkupljivanja još uvijek neosviještenih birača.³⁹⁰ Naposljetku su na izborima 1882. godine narodnjaci osvojili 28 mandata u općinskom vijeću, dok su ih autonomaši osvojili osam. Narodnjaci su odnijeli pobjedu u prvom i drugom izbornom tijelu, a autonomaši su dobili glasove gospodarski ovisnih pučana i težaka. Da narodnjačka pobjeda nije bila plebiscit, dokazuje činjenica da je apstinirala gotovo polovica birača u svim trima izbornim tijelima.³⁹¹

Narodnjacima je austrijska vlada pomogla osvojiti vlast u Splitu, a velik broj birača koji su odbili glasovati znak je da je u tom gradu i dalje živio nemali broj ljudi koji se nije potpuno slagao s narodnjačkom ideologijom i politikom. To dovodi do sljedećeg važnog pitanja, a to je u kolikoj mjeri je narodnjačka odnosno hrvatska ideja bila ukorijenjena u Splitu u vrijeme kad

³⁸⁸ PALAVRŠIĆ, Ante – ZELIĆ, Benedikta, 1962, 389-390.

³⁸⁹ OBAD, Stijepo, 1984, 13.

³⁹⁰ KEČKEMET, Duško, 1963, 57.

³⁹¹ OBAD, Stijepo, 1984, 13-14.

je Narodna stranka osvojila vlast na općinskim izborima. O tome najbolje mogu posvjedočiti ljudi koji su u to vrijeme živjeli u Splitu. Prvi kandidat za svjedoka je Ivan Bulić, nećak kasnijeg narodnjačkog zastupnika don Frane Bulića, koji je pohađao splitsku gimnaziju od 1880. do 1888. godine, što znači da je pripadao prvoj generaciji učenika te gimnazije koja je maturu polagala na hrvatskom jeziku. Povodom pedesete obljetnice mature on je u posebnoj brošuri iznio svoja iskustva iz tog razdoblja života.

Ivan Bulić, koji je na školovanje u Split stigao iz rodnog Vranjica, ovim riječima je opisao taj grad u vrijeme svojeg preseljenja u njega: „Nije Split bio ni za trećinu sadašnjega. Na sve četiri strane svršavao je opkoljen pitomim i uzorno obrađenim poljem po vrijednom i najzgodnijem hrvatskom težaku iz četiri splitska varoša (predgrađa): Velog Varoša, Luća, Manuša i Dobroga, što poput obruča stiskahu i zatvarahu sredicu grada. A u toj su zatvorenoj sredici gospodovala dobrim dijelom tuđa ili otuđena „gospoda“ i držala svu vlast, sa školama i uredima talijanskim. Taj većinom otuđeni gospodski „enclave“, držao je u svojoj vlasti sav javni život. Ta sredica grada sivala je nešto preko zidova Dioklecijanove palače i bila kao zarobljena od najčišćeg okolnoga hrvatskog življa.“ Bulić se prisjećao i Bajamontija, za kojeg je tvrdio da se većina varošana nesvjesno zanosila njime i zaostajala za ostatkom Dalmacije u narodnom osviještenju. Uzrok takvom zanosu Bulić je vidio u činjenici da je Bajamonti zaista bio jako zaslužan za materijalni napredak Splita.³⁹²

Budući da je pripadao prvoj generaciji polaznika pohrvaćene splitske gimnazije, Ivan Bulić je pisao da su on i njegovi školski kolege bili ponosni i svjesni da su „barjaktari hrvatstva“ i da su u njih uprte i oči naroda i zazor protivnika. Ulogu te generacije u narodnom preporodu Splita opisao je ovako: „Jedno samo napominjem, da je ova generacija nastavila rad prvih preporoditelja u Dalmaciji i dokončala preporod Splita u narodnom hrvatskom duhu, osvijestivši splitske varošane od odmaglice bajamontijanske. Ova je naša generacija istisnula iz javnoga života talijanski jezik, kulturniji i savršeniji, jer je vladala predrasuda širena od glasovitoga Tommasea, da je talijanski jezik nezamjenjiv u nauci i uredovanju. U ovome je glavni razlog što smo mi u mnogo pazili i što su naši profesori najviše upirali na to, da što bolje učimo narodni jezik i podignemo ga do mogućnosti visoka kulturnog umjetničkog izražavanja. Danas to izgleda prirodno i lakim, ali nama nije tako bilo, jer se je tek stvaralo

³⁹² BULIĆ, Ivan, 1938, 5-7.

službeni jezik i terminologiju te mogućnost izražavanja u nauci, u uredovanju i svakom kulturnom izricanju misli.“³⁹³

Ako je vjerovati Ivanu Buliću, upravo je njegova školska generacija učinila hrvatski duh dominantnim u Splitu, što bi značilo da taj duh ranije nije bio dominantan u gradu. Taj su duh širili i neki profesori splitske gimnazije. Bulić je istaknuo Nikolu Ivanovića, svojeg razrednika iz prvog razreda, koji je autonomašku djecu za govorenje talijanskog jezika kažnjavao klečanjem, a njega, Bulića, je jednom prilikom poslao kući jer se pojavio u školi s drugom kapom, a ne s crvenkapom.³⁹⁴ Pišući o svojem stricu don Frani Buliću, koji je jedno vrijeme bio ravnatelj splitske gimnazije, Ivan Bulić je naveo sljedeće: „Don Frane je odmah shvatio, da je splitska gimnazija rasadnik nove narodne generacije i najuspješnije sredstvo za ponarođivanje sinova otuđenih splitskih porodica, sa kojima je imao dobrih veza. Cijeneći umne i pedagoške sposobnosti ravnatelja mnogi su splitski „autonomaši“ rado povjeravali svoju djecu u zavod, kojemu je na čelu stao takav ravnatelj. A mnogi su i razumijevali da narodna hrvatska misao mora da pobijedi i puštali su da ta neodoljiva sila kroz gimnaziju zahvati i njihovu djecu. Sa „autonomaškom djecom“ imao je Don Frane osobita takta i mnoge je vezivao uz sebe i prevodio u krilo naroda.“³⁹⁵

Drugi svjedok borbe za pohrvaćenje Splita je Josip Smodlaka, koji će kao mladi pravaš početkom 20. stoljeća postati jedan od predvodnika politike novog kursa. On je također u svojim sjećanjima pisao o situaciji u najvećem dalmatinskom gradu u doba kada su narodnjaci osvojili lokalnu vlast u njemu. Po njemu su u to vrijeme postojala dva Splita: „Jedan je bio građanski Split zatvoren u bedemima koji su samo malim dijelom bili porušeni pri Francuzima, a drugi je bio seljački Split, sastavljen od predgradja poredanih u polukrugu oko grada i nastavnih zemljoradnicima („težacima“)... Razlike između građana i težaka bile su tako velike da im je osim iste katoličke vjere, bila zajednička samo ljubav prema rodnom mjestu i jednako razvijen veliki ponos što su Splićani. Inače su se skoro u svemu razlikovali: u zanimanju i načinu privrede, u nošnji i običajima, u kulturi i stepenu prosvjete, a u prošlom vijeku i u jeziku. Italijanski jezik vladao je općenito i neograničeno u gradu. On je tu cijenjen kao jezik uljudbe i naobrazbe, kao gospodski govor kojim su svi htjeli da govore. Naš jezik je smatran služinskim, te su se njime služili samo oni koji nisu znali italijanski. Gradjani su

³⁹³ Isti, 11.

³⁹⁴ Narodnjačka politika imala je i socijalnu dimenziju, ali ona nije tema ovog rada. Ipak, treba napomenuti da je ta dimenzija narodnjačke borbe bila simbolički prikazana kao opreka „klobuka i kape“. Klobuk su nosili pripadnici odnarođene društvene elite, dok su pripadnici puka nosili kapu, a ta kapa bila je tradicionalna dalmatinska crvenkapa.

³⁹⁵ BULIĆ, Ivan, 1938, 12-13.; 16-17.

uopće slabo govorili hrvatski, a u gradskoj „aristokraciji“ bilo je dosta njih kojima je naš jezik bio potpuno nepoznat.“³⁹⁶

Prema Smodlakinim sjećanjima, težaci koji su živjeli u predgrađima govorili su isključivo hrvatski jezik te nisu uopće znali talijanski. Izuzetak su bile njihove žene koje su prodavale proizvode na gradskom trgu te su znale dovoljno talijanskog jezika da se mogu sporazumjeti s građanima koji nisu govorili hrvatski jezik. Pišući o nacionalnim osjećajima tih težaka, Smodlaka je naveo: „...U Splitu i ostaloj Dalmaciji seljaci su se zvali jednostavno Dalmatincima. Njihov nacionalizam nije prelazio granice pokrajine. Tome se nije čuditi kad se pomisli da je Dalmacija još u Srednjem vijeku bila odcijepljena od Hrvatske, da je za tim više stoljeća živjela u potpunoj osamljenosti i, što je još važnije, da znatnu većinu njezina sadašnjeg stanovništva sačinjavaju potomci doseljenika iz susjednih balkanskih krajeva, u kojima je hrvatsko ime bilo tuđe, jer nisu nikad bili sastavni dio hrvatske države...“³⁹⁷

Smodlaka je pisao i o borbi narodnjaka i autonomaša za stjecanje što većeg broja pristaša među pukom koji je tada pretežno bio nepismen. Tako su autonomaši osnivali svoja društva, a narodnjaci su nakon Slavjanske čitaonice, koja je bila namijenjena intelektualcima, osnovali i društvo Slavjanski napredak, koje je služilo za širenje nacionalne propagande među pukom. Nakon toga su redom osnivali Narodnu glazbu, pjevačko društvo Zvonimir, društvo Dobrovoljnih vatrogasaca i naposljetku gimnastičko društvo Hrvatski sokol. Iako je svako od tih društava imalo neke svoje posebne zadatke, svima je glavni cilj bio privući što veći broj građana, posebno mladeži i odgojiti ih u hrvatskom jeziku i duhu. Tako se, prema Smodlaci, razvila strastvena borba u kojoj je sudjelovao cijeli grad, „muško i žensko, malo i veliko“.³⁹⁸

Ta je borba, prisjećajući se Smodlaka, dovela do toga da je do kraja 19. stoljeća većina splitskih građana napustila autonomaše i okrenula se hrvatskoj opciji, iako je po „rđavoj navici“ i dalje češće govorila talijanski nego hrvatski jezik. Međutim, u okolnim selima su autonomaši uspjeli manipulacijama privući težački puk na svoju stranu. Uspjeli su mnoge težake uvjeriti da će im sjedinjenje s banskom Hrvatskom i pohrvaćenje javnog života donijeti štetu, a ne korist. Iako su autonomaši sličnim metodama zavodili seljake i u drugim dijelovima Dalmacije, u Splitu su bili posebno uspješni, a Smodlaka je smatrao da je uzrok Bajamonti, koji je zaista zadužio Split i kojeg su težačke mase upravo obožavale. Ovako je Smodlaka opisao stav Splićana prema Bajamontiju: „Uslijed razmahanih nacionalnih i političkih strasti

³⁹⁶ SMODLAKA, Josip, 1989, 208.

³⁹⁷ Isti, 209.

³⁹⁸ Isti, 210-211.

polu građanstva (narodnjaci) proklinjalo je Bajamontija odričući mu i svaku zaslugu za grad. Kad je pak pao s vlasti druga polovica građanstva – njegovi autonomaši – napustili su i gotovo zaboravili svojega vođu. Samo splitski težaci ostadoše mu vjerni do njegove smrti.“³⁹⁹

Iako su narodnjaci nerijetko Bajamontija opisivali kao teškog zlikovca, kada je 1891. godine umro, praktički sav splitski puk je došao na njegov sprovod. O tome Smodlaka piše:

„...Velika masa težaka bila je poslije smrti Bajamontijeve postala apatična, ali je ostala neprijateljski raspoložena prema narodnjacima i još uvijek zazirala od hrvatstva. Ovi nacionalno nesvjesni težaci zajedno s još mnogobrojnim gradskim autonomašima (zanatlijama, trgovcima i malim činovnicima) slavenskog porijekla, sačinjavali su u Splitu krajem stoljeća većinu stanovništva protuhrvatskih osjećaja, ma da je Split već bio nazivan hrvatskim gradom.“⁴⁰⁰

Nakon školovanja u Splitu, Smodlaka se privremeno vratio u rodni Imotski, a kada se krajem 19. stoljeća ponovno preselio u najveći dalmatinski grad, nije u njemu zatekao puno drugačiju situaciju ni u nacionalnom ni u jezičnom smislu. U svojim sjećanjima je naveo da se na ulicama češće čuo hrvatski jezik, što je ranije bila prava rijetkost, ali da se i talijanski puno više govorilo nego ranije. Iako je narodnjačka vlast promijenila talijanska imena ulica u hrvatska, natpisi na dućanima bili su gotovo isključivo talijanski, tako da je grad i dalje imao talijansku vanjštinu. Ipak, najveća promjena je bila u tome što je muška mladež govorila hrvatski jezik, a to je bila posljedica školovanja u potpuno pohrvaćenju gimnaziji. No budući da u gradu nije postojala ženska gimnazija, djevojčice i mlade žene su i dalje koristile talijanski jezik kao i njihove majke. Prema Smodlakinim navodima, čak su i splitski narodnjački vođe uvijek i svuda koristili talijanski jezik. Tako se hrvatska elita svakog popodneva okupljala u Čitaonici te su svi govorili samo taj jezik, a hrvatski su bili prisiljeni početi češće govoriti kada se ta ustanova demokratizirala i kada su joj pristupili neki članovi koji nisu znali talijanski jezik. Uporaba hrvatskog jezika se u gradu ipak proširila, dijelom i zato što se doseljenici sa sela više nisu bojali ni stidjeli govoriti svojim materinjim jezikom, za razliku od ranijeg razdoblja kada su jedva čekali odreći ga se i naučiti talijanski jezik.⁴⁰¹

Smodlaka se u svojim sjećanjima dotaknuo i uloge austrijske vlade u narodnjačkom osvajanju splitske općine. Po njegovu shvaćanju, ta je vlada pomogla Narodnoj stranci osvojiti Split jer je nakon okupacije Bosne i Hercegovine promijenila svoju politiku. Nije više u Dalmaciji

³⁹⁹ SMODLAKA, Josip, 2012, 38-41.

⁴⁰⁰ SMODLAKA, Josip, 1989, 212.

⁴⁰¹ SMODLAKA, Josip, 2012, 42-44.

podupirala autonomaše, nego narodnjake koji su vodili „austrofilsku“ politiku predvođeni Bulatom. Smodlaka je dodao da je, nakon što je vlada postala naklonjena narodnjacima, uslijedio prelazak oportunističkih elemenata iz autonomaških u narodnjačke redove, čime je hrvatski nacionalni pokret ojačao politički, ali nije jezično, jer su ti „najnoviji obraćenici“ i dalje govorili talijanski jezik.⁴⁰²

Vodeći se onim što su na tu temu rekli Ivan Bulić, Josip Smodlaka i Gajo Bulat, sva trojica svjedoci, a potonji i glavni protagonist narodnjačkog osvajanja vlasti u Splitu, može se zaključiti da Narodna stranka 1882. godine nije imala toliko jako uporište u Splitu da bi mogla bez pomoći austrijske vlade doći do tog uspjeha. Mase su i dalje podržavale Bajamontija, što su dokazali sljedeći lokalni izbori u gradu, održani 1887. godine. Na tim su izborima narodnjaci opet ostvarili pobjedu u prvom i drugom izbornom tijelu, dok su u trećem tijelu, u kojem je glasovao puk, pobijedili autonomaši. List *Narod*, glasilo splitskih narodnjaka, tada je pisao da je izborna komisija mogla poništiti tih desetak glasova razlike u korist protivnika, ali da nije htjela, jer se narodnjaci ne boje autonomaša. Spomenuti list je ustvrdio da rezultati izbora znače potpuno prihvaćanje pravca kojim ide splitska općina i osudu protivnika. Godine 1882. Split je izjavio da je hrvatski grad, a sad je na novim izborima potvrdio tu izjavu još svečanije. Više nema slojeva u kojima hrvatska svijest nije živa i čvrsta. Split je dokazao da ga se s pravom naziva Zvonimirovim gradom i da mu pripada ono moralno prvenstvo u hrvatskom pokretu Dalmacije koje mu se dodjeljuje.⁴⁰³ Unatoč takvim optimističnim napisima *Naroda*, poraz u trećem izbornom tijelu, makar i tijesan poraz, značio je da narodnjaci u Splitu ne mogu potpuno mirno spavati i da njihova vlast nije do kraja učvršćena.

O tome koliko je držanje austrijske vlade moglo presuditi lokalne izbore, svjedoči slučaj glavnog dalmatinskog grada Zadra. Šanse hrvatske opcije u tom gradu bile su toliko slabe da je ta opcija tek 1896. godine prekinula dugu apstinenciju od tamošnjih lokalnih izbora. Ogromnu većinu stanovnika Zadra jesu činili Hrvati, ali stanje u tom gradu je bilo takvo da su malobrojni doseljenici i domaći autonomaši, služeći se lihvaranjem, gospodarskim uništavanjem i monopolizacijom tržišta, uz pomoć nižih vladinih činovnika i općinskih redara, nametnuli svoj utjecaj često vršeći nasilje nad pobornicima hrvatske političke opcije. Da bi pobjeđivali na općinskim izborima, javno su potkupljivali siromašne seljake iz zadarske okolice, falsificirali popise birača i služili se izbornim prevarama. Pritom im je podršku

⁴⁰² Isti, 44.

⁴⁰³ „Pobjeda.“, *Narod*, broj 61, 12. 8. 1887.

pružalo Namjesništvo po uputi bečke vlade, koja je htjela zadarske autonomaše održati na političkoj sceni da bi u Dalmaciji lakše provodila politiku „podijeli pa vladaj“.⁴⁰⁴

Međutim, iako je austrijska vlada većinu vremena otvoreno suzbijala Narodnu stranku u Zadru, jednom prilikom joj je odlučila ponuditi nešto potpuno drugačije. Naime, nakon što se smirio poznati sukob između narodnjaka i dalmatinskog namjesnika Jovanovića, potonji je htio da Narodna stranka osvoji lokalnu vlast u Zadru i bio je spreman poduzeti potrebne korake. Prisjećajući se godinama kasnije tih vremena, tadašnje narodnjačko glasilo *Jedinstvo* navelo je da je Jovanović narodnjacima još 1884. godine nudio Zadar, uvjeren da oni mogu pobijediti u trećem izbornom tijelu i uz obećanje da će im on osigurati pobjedu u prvom tijelu. Međutim, Miho Klaić je tu ponudu odbio smatrajući da se Jovanović vodi osobnim razlozima i da bi u novoj općinskoj vlasti presudnu ulogu imali vladini činovnici, a to nije htio.⁴⁰⁵ Klaić se zapravo bojao da hrvatska svijest u Zadru još uvijek nije na potrebnoj razini i zato je odbio Jovanovićevu ponudu.⁴⁰⁶

Zanimljiva je jezična konstrukcija koju je *Jedinstvo* upotrijebilo pišući o Jovanovićevim nastojanjima u Zadru. Napisalo je da je on narodnjacima „nudio“ Zadar, kao da je Zadar njegova privatna imovina koju on može po želji nekome prodati ili pokloniti. Iz toga proizlazi ključna činjenica da je austrijska vlada mogla narodnjake dovesti na vlast u bilo kojoj općini, ali ih je isto tako mogla i srušiti tamo gdje je htjela. Mogla ih je dovesti na vlast čak i u Zadru, u kojem nisu ni izlazili na izbore smatrajući da nemaju šanse. Ta većina bi bila umjetna, bila bi uglavnom sastavljena od vladinih činovnika kojima bi bilo zapovjedbano da moraju podržati narodnjake, ali prva narodnjačka većina u Splitu, formirana zahvaljujući preinakama izbornog zakona i otvaranju seoskih birališta tamo gdje ih ranije nije bilo, također nije bila „organska“. Dovoljan dokaz je činjenica da gotovo polovica birača nije uopće izašla na izbore.

Za usporediti snagu narodnjaka u Splitu i Zadru osamdesetih godina treba napomenuti da je u potonjem gradu 1885. godine otvoren prvi razred hrvatske pučke škole i da se u njega tada upisalo svega 16 učenika.⁴⁰⁷ Tek 1897. godine u Zadru će biti otvorena hrvatska gimnazija. Za pravi uspjeh narodnjaka u Splitu ključno je bilo pohrvaćenje tamošnje gimnazije. Tu je dobro podsjetiti na riječi Ivana Bulića, koji je rekao da je upravo ta prva generacija splitskih gimnazijalaca koji su se obrazovali na hrvatskom jeziku, svojim kasnijim djelovanjem

⁴⁰⁴ GRABOVAC, Julije, 1964, 234-235.

⁴⁰⁵ Klaonica u Zadru., *Jedinstvo*, broj 99, 15. 12. 1896.

⁴⁰⁶ BEROŠ, Josip, 1966, 297.

⁴⁰⁷ Isti, 297.

definitivno pohrvatila grad. Nakon što je srušen od puka obožavani Bajamonti i nakon što je pohrvaćenje gimnazije stvorilo „bazen“ za regrutaciju pobornika hrvatske političke opcije, stvoreni su preduvjeti za pobjedu Narodne stranke u Splitu, ali to je dugotrajan proces. Godine 1882. narodnjaci su vlast u Splitu još uvijek mogli osvojiti jedino uz pomoć austrijske vlade i tako je i bilo. To je pokazatelj koliku je moć imala vlada. Ona je mogla dovesti narodnjake na vlast u Splitu i čak u Zadru, u gradovima u kojima nisu imali dovoljno snage za dobiti izbore bez te njezine pomoći. Da je ta vladina moć mač s dvije oštrice, narodnjaci su mogli uvidjeti 1890. godine, kada su izgubili lokalne izbore u Dubrovniku, gradu koji je početkom šezdesetih godina najčvršće prigrlilo narodnjačke ideje. Iako su u većini slučajeva narodnjaci za vladu bili najbolja opcija u Dalmaciji, bili su u takvom položaju da joj se nisu smjeli previše zamjeriti, jer im se ona mogla na vrlo konkretan način osvetiti. Zato njihov čuveni i često zloglasni oportunistički oportunizam prema vladi nije predstavljao ništa čudno. Pobjeda u Splitu, na koji god način da je bila ostvarena, predstavljala je velik uspjeh za narodnjake, ali je pred njihovu stranku stavila nove izazove i unijela nova neslaganja u njezine redove.

Sukobi unutar Narodne stranke nakon osvajanja vlasti u Splitu

Nakon što je uspostavljena narodnjačka vlast u splitskoj općini, splitski narodnjaci su odlučili pokrenuti vlastito glasilo i to je bio povod unutarstranačkom sukobu. Taj je sukob u literaturi već prilično dobro obrađen i stoga nema potrebe na ovom mjestu ulaziti u prevelike detalje.⁴⁰⁸ Ukratko, sukob je izgledao tako da je u siječnju 1884. godine objavljen prvi broj lista *Narod*, glasila splitskih narodnjaka, što dio narodnjaka nije odobrio pribojavajući se razbijanja jedinstva Narodne stranke. U programskom članku *Naroda* stajalo je da se list drži programa Narodne stranke, da zagovara hrvatsko pravo i da je prema austrijskoj vladi neovisan.⁴⁰⁹ Najvećim protivnikom novog lista pokazao se Mihovil Pavlinović, a njemu uz bok stajao je Juraj Biankini, urednik starijeg stranačkog glasila *Narodnog lista*. Formalni vođa stranke Miho Klaić nije bio presretan zbog pokretanja novog stranačkog glasila, ali ga je ipak prihvatio te je nastojao zaustaviti razdor koji je zaprijetio stranci.⁴¹⁰

Pavlinović je javno kritizirao *Narod* putem *Narodnog lista*, a splitski list mu je odgovarao te je došlo do javne polemike između članova Narodne stranke. Posebno značajna u tome bila je Pavlinovićeva serija članaka naslovljena „Preokret u Dalmaciji“, u kojoj se dotaknuo raznih

⁴⁰⁸ Više o tom sukobu u: MACAN, Trpimir, 1980, 326-333.; PERIĆ, Ivo, 1984.; ZELIĆ-BUČAN, Benedikta, 1973.; ZELIĆ-BUČAN, Benedikta, 1992, 69-93.

⁴⁰⁹ PERIĆ, Ivo, 1984, 120-121.

⁴¹⁰ MACAN, Trpimir, 1980, 326.

važnih pitanja, između ostalog i novog splitskog lista. Ti su članci objavljeni u vrijeme prije nego su narodnjaci i dalmatinski namjesnik Jovanović postigli mir, tako da su Pavlinović i Biankini bili kritični prema nekim svojim stranačkim kolegama optužujući ih da žele popuštati Jovanoviću u zamjenu za ostvarenje nekih lokalnih interesa. Tako je Biankini tvrdio da šibenski načelnik Ante Šupuk želi ratnu luku i zakupnine u svojem gradu, a za vođu splitskih narodnjaka Bulata je tvrdio da su mu na prvom mjestu ugled i osobna moć te da želi „pašaluk“ u splitskoj općini. Pavlinović je pak predbacivao *Narodu* preveliko naglašavanje lokalnih splitskih interesa, preveliku usmjerenost na teorijsko hrvatsko pravo i zanemarivanje realnih pitanja poput činovništva, uredovnog jezika i pravca vladavine. Splitski list se branio od tih navoda, a naposljetku je odlučio prvi izaći iz polemike pozivajući se na slogu. Na odluku o povlačenju je utjecala i činjenica da su poraženi splitski autonomaši pokrenuli list *La Difesa*, nakon čega si splitski narodnjaci više nisu mogli tek tako priuštiti otvoreni sukob s ostatkom stranke.⁴¹¹

Sukobljene strane su se podijelile u dva tabora. Jednog je predvodio Mihovil Pavlinović, a drugog Gajo Bulat. Iako obojica narodnjaci, njih su dvojica bili međusobno poprilično različiti. Bulat je bio građanski liberal i to uvjereni, a Pavlinović je također bio uvjereni katolik. Dok je Pavlinović čvrsto vjerovao u snagu i svijest naroda, ni Bulat ni formalni vođa stranke Klaić nisu ga u tome pratili, nego su se više uzdali u pomoć austrijske vlade. Takvu politiku je Pavlinović smatrao „odvjetničkom“ i zapravo nemoralnom. Bulata je jednom prilikom opisao kao „viteza brojeva i paragrafa“, koji jest sposoban i zaslužan, ali koji nema hrvatske duše ni osvjedočenja, nego mu je politika zanat te ju vodi na isti način na koji vodi sudske parnice kao odvjetnik. To znači da traži rupe i kvake ne bi li ostvario svoj jedini cilj, a to je dobivanje parnice. Sam priznaje da izbore „priprema“ boreći se za naklonost vlade i pritom joj uvelike popušta. S druge strane, Pavlinović politiku nije smatrao zanimanjem, nego životnom misijom te joj je pristupao drugačije nego Bulat. Nije se htio služiti nikakvim majstorijama, nego se uzdao u snagu i svijest naroda te njegovu želju za slobodom, smatrajući da bez toga narodu ionako nema pomoći. Bulat je bio dobar odvjetnik koji je politiku doživljavao na isti način kao i odvjetnički posao. Vodio je realnu politiku s više kalkulacija, dok je Pavlinović bio „ideolog i vizionar“.⁴¹²

Nakon nekog vremena situacija u Splitu je ušla u novu fazu, kada je izbio sukob između stvarnog vođe splitskih narodnjaka Gaje Bulata i načelnika splitske općine Dujma Rendić-

⁴¹¹ PERIĆ, Ivo, 1984, 122-124.

⁴¹² ZELIĆ-BUČAN, Benedikta, 1973, 95.; 101-103.

Miočevića. Taj je sukob ostao upamćen pod nazivom „splitska kriza“. Iako je Rendić-Miočević u hijerarhiji splitske općinske vlasti formalno bio na prvom mjestu, stvarna dominacija je ipak pripadala Bulatu. Primjerice, list *Narod* je rijetko pisao o Rendić-Miočeviću iako se radilo o splitskom načelniku, a taj list se predstavljao kao glasilo za splitske interese. S druge strane, o Bulatu je *Narod* pisao mnogo, uglavnom ga hvaleći. Razlog je taj što je *Narod* pokrenut na Bulatovu inicijativu te je on imao presudni utjecaj na urednika lista i sadržaj članaka. Budući da je po prirodi bio samoljubiv i samovoljan, znao je ući u sukobe sa svojim stranačkim kolegama. Među splitske narodnjake koji nisu odobravali Bulatovo ponašanje spadao je i Dujam Rendić-Miočević, koji je, ne vjerujući da se sukob može smiriti, u travnju 1885. godine podnio ostavku na mjesto načelnika splitske općine tvrdeći da je motiviran obiteljskim razlozima.⁴¹³

Rendić-Miočević se povukao u Sinj, gdje je ranije imao odvjetnički ured, a njegova ostavka dospjela je na visoko mjesto na popisu tema koje zanimaju Narodnu stranku. Važna uloga u cijeloj situaciji je pripala Mihovilu Pavlinoviću, kojem su se različiti narodnjaci obraćali tražeći od njega da intervenira i svojim autoritetom ponovno uspostavi mir. Tako je fra Šimun Milinović iz Sinja pisao Pavlinoviću iznoseći okolnosti ostavke splitskog načelnika. Pisao je da je Rendić-Miočević uoči posjete princa Rudolfa Dalmaciji trpio napade raznih općinskih vijećnika koji su se htjeli ponašati kao načelnici, ali ih je izdržao. Potom ga je premijer Taaffe kao zastupnika u Carevinskom vijeću pozvao u Beč, a poziv mu je uručio kotarski poglavar Conrad služeći se pritom „ponižavajućim sredstvima“. Rendić-Miočević je to priopćio svojim sugrađanima, ali nitko ga nije uzeo u zaštitu. Kad se saznalo da će se princ zadržati u Splitu svega dva sata, neki su natjerali načelnika da ode u Kotor i isposluje prinčev dulji ostanak. U međuvremenu je Lovro Borčić u općinskom vijeću potaknuo inicijativu za iskazivanjem nepovjerenja Rendić-Miočeviću jer nije odmah otišao u Beč na Taaffeov poziv. Samo je jedan vijećnik stao na njegovu stranu, tako da je on otišao u Beč i od tamo podnio ostavku.⁴¹⁴

Tumačeći uzroke sukoba „splitske krize“, Milinović je naveo da je Splitsanima nesloga tradicionalna mana. Glavnim krivcem je smatrao Bulata, dodajući da ga ne smatra ni iskrenim rodoljubom ni Hrvatom. On je trebao paziti na slabosti splitskog načelnika i braniti ga zajedno s općinskim vijećem, a ne ga koristiti kao sredstvo u borbi potaknutoj osobnim hirovima i strastima. Za Milinovića je cijeli sukob zapravo sukob između „latinske i hrvatske stranke“ u Splitu za uski krug svojih municipalnih sloboda umjesto za neku uzvišeniju i plemenitiju

⁴¹³ PERIĆ, Ivo, 1990, 186.

⁴¹⁴ PALAVRŠIĆ, Ante – ZELIĆ, Benedikta, 1962, 471-473.

ideju. Takvih situacija je po njemu u splitskoj povijesti bilo puno, a „hrvatsku stranku“ su u prednost doveli najprije hrvatski, a zatim i hrvatsko-ugarski vladari, ali ona nikad nije pogledala dalje od zvonika sv. Duje te je zajedno s „latinskom strankom“ uvijek nastojala ugušiti svaki hrvatski pokret koji se pojavljivao u splitskoj okolini. Milinović je zaključio da su hrvatski rodoljubi puno puta morali podnositi velike žrtve iz obzira prema Splićanima, a primjer je i posljednje zasjedanje Dalmatinskog sabora, na kojem je Pavlinović upravo iz obzira prema njima morao odustati od napada na vladu. Tako će biti i dalje, jer Splićani predvođeni Bulatom, smatrao je Milinović, nisu ni pravi rodoljubi ni pravi Hrvati, nego „bajamontovci, dioklecijanovci i ništa više“. Premijer Taaffe upravo zahvaljujući Splićanima vuče narodnjačke zastupnike za nos i vući će ih dok god narodnjački ciljevi budu podređeni splitskima.⁴¹⁵

Pavlinoviću se obraćala i druga strana u sukobu. Tako mu je Vid Morpurgo pisao o Bulatovim ogromnim zaslugama za Split i narodnu stvar, za koje nije dobio ništa osim nezahvalnosti. Za krizu je po njemu kriv Rendić-Miočević, kojeg su protivnici uvjerali da ga Bulat želi smijeniti i poniziti u svakoj prilici, a to su učinili jer znaju koliko je slab. Morpurgo je Rendić-Miočevića opisao kao dobra čovjeka i patriota kojeg svi vole i cijene, ali koji je istovremeno poput spužve koja sve upija. Budući da se on odrekao i kandidature na predstojećim izborima za Carevinsko vijeće, Morpurgo se uplašio poraza od Bajamontija na tim izborima. Rekao je da je pokušao urazumiti Rendić-Miočevića, ali da je on toliko zaveden od strane protivnika da je poput slijepca koji ne želi vidjeti i gluhog koji ne želi čuti. Stoga je Morpurgo zamolio Pavlinovića da iskoristi svoj utjecaj kod Rendić-Miočevića ako ga ima i da ga nagovori da ostane na svojem položaju do izbora.⁴¹⁶

I sam Bulat je pisao Pavlinoviću tvrdeći da su i općinsko upraviteljstvo i on sam molili Rendić-Miočevića da povuče ostavku u ime načela, solidarnosti i prijateljstva, ali uzalud. Bulat mu je čak ponudio svoje povlačenje iz općinske uprave ako povuče ostavku i prestane ju spominjati dok ne prođu izbori za Carevinsko vijeće. Pisao je Pavlinoviću da općinsko vijeće namjerno nije uvrstilo ostavku u protokol, što znači da može u bilo koje doba biti poništena. Na kraju je izrazio nadu da će Rendić-Miočević ipak prihvatiti kandidaturu za Carevinsko vijeće kako bi se kriza razriješila.⁴¹⁷

⁴¹⁵ Isti, 475-476.

⁴¹⁶ Isti, 477-478.

⁴¹⁷ Isti, 478-481.

Dok je još bilo neizvjesno hoće li Rendić-Miočević ostati splitski načelnik i hoće li se kandidirati za Carevinsko vijeće, Pavlinoviću se pismom obratio Vicko Perišić, koji je iznio neke zanimljive opaske o cijeloj „splitskoj krizi“. Pisao je da je Rendić-Miočević dobar i pošten čovjek i rodoljub, ali da se ne može otresti lažljivih prijatelja i „ženskih prkosa“. Dodao je da u Splitu općenito ima previše samoljublja i malo požrtvornosti za opću korist, da ima zavisti zbog koje neki nastoje osujetiti Bulatov utjecaj, borbe za osobnu korist i da je rodoljublje za mnoge samo sredstvo za iskazivanje osobne mržnje prema Bajamontiju. Još je zanimljivija Perišićeva najava onoga što će se u Splitu dogoditi ako Bulat zaista napusti općinsku upravu, a to je da će narodnjaci imati Bajamontija kao protivnika, a neće imati sposobna čovjeka koji mu se može oduprijeti. Budući da splitski narodnjaci nisu kod puka dosegli povjerenje koje je potrebno da bi općina postala čvrsto hrvatska, Bulat je, unatoč svojim manama od kojih je naglost najveća, za Perišića jedini koji može sačuvati Split od „krvnog neprijatelja hrvatskog“.⁴¹⁸ Perišić nije bio jedini koji je smatrao da splitske narodnjake u prvom redu zajedno drži neprijateljstvo prema Bajamontiju. Tako je Vicko Mihaljević, mladi političar koji će uoči Prvog svjetskog rata biti splitski načelnik, tvrdio da jedna skupina mladih Splitskana želi pokrenuti politički list koji će biti protuteža *Narodu*. Čak je tvrdio da u Splitu nema narodnjaka, nego samo protivnika Bajamontija, odnosno da nema stranke, nego samo „antibajamontovaca“ koji će postojati dok je Bajamonti živ, a nakon toga će nastupiti kaos.⁴¹⁹

„Splitska kriza“ je naposljetku okončana povlačenjem Dujma Rendić-Miočevića iz splitske općinske vlasti. U srpnju 1885. godine je definitivno napustio položaj načelnika, a nije se kandidirao niti za Carevinsko vijeće, nego je na njegovo zastupničko mjesto izabran Lovro Borčić. Novim splitskim načelnikom imenovan je Gajo Bulat, a promijenila su se i dvojica općinskih prisjednika. Nikola Cattani i Vid Morpurgo su zamijenili Eduarda Tacconija i Pavla Kambera, koji su se odrekli svojih položaja nešto ranije.⁴²⁰ Na taj način je Gajo Bulat, najmoćniji splitski narodnjak, i formalno postao prva osoba u splitskoj općini tri godine nakon narodnjačkog osvajanja vlasti u njoj.

U sukobima unutar Narodne stranke nakon osvajanja općinske vlasti u Splitu na površinu su isplivale dvije ključne teme. Jedna je odnos između lokalnih i općih interesa, a druga stav prema austrijskoj vladi. Te dvije teme su bile međusobno isprepletene. Budući da se nije

⁴¹⁸ Isti, 481-483.

⁴¹⁹ PERIĆ, Ivo, 1984, 125-126.

⁴²⁰ PERIĆ, Ivo, 1990, 187.

naziralo ostvarenje dvaju najvećih narodnjačkih ciljeva, a to su sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom i potpuno pohrvaćenje dalmatinskog javnog života, narodnjački vođe su se od početka osamdesetih godina sve više bavili lokalnim pitanjima, a prednjačili su splitski narodnjaci predvođeni Gajom Bulatom. Oni su se borili za gospodarski napredak Splita, u prvom redu za željezničko povezivanje grada sa zaleđem, a glavni politički cilj im je bio sprječavanje ponovnog jačanja autonomaša nakon što su im preoteli vlast u općini.⁴²¹ U slučaju splitskih narodnjaka stav prema austrijskoj vladi je imao poseban značaj, jer bez njezine obilne pomoći oni ne bi 1882. godine osvojili vlast u gradu. U samom svojem izbornom proglasu oni su odbacili svaki eventualni opozicijski stav, tvrdeći da će uvijek surađivati s pokrajinskom i središnjom vladom na opću korist.

Međutim, nisu svi u Narodnoj stranci odobravali bezuvjetnu suradnju s austrijskom vladom, čak niti ako je „na opću korist“. Glavni protivnik takve politike bio je Mihovil Pavlinović, svakako najveći idealist među dalmatinskim narodnjacima. On je i dalje htio voditi politiku inzistiranja na dvama osnovnim ciljevima Narodne stranke čak i ako bi to značilo po potrebi se otvoreno opirati austrijskoj vladi. Pavlinović je i dalje htio da narodnjaci imaju isti stav kakav su imali dok su u Dalmaciji bili opozicija, ali u vrijeme kada su osvojili vlast u Splitu, već dugo nisu bili opozicija i stoga su se morali prilagoditi austrijskom sustavu vladavine u kojem je bečka vlada glavna, a pokrajinska vlast koju su oni držali sporedna. Pogotovo su se tome morali prilagoditi splitski narodnjaci, koji bi bez pomoći te austrijske vlade još uvijek u svojem gradu bili opozicija.

Preciznije, može se reći da je već spominjani proces usložnjavanja političkih zahtjeva i diferencijacije političkih opcija išao i dalje. Osvajanje Splita je za narodnjake bila velika stvar, ali taj cilj nisu mogli ostvariti bez pomoći vlade. To je bio politički zahtjev, koji je izazvao dvije reakcije, odnosno otvorio dvije političke opcije. Jedna opcija je bila ona realna i oportunistička, svakodnevna politika u kojoj se jako dobro snalazio Gajo Bulat, a druga je bila idealistička politika kakvu je zagovarao Mihovil Pavlinović. Prvom nije smetala suradnja s vladom ako se ostvari cilj, a drugi se bio spreman odreći nekog od ciljeva da bi sačuvao ideal. Nije teško pretpostaviti koja će politika steći više pristaša. Razlikovanjem tih dviju politika moguće je objasniti i držanje Dujma Rendić-Miočevića u „splitskoj krizi“. Na stranu tvrdnje njegovih stranačkih kolega da je slab, povodljiv i sklon vjerovati onima koji mu ne žele dobro, ali Rendić-Miočević je politiku promatrao na sličan način kao i Pavlinović. Nisu ga

⁴²¹ PERIĆ, Ivo, 1990, 187.

vodile osobne ambicije, nego se bavio politikom „od same ljubavi za narodnu stvar“.⁴²² Takvu politiku „iz ljubavi“ splitski narodnjaci si nisu mogli priuštiti odmah nakon osvajanja vlasti u gradu, jer je njihovo uporište još uvijek bilo slabo, a njihov protivnik jak. Stoga bi Dujam Rendić-Miočević kao splitski načelnik bio prisiljen voditi politiku kakva mu nije odgovarala, a kad se svemu dodaju i osobni interesi, kojih je zasigurno bilo, nije neobično što je praktički pobjegao s tog položaja.

Nakon osvajanja vlasti u Dalmaciji i posebno nakon izborne pobjede u Splitu, narodnjaci su morali birati između pragmatične politike koja je često prelazila u oportunistički prema vladi i političkog idealizma, odnosno inzistiranja na ciljevima za koje je svakome moglo biti jasno da se neće tako skoro ostvariti. Prateći povijest Narodne stranke, posebno njezinu ranu povijest, moglo bi se steći dojam da su toj stranci isključivi ciljevi bili sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom i potpuno pohrvaćenje dalmatinskog javnog života, ali nisu. To su bili glavni ciljevi, ali ne i jedini. Većini narodnjaka je bilo jasno da su ti ciljevi zapravo nerealni i htjeli su se boriti za ono što se moglo ostvariti. Mihovil Pavlinović je predvodio onu manjinu koja je zagovarala idealizam. On je kritizirao politiku splitskih narodnjaka, kao i politiku narodnjačkih zastupnika u Carevinskom vijeću, ali treba napomenuti da on nije izravno sudjelovao u borbi za osvajanje vlasti u Splitu, kao i to da u razdoblju od 1879. do 1885. godine nije bio zastupnik u Carevinskom vijeću. Zbog toga možda nije bio do kraja svjestan koje zahtjeve sa sobom donosi položaj vladajuće stranke u Dalmaciji i suradnika austrijske vlade. Bilo kako bilo, narodnjaci su ostvarili ogroman uspjeh srušivši Antonija Bajamontija i njegove autonomase s vlasti u Splitu 1882. godine, a već tri godine kasnije morali su voditi izbornu borbu protiv još jednog značajnog pripadnika te političke opcije, Luigija Lapenne.

⁴²² PERIĆ, Ivo, 1990, 178.

POKUŠAJ POVRATKA LUIGIJA LAPENNE U POLITIČKI ŽIVOT DALMACIJE

Tko je bio Luigi Lapenna?

Luigi Lapenna, rođen 1825. godine u Sinju od roditelja koji su korijene vukli iz Italije, bio je nakon uvođenja ustavnog stanja u Monarhiju vjerojatno najmoćniji i najutjecajniji dalmatinski političar. Nakon završenog studija prava u Beču, obnašao je razne istaknute funkcije među kojima su bile one savjetnika, a zatim i predsjednika Pokrajinskog suda u Zadru, urednika službenog glasila dalmatinskog Namjesništva *Osservatore dalmato*, državnog tužitelja pri Prizivnom sudištu, dvorskog savjetnika bečke vlade za Dalmaciju, generalnog povjerenika iste vlade u Dalmatinskom saboru, civilnog upravitelja i potpredsjednika u dalmatinskom Namjesništvu te dvorskog savjetnika pri Vrhovnom sudu u Beču. Pored svega toga, još je 1861. godine izabran za zastupnika u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću. Vrlo ugledan u Dalmaciji šezdesetih godina, Lapenna se nametnuo kao vođa pokreta dalmatinskih autonomaša, nastupajući kao „u Beču Austrijanac i ustavovjerac, u Dalmaciji autonomaš i birokrat.“⁴²³

Takvo djelovanje dovelo ga je u sukob s Narodnom strankom, jer se žestoko protivio njezinu najvećem cilju, sjedinjenju Dalmacije i banske Hrvatske. Svoj veliki utjecaj u Beču, u kojem su tada vlast držali njemački liberali, koristio je da bi držao dalmatinske narodnjake u podređenu položaju u dalmatinskoj politici. On se u to vrijeme protivio i hrvatskim i talijanskim nacionalnim težnjama, zalažući se za autonomiju Kraljevine Dalmacije u okviru postojećeg državnog ustroja u Monarhiji. Narodnjaci su mu bili politički protivnici, a budući da je imao značajan utjecaj u najvišim krugovima tadašnje političke i sudske vlasti, vršio je izborna nasilja i represiju nad njima. Međutim, konačnu pobjedu su ipak ostvarili narodnjaci, kada su 1870. godine osvojili većinu u Dalmatinskom saboru. Nakon tog prijelomnog događaja u povijesti Dalmacije, Lapenna je doživio napade protalijanskog krila autonomaške stranke te je napustio dalmatinski politički život. Godine 1874. preselio se u Aleksandriju kao austrougarski poslanik pri Međunarodnom sudu. U Monarhiju se vratio početkom osamdesetih godina, kada je postavljen za člana Vrhovnog suda u Beču. Taj je položaj koristio da bi „na daljinu“ radio protiv dalmatinskih narodnjaka. Sredinom tog desetljeća se pokušao vratiti u politički život Dalmacije, što su narodnjaci burno dočekali.⁴²⁴

⁴²³ LAPENNA, Luigi (Vjekoslav, Alois); ĐINĐIĆ, Mirko, 2016a, 262-266.

⁴²⁴ ĐINĐIĆ, Mirko 2016a, 267-274.; LAPENNA, Luigi (Vjekoslav, Alois); Lapenna, Luigi

Slika Luigija Lapenne u ideologiji dalmatinskih narodnjaka

Povijest dalmatinske Narodne stranke moguće je podijeliti u dva dijela; dio prije i dio nakon osvajanja većine u Dalmatinskom saboru 1870. godine. U stranačkim listovima *Narodnom listu* i *Narodu* često se moglo naići na tvrdnju da Narodna stranka predstavlja cijelu Dalmaciju, odnosno da je cijeli dalmatinski narod zapravo Narodna stranka. Time se željelo reći da cijeli narod u Dalmaciji podržava ideju ujedinjenja hrvatskih zemalja i uvođenja hrvatskog kao službenog jezika. One koji se s time nisu slagali, narodnjački listovi su nazivali „izrodima“ i „odmetnicima“, ali naglašavajući da ih ima jako malo. Prije nego je Narodna stranka osvojila većinu u Dalmatinskom saboru, upravo su takvi po mišljenju narodnjaka negativni elementi bili na vlasti, a Luigi Lapenna je bio svojevrsni simbol tog vremena i posljedično vjerojatno najomraženija ličnost u narodnjačkoj ideologiji.

I dok je Lapenna bio daleko od Dalmacije, u Egiptu, *Narodni list* ga je znao spomenuti i prisjetiti se vremena dok je „vedrio i oblačio“ u pokrajini. Tako ga je uoči izbora za Carevinsko vijeće 1879. godine svrstao među one dalmatinske zastupnike u Beču koji su „ljuti dušmani svakog narodnog napretka“, kojima je jedini cilj da narod uvijek bude opterećen jarmom tuđinstva i koji se uvijek pokoravaju volji vlade. Osim Lapenne, *Narodni list* je u negativnom kontekstu navodio i druge istaknute osobe iz vremena kad su narodnjaci bili opozicija u Dalmaciji, primjerice dalmatinske namjesnike Lazara Mamulu i Johanna Wagnera, dvorske savjetnike Karla Rosznera i Vincenza Alessanija te Eduarda Kellera, bliskog Lapennina suradnika i također dalmatinskog zastupnika u Carevinskom vijeću. Podsjećajući na početke ustavne borbe u Dalmaciji, *Narodni list* je pisao da se tada pojavila skupina odnarođenih stanovnika pokrajine koji su vrijeđali narod tvrdnjama o zatiranju talijanske kulture. Na taj način su Lapenna i Alessani dobili „pašaluk u Beču“ i nisu se smirili dok nisu doveli vješala u Boku⁴²⁵ s namjerom da ih prošire po cijeloj pokrajini. Tadašnji istaknuti državnici iz redova njemačkih liberala Josef Lasser, Julius Glaser i Karl Stremayr, po pisanju *Narodnog lista*, nastojali su nijemčiti i talijanizirati samo da bi ugušili slavenstvo, a Lapenna, Alessani, Bajamonti i slični „njihovi vucibatine“ su im u tome pomagali.⁴²⁶

U *Narodnom listu* je Lapenna prikazivan kao za narodnjake tipični politički „negativac“, odnosno čovjek koji nema svijest o pripadnosti hrvatskom narodu, koji se odmeće od tog naroda kojem pripada i koji se na štetu tog istog naroda udružuje s protunarodnim vladama

⁴²⁵ Aludira se na posljedice Krivošijskog ustanka iz 1869. godine.

⁴²⁶ Dalmatinski zastupnici na Carevinskom vijeću I, *Narodni list*, broj 43, 31. 5. 1879.; Naši zastupnici u Beču, *Narodni list*, broj 93, 19. 11. 1879.

želeći se materijalno okoristiti. Za opisivanje takve politike narodnjačko glasilo je koristilo izraz „ortakluk“, koji označava nečasni savez „izroda“ i „odmetnika“ s državnim strukturama nauštrb pravednih narodnih težnji. Kad bi mu se ukazala neka potreba i prilika, *Narodni list* bi čitatelje podsjećao na rane dane svojeg postojanja. Tako je pisao da je bečka vlada prvi saziv Dalmatinskog sabora iz 1861. godine uz pomoć činovnika i talijanštine napunila protivnicima sjedinjenja stvorivši ideju dalmatinske autonomije koja nije prava autonomija, nego znači prevlast i svemoć birokracije i policije. Upravo je ta sredstva, odnosno progonstva, istrage, tamnice i razne oblike presije, koristio Lapenna ne bi li ugušio Narodnu stranku kad je počela jačati. Autonomaska stranka, pisao je *Narodni list*, nije u to vrijeme bila ništa drugo nego izraz apsolutističkih težnji skriven iza ustava. Austrijski ministar-predsjednik Schmerling u Beču te Lapenna i Roszner u Dalmaciji stvorili su sustav u kojem vladaju činovnici i policija koji preziru slavenske narode i nastoje se dopasti svojim gospodarima. Lapenna je svu birokraciju zatrovao protiv narodnjaka, a Roszner se vodio načelom „sve je dopušteno“. Prvi je čak financirao širenje putem tiska lažnih optužbi za rusofilstvo, zbog kojih je vlada zatvarala Hrvate, pretresala im stanove i onemogućavala im zauzimanje javnih službi. *Narodni list* je zaključio da je u to vrijeme u dalmatinskoj politici vladao terorizam strane vlasti i da je prvo desetljeće ustavnog života zapravo doba progonstva za Narodnu stranku. Početkom osamdesetih godina *Narodni list* je pisao da su Lapenni i njemu sličnima poštenje i moralnost riječi bez smisla, da su u vrijeme svoje vladavine uveli anarhiju u sva područja društva te da autonomashi i dalje rade isto, kao da im je jedini cilj moralno i materijalno uništiti Dalmaciju.⁴²⁷

Lapennina kandidatura i poraz na izborima za Carevinsko vijeće 1885. godine

Lapenna se iz Egipta vratio u Monarhiju 1881. godine, a 1885. godine se vratio u Zadar i ponovno stao na čelo dalmatinskih autonomaša, koji su tada bili osjetno slabiji nego kad je on napustio Dalmaciju 12 godina ranije. Njegova zadaća bila je ojačati tu stranku, koja je bila slabija od narodnjaka i koju je potresao unutarnji sukob između sljedbenika dvojice stranačkih vođa, Antonija Bajamontija i Niccola Trigarija. Lapenna je podržao Trigarija, procijenivši da će s njime lakše ostvariti uspjeh na izborima. Talijanska publicistika tog vremena Lapennin povratak u Dalmaciju prikazivala je kao sredstvo borbe protiv nasilja koje „Slaveni“, poduprti

⁴²⁷ Austrija i Slavjani II. *Narodni list*, broj 76, 5. 10. 1881.; Što su i kakovi su II., *Narodni list*, broj 98, 16. 12. 1882.; Sablazni i lakrdije, *Narodni list*, broj 48, 24. 6. 1882.; Osvrt na staru godinu 1883., *Narodni list*, broj 1, 1. 1. 1884.; Prevratnici i socialisti u Dalmaciji, *Narodni list*, broj 79, 21. 10. 1884.

od strane austrijske vlade, vrše nad Talijanima u pokrajini.⁴²⁸ Tadašnji pokušaj Lapennina povratka na mjesto koje je ranije držao mogao je Narodnoj stranci poslužiti kao svojevrsni „ispit zrelosti“. Prisjećajući se 1927. godine svojih gotovo pola stoljeća provedenih na mjestu urednika *Narodnog lista*, Juraj Biankini je naveo da cijela povijest tog lista predstavlja neprekidnu borbu protiv nametnute službene talijanštine, nasilnog nijemčenja, gaženja narodnih i državnih prava, zapuštanja i osiromašenja Dalmacije.⁴²⁹ Luigi Lapenna je za dalmatinske narodnjake bio utjelovljenje upravo toga što je Biankini naveo. Ponovna borba protiv njega, ovog puta u izmijenjenim okolnostima, pokazat će dokle je stranka stigla oko dva i pol desetljeća nakon nastanka i desetljeće i pol nakon preuzimanja vlasti u Dalmaciji.

Prvi pokušaj Lapennina povratka u aktivnu politiku u Dalmaciji dogodio se na izborima za Dalmatinski sabor 1883. godine, održanima tijekom sukoba između Narodne stranke i dalmatinskog namjesnika Jovanovića. Središnji izborni odbor talijansko-srpske stranke u to je vrijeme kao kandidata u kuriji veleporeznika predložio Lapennu, ali naposljetku se ta ideja nije ostvarila. *Narodni list* je tu inicijativu ispratio s velikom dozom cinizma, pišući da je ideja Lapennine kandidature očita provokacija cijeloj Dalmaciji od strane „izroda“, posebno onih iz Zadra, ali da joj se ipak obradovao jer pokazuje na što su sve spremni ti „izrodi“, a to bi birači zasigurno kaznili. Također, naglasio je *Narodni list*, zanimljivo je gledati kako se Lapenna bratimi s dalmatinskim Srbima u istom onom Dalmatinskom saboru u kojem je ne tako davno najžešće pljuvao po njima. Naposljetku je za kandidata određen Mihovil Kapović, a *Narodni list* je pisao da je Lapenna izigran i izrugan od strane starih i novih prijatelja, a pravi uzroci toga nisu poznati. Moguće je da je vlada dala znak, a „srbo-talijanaši“ su se uvijek znali lijepo sporazumjeti sa svakom vladom i spremni su podržati svaku vladu u provođenju politike „podijeli pa vladaj“ protiv svoje braće. Situacija oko Lapennine kandidature, zaključio je *Narodni list*, još je jednom posvjedočila o velikom jazu između poštenih stanovnika Dalmacije i „čete talijansko-srpskih ortaka“ koji su u svojoj strasti i mržnji prema hrvatskom narodu pogazili i vlastiti obraz. Vidjeti Srbe kako se s velikim strahopoštovanjem obraćaju Lapenni koji ih je do jučer prezirao je istovremeno smiješno i gadjljivo, ali je i dobar pokazatelj toga koliko su nisko pali protivnici hrvatstva u Dalmaciji.⁴³⁰

Narodni list je bio vrlo samouvjeren pišući o Lapenninoj na kraju ipak neostvorenoj kandidaturi za Dalmatinski sabor, uzdajući se u to da birači ipak ne bi podržali ono što je

⁴²⁸ ĐINĐIĆ, Mirko, 2016a, 274-275.

⁴²⁹ BIANKINI, Juraj, 1927, 37-38.

⁴³⁰ Lapennina kandidatura, *Narodni list*, broj 46, 20. 6. 1883.

narodnjacima izgledalo kao očito ruganje njihovoj časti i poštenju. Takvu samouvjerenost su si narodnjaci mogli priuštiti, jer do izborne borbe tada na kraju nije došlo. Prava iskušenja po pitanju Lapennina povratka za njih će uslijediti nešto kasnije, u doba izbora za Carevinsko vijeće 1885. godine, na kojima je Lapenna istaknut kao srpsko-autonomaški kandidat u kuriji veleposrednika. Uvertira svakih izbora je predizborna agitacija, a nju je Lapenna vršio po Dalmaciji, nastojeći sebi priskrbiti što više glasova.

Da će se Lapenna kandidirati za Carevinsko vijeće, narodnjaci su mogli naslutiti još sredinom 1884. godine, ali nisu zbog toga bili uznemireni. *Narodni list* nije uopće u svojim uvodnim člancima pisao o tome, a *Narod* se jednom prilikom osvrnuo na njegov posjet Zadru i Splitu, iskazavši pritom samouvjerenost čak i veću od one koju je *Narodni list* iskazao godinu dana ranije. Splitski list je pisao da je Lapenna i danas utjecajan i moćan, ali da je stigavši u Dalmaciju zatekao pohrvaćene sve osnovne i skoro sve srednje škole, Sabor u kojem se talijanski jezik trpi samo zbog gostoljubivosti i izmijenjen toliko mu dragi članak 14. sudskog pravilnika. Nema više onih ljudi koji su pred njim drhtali, koji su ga slušali i slijedili. On ne smije običi cijelu Dalmaciju, jer ga ona smatra svojim „zlim genijem“ te bi novom snagom ustala na borbu kad bi čula da se on opet sprema stupiti na čelo protivničke stranke. *Narod* je zaključio da je Lapenna anakronizam koji ne može shvatiti narodnu misao ni ustav i koji razumije samo birokraciju Bachova tipa. On je u Dalmaciji mogao nešto dok je raspolagao milostima, mjestima i silom. Danas je njegovo ime provokacija zemlji, a zemlja će na tu provokaciju znati odgovoriti po potrebi. Dan nakon što je objavljen spomenuti članak *Naroda*, Kažimir Ljubić je pisao Mihovilu Pavlinoviću da se Lapenna namjerava kandidirati za Carevinsko vijeće i da svoje prste u tome definitivno ima Beč, koji želi oslabiti današnju narodnu većinu.⁴³¹

Značajan trenutak u predizbornoj borbi dogodio se početkom naredne, 1885. godine, kada je Lapenna u listu *Il Dalmata* objavio seriju članaka pod naslovom „La situazione in Dalmazia“. Na te se članke osvrnuo *Narod*, zadržavajući staru samouvjerenost i pišući da su narodnjaci u prednosti pred Lapennom, jer se bore za pravo, a on se služi izvrtanjem, vjerojatno zato što ga dugo nije bilo u Dalmaciji pa ne poznaje stanje u njoj. On na sve načine želi biti izabran, a jedina šansa mu je kandidatura u kuriji veleposrednika i glasovi svih srpskih birača. Zato se ulaguje Srbima iako je nekoć optuživao Narodnu stranku da želi „porišćaniti“ Dalmaciju i iako je doveo vješala u Boku. *Narod* je čak podrugljivo zahvalio Lapenni na kandidaturi

⁴³¹ Dr. Lapenna u Dalmaciji, *Narod*, broj 68, 30. 8. 1884.; PALAVRŠIĆ, Ante – ZELIĆ, Benedikta, 1962, 441.

pišući da će njegovo ime uništiti svako eventualno mrtvilo, nesporazum i nemar u narodnjačkim redovima. On se najviše odupirao narodnom pokretu, njegovo ime doziva u sjećanje sva nasilja i progonstva te će se narod složno podići protiv njega, „narodnog đavola“. Na spomenute Lapennine članke *Narod* je odgovorio serijom od devet članaka na talijanskom jeziku pod naslovom „Gli articoli del dr. Lapenna“, a uoči izbora također je upozoravao na bliskost dalmatinskih sudaca s Lapennom naglašavajući da to ruši povjerenje u sudstvo općenito. Lapenna je tada bio predsjednik senata Vrhovnog sudišta u Beču, a *Narod* je isticao da su upravo suci najveći agitatori u Dalmaciji i pitao se hoće li se on preko njih osvećivati kad se nakon izbora vrati u Beč „ponižen i osramoćen“.⁴³²

U predizbornoj kampanji sudjelovao je i *Narodni list*, koji je naglašavao da u cijeloj Dalmaciji vlada potpuni red i mir, jedino se u Zadru, u kojem su na vlasti Lapennini ljudi, događaju neredi kakvih nema niti kod najsirovijih divljaka. Pošteni zadarski Hrvati, pisao je *Narodni list*, ne mogu proći gradom bez da negdje čuju ili pročitaju na nekom zidu ispisane parole kojima ih se vrijeđa i poziva na nasilje prema njima. Stanje je toliko loše da čak i zadarske žene izlaze na ulice i vrše divljačke ispade protiv Hrvata. Tog gotovo ratnog predizbornog stanja u Zadru *Narodni list* se prisjetio povodom svoje pedesete godišnjice izlaženja. Pisao je tada da su spomenuti izbori održani nakon što je uspostavljen potpuni mir između Narodne stranke i namjesnika Jovanovića te da je izborna borba bila neuobičajeno žestoka. Autonomashi su napadali i psovali Hrvate, Miho Klaić je svake večeri morao pod pratnjom ići kući, niži puk je klicao najpogrdnije prostote, a viša inteligencija je koristila drugačije uvrede. Znajući da ne mogu pobijediti u vanjskim općinama, gradovima i trgovačkim komorama, autonomashi su sve uložili u kuriju veleporeznika, gdje je kandidat bio Lapenna, tada utjecajan u pokrajini kao predsjednik senata Vrhovnog sudišta u Beču. Opisujući dalje sredstva kojima su se uoči izbora služili autonomashi, *Narodni list* je spomenuo i posjet princa Rudolfa Zadru, kada je dio rodoljuba postavio hrvatske trobojnice na svoje kuće, a „fukara“ se okupljala oko tih kuća psujući, kidajući zastave i mažući ih crnom bojom. Sam Lapenna je prije izbora stigao u Zadar da bi agitirao i zastrašivao, a po zidovima kuća su postavljani proglesi u kojima je „Il comitato autonomo-serbo“ pozivao birače da glasuju za njega.⁴³³

⁴³² Dr. Lapenna u „Dalmati“, *Narod*, broj 15, 25. 2. 1885.; Gli articoli del dr. Lapenna I., *Narod*, broj 16, 28. 2. 1885.; Gli articoli del dr. Lapenna IX., *Narod*, broj 28, 11. 4. 1885.; SABLAZAN, *Narod*, broj 51, 22. 4. 1885.; Sudci i izbori, *Narod*, broj 40, 23. 5. 1885.

⁴³³ Lažni i smiešni vikači, *Narodni list*, broj 81, 31. 10. 1885.; Zadar u narodnom preporodu, *Narodni list*, Jubilarni broj, 1. 3. 1912.

Kao i *Narod*, *Narodni list* je također upozoravao na ulogu koju sudski činovnici imaju na izborima, ističući posebno bivšeg predsjednika zadarskog Prizivnog suda Defacisa i savjetnika na istoj instituciji Piperatu. Iako svakome pripada sloboda u vršenju ustavnih prava, pisao je *Narodni list*, ponašanje sudaca nije u skladu ni sa slobodoumnim načelima ni s načelima sudske neovisnosti, koja podrazumijeva veliku odgovornost i može se pretvoriti u veliki društveni problem. Još oštriji je *Narodni list* bio opisujući organizaciju protiv koje se bori na izborima. Svoje političke protivnike opisao je kao „cigansku četvu“ na čijem čelu stoje Lapenna i Bajamonti, koji su izgleda Savi Bjelanoviću ponudili ulogu „podtamburaša“, „nepismenom“ Trigariju su povjerali skupljanje novčanih sredstava, a čini se da su dio te družine i neki viši činovnici. Zadarsko narodnjačko glasilo je podsjećalo da je najgadnija birokratska pokvarenost vladala u Dalmaciji baš dok je Lapenna bio na vlasti. Nakon što ga je narod dobro upoznao, on se sve više povlačio te je otišao u Beč želeći se obogatiti. Činilo se da će ga Dalmacija zaboraviti, ali izgleda da njegove strasti nisu utažene niti u starosti. *Narodni list* je činjenicu da se on kao predsjednik senata Vrhovnog sudišta stavlja na čelo stranke koja isticanjem talijanske misli radi protiv cijele države nazvao birokratskom gadošću koja ponižava ugled Vrhovnog sudišta i kod naroda ruši vjeru u svetost i nepristranost pravde. Dokaz da je Lapennina kandidatura loša za samu vladu *Narodni list* je vidio u zlokobnosti vremena kad su njemu bliski njemački liberali imali vlast i u carevim negativnim riječima o toj političkoj opciji.⁴³⁴

Oba narodnjačka glasila su uoči izbora naglašavala važnost držanja srpskih birača na tim izborima. *Narodni list* je tom pitanju posvećivao više pozornosti nego *Narod*, što je razumljivo, jer je izlazio u Zadru, gradu u kojem je Lapenna imao najjače uporište u Dalmaciji. Budući da je još ranije istaknuo da su Lapenni jedina šansa glasovi srpskih birača u kuriji veleposejnika, *Narodni list* je nastojao pridobiti te birače. Pritom mu je strategija bila slična kao i u doba nakon „bukovičke izdaje“, što znači da je naglašavao razliku između dalmatinskih Srba općenito i ljudi okupljenih oko *Srpskog lista*. Tako je, pišući u jednom članku o ironiji situacije da su Srbi okupljeni oko *Srpskog lista* danas najveći saveznici autonomaša, iako su ovi u vrijeme dok su imali vlast u pokrajini najviše napadali upravo pravoslavce, u fusnoti naveo da se obraća isključivo ljudima oko *Srpskog lista* i da diljem pokrajine ima Srba koji odbacuju politiku tog lista i savez s talijanašima. Zadarsko

⁴³⁴ Talijanaši i naše sudstvo, *Narodni list*, broj 82, 3. 11. 1885.; Izborna sinfonija, *Narodni list*, broj 15, 28. 2. 1885.; Izborno komešanje i predsjednik starovieća vrhovnog sudišta Lapenna, *Narodni list*, broj 29, 21. 4. 1885.; Ponašanje vlade i činovnikâ pri izborim, *Narodni list*, broj 32, 2. 5. 1885.; Lapennove majstorije, *Narodni list*, broj 34, 9. 5. 1885.

narodnjačko glasilo je pisalo da talijanaši traže savez sa *Srpskim listom* zato što znaju da na izborima nemaju šanse, ali da je sreća u tome što „fanatici“ oko tog lista nisu većina među dalmatinskim Srbima. Većina se ipak stidi tog saveza i ne razumije kako bilo koji Srbin može biti za Lapennu, koji je ih je puno puta ocrnio i pred bečkom vladom službeno opisao kao veleizdajnike. Vjeru u ponovnu uspostavu hrvatsko-srpske sloge na izborima *Narodni list* je izrazio pišući da ljudi poput Lapenne, Bajamontija i Piperate pozivaju sve koji se krste s tri prsta da napadaju Hrvate, smatrajući da su i jednima i drugima gospodari, ali da se ti koji se tako krste još uvijek mogu vratiti na pravi put, prije nego u ovoj zemlji zauvijek steknu „Kainovo ime“ zbog povezivanja s onima koji vjeruju jedino u svoju taštinu i raskol. *Narod* je nastupao u sličnom tonu, smatrajući da članovi Srpske stranke ne dijele mišljenje sa *Srpskim listom*, posebno oko saveza s jednim Lapennom, i nadajući se da će se to na izborima i potvrditi.⁴³⁵

Narodni list i *Narod* su svojim pisanjem trebali utjecati na oblikovanje javnog mnijenja u pokrajini, a kako su na Lapenninu kandidaturu gledali neki od najistaknutijih članova Narodne stranke? Najkonkretniji je bio Miho Klaić, koji je bliskom suradniku dalmatinskih narodnjaka J. J. Strossmayeru najavio da će zbog Lapenne izborna borba biti žestoka i zamolio ga za novčanu pomoć od 100 ili maksimalno 200 forinti, napomenuvši da o rezultatima te borbe ovisi hoćemo li u sljedećih šest godina napredovati ili nazadovati u narodnom preporodu. Međutim, pišući Strossmayeru o izbornoj borbi narodnjaka protiv Lapenne, Klaić je istaknuo ključnu činjenicu zbog koje su narodnjaci mogli biti samouvjereni, a to je da vlada Lapennu smatra kandidatom opozicije i da će ga pobijati, iako mu nije mogla zabraniti kandidaturu jer je neovisni sudac. U podršku vlade vjerovao je i Juraj Biankini, koji je Mihovilu Pavlinoviću pisao da namjesnik Jovanović potpuno podupire narodnjake jer ga je na to uputio austrijski ministar-predsjednik Taaffe. Iako vlada nipošto neće poduprijeti Lapennu, smatrao je Biankini, on bi ipak mogao pobijediti u zadarskom kotaru, ali njegov tamošnji protukandidat iz redova narodnjaka Manfred Borelli također ima svojih pristaša. Biankini je Pavlinovića upozoravao da se Lapenna u predizbornoj kampanji razbacuje novcem nadajući se uspjehu u zadarskim vanjskim općinama, gradovima i veleporeznicima. Međutim, dodao je, Klaić svaki dan ide kod Jovanovića i izgleda da vlada zaista iskreno podupire narodnjake. Čini se da će u gradovima uputiti činovnike, a u Boki Srbe da glasuju za Borellija. Bez tih glasova Srba, naglasio je Biankini, Borelli će teško biti izabran. Da ono što

⁴³⁵ Lapennove majstorije, *Narodni list*, broj 34, 9. 5. 1885.; Talijanaši sdvajaju!, *Narodni list*, broj 35, 12. 5. 1885.; Na noge narode!, *Narodni list*, broj 41, 6. 6. 1885.; Ćirilica na sudu i Srbi, *Narod*, broj 32, 25. 4. 1885.

je *Narodni list* pisao o Srbima na izborima nije bilo neosnovano, Biankini je potvrdio pišući da za Lapennu radi *Srpski list*, ali da po Dalmaciji i Boki ima Srba koji naginju pomirenju i koji ne žele ni čuti za njega. Nešto kasnije, Biankini je ponovio Pavlinoviću da je Klaić svaki dan kod Jovanovića i da Lapenna zasigurno neće osvojiti mandat.⁴³⁶

Ipak, pokazalo se da Biankinijeve nade bile nisu potpuno utemeljene. Pišući Pavlinoviću o tijeku izborne borbe, urednik *Narodnog lista* je naveo da se u Zadru vodi teška borba protiv Lapenne, kojeg podupiru činovnici unatoč Jovanoviću koji, čini se, nije svim činovnicima zapovjedio da moraju poduprijeti narodnjake, nego samo nekima. Što se tiče veleporeznika, tamo će odlučiti glasovi bokeljskih Srba. Ako oni ne budu glasovali, najavljiavao je Biankini, Manfred Borelli će moći računati na maksimalno deset glasova većine u odnosu na Lapennu. Zadar je naposljetku bio poprište najžešće izborne borbe, a zbivanja koja su se tih dana u njemu odvijala bila su nastavak nereda učestalih u razdoblju uoči izbora. Prilikom pedesete obljetnice izlaženja, *Narodni list* je donio opis izbora za Carevinsko vijeće 1885. godine u Zadru. U tom opisu navedeno je da su se na dan izbora svi narodnjački birači okupili u Čitaonici, a da je na Kalelargi autonomaška masa žamorila, vikala i psovala te je postojao strah da ne provali u Čitaonicu. Pred izbornom dvoranom su se okupili „fukara“ i potkupljeni Arbanasi vičući, zviždeći, psujući i nastojeći zapriječiti glasovanje, ali nisu uspjeli. Izbori su trajali od devet sati ujutro do dva sata iza ponoći. Vojska je bila u pripremi, a poslijepodne je policija morala isprazniti glavni trg. Nastala je vreva u pokrajnjim ulicama koja je trajala sve do dva sata ujutro. Ivan Vranković, Vicko Danilo i drugi narodnjaci bili su napadnuti i vrijeđani. Ipak, Borelli je bio izabran, a Lapenna poražen.⁴³⁷

Iako je u Zadru Lapenna osvojio četiri puta više glasova nego Borelli, potonji je zahvaljujući glasovima ostatka Dalmacije izabran tijesnom većinom.⁴³⁸ Za razliku od prethodnih izbora 1879. godine, narodnjaci su ovog puta osvojili svih devet dalmatinskih mandata u Carevinskom vijeću. Osim Manfreda Borellija, izabrani su bili: Miho Klaić, Augustin Masovčić, Mihovil Pavlinović, Gajo Bulat, Rafo Pucić, Đorđe Vojnović, Ante Šupuk i Lovro Borčić. Pavlinović se vratio nakon šest godina odsutnosti, a Masovčić je bio jedini narodnjački zastupnik koji nikad ranije nije sjedio u bečkom parlamentu. *Narodni list* je tu pobjedu nazvao najvećom otkad postoji ustav te je posebno istaknuo tri detalja. Prvi je da je

⁴³⁶ MACAN, Trpimir, 1971, 481-482.; PALAVRŠIĆ, Ante – ZELIĆ, Benedikta 1962, 474-475., 487-489., 492-493.

⁴³⁷ PALAVRŠIĆ, Ante – ZELIĆ, Benedikta, 1962, 493-494.; Zadar u narodnom preporodu, *Narodni list*, Jubilarni broj, 1. 3. 1912.

⁴³⁸ VRANDEČIĆ, Josip, 2002, 232.

većina najvećih i najnaseljenijih kotara birala narodnjake praktički bez borbe, što znači da su protivnici ili iščeznuli, ili se ne smiju pojaviti pred budnom hrvatskom sviješću. Drugi je žalosni raskol naše jednokrvne braće Srba. Unatoč postojanju pomirljive struje među njima, koja si je donekle dala oduška izborom Đorđa Vojnovića u Boki, unatoč bratskoj susretljivosti koju su iskazivali narodnjaci, unatoč očitoj pogibelji koja je i njima prijetila od talijanštine, većina Srba je ipak i ovog puta podržala sramotni savez s talijanašima. *Narodni list* je pisao da bi mogao ismijavati njih i njihov neuspjeh, ali da ih ipak žali i nada se da će im nakon ovog poraza proraditi savjest. Treći detalj se tiče vlade, koja je najavljivala potpunu nepristranost, ali ipak to obećanje nije ispunila. Činovnici su se diljem Dalmacije pobunili protiv vladinih uputa i pokrenuli talijanašku agitaciju, a kolovođa je bio savjetnik Vrhovnog sudišta Lapenna. Sam Lapenna, pisao je *Narodni list*, nakon izbornog poraza je napustio Zadar pod okriljem noći i u pratnji nekoliko činovnika i „gologuza zadarskih“. Osramoćen i proklet od naroda, vraća se na Dunav da razmisli i shvati da mu pred našim poštenim pukom ništa ne može pomoći dok ne okaje zlodjela koja je počinio protiv njega.⁴³⁹

Osvrt *Naroda* na rezultate izbora bio je skromniji nego onaj *Narodnog lista*. Splitski narodnjački list je istaknuo da su prošla vremena kad je Lapenna imao moć i vršio izbornu nasilje. Sada su druga vremena, narodna svijest je probuđena, a to staro doba je u narodu prokleta. *Narod* je pokudio postupanje jednog dijela „naše pravoslavne braće“, ali je naglasio da se neki među njima, poput birača Đorđa Vojnovića, ipak nisu dali zavesti *Srpskim listom*. Lapennine tvrdnje o izbornim nepravilnostima *Narod* je odbacio tvrdeći da je bilo više nepravilnosti na štetu narodnjaka i nimalo na štetu njihovih protivnika, a objavio je i „Lapeniadu“, podrugljivi „ep“ na Lapennin račun kojeg je spjevao Špiro Vujatović-Šarov, već spomenuti kninski Srbin, pobornik Narodne stranke. Glasilo splitskih narodnjaka nije propustilo, pišući o neredima koji su se u Zadru nastavili i nakon izbora, još jednom baciti „otrovnu strelicu“ prema glavnom gradu Dalmacije, tvrdeći da je sva pokrajina prigrllila narodnu ideju, a da joj Zadar želi prkositi zastupajući potpuno suprotne ideje. Da bi se to riješilo, pisao je *Narod*, potrebno je proučiti zadarsko pitanje i oduzeti tom gradu sve što mu daje privilegirani položaj u pokrajini. Pritom treba početi od pohrvaćenja tamošnjih srednjih škola, ako su te škole uopće i potrebne.⁴⁴⁰

⁴³⁹ ĐINĐIĆ, Mirko, 2016a, 277.; Slava narodu! *Narodni list*, broj 42, 9. 6. 1885.; Sjajna izborna pobjeda, *Narodni list*, broj 43, 13. 6. 1885.; Odlazak D.ra Lapenne, *Narodni list*, broj 44, 16. 6. 1885.

⁴⁴⁰ Pobjeda, *Narod*, broj 46, 17. 6. 1885.; Nerediti u Zadru, *Narod*, broj 50, 1. 7. 1885.; Poslije izbora, *Narod*, broj 51, 4. 7. 1885.; LAPENIADA, *Narod*, broj 51, 4. 7. 1885.

U postizborno vrijeme, *Narodni list* je u više navrata iznova upozorio na neprihvatljivo ponašanje nekih činovnika, pogotovo onih sudskih, na izborima. Istaknuo je da vlada mora pronaći način za povratiti poljuljani ugled većine svojih činovnika i vjeru naroda u njihovo pošteno djelovanje. Izbori su, pisao je *Narodni list*, pokazali da se birokracija nije ništa promijenila od vremena kad su Lapenna i Rozsner imali vlast. Narod, koji financira vladu, ima pravo tražiti od birokracije da ne stvara smutnju, a vlada, za koju ta birokracija radi, mora zahtijevati od svojih činovnika da ne budu i samoj vladi i narodu na sablazan. *Narodni list* je ponovio da činovnici imaju pravo na svoja politička uvjerenja i ustavne blagodati, ali da ne smiju huškati preko novina, raspirivati najgore strasti i izvoditi prostačke javne ekscese. Najdrzovitijim pristašama „talijanaškog ortakluka“ *Narodni list* je prozvao suce, upozorivši da su već podignute tužbe protiv nekih rodoljuba i da će im suditi takvi suci, a da će ih u krajnjoj instanci valjda dočekati i sam Lapenna, što ne bi smjelo biti moguće u ustavnoj državi i što vlada treba svakako spriječiti. Samu izbornu borbu *Narodni list* je opisao kao borbu između „narodne hrvatske stranke“ i tuđinskog duha utjelovljena u Lapenninoj kandidaturi. Stigavši u Dalmaciju, on je okupio oko sebe sve ostatke bivšeg autonomaštva i potaknuo ih na agitaciju. Srbe koji bi se možda bili približili „hrvatskoj stranci“ učinio je beskompromisnima, a činovnike, posebno sudske, pretvorio je u najveće agitatore. Sredstva agitacije bila su mu laž i korupcija. *Narodni list* je zaključio da je u Dalmaciji Narodna stranka izvojevala materijalnu i moralnu pobjedu jer je narodno pravo pobijedilo tuđinstvo i pohlepu. Red, istina i zakon borili su se protiv anarhije, laži i korupcije te je mirni i lojalni narod svladao brutalnog i bezdušnog tlačitelja.⁴⁴¹

Narodna stranka se na izborima za Carevinsko vijeće 1885. godine uspješno izborila protiv Luigija Lapenne, čovjeka koji je u njezinoj ideologiji bio vjerojatno najnegativnija ličnost od svih. On je bio utjelovljenje svega onog što su narodnjaci prolazili dok su u Dalmaciji bili opozicija, odnosno nasilja koje su provodile odnarođena birokracija i policija s blagoslovom bečke vlade. Lapenna je još jednom pokušao navesti birokraciju da zadovoljava njegove interese na izborima te je u tome dijelom i uspio, ali stvari su bile znatno drugačije nego onda kad su njemu bliski njemački liberali držali vlast u Beču. Tijekom cijele predizborne kampanje narodnjaci su iskazivali veću ili manju nadu, štoviše uvjerenje da će bečka vlada stati na njihovu stranu protiv Lapenne i omogućiti im izbornu pobjedu. Čak je i *Narodni list*, čiji je urednik Juraj Biankini znao žestoko kritizirati tu vladu, pisao o činovničkom

⁴⁴¹ Odlazak D.ra Lapenne, *Narodni list*, broj 44, 16. 6. 1885.; Činovnici i izbori u Dalmaciji, *Narodni list*, broj 45, 20. 6. 1885.; Izbori i Lapennova anarhija, *Narodni list*, broj 47, 27. 6. 1885.

strančarenju ne na način da je napadao vladu koja to nije spriječila, nego na način da ju je upozoravao na neposlušne činovnike i sugerirao joj što učiniti u takvoj situaciji. Dakle, pristupao joj je kao „partner“ čije će sugestije ona uzeti u obzir. Lapenna i njemu bliski ljudi su šezdesetih godina u Dalmaciji uživali podršku bečke vlade i bili su na vlasti, a osamdesetih godina tu je podršku uživala Narodna stranka. Ono što se još promijenilo u tih dva desetljeća je karakter autonomaške stranke, čiji su pripadnici sve više isticali talijanski nacionalni identitet, a to je nužno izazvalo reakciju narodnjaka.

Narodnjaci protiv talijanskog nacionalizma u Dalmaciji

Govoreći o pitanju narodnosti u Dalmaciji, narodnjaci su u svakoj dostupnoj prilici isticali tvrdnju da u pokrajini ne žive Talijani u etničkom, a još manje u političkom smislu. Iako su na prvo mjesto u svojoj borbi za afirmaciju narodnosti stavljali jezik i iako su neki stanovnici Dalmacije spletom povijesnih okolnosti usvojili talijanski kao svoj prvi jezik, narodnjacima to nije bilo dovoljno da bi ih proglasili Talijanima. Tako je *Narodni list* još 1881. godine pisao da je hrvatski narod stigao u Dalmaciju ne kao divlji osvajač, nego kao donositelj reda i mira i da je očistio zemlju od „truleži latinske“, odnosno od rimskih ostataka. Nakon toga se borio i izborio protiv Tatara, Turaka i Mlečana, s tim da su mu potonji ne silom, nego lukavstvom ipak uspjeli nametnuti svoju vlast ne pridonijevši zauzvrat nimalo njegovu gospodarskom i društvenom napretku. Ono što je kod Mlečana ipak pozitivno jest činjenica da su dalmatinski narod uvijek smatrali „Schiavonima“, a to znači Hrvatima te da im nikad nije padalo na pamet da bi u Dalmaciji mogli živjeti pripadnici neke druge narodnosti osim hrvatske. Latine, koji su ranije živjeli u pokrajini, po prirodnom tijeku stvari je asimilirao mladi i snažni hrvatski narod, a latinski jezik, kojeg je bilo u srednjem vijeku, nije narodu bio prirodan, nego su ga donijeli stranci postavljeni na visoke crkvene i svjetovne položaje i koji su htjeli dominirati nad prostim pukom. Smiješno je stoga tvrditi da zbog te srednjovjekovne latinštine danas u Dalmaciji postoje Talijani, jer kad bi se tako gledalo na stvari, cijeli bi današnji kršćanski svijet u narodnosnom smislu izgledao puno drugačije.⁴⁴²

Narodni list je tvrdio da je potalijančivanje u Dalmaciju donijela austrijska vlada svojim poticanjem korištenja tog jezika u javnom životu pokrajine. To znači da u Dalmaciji ne žive Talijani, nego samo ljudi koji govore talijanski jezik misleći da su zbog toga bolji i plemenitiji ljudi od onih koji ga ne govore, ali i ti ljudi su podrijetlom Hrvati. Pisac navedenog članka je

⁴⁴² Bistrimo pojmove I., *Narodni list*, broj 72, 21. 9. 1881.; Bistrimo pojmove II., *Narodni list*, broj 73, 24. 9. 1881.

čak tvrdio da je spreman svakom dalmatinskom „Talijanu“ pojedinačno dokazati da je zapravo Hrvat koji je prihvatio tuđu narodnost zbog školovanja ili zbog „zapuštene međunarodne kopiladi“ u nekom primorskom dalmatinskom gradu. Tvrdnja o postojanju talijanske narodnosti u Dalmaciji je, dakle, obična glupost, a jedini pravi Talijani u pokrajini su malobrojni zanatlije i trgovci doseljeni iz Italije, koji imaju pravo čuvati svoju narodnost pod barjakom svojih konzula, ali nemaju pravo osnivati talijanska društva niti na bilo koji način napadati hrvatsku narodnost. Dalmacija će uvijek po povijesti, položaju i volji većine naroda biti hrvatska zemlja, a onaj tko tvrdi suprotno je „opaki i ludi narodni izdajnik koji griješi protiv povijesti i istine“.⁴⁴³

Nacionalni identiteti su u to vrijeme u Dalmaciji još uvijek bili u fazi oblikovanja, a za narodnjake je to pitanje bilo potpuno jasno i čisto, kao da se radi o nekakvom matematičkom teoremu. Negirati činjenicu da u Dalmaciji žive isključivo politički Hrvati za njih je bilo kao negirati činjenicu da je dva plus dva jednako četiri. Negirati nešto takvo mogao je samo netko tko je u teškoj zabludi ili netko tko je zlonamjeran. Narodnjačka nacionalna ideologija je u velikoj mjeri bila apsolutistička i to se ne može poreći. Oni su redovito tvrdili da njihova stranka predstavlja cijeli dalmatinski narod i da u Dalmaciji nema stranačke borbe, nego samo borbe između naroda i njegovih dušmana. Po njima su svi u Dalmaciji trebali prihvatiti hrvatsku ideju i to je bilo jedino jamstvo sreće i uspjeha za pokrajinu. Problem je međutim što nacionalni identitet ne funkcionira na takav način. Narodnjaci su potpuno zanemarili subjektivnu stranu nacionalnog identiteta, odnosno osjećaj pripadnosti koji je nužan da bi netko bio pripadnik neke nacije. Taj je osjećaj uvijek osoban i zato je pisac *Narodnog lista* bio itekako naivan kad je mislio da može baš svakog Dalmatinca koji se smatra Talijanom uvjeriti da je zapravo Hrvat. Iako je vjerojatno bio u pravu kad je tvrdio da su to ljudi hrvatskog etničkog podrijetla koji su se usvajanjem talijanskog jezika „odnarodili“, to prihvaćanje talijanskog jezika je nešto što se ne može zanemariti. Točno je da je broj Dalmatinaca čiji je prvi jezik bio talijanski prema kraju 19. stoljeća stalno opadao. Primjerice, 1865. godine oni su činili 12,5 % stanovništva pokrajine, 1880. godine ih je bilo 5,8 %, a 1900. godine svega 2,6 %.⁴⁴⁴ Utoliko su narodnjaci bili u pravu kad su tvrdili da je talijanska nacionalna ideologija nešto što se u Dalmaciji ne može proširiti na mase. Međutim, neki su ju ipak prihvatili.

⁴⁴³ Bistrimo pojmove II., Narodni list, broj 73, 24. 9. 1881.

⁴⁴⁴ PERIČIĆ, Šime, 2003, 342.

Osamdesetih godina je postalo jasno da u Dalmaciji postoje ljudi koji sebe smatraju Talijanima. Autonomaška stranka je u to vrijeme ojačala posebno u Zadru i Splitu, privukavši neke etničke Hrvate iz zaleđa i s otoka. Bilo da su radili za poslodavce talijanaše i bili vođeni težnjom za osobnom korišću ili su pripadali talijanskom kulturnom krugu, ti su ljudi prihvatili talijanski nacionalni identitet. Zahtjev da se dalmatinskim Talijanima priznaju prava kao nacionalnoj manjini prvi put je istaknut u listu *La Difesa*, kojeg je Antonio Bajamonti pokrenuo u Splitu 1884. godine. Bilo je to nakon što je izgubio vlast u Splitu pa je tražio druge načine za političku borbu. Krajem svibnja te godine Bajamonti je u spomenutom listu objavio program dalmatinskih Talijana, u kojem je pozvao na talijanizaciju autonomaške stranke i suradnju s umjerenim „Slavenima“, odnosno Srbima i Slavo-Dalmatincima. Svoj novi list Bajamonti je nazvao *La Difesa*, odnosno u prijevodu „obrana“, da bi naglasio borbu za kulturna i nacionalna prava Talijana u Dalmaciji. Dvije godine kasnije isti je dalmatinski političar osnovao novu stranku *La Società Politica Dalmatica*, koju je zamislio kao modernu i masovnu nacionalnu stranku dalmatinskih Talijana. Govorio je da jezik čini narav jednog naroda i da nitko ne poriče da je većina dalmatinskog puka „slavska“, ali da je manjina svakako talijanska. Iako brojčano inferiorna, ta je manjina ipak u prednosti jer posjeduje napredniju kulturu te veće poduzetništvo i bogatstvo. Bajamonti se sa svojom novom strankom otvoreno izjasnio za talijanski nacionalni identitet, ali ta je njegova stranka do 1899. godine imala lokalni, splitski karakter. Na čelu autonomaškog glasila *Il Dalmata* bio je zadarski načelnik Niccolò Trigari, koji autonomaše nije smatrao Talijanima. Nacionalno oblikovanje dalmatinskih Talijana je išlo i dalje, a njegovu završnu fazu označilo je osnivanje demokratskih nacionalnih društava kao što su Pro Patria i Lega Nazionale, koja su se zalagala za jačanje talijanske narodnosti i jezika putem otvaranja talijanskih škola u Dalmaciji.⁴⁴⁵

Korisno je navesti pogled talijanskog povjesničara L. Monzalija na pitanje preoblikovanja karaktera autonomaša osamdesetih godina. On kaže da su pripadnici te političke opcije u početku bili antinacionalisti i da su zagovarali dvojezičnu i multietničku kulturnu tradiciju, promičući regionalni partikularizam i izbjegavajući nacionalne sukobe. Međutim, zbog slavenskih nacionalizama, u prvom redu zbog ideologije Narodne stranke, koja je postajala sve ksenofobnija i koja je nastojala nametnuti „slavenski“ jezik i identitet onima koji su isticali talijanski jezik i identitet i na taj način ih asimilirati, nestalo je dotadašnje atmosfere mira i suživota te su i autonomaši promijenili svoje stavove. Da bi se obranili od „ksenofobije svehrvatskog nacionalizma“, počeli su se nazivati Talijanima, a ključnu ulogu u tome odigrao

⁴⁴⁵ ĐINĐIĆ, Mirko, 2007, 128-130.; VRANDEČIĆ, Josip, 2002, 235-236.

je Antonio Bajamonti, koji je nekoć vjerovao da postoji dalmatinska nacija, istovremeno talijanska i slavenska, da bi promijenio razmišljanje, a ta je promjena označena njegovim govorom u Dalmatinskom saboru 1886. godine, u kojem je naveo da talijanski jezik u Dalmaciju nije uvezen, nego da je autohton i da je to jezik napredne civilizacije koja je donijela Dalmaciji kulturu, napredak i prosperitet. Također, želeći zaštititi pripadnike svoje političke opcije od „ksenofobije hrvatskih nacionalista“, Bajamonti ih je pozvao da se izjasne kao Talijani i pozovu na članak 19. Prosinačkog ustava, koji im jamči zaštitu jezika i narodnosti bez obzira na to koliko malobrojni bili. Tražili su zaštitu od austrijskih vlasti, ali isto tako su se nastojali povezati i s drugim Talijanima u Monarhiji, a počeli su se obraćati i Italiji želeći i od tamo dobiti pomoć za svoje političke ciljeve. Ipak, to okretanje prema talijanskom nacionalizmu nisu odmah prihvatili svi autonomaši, nego je jedan njihov dio ostao vjeran vrijednostima dalmatinskog partikularizma i multietničkog patriotizma.⁴⁴⁶

Bilo kako bilo, autonomaši su se mijenjali, a te promjene u redovima svojih političkih protivnika narodnjaci su ispratili na vrlo sličan način kao što su nekoliko godina ranije opisivali tada tek osnovanu Srpsku stranku. Ni u jednom ni u drugom slučaju nisu smatrali da se radi o izrazu nacionalnog identiteta koji nije hrvatski i koji je zahvatio dio dalmatinskog stanovništva, nego samo o težnjama malobrojnih pojedinaca koji nemaju poštene namjere. Tako je *Narodni list* 1886. godine povodom dolaska na vlast namjesnika Dragutina Blažekovića⁴⁴⁷ usporedio dalmatinske talijanaše s kameleonima koji mijenjaju boju pod utjecajem straha, ljutnje, mraka, svjetlosti i posebno gladi i žeđi. Sad ih je strah da taj „umni i značajni čovjek“, poučen iskustvom svojih prethodnika, ne uništi i zadnje tragove ortakluka koji želi prodavati čast i ime slavne Dalmacije u zamjenu za unosne zakupnine. Kad je u pitanju novi dalmatinski namjesnik, pisao je *Narodni list*, talijanaši su se htjeli predstaviti kao „talijomani“ pa mu nisu priredili uobičajeni svečani doček kakav priređuju svakom beznačajnom pripadniku „talijanaške sekte“, ali budući da su istovremeno i „teške kukavice“, objavili su da u čast novog namjesnika priređuju glazbenu zabavu. *Narodni list* je iskoristio

⁴⁴⁶ MONZALI, Luciano, 2009, 155-162. Navedeni autor je Talijan pa nije neobično da mu ideologija i politika Narodne stranke djeluju ksenofobno, ali narodnjaci nisu bili ksenofobi prema talijanskom jeziku i kulturi. Nisu ih pokušavali zatrti u Dalmaciji, nego su isticali njihov značaj i htjeli im podariti zaslužen mjesto u dalmatinskom društvu. Ipak, nisu priznavali da u Dalmaciji žive Talijani po nacionalnosti. Treba podsjetiti da se radi o vremenu prije nego su nacije u Dalmaciji bile u potpunosti formirane. Prema tome, ako je narodnjačka tvrdnja da u Dalmaciji nema Talijana ksenofobna, onda je ksenofobna i Bajamontijeva čuvena krilatica o Slavenima sutra, a Hrvatima nikad. On tvrdio da Dalmatinci nisu Hrvati, iako je, u vrijeme kad je to izrekao, u pokrajini bilo ljudi koji su se tako osjećali. Zsigurno ih je bilo više nego što je osamdesetih godina bilo onih koji su se osjećali kao Talijani.

⁴⁴⁷ Dragutin Blažeković (Osijek, 1828. – Klagenfurt, 1893.). Austrijski podmaršal i dalmatinski namjesnik od 1886. do 1890. godine. Zalagao se za pohrvaćenje dalmatinskih državnih ureda i dao je ostavku nezadovoljan neuspjehom tih nastojanja. (BLAŽEKOVIĆ, Dragutin.)

taj primjer želeći da svi napokon otkriju kakvi su točno talijanaši i najavio da će oni tijekom te godine još puno puta promijeniti „sve boje nebeske duge“, jer tako rade svi odmetnici i ortaci koji nemaju nikakvih načela osim pohlepe i podle sebičnosti.⁴⁴⁸

To nije bio jedini slučaj u to vrijeme da je *Narodni list* pobijao ideju o postojanju Talijana u Dalmaciji. Pisao je isključivo o talijanašima navodeći svoje uobičajene argumente. Tvrdio je da su tim talijanašima općine najveći trn u oku, jer se preko njih narodni jezik probio u javni život unatoč službenoj talijanštini koja se hrvatskom narodu nameće u državnim uredima. „Domaći izrodi“ to ne mogu oprostiti općinama, jer su im one ubile zadnju nadu da će opet moći „pašovati“ u Dalmaciji i prokazale ih kao obične „nule“ u svim institucijama, a ustavna vlada se na nule zasigurno neće obazirati. *Narodni list* je talijanaše optuživao za izdajničke težnje i najavio njihovu potpunu propast kad vlada ukine umjetne izvore talijanštine, odnosno kad pohrvati državne urede i zadarske škole. Pisao je i da su birokracija i talijanština kod nas istovjetni pojmovi te da bez birokracije ne bi bilo ni talijanštine. Tu birokraciju *Narodni list* je nazvao „bijesnom“ dodavši da su zadnji izbori pokazali da je ona uvijek ista i da ju vlada mora napokon ukrotiti. I dalje uvjeren da su u pitanju samo malobrojne i nečasne pojedinačne težnje, a ne izraz istinskog nacionalnog identiteta dijela dalmatinskog stanovništva, *Narodni list* je pisao da u trenutnim okolnostima nije moguće pomirenje stranaka u Dalmaciji, jer je stanovništvo podijeljeno na osviješteni narod na jednoj i šačicu domaćih „izroda“ ili „dopuza“ na drugoj strani, koji opstoje zahvaljujući talijanskom jeziku i pokvarenoj birokraciji. *Narodni list* je najavio da će narodnjaci, kada ta borba završi pobjedom „ispravne“ strane, u svoje redove rado primiti one poštene ali zavedene protivnike koji se osvijeste.⁴⁴⁹

Kao ni *Narodni list*, ni *Narod* nije prihvaćao ideju o postojanju Talijana u Dalmaciji. Uspoređivao je prilike u pokrajini s onima u Češkoj, gdje se tada vodila borba za ravnopravnost između Čeha i Nijemaca. Splitski narodnjački list je pisao da se to dvoje nikako ne može poistovjećivati, jer u Češkoj žive dvije narodnosti te je ravnopravnost nužna. U Dalmaciji postoji samo jedna narodnost, sve što nije hrvatsko je tuđe, a tuđe ne može biti ravnopravno našem. Naš jezik mora biti jedini u javnom životu, a odgoj na drugim jezicima možemo dopustiti ponegdje, ali to je stvar naše dobre volje, a nikako ne prava. Oba narodnjačka glasila su se nadala da će novi namjesnik Blažeković, podrijetlom Hrvat,

⁴⁴⁸ Naši kamaleonovići, *Narodni list*, broj 10, 6. 2. 1886.

⁴⁴⁹ Da već prestanu obmane dalmatinskih talijanaša!, *Narodni list*, broj 8, 26. 1. 1886.; Dalmatinske obćine i narodni izrodi., *Narodni list*, broj 11, 9. 2. 1886.; Nova komešanja dalmatinskih talijanaša., *Narodni list*, broj 20, 13. 3. 1886.; Nova ministarska naredba za Dalmaciju, *Narodni list*, broj 5, 16. 1. 1886.; Birokracija i talijanština u Dalmaciji, *Narodni list*, broj 46, 16. 6. 1886.; Pomirljive struje u Dalmaciji, *Narodni list*, broj 49, 26. 6. 1886.; Novi namjestnik dalmatinski na rãd., *Narodni list*, prilog broju 9, 2. 2. 1886.

zaustaviti službenu talijanštinu u Dalmaciji. *Narod* je pisao da je njegovo imenovanje još jedan korak prema tom cilju, nakon što su Dalmatinski sabor, Zemaljski odbor, općine, školska vijeća i učionice postale hrvatske. Govoreći o opasnosti koju Dalmaciji može stvoriti ideja o talijanskoj narodnosti, *Narod* je naglasio da su svi političari u Italiji na neki način iredentisti i da svi misle da imaju pravo na austrijske zemlje u kojima ima Talijana ili barem u kojima misle da ih ima. Italija želi širiti svoje granice i to nužno znači da ju zanimaju i zemlje koje pripadaju Austriji. *Narod* je smatrao da stoga treba ukinuti talijanštinu u hrvatskim zemljama, jer ona te težnje legitimira i stoga je izdajnička. Iako se nadao da će pod namjesnikom Blažekovićem vlada napokon provesti u djelo zaključke Dalmatinskog sabora o pohrvaćenju dalmatinskih državnih ureda, *Narod* je naglašavao da nije sve po tom pitanju na vladi. Pisao je da su općine te koje daju karakter zemlji, a one same odlučuju o jeziku poslovanja. Prema tome, kad sve općine odrede da će koristiti samo hrvatski jezik, talijanštini će odzvoniti, jer su općine izraz narodne volje.⁴⁵⁰

Iz pisanja obaju narodnjačkih glasila jasno je da su narodnjaci shvaćali da se autonomaši mijenjaju, ali oni se s tim promjenama, koje su išle u smjeru sve izraženijeg isticanja talijanskog nacionalnog identiteta, nisu mogli pomiriti. Stoga su reagirali izricanjem vrijednosnih sudova o tim promjenama, odnosno tvrdnjama da su se autonomaši u karakternom smislu s vremenom pokvarili. *Narodni list* je pisao da su autonomaši na početku narodne borbe, nakon donošenja ustava, imali u sebi iskrenosti, poštenja, uljudnosti i trezvenosti i da su priznavali slavenski karakter Dalmacije. Danas su pak u njihovim redovima prisutni nekvalitetni ljudi pa je i diskurs drugačiji, a ponašanje te nove generacije autonomaša nije čudno, jer znaju da im slijedi propast pa krive Hrvate koji se bore za ona načela koja su zavidna i pohvalna u povijesti ljudskog napretka. Smatrajući da se te dvije misli, hrvatska i talijanska, ne mogu nikako međusobno uskladiti, *Narodni list* je pisao da mora doći do borbe za narodni opstanak i da je bolje da u toj borbi podlegnu koja stotina, nego pola milijuna ljudi. I dalje je vjerovao da je Dalmacija spletom povijesnih okolnosti dijelom poprimila tuđu kulturu, običaje i jezik, zbog čega su se neki odnarodili. Tako je nastala talijanska misao u Dalmaciji, ali to je zabluda kojoj se ne može priznati nikakvo narodno niti državno pravo. Uspoređujući staru generaciju autonomaša s novom, *Narodni list* je naveo da stari autonomaši nisu sebe smatrali Talijanima i da je to dokazao sam Bajamonti kad je iznio čuvenu krilaticu „Slaveni sutra, Hrvati nikad“ i kad je rekao da je njegova stranka

⁴⁵⁰ U Českoj i u nas., *Narod*, broj 8, 27. 1. 1886.; Novi Namjestnik za Dalmaciju., *Narod*, broj 31, 24. 4. 1886.; Izbori u Italiji., *Narod*, broj 42, 1. 6. 1886. ; U ITALIJI., *Narod*, broj 48, 22. 6. 1886.; Pitanje o jeziku., *Narod*, broj 100, 24. 12. 1886.

prihvatila talijansku narodnost da bi se zaklonila iza članka 19. Prosinačkog ustava. Prema tome, zaključio je *Narodni list*, talijanska misao je u Dalmaciji samo prikrivena politička strast i ništa drugo, a najviše ju je razvila austrijska vlada vodeći se načelom „podijeli pa vladaj“. Talijana u pokrajini nema, a sve kad bi ih i bilo, opet bi bili u velikoj manjini, a pravda kaže da je većina ta koja treba odlučivati. Budući da samo jedan jezik može biti služben, pravedno je da to bude hrvatski jezik, a talijanski se može omogućiti onima koji ga baš žele koristiti.⁴⁵¹

Narod je također isticao razliku između starih i novih autonomaša. Pisao je da su narodnjaci uvijek cijenili one stare autonomaše koji zbog svojeg odgoja i predrasuda nisu mogli shvatiti narodno načelo, ali da po pitanju tog narodnog načela nije moglo biti popuštanja. Splitski list je na pad kvalitete u protivničkim redovima aludirao i najavljujući zasjedanje Dalmatinskog sabora 1886. godine. Tada je pisao da neće biti onako zanimljivih saborskih rasprava kakvih je bilo dok su narodnjaci bili u opoziciji, i to zato što današnja opozicija, koju čine „podli spekulanti“ Trigari, „glavica“ Messa te „šuplja i niska pretenzija“ Bjelanović, nije sposobna podići raspravu do te razine. Bajamonti pak u Saboru zna samo bučiti, izazivati skandale i ometati patriotski tijek rasprava. Kad je *Narodni list* slavio 25 godina izlaženja, *Narod* je pisao da su autonomaši u tom razdoblju ostali bez svojih najistaknutijih članova, u prvom redu Lapenne. Danas ih predvode Trigari, Messa i Bajamonti, koji im nije na korist, a još manje na diku. Nijedna mlada sila im nije pristupila. Svoj podcjenjivački stav prema autonomašima *Narod* je izrazio i 1888. godine, kad su oni još jednom pobijedili na općinskim izborima u Zadru. Pisao je tada da narodnjake ta pobjeda može samo razveseliti, jer pokazuje svu bijedu protivničke stranke u jedinjoj tvrđavi koja joj je još preostala. Dovoljno je reći da politički karakter zadarskom općinskom vijeću daju trojica saborskih zastupnika; Trigari, Messa i Strmić, što je dokaz koliko je nisko pala ta stranka koja se nekoć hvalila da okuplja najodličnije elemente u pokrajini.⁴⁵² Narodnjaci su, dakle, smatrali neprihvatljivim ideje dijela autonomaša o talijanskoj narodnosti u Dalmaciji, ali su ih istovremeno smatrali samo hirom nekolicine pojedinaca te su ih podcjenjivali, a dobra ilustracija toga su saborske rasprave o talijanskom odsjeku u trogirskoj pučkoj školi.

⁴⁵¹ Narodnost i jezik u Dalmaciji. I., *Narodni list* broj 53, 6. 7. 1887.; Narodnost i jezik u Dalmaciji. II., *Narodni list*, broj 54, 9. 7. 1887.; Narodnost i jezik u Dalmaciji. IV., *Narodni list*, broj 56, 16. 7. 1887.; Narodnost i jezik u Dalmaciji. VI., *Narodni list*, broj 59, 27. 7. 1887.

⁴⁵² Namjestnik u Splitu., *Narod*, broj 47, 18. 6. 1886.; U oči sabora., *Narod*, broj 95, 7. 12. 1886.; Poslje dvadeset i pet godinâ., *Narod*, broj 17, 1. 3. 1887.; Obćinski Izbori u Zadru., *Narod*, broj 35, 15. 5. 1888.

Borba narodnjaka protiv školstva na talijanskom jeziku u Dalmaciji

Značajan element političke strategije autonomaša koji su prihvatili talijanski nacionalni identitet bilo je osnivanje škola s talijanskim nastavnim jezikom. To je u prvom redu bila svrha već spomenutog društva Pro Patria, koje je prvi put osnovano 1885. godine u Trentinu. Cilj mu je bio štititi talijanski jezik od sve većeg širenja njemačkog jezika, čak i na one dijelove Tirola u kojima su Talijani bili uvjerljiva većina. Da bi se tome suprotstavilo, društvo Pro Patria je otvaralo samodostatne privatne škole tamo gdje nije bilo škola na talijanskom jeziku. Društvo se širilo, a njegov dalmatinski ogranak osnovao je Bajamonti sa svojim sljedbenicima u Splitu 1887. godine, nakon čega je iste godine osnovan i ogranak u Zadru.⁴⁵³ Naravno da je ideja privatnih talijanskih škola, u kojima bi se još nacionalno neoblikovanu djecu pretvaralo u Talijane, narodnjacima bila krajnje odbojna, no i bez takvih privatnih škola u Dalmaciji su postojale škole s talijanskim kao nastavnim jezikom. Takav je slučaj bio u trogirskoj pučkoj školi, u kojoj je postojao talijanski odsjek.

Trogirska općina je sredinom osamdesetih godina bila jedna od rijetkih u kojima su autonomaši još uvijek bili na vlasti. Tamošnji načelnik Giovanni Fanfogna održavao se na vlasti na sličan način kao i Antonio Bajamonti dok je bio načelnik Splita, u prvom redu koristeći svoj utjecaj na seosko stanovništvo, koje je o njemu bilo gospodarski ovisno i koje je po njegovu nalogu znalo vršiti teror nad onima koji se nisu slagali s politikom trogirskog načelnika.⁴⁵⁴ Nasuprot Fanfogni i njegovim pristašama stajali su trogirski narodnjaci, koji su se okupljali u Narodnoj štionici i Narodnoj glazbi. Politička atmosfera u gradu bila je vrlo napeta, ali hrvatska ideja se sve više širila među Trogiranima.⁴⁵⁵ Naposljetku je Narodna stranka pobijedila na općinskim izborima 1886. godine, ali nije odmah uspostavila svoju vlast. Dok nisu riješene brojne pritužbe autonomaša na rezultate izbora, općinu je vodio vladin povjerenik, a onda je u listopadu 1888. godine napokon uspostavljena narodnjačka općinska vlast, na čijem čelu je bio jedan od vodećih trogirskih narodnjaka, Špiro Puović.⁴⁵⁶

Još 1868. godine, dakle puno prije nego su narodnjaci došli na vlast u trogirskoj općini, Pokrajinsko školsko vijeće je donijelo odluku prema kojoj u trogirskoj pučkoj školi nastavni jezik mora biti hrvatski ili srpski. Općinska vlast je uložila žalbu Ministarstvu bogoštovlja i nastave, a ono je provelo istragu narodno-etničkih odnosa grada Trogira i posljedično

⁴⁵³ MONZALI, Luciano, 2009, 160-161.

⁴⁵⁴ FORETIĆ, Dinko, 1969, 138.

⁴⁵⁵ Narodni preporod u Trogiru, *Narodni list*, Jubilarni broj, 1. 3. 1912.

⁴⁵⁶ FORETIĆ, Dinko, 1969, 139.

odbacilo spomenutu žalbu. Općina se tada požalila Carevinskom sudištu u Beču⁴⁵⁷ pozivajući se na članak 19. Prosinačkog ustava da bi nakon nekog vremena povukla tu žalbu. Ipak, Ministarstvo je promijenilo svoju prvotnu odluku i naredilo podjelu trogirске pučke škole na dva odsjeka; jedan sa „srpsko-hrvatskim“ i drugi s talijanskim nastavnim jezikom. Roditelji su ti koji biraju u koji će odsjek njihova djeca ići. Nakon što je početkom 1885. godine ta podjela izvršena, neki Trogirani su Dalmatinskom saboru uputili peticiju kojom su tražili ukidanje talijanskog odsjeka kao neodgovarajućeg okolnostima grada Trogira. O njihovoj molbi je odlučivao posebni saborski odbor u sastavu Miho Klaić, Gajo Bulat, Vicko Ivčević, Mihovil Pavlinović i Pero Čingrija. Taj odbor je zaključio da odluka Ministarstva bogoštovlja i nastave nema uporište u zakonu, da ne odgovara postojećim odnosima i da je vrlo štetna za nastavni i moralni napredak spomenute škole. O nastavnom jeziku po zakonu odlučuje Pokrajinsko školsko vijeće nakon što sasluša vodstvo škole, a u slučaju trogirске pučke škole odlučilo se za hrvatski ili srpski kao nastavni jezik. Ministarstvo je tu odluku odobrilo i nije ju smjelo mijenjati bez dogovora s Pokrajinskim školskim vijećem i Zemaljskim odborom.⁴⁵⁸

Nadležni saborski odbor je u svojem daljnjem obrazloženju naveo da je glavno pitanje žive li u Trogiru dva „plemena“ ili jedno i odgovorio da u tom gradu nedvojbeno žive samo Hrvati, a ogromna većina njegovih građana poznaje samo hrvatski jezik te su im i običaji hrvatski. Samo mali broj Trogirana poznaje talijanski jezik, ali to je zbog dobro poznatih povijesnih okolnosti, ne zato što su Talijani.⁴⁵⁹ Osim toga, svi oni znaju i hrvatski jezik. Odbor je stoga zaključio da jedini nastavni jezik u trogirskoj pučkoj školi može biti hrvatski jezik. Budući da je Ministarstvo bogoštovlja i nastave svoju odluku o dvojezičnosti donijelo na temelju volje 40 trogirskih roditelja koji su zatražili talijanski kao nastavni jezik za svoju djecu, saborski odbor je zaključio da to nije zakonito, jer upit na roditelje pretpostavlja da u Trogiru žive dva naroda i da o narodnosti odlučuje volja pojedinaca, a to nije tako. Članak 19. Prosinačkog ustava obvezuje Dalmaciju na otvaranje hrvatskih škola hrvatskom narodu, ne i na otvaranje škola s tuđim nastavnim jezikom tom istom narodu. Odbor je govorio i o pritisku koji je trogirska općina vršila na spomenutih 40 roditelja, od kojih su mnogi težaci koji nemaju

⁴⁵⁷ Carevinsko sudište ili Vrhovno sudište bilo je najviše sudsko tijelo u Monarhiji. To je ista ona institucija u kojoj je Luigi Lapenna bio predsjednik senata.

⁴⁵⁸ *BRZOPISNA IZVJEŠĆA XXI.ª ZASJEDANJA POKRAJINSKOGA SABORA DALMATINSKOGA Od dneva 25 Studenoga do 14 Prosinca 1885.* (dalje: Brzopisna izvješća 1885.), Zadar: Brzotiskom „Narodnoga Lista“, 1886., 225-228.

⁴⁵⁹ Godine 1885. Zemaljski odbor je izdao statistički bilten dalmatinskog pučanstva, kojeg je priredio Kažimir Ljubić kao tajnik Odbora. Tamo stoji da na području nadležnosti Kotarskog suda Trogir živi ukupno 21.897 osoba. Od toga je njih 19.871 navelo hrvatski kao svoj prvi jezik, dok se njih 2.023 izjasnilo govornicima talijanskog kao prvog jezika. Dvije osobe su navele njemački, a jedna češki kao svoj prvi jezik. (LJUBIĆ, Kažimir, 1885, 54.)

pojma o talijanskom jeziku. Naveo je i da talijanski jezik čini trogirsku pučku školu neuspješnom, jer ga manje od desetine polaznika talijanskog odsjeka zaista poznaje. Osim toga, tom školom se u djecu u najosjetljivijoj dobi usađuju političke strasti koje ih jedino mogu upropastiti. Stoga je nadležni odbor zaključio da Sabor treba od vlade zatražiti ukidanje talijanskog odsjeka u trogirskoj pučkoj školi.⁴⁶⁰

Narodnjaci su isprva očekivali da će im austrijska vlada pomoći u borbi protiv talijanskog odsjeka u trogirskoj pučkoj školi. Iako je Ministarstvo bogoštovlja i nastave, dakle tijelo koje pripada toj istoj vladi, svojom odlukom utemeljilo taj sporni odsjek, narodnjaci su očekivali da će vlada ipak stati na njihovu stranu. Bilo je to razdoblje nakon pomirenja s namjesnikom Jovanovićem, kad je ovaj po nalogu Beča počeo podupirati narodnjake. Ohrabreni tim novim „partnerstvom“ s prvim čovjekom austrijske vlade u Dalmaciji, narodnjaci su se nadali da će vlada ispuniti još više njihovih zahtjeva. Posebno se to odnosilo na jezična pitanja, tako da je *Narodni list* nakon Jovanovićeve smrti u prosincu 1885. godine pisao da bi ovaj zasigurno ubrzo proveo u djelo saborski zaključak o pohrvaćenju državnih ureda da ga nije zatekla iznenadna smrt.⁴⁶¹

Pitanje talijanskog odsjeka u trogirskoj pučkoj školi svjedoči o pogledu narodnjaka na sve izraženije talijanske nacionalne težnje u Dalmaciji i pokazuje kako su se u drugoj polovici osamdesetih godina njihova očekivanja od austrijske vlade mijenjala na lošije. Nakon pomirenja s Jovanovićem, narodnjaci su vladu doživljavali kao političkog „partnera“ koji će uvažavati njihove sugestije. Takav stav su imali u doba izbora za Carevinsko vijeće 1885. godine, a iste godine su započeli i borbu protiv talijanskog odsjeka u trogirskoj pučkoj školi. *Narodni list* je na vrlo dramatičan način izvijestio o zahtjevu 40 trogirskih roditelja za uvođenjem talijanskog kao nastavnog jezika, opisavši ih kao ljude zavedene od narodnih dušmana. Iako ni oni ni njihova djeca ne znaju talijanski jezik, ipak su svoju djecu upisali u talijanski odsjek, a to je narodno samoubojstvo i izdajstvo. *Narodni list* je pisao da država vjerojatno ne bi dopustila da ti nesvjesni Trogirani sebi prerežu žile ili da pobacaju svoju djecu u more, ali ne smeta joj ubijanje vlastita naroda u ime tobožnje talijanske narodnosti i prodaja vlastite djece u talijansko roblje. Zadarsko narodnjačko glasilo je zaključilo da narodnosne razmirice u Dalmaciji počivaju na lažima, opačinama, narodnom izdajstvu i samoubojstvu i pozvalo vladu da napokon otvori oči i stane na kraj tim negativnostima.⁴⁶²

⁴⁶⁰ Brzopisna izvješća 1885., 225-228.

⁴⁶¹ Osvrt na dalmatinski sabor., *Narodni list*, broj 96, 22. 12. 1885.

⁴⁶² Narodnostne razmirice u Dalmaciji., *Narodni list*, broj 83, 7. 11. 1885.

Posebni saborski odbor koji se bavio pitanjem talijanskog odsjeka u trogirskoj pučkoj školi svojim zaključkom je od vlade zatražio ukidanje tog odsjeka. Taj je zaključak usvojen većinom glasova. Protiv su glasovali jedino autonomaši Kapović, Messa i Trigari te Srbi Bjelanović i Stefanović, dok je Kulišić glasovao za.⁴⁶³ Međutim, vlada nije ukinula talijanski odsjek. Godine 1886. Sabor je ponovno izglasovao zaključak o ukidanju talijanskog odsjeka kojeg je Klaić tom prilikom nazvao „nakaznim“ dodavši da će narodnjaci učiniti sve što je u njihovoj moći da pohrvate sve pučke škole i da protivnici budu na neki način prisiljeni učiti hrvatski jezik, jer više ne želimo talijanske škole u kojima se našu djecu odnarođuje.⁴⁶⁴ Naredne 1887. godine narodnjaci su prihvatili još radikalniji stav pa je Lovro Borčić u Saboru rekao da onaj tko želi, može svoju djecu obrazovati i na kineskom jeziku, ali da nitko ne smije dirati u zdravo narodno tijelo ni odnarođivati sinove narodu. Ljudi iz trogirске općinske uprave, zaslijepjeni strančarskom strašću i mržnjom prema svemu što odiše hrvatskim ili srpskim duhom, podijelili su školu na dva odsjeka i izazvali katastrofalne posljedice. Upropastili su polovicu jednog naraštaja i za to će morati odgovarati. Borčić je tom prilikom rekao da narodna čast zahtijeva da Sabor uzme stvar u svoje ruke i trogirskoj pučkoj školi uskrati novčana sredstva ako vlada ne želi ukinuti njezin talijanski odsjek. Te godine Sabor je treći put izglasovao prijedlog o ukidanju tog odsjeka.⁴⁶⁵

Godine 1888. Pero Čingrija je kao izvjestitelj Financijskog odbora u saborskoj raspravi o školskom proračunu rekao da vlada već tri godine ignorira zahtjev za ukidanjem talijanskog odsjeka i da to stvara ružan dojam da se o glasu Dalmatinskog sabora ne vodi računa i da on postaje žrtva spletke koje dolaze s mjesta na kojima ih nikako ne bi smjelo biti. Stoga je Financijski odbor predložio da Sabor napokon učini odlučan korak i uskrati trogirskoj pučkoj školi financijska sredstva predviđena proračunom. U toj raspravi je sudjelovao i pokrajinski školski nadzornik Josip Peričić, koji je rekao da po zakonu školu može zatvoriti samo vlada, odnosno Ministarstvo bogoštovlja i nastave pod uvjetom da ta škola nije neophodna. Odgovorio mu je Miho Klaić rekavši da je prijedlog Financijskog odbora zakonit, jer Sabor izglasava školski proračun. Nezakonita je trogirska škola, jer temeljni državni zakoni jasno kažu da škola može imati samo jedan nastavni jezik. Trogirski talijanski odsjek je i utemeljen nezakonito, odnosno suprotno odluci Pokrajinskog školskog vijeća koje je, saslušavši Sabor

⁴⁶³ Brzopisna izvješća 1885., 239.

⁴⁶⁴ *BRZOPISNA IZVJEŠĆA XXII. ZASJEDANJA SABORA KRALJEVINE DALMACIJE OD DNEVA 9 DO 21 PROSINCA 1886.* (Dalje: Brzopisna izvješća 1886.), Zadar: Brzotiskom „Narodnoga Lista“, 1887., 345-346.

⁴⁶⁵ *BRZOPISNA IZVJEŠĆA XXIII. ZASJEDANJA POKRAJINSKOGA SABORA DALMATINSKOGA OD DNEVA 26 STUDENOGA DO 19 PROSINCA 1887.* (dalje: Brzopisna izvješća 1887.), Zadar: Brzotiskom „Narodnoga Lista“, 1888., 378-381.; 583.

koji financira škole u pokrajini, utvrdilo da nastavni jezik u trogirskoj školi mora biti hrvatski ili srpski. Klaić je rekao i to da je talijanski odsjek zasnovan na spletki, da je nemoralan i neuspješan i budući da vlada na njega ne reagira, moramo se okrenuti krajnjim mjerama i uskratiti trogirskoj školi novčana sredstva. Klaić je naglasio da nikad nije bio pobornik krajnjih mjera, ali da je ovo nešto posebno, jer se radi o gaženju naših prava zajamčenih temeljnim zakonima. Uskratu novčanih sredstava trogirskoj školi podržao je i Kažimir Ljubić, koji je rekao da iza trogirске škole stoji mržnja ministra nastave Gautscha prema svemu što je slavensko i da Sabor treba iskazati nepovjerenje bečkoj školskoj upravi. Vicko Ivčević⁴⁶⁶ je pak rekao da svega šestorica učenika trogirskog talijanskog odsjeka poznaju talijanski jezik, a ostali su mahom sinovi težaka i po narodnosti Hrvati. Dodao je da Sabor ima pravo utvrditi je li neka odluka zakonita i ne vršiti ju ako nije, a budući da je tri puta tražio od vlade ukidanje talijanskog odsjeka, bilo bi ponižavajuće opet tražiti isto. Iscrpljena su sva zakonita sredstva i preostala je samo krajnja mjera, a vlada nas prisiljava da ju prihvatimo. Naposljetku je Sabor usvojio prijedlog o uskrati novčanih sredstava trogirskoj pučkoj školi.⁴⁶⁷

Saborsko zasjedanje 1889. godine donijelo je dodatno zaoštavanje pitanja trogirске pučke škole. Financijski odbor je i te godine predložio uskratu sredstava toj školi, a vladin povjerenik za školstvo Peričić je ponovio da je taj zahtjev nezakonit. Narodnjaci su kontrirali dokazujući da je zakon na njihovoj strani. Ivčević je rekao da o nastavnom jeziku u pučkim školama odlučuje Pokrajinsko školsko vijeće saslušavši one koji uzdržavaju školu i da je Ministarstvo nastave prema tome povrijedilo zakon. Dodao je da nastavni jezik po zakonu treba biti samo jedan i da to treba biti „narodni jezik“, jer Talijana nema u Dalmaciji, a još manje u Trogiru. Ivčević je smatrao da se uskraćivanjem novčanih sredstava trogirsku školu ne nastoji uništiti, nego samo svesti na zakoniti temelj i da Sabor ne smije prihvatiti odluku bečkog Carevinskog sudišta koje je presudilo protiv ranijeg saborskog zaključka o tom pitanju. Time bi Sabor indirektno priznao svoju podređenost tom sudištu, iako je on neovisno zakonodavno tijelo, obvezano na vjernost jedino caru i nikom drugom. Krajnja sredstva je zagovarao i Borčić, koji je rekao da Carevinsko sudište ne može suditi o pravu Sabora da izglasava proračun prema svojoj savjesti, jer bi odricanjem od tog prava izgubio svaku neovisnost. Borčić je pozvao cijelu pokrajinu na prihvaćanje krajnjih sredstava, jer narod koji

⁴⁶⁶ Vicko Ivčević (Trogir, 1843. – Zadar, 1922.). Jedan od vodećih zagovornika političkog oportunitizma prema Beču u narodnjačkim redovima. Nakon smrti Gaje Bulata 1900. godine, predsjednik Dalmatinskog sabora i Zemaljskog odbora. Njegov stav po ovom pitanju je posebno značajan, jer je rodom Trogiranim. Više o njemu u: ČIPČIĆ, Marijan, 2017.

⁴⁶⁷ BRZOPISNA IZVJEŠĆA XXIV. ZASJEDANJA POKRAJINSKOGA SABORA DALMATINSKOGA OD DNEVA 5 DO DNEVA 18 SRPNJA 1888. (dalje: Brzopisna izvješća 1888.), Zadar: Brzotiskom „Narodnog Lista“, 1888., 249-259.

ne brani svoja prava i koji ne drži do svojeg ponosa i ugleda, ne zaslužuje da ga se naziva narodom, nego mu je suđeno da bude vječni rob. Trogirani su za Borčića uvijek bili i uvijek će biti Hrvati, bez obzira na ono malo mletačkih spomenika o kojima govori Bajamonti, jer kad bi se narodi definirali onako kako ih on definira, Kinezi bi bili Englezi. Borčić je išao još i dalje te je trogirsku školu nazvao „najmonstruoznijim porodom njemačke nepravde“, a njezine pobornike smutljivcima i buntovnicima koji nezakonitim sredstvima moralno ubijaju jedan narod. Naglasivši da u Saboru danas sjede samo petorica autonomaša, Borčić je toj petorici tobožnjih Talijana poručio da unatoč svim naporima neće moći spasiti svoju stranku pod naletom daljnjeg razvoja prosvjete i narodne svijesti. Te njegove riječi izazvale su odobravanje u sabornici.⁴⁶⁸

U spomenutoj saborskoj raspravi pojavilo se i pitanje položaja talijanskog jezika u Dalmaciji. Stariji narodnjaci su po tradiciji cijenili talijanski jezik na kojem su se obrazovali, smatrajući da dalmatinski Hrvati mogu putem njega najbolje steći znanja iz različitih životnih područja. Međutim, u saborskom zasjedanju 1889. godine pojavili su se i neki drugačiji stavovi. Tako je Kažimir Ljubić rekao da hrvatski zastupnici žele iz škola i ureda ukloniti starog silnika i postaviti na njegovo mjesto zakonita gospodara, a da su protiv njih oni koji žele trovati narodnu svijest i gajiti narodno odmetništvo. Takav njegov stav nije neobičan, jer su narodnjaci svakako bili protiv talijanskog kao službenog jezika u dalmatinskim institucijama, ali Ljubić je u svojem govoru rekao da zastupnici ne trebaju biti zahvalni talijanskom jeziku i da bi za njih bilo puno bolje da su još u mladosti bili odgajani na svojem narodnom jeziku. Ipak, naglasio je da hrvatski zastupnici ne mrze talijanski jezik kao takav, nego da ga samo žele ukloniti s onog mjesta koje u hrvatskoj zemlji po Bogu i ljudskoj pravici pripada hrvatskom jeziku. Za svaku eventualnu štetu koju bi pritom pretrpio talijanski jezik, Ljubić je okrivio Bajamontija i družinu koji su taj jezik narodu nepravедno nametali. Da su narodu dali što je narodno, taj bi narod ljubio talijanski jezik kao starog gosta, najbližeg susjeda i pomagača u izobrazbi, ali Bajamonti umjesto toga zaziva silu koja će održati trogirsku školu, a Ljubić mu odgovara da sila Boga ne moli i da je svaka sila za vremena, čime izaziva odobravanje u sabornici. Lovro Borčić se nadovezao na Ljubićeve riječi rekavši da Mlečani nisu stvorili nikakvu talijansku uljudbu u Dalmaciji, nego da je talijanštinu u pokrajinu dovela Austrija želeći odnaroditi puk preko talijanskih škola. Borčić je čak osporio i postojanje nekakve općenite talijanske kulture rekavši da postoji samo talijanska književna narodna

⁴⁶⁸ BRZOPISNA IZVJEŠĆA XXV.^a ZASJEDANJA POKRAJINSKOGA SABORA DALMATINSKOGA OD DNEVA 24 SRPNJA DO DNEVA 10 KOLOVOZA 1889. (dalje: Brzopisna izvješća 1889.), Zadar: Brzotiskom „Narodnoga Lista“, 1890., 310.; 325-327.; 382-384.

kultura, a da je prava znanstvena kultura blago svih naroda. Kao i Ljubić, Borčić je rekao da hrvatski zastupnici ne mrze talijanski jezik, nego da samo ne žele njegovu dominaciju nad narodnim jezikom. Zanimljivu stvar o odnosu talijanske i „narodne“ kulture rekao je Virgil Perić, koji je priznao da nam je talijanska kultura pomogla na književnom polju, ali da i Talijani nama moraju zahvaliti za tu svoju kulturu, jer dok smo se mi borili protiv Turaka, cijeli zapadni svijet se mogao u miru posvetiti svojem duševnom napretku. Da nije bilo nas, Turci bi danas vjerojatno bili u Rimu, a da nad nama nisu gospodarili Talijani, danas bismo bili napredniji za sto godina. Perić je rekao da je talijanština toliko ubila naš narodni ponos i napredak, iscrpila našu narodnu snagu, dodijelila nam pogrдна imena poput „morlacco“ i „schiavo“ te toliko uzdigla klobuk nad kapu da je naš narod pao u podložnost šaćici prekomorskih došljaka, a to nije nešto na čemu bismo trebali biti zahvalni. Pero Čingrija je pak rekao da njegov rodni Dubrovnik nema na čemu biti zahvalan talijanskoj kulturi, jer je u staro doba u njemu vladala opća europska kultura zasnovana na latinskom jeziku.⁴⁶⁹

Stav narodnjaka o trogirskoj pučkoj školi i ideji talijanske narodnosti u Dalmaciji općenito sazeo je Čingrija kad je kao izvjestitelj Financijskog odbora zaključio raspravu o školskom proračunu 1889. godine. Rekao je da zakon ne poznaje dva nastavna jezika u istoj školi, da je po tome Ministarstvo bogoštovlja i nastave u slučaju trogirske škole uvelo jednu protuzakonitu novotariju i da bi bilo posve opravdano da Sabor odbije financirati takvu nezakonitost. Iako Sabor ne može zatvoriti školu, on izglasava školski proračun i ima pravo ne dodijeliti novac nečemu što smatra nezakonitim, a vlada ga sigurno neće raspustiti jer je odbio financirati nešto što je nezakonito. Dakle, jedino što vlada može jest opozvati svoju naredbu. Čingrija je izrazio čuđenje što se u rad zakonodavnog tijela jedne pokrajine koje ima pravo izglasavati proračun umiješalo Carevinsko sudište i to da bi poduprlo nešto što je nezakonito. Stoga je kao izvjestitelj Financijskog odbora pozvao zastupnike da u ime dostojanstva još jednom glasuju za uskratu novčanih sredstava trogirskoj pučkoj školi. Odgovarajući Bajamontiju koji se pozvao na članak 19. temeljnih zakona, Čingrija je rekao da pokrajinski zakon, donesen na temelju tih istih temeljnih zakona, kaže da se svugdje gdje ima 40 djece koja pripadaju jednoj narodnosti, mora otvoriti škola za tu djecu, ali da to u Trogiru nije slučaj i da je čak i sama vlada to priznala. Čingrija je autonomaše upozorio da su ih narodnjaci u Dalmaciji potisnuli ne zahvaljujući vladi, nego unatoč njoj, i da će Hrvati za nekoliko godina osvojiti saborsku većinu i u Istri, jer tako nalaže prirodni tijek stvari. Autonomaši bi stoga trebali shvatiti da nešto krivo rade i da im je preostao još jedino Zadar,

⁴⁶⁹ Brzopisna izvješća 1889., 384-386.; 403-406.; 411.

koji kao glavni grad prkosi cijeloj pokrajini. Autonomasi se protive našem jeziku, ali moraju pritom paziti da njihovim sinovima ne bude onemogućeno dobivanje službe bez poznavanja tog jezika. Istovremeno se bune što na činovnička mjesta dolaze stranci, iako su i sami dijelom krivi za to, jer njihovi sinovi ne znaju hrvatski jezik. Sve u svemu, Čingrija je autonomaškoj stranci prognozirao velike probleme u ne tako dalekoj budućnosti.⁴⁷⁰

Talijanski odsjek trogirске pučke škole je ukinut 1890. godine, a *Narod* je pisao da je ta „pedagoška nakarada“ trebala biti ukinuta odavno. Iako zakašnjelo, to ukidanje je ipak znak da su odlučujući čimbenici napokon shvatili što znači talijanska politika i tko su im pravi prijatelji na obali Jadranskog mora.⁴⁷¹ Narodnjaci su korak dalje u svojoj borbi protiv talijanskog kao službenog jezika u Dalmaciji načinili iste godine, kada su u Saboru izglasovali uvođenje hrvatskog ili srpskog kao nastavnog jezika u zadarske državne srednje škole. Predlagatelj Miho Klaić pozvao se na saborske zaključke iz 1872., 1873. i 1874. godine, prema kojima hrvatski ili srpski treba biti nastavni jezik u svim dalmatinskim srednjim školama. Pri provođenju tih zaključaka prihvaćeno je načelo postupnosti, tako da su najprije uspješno pohrvaćene splitske srednje škole, a sada je došao red i na one zadarske. Osim pedagoškog motiva prema kojem škola može biti korisna jedino ako se učenicima predaje na materinjem jeziku, Klaić je naveo i politički motiv za taj prijedlog, naglasivši da se radi o pitanju ideala. Gimnazije je Klaić opisao kao škole koje odgajaju narode, odnosno mladiće koji će kasnije voditi narod. Ti mladići u gimnazijama moraju usvojiti i više ideale, a u vijeku narodnosti među te ideale spadaju i ljubav prema narodu i njegovu jeziku. Naša trenutna situacija je takva da se inteligencija odgaja u dvama protivničkim taborima i da imamo pravi rat, koji troši našu snagu i pretvara nas u sredstvo politike „podijeli pa vladaj“. Sva naša inteligencija mora biti jednako odana zajedničkoj domovini. I tada će biti stranaka, ali će se dijeliti na jednu koja želi da društvo svim silama ide naprijed i drugu koja pritom pazi da se društvena kola ne sunovrate u ponor. Borbe će uvijek biti, ali borba među strankama nije ni približno tako grozna i krvava kao borba među narodnostima.⁴⁷²

Klaić se ogradio od ideje da bi njegov prijedlog bio zasnovan na mržnji prema Zadru ili talijanskom jeziku koji je Dalmaciji potreban. Naprotiv, nastao je iz ljubavi prema ovoj zemlji i našoj djeci i iz želje za odstranjenjem uzroka mržnje i borbi koje nam priječe svaki ozbiljni

⁴⁷⁰ Isti, 410-411.

⁴⁷¹ Trogirska učionica., *Narod*, broj 73, 12. 9. 1890.

⁴⁷² BRZOPISNA IZVJEŠĆA XXVI. ZASJEDANJA POKRAJINSKOGA SABORA DALMATINSKOGA OD DNEVA 14 LISTOPADA DO DNEVA 7 STUDENOGA 1890. (dalje: Brzopisna izvješća 1890.), Zadar: Brzotiskom „Narodnoga Lista“, 1891., 532-534.

napredak. Stoga je Klaić pozvao i autonomaše da podupru prijedlog, jer se narodno pravo svakim danom sve više poistovjećuje s državnim pravom, a državno pravo ima u sebi nešto okrutno, nasilno, apsolutno i prema tome ponižavajuće. Klaić je apelirao na njih u ime interesa naše zajedničke domovine i rekao da zna da bi oni na taj način žrtvovali svoje najintimnije osjećaje, navike i tradiciju, ali tu bi žrtvu podnijeli sebi samima. To im je zapravo jedina opcija, jer će hrvatska i srpska većina po neumoljivom zakonu selekcije sigurno pobijediti, a onda će biti pobjednika i poraženih. Klaić je rekao da njegov prijedlog ide za tim da ne bude pobjednika i pobijeđenih, nego da svi budemo dobra braća. Pozvao je autonomaše da prihvate njegov prijedlog zbog svoje djece, koja će ih jednog dana blagoslivljati jer će doživjeti bolje dane od onih koje smo mi preživjeli. Klaićev govor je izazvao oduševljenje u sabornici te je popraćen sveopćim odobravanjem i čestitkama govorniku.⁴⁷³

Izborna borba protiv Luigija Lapenne 1885. godine pokazala je dokle je Narodna stranka stigla otkad se pojavila dalmatinskoj političkoj sceni. Iako se borila protiv ponajvećeg političkog protivnika kojeg je ikad imala, uspjela je pobijediti i potvrditi svoj status daleko najjače dalmatinske političke stranke tog vremena. Iako nije bio jednako moćan kao u doba kad su narodnjaci u Dalmaciji bili opozicija, Lapenna je i dalje imao nemali utjecaj i koristio ga je u izornoj borbi, ali to mu nije bilo dovoljno. U petnaest godina koliko su tada već bili na vlasti u Dalmaciji, narodnjaci su sebi stekli snažno „zaleđe“ u obliku dominacije u Dalmatinskom saboru i Zemaljskom odboru, pohrvaćenih škola i drugih autonomnih pokrajinskih institucija, a najznačajnija prednost koju su stekli u odnosu na Lapennu bila je ta što austrijska vlada u Dalmaciji više nije podupirala njega, nego njih. Znajući da je to tako, narodnjaci su pokazivali veliku samouvjerenost na izborima, a kad je dio dalmatinske birokracije ipak podržao Lapennu, nisu napadali vladu, nego su joj nastojali sugerirati kako stati na kraj tom za njih štetnom birokratskom neposluhu. Ipak, ta „idila“ između narodnjaka i vlade uspostavljena nakon pomirenja s namjesnikom Jovanovićem nije mogla predugo potrajati, dijelom i zbog nezadovoljstva narodnjaka nesuprotstavljanjem vlade sve izraženijim talijanskim nacionalističkim težnjama u Dalmaciji. Iako narodnjaci nisu nikako prihvaćali ideju o postojanju bilo koje druge političke narodnosti osim hrvatske u Dalmaciji, srpski i talijanski nacionalizam su u drugoj polovici osamdesetih godina uzimali sve više maha i to je bio izazov za Narodnu stranku. Na promjene koje su se unutar nje i oko nje događale, stranka je reagirala prihvaćanjem novog imena, u kojem je istaknut njezin hrvatski identitet.

⁴⁷³ Brzopisna izvješća 1890., 534.

PROMJENA IMENA STRANKE

Program Narodnog hrvatskog kluba iz 1889. godine

Godine 1889. održani su izbori za Dalmatinski sabor na kojima je Narodna stranka osvojila 26 zastupničkih mandata. Budući da je Sabor ukupno imao 43 zastupnika, jasno je da su narodnjaci imali uvjerljivu većinu u odnosu na ostale dvije stranke, Srbe i autonomaše. Uoči završetka tog zasjedanja, 6. kolovoza 1889. godine, saborski klub Narodne stranke se sastao i donio novi stranački program, kojeg su objavili *Narodni list* i *Narod*. U uvodnom dijelu tog programa stoji da su novi narodnjački zastupnici, koji su prvi put stupili u Dalmatinski sabor, pristali na stari program Narodne stranke od 8. lipnja 1875. godine, a da su svi članovi saborskog kluba stranke, ostajući pri načelima starog programa, smatrali shodnim proširiti taj program prema tada aktualnom razvitku stranke. Najveća promjena u odnosu na stari stranački program iz 1875. godine bila je u tome što je saborski klub, vrhovno tijelo Narodne stranke, usvojio novo ime te se više nije zvao Narodni klub, nego Narodni hrvatski klub, a stranka je prozvana Narodnom hrvatskom strankom.⁴⁷⁴

Program Narodnog hrvatskog kluba usvojen 1889. godine imao je pet točaka. Prva točka glasila je: „'Narodni hrvatski klub' stoji nepomično na stožernom temelju državnoga prava hrvatskoga i cjelokupnosti Hrvatske. Prama tomu teži da se Dalmacija što skorije sjedini sa Hrvatskom i Slavonijom i da se Hrvatskoj državi povrate sve stare njezine česti.“⁴⁷⁵ Tom točkom klub je istaknuo hrvatsko državno pravo kao glavno načelo svojeg djelovanja, a sjedinjenje hrvatskih zemalja kao svoj najvažniji cilj. U Dalmaciji u to vrijeme još uvijek nije postojala klasična podjela na narodnjake i pravaše kakva je postojala u banskoj Hrvatskoj. Tek 1894. godine u Dalmaciji će biti osnovana Stranka prava, a pripadnike Narodne hrvatske stranke po ideologiji je moguće donekle smatrati i narodnjacima i pravašima iako su po imenu bili samo narodnjaci.

U drugoj točki programa Narodnog hrvatskog kluba stajalo je: „Pod zaštitom toga hrvatskoga državnoga prava, Hrvati i Srbi u Dalmaciji uživaju ista prava u svakom pogledu, kako sačinjavaju isti te jedan narod, izvan kojega ne priznaje se da ima drugoga u Dalmaciji.“⁴⁷⁶

⁴⁷⁴ „Program „Narodnog hrvatskog kluba.“, *Narodni list*, broj 67, 24. 8. 1889.; „Program „Narodnoga hrvatskog kluba.“, *Narod*, broj 63, 27. 8. 1889.

⁴⁷⁵ „Program „Narodnog hrvatskog kluba.“, *Narodni list*, broj 67, 24. 8. 1889.; „Program „Narodnoga hrvatskog kluba.“, *Narod*, broj 63, 27. 8. 1889.

⁴⁷⁶ „Program „Narodnog hrvatskog kluba.“, *Narodni list*, broj 67, 24. 8. 1889.; „Program „Narodnoga hrvatskog kluba.“, *Narod*, broj 63, 27. 8. 1889.

Tom točkom Narodna hrvatska stranka priznaje postojanje Srba u Dalmaciji kao zasebnog naroda u etničkom smislu, ali ih smatra u političkom smislu istovjetnim narodom s Hrvatima. Taj narod je za narodnjake jedini politički narod u Dalmaciji, što znači da ne priznaju postojanje Talijana ni Nijemaca u pokrajini. Ova točka programa Narodnog hrvatskog kluba će se nešto kasnije pokazati problematičnom, kad se šestorica zastupnika odvoje od stranke i osnuju novi, Hrvatski klub u Dalmatinskom saboru.

Treća točka programa imala je dva dijela. U prvom dijelu stajalo je: „'Narodni hrvatski klub' dužan je i spravan u svaki zgodni čas potražiti, da bi naš premilostivi kralj, na temelju narodnih i pisanih prava, potvrđenih Njegovom svetom rieči, sjedinio Dalmaciju sa Hrvatskom i Slavonijom i povratio državi Hrvatskoj sve njezine česti.“ Drugi dio te točke glasi: „Dok se to ne oživotvori – da se sve to bolje spravi narod na to oživotvorenje i to lašnje mu se put prokrči – 'narodni hrvatski klub' nastojat će svimi zakonitim načini: da kriepi hrvatsku sviest, da ponarodi sve učione i urede u zemlji, da se zemlja rieši talijanštine i obrani od niemčenja.“⁴⁷⁷ U ovoj točki je spomenuta značajna sintagma u politici Narodne hrvatske stranke, a to je „zgodan čas“. Njome su narodnjaci priznali da se sjedinjenje Dalmacije i banske Hrvatske trenutno ne može provesti u djelo, ali su isto tako izrazili svoju spremnost zatražiti to sjedinjenje kad taj zgodan čas dođe. Nezgodno je bilo to što nigdje nisu definirali što točno znači „zgodan čas“, nego su samo naveli da je kralj taj koji određuje je li taj čas stigao ili nije. Na taj način su se po pitanju samog sjedinjenja opredijelili za pasivnu, ne aktivnu politiku, odnosno za politiku čekanja, nastojeći se ipak aktivno pripremati za taj zgodan čas, uvođenjem hrvatskog jezika u sav javni život u Dalmaciji.

Četvrta točka programa Narodnog hrvatskog kluba preciznije se pozabavila pitanjem narodnog jezika, rekavši da „'Narodni hrvatski klub' ne miešajuć nikako vjeru sa narodnosti, niti ovo dvoje spajajuć, branit će staroslovenštinu u crkvojnoj službi, kao stečevinu naroda i uslov prosvjete.“⁴⁷⁸ Važno je još jednom naglasiti da je jezik za dalmatinske narodnjake bio najvažniji element borbe upravo zato što je bio najvažniji vanjski pokazatelj narodnosti. Većina naroda u Dalmaciji jest govorila isključivo hrvatski jezik, ali ako taj jezik nije služben, onda će biti puno teže uvjeriti vanjski svijet, koji dovoljno ne poznaje Dalmaciju, da se zaista radi o hrvatskoj zemlji koju treba sjediniti s ostalim hrvatskim zemljama. Zato su talijanski i njemački kao službeni jezici u Dalmaciji narodnjacima bili neprihvatljivi, jer to nisu bili

⁴⁷⁷ „Program „Narodnog hrvatskog kluba.“, *Narodni list*, broj 67, 24. 8. 1889.; „Program „Narodnoga hrvatskog kluba.“, *Narod*, broj 63, 27. 8. 1889.

⁴⁷⁸ „Program „Narodnog hrvatskog kluba.“, *Narodni list*, broj 67, 24. 8. 1889.; „Program „Narodnoga hrvatskog kluba.“, *Narod*, broj 63, 27. 8. 1889.

„narodni“ jezici i jer su negativno utjecali na sliku o Dalmaciji kao o hrvatskoj zemlji. Međutim, postojalo je u to vrijeme nešto što su narodnjaci promatrali kao potvrdu hrvatskog identiteta Dalmacije, a to je bilo staroslavensko odnosno glagoljaško bogoslužje. To je bio jedan od razloga zašto su podržavali glagoljicu u dalmatinskim crkvama.⁴⁷⁹

Posljednja, peta točka programa Narodnog hrvatskog kluba bavila se gospodarskim pitanjima i glasila je: „Promičući svaku granu blagostanja u zemlji, u ovom će krugu osobito nastojati da se Dalmacija željeznicom spoji sa monarkijom, kao i to da se glavne luke na Jadranskom našem moru privežu Bosni, prirodnomu zaledju Dalmacije, bez koje Dalmaciji nema ni hrane ni obrane.“⁴⁸⁰ Ova točka pokazuje da dalmatinski narodnjaci jesu imali gospodarski program, ali ipak su na prvo mjesto stavljali politička pitanja. U tom gospodarskom programu na prvom mjestu je bilo povezivanje Dalmacije i ostatka Monarhije željeznicom, za što su se narodnjački zastupnici borili u Dalmatinskom saboru, Carevinskom vijeću i austrijskoj delegaciji.

Na kraju programa Narodnog hrvatskog kluba navedeni su potpisnici tog programa, odnosno zastupnici Narodne hrvatske stranke u Dalmatinskom saboru koji su odobrili taj program. Kao potpisnici programa navedeni su abecednim redom: Juraj Biankini, Stjepan Bjelovučić, Lovro Borčić, Tomo Brajković, Gajo Bulat, Stjepan Buzolić, Pero Čingrija, Niko Duboković, Ivan Krstitelj Fontana, Vicko Ivčević, Srećko Karaman, Miho Klaić, Božo Korlaet, Kažimir Ljubić, Ivan Krstitelj Machiedo, Josip Paštrović, Virgil Perić, Ante Spalatin, Mate Šarić, Ante Šupuk, Petar Tartaglia, Ivan Vranković, Josip Zaffron i Marko Žuro.⁴⁸¹ Jedina dvojica narodnjačkih zastupnika čijih potpisa nema na novom programu su zastupnici dubrovačkih veleposrednika Luko Zore i Marin Giorgi. Oni su bili Srbi katolici, ali ipak su pristajali uz narodnjake, a ne uz Srpsku stranku. Međutim, najvjerojatnije nisu odobrivali otvoreno iskazivanje hrvatstva u imenu kluba. Zore je zagovarao potpuno narodno jedinstvo Hrvata i Srba te je 1890. godine pisao Franji Račkom da se od početka te godine više ne petlja u politiku i da bi se rado odrekao mandata u Dalmatinskom saboru da nije toliko teško sastaviti birače. Tvrdio je da su i hrvatska i srpska stranka krenule stranputicom, da srpska želi

⁴⁷⁹ Godine 1880. papa Lav XIII. izdao je encikliku *Grande Munus*, kojom je potvrdio privilegiju glagoljaškog bogoslužja, odnosno bogoslužja na staroslavenskom jeziku, koja je bila prisutna i u Dalmaciji. Budući da je to poslužilo kao poticaj kulturnom i političkom zblizavanju slavenskih naroda i hrvatskim nacionalnim zahtjevima, vlasti Monarhije su se protivile korištenju crkvene glagoljice te je to pitanje zadobilo i političku dimenziju. Više o tome u: RELJANOVIĆ, Mario, 2001.

⁴⁸⁰ „Program „Narodnog hrvatskog kluba.“, *Narodni list*, broj 67, 24. 8. 1889.; „Program „Narodnoga hrvatskog kluba.“, *Narod*, broj 63, 27. 8. 1889.

⁴⁸¹ „Program „Narodnog hrvatskog kluba.“, *Narodni list*, broj 67, 24. 8. 1889.; „Program „Narodnoga hrvatskog kluba.“, *Narod*, broj 63, 27. 8. 1889.

„pojesti“ Hrvate, a da hrvatska negira Srbe i da je najbolje povući se dok taj vihor ne prođe. Naveo je i da su tako postupili svi naši zreliji ljudi, Lovro Monti, Rafo Pucić i još neki.⁴⁸² Može se pretpostaviti da je i Giorgi bio među njima.⁴⁸³

Pišući o tom novom stranačkom programu, *Narodni list* je naglasio da se zapravo radi o ponovljenom starom programu i dodao da je to najsvjetlija točka djelovanja pomlađenog sastava Dalmatinskog sabora, kojom nova većina stupa kao jedan na obranu našeg najsvetijeg prava, narodnog jedinstva. Objašnjavajući zašto je narodnjački saborski klub odlučio iznijeti novi program, *Narodni list* je prenio objašnjenje zagrebačkog *Obzora*, glasila dalmatinskim narodnjacima bliske Neodvisne narodne stranke. *Obzor* je pisao da se sastao novi saziv Dalmatinskog sabora i da su se narodnjački zastupnici, među kojima je bilo i puno novih, po običaju sastali u klubu i oblikovali novi program. Nešto slično se dogodilo i nakon osvajanja saborske većine 1870. godine, kada su narodnjaci podnijeli adresu kojom su potvrdili svoj stari program na temelju hrvatskog državnog prava, a isto se trebalo dogoditi i 1877. godine, ali vlada je zatvorila Sabor tako da prijedlog adrese usvojen u klubu nije dospio u saborsku raspravu. Godine 1883. narodnjaci su treći put došli do većine, ali tada zbog iznimnih okolnosti nije oblikovana adresa, iako je Pavlinović na skoro svakoj sjednici naglašavao glavne točke stranačkog programa, uz odobravanje cijele stranke. Nakon izbora i formiranja novog saborskog saziva, većina je htjela po običaju dati neki izraz svojih načela te je smatrala da je u tu svrhu dovoljno iznijeti program kluba. Narod je na izborima pokazao da želi neki iskaz od strane svojih zastupnika, a da su oni iznijeli prijedlog adrese o sjedinjenju, vlada bi zatvorila Sabor.⁴⁸⁴

Narodni list je drugom prilikom pisao da u Dalmaciji već neko vrijeme postoji mišljenje da je potreban preokret i da „hrvatsku stranku“ treba pomladiti novim silama koje će se življe zalagati za interese zemlje i naroda. Stoga su zastupnici ponovno iznijeli stari program kluba, predložili vladi želje i tegobe naroda, živo naglasili hrvatsko čuvstvo zemlje i okrstili svoj klub čisto hrvatskim imenom.⁴⁸⁵ Dakle, *Narodni list* je u više navrata naglasio da se radi o starom stranačkom programu, ali prilagođenom novim okolnostima. Jedna važna okolnost je broj novih narodnjačkih zastupnika, koji su na izborima 1889. godine prvi put izabrani u Dalmatinski sabor. Od 24 potpisnika programa Narodnog hrvatskog kluba, polovica su bili

⁴⁸² PERIĆ, Ivo, 1980, 336.

⁴⁸³ Budući da Zore i Giorgi nisu potpisali program Narodnog hrvatskog kluba iz 1889. godine, kao ni klupski proglas povodom raskola u Narodnoj hrvatskoj stranci tri godine kasnije, vjerojatno bi ih bilo najtočnije smatrati „divljacima“, odnosno zastupnicima koji u Saboru podržavaju stranku, ali ne pripadaju njezinu klubu.

⁴⁸⁴ „Program hrvatske stranke u Dalmaciji i „Narodne Novine““, *Narodni list*, broj 70, 4. 9. 1889.

⁴⁸⁵ „Samo dvie na odgovor.“, *Narodni list*, broj 99, 14. 12. 1889.

nova lica u klubu. Njih jedanestorica (Bjelovučić, Brajković, Buzolić, Fontana, Korlaet, Perić, Spalatin, Šarić, Tartaglia, Zaffron i Žuro) prvi put su u Dalmatinski sabor izabrani te godine, a onaj dvanaesti, Pero Čingrija, te se godine vratio u klub nakon što je iz njega izbivao jedno mandatno razdoblje.⁴⁸⁶ Dakle, polovicu kluba činila je nova generacija političara koja je htjela izraziti svoja politička načela i izrazila ih je novim-starim klupskim odnosno stranačkim programom.

Tim programom stranka je promijenila ime i otvoreno se izjasnila kao hrvatska stranka. To je s jedne strane bila značajna promjena za stranku, ali s druge strane se nije radilo o nečemu naročito novom. Treba još jednom reći da ondašnje političke stranke nisu bile poput današnjih, nego da je karakter svake stranke uključivao formalnu i neformalnu dimenziju. Formalna strana karaktera dalmatinske Narodne stranke do 1889. godine nije uključivala otvoreno spominjanje hrvatskog imena. Saborski klub, izborni odbori i dva stranačka glasila nosila su samo narodno, ne i hrvatsko ime, ali u neformalnom pogledu istaknuti narodnjaci su stranku često nazivali narodnom hrvatskom, hrvatskom narodnom ili čak samo hrvatskom strankom. Pritom je ime stranke uvijek pisano malim početnim slovom, što se s jedne strane ima pripisati značajkama ondašnjeg jezika, a s druge strane naglašava upravo tu neformalnu dimenziju karaktera stranke, odnosno činjenicu da stranka ne znači samo određenu organizaciju, nego i ideju koja stoji iza te organizacije. Programom Narodnog hrvatskog kluba iz 1889. godine hrvatsko ime je uneseno i u formalnu dimenziju postojanja stranke. To se dogodilo nakon što je u klub stigao veći broj novih članova, ali i nakon nekih značajnih i turbulentnih promjena u stranci i oko nje. Tri su ključne promjene zadesile stranku uoči donošenja novog programa: smrt Mihovila Pavlinovića, definitivni kraj nade u obnovu stare Narodne stranke i sve veće širenje radikalnih hrvatskih ideja u banskoj Hrvatskoj i Dalmaciji.

Smrt Mihovila Pavlinovića

Mihovil Pavlinović je umro 18. svibnja 1887. godine u rodnoj Podgori nakon teške bolesti.⁴⁸⁷ S obzirom na položaj koji je uživao u stranci, njegova smrt bila je težak udarac za sve narodnjake. Više puta je istaknuto da je Pavlinović bio najveći moralni autoritet u stranci. To je posljedica toga što je on, za razliku od drugih narodnjačkih prvaka koji su u narodnom pokretu sudjelovali onoliko koliko su to uspijevali uskladiti sa svojim drugim životnim obvezama, sav svoj život podredio narodnom preporodu, čak i svoje svećeničko zvanje. Kako

⁴⁸⁶ PERIĆ, Ivo, 1978b, 227-230.

⁴⁸⁷ PAVLINOVIĆ, Marin, 1936, 189.

je to objasnila B. Zelić-Bučan: „On je u sebi osjećao poseban poziv narodnog apostola, za koji se spremio od najranije mladosti i čitava je života osjećao odgovornost za vršenje svoga zvanja narodnog preporoditelja. To ga je izdvajalo između njegovih drugova i suboraca i davalo mu poseban autoritet i moralno prvenstvo, koje nitko – slagao se s njim ili ne – nije mogao ignorirati. A ta njegova posebna odlika bila je s druge strane uzrokom, da je on ponekad svojim prijateljima i suborcima znao biti tvrd i težak, na što su se oni tužili.“⁴⁸⁸

Narodnjaci nisu skrivali koliko ih je pogodila smrt narodnog apostola Pavlinovića. *Narodni list* je njegovu smrt opisao kao katastrofu i najgoru vijest od početka narodne borbe, jer je umro prvi čovjek u našem narodnom pokretu, čovjek koji je prvi progovorio hrvatskim jezikom u Saboru i koji je svoj apostolat po pitanju jezika tjerao gotovo do krajnosti. *Narodni list* je Pavlinovića opisao kao utjelovljenje načela za koja se bori Narodna stranka i usporedio ga sa starozavjetnim prorocima i legendarnim junacima o kojima narod sastavlja pjesme. Nazvao ga je apostolom hrvatske misli koji je prvi istaknuo hrvatsko pravo u vrijeme kad se svaki takav izraz smatrao veleizdajom. Njegova smrt je neprocjenjiv gubitak i možemo se samo nadati da će njegov uzor i dalje voditi narod u borbi za ostvarenje prava. *Narod* je o Pavlinovićevoj smrti pisao manje nego *Narodni list*, ali je također istaknuo koliki je to nenadoknativ gubitak, riječima: „Gorkih je čaša izpio hrvatski narod, ali ova je jedna od najgorčijih! Pokoj duši Don Mihe Pavlinovića, ime kojega nikada umrijeti neće!“⁴⁸⁹

Narodni list je istaknuo i to da je Pavlinović bio taj koji bi uvijek vraćao stvari u red kad bi se stranka našla u problemima. Tako je, kad su se u stranci pojavile intrige, istaknuo poznatu parolu „Doli nedostojni!“ i progovorio protiv trgovanja narodnim poštenjem, a kad se 1883. godine htjelo u Sabor poslati nenarodne ljude i kad su se pojmovi počeli mutiti, upravo se on suprotstavio tim težnjama.⁴⁹⁰ Pavlinović je imao značajan utjecaj i na smirivanje sukoba unutar stranke. Dovoljno je navesti primjer „splitske krize“ odnosno sukoba dvojice vođa splitskih narodnjaka, Gaje Bulata i Dujma Rendić-Miočevića. To je bila ozbiljna kriza u stranci, koja je mogla ugroziti rezultat na izborima za Carevinsko vijeće 1885. godine i stoga su se mnogi istaknuti narodnjaci obraćali Pavlinoviću moleći ga da posreduje u smirivanju tog sukoba. Obraćali su mu se ne samo oni narodnjaci koji su sa strane promatrali sukob, nego i sama dvojica aktera tog sukoba.⁴⁹¹ Sukob se zaista i smirio, nedvojbeno uvelike zahvaljujući

⁴⁸⁸ ZELIĆ-BUČAN, Benedikta, 1992, 177.

⁴⁸⁹ „MIHOVIO PAVLINOVIĆ“, *Narodni list*, broj 39, 18. 5. 1887.; „MIHOVIO PAVLINOVIĆ“, *Narodni list*, broj 40, 21. 5. 1887.; „DON MIJO PAVLINOVIĆ“, *Narod*, prilog broju 37, 18. 5. 1887.

⁴⁹⁰ „MIHOVIO PAVLINOVIĆ“, *Narodni list*, broj 40, 21. 5. 1887.

⁴⁹¹ ZELIĆ-BUČAN, Benedikta, 1992, 141.

Pavlinovićevim naporima. Koliko je bez Pavlinovića bilo teže smirivati neslaganja, pokazalo se već prilikom izbora njegova nasljednika u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću.

Pavlinovića je u dvama parlamentima naslijedio don Frane Bulić, koji se s njim zbližio 1878. godine u Beču. Pavlinović je tada bio zastupnik u Carevinskom vijeću, a Bulić profesor u dubrovačkoj gimnaziji koji je u glavni grad došao polagati ispit iz latinskog i grčkog jezika za višu gimnaziju i učiti latinsku i grčku epigrafiku. Pavlinović je navodno na smrtnoj postelji odredio upravo Bulića za svojeg nasljednika u zastupničkoj časti. Bulić je to saznao na Pavlinovićevu sprovodu i iako se opirao, dva mjeseca kasnije mu je fra Gabro Puratić, najbliži Pavlinovićev prijatelj, donio tu poruku. Bulić je tako protiv svoje volje bio biran za zastupnika u Carevinskom vijeću, a nešto kasnije i u Dalmatinskom saboru.⁴⁹² Stranački klub nije htio da Pavlinovića u Carevinskom vijeću naslijedi Bulić, nego neki iskusniji narodnjak koji nije državni službenik i koji je stoga neovisan. Juraj Biankini se nadao da će on biti taj, ali je ipak prevladala volja skupine narodnjaka predvođenih Puratićem te je izabran Bulić. Za njega su glasovali birači iz općina Sinj, Imotski i Makarska, dok su birači iz Vrgorca i Metkovića odbili glasovati držeći se, smatrao je Biankini, odluke kluba da slobodan narod ne treba birati državne plaćenike osim u slučaju opasnosti od pobjede talijanaša.⁴⁹³

Bulićev izbor u Carevinsko vijeće izazvao je trzavice u stranci. Tako je Miho Klaić u *Narodnom listu* kritizirao Puratića tvrdeći da je Bulić izabran uz potpuno ignoriranje središnjeg stranačkog kluba i njegovih zaključaka, koje cijela stranka mora poštovati. Središnji klub, pisao je Klaić, sigurno ne bi odbio tu ideju i preko *Narodnog lista* bi obavijestio birače, ali u klubu se o tom pitanju nije ni pisnulo. Klaić je naveo da je takvo ignoriranje narušilo red i stegu bez kojih prave stranke ne može biti, da se takvo nešto nikad prije nije dogodilo i da se nada da će ostati iznimka u povijesti stranke.⁴⁹⁴ Na drugoj strani u tom sukobu stajao je *Narod*, koji je podržao Bulića pišući da će njegovim izborom biti ublažen udarac nanesen Pavlinovićevom smrću, jer će on zasigurno slijediti isti put i biti dostojan predstavnik krajine koja je prva razvila hrvatski barjak u Dalmaciji.⁴⁹⁵

Dva stranačka glasila su imala različit stav o Buliću. *Narod* je podržao njegov izbor u Carevinsko vijeće, a *Narodni list* je bio protiv te se urednik potonjeg Biankini čak odrekao svojeg mandata u Dalmatinskom saboru, nezadovoljan što su njegovi birači u Makarskoj

⁴⁹² BULIĆ, don Frane, Manuskripti i članci pisani od Don Frane, 1931, *Savremenik*, Iz mojih zapamćenja sa Don Mihom Pavlinovićem.

⁴⁹³ PERIĆ, Ivo, 1987b, 152-153.

⁴⁹⁴ „Zadar, 24. kolovoza“, *Narodni list*, broj 67, 24. 8. 1887.

⁴⁹⁵ „Zastupnik Franjo Bulić“, *Narod*, broj 57, 29. 7. 1887.

ignorirali stav stranačkog kluba. Nedugo nakon toga, Bulić je trebao biti izabran i u Dalmatinski sabor te mu je ponuđeno da zamijeni Pavlinovića ili Biankinija, na što je odabrao potonju opciju.⁴⁹⁶ Izabran je u kuriji vanjskih općina u izbornom kotaru Vrgorac-Makarska-Metković, a Biankinija nije bilo u Dalmatinskom saboru 1887. i 1888. godine. Vratio se nakon izbora 1889. godine opet kao zastupnik u vanjskim općinama, ali u izbornom kotaru Zadar-Rab-Pag.

Bulić se nakon stupanja u stranački klub našao u središtu još jedne kontroverzne situacije. Uoči zatvaranja Dalmatinskog sabora 1888. godine, u klubu je iznio prijedlog adrese o sjedinjenju Dalmacije i banske Hrvatske, o čemu nisu svi članovi kluba imali jednako mišljenje. *Narod* je pisao da je Bulić kao Pavlinovićev nasljednik stupio u klub čija je prva programska točka oživotvorenje narodnog načela na temelju hrvatskog državnog prava i zalaganje za sjedinjenje. Želeći se na najbolji način odazvati svojem mandatu, iznio je prijedlog adrese, ne gotovu adresu. Nakon živahne rasprave, Bulić je imao dva glasa većine među zastupnicima koji nisu bili u punom sastavu, jer se radilo o razdoblju uoči posljednje sjednice. Ta ista većina je zaključila da bi bilo patriotski za sad odustati od prijedloga te je i sam Bulić na to pristao. *Narod* je dodao da je Bulić htio kao novi zastupnik iznijeti neku manifestaciju u smislu sjedinjenja i da nitko u klubu nije osporio samo sjedinjenje, nego da se rasprava vodila isključivo o shodnosti adrese. Da je prihvaćanje te adrese moglo donijeti ikakvu korist, klub bi ju prihvatio jednoglasno.⁴⁹⁷

Narod je kao protivnike Bulićeva prijedloga istaknuo Klaića i Bulata. Klaić je govorio protiv shodnosti adrese posebno s obzirom na aktualne okolnosti u banskoj Hrvatskoj, a Bulat je rekao da se adrese obično izglasavaju na početku, a ne na kraju saborskog zasjedanja i dodao da bi adresa koju Bulić predlaže mogla ugroziti tada aktualne pregovore o sporazumu sa Srpskom strankom. *Narod* je ipak naglasio da to ne znači da se stranka odrekla težnje za sjedinjenjem, nego da se radi o pitanju shodnosti.⁴⁹⁸ Govoreći o shodnosti, Klaić je u pismu korčulanskom narodnjaku Rafu Arneriju pisao da Bulić misli da je Pavlinovićev nasljednik, ali da nema ni njegovu pamet ni smisao za politiku pa bi se htio istaknuti nekim bučnim prijedlogom. Da bi zaustavio taj nepromišljeni prijedlog, Klaić je morao pribjeći drastičnim

⁴⁹⁶ PERIĆ, Ivo, 1987b, 153-154.

⁴⁹⁷ „Misli o položaju. V.“, *Narod*, broj 67, 18. 9. 1888.

⁴⁹⁸ „Misli o položaju. V.“, *Narod*, broj 67, 18. 9. 1888.

sredstvima, odnosno zaprijetiti napuštanjem kluba. Nakon što je to učinio, ostali članovi nisu htjeli da se klub raspadne pa je Bulićev prijedlog naposljetku odbačen.⁴⁹⁹

Nakon što je svojim prijedlogom adrese iznesenim u stranačkom klubu izazvao nemir, Bulić se nije dugo zadržao na mjestu zastupnika u Carevinskom vijeću i Dalmatinskom saboru. Iako je otpočeka tvrdio da su mu ti mandati nametnuti, nastojao je djelovati što savjesnije. Ipak, nije se odrekao mjesta ravnatelja splitske gimnazije, ravnatelja Arheološkog muzeja i konzervatora za splitsko okružje te mu je bilo teško uskladiti školsko-pedagoški i znanstvenoistraživački rad sa zastupničkim radom. Nisu mu odgovarali ni narodnjački oportunistički ni vladina politika prema Dalmaciji, a zbog prijedloga adrese o sjedinjenju, neki su ga počeli promatrati kao protivnika austrijskog režima. Budući da je smatrao da sve izneseno u stranačkom klubu dospije u javnost u iskrivljenom obliku, da su narodnjaci nesložni i nesolidarni i da Carevinsko vijeće nije mjesto za njih, Bulić se odlučio odreći mandata najprije u tom tijelu, a onda i u Dalmatinskom saboru. Bilo ga je strah i da se stranka na saborskim izborima 1889. godine ne podijeli na „narodnu i hrvatsku“ te nije htio biti nimalo odgovoran ako bi se to zaista i dogodilo.⁵⁰⁰ Relativno kratko razdoblje u kojem je don Frane Bulić bio narodnjački zastupnik u bečkom i zadarskom parlamentu otprilike se poklapalo s razdobljem u kojem je Narodna stranka pokušavala postići sporazum sa Srpskom strankom, a neuspjeh tih pokušaja također je utjecao na otvoreno isticanje hrvatstva u imenu stranke i njezina saborskog kluba.

Definitivni gubitak nade u obnovu stare Narodne stranke

Nakon što su se Srbi 1879. godine odvojili od Narodne stranke, narodnjaci nisu prestali pozivati na povratak sloge i obnovu stare, jedinstvene Narodne stranke, tvrdeći da bi to bilo korisno i za Hrvate i za Srbe. Međutim, njihova nastojanja nisu nailazila na odaziv kod Srba, a pripadnici dviju stranaka su se nastavili sučeljavati putem tiska i u Dalmatinskom saboru. Ipak, nakon što je umro Srbima najomraženiji narodnjak Mihovil Pavlinović, pojavila se ozbiljna inicijativa za uspostavom sloge među dvjema strankama, a povod su bili naknadni izbori za Carevinsko vijeće u kuriji veleposrednika, održani u travnju 1888. godine nakon što se svojeg mandata odrekao jedan od devetorice narodnjačkih zastupnika u tom parlamentu, Manfred Borelli.

⁴⁹⁹ GRGIĆ, Ivan, 1961, 315-316.; *BRZOPISNA IZVJEŠĆA XXX ZASJEDANJA POKRAJINSKOGA SABORA DALMATINSKOGA OD DNEVA 10 SIEČNJA DO DNEVA 12 VELJAČE 1895.* (dalje: Brzopisna izvješća 1895.), Zadar: Brzotiskom „Narodnoga Lista“, 1895., 386.

⁵⁰⁰ PERIĆ, Ivo, 1987b, 153-154.; 159-161.

Središnji odbor Narodne stranke u Zadru, tijelo koje je rukovalo izbornim aktivnostima stranke, odlučilo je kao kandidata na tim naknadnim izborima istaknuti jednog Srbina pod uvjetom da njegovu kandidaturu prihvati i Srpska stranka. Središnji srpski odbor u Zadru je pristao stupiti u dogovore ne samo po pitanju osobe kandidata za nadolazeće izbore, nego i po pitanju općeg sporazuma dviju stranaka. Pregovore su vodila po dvojica izaslanika s objiju strana i postignut je uspjeh u više točaka, ali nije bilo dovoljno vremena za odlučiti o osobi kandidata, tako da su Srbi odlučili uopće ne glasovati i prepustiti narodnjacima odluku o kandidatu pod uvjetom da taj kandidat ne bude Srbin. Obje strane su jednoglasno zaključile da se pregovori nemaju smatrati prekinutima, nego da će se nastaviti u shodno vrijeme.⁵⁰¹

Nakon što se sastao Dalmatinski sabor, Narodni klub je u svrhu dovršetka pregovora imenovao trojicu pregovarača; Miha Klaića, Ivana Vrankovića i Gaju Bulata. Srpski klub je uzvratio imenovanjem svoje trojice izaslanika; Save Bjelanovića, Jose Kulišića i Nikole Stefanovića. Klaić i Bulat su sastavili nacrt sporazuma dviju stranaka, ali pregovori nisu doveli do sporazuma. Nacrt je predviđao zajednički izlazak na izbore i suradnju dviju stranaka u Carevinskom vijeću, Dalmatinskom saboru i općinskim vijećima. Srpska stranka je odbila taj sporazum i tražila drugačiji, koji bi obuhvatio sva područja javnog života, uz uvjet da Hrvati budu popustljivija strana jer su oni tobože skrivili raskol. Glavni uzrok neuspjeha pregovora bilo je nejedinstvo unutar Srpske stranke. Zadarsko vodstvo stranke bilo je sklono sporazumu, no Srbi iz Boke kotorske su tražili da *Narodni list* i *Srpski glas* „u svoj program zapišu mir između Hrvata i Srba“, da narodnjaci odbace Pavlinovićevo gledište o „političkom hrvatstvu“ i da se odreknu Bosne i Hercegovine. Jedan od vođa dubrovačkih Srba, Nikša Gradi, tražio je pak više izbornih kotara za Srbe i više njihovih predstavnika u Zemaljskom odboru, kao i neovisnost djelovanja srpskih zastupnika u Carevinskom vijeću. Podjele unutar Srpske stranke su bile tolike da je *Srpski glas* priznao da je "trebalo misliti na vlastitu slogu pa tek onda na slogu s Hrvatima."⁵⁰²

Narodnjaci su iskreno htjeli uspostavu sloge sa Srbima i u sporazumu su vidjeli korak prema povratku jedinstva koje je postojalo do 1879. godine. Dok su vođeni uži pregovori, oni povodom naknadnih izbora za Carevinsko vijeće, *Narodni list* je pisao da će svako rodoljubno srce pozdraviti pokušaj sporazuma, jer su Hrvati i Srbi jednokrvna braća, a bratska sloga najviše koristi općem narodnom napretku. Budući da su pregovori isprva tekli dobro, *Narodni*

⁵⁰¹ „Dogovori medju hrvatskom i srpskom strankom u Dalmaciji.“, *Narodni list*, broj 92, 21. 11. 1888.

⁵⁰² „Dogovori medju hrvatskom i srpskom strankom u Dalmaciji.“, *Narodni list*, broj 92, 21. 11. 1888.; RAJČIĆ, Tihomir, 2012, 165-166.

list je pozivao svoje čitatelje da ne učine ništa što bi moglo na bilo koji način otežati stvar, jer ako dođe do sporazuma, to će odjeknuti u svim krajevima u kojima Hrvati i Srbi žive zajedno te će se vratiti nekadašnja sloga kakva je postojala na početku narodnog preporoda. Neće nestati sve opreke, ali ćemo pustiti da ih uklone vrijeme, napredak naobrazbe i svjetski događaji, a mi ih moramo u svakoj prigodi suzbijati u ime ljubavi prema narodu, njegovoj slobodi i dobrobiti.⁵⁰³ *Narod* je pisao da se na ovim izborima treba potvrditi ponovna uspostava hrvatsko-srpske sloge, čiji su se znakovi počeli pojavljivati još za posljednjeg saborskog zasjedanja. Narodna stranka želi to zbližavanje svečano potvrditi biranjem „brata iz srpske stranke“, čime bi se povratila ona sloga koja je do 1879. godine vladala između Hrvata i Srba, prije nego ju je zamijenio razdor koji koristi isključivo protivnicima. Budući da su se izbori održavali u vrijeme oko Uskrsa, *Narod* je pisao da bi nas ovog Uskrsa mogla razveseliti vijest da su se jednokrvna braća složila nakon gotovo deset godina razdora. Ako se to ipak ne dogodi, nećemo prestati zagovarati tu slogu, bez koje nam nema narodnog Uskrsa koji se mora jednom ostvariti i do kojeg se stiže nakon muke.⁵⁰⁴

Pregovori narodnjaka i Srba o suradnji za naknadne izbore za Carevinsko vijeće 1888. godine zapeli su na osobi kandidata. Narodnjaci su najprije namjeravali kandidirati jednog Srbina uz suglasnost Srpske stranke. Bilo im je važno ostvariti pobjedu, jer je protivnički kandidat bio njima izrazito mrski Luigi Lapenna, kojeg je Manfred Borelli tri godine ranije na regularnim izborima pobijedio tijesnom većinom. Stoga je Kosto Vojnović, koji je puno ranije otišao iz Dalmacije, ali je nastavio suradnju s dalmatinskim narodnjacima, pisao Jurju Biankiniju da i on sam i Klaić i svi narodnjački zastupnici u Beču smatraju da se Lapennin izbor može spriječiti jedino tako da narodnjački kandidat bude Srbin. Vojnović je kao moguće kandidate naveo Marka Petranovića i Josu Kulišića i dodao da su ti izbori prilika za izgladiti bratski razdor koji je svojedobno i nastao povodom izbora za Carevinsko vijeće.⁵⁰⁵ Klaić je pak pisao Rafu Arneriju da su narodnjaci odredili Andriju Vujatovića-Šarova kao kandidata, čime će se izbjeći jedna žestoka izborna borba, a Srbima će se dati vidljiv dokaz pomirljiva raspoloženja koje je došlo do izražaja tijekom posljednjeg saborskog zasjedanja. Klaić je naglasio da je vlada sklona toj kombinaciji i da će ju svim silama podupirati.⁵⁰⁶

Međutim, Srpska stranka je htjela da zajednički narodnjačko-srpski kandidat bude Sava Bjelanović, ali Klaić nije bio sklon toj opciji smatrajući da bi ovaj naišao na jaku opoziciju.

⁵⁰³ Dojučić izbor za Beč., *Narodni list*, broj 19, 7. 3. 1888.; Zadar, 7. travnja., *Narodni list*, broj 27, 7. 4. 1888.

⁵⁰⁴ Naknadni Izbor., *Narod*, broj 18, 9. 3. 1888.; Pri Uskrsu., *Narod*, broj 24, 30. 3. 1888.

⁵⁰⁵ MOROVIĆ, Hrvoje, 1967, 250-251.

⁵⁰⁶ GRGIĆ, Ivan, 1961, 314.

Ipak, nije htio unaprijed odbaciti ni tu mogućnost te je pitao Arnerija bi li njemu i drugim korčulanskim biračima bilo teško glasovati za „čuvenog Savicu“. Nakon što su saznali da bi Bjelanović teško bio izabran, Srbi su odlučili ne sudjelovati na izborima i prepustiti narodnjacima odluku o kandidatu. Klaić je tada Arneriju pisao o drugom problemu, a to je nedostatak dobrih kandidata. Kao dobre potencijalne kandidate naveo je Josipa Antonietija i šibenskog odvjetnika Nikolu Katnića, ali nije bio siguran da će oni pristati na kandidaturu. Klaić je istaknuo i važnost „regionalne geometrije“ na izborima, jer sedmorica zastupnika dolaze iz Splita, Dubrovnika i Kotora, tako da ovaj mora biti sa sjevera Dalmacije.⁵⁰⁷

Naposljetku je za kandidata određen Nikola Katnić, a i *Narodni list* i *Narod* su bili uvjereni da će većina dalmatinskih veleposrednika svoje glasove dati njemu, a ne Lapenni.⁵⁰⁸ Međutim, pobjedu je ipak odnio Lapenna s četiri glasa prednosti, a *Narodni list* je pisao da su presudili glasovi kotorskih Srba i poreznih činovnika. Iako je u Carevinsko vijeće izabrana narodnjacima vjerojatno najomraženija ličnost od svih, to za njih nije bio razlog za obnoviti sukob sa Srbima. *Narodni list* je pisao da su od svih Srba samo oni u Kotoru i dvojica „bedaka“ u Zadru pogazili zaključke svojeg kluba i glasovali za Lapennu umjesto da propuste glasovanje. *Narod* je pak pisao da taj iznenađujući izborni rezultat ne smije narušiti slogu sa Srbima. Dodao je da je Lapenna pobijedio zahvaljujući izbornim nepravilnostima i glasovima nekolicine Srba i da ne bi pobijedio da su svi na narodnjačkoj strani vršili svoju dužnost. Oba narodnjačka glasila su izražavala stav da je Lapenna već star i bolestan, da je izgubio sav nekadašnji utjecaj i da stoga njegova izborna pobjeda ipak nije toliko zlo, a isto je mislio i Klaić.⁵⁰⁹

I nakon što su poraženi na naknadnim izborima za Carevinsko vijeće, narodnjaci su nastavili zagovarati sporazum sa Srbima, iskazujući pritom pomalo i iznenađujuću razinu susretljivosti. Nakon što ga je *Srpski glas* optužio za protivljenje hrvatsko-srpskoj slozi, *Narodni list* se ogradio od takve tvrdnje nastojeći uvjeriti konkurentski list da je uvijek bez pritajenih namjera zagovarao iskreni i pravi sporazum između jednokrvne braće. Tom prilikom je zadarsko narodnjačko glasilo progovorilo i o pitanju Bosne i Hercegovine, jednom od glavnih spornih pitanja u odnosima Hrvata i Srba. Pisalo je da rješenje tog pitanja ne ovisi ni o Hrvatima ni o Srbima i da nema smisla da njihovi pregovori zapnu na tome. Iako je smatrao da bi i jednima i

⁵⁰⁷ Isti, 1962, 314-315.

⁵⁰⁸ Za izbor dne 17 travnja, *Narodni list*, broj 29, 14. 4. 1888.; Naknadni izbor, *Narod*, broj 26, 10. 4. 1888.

⁵⁰⁹ Jučerašnji izbor, *Narodni list*, broj 30, 18. 4. 1888.; PABIRCI. III., *Narodni list*, broj 33, 28. 4. 1888.; Naknadni Izbor., *Narod*, broj 28, 17. 4. 1888.; Izbor Lapenne., *Narod*, broj 29, 20. 4. 1888.; Poslie Izbora., *Narod*, broj 30, 24. 4. 1888.; GRGIĆ, Ivan, 1961, 315-316.

drugima danas bilo puno bolje da su na temelju hrvatskog prava sjedinjene Hrvatska, Dalmacija, Slavonija, Bosna i Hercegovina, *Narodni list* je priznao da o tome odlučuju jači od nas, a to su Mađari i Nijemci. Dodao je da nije toliko uskogrudan da bi mu smetala sreća naše braće koja bi se ostvarila pod srpskim imenom i izrazio uvjerenje da će vrijeme i uljudba brisati sićušne plemenske razmirice i da će velika načela narodnosti i slobode jednog dana ujediniti Hrvate i Srbe u veliku skupinu, kao što su ujedinila i ostale narode. *Narodni list* je zaključio da će se on tome veseliti pod kojim god imenom se ostvarilo.⁵¹⁰

Nešto kasnije je *Narodni list* pisao da su Hrvati i Srbi nedvojbeno jedan narod, ali da su ih povijesne, političke, vjerske i prosvjetne okolnosti pretvorile u dvije skupine s donekle različitim težnjama i mišljenjima. Tu će razliku s vremenom izbrisati civilizacija i treba pričekati da se to dogodi, a dotad treba na tu razliku računati i raditi sporazumno tamo gdje to zahtijevaju opći interesi. Hrvati i Srbi, pisao je *Narodni list*, mogu, držeći se svaki svoje osobine, sporazumno raditi na političkom i prosvjetnom polju. Oni žive zajedno u Hrvatskoj, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini i njihova sloga je nužna, jer nesloga koristi samo protivnicima. To nije dnevopolitičko pitanje, nego ga treba promatrati s višeg narodnog gledišta, a ako usvoje taj stav, Srbi će pokazati političku zrelost i rodoljubnu svijest. Vraćajući se na pitanje Bosne i Hercegovine, *Narodni list* je naveo da su te dvije zemlje postale kamen smutnje između Hrvata i Srba i da taj štetni razdor traje i dalje, a da su te zemlje u međuvremenu napunjene Nijemcima i Mađarima. Trebalo je manje strasti kod jednih i kod drugih i više suradnje u interesu tih zemalja. One su danas pod Monarhijom i prema toj činjenici treba udešavati našu politiku. Naši narodni, politički i gospodarski interesi zahtijevaju da se te zemlje sjedine sa sebi susjednim zemljama i to za *Narodni list* nije hrvatsko ili srpsko pitanje, nego pitanje narodne zajednice, u kojoj može biti mjesta svakom imenu i svakoj rodoljubnoj misli.⁵¹¹

Nakon što su propali pregovori o sporazumu između dviju stranaka, *Narodni list* je pisao da u bitnim narodnim pitanjima ne može biti razlike između Hrvata i Srba i da se veselio tim pregovorima upravo zbog konačnog rješenja narodnog pitanja. Pitanje slova i pravopisa *Narodni list* nije smatrao bitnim narodnim pitanjem, a iako pitanje sjedinjenja zaista razdvaja Hrvate i Srbe, ono nijednom otkad se dogodio raskol u Narodnoj stranci nije došlo na dnevni red ni u Zadru ni u Beču. *Narodni list* je naglasio da se danas u austrijskom dijelu Monarhije

⁵¹⁰ Na obranu!, *Narodni list*, broj 59, 28. 7. 1888.

⁵¹¹ Dalmacija i njezina budućnost. III., *Narodni list*, broj 80, 10. 10. 1888.; Dalmacija i njezina budućnost. V., *Narodni list*, broj 82, 17. 10. 1888.

borba vodi za jezik i ravnopravnost Slavena s ostalim narodnostima, da Hrvati i Srbi u toj borbi nedvojbeno mogu nastupati zajedno i da sporazum među njima neće biti teško postići ako ga se svede u prave granice.⁵¹²

Nakon neuspjeha na naknadnim izborima za Carevinsko vijeće, *Narod* je također nastavio zagovarati hrvatsko-srpsku slogu. Pisao je da Hrvate i Srbe razdvaja državno načelo, ali da ih spaja narodno načelo, odnosno krv i jezik. Iako ne može biti govora o spajanju stranaka, može o izmirenju na obranu onoga što je na udaru zajedničkih dušmana. *Narod* je citirao izjavu koju je svojedobno u Ugarskom saboru izrekao Mihailo Polit-Desančić, prema kojoj su Srbi i Hrvati jedan narod koji neće razdvojiti ni vjera ni dva imena koja im je nadjenula povijest. *Narod* je podsjetio na vrijeme kad su Hrvati i Srbi bili uzor sloge i dodao da je to prestalo 1879. godine te da obje strane trebaju samozatajno priznati da nije samo jedna od njih kriva za razdor. Budući da od razdora najveću korist imaju dušmani, narodnjacima patriotizam nalaže sporazum i iako nije moguća obnova stare Narodne stranke, nužna je sloga u kojoj će obje strane poštivati ime i načela druge strane i u kojoj će se solidarno braniti zajednički interesi i zajedničke slavenske svetinje protiv zajedničkih dušmana. Ako na temelju te sloge postignemo međusobno pouzdanje i prestanak stare napetosti, pisao je *Narod*, puno ćemo postići i umjesto da se drugi nameću nama, nametat ćemo se mi njima.⁵¹³

Nakon što je Srpski klub odbio predloženi sporazum, Središnji narodni odbor se sastao i jednoglasno usvojio zaključak kojim je primio na znanje tu odbijenicu. U istom zaključku je izneseno i uvjerenje da u narodu ima bratske ljubavi među Hrvatima i Srbima, da tu ljubav ne mogu uništiti poneke razlike u mišljenju i da će se po potrebi složno raditi protiv zajedničkih dušmana. Središnji narodni odbor je izrazio žaljenje što Srpski klub nije prihvatio ponudu kojom bi se utirao put sve čvršćoj i potpunijoj slozi, ali je dodao da je uvijek spreman prihvatiti ruku bratske sloge. Tako su u listopadu 1888. godine završeni pregovori o sporazumu između Narodne stranke i Srpske stranke.⁵¹⁴

Dok su pregovori vođeni u Zadru između dviju stranaka budili nadu u obnovu hrvatsko-srpske sloge u Dalmaciji, na drugom kraju pokrajine, u Dubrovniku, događao se suprotan proces. U tom gradu je sloga potrajala još neko vrijeme nakon raskola koji se 1879. godine dogodio u Narodnoj stranci, ali sredinom osamdesetih godina se raspala na ružan način, a najviše

⁵¹² Naša tri glavna pitanja. I., *Narodni list*, broj 2, 5. 1. 1889.; Naša tri glavna pitanja. II., *Narodni list*, broj 3, 9. 1. 1888.

⁵¹³ Misli o položaju. VII., *Narod*, broj 69, 25. 9. 1888.; Hrvati i Srbi u Dalmaciji., *Narod*, broj 28. 8. 1888.

⁵¹⁴ Dogovori medju hrvatskom i srpskom strankom u Dalmaciji., *Narodni list*, broj 92, 21. 11. 1888.

pogođen bio je Pero Čingrija, koji je 1883. godine napustio Narodni klub želeći očuvati slogu. U upravama dotad narodnjačkih dubrovačkih društava sve veću prevlast su zadobivali pripadnici Srpske stranke, posebno Srbi katolici, koji su svoje političke ideje nametali tim društvima. To je vodilo prema konačnom političkom prijelomu koji se dogodio 1885. godine sukobom u Narodnoj štionici, ustanovi koja je od svojeg osnutka 1863. godine predstavljala središte narodnog pokreta u Dubrovniku. Te je godine organiziran prijenos posmrtnih ostataka Stefana Ljubiše iz Beča u Budvu, a Štionica je odredila Srbina katolika Antuna Pugliesija za svojeg poslanika na toj svečanosti. Tome se usprotivio dio članova Štionice predvođenih Čingrijom, koji je tvrdio da Ljubišu kao književnika ne može razlikovati od Ljubiše kao političara, kojeg je svojedobno kao narodni zastupnik osudio. Njegovo pismo upravi Štionice objavio je *Glas dubrovački*, list srpske političke opcije, uz komentar u kojem je Čingriju optužio da želi nametnuti svoje mišljenje cijelom društvu i u kojem se narugao narodnjačkim zastupnicima u Dalmatinskom saboru i Carevinskom vijeću. Nakon što je u upravi Narodne štionice na izvanrednoj skupštini izglasovano povjerenje, Čingrija je sa svojim istomišljenicima napustio društvo, svjestan da političke sloge u Dubrovniku više nema i da će nastupiti konfrontacija.⁵¹⁵

Novi općinski izbori u Dubrovniku održani su naredne 1886. godine, a narodnjaci su na njima ostvarili pobjedu unatoč srpskoj agitaciji usmjerenoj protiv dvojice najistaknutijih među njima, Pera Čingrije i načelnika Rafa Pucića. Novim načelnikom imenovan je Vlaho De Giulli, Čingrija je dobio položaj općinskog prisjednika, a Pucić se povukao zbog lošeg zdravlja i loših hrvatsko-srpskih odnosa. U svibnju 1887. godine tiskan je ustav Dubrovačke narodne čitaonice, novog društva čije je osnivanje potaknuo Čingrija nakon što je sa svojim istomišljenicima napustio Narodnu štionicu. Ljudi koji su prethodno djelovali zajedno u okviru Narodne štionice, sada su se razdvojili, a u Dubrovniku se pojavila stranačka borba. Srpska stranka je pokrenula list *Radnik*, čiji je urednik Srbin katolik Antun Stražičić tvrdio da Čingrija i Pucić za njega nisu „nikakve ličnosti“, već „prосто imena“.⁵¹⁶

Novi politički udarac Čingrija je doživio na izborima za Dalmatinski sabor 1889. godine, kada je umjesto njega u kuriji gradova u Dubrovniku izabran Frano Gondola, kandidat srpsko-autonomaške koalicije. *Narod* je tu koaliciju nazvao monstruožnom, a njezin uspjeh je pripisao teškoj korupciji i podmićivanju birača.⁵¹⁷ *Narodni list* je srpsko-autonomaški savez u

⁵¹⁵ PERIĆ, Ivo, 1964, 62-65.; PERIĆ, Ivo, 1988, 38-40.

⁵¹⁶ PERIĆ, Ivo, 1964, 63.; PERIĆ, Ivo, 1988, 41-42.

⁵¹⁷ Izbor d.ra Čingrije., *Narod*, broj 49, 9. 7. 1889.

Dubrovniku nazvao sramotnim i dodao da je tim saveznicima časovita vrtoglavica inače trijezna pučanstva donijela uspjeh u kurijama gradova i trgovačkih komora⁵¹⁸, ali da su i sami svjesni da im ta pobjeda više odmaže nego pomaže.⁵¹⁹ Čingrija je naposljetku ipak izabran u Dalmatinski sabor kao kandidat splitskih veleposrednika, a *Narod* je pisao da je cijela pokrajina zgrožena onim što se dogodilo u Dubrovniku, gradu koji je bio ponos Dalmacije, ali da je to ipak nešto trenutno.⁵²⁰ Nakon što je izabran, Čingrija se odlučio vratiti u Narodni klub, a svoje motive je priopćio predsjedniku kluba Klaiću pismom datiranim na 23. srpnja 1889. godine. Tamo je naveo da je šest godina ranije napustio klub želeći tako posredovati za povratak sloge sa Srbima koji su se bili odvojili od Narodne stranke, ali događaji općenito, a posebno oni noviji, uvjerali su ga da samo vrijeme može izliječiti ono što je vrijeme pokvarilo. Dodao je da razlog zbog kojeg je napustio klub više ne postoji i da se vraća u njega da bi nastavio onim putem kojim je krenuo na početku svojeg političkog života.⁵²¹

Čingriju je na povratak u Narodni klub nagovarao i njegov sin Melko, tada šesnaestogodišnjak, upozoravajući ga da će u suprotnom reakcija biti negativna i dodajući da omladina u Dubrovniku ionako ne podržava narodnjake, a ako se Čingrija ne vrati u klub, samo će se povećati broj nezadovoljnih u narodnjačkim redovima.⁵²² Tadašnja dubrovačka omladina zaista nije pristajala uz narodnjake, nego je jedan njezin dio podržavao Srbe katolike, a drugi pravaše.⁵²³ I sam Pero Čingrija se vratio u Narodni klub s promijenjenim stavom o hrvatskom državnom pravu. Kad je 1883. godine napuštao klub, rekao je da u Dubrovniku više nitko ne podržava hrvatsku državnu ideju i da će se on boriti za sjedinjenje na temelju narodnog načela. Nakon povratka u klub, postao je pristaša hrvatskog državnog prava, a svoje razloge iznio je u otvorenom pismu uredniku *Narodnog lista* Biankiniju. Napisao je da je prvi put ušao u Narodni klub 1870. godine zalažući se za sjedinjenje i da se te glavne točke svojeg programa nije odrekao niti nakon odlaska iz kluba. Svoj zahtjev za sjedinjenjem temeljio je na prirodnom pravu narodnosti, koje je postalo glavno u javnom mnijenju nakon ujedinjenja Italije i Njemačke. Ipak, naglasio je Čingrija, to prirodno pravo nije formalno priznato u Monarhiji, a ne smije se zaboraviti niti to da su Mađari svoj trenutni položaj zadobili na temelju svojeg povijesnog prava. To su razlozi koji su ga naveli na pristajanje uz povijesno pravo kao sredstvo borbe za narodnost, jer u našem

⁵¹⁸ Za dubrovačkog zastupnika u kuriji trgovačkih komora 1889. godine izabran je Antun Pugliesi.

⁵¹⁹ Poslie izborâ., *Narodni list*, broj 54, 10. 7. 1889.

⁵²⁰ Izbor d.ra Čingrije., *Narod*, broj 49, 9. 7. 1889.

⁵²¹ Pismo na predsjednika kluba saborske većine., *Narodni list*, prilog broju 59, 27. 7. 1889.

⁵²² PERIĆ, Ivo, 1987a, 143-144.

⁵²³ PERIĆ, Ivo, 1988, 44.

slučaju ono omogućuje združenje u jednu političku cjelinu barem jednog dijela našeg naroda. Ono je kod nas potpuno usklađeno s prirodnim pravom i oba vode istoj svrsi.⁵²⁴ Sve veća zastupljenost pravaških ideja u političkom prostoru banske Hrvatske i Dalmacije osamdesetih godina također je utjecala na otvoreno isticanje hrvatstva u imenu Narodne stranke.

Sve veće širenje radikalnih hrvatskih ideja

Iako je Stranka prava⁵²⁵ u Dalmaciji osnovana tek 1894. godine, još ranije je u pokrajini bilo političara koji su zagovarali radikalniji hrvatski program, drugačiji od onog kakav su zagovarali narodnjaci. Među takvim političarima, koji su djelovali izvan Narodne stranke, isticao se don Ivo Prodan, svećenik koji je osnovao prvu pravašku skupinu u Dalmaciji. Na njegovo ideološko oblikovanje su presudno utjecale ideje Katoličke crkve, Mihovila Pavlinovića i pravaša iz banske Hrvatske, posebno Ante Starčevića i Eugena Kvaternika. U političkom životu Dalmacije djelovao je putem lista *Katolička Dalmacija*, čijim je urednikom postao 1877. godine. List, koji je isprva izlazio na talijanskom jeziku, Prodan je ubrzo potpuno pohrvatio i pretvorio ga u vjersko-pravaško glasilo.⁵²⁶ Budući da mu je jedan od glavnih političkih uzora bio Mihovil Pavlinović, isprva između njegove političke opcije i narodnjaka nije bilo značajnijih sukoba. Pavlinović je čak nastupao kao svojevrsni Prodanov politički mentor. Prodan je od njega tražio savjete, a on mu ih je davao.⁵²⁷

Ipak, s vremenom se Prodan sve više okretao pravaštvu, a njegov list je postajao sve neskloniji narodnjacima, redovito ih karakterizirajući kao neodlučne i oportuniste. *Katolička Dalmacija* je narodnjacima snažno zamjerala to što nisu odmah na početku narodnog preporoda istaknuli čisto hrvatske ideje i program, nego su se gubili u „praznim snovima“ o slavenstvu, jugoslavenstvu i narodnjaštvu. Sukob se zaoštrio na saborskim izborima 1883. godine, kada se Prodan kandidirao u kuriji vanjskih općina u izbornom kotaru Zadar-Rab-Pag i izgubio, za što je okrivio narodnjake. *Narodni list* je uzvratio optužbama na njegov račun za razbijanje narodnog jedinstva i suradnju sa Srbima i autonomašima. Naredne godine pokrenuti su *Stekliš* i *Pravaš*, prvi otvoreno pravaški listovi u Dalmaciji, a Prodan je oblikovao svoj politički program te se njegov utjecaj sve više širio, posebno među mladim dalmatinskim svećenstvom. Do otvorenog sukoba narodnjaka i političke skupine oko Prodana došlo je u proljeće te godine, nakon što je Pavlinović u svojim poznatim člancima „Preokret u

⁵²⁴ Otvoreno pismo uredniku „Narodnoga Lista“, *Narodni list*, broj 45, 14. 6. 1890.

⁵²⁵ O Stranci prava u banskoj Hrvatskoj više u: GROSS, Mirjana, 1973. i GROSS, Mirjana, 2000. Više o Stranci prava u Dalmaciji u: DIKLJIĆ, Marjan, 1998.

⁵²⁶ DIKLJIĆ, Marjan, 1997, 244-245.

⁵²⁷ DIKLJIĆ, Marjan, 1990a, 129-130.

Dalmaciji“ kritizirao i tu skupinu. *Narodni list* i *Katolička Dalmacija* su objavljivali pouzdanice Pavlinovićevih odnosno Prodanovih pristaša, a dalmatinsko svećenstvo se podijelilo na način da je većina starijih svećenika podržala Pavlinovića, dok je većina mlađih pristala uz Prodana i njegovu radikalnu hrvatsku politiku. Naposljetku je sam Pavlinović prekinuo sukob zatraživši od urednika *Narodnog lista* Biankinija da prestane objavljivati pouzdanice da bi zaštitio svoj i ugled dalmatinskog svećenstva.⁵²⁸

Iako je u središtu tog novinskog sukoba na narodnjačkoj strani bio Pavlinović, i drugi pripadnici stranke su sudjelovali u njemu. Posebno važnu ulogu imao je Juraj Biankini kao urednik *Narodnog lista* koji je objavljivao pouzdanice, odnosno pisma podrške Pavlinoviću i osude Prodana. Iako će nakon raskola u Narodnoj hrvatskoj stranci 1892. godine početi surađivati s njime, Biankini je o Prodanu tada imao izrazito negativno mišljenje. Još 1881. godine je pisao da on napada *Narodni list* odnosno da „bljuje“ jer je ljubomorani što je narodnjački list uspješniji od njegove *Katoličke Dalmacije*. Prodana je tada opisao kao čovjeka koji se ne može othrvati svojim strastima niti se velikodušno i iskreno podložiti velikim narodnim koristima.⁵²⁹ Nešto kasnije, Biankini je izražavao gađenje prema *Katoličkoj Dalmaciji* i ljudima oko nje, tvrdeći da će oni svojom politikom zatrovati narod i svećenstvo i da je pitanje kakve će biti posljedice toga. Tvrđio je da po njemu gadljivo postupanje tog lista pokazuje dokle mogu doprijeti ljudska podlost i „popovska mržnja i opačina“.⁵³⁰ U vrijeme dok je *Narodni list* objavljivao pouzdanice Pavlinoviću, Biankini je priznao da su neke od tih pouzdanica stigle spontano, ali i da je on uputio dosta poziva želeći prikupiti što više pouzdanica, da bi demonstracija protiv Prodana bila potpuna i svestrana.⁵³¹ Negativan stav o Prodanu i *Katoličkoj Dalmaciji* imao je i Miho Klaić, koji je tvrdio da takav list u Dalmaciji nema smisla. Prema njegovu mišljenju, tom listu nije ni do hrvatstva ni do katoličanstva, nego samo do osobnog prkosa i po tome je jednak *L'Avvenireu* i *Srpskom listu*.⁵³²

Budući da su neki narodnjaci bili dioničari *Katoličke Dalmacije*, javila se ideja o uklanjanju Prodana s čela lista. Iza te ideje stajali su Pavlinović, Biankini i Kažimir Ljubić, koji su pokušali iskoristiti dugove u kojima se list nalazio da bi sam list i Prodanovu Katoličku hrvatsku tiskarnu predali na upravu posebnom odboru. Osnovan je odbor trojice privremenih upravitelja, a prvim upraviteljem imenovan je Ljubić. Bilo je zamišljeno da on i Prodan

⁵²⁸ Isti, 130-133.

⁵²⁹ PALAVRŠIĆ, Ante – ZELIĆ, Benedikta, 1962, 366-368.

⁵³⁰ Isti, 373-375.

⁵³¹ Isti, str. 423-424.

⁵³² Isti, str. 368-369.

zajedno pregledaju račune i utvrde deficit, ali budući da je Prodan imao većinu na skupštini dioničara, plan o preuzimanju lista i tiskare nije uspio. Narodnjaci su i dalje kovali planove o rušenju Prodana i njegova glavnog suradnika Ante Deana, a Ljubić je čak predlagao pretvaranje *Katoličke Dalmacije* u svećeničko glasilo koje se neće baviti političkim pitanjima, no ništa od toga se nije ostvarilo. Bez obzira što im je bio jedan od glavnih političkih uzora, Pavlinović je Prodana i njegove istomišljenike nastojao isključiti iz političkog života Dalmacije jer je htio zaustaviti svako podvajanje narodnih snaga u Dalmaciji i zadržati Narodnu stranku na čelu narodnog pokreta u pokrajini.⁵³³

Osim s Prodanom i *Katoličkom Dalmacijom*, narodnjaci su polemizirali i s pravašima iz banske Hrvatske, o kojima su često iskazivali ne baš povoljne stavove. Tako je *Narodni list* 1880. godine Stranku prava opisao kao ljevičarsku stranku kojoj bi bilo bolje da ide putem ljubavi i da se vodi načelima umjesto što obožava ili psuje osobe.⁵³⁴ Iako se Stranku prava uobičajeno povezuje s današnjim pojmom desnice, *Narodni list* ju je prozvao ljevičarskom vodeći se izvornim značenjem tog pojma i vidjevši u njoj stranku koja zagovara neki društveni pokret odnosno preokret. Česta zamjerka dalmatinskih narodnjaka na račun pravaša iz banske Hrvatske bila je ta da oni načela podređuju osobnostima. *Narodni list* je tako jednom prilikom pisao da svatko cijeni značaj i patriotizam Ante Starčevića, ali da je glupost tvrditi da nije dobar Hrvat onaj tko se ne slaže s njegovom političkom strategijom i stavovima o Hrvatsko-ugarskoj nagodbi. Autor tog članka je dodao da hrvatskoj misli više od neprijatelja mogu škoditi nerazboritost, prkos i neznanje njezinih tobožnjih pobornika.⁵³⁵

Ono što su dalmatinski narodnjaci zamjerali pravašima iz banske Hrvatske, najtemeljitiije je izrazio Mihovil Pavlinović u svojem djelu *Hrvatski razmišljaji* iz 1884. godine. U tom djelu on je pisao i o Starčeviću, opisavši ga kao utjelovljenje doktrinarizma u hrvatskoj politici i dodavši da je on uspio privući mladež svojom idejom da Hrvatska ne treba imati ništa zajedničko s Austrijom ni Ugarskom osim osobe vladara. Pavlinović je Starčevića hvalio zbog njegove tvrde vjere u hrvatsko pravo na slobodu, života bez ljage i zbog truda koji je ulagao u borbu za to hrvatsko pravo, ali mu je nalazio i neke ozbiljne mane. Smatrao je da je previše sklon mržnji, prijeziru i crnom gledanju. Budući da je svjestan svoje osobnosti i zadovoljan sobom, on je pravi idol svojim sljedbenicima i stoga je vrlo tašt. Zanosio se velikim idejama i sudi ljude koji se s njime ne slažu iako često o njima ne zna dovoljno jer se ne informira kako

⁵³³ DIKLIĆ, Marjan, 1990a, 133-134.

⁵³⁴ Stranke u Hrvatskoj, *Narodni list*, broj 75, 25. 9. 1880.

⁵³⁵ Veliko-hrvatske težnje, *Narodni list*, broj 62, 15. 8. 1883.

bi trebao. Odavno se udaljio od živa naroda i okrenut je sebi. Pavlinović mu je zamjerio i vrlo negativan stav prema svećenstvu i sklonost Giuseppeu Garibaldiju i istaknutom francuskom državniku Léonu Gambetti, čiji su stavovi slični.⁵³⁶

Pavlinović je u svojim *Hrvatskim razmišljajima* istaknuo razliku između pravaštva i starčevićanstva. Pisao je da stranci prava u duši pripada svaki čestiti Hrvat i da ta stranka pretpostavlja uzor rodoljublja i najplemenitijih osjećaja, a da starčevićanstvo ili steklištvo⁵³⁷ svojim pretjerivanjem pogani tu uzvišenu zastavu prava. Ono je za Pavlinovića pojava koja u društvenom životu širi nezgrapnost, mržnju i pogrde prema svakome tko bezuvjetno ne štuje Starčevića i sve njegove mušice. Starčevićanci ili stekliši su za Pavlinovića mladići koji bi htjeli iz školskih klupa suditi sijedim glavama na temelju nijekanja i nepriznavanja stvarnih okolnosti, a kad im dođe vrijeme za rodoljubni rad u javnom životu, onda većinom nestanu bez traga ili ih se viđa u redovima očajnika i hrvatskih odmetnika. Pavlinović je zaključio da narodnom preporodu i pravoj slobodi treba ljubavi i kreposti, a ne osvete, mržnje i štovanja idola, jer su sektaški hirovi uvijek gurali društva u pustoš smrti.⁵³⁸

Kad je riječ o političkim strankama u banskoj Hrvatskoj, dalmatinski narodnjaci su otvorenu podršku iskazivali Neodvisnoj narodnoj stranci te su s njom surađivali.⁵³⁹ Kad je ta stranka osnovana 1880. godine, *Narodni list* je prenio njezin program te ju je opisivao kao baštinicu programa izvorne Narodne stranke, koja se razdijelila jer je jedan dio njezinih članova postao previše popustljiv prema ugarskoj vladi. *Narodni list* i kasnije *Narod* često su izricali hvalospjeve na račun vođe neodvisnih Strossmayera, tvrdeći da su Hrvati zahvaljujući njemu u kratkom vremenu razvili kulturne institucije za čiji su razvoj drugim narodima trebala stoljeća. Strossmayer je za narodnjačka glasila bio najzaslužniji sin hrvatske domovine i najzaslužniji za to što je Hrvatska danas prvo kulturno središte na Balkanu. *Narodni list* je naglašavao da između dalmatinskih narodnjaka i neodvisnih postoji najuža moralna veza, a da ta veza nije bila samo moralna dokazao je primjerice Miho Klaić kad je od Strossmayera u

⁵³⁶ PAVLINOVIĆ, Mihovil, 2000, 303-306.

⁵³⁷ Stekliš je naziv za najžešće borbene pristaše neke opozicijske stranke. Nastao je od kajkavskog izraza koji znači „žestok“ ili „bijesan“ i postao je uvriježen naziv za pristaše Ante Starčevića, čime se aludiralo na nepopustljivost njihovih političkih stavova. (stekliši)

⁵³⁸ PAVLINOVIĆ, Mihovil, 2000, 306-307.

⁵³⁹ U kontekstu te suradnje vrlo je zanimljiva reakcija povjesničara, svećenika i pristalice pravaštva Bare Poparića, koji je tvrdio da iza *Hrvatskih razmišljaja* stoji Strossmayer. Prema njegovu mišljenju, oko 1884. godine je pravaška misao znatno ojačala i u banskoj Hrvatskoj i u Dalmaciji. Stoga je Pavlinović, na nagovor Strossmayera, napisao *Hrvatske razmišljaje*, u kojima je, koristeći svoj ugled i vještinu pisanja, napao Antu Starčevića i njegove sljedbenike žešće nego što je inače napadao autonomaše, a sve zato da bi narodnjacima u Dalmaciji i neodvisnima u banskoj Hrvatskoj dao novu snagu i da bi suzbio širenje pravaške misli. (POPARIĆ, Bare, 1992, 30.)

više navrata tražio i dobivao novčanu pomoć za svoju stranku, kao i Mihovil Pavlinović koji je svoje *Hrvatske razmišljaje* u nastavcima objavljivao i u *Narodnom listu* i u glasilu neodvisnih *Pozoru*.⁵⁴⁰

Iako su narodnjaci bili bliski s neodvisnima, Klaić je 1883. godine pisao Strossmayeru i drugom istaknutom pripadniku te stranke Kosti Vojnoviću da su političke prilike u banskoj Hrvatskoj takve da bi bilo najbolje da se neodvisni razdijele i da dio njihovih članova pristupi vladinoj stranci, a dio pravašima. Klaić je smatrao da bi vladina stranka tako imala odlučnu većinu i bez Srba te bi hrvatski interesi bili zaštićeni. Za njega je stav o Hrvatsko-ugarskoj nagodbi bio taj koji bi trebao dijeliti stranke u banskoj Hrvatskoj. Oni članovi Neodvisne narodne stranke koji neće savez s Ugarskom, trebaju pristupiti Stranci prava, humanizirati ju, razbistriti joj pojmove i skrojiti njezin program. Oni koji taj savez smatraju neizbježnim, trebaju se vratiti u Narodnu stranku, koja je tada bila vladina opcija, i raditi na tome da se Nagodba dosljedno vrši i nadopuni na način koji bi Hrvatskoj donio korist. Godine 1884. Klaić je pisao još jednom istaknutom pripadniku neodvisnih Franji Račkom da bi u banskoj Hrvatskoj trebale postojati samo dvije stranke; jedna koja priznaje Nagodbu i druga koja ju niječe. Prva stranka bi bili narodnjaci i oni bi trebali braniti Nagodbu od svake povrede i zahtijevati njezino vršenje barem na financijskom planu, a drugi bi bili pravaši koji bi trebali braniti apsolutno hrvatsko pravo, paziti da narodnjaci ne postanu previše popustljivi prema Mađarima i pripremati buduće hrvatsko ujedinjenje i stjecanje posebnog državnopravnog položaja unutar Monarhije. Klaić je smatrao da bi se tako nešto postiglo, a da trenutne stranačke prilike dovode do toga da šaćica intriganata vodi glavnu riječ dok zemlja sve više propada.⁵⁴¹

Iako su otvoreno isticali svoju podršku neodvisnima, a pravaše često kritizirali, dalmatinski narodnjaci nisu imali potpuno negativan stav prema Stranci prava, nego su ponekad znali i hvaliti njezine pripadnike. Naime, za njih sama stranačka pripadnost nije bila dovoljna da bi nekoga proglasili „pozitivcem“ ili „negativcem“, nego su gledali doprinos „hrvatskoj stvari“. Kad je tako 1883. godine istaknuti zagrebački pravaš Fran Folnegović putovao Dalmacijom, *Narodni list* je pozdravio to putovanje, zbog čega je upao u polemiku s *Narodnim novinama*, glasilom vladine opcije u banskoj Hrvatskoj. Taj list je dalmatinske narodnjake zbog podrške

⁵⁴⁰ Program hrvatske „neodvisne narodne stranke“, *Narodni list*, broj 74, 22. 9. 1880.; Stranke u Hrvatskoj, *Narodni list*, broj 75, 25. 9. 1880.; Svečanost u Djakovu, *Narodni list*, broj 65, 1. 9. 1885.; ŽIVIO STROSSMAJER!, *Narodni list*, broj 13, 15. 2. 1888.; Zagrebačkim „Narodnim Novinam“. II., *Narodni list*, broj 61, 4. 8. 1888.; U Djakovu, *Narod*, broj 69, 9. 9. 1885.; Zlatna Misa, *Narod*, broj 12, 17. 2. 1888.; Sa Strossmayerom, *Narod*, broj 25, 27. 3. 1888.

⁵⁴¹ MACAN, Trpimir, 1971, 478-479.; 496-497.; 494-495.

Folnegoviću praktički proglasio licemjerima, prozivajući ih zbog „nejasnosti težnji i dvoličnosti postupaka“. Pitao se zašto oni, ako već toliko hvale Folnegovića i njegovu politiku iza koje zapravo stoji Starčević, ne prihvate otvoreno tu politiku, nego se povezuju s bečkom vladom i čine sve ono što zamjeraju narodnjacima sa sjevera, s tom razlikom što ostvaruju manje uspjehe od njih. Po mišljenju *Narodnih novina*, Folnegović je obični populist, a dalmatinski narodnjaci su dvolični jer znaju da je politika koju on zastupa „suho drvo“ koje ne donosi plodove, a ipak veličaju one koji stalno govore o borbi i proglašavaju kukavicama one koji više rade nego što govore i koji narodu savjetuju mir i oprez. Po mišljenju *Narodnih novina*, dalmatinski narodnjaci poriču zasluge ljudima koji su stvorili jedan od najpovoljnijih političkih položaja u hrvatskoj povijesti, a veličaju antitezu, negaciju i politički nihilizam.⁵⁴²

Narodni list je *Narodnim novinama* odgovorio da je pozdravio Folnegovićevo putovanje i doček od strane naroda jer ovaj zastupa hrvatsku misao i politički značaj. Tu se ne radi o pripadniku jedne stranke, nego o hrvatskom patriotu kojeg je narod dočekao onako kako bi dočekao Račkog i Mrazovića, koji nisu pravaši. *Narodni list* je naglasio da se ljudi okupljeni oko njega bore za ostvarenje narodnih prava onoliko koliko mogu, a da oni okupljeni oko *Narodnih novina* ne vrše svoju hrvatsku dužnost sredstvima koja su im na raspolaganju, nego toleriraju kršenje Nagodbe i puko su oruđe mađarske ideje. Stoga će on, *Narodni list*, osuditi svako uzmicanje na štetu hrvatskog načela i štovati ljude koji hrvatsku misao brane otvoreno i pošteno, a Folnegović je jedan od njih bez obzira na stranačku pripadnost.⁵⁴³ O tome da je za dalmatinske narodnjake pripadnost stranci bila sporedna prema pripadnosti načelu još bolje svjedoči jedan raniji članak *Narodnog lista*, koji je naveo da u Hrvatskoj i u Dalmaciji još uvijek ima onih koji njeguju hrvatsku misao i da će ta misao pobijediti jer je krasna, zanosna i utemeljena u prirodi i povijesti. Taj članak je posebno zanimljiv jer kao temelj spomenute hrvatske misli navodi pravo i završava pravaškim sloganom „Bog i Hrvati!“.⁵⁴⁴

Kad je pokrenut list *Narod*, Pavlinović ga je prozivao zbog prevelikog isticanja teoretskog hrvatskog prava, a premalog zalaganja u praksi. Razumljivo je stoga da je taj list znao pohvaliti Stranku prava još češće nego *Narodni list*. Tako je nedugo nakon pokretanja pisao da opozicija u banskoj Hrvatskoj broji 37 zastupnika od kojih su 24 pravaši i da je to najbolji dokaz da je većina osuđena na odstupanje. Svoj komentar je popratio iznošenjem pravaškog slogana „Bog i Hrvati“. *Narod* je i u drugim navratima hvalio pravaše, prenio je neke

⁵⁴² Bratski odgovor, *Narodni list*, broj 34, 5. 5. 1883.

⁵⁴³ Na bratski odgovor, *Narodni list*, broj 35, 9. 5. 1883.

⁵⁴⁴ Pusta nabacivanja, *Narodni list*, broj 91, 30. 11. 1881.

saborske govore Frana Folnegovića i Eugena Kumičića i pisao da slogani „Bog i Hrvati“ i „Živio Starčević“ nisu ništa drugo nego izraz privrženosti hrvatskom pravu koje znači ujedinjenu i autonomnu Hrvatsku pod svojim kraljem koji je i austrijski car. Nakon što su David Starčević i Josip Gržanić zatvoreni zbog poznatog saborskog vritnjaka banu Khuenu Hédervaryju, *Narod* ih je prozvao mučenicima i rekao da njihov slučaj dokazuje da nije daleko dan pobjede hrvatskog prava. Nakon što je zatvoren i Grga Tuškan, *Narod* je opoziciji u banskoj Hrvatskoj, dakle neodvisnima i pravašima, predložio da razmisle o novom načinu borbe i da se ujedine kako bi današnje loše stanje napokon prestalo.⁵⁴⁵

Značajan trenutak u odnosima dalmatinskih narodnjaka i pravaša iz banske Hrvatske dogodio se 1886. godine, kada je u Zagrebu pokrenuto novo pravaško glasilo *Hrvatska*. Nakon toga su se odnosi pogoršali, jer je taj list često kritizirao narodnjake koristeći slične argumente kao i *Katolička Dalmacija*, odnosno optužujući ih za oportunistički i nedovoljnu posvećenost hrvatskim načelima. To je posebno došlo do izražaja kad je Frane Bulić u Narodnom klubu iznio prijedlog adrese o sjedinjenju Dalmacije i banske Hrvatske. Većina kluba je taj prijedlog odbila i naišla na osudu *Hrvatske. Narod* je odgovorio da *Hrvatska* napada dalmatinske narodnjake i da se takvom pisanju vesele samo oni koji mrze sve što je hrvatsko. Isticao je njihove zasluge i pisao da bismo možda sve dosad stečeno izgubili kad bismo prihvatili politiku kakvu zagovara *Hrvatska. Narodni list* je pak *Hrvatsku* opisao kao list iza kojeg stoje nezadovoljnici koji stalno upadaju u proturječja, koji o ljudima, strankama i događajima govore onako kako im u tom trenutku odgovara i koji ne bi bili zadovoljni čak niti kad bi se ostvarilo sve ono što trenutno u načelu zagovaraju.⁵⁴⁶

Uzroci promjene imena Narodne stranke

Narodna stranka se prihvaćanjem novog klupskog programa 1889. godine prozvala Narodnom hrvatskom strankom i to je zapravo bila posljedica razvoja te stranke, odnosno već spomenutog usložnjavanja političkih zahtjeva i diferencijacije političkih opcija u Dalmaciji. Točnije, okolnosti su bile takve da je stranka morala precizirati svoja politička i ideološka opredjeljenja. Izbori 1889. godine bili su za narodnjake značajni i zbog toga što je na njima, kako je to protumačio *Narodni list*, stranka stigla do maksimalnog broja mandata s obzirom

⁵⁴⁵ IZBORI U HRVATSKOJ., *Narod*, broj 71, 10. 9. 1884.; Govor, *Narod*, broj 5, 17. 1. 1885.; Zadnje zasjedanje hrvatskoga Sabora., *Narod*, broj 8, 28. 1. 1885.; Govor, *Narod*, broj 9, 31. 1. 1885.; Prijatelji dalmatinskih ortaka, *Narod*, broj 11, 6. 2. 1886.; Dva mučenika., *Narod*, broj 20, 13. 3. 1886.; Osuda d.ra Tuškana., *Narod*, broj 34, 4. 5. 1886.

⁵⁴⁶ Misli o položaju. I., *Narod*, broj 63, 4. 9. 1888.; Misli o položaju. II., *Narod*, broj 64, 7. 9. 1888.; Dvie na odgovor. III., *Narodni list*, broj 86, 30. 10. 1889.

na postojeći izborni zakon. Zadarsko narodnjačko glasilo je pisalo da je talijanašima ostao samo Zadar i da to mogu zahvaliti tamošnjem činovništvu koje po tradiciji mrzi sve što je narodno i koje ne poznaje hrvatski jezik, a da vladi to odgovara jer bi bez talijanaša u Saboru narodnjaci nju više napadali. Srbi su također zauzeli naravni položaj po današnjem shvaćanju njihovih odnosa, odnosno prevladali su tamo gdje su pravoslavci većina ili su brojčano izjednačeni s Hrvatima.⁵⁴⁷ Iako narodnjaci nisu priznavali ni političke Srbe ni Talijane u Dalmaciji, riječi *Narodnog lista* sugeriraju da su ipak bili svjesni nacionalne konsolidacije u Dalmaciji, odnosno činjenice da u pokrajini ipak postoje ljudi koji sebe doživljavaju političkim Talijanima ili Srbima i da se to ne može ignorirati.

Dok su trajali njihovi pregovori sa Srpskom strankom, narodnjaci su vjerovali u mogućnost obnove nekadašnje sloge u Dalmaciji, ali ti pregovori nisu urodili plodom i to je zapravo potvrdilo da se nekadašnja sloga više neće uspostaviti. *Narodni list* je to i sam priznao u polemici sa *Srpskim glasom* nakon što ga je ovaj optužio da je odjednom postao isključivo hrvatski organ i da je tako iznevjerio i izdao Srbe. Narodnjački list je tom prilikom podsjetio da je *Srpski glas*, koji se do 1888. godine zvao *Srpski list*, osnovan znatno kasnije od njega s ciljem obrane srpskih interesa na Primorju i da je po tome jasno tko je istupio iz zajedničkog kola. Nakon što su Srbi iza okupacije Bosne i Hercegovine odlučili osnovati svoju stranku, u *Narodnom listu* su ostali samo Hrvati i jasno je da je on počeo nastupati kao isključivo hrvatski organ zadužen za obranu hrvatskih interesa.⁵⁴⁸ Iz navedenih riječi *Narodnog lista* može se zaključiti da je Narodna stranka po „prirodnom razvoju“ postala hrvatska stranka još onda kad su Srbi istupili iz nje i osnovali svoju stranku koja se bori za neke druge ciljeve, različite od onih koje imaju Hrvati.⁵⁴⁹ Zaista je u praksi tako i bilo, iako su se narodnjaci nadali povratku Srba i obnovi jedinstvene Narodne stranke, ali između osnivanja Srpske stranke i propalih pregovora o sporazumu s njom, imali su dovoljno prilike za shvatiti da Srpska stranka nije tek organizacija sastavljena od nekolicine nepoštenih i beznačajnih ljudi pod pokroviteljstvom vlade, nego da zaista predstavlja izraz postojanja srpskog političkog naroda u Dalmaciji, koliko god se oni s time ne slagali. I nakon što su propali pregovori s tom strankom, narodnjaci su nastavili pozivati na sporazum Hrvata i Srba u Dalmaciji, ali otvorenim isticanjem hrvatstva u imenu svoje stranke pokazali su da više ne računaju na

⁵⁴⁷ „PABIRCI. I.“, *Narodni list*, broj 68, 28. 8. 1889.

⁵⁴⁸ Odgovor trojici. III., *Narodni list*, broj 23, 26. 3. 1890.

⁵⁴⁹ Kad je 1912. godine slavio 50 godina postojanja, *Narodni list* je, pišući o povijesti Narodne (hrvatske) stranke, naveo da je stranka istupom Srba zadobila isključivi hrvatski karakter. (Listajući stare godišnjake... XII., *Narodni list*, Jubilarni broj, 1. 3. 1912.) Ta je izjava posebno značajna zbog toga što je izrečena sa značajnim vremenskim odmakom, kad je hrvatska strana mogla „hladne glave“ sagledati hrvatsko-srpski raskol u Narodnoj stranci i zaključivati o njemu.

obnovu jedinstvene Narodne stranke, nego da Srpska stranka postoji kao realna činjenica i da oni, narodnjaci, ne predstavljaju cijeli narod u Dalmaciji koji govori „narodnim“ jezikom, nego samo onaj njegov dio koji se naziva Hrvatima. Hrvati i Srbi se mogu sporazumjeti i surađivati, ali više ne mogu biti ista stranka jer definitivno više nemaju iste ciljeve. Odnosno, kako je dubrovački političar Vlaho Matijević rekao u pismu Peru Čingriji, ako nismo Srbi, ne možemo biti ništa drugo nego Hrvati, jer više nitko ne pripada staroj Narodnoj stranci, nego hrvatskoj ili srpskoj i tu nema iznimaka.⁵⁵⁰

Promjenom imena stranke narodnjaci su učinili formalnim ono što se dogodilo deset godina ranije, a to je podjela jedinstvene Narodne stranke po nacionalnoj osnovi. Srpska stranka se otpočetak deklarirala kao srpska, dok je Narodna stranka po imenu ostala samo narodna, iako su ju njezini pripadnici ponekad neformalno nazivali hrvatskom strankom. U Narodnoj stranci je i prije raskola sa Srbima postojala struja koja se zalagala za otvoreno isticanje hrvatskog državnog prava, a njezine težnje su došle do izražaja u samom imenu stranke nakon što je umro njezin glavni predstavnik Mihovil Pavlinović. Kad su se Srbi odvojili, ostatak Narodne stranke je praktički postao hrvatska stranka, a dok je Pavlinović bio živ, nije bilo ni potrebe otvoreno ju nazivati hrvatskom strankom, jer je on sam svojom osobom jamčio hrvatski karakter stranke. Srbi su i osnovali svoju stranku uz objašnjenje da ih Pavlinović želi pohrvatiti i u njemu su vidjeli najvećeg protivnika svojih težnji i najveću opasnost. Stranka čiji je Pavlinović jedan od vođa, sama po sebi je hrvatska stranka iako joj hrvatstvo možda i ne stoji u imenu. Nije slučajno da je dio pripadnika Srpske stranke predložio opći sporazum svoje stranke s Narodnom strankom nakon Pavlinovićeve smrti. Budući da su Srbi bili osjetno slabiji od narodnjaka, taj bi ih sporazum mogao samo ojačati, ali on za njih nije dolazio u obzir dok Pavlinović o nečemu odlučuje u Narodnoj stranci. Nakon što njega više nije bilo, stupili su u pregovore, ali zbog nejedinstva u svojim redovima nisu se uspjeli sporazumjeti s narodnjacima, kojima je nakon tih pregovora postalo konačno jasno da više nema jedinstvene Narodne stranke, nego da je ona druga stranka srpska, a da je njihova stranka hrvatska i to su odlučili istaknuti u imenu stranke.

Čini se da je odluka o promjeni imena stranke donesena bez većih problema i da se osim dvojice Dubrovčana, Luka Zore i Marina Giorgija, nitko od članova Narodnog kluba nije protivio toj promjeni. Kao što je naglasio *Narodni list*, svakako je na to utjecala i činjenica da su nakon izbora 1889. godine polovicu kluba činili mlađi zastupnici koji su prvi put bili

⁵⁵⁰ Za hrvatsko pravo!, *Narodni list*, broj 43, 7. 6. 1890.

izabrani u Dalmatinski sabor. Dok su primjerice Klaić, Bulat ili Vranković prvi put postali zastupnici u vrijeme sloge sa Srbima, kad je bilo „normalno“ da Hrvati i Srbi djeluju zajedno, a „nenormalno“ da se međusobno sukobljavaju, ta mlađa generacija narodnjaka je politički stasala u vrijeme hrvatsko-srpskog sukoba i njima je taj sukob bio „normalan“ te su se lakše mogli pomiriti s činjenicom da više nikad neće biti jedinstvene Narodne stranke kakva je nekad postojala. Oni su politički „odrastali“ u atmosferi hrvatsko-srpskog sukoba s jedne i sve raširenijih radikalnih hrvatskih ideja s druge strane i stupivši prvi put u Narodnu stranku, odlučili su ju nazvati Narodnom hrvatskom strankom. Ne čini se da su se Klaić, Bulat, Vranković ili neki drugi stariji narodnjak iz redova građanske inteligencije protivili toj promjeni, ali sve i da jesu, pitanje je bi li ju uspjeli zaustaviti, jer je situacija oko izbora Frane Bulića u dva parlamenta pokazala da je Klaić, iako predsjednik stranačkog kluba, smrću Pavlinovića izgubio jedan dio svojeg autoriteta u stranci. Narodna stranka je tako od 1889. godine pod imenom Narodna hrvatska stranka i formalno djelovala kao zastupnica interesa dalmatinskih Hrvata, ali je i dalje ostala u savezu s austrijskom vladom premijera Taaffeja, što znači da se morala na neodređeno vrijeme odreći otvorene borbe za svoj glavni cilj, sjedinjenje Dalmacije i banske Hrvatske. Takva njezina politika nailazila je na kritike i nazivana je oportunističkom, odnosno „politikom mrvica“.

OPORTUNIZAM U POLITICI NARODNE (HRVATSKE) STRANKE

Nakon što su njezini zastupnici pristupili većini u Carevinskom vijeću i dali podršku vladi austrijskog ministra-predsjednika Taaffea, Narodna stranka je ubrzo stekla reputaciju vladine opcije u Dalmaciji i ta ju je reputacija pratila do kraja njezina postojanja, odnosno do udruživanja sa Strankom prava 1905. godine. Ne samo da su politički protivnici narodnjake smatrali vladinima, nego je i unutar same Narodne stranke bilo onih kojima je znala smetati bliskost sa službenim Bečom i njegovom ispostavom, zadarskim Namjesništvom. Takvi kritičari upozoravali su na određenu tendenciju u narodnjačkoj politici, odnosno na politički oportunizam.⁵⁵¹ Taj izraz „oportunizam“ u politici često nosi negativne konotacije.

Neki suvremenici su ponekad i olako osuđivali narodnjački oportunizam, svjesno ili nesvjesno zanemarujući činjenicu da je sam sustav austrijske vlasti poticao takvu politiku kod stranke koja je imala vlast u određenoj pokrajini. Taj sustav je bio dvostruk, odnosno postojala je podjela na središnju vlast pod kontrolom Beča i lokalnu, autonomnu vlast. Najznačajnija tijela autonomne vlasti bili su Dalmatinski sabor, Zemaljski odbor, općine i školska vijeća. U tim tijelima narodnjaci su imali dominaciju, ali to im nije bilo dovoljno za ostvariti glavne ciljeve; sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom i uvođenje hrvatskog jezika u sav dalmatinski javni život. Moć koju su stekli uspjeli su iskoristiti za pohrvaćenje autonomnih institucija, odnosno Sabora, Zemaljskog odbora, većine općina i škola⁵⁵², ali nisu mogli pohrvatiti državne urede, jer je o tome odlučivala središnja vlast koja je odbijala provesti u djelo zaključak Dalmatinskog sabora o uvođenju hrvatskog ili srpskog kao unutarnjeg jezika poslovanja dalmatinskih državnih ureda. Sabor, u kojem su narodnjaci bili uvjerljiva većina, mogao je jedino iz godine u godinu ponavljati taj zahtjev uzaludno se nadajući da će se vlada smilovati. Sa sjedinjenjem je bilo još i gore, jer kad su narodnjaci 1877. godine pokušali to pitanje staviti na dnevni red, vlada je zatvorila Sabor i on tri godine nakon toga nije uopće zasjedao. Dakle, ne samo da je sam pokušaj ostvarenja tog za narodnjake najvažnijeg cilja tada sasječen u korijenu, nego im je onemogućeno i bavljenje „tekućim“ pitanjima poput donošenja pokrajinskog proračuna ili rješavanja poljodjelskih, pomorskih, prometnih i drugih za Dalmaciju životnih problema.

⁵⁵¹ Po definiciji, oportunizam je beznačelno prilagođavanje prilikama u političkom i javnom životu, iskorištavanje povoljne situacije radi postizanja nekog cilja, nastojanje da se izvuče korist iz danih okolnosti, bez obzira na moralna, socijalna i politička načela. (oportunizam)

⁵⁵² Kod škola je potrebno istaknuti razliku između pučkih i srednjih škola. Pučke škole su u domeni autonomnih vlasti i o njihovu nastavnom jeziku odlučuje nadležna općinska vlast, dok su srednje škole pod kontrolom državnih vlasti te je za njihovo pohrvaćenje potrebno odobrenje Beča.

Osim što je središnja vlast u austrijskim pokrajinama bila znatno moćnija od autonomne vlasti, te dvije razine su bile isprepletene na način da je središnjoj vlasti trebao oslonac na lokalnoj razini i ona je zapravo sama birala stranku na koju će se osloniti. Narodnjaci možda jesu imali podršku većine naroda u Dalmaciji, ali vlada je mogla utjecati da na izborima za Dalmatinski sabor pobijedi neka druga stranka. To je dovelo do pomalo paradoksalne situacije. Naime, narodnjaci su zapravo bili jedina opcija na koju se vlada u Dalmaciji mogla osloniti i toga su bili svjesni. Srbi i autonomaši nisu imali dovoljnu podršku naroda i nisu im bile strane zamisli o odvajanju od Monarhije. Devedesetih godina će se pojaviti Stranka prava, ali ona je bila previše radikalno hrvatska da bi se vlada mogla na nju osloniti. Dakle, narodnjaci su vladi bili daleko najbolja, zapravo jedina opcija, no oni u taj savez nisu mogli ući bezuvjetno. Morali su se odreći dijela svojih težnji i postati oportunisti, nekad veći, nekad manji, ovisno o tome koliko im je vlada u pojedinoj situaciji bila spremna izaći u susret. Toga je bio svjestan i *Narodni list*, koji je nakon ulaska narodnjačkih zastupnika u Hohenwartov klub u Carevinskom vijeću priznao da se preinake ustava u skladu s težnjama autonomističkih opcija⁵⁵³ ne mogu donositi dok desnica ne bude imala dvotrećinsku većinu, ali je dodao da ipak treba pritiskati vladu da za tu desnicu čini onoliko koliko se može u trenutnim okolnostima.⁵⁵⁴

Desnica⁵⁵⁵ nikad nije osvojila dvotrećinsku većinu u Carevinskom vijeću, a premijer Taaffe je vještom politikom uspio zadržati njezinu podršku bez da zauzvrat izmijeni dualistički državni ustroj koji joj nije bio po mjeri. Narodnjaci su bili dio te desnice, podržavali su Taaffeovu vladu i kontrolirali gotovo sve autonomne institucije u Dalmaciji. Zbog već spomenute moći koju je središnja vlast u Austriji imala nad autonomnom vlašću, kod dijela narodnjaka je stalno bio prisutan strah od gubitka stečenih pozicija. Oni su za vladu bili daleko najbolja opcija jer su predstavljali ogromnu većinu stanovništva Dalmacije, težili su rješavanju hrvatskog pitanja unutar Monarhije te im je vjernost dinastiji bila jedna od glavnih vrijednosti. Međutim, iako su bili dio većine, njihova težnja za sjedinjenjem Dalmacije i banske Hrvatske predstavljala je opozicijski stav jer je zadirala u ustroj Monarhije. Ako su htjeli biti dio većine, morali se barem privremeno odreći tog svojeg najvažnijeg cilja. Odnos narodnjaka i vlade nije bio ravnopravan, ali je bio barem donekle recipročan. Najbolji primjer

⁵⁵³ Misli se na opcije koje se protivile bečkom centralizmu i ponjemčenju. Ako se to uzme kao glavno načelo njihove politike, može se reći da su narodnjaci u Carevinskom vijeću bili autonomaši.

⁵⁵⁴ Sastanak desničarâ, *Narodni list*, broj 62, 11. 8. 1880.

⁵⁵⁵ U ovom radu se izrazom „desnica“ označavaju one opcije koje su se u Carevinskom vijeću zalagale za veću autonomiju pojedinih naroda i koje su se borile protiv centralizma i ponjemčenja. „Ljevicom“ su označene one opcije koje su se zalagale za veći centralizam i proširenje uporabe njemačkog jezika u javnom životu. To se u prvom redu odnosi na njemačke liberale.

toga je njihov puno puta spomenuti sukob s dalmatinskim namjesnikom Jovanovićem. Vlada je u tom sukobu naposljetku stala na njihovu stranu jer joj je trebala njihova podrška u Carevinskom vijeću. Povodeći se za stavovima suvremenika koji su narodnjacima predbacivali preveliku bliskost s vladom, moglo bi se steći dojam da su oni podržali vladu jer su tako htjeli i da zauzvrat nisu dobili ništa, a to je daleko od istine. Stoga je potrebno istražiti kako su neki od vođa Narodne stranke gledali na odnos s austrijskom vladom, kako su definirali oportunistički i kako su cijenili uspjehe i neuspjehe svoje stranke kao vladajuće u Dalmaciji i dijela većine u Carevinskom vijeću.

Miho Klaić

Kao predsjednik saborskog kluba Narodne stranke, Miho Klaić je do svoje smrti 1896. godine bio formalno prva osoba u stranci. Nakon što su narodnjaci u Carevinskom vijeću pružili podršku Taffeovoj vladi, nije se zanosio velikim očekivanjima. Kao što je *Narodni list* pisao o neophodnosti dvotrećinske većine za provođenje bilo kakvih velikih promjena, tako je i Klaić u prosincu 1879. godine pisao Franji Račkom da se narodnjaci nadaju pohrvaćenju splitskih srednjih škola, čime bi bilo razbijeno posljednje protunarodno gnijezdo u tom gradu. Rekao je da većih koncesija neće biti jer je za njih potrebna dvotrećinska većina u Carevinskom vijeću, a narodnjaci ih neće ni tražiti dok je Dalmacija u stanju u kakvom jest, nego će se zadovoljiti nekim administrativnim ustupcima.⁵⁵⁶ Nešto kasnije, Klaić je u prepisci s Račkim definirao narodnjačku politiku u Beču, usprotivivši se tom prilikom samom pojmu oportunizma. Dok je Rački tvrdio da Nijemci i Mađari vode politiku načela, a da drugi vode oportunističku politiku, Klaić je smatrao da ta dva naroda vode politiku snage jer su snažni, dok su drugi slabi i zato vode politiku slabosti. U tom pismu, napisanom tri mjeseca nakon otvaranja novog saziva Carevinskog vijeća, Klaić je naveo da su Nijemci toliko učvrstili svoj položaj da je čudo da su Slaveni stekli i ono malo vlasti kojom sada raspolažu. Nakon što su zaista pohrvaćene splitske srednje škole, rekao je da to možda jest mala, filološka pobjeda, ali da političke pobjede nećemo steći ni u Beču ni u Pešti, nego osvješćivanjem među nama samima, a to će donijeti vrijeme i prosvjeta.⁵⁵⁷

Dopisujući se u prvoj polovici osamdesetih godina s Račkim i Strossmayerom, Klaić se dotaknuo i potencijalnih rješenja hrvatskog pitanja unutar Monarhije. Pritom je izrazio neke otvoreno oportunističke stavove. Odgovarajući Strossmayeru, koji mu je spomenuo trijalizam,

⁵⁵⁶ MACAN, Trpimir, 1971, 492-493.

⁵⁵⁷ Isti, 493.

Klaić je naveo da se uvođenje takvog državnog ustroja za sad čini nemoguće i da će se možda o njemu početi razmišljati ako se stanje na Istoku razriješi bez rata i ako sadašnja okupacija Bosne i Hercegovine preraste u aneksiju. Dok se to ne dogodi, smatrao je Klaić, možemo jedino nastojati što bolje se okoristiti postojećim okolnostima i pripremati se za budućnost. Pišući Račkom o istoj temi, Klaić je naveo da se trenutni državnopravni ustroj ne može promijeniti bez nekakve velike vanjske katastrofe, a pitanje je bi li Monarhija to preživjela. Naglasio je da se on u svojem djelovanju vodi tim stavom i da nastoji, prilagođavajući se neizbježnim okolnostima, pronaći neki *modus vivendi* koji bi unaprijedio narodnu stvar, dok je budućnost prepuštena Providnosti.⁵⁵⁸

Sjedinjenje Dalmacije i banske Hrvatske bilo je narodnjacima na vrhu liste prioriteta, ali Klaić je djelovao rezignirano govoreći o njemu. Isticao je da okolnosti diktiraju i da trenutno nisu povoljne. Stoga je smatrao da treba koristiti te postojeće okolnosti onoliko koliko je to moguće i pripremati se za budućnost. Narodnjaci su zagovarali sjedinjenje Dalmacije i banske Hrvatske između ostalog i zato što je od početka narodnog preporoda političko, gospodarsko i kulturno stanje u Dalmaciji za Hrvate bilo lošije nego u banskoj Hrvatskoj. Nadali su se da bi sjedinjenje uzdiglo Dalmaciju. Međutim, osamdesete godine su donijele promjenu. Narodnjaci su imali vlast u Dalmaciji, bili su u dobrim odnosima s vladom i pohrvatili su većinu javnog života, a tek kasnije će se pojaviti vinska klauzula koja će uzrokovati gospodarsku i demografsku katastrofu u pokrajini. U banskoj Hrvatskoj je s druge strane tada vladao promađarski režim bana Khuena-Héderváryja sa svojim teškim kršenjima Hrvatsko-ugarske nagodbe i progonima hrvatske opozicije. Odjednom se moglo pomisliti da bi Dalmacija sjedinjenjem bila na gubitku jer bi taj režim zahvatio i nju. Na to je aludirao i Klaić kad je uoči izbora za Carevinsko vijeće 1885. godine pisao Strossmayeru da stanje u Dalmaciji nije tako crno kao u banskoj Hrvatskoj i da su postignuti vrijedni uspjesi u narodnom i materijalnom pogledu otkad su Slaveni većina u Carevinskom vijeću, a bilo bi ih i više da se nije dogodio Drugi krivošijski ustanak 1882. godine. Dodao je da uspjeh nije loš s obzirom na snagu njemačke opozicije u bečkom parlamentu i da će biti još bolji ako u novom sazivu Carevinskog vijeća desnica postane još brojnija. Naglasio je da ne smijemo zaboraviti da drugi gospodare nad nama i da nam nema pomoći niotkud osim od nas samih i naših suplemenika u Monarhiji.⁵⁵⁹ Dakle, Klaića bi se moglo proglasiti oportunistom, ali bi bilo

⁵⁵⁸ Isti, 480-481.; 494-495.

⁵⁵⁹ Isti, 481-482.

preciznije nazvati ga realnim i pragmatičnim političarom koji je imao ciljeve, ali je u prvom redu vodio računa o okolnostima u koje je nedvojbeno bio dobro upućen.

Mihovil Pavlinović

Mihovil Pavlinović, najveći moralni autoritet u stranci, po riječima *Narodnog lista* apostol hrvatsstva u Dalmaciji i utjelovljenje narodnjačkih načela, nije osoba koju bi se na prvu povezalo s oportunizmom. Nije za očekivati da će status ikone hrvatskog narodnog preporoda steći netko sklon „cjenkanju“ s austrijskom vladom. Taj status je rezerviran za nekoga beskompromisnog. Pavlinović jest bio beskompromisan u obrani načela, ali kao i Klaić, također je bio i pragmatičan. Tako je u 1883. godine, u jeku borbe narodnjaka protiv namjesnika Jovanovića, u Dalmatinskom saboru izjavio da su narodnjaci danas u sporazumu s Taaffeovom vladom jer se ona barem u teoriji drži načela mira i ravnopravnosti svih naroda ako i ne idu sva njezina djela u tom smjeru. U opoziciji su protiv namjesnika, koji provodi ponjemčenje, krši ustavne slobode i ne želi udovoljiti narodnim pravima da ga ne bi netko slučajno proglasio namjesnikom Narodnog kluba. Tom prilikom Pavlinović je objasnio da su narodnjaci često bili u dobrim odnosima s namjesnikom Rodićem, dvorskim savjetnikom Antoniettijem ili nekim kotarskim poglavarom, a da su uvijek bili u oporbi protiv centralističkih vlada. Rodić i Antonietti su kao domaći sinovi pokušavali korigirati po Slavene štetnu politiku centralističkih vlada pomoću čimbenika koji stoji nad svima, a to je car. Pavlinović je tada naglasio da Narodna stranka ne želi oporbu pod svaku cijenu, a još manje oporbu prema Monarhiji koju su naši pradjedovi odabrali kao zaklon i koja po riječima cara treba biti zaštitnica svih svojih naroda.⁵⁶⁰

Stavove koje je moguće opisati kao oportunističke Pavlinović je iznio i u svojem djelu *Hrvatski razmišljaji*, u kojem se dotaknuo i pitanja sjedinjenja Dalmacije s banskom Hrvatskom. Na samom početku tog djela on je istaknuo da će se hrvatsko pitanje rješavati u budućnosti. Naveo je da su Hrvatskoj priznati jedinstvo zemljišta i narodno-državna osobnost uz ravnopravnost kraljevinskih odbora s Ugarskom, a to su vrijedne stečevine pogotovo u usporedbi s drugim neugarskim i nenjemačkim zemljama u Monarhiji. Pavlinović je smatrao da Hrvate čeka dično mjesto u preporođenu Istoku, ali da moraju jasno znati što žele i složno to izreći. Govorio je tom prilikom i o hrvatskom pravu riječima koje odišu oportunizmom. Rekao je doslovno ovo: „Dà, pravo je naš štít, naša zajednička puška; a naši politici, kô svi

⁵⁶⁰ Brzopisna izvješća 1883., 113-114.

politici na svietu, to su vam hrvači, strielci. Pa kako puška jednako nepali u tmici i po danu, kroz maglu i na suncu; tako ni najbolji strieljač nepogadja svaki put jednako. Kad što je i pridahnuti, dok se oko razabere i desnica učvrsti, dok lovina prispje na tirinu. Zar li tako nerade i državnici najvećih naroda? Gle, što no danas poduzimlju Francuzi za svoju *revanche*! Što li Talijani za svoju *irredentu*!?” Pavlinović je pisao da se međunarodne razmirice ne rješavaju doktrinarizmom i dogmatizmom i da narodni „sve ili ništa“ često završi groznim posljedicama. Naveo je i neke povijesne primjere koji svjedoče da je oportunizam ponekad spasonosan. Tako je pisao da je Petar Svačić svakako junak, ali da nije mudriji od dvanaestorice hrvatskih plemića koji su sklopili prvu nagodbu s Ugarskom. Bilo bi sjajno da su svi Hrvati složno stali na Dravu kad su joj se Mađari primicali, ali budući da nisu, potpisivanje nagodbe je nadmašilo Svačićevo junaštvo. Pavlinović je naveo i druge primjere, Miloša na Kosovu, Favrea i Gambettu u Francuskoj te Petra Zrinskog, koji dokazuju da samo junaštvo ponekad može stvoriti još gore posljedice. Na kraju *Hrvatskih razmišljaja* Pavlinović se obratio hrvatskoj mladeži porukom da se nijedan narod nije pridigao vikom i pogrđama nezadovoljnika, nego djelotvornom ljubavlju u svim životnim područjima, a posebno na osobnoj razini svakog pojedinca.⁵⁶¹

Pavlinović je u *Hrvatskim razmišljajima*, kao i Klaić u svojim pismima Strossmayeru i Račkom, istaknuo presudnu važnost okolnosti. Hrvatska ima svoje pravo i po njemu će se sjediniti, ali to se sjedinjenje ne može zahtijevati pod svaku cijenu jer bi se tako napravilo samo još gore. Sjedinjenje će se dogoditi kad okolnosti budu povoljne, a dotad se treba pripremati. I Pavlinović i Klaić su zapravo najavili politiku „zgodnog časa“, koja će biti unesena u program Narodnog hrvatskog kluba 1889. godine. Iako se u *Hrvatskim razmišljajima* opredijelio za oportunizam, Pavlinović je nešto kasnije promijenio svoje stavove i izazvao popriličnu krizu u Narodnoj stranci. Uoči izbora za Carevinsko vijeće 1885. godine, na kojima je bio kandidat, svojim je biračima uputio proglas u kojem je kritizirao rad narodnjačkih zastupnika u Beču i namjesnika Jovanovića kojeg je optužio da je postao sklon Narodnoj stranci samo zato da bi ju jednog dana potpuno podčinio sebi. Taj proglas, čiji tekst nije sačuvan, naišao je na jednodušan otpor Narodnog kluba. Pavlinović ga je potom htio tiskati u *Katoličkoj Dalmaciji*, ali među narodnjacima i njihovim suradnicima iz Neodvisne narodne stranke prevladavao je stav da bi se objavom proglašenja razbilo jedinstvo Narodne stranke. Naposljetku je kriza završena tako što je Klaić izjavio da je spreman urediti odnose u tiskari i uredništvu *Narodnog lista*, naglasivši da ne želi nikome zapovijedati, nego da teži

⁵⁶¹ PAVLINOVIĆ, Mihovil, 2000, 294-295.; 307-310.

slozi i ljubavi u stranci. Sloga je obnovljena nakon što su uređeni vlasnički odnosi u *Narodnom listu* te međusobni odnosi Klaića i Pavlinovića. Potonji se nakon toga ponovno približio oportunističkom te je, nakon što je izabran u Carevinsko vijeće, bio posebno aktivan u borbi za što veću korist za narod u Dalmaciji. Narodnjaci su nakon pobjede u sukobu s Jovanovićem bili svjesni svoje važnosti u Carevinskom vijeću, a Pavlinović je „oblijetao“ Hohenwarta, Taaffeu i druge istaknute ličnosti nastojeći te povoljne okolnosti što bolje iskoristiti za „narodnu stvar“.⁵⁶²

Tu epizodu u kojoj je Pavlinović napao svoje stranačke kolege zbog odnosa s bečkom vladom i namjesnika Jovanovića zbog njegovih namjera ne treba promatrati kao potpuno odricanje od oportunističkog jednog od vođa Narodne stranke. Iako tekst tog proglašenja nije sačuvan, može se pretpostaviti da je Pavlinović bio motiviran bojazni od potpuna podčinjavanja Narodne stranke vladi, a ne da mu je smetala sama suradnja narodnjaka s njom. Iako je Jovanović postao suradnik narodnjaka, Pavlinović mu nije do kraja vjerovao i u tome zasigurno u Narodnoj stranci nije bio usamljen. Bojeći se da ovaj lukavstvom ne pretvori Narodnu stranku u potpunosti u vladinu opciju, koja će podržavati sve što vlada predloži, Pavlinović je vjerojatno u svojem odrješitom stilu upozorio svoje stranačke kolege, što njima nije najbolje „sjelo“. Međutim, da mu je odjednom zasmetala svaka suradnja narodnjaka s austrijskom vladom, teško da bi nakon izgladivanja nesporazuma surađivao s tom vladom čak i više od nekih svojih stranačkih kolega.

Unatoč epizodi u kojoj je izazvao krizu u stranci svojom kritikom bliskosti dalmatinskih zastupnika u Carevinskom vijeću s austrijskom vladom i same te vlade, Pavlinović je bio oportunist, nešto manji nego Klaić, ali je ipak bio pragmatičan, no to nije narušilo njegov status najveće ličnosti hrvatskog narodnog preporoda u Dalmaciji. Taj odnos između Pavlinovića kao apostola hrvatstva i Pavlinovića kao političkog oportunističkog dobro je objasnio Frano Ivanišević, također svećenik i narodni zastupnik, kad je pisao o Pavlinoviću povodom tridesete obljetnice njegove smrti. Tada je naveo da svaki narod ima dvije stranke; idealnu i realnu. Prva zamišlja, a druga provodi u djelo prema prilikama i mogućnostima. Pavlinović je najbolje dokazao u kojem odnosu stoje te dvije politike. Iako je bio najveći radikal i opozicionar, često je znao reći: „Ne što hoćemo, već što možemo.“ te se vodio izrekom da je politika umijeće mogućeg.⁵⁶³

⁵⁶² PAVLINOVIĆ, Marin, 1936, 178-181.

⁵⁶³ IVANIŠEVIĆ, Frano, 1917, 27-28.

Iako će nešto kasnije predvoditi skupinu zastupnika koji će se, nezadovoljni pretjeranim oportunistom, odvojiti od Narodne hrvatske stranke, Juraj Biankini je, u prvom redu kao urednik *Narodnog lista*, izražavao stavove koji itekako ulaze u sferu oportunizma. Dok je u stranci trajala kriza izazvana namjerom Mihovila Pavlinovića da objavi svoj sporni proglas, Biankini i Kažimir Ljubić, također jedan od onih koji će kasnije istupiti iz stranke, nagovarali su ga da to ne čini. Ljubić je smatrao da se sa sadržajem proglašenja slaže cijela stranka, ali se isto tako zapitao što ako taj program ne bude moguće ostvariti. Izbori za Carevinsko vijeće su pokazali da još uvijek postoji nenarodna stranka sastavljena od „izroda, odmetnika i birokracije“ i ako tu stranku podrži vlada, to će značiti povratak u vrijeme kad su narodnjaci u Dalmaciji bili opozicija. Umjesto rata kojeg je predlagao Pavlinović, Ljubić je smatrao da treba raditi malo-pomalo i nadati se da ćemo na taj način, postupnim ponarođenjem državnih ureda, do sljedećih izbora za Carevinsko vijeće zauzdati staru birokraciju, posebno onu sudsku, nakon čega ćemo moći voditi i drugu borbu. Ljubić je dodao da je Jovanović iskreno pomogao narodnjacima na izborima i da bi oni bez te njegove pomoći danas u Beču bili nemoćna manjina. Stoga ga ne treba sada napadati, jer je i dalje potrebna njegova pomoć u rješavanju važnih narodnih pitanja.⁵⁶⁴

Biankini je Pavlinovića odgovarao od objave proglašenja sličnim argumentima. Govorio mu je da se narodnjaci nakon pobjede na izborima ne smiju zamjeriti vladi, koja ima u rukama pitanje talijanskog odsjeka u trogirskoj pučkoj školi i koja jedina može spriječiti otvaranje te škole unatoč sudskoj odluci. Budući da je 40 roditelja zatražilo tu školu, Biankini se pribojavao da se na temelju sudske odluke takve škole ne otvore u svim gradićima i varošima gdje autonomaši imaju utjecaja. Biankini je kao još jedno aktualno pitanje naveo i pitanje preustroja osoblja zadarskog Prizivnog suda, najvišeg sudskog tijela u pokrajini, o kojem ovisi širenje narodnog jezika. Također se govorilo i o akciji koju treba pokrenuti protiv strančarskog činovništva i da se Lapenni oduzme nadležnost nad dalmatinskim poslovima na Vrhovnom sudu, a proglas bi sve to ugrozio. Biankini je predložio Pavlinoviću da svoje stavove iznese u Carevinskom vijeću nakon što se ono otvori, a ne da to čini putem proglašenja, jer sada treba iskoristiti Jovanovićevo dobro raspoloženje i ne izgubiti njegovu naklonost. Kao još jedan od uzroka „krajnje popustljivosti naših ljudi prema vladi“ Biankini je naveo i

⁵⁶⁴ PALAVRŠIĆ, Ante – ZELIĆ, Benedikta, 1962, 494-495.

činjenicu da su oni u Zadru fizički ugroženi i da samo zahvaljujući žandarima nitko od njih nije smrtno stradao.⁵⁶⁵

Narodni list, čiji je urednik bio Biankini, u svojim člancima je znao raspravljati o političkom oportunističkom i iz teorijske perspektive, ne samo povodom neke konkretne situacije. Tako je u polemici sa zagrebačkim režimskim *Narodnim novinama* uspoređivao oportunizam u Dalmaciji s onim u banskoj Hrvatskoj, naglašavajući da to dvoje nikako nije isto. Pisao je da rad svake stranke koja je u većini uključuje i praktični dio, jer vladajuća stranka ima odgovornost koja joj nalaže oprez, ali to ne znači da smije žrtvovati bitne narodne interese ili određena moralna načela. Ako se praktičnost temelji isključivo na stranačkom ili osobnom egoizmu, onda nije ni korisna ni patriotska, nego prelazi u sebičnost i ropstvo. Razlika između narodnjaka u Dalmaciji i onih u banskoj Hrvatskoj je u tome što prvi podržavaju vladu kad radi dobro za zemlju i suprotstavljaju joj se kad ne radi tako, a drugi nisu takvi, nego su „trabanti“ bana Khuena-Héderváryja. Dalmacija i banska Hrvatska se po pisanju *Narodnog lista* razlikuju i po tome što potonja ima svoju autonomiju i ravnopravna je s Mađarima. Za sve dobro i loše što se tamo događa odgovorni su u prvom redu sami Hrvati. Dalmacija nije u naravnom položaju i ne uživa svoje pravo, njezini ustavni čimbenici imaju vrlo ograničeno djelovanje i ne odlučuju o sudbini zemlje. Zato odgovornost dalmatinskih političara nije istovjetna odgovornosti hrvatskih političara na sjeveru.⁵⁶⁶

U nastavku te polemike *Narodni list* je pisao da dalmatinski narodnjaci nastoje zakonitim putem u začetku srezati sve što ide nauštrb narodnih prava, primjerice njemačke škole, talijanski odsjek u Trogiru i strane činovnike koji ne poznaju narodni jezik. Pritom su potpuno uvjereni da male stvari otvaraju vrata velikima. Na pitanje *Narodnih novina* zašto dalmatinski narodnjaci ne prekinu sve veze s Taaffeovom vladom, ne odreknu se Prosinačkog ustava i ne krenu u borbu za „stare pravice“ o kojima toliko govore, *Narodni list* je odgovorio da bi Taaffeova vlada i bez glasova dalmatinskih zastupnika mogla mirno spavati, dok bi ona Khuenova propala za jedan dan kad bi banovinski narodnjaci pokidali sve veze s njom. Dodao je da dalmatinski narodnjaci ni začas ne odustaju od narodne borbe, a krivci za to što ne vode još žješću borbu su oni koji su Hrvatsku doveli u današnje stanje. *Narodni list* je govorio i o važnosti pripreme za sjedinjenje, citirajući Pavlinovića koji je nakon narodnjačkog osvajanja vlasti 1870. godine rekao da je lako sanjati, ali da je teško iz potlačena i neuka puka izvesti narod uređen, uljudan i samosvojan. *Narodni list* je pisao da je dosadašnji rad stranke, ni

⁵⁶⁵ Isti, 495-497.

⁵⁶⁶ Zagrebačkim „Narodnim Novinam“. I., *Narodni list*, broj 60, 1. 8. 1888.

bučan ni vrtoglav, nastojao odgojiti narod u samosvijesti i osposobiti ga za ustavni i društveni život. Velika je zasluga stranke u tome što je Dalmaciji vraćen naravni značaj i što se danas govori o jednom narodu i jednom jeziku u njoj. Još uvijek traje pripremna faza, koja se zalaganjem stranke svjesno izvodi te će mnoga sudbinska pitanja biti riješena naravnim načinom. Sabor, škole, općine i druge ustanove istrgnute su iz ruku narodnih dušmana i to je neprocjenjiva glavnicu koju je stranka narodu priskrbila da ga utvrdi kod kuće i pripremi za daljnje korake.⁵⁶⁷

Narodni list je o pitanju sjedinjenja polemizirao i sa zagrebačkim pravaškim listom *Hrvatska*, koji je dalmatinske narodnjake često prikazivao kao oportuniste i predstavljajući ih zbog toga u negativnom svjetlu. Tako je jednom prilikom spomenutom listu odgovorio da rješenje hrvatskog pitanja ovisi o rješenju balkanskog pitanja i začudio se što taj list, koji se žali na stanje u banskoj Hrvatskoj, želi to stanje proširiti i na Dalmaciju. *Narodni list* se tvrdnjama *Hrvatske* o prevelikom oportunizmu narodnjaka suprotstavio navođenjem primjera njihova jednoglasnog uskraćivanja novčanih sredstava trogirskoj školi i dodao da ih oportunistima ne čini to što se ne služe onim načinom koji izobraženi svijet ne smatra ni prikladnim ni uljudnim. Tom prilikom je narodnjačko glasilo istaknulo misao koju su narodnjaci često ponavljali i kojom su opravdavali svoju političku strategiju kad bi ih netko zbog nje napao. Ta misao kaže da većinska stranka mora biti praktična jer ima odgovornost pred narodom. U manjini se može ponekad pogriješiti bez velike štete, ali pripadnici većine imaju rodoljubnu dužnost paziti na svaki korak, jer jedan krivi potez može ugroziti sve što se godinama stjecalo krvavim naporom. Na optužbe da je Narodna stranka izgubila zanos i da ju je obuzelo mrtvilo, *Narodni list* je odgovorio da je to normalna posljedica njihove pobjede. Da su u manjini, i dalje bi među njima bilo junaka, mučenika i prognanika, ali pobjedom su uvedeni normalni odnosi u društvo i iako se pamte junaštva iz doba opozicije, svakome je valjda draži današnji miran način kojim narodnjaci ostvaruju uspjehe. Nekadašnje predvodnike naroda u narodnim borbama zamijenili su učitelji ponarođenih škola, načelnici ponarođenih općina i zastupnici današnjih sabora koji više nisu bučni kao nekada, ali su zemlji i narodu daleko korisniji.⁵⁶⁸

Jedna od optužbi koje su protivnici upućivali narodnjacima bila je i ta da su se oni okoristili svojim položajem većinske stranke u Dalmaciji. *Narodni list* je odbacio te optužbe uspoređujući narodnjake s autonomašima koji su nekad bili na vlasti u Dalmaciji. Većinu te

⁵⁶⁷ Zagrebačkim „Narodnim Novinam“. II. *Narodni list*, broj 61, 4. 8. 1888.; Mnenje o našoj stranci, *Narodni list*, broj 71, 8. 9. 1888.

⁵⁶⁸ „Hrvatskoj.“, *Narodni list*, broj 72, 12. 9. 1888.; Naš politički uzgoj. II., *Narodni list*, broj 90, 10. 11. 1888.

stranke je činila birokracija koja je nastojala sebi priskrbiti dobre položaje, ali narodnjaci to ne rade, nego samo žele da na važnija mjesta u upravnoj i sudskoj struci dođu ljudi skloni narodu, jer takvi neće raditi protiv narodnih interesa. *Narodni list* je upozoravao da su izborni zakoni u Austriji umjetno stvoreni na štetu Slavena i da jedan izborni poraz može preko noći srušiti sve teško stečene dobiti. Kad bi narodnjaci izgubili izbore, ne bi se samo izmijenio politički pravac, nego i sam karakter zemlje. Kad bi autonomaši, odnosno talijanaši pobijedili, Dalmacija bi se pretvorila u običnu talijansku pokrajinu, uza sve pogubne posljedice po narodni život. Pišući o razlozima zbog kojih uopće austrijska vlada u Dalmaciji podržava narodnjake, *Narodni list* je naveo da je ta vlada svjesna da ni talijanstvo ni srpstvo nisu baš u prilog državnih interesa zbog mogućih vanjskih zahtjeva. Hrvatstvo pak ima neku tradicionalnu vezu s Monarhijom i ne teži izvan nje. Zato vlada u Dalmaciji bira najmanje od triju zala, ali hrvatski program u cjelini pobornicima današnjeg državnog ustroja „zaudara“ više nego talijanaški ili srpski program.⁵⁶⁹

Narodni list je isticao i prepreke koje stoje na putu najvećem cilju narodnjaka, sjedinjenju Dalmacije i banske Hrvatske. Pisao je da je stranka po tom pitanju učinila sve što je mogla, a ono što nije postigla, ne ovisi o njoj. Političare koji se bave pitanjem sjedinjenja podijelio je u dvije skupine. Prvi su oni koji sa strane motre događaje i prigovaraju svemu i svačemu. Oni bi htjeli da netko drugi ostvari taj cilj na brzinu. Ako ne uspije, onda krive one koji pokušavaju, ne obazirući se na okolnosti koje stoje na putu. Druga skupina su oni koji djeluju, koji imaju cilj, ali gledaju i okolnosti te prema njima oblikuju svoje djelovanje. Njih prva skupina promatra kao oportuniste jer ne ostvaruju svoj cilj preko noći. *Narodni list* je naveo da je, dok se o tom pitanju samo govorilo, bilo mnogo vikača koji su napadali Narodnu stranku da se ne zalaže dovoljno za njegovo rješenje. Kad je to pitanje došlo na dnevni red, takvi su vidjeli koliko ima zapreka pa su počeli pozivati na čekanje. Otvoreno tvrdeći da se u trenutnim okolnostima ne treba nadati sjedinjenju, *Narodni list* je pisao da ne trebamo udarati glavom u zid, nego se trebamo udruživati, učvrstiti se slogom, održavati budnu hrvatsku svijest u narodu i najviše od svega, čuvati dosadašnje stečevine da spremni dočekamo sve što bi se moglo nenadano dogoditi. Narodnjačko glasilo je pisalo da je stranka uvijek imala jasan cilj, a to je pohrvaćenje javne uprave i sjedinjenje na temelju hrvatskog državnog prava. Nije kriva

⁵⁶⁹ Naš politički uzgoj. III., *Narodni list*, broj 93, 24. 11. 1888.; PABIRCI VII., *Narodni list*, broj 74, 18. 9. 1889.

ako taj cilj još nije ostvarila, jer nema vojske ni topova da silom ostvari ono što joj se po pravu ne daje.⁵⁷⁰

Zadarsko narodnjačko glasilo je zagovaralo politiku postupnosti, odbacujući svako naglo rješavanje hrvatskog pitanja kao neizvedivo. Tako je pisalo da se dobra politika ne sastoji samo u zagovaranju prava, nego i u procjeni raspoloživih sila i stjecanju sredstava sve dok ih ne bude dovoljno za ostvariti ta prava. Rodoljubni nagon mora pratiti razboritost, jer nije dovoljno za nekoga reći da je dobar rodoljub ako pritom nije čovjek zdrava razuma. *Narodni list* je pisao da je pravi put pohrvaćenje javne uprave i oživotvorenje hrvatskog državnog prava. Čak je otvoreno naglasio da se adresom o sjedinjenju ne bi ništa postiglo, jer je Dalmatinski sabor već dva puta uputio predstavku na cara povodom tog pitanja i ništa se nije dogodilo, a od onda do danas se ništa nije promijenilo te bi rezultat opet bio isti. Osim toga, kad bi se i povelili pregovori oko sjedinjenja, bansku Hrvatsku bi u njima predstavljala trenutna vlada, koja je izjavila da bi pristala na sjedinjenje na temelju Hrvatsko-ugarske nagodbe uz priznanje današnjih faktičnih pravnih odnosa između Hrvatske i Ugarske. Budući da to nije rješenje koje odgovara Dalmaciji, *Narodni list* je zaključio da je bolje za sad ne pokretati pitanje sjedinjenja da ga se ne bi nepotrebno dovodilo na tanak led. Ako se to pitanje prije stavljanja na dnevni red ne konkretizira, dogodit će se neuspjeh koji će biti naša krivnja. *Narodni list* je naglasio da je jedan od koraka u tom smjeru i program Narodnog hrvatskog kluba, u kojem je jasno naznačen stav kluba o sjedinjenju.⁵⁷¹

Narodni list je sjedinjenje smatrao trenutno neizvedivim, ali nipošto nije predlagao odricanje od borbe za njega. Pisao je da je neizvediv svaki program koji bi htio riješiti hrvatsko pitanje preko cijelog današnjeg državnog ustroja i da za to treba čekati bolja vremena, odnosno evoluciju različitih događaja. Ipak, pozivao je hrvatske rodoljube da nimalo ne odstupaju od svojeg državnopravnog stanovišta, ali da prihvate program praktične djelatnosti i formiraju vladajuću većinu sposobnu za zdrav rad u okviru današnjih faktičnih okolnosti u domovini. Upozoravao je da nije od koristi prepustiti neprijatelju i posljednju tvrđavu nakon što je osvojio sve ostalo, nego se treba u toj zadnjoj tvrđavi dobro utvrditi i braniti se dok se opet ne dođe u priliku stopu po stopu osvajati izgubljeno, jer je obrana preostalog svakako korak manje do potpune pobjede. *Narodni list* je naglašavao da svaka stranka mora imati načelni i praktični program. Pisao je da je Narodna stranka na početku svojeg postojanja tražila

⁵⁷⁰ Dvie na odgovor. IV., *Narodni list*, broj 87, 2. 11. 1889.; Dvie na odgovor. V., *Narodni list*, broj 88, 6. 11. 1889.; Opasan položaj, *Narodni list*, broj 4, 11. 1. 1890.; „Hrvatskoj“, *Narodni list*, broj 43, 7. 6. 1890.

⁵⁷¹ Nezaovoljnici., *Narodni list*, broj 52, 9. 7. 1890.; Naš sabor. VIII., *Narodni list*, broj 100, 24. 12. 1890.

sjedinenje, ali ga nije uspjela ostvariti. Da se zbog toga potpuno odrekla borbe, autonomaši bi i dalje bili na vlasti, ali ona je ipak pridonijela uspostavi redovnijih odnosa u kojima će se s vremenom lakše provesti u djelo načelni program. Ako bi imala samo taj načelni program, ne bi bila politička stranka, nego nekakva akademija. *Narodni list* se tom prilikom izjasnio za oportunistički, odnosno pragmatički, pišući da u politici ne vrijedi idealizam, nego da stranka treba djelovati u skladu s položajem u kojem se nalazi i u granicama svojih mogućnosti.⁵⁷²

Gajo Bulat

Najveći uspjeh koji su narodnjaci ostvarili osamdesetih godina bilo je osvajanje vlasti u najvećoj dalmatinskoj općini Splitu. Najzaslužniji za taj podvig bio je Gajo Bulat, vođa narodnjaka u tom gradu. Činjenica da je bio vođa stranačke organizacije u najvećem dalmatinskom gradu automatski ga je svrstavala u najuži krug stranačkih vođa općenito. Glasilo splitskih narodnjaka bio je list *Narod*, koji su mnogi smatrali Bulatovim osobnim glasilom. Kao i glavno stranačko glasilo *Narodni list*, i taj list je opravdavao narodnjake zbog oportunizma koji su im neki zamjerali. Tako je 1884. godine pisao da se narodnjački zastupnici u Carevinskom vijeću uvijek bore za potpuno ostvarenje načela koja su istaknuli uoči izbora 1879. godine, ali da sredstva ovise o okolnostima te da je ravnoteža između načela i okolnosti najzdraviji politički pravac, jer se na krajevima tog spektra nalaze vjetrogonje i trgovci. Tako narodnjaci podupiru Taaffeovu vladu zato što desnica Carevinskog vijeća smatra da je to u današnjim okolnostima shodno. Budući da su glasovi dalmatinskih zastupnika često bili korisni vladi, ona je dužna ispuniti barem njihove najosnovnije zahtjeve. Važnost odnosa s desnicom *Narod* je istaknuo riječima da su oni zbog solidarnosti s njom ponešto i žrtvovali, ali da je na njih utjecao i strah od pojave neke nove vlade njemačkih liberala, što bi bilo pogubno za sve Slavene te bi na dalmatinske zastupnike pala odgovornost.⁵⁷³

Pišući o radu narodnjačkih zastupnika u Carevinskom vijeću, *Narod* je priznavao da oni možda nekad i jesu pogriješili u nečemu, ali da to zasigurno nisu učinili da bi stekli osobnu korist, a to je u ocjeni njihova rada najvažnije. *Narod* je naglasio da je njihov položaj u Beču vrlo težak zbog velikog broja tamo zastupanih narodnosti, puno različitih interesa i opasnosti od ponovnog dolaska njemačkih liberala na vlast. Stoga ne treba gledati samo ono što su stekli, nego i ono što su spriječili. Kad bi njemački liberali opet došli na vlast, pisao je *Narod*, sve dosadašnje stečevine bile bi uništene. Splitski list je često iskazivao strah od promjene

⁵⁷² Na odgovor., *Narodni list*, broj 88, 4. 11. 1891.; Prije izborâ u Hrvatskoj., *Narodni list*, broj 9, 30. 1. 1892.

⁵⁷³ Naši zastupnici pri otvoru carevinskoga vieća., *Narod*, broj 3, 16. 1. 1884.

vladajuće opcije u austrijskom dijelu Monarhije. Tako je 1887. godine pisao da bi i Česi i Hrvati i Slovenci stupili u opoziciju kad bi to od njih zahtijevali narodni interesi i čast, ali da bi prije toga morali dobro razmisliti, jer takav korak znači riskiranje svih dosadašnjih stečevina. Kao i *Narodni list*, i *Narod* je zagovarao male, odnosno ostvarive korake. Pisao je da je već postignuto puno, ali da treba uprijeti sve sile i nastaviti dalje. Koliko god se nekome činilo malo, i najmanja stečevina vodi konačnom uskrsnuću, a ono se sastoji u ponarođenju uprave, cjelokupnosti naše kraljevine i samoupravi. Već su i pokrajinsko zastupstvo, općine i pučke škole ogromna stvar, a mi imamo i tu blagodat da upotreba narodnog jezika u državnim uredima ponajprije ovisi o nama samima, jer su ti uredi po zakonu dužni prema nama koristiti jezik koji i mi koristimo. Dakle, smatrao je *Narod*, ako budemo koristili hrvatski jezik, vlada će shvatiti da i unutarnji jezik tih ureda mora biti hrvatski. Što se tiče cjelokupnosti domovine, ona ne ovisi o nama, ali ju možemo pospješiti i pripremiti gojenjem narodnog duha i moralne veze između Dalmacije i banske Hrvatske.⁵⁷⁴

Kad su pravaši iz banske Hrvatske 1886. godine pokrenuli list *Hrvatska*, zaoštrile su se polemike između njih i dalmatinskih narodnjaka. U tim polemikama je sudjelovao i *Narod*, koji je jednom prilikom pravaškom glasilu pokušao objasniti što je uopće oportunistam. Splitski list je pisao da oportunistom može biti proglašen svaki javni čovjek koji u svojem političkom djelovanju uslijed okolnosti ne slijedi u potpunosti svoja načela. Dodao je da nema istaknutijeg europskog političara koji barem na neki način nije bio oportunist i kao primjere je naveo Garibaldija, Cavoura, Carduccija, Grevyja, Gambettu i Gladstonea. Ipak, naglasio je *Narod*, to ne umanjuje značaj tih političara. Splitsko narodnjačko glasilo je pisalo da su čak i prekovelebitski pravaši zapravo oportunisti, jer ne priznaju današnji sustav, a svejedno šalju svoje zastupnike u Hrvatski sabor izabran po zakonu koji je dio tog sustava. Oportunistam je u politici neizbježan, a loš je onda kad se političar njime služi da bi izvukao osobnu korist ili da bi pomogao tuđincu zatirati narodna prava. Ako pak političar želi iskoristiti postojeće okolnosti koje nije moguće odjednom promijeniti, kad radi za načelo i kad se zna okoristiti i nepovoljnim okolnostima, onda iskazuje političku razboritost i mudrost. *Narod* je tom prilikom otvoreno priznao da narodnjački zastupnici u Beču jesu oportunisti, ali je isto tako upozorio da trenutno stanje ne mora zauvijek trajati. Budući da ih je premalo da bi samostalno podnosili prijedloge i interpelacije, morali su se priključiti nekom klubu, a najprikladniji klub za njih je onaj Hohenwartov. Time su izabrali manje zlo, ali njihov izbor nije konačan. U

⁵⁷⁴ Naši zastupnici u Beču. VI., *Narod*, broj 31, 23. 4. 1884.; Spojenje Bosne., *Narod*, broj 65, 26. 8. 1885.; Zastupnička kuća, *Narod*, broj 78, 11. 10. 1887.; Pri Uskrsu, *Narod*, broj 24, 30. 3. 1888.

bliskoj budućnosti bi se mogao formirati južnoslavenski klub ili bi se moglo dogoditi nešto što bi narodnjačke zastupnike potaknulo na zauzimanje radikalnog stava prema vladi, ali prije nego se to eventualno dogodi, treba jako dobro razmisliti. *Narod* je pisao da su zastupnici kao članovi Hohenwartova kluba dužni glasovati zajedno s ostatkom tog kluba i čak podržati neke zakone koji im nisu po volji. Druga opcija im je prijeći u opoziciju zajedno s Nijemcima, jer je ustavni život takav i zastupnici ga ne mogu promijeniti. Ipak, pisao je *Narod*, zastupnici su znali postići nešto u narodnom i materijalnom interesu pokrajine, a to što su postigli je najviše što su mogli postići.⁵⁷⁵

Narod je priznavao da Taaffeova vlada, koju su dalmatinski narodnjaci podržavali, nije ispunila sve što je trebala, ali da je podrška njoj ipak najbolja opcija, jer u Monarhiji svakodnevno jača protuslavenska struja. Da bi dokazao da opozicija za narodnjačke zastupnike u Carevinskom vijeću nije opcija, *Narod* je naveo primjer čeških zastupnika, koji su također nezadovoljni, ali se ne usuđuju prijeći u opoziciju iako ih u bečkom parlamentu ima oko 60 i iako predstavljaju zemlju koja ističe svojim bogatstvom i kulturom. Ako oni ne mogu u opoziciju, onda to ne mogu ni malobrojni zastupnici malene i siromašne Dalmacije. *Narod* je praktički priznao da od Taaffeove vlade, kakva god ona bila, nema ništa bolje, pišući da bi bilo lako srušiti tu vladu, ali onda bi na vlast opet došli njemački liberali te bi još gore pritiskali Slavene, a vlast bi čuvali bolje nego u doba bosanske okupacije. Iako će u budućnosti narodna čast možda nalagati prelazak u opoziciju, pisao je *Narod*, još nije vrijeme za takav korak, nego treba iskoristiti ono malo postojeće autonomije za razvijanje škola i općina da bi se narodna svijest očuvala budnom, da bi se ponarodilo cijeli javni život i da bismo bili spremni na odlučniju politiku ako bi narodna čast i korist to zahtijevale. Narodnjački zastupnici se trebaju držati državnog i narodnog prava i pripremati mu put izvlačeći iz postojećih okolnosti što veću korist, u prvom redu po pitanju jezika i željeznice. Prvi korak u ostvarenju hrvatskog državnog i narodnog prava jest sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom, što je zahtjev potpuno utemeljen u zakonu, ali način izvedbe ovisi o okolnostima. Ono bi se moglo ostvariti ako se Monarhija u budućnosti bude preoblikovala prema federalističkom načelu, ali za sad ne treba misliti o tome, nego treba održavati što jače moralne veze između hrvatskog sjevera i juga te između Hrvata i ostalih Slavena.⁵⁷⁶

Iz pisanja *Naroda* bilo je jasno da ljudi oko tog lista ne vjeruju da do sjedinjenja trenutno može doći, ali to nipošto nije značilo da su potpuno odustali od same težnje za sjedinjenjem.

⁵⁷⁵ Misli o položaju. VI., *Narod*, broj 68, 21. 9. 1888.

⁵⁷⁶ Misli o položaju. VII., *Narod*, broj 69, 25. 9. 1888.

Naprotiv, splitski narodnjački list je pisao da od Dalmatinskog sabora svi očekuju nekakve političke izjave, ali da je važniji saborski rad na materijalnom i duševnom polju, jer se njime nastoji narod što sigurnije dovesti do političkog cilja, koji se trenutno ne može ostvariti. *Narod* je pozivao na rad u okvirima mogućnosti i izbjegavanje naglih skokova, jer bi svaka nepromišljenost mogla štetiti samoj hrvatskoj ideji i pripremi naroda na ostvarenje glavnog cilja u budućnosti. Kad je riječ o samom procesu sjedinjenja Dalmacije i banske Hrvatske, *Narod* je 1891. godine istaknuo Hrvatsko-ugarsku nagodbu kao zakon koji nas za sad može najprije i najsigurnije dovesti do cilja. Taj list je nekoliko godina ranije pisao da Nagodbi ne priznaje pravnu podlogu s obzirom na to kako je sklopljena, ali da se ono što se na temelju Nagodbe može postići, na temelju Nagodbe mora i tražiti. Istu stvar je početkom devedesetih pisao i *Narodni list*, također nimalo sklon Nagodbi. Pisao je da se Hrvati mogu poslužiti onim sredstvom koje im i drugi pružaju. Mađari bi se u slučaju sjedinjenja morali držati Nagodbe, a ona kaže da se Dalmacija mora pripojiti Hrvatskoj i zadobiti sva prava koja Hrvatska ima. Drugo je pitanje koliko se ta prava danas poštuju, ali sjedinjenje na temelju Nagodbe, pisao je *Narodni list*, ne zabranjuje hrvatskim rodoljubima daljnju borbu za potpuno ostvarenje hrvatskog državnog prava.⁵⁷⁷

Osim putem lista *Narod*, koji je bio glasilo skupine narodnjaka koju je sam predvodio, Gajo Bulat je o oportunistu otvoreno progovorio u polemici s Franom Folnegovićem nakon zagrebačke Gospodarsko-šumarske izložbe 1891. godine. Tom prilikom pravaš Folnegović je Bulatu zamjerio navodnu izjavu da se sjedinjenje može temeljiti isključivo na Nagodbi i prozvao ga je odrješitim i iskrenim oportunistom. Bulat je odgovorio da svaki politički čovjek mora ne samo biti inspiriran narodnim idealima, nego da mora nastojati postići i nešto praktično. I on je oportunist u tom smislu, ali nije oportunist u smislu da je žrtvovao svoja načela i uvjerenja zbog neke koristi ili popularnosti. Što se tiče sjedinjenja, naveo je da on podržava rješenje na temelju narodnih i pisanih prava navedenih u programu Narodnog hrvatskog kluba, ali da ne bi odbio ni sjedinjenje na temelju Nagodbe, pod uvjetom da Dalmacija prethodno bude saslušana. Nagodba je za Bulata manje važna, važno je da su vrata sjedinjenja otvorena, a odbaciti tu dugogodišnju težnju hrvatskog naroda zbog jedne „fiks-ideje“ ne bi bilo ni patriotski ni pametno. Na Folnegovićeve optužbe da su dalmatinski narodnjaci politički slabi i da samo popuštaju vladi Bulat je odgovorio da bi Dalmacija u slučaju poraza narodnjaka pala u ruke srpske i talijanske stranke, najgorih neprijatelja našeg

⁵⁷⁷ Osvrt na saborski rad. I., *Narod*, broj 92, 18. 11. 1890.; Osvrt na saborski rad. II., *Narod*, broj 95, 21. 11. 1890.; Poslije izleta. II., *Narod*, broj 71, 4. 9. 1891.; Za sdruženje s Hrvatskom., *Narodni list*, broj 84, 21. 10. 1891.

naroda. Narodnjaci doduše nisu uspjeli ostvariti sve što su htjeli, ali za to nisu sami krivi. Mogu biti ponosni na svoj rad, jer su iz svih borbi izašli kao pobjednici te još uvijek imaju većinu, a pitanje sjedinjenja je zrelo samo po sebi. Osim toga, naglasio je Bulat, da narodnjaci nisu ponarodili škole i općine, tobožnji pravaši u Dalmaciji ne bi znali dobro ni čitati hrvatski jezik. Dalmacija ima autonomiju u pokrajinskim i općinskim poslovima, a nijedna vlada nije uspjela ugušiti narodnu svijest. Stoga je Bulat zaključio da su narodnjaci u Dalmaciji vladajuća, a ne vladina stranka i narod ih podržava, što dokazuju izborni rezultati.⁵⁷⁸

Prebacivanje borbe za sjedinjenje na kulturno polje

Vodeći članovi Narodne stranke slagali su se oko toga da se glavni stranački cilj, sjedinjenje Dalmacije i banske Hrvatske, trenutno ne može ostvariti, da treba pričekati povoljnije okolnosti i pripremati se za „zgodan čas“. Budući da su znali da nema koristi od političke akcije, narodnjaci su svoju borbu za sjedinjenje osamdesetih i devedesetih godina prebacili na kulturno polje, svjesni da je borba na tom polju najbolji način pripreme naroda na sjedinjenje, odnosno usađivanja u taj narod ideje da je sjedinjenje nešto čemu treba težiti. Tako je *Narodni list* još početkom osamdesetih pisao da moralna zajednica prethodi političkoj. Krajem tog desetljeća, zadarski narodnjački list je pisao da ne bi bilo loše, dok posve ne razbudimo narodnu svijest, dati našoj kulturi neki tendenciozno-politički smjer u narodnom duhu. Uzor nam mogu biti Talijani, koji su od 1848. do 1870. godine sve grane umjetnosti koristili u političke svrhe i ta ih je tendencioznost dovela do ujedinjenja. *Narodni list* je pozivao svoje čitatelje da svake godine daju barem nešto u narodno-kulturne svrhe, bilo putem stipendija, pripomoći ili zaklada. Pisao je o potrebi borbe za duševni opstanak korištenjem krajnjih sredstava i isticao da postoje tri glavna uvjeta na koja treba posebno paziti. Prvi je narodni jezik, kojeg treba koristiti u svim situacijama. Druga je književnost, koja po svojem vanjskom obliku i unutarnjem duhu treba biti vjerni odraz našeg narodnog života, naših ideala i potreba. Treće je da svaka naša ustanova nosi isključivo narodni značaj. Tu je *Narodni list* kao uzor predložio Mađare, kod kojih sve, od željeznice do gostionice, nosi mađarski pečat i upravo tome oni mogu zahvaliti svoju samostalnost i opstanak.⁵⁷⁹

Dalmatinski sabor s narodnjačkom većinom bio je aktivan i u rješavanju kulturnih pitanja u pokrajini. Tako je Juraj Biankini 1885. godine zatražio od vlade da se zauzme za to da radnici

⁵⁷⁸ BULAT, Gajo, 1995, 159-170.

⁵⁷⁹ U Zagreb!, *Narodni list*, broj 77, 4. 10. 1882.; Proti tudjinštini., *Narodni list*, broj 49, 23. 6. 1888.; Naše kulturno pitanje. II., *Narodni list*, broj 8, 26. 1. 1889.; Naše kulturno pitanje. III., *Narodni list*, broj 9, 30. 1. 1889.

koji grade željezničku prugu na Klancu iznad Drniša ne oštećuju iskopine koje svjedoče o hrvatskoj prošlosti Dalmacije i kojih, čini se, tamo ima u izobilju. Na kraju je Sabor usvojio širi prijedlog srpskog zastupnika Marka Petranovića, kojim se težilo zaštititi svih arheoloških nalaza u Dalmaciji, ne samo onih starohrvatskih.⁵⁸⁰ Sljedeće, 1886. godine, Sabor je jednoglasno odlučio dodijeliti novčanu pomoć za gradnju spomenika narodnim pjesnicima Kačiću i Gunduliću, a godinu dana kasnije opet je arheologija došla na dnevni red Sabora. Naime, Kninsko starinarsko društvo, osnovano 1887. godine, već je u prvoj godini svojeg postojanja zatražilo od Sabora novčani doprinos u iznosu od 500 forinti i tijekom nekoliko narednih godina je ponavljalo taj zahtjev. Narodnjaci su tu pomoć i dodjeljivali, pobijajući česte tvrdnje srpskih zastupnika da se radi o luksuzu. Na te tvrdnje narodnjaci su odgovarali naglašavajući važnost tog društva kao temelja za stvaranje prave narodne svijesti upoznavanjem narodne prošlosti. Dok su Srbi tvrdili da se radi o luksuzu, narodnjaci su tvrdili da se radi o potrebi koju ima svaki svjesni narod.⁵⁸¹

Dio kulturne borbe je i borba za obrazovne mogućnosti dalmatinskih Hrvata, a o tome se raspravljalo u Dalmatinskom saboru 1890. godine. Tada je Virgil Perić predložio da Sabor zatraži od mjerodavnih čimbenika da se dalmatinskim studentima prizna valjanost ispita položenih na zagrebačkom Filozofskom fakultetu, da budu pušteni na drugi i treći državni ispit oni koji su završili pravo na Sveučilištu u Zagrebu i da budu dodijeljene državne potpore onim dalmatinskim studentima koji ispunjavaju odgovarajuće uvjete. U obrazloženju svojeg prijedloga Perić je naveo da velika većina dalmatinske mladeži prolazi srednjoškolsko obrazovanje na hrvatskom jeziku i da bi joj trebalo dati priliku i za sveučilišno obrazovanje na tom jeziku. Mladići koji nakon srednje škole odlaze studirati u veće gradove lako skrenu na krivi put i iako je u pitanju manjina, to je ipak velik gubitak. Perić je objasnio da bi dalmatinsku mladež na obrazovanju u Zagrebu „pazili“ ljudi naše krvi te se ne bi morala mučiti sa stranim jezikom, a najvažnije je da ne bi usvajala tuđinski duh niti tuđinski način razmišljanja. U tu raspravu se uključio i Juraj Biankini, koji je rekao da nijedan narod ne može naprijed bez vlastite inteligencije i da je Dalmaciji najveću štetu od početka ustavne borbe nanijela upravo inteligencija odnarođena zbog obrazovanja na stranom jeziku. Da nije bilo toga, smatrao je Biankini, sva bi inteligencija pristala uz hrvatsku misao te u Dalmaciji stranačke borbe ne bi ni bilo. Na Perićev prijedlog se nadovezao svojim prijedlogom po kojem bi se od mjerodavnih čimbenika zatražilo da se u austrijskom dijelu Monarhije dozvoli

⁵⁸⁰ Brzopisna izvješća 1885., 98-101.

⁵⁸¹ Brzopisna izvješća 1886., 294.; Brzopisna izvješća 1887., 332-336.; Brzopisna izvješća 1889., 548-550.

nostrifikacija povelja Dalmatincima koji su doktorirali u Zagrebu. Za te su prijedloge naposljetku glasovali svi zastupnici osim četvorice autonomaša.⁵⁸²

Osim teorijskih rasprava u tisku i saborskih zaključaka, na stvaranje „moralne veze“ između Dalmacije i banske Hrvatske utjecali su i tzv. općehrvatski skupovi, koje je narodnjački tisak u Dalmaciji detaljno pratio. Jedan takav dogodio se 1890. godine, kada je u Makarskoj podignut spomenik Kačiću uz prisustvo predstavnika svih hrvatskih zemalja. *Narodni list* i *Narod* su ispratili taj skup ne skrivajući koliku mu važnost pridaju. Tako je *Narodni list* pisao: “Hrvatski narode! Spomenik neumrlom Milovanu nek bude vidljivim simbolom tog jedinstva, tvojih stoljetnih borba i napora za hrvatsku zajednicu... Na žalost, naša hrvatska domovina još nije ujedinjena... Već unaprijed ćutimo i veselimo se kako mnogobrojna odaslanstva iz svih krajeva naše domovine hrle malenom gradu Makarskoj da prisustvuju narodnom slavlju, da polažu vijence na spomenik i grob Kačićev... Veliki će to dan biti za one koji budu imali sreće viditi vlastitim očima na okupu pravi tip hrvatskog naroda. Tu će se viditi živa slika hrvatskog Dalmatinca u raznolikoj i zanimljivoj svojoj nošnji; tu Bošnjaka-Hercegovca, tu Istranca, tu brata Hrvata iz Banovine i iz ravne Slavonije. Lijepi će to prizori biti gdje će se braća grliti, gdje će jedno srce kucati, gdje će se izlijeti more bratskih najuzvišenijih i najplemenitijih osjećaja”. *Narod* je također isticao koliko taj skup pridonosi „moralnoj vezi“, riječima: “Pod lomnim Biokovom, svjedokom tolike hrvatske slave, a i tolikih patnja hrvatskoga naroda, zaigrat će 26. t. mj. kolo, kakovo se odavno nije hvatalo na zemljištu razkomadane hrvatske domovine. Ne će to biti ni pirno ni sajmovno kolo, opojeno i razigrano radošću sreće i uživanja, već će biti jedinstveno kolo razlučenih i raztrganih hrvatskih zemalja, koje jedan zanos i jedan ponos spaja u skladnu cjelinu, koje jedna misao veže jače od nenaravnih spona, što bi nas htjele jedne drugima otuđiti. Sviet hoće da nas ciepa, a mi ćemo u Makarskoj pokazati da smo jedno.”⁵⁸³

Naredne, 1891. godine, u Zagrebu je održana Jubilarna gospodarsko-šumarska izložba. *Narodni list* ju je najavio pišući da je ovaj vijek zapravo vijek izložbi i da one pokazuju napredak jednog naroda, podižu njegov ugled i pomažu uspostavi trgovačkih odnosa. Zagrebačka izložba, pisao je *Narodni list*, treba imati narodno-hrvatski značaj i svaki rodoljub ima dužnost sudjelovati na njoj, jer ona nema samo gospodarsko, nego i političko značenje. Ugled i sućut koje jedan narod stječe u izobraženom svijetu zbog svoje djelatnosti osiguravaju tom narodu samostalan položaj u budućnosti, bez obzira na sve prijelazne vladajuće sustave.

⁵⁸² Brzopisna izvješća 1890., 399-403.

⁵⁸³ MILOVAN, Iva – ŠETIĆ, Nevio, 2008, 238-239.

Narodni list je izložbu najavio kao hodočašće na kojem Hrvati trebaju pokazati svoje jedinstvo oko ideje hrvatske domovine. Pisao je i da ona treba razbiti neke predrasude koje nas udaljavaju od sjedinjenja. Neki dalmatinski rodoljubi Hrvatsku smatraju još uvijek daleko zaostalom zemljom, a razlog je taj što se dvije hrvatske zemlje ne poznaju dovoljno. Te predrasude, koje često potiču viši krugovi, kod nekih ozbiljnih ljudi izazivaju zazor prema sjedinjenju, a izložba bi ih trebala razbiti i dokazati da bi Dalmacija i s materijalne strane profitirala od sjedinjenja. *Narodni list* je povodom izložbe pozivao hrvatske političare na zajedničko djelovanje. Pisao je da je Kačićeva svečanost trebala zbližiti sjeverne i dalmatinske Hrvate i potaknuti ih na donošenje osnove o zajedničkom djelovanju, ali to se nije dogodilo. Izložba je nova prilika. *Narodni list* je pisao da se dvije grane Hrvata u političkom pogledu slabo poznaju, a njihova međusobna trvenja pogoduju samo neprijateljima, dok sposobnije kadrove potiču na udaljavanje iz političkog života i ustupanje mjesta manje sposobnima. *Narod* je izložbu najavio opisujući ju kao novu pobjedu hrvatskog naroda, ali ne njegova oružja i krvi, nego njegova uma, rada i znoja. To treba biti dodatni poticaj hrvatskom narodu, jer su političke prilike loše i obzorje je mračno, tako da hrvatski narod treba u prvom redu raditi na kulturnom i gospodarskom napretku. *Narod* je također isticao izložbu kao poticaj na složan rad i iskrenu ljubav, a nakon što je završena, pripisao joj je prevažne posljedice za daljnji narodni i kulturni razvitak. Najvažnije je što je dokazala naše kulturno i narodno-političko jedinstvo. Osim Hrvata iz Dalmacije te Bosne i Hercegovine, na njoj su sudjelovali i istarski, riječki te primorski Hrvati i svi su istaknuli davnu želju; ujedinjenje Istre i južnoslavenskih krajeva s majkom Hrvatskom. *Narod* je zaključio da se od Triglava do Balkana čuje jedan glas: „Živjela Hrvatska!“, da će pobjeda biti naša i da ju pripremamo našim napretkom na kulturnom polju te da mirne duše gledamo u budućnost.⁵⁸⁴

Narodna stranka, od 1889. godine Narodna hrvatska stranka, bila je vladajuća opcija u Dalmaciji i dio parlamentarne većine u Carevinskom vijeću. Sustav vladavine u austrijskom dijelu Monarhije bio je takav da je bečka vlada u svakoj pokrajini trebala neku političku stranku na koju će se osloniti. Stranka koja je imala većinu u pokrajinskom parlamentu nužno je bila povezana sa središnjom vladom. To je bio slučaj i s dalmatinskim narodnjacima, koji su se zbog svojeg odnosa sa službenim Bečom morali odreći izravne borbe za svoj najveći cilj, sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom. Međutim, tog se cilja ipak nisu u potpunosti

⁵⁸⁴ Hrvatska izložba i talijanaški „Dalmata“, *Narodni list*, broj 46, 10. 6. 1891.; Otvor hrvatske izložbe., *Narodni list*, broj 64, 12. 8. 1891.; Iskrena rieč prigodom hrvatske izložbe., *Narodni list*, broj 66, 19. 8. 1891.; Slava narodu., *Narod*, broj 65, 14. 8. 1891.; Bratski zagrljaj u Zagrebu., *Narod*, broj 68, 25. 8. 1891.; Poslije izleta. I., *Narod*, broj 70, 1. 9. 1891.; Zagrebačka slavlja i njihovo znamenovanje., *Narod*, broj 74, 15. 9. 1891.

odrekli, samo su promijenili oblik borbe. Umjesto izravne političke borbe putem primjerice saborskih adresa kojima se od cara traži sjedinjenje, okrenuli su se kulturnoj borbi, odnosno jačanju „moralne veze“ između dijelova hrvatske domovine koji se trenutno ne mogu ujediniti. Kulturne manifestacije mogle su potaknuti sjedinjenje tako što su okupljale Hrvate iz različitih zemalja i budile kod njih svijest o potrebi sjedinjenja onda kad ga bude moguće ostvariti. Također, to su bile prilike za povezivanje i planiranje političkih akcija od strane političara iz različitih hrvatskih zemalja. Dalmatinski narodnjaci se stoga nisu odrekli svoje borbe za sjedinjenje, samo su ju prebacili na onaj front na kojem je tada jedino bilo moguće ostvariti neke uspjehe. Oni su i sami naglašavali da sjedinjenje nije moguće trenutno, da će ga se tražiti kad bude „zgodan čas“ i da se dotad treba pripremati. Borba na kulturnom polju bila je najbolja priprema za taj „zgodan čas“, za koji se nije znalo kad će nastupiti.

Ipak, dalmatinski narodnjaci su bili na udaru kritika. Oni su smatrali da svojom kulturnom borbom grade čvrste temelje sjedinjenju, a njihovi politički protivnici očekivali su od njih neku konkretnu političku akciju. Zato se o njihovoj politici govorilo kao o „politics mrvica“, jer su se zadovoljavali manjim ustupcima od bečke vlade, a nisu izravno tražili sjedinjenje. Međutim, taj izraz nema previše smisla, jer je Dalmaciji svaka stečevina u narodnom i gospodarskom pogledu bila korisna, a što god da su narodnjaci napravili, sjedinjenje ne bi izborili. Dakle, nije da su mogli birati između sjedinjenja i manjih dobitaka pa da su odabrali potonje, nego su radili jedino što su mogli. Da su inzistirali na sjedinjenju, svejedno ga ne bi ostvarili, a bečka vlada bi ih možda srušila s vlasti u Dalmaciji i onemogućila im dobivanje i tih tobožnjih „mrvica“. Ipak, iako su narodnjaci znali kako sustav vladavine u Austriji funkcionira i koliko u tom sustavu mogu postići, jedan njihov dio je 1892. godine, napustio stranku nezadovoljan političkim pravcem kojim je stranka tada išla.

ODVAJANJE „ŠESTORICE“ OD NARODNE HRVATSKE STRANKE

Saborska rasprava o čitankama za pučke škole

Godine 1892. u Dalmatinskom saboru se intenzivno raspravljalo o tada aktualnim čitankama za dalmatinske pučke škole. Te su se čitanke pojavile nekoliko godina ranije i ubrzo su izazvale kontroverze u dalmatinskoj javnosti. Naime, dio te javnosti procijenio je da se u njima namjerno prikriva hrvatsko ime. Najžešći kritičar bio je pučki učitelj Petar Kuničić, koji je svoje zamjerke iznosio u *Narodnom listu* pod pseudonimom Ljubo Ljubibratić. On je u svojim člancima optuživao autore čitanki za namjerno prešućivanje hrvatskog imena po nalogu Beča. Mnogi učitelji koji su ga podržali bili su od strane školskih vlasti prisiljeni mijenjati svoje stavove da ne bi bili podvrgnuti disciplinskim istragama koje bi rezultirale kažnjavanjem premještajem ili onemogućavanjem napredovanja u službi. Rasprava se prenijela u Dalmatinski sabor kada se Kuničić za pomoć obratio zastupnicima i kada su se njegovu pozivu odazvali Juraj Biankini i još neki narodnjaci. Biankini je u saborskoj raspravi krivnju prebacio na austrijsku vladu, odnosno na „nesretni sustav austrijske politike“ koji želi da Hrvati budu sve samo ne ono što jesu. Taj sustav namjerno zatajuje hrvatsko ime u čitankama, a tamo gdje se ono nikako ne može prešutjeti, dodaje mu se „srbsko-hrvatska krparija“. U glavnoj raspravi o spornim čitankama Biankini je optužio vladu da želi zatajivanjem hrvatskog imena ugušiti hrvatsku nacionalnu svijest u glavama učenika. Predložio je da Sabor zatraži od vlade provjeru čitanki i da se pritom osobito pazi da hrvatsko ime u njima ne bude pritajeno ili nagrđeno. Prijedlog je izmijenjen na intervenciju zastupnika Srpske stranke Antuna Pugliesija, koji je tražio da se ne spominje nagrđivanje i da se zatraži zaštita i srpskog imena kao i hrvatskog u čitankama. Taj prijedlog je usvojen većinom glasova⁵⁸⁵, a šestorica narodnjačkih zastupnika predvođenih Biankinijem ga nisu podržala u tom obliku, nego su se odvojila od Narodnog hrvatskog kluba i osnovala vlastiti, Hrvatski klub u Dalmatinskom saboru.

Program Hrvatskog kluba

Vrhovno tijelo Narodne hrvatske stranke bio je njezin saborski klub. U njemu su bili okupljeni zastupnici Dalmatinskog sabora koji su pripadali stranci, u njemu su se dogovarali i usklađivali svoje djelovanje u Saboru. *Narodni list* se još 1881. godine hvalio jedinstvom koje vlada u stranačkom klubu i zahvaljujući kojem na saborskim sjednicama nema neslaganja u

⁵⁸⁵ DIKLJIĆ, Marjan, 1990b, 115-127.

narodnjačkim redovima, jer se sva pitanja prethodno riješe u klubu te zastupnici u Saboru postupaju prema unaprijed utvrđenim klupskim odredbama. Istu stvar je osam godina kasnije u jednoj saborskoj raspravi ponovio Gajo Bulat.⁵⁸⁶ Odlazak šestorice zastupnika iz narodnjačkog kluba značio je da oni u Saboru više neće podnositi prijedloge i upite te glasovati nakon što se prethodno usuglase s ostalim članovima kluba. Nakon što su osnovali vlastiti klub, zapravo su postali nova stranka u Saboru. Ta nova stranka nije bila moćna u brojčanom smislu. Pripadala su joj svega šestorica od ukupno 41 biranog zastupnika u Saboru. Ipak, nije bila brojčano najslabija stranka. Imala je jednog zastupnika više nego autonomaši i dovoljno za podnositi prijedloge i upite na Sabor. Zastupnika Hrvatskog kluba nije bilo dovoljno da bi nametnuli svoju volju i dalje većinskim zastupnicima Narodne hrvatske stranke, ali su mogli otežati saborski život tim svojim dojučerašnjim stranačkim kolegama.

Pripadnici novoustrojenog Hrvatskog kluba imali su u svojim rukama moćno oružje, *Narodni list*. Budući da je taj novi klub predvodio urednik spomenutog lista Juraj Biankini, taj je list, koji je ranije bio glavno glasilo Narodne hrvatske stranke i koji se štoviše hvalio da predstavlja sav narod u Dalmaciji osim nekolicine „izroda“ i „odmetnika“, postao glasilo šestorice „otpadnika“ od Narodne hrvatske stranke. Iako je cijeli Hrvatski klub imao svega šestoricu članova, ta su šestorica u svojim rukama imala najstarije i najčitanije političko glasilo u Dalmaciji. Putem tog glasila oni su dalmatinskoj javnosti objasnili svoj odlazak iz Narodne hrvatske stranke. Podsjetili su na tijek saborske rasprave o čitankama i Biankinijev prijedlog protiv pritajivanja hrvatskog imena u tim čitankama. Dodali su da je „tobožnji Srbin“ Pugliesi predložio izmjenu Biankinijeva prijedloga na način da se i srpsko ime zaštititi od pritajivanja i da se to na prvu čini kao miran i pravičan prijedlog, ali da se „naši takozvani Srbi“ nemaju razloga žaliti na čitanke i da je Pugliesi samo htio oduzeti svu krepost i znamenitost Biankinijevu izvornom prijedlogu. Ipak, budući da je većina Narodnog hrvatskog kluba glasovala za Pugliesijev ispravak⁵⁸⁷, zastupnici Juraj Biankini, Stjepan Buzolić, Kažimir

⁵⁸⁶ Zadnje zasjedanje sabora Dalmatinskoga., *Narodni list*, broj 70, 14. 9. 1881.; Brzopisna izvješća 1889., 464.

⁵⁸⁷ Sporni saborski prijedlog je nakon Pugliesijeva ispravka glasilo doslovce ovako: „Pozivlje se c. k. Vlada neka u korist zdrave narodne prosvjete dade pregledati nove knjige za pučke učione u Dalmaciji, i neka se pazi osobito na to, da u novom izdanju ime naroda i jezika hrvatskoga nebude pritajano, kao ni ime naroda i jezika srbskoga.“ Protiv tako oblikovana prijedloga glasovala su spomenuta šestorica zastupnika te petorica autonomaša: Lovro Benevenia, Ercolano Salvi, Ante Smirić, Niccolò Trigari i Nikola Vidović. Za prijedlog su glasovali svi ostali prisutni zastupnici; narodnjaci Stjepan Bjelovučić, Lovro Borčić, Tomo Brajković, Pero Čingrija, Marin Giorgi, Vicko Ivčević, Srećko Karaman, Miho Klaić, Božo Korlaet, Ante Šupuk, Petar Tartaglia, Ivan Vranković, Josip Zaffron i Luko Zore te Srbi Sava Bjelanović, Špiro Gojković, Frano Gondola, Joso Kulišić, Antun Pugliesi, Vladimir Simić, Đuro Vukotić i Đorđe Vojnović. Prijedlog je tako usvojen s 22 glasa za i 11 glasova protiv. (*BRZOPISNA IZVJEŠĆA XXVII ZASJEDANJA POKRAJINSKOGA SABORA DALMATINSKOGA OD DNEVA 4 OŽUJKA DO DNEVA 4 TRAVNJA 1892.* (dalje: Brzopisna izvješća 1892.), Zadar: Brzotiskom „Narodnoga Lista“, 1893., 667.)

Ljubić, Josip Paštrović, Virgil Perić i Mate Šarić, smatrajući da današnje srpstvo nije ništa drugo nego negacija hrvatstva kojoj je cilj na svaki način smesti duševno i stvarno ujedinjenje Hrvata, smatrajući da ni pravi Srbi ne smiju tražiti ni najmanje krnjenje čistog hrvatskog značaja zemlje i naroda u hrvatskoj državi, smatrajući da bi se Pugliesijevim ispravkom sankcioniralo ono što je u čitankama danas krivo hrvatstvu u Dalmaciji i ovlastilo i daljnje iskrivljavanje, smatrajući da bez povrede temelja hrvatske stranke ne bi smjeli glasovati za taj ispravak, istupili su iz Narodnog hrvatskog kluba i osnovali novi, Hrvatski klub.⁵⁸⁸

Hrvatski klub je naišao na određenu podršku dalmatinske javnosti, tako da se *Narodni list* obratio „prijateljima“ koji su podržali formiranje kluba želeći im dati još neka objašnjenja cijele situacije. Pisao je da je Biankinijev prijedlog iznesen pred Sabor dogovorom cijelog Narodnog hrvatskog kluba i s ciljem da u novom izdanju čitanki ne bude pritajivano ni nagđivano nekakvim prišivkom hrvatsko ime našeg naroda i jezika. Čitanke trebaju odgajati djecu i stvoriti od njih dobre ljude i dobre hrvatske državljane, a u Dalmaciji, koja je dio jedinstvene hrvatske domovine, živi samo jedan narod i postoji samo jedan državni jezik. To je utemeljeno na povijesti i hrvatskom državnom pravu, kao i na stožernom načelu „hrvatske stranke“ u Dalmaciji. *Narodni list* je dalje objašnjavao da je Pugliesi isprva iznio prijedlog jednak onom Biankinijevu, ali kojim se štitilo ime naroda i jezika srpskog. Budući da je time očito nastojao poništiti Biankinijev prijedlog, svi hrvatski zastupnici su u početku bili spremni glasovati protiv njegova prijedloga. Pugliesi je potom svoj prijedlog izmijenio predstavivši ga kao ispravak Biankinijeva prijedloga, ali *Narodni list* je pisao da to nije ispravak, nego pravi protuprijedlog. Njime se priznaju dva naroda u hrvatskoj zemlji i hrvatskoj državi te se kida „jedinstvena haljina Hrvatske“, što je *Narodni list* dokazivao citirajući Mihovila Pavlinovića koji je rekao da Srbi pod zaštitom hrvatskog državnog prava imaju ista prava, ali i iste državljanske dužnosti kao i Hrvati, a jedna od prvih je priznavanje jedinstva političkog naroda u Hrvatskoj. Šestorica zastupnika su stoga Pugliesijev prijedlog doživjela kao pravi napad na hrvatsko državno pravo, a budući da su za taj prijedlog glasovala jedanaestorica njihovih kolega iz Narodnog hrvatskog kluba, odlučili su napustiti taj klub.⁵⁸⁹

Narodni list je pisao da šestoricu zastupnika na odlazak iz Narodnog hrvatskog kluba nije nagnao samo rezultat saborske rasprave o čitankama, nego da su razmišljali i o drugim stvarima. Glasilo novog Hrvatskog kluba pisalo je da već neko vrijeme u Dalmaciji postoji nezadovoljstvo uspavanim i sapetim položajem Narodne hrvatske stranke. Vlada ne

⁵⁸⁸ Izstup., *Narodni list*, Prilog broju 26, 30. 3. 1892.

⁵⁸⁹ Hrvatski klub., *Narodni list*, broj 30, 16. 4. 1892.

namjerava pohrvatiti državne urede, što znači da želi da u hrvatskoj zemlji gospoduju tuđi jezici. Pitanje sjedinjenja s banskom Hrvatskom, za Dalmaciju životno pitanje, ne samo da se ne rješava, nego ga se na sve načine pokušava zakopati, a materijalni interesi naroda se užasno zanemaruju te se kadgod i žrtvuju loše shvaćenim političkim ciljevima. Zbog svega toga je narod nezadovoljan i traži čišći pravac i odlučnije djelovanje. Stoga su zastupnici, istupivši iz Narodnog hrvatskog kluba, osnovali novi Hrvatski klub. *Narodni list* je prenio i program Hrvatskog kluba, koji je imao četiri jednostavno i jezgrovito oblikovane točke: „Sdruženje Dalmacije sa Hrvatskom, na temelju hrvatskog državnog prava“; „Priznanje po državljanstvu i zemlji jedincatoga naroda hrvatskoga u cijeloj zemlji“; „Pravo državnoga hrvatskoga jezika u javnim uredim“ i „Spojenje Dalmacije željeznicom sa Hrvatskom, i obrana njezinih zanemarenih ekonomičkih interesa“. Na kraju programa stajao je kratki zaključak koji je glasio: „Dakle: čisto hrvatskim pravcem i odlučnim radom k sdruženju – to je geslo „Hrvatskog kluba“.⁵⁹⁰

Sličnosti i razlike između Narodnog hrvatskog kluba i Hrvatskog kluba

Osnivanjem novog kluba i oblikovanjem njegova programa šestorica zastupnika su odbacila tada aktualni program Narodnog hrvatskog kluba, onaj donesen 1889. godine. Ta dva programa su ipak u velikoj mjeri bila istovjetna. Oba su zazivala sjedinjenje na temelju hrvatskog državnog prava, priznavala su samo jedan politički narod u Dalmaciji, naglašavala su zaštitu hrvatskog jezika i gospodarskih interesa Dalmacije. Dva programa su se ipak razlikovala po tome što je program Narodnog hrvatskog kluba otvoreno priznavao Srbe kao zasebnu etničku skupinu u Dalmaciji, ali ne i kao zaseban politički narod. Također, u tom je starijem programu stajalo da će se sjedinjenje tražiti kad dođe „zgodan čas“, a program Hrvatskog kluba nije spominjao nikakve okolnosti u kojima može ili ne može doći do ostvarenja ciljeva, nego je samo taksativno naveo ono za što se njegovi sastavljači zalažu. Dok su sastavljači programa Narodnog hrvatskog kluba iz 1889. godine nastojali biti realistični, program Hrvatskog kluba iz 1892. godine je u potpunosti idealistički. Štoviše, on je vrlo kratak i jezgrovit, cijeli stane u manje od pola stranice teksta i djeluje kao da je sastavljen na brzinu i u afektu, što nije neobično kad se uzme u obzir na koji način se dogodilo odvajanje šestorice zastupnika od Narodne hrvatske stranke. Ipak, nakon što su objavili svoj novi program, članovi Hrvatskog kluba su u narednom razdoblju putem *Narodnog lista* iznosili pred javnost razradu tog programa.

⁵⁹⁰ Hrvatski klub., *Narodni list*, broj 30, 16. 4. 1892.

Nakon raskola u Narodnoj hrvatskoj stranci, krenula je novinska polemika između dvaju saborskih klubova. Hrvatski klub je koristio *Narodni list*, a Narodnom hrvatskom klubu je ostao *Narod*, glasilo splitskih narodnjaka, koje je prelaskom glavnog stranačkog glasila *Narodnog lista* u drugi tabor zapravo postalo jedino stranačko glasilo. Radilo se o tipičnoj novinskoj polemici u kojoj je svaka od strana pokušavala dokazati da je baš ona u pravu i prebaciti krivnju za nastali raskol na onu drugu stranu. Prvi je krenuo *Narodni list*, koji je simpatizerima Hrvatskog kluba nastojao objasniti razliku između dvaju suparničkih klubova. Pisao je da se ne razlikuju u teoriji, ali da se uvelike razlikuju u praksi. Obama je temelj hrvatsko državno pravo, a cilj sjedinjenje s banskom Hrvatskom, ali Narodni hrvatski klub je uvijek imao tu manu da je vodio računa o raznim štetnim obzirima. Tako se zbog obzira prema dalmatinskim Hrvatima obrazovanima na talijanskom jeziku nazvao narodnim, a ne čisto hrvatskim imenom. Isti obziri, posebno prema dubrovačkim zastupnicima, su ga 1889. godine naveli na prihvaćanje mješovitog umjesto čisto hrvatskog imena kakvo su htjeli neki članovi. Zbog obzira prema pravoslavnoj braći se u prvi program kluba uvukla pogibeljna točka koja govori o narodnom jedinstvu Hrvata i Srba i nije izbačena 1889. godine, iako su neki članovi kluba to zahtijevali. Svi ti obziri, pisao je *Narodni list*, doveli su do toga da „učenici narodne talijanske škole“, koji su narodno pitanje uvijek promatrali na neki apstraktan način, nisu nikad postali pravi Hrvati. Hrvatstvo im je ostalo na koži, nikad im nije prodrlo pod kožu, a pitanje sjedinjenja im je postalo akademsko pitanje.⁵⁹¹

Pisac *Narodnog lista*, lako moguće sam urednik lista i vođa Hrvatskog kluba Juraj Biankini, zapravo je optužio članove Narodnog hrvatskog kluba da su se potpuno predali tim štetnim obzirima i odrekli se svojih izvornih načela, a vlada je to jedva dočekala te je isprva prikriveno, a onda i otvoreno postala neprijatelj čistog hrvatstva i sjedinjenja. Narodni hrvatski klub naposljetku nije smio ni pomisliti na nekakvu adresu o sjedinjenju, bez stida navodeći kao opravdanje protivljenje vlade. Na kraju se dogodilo to da je klub priznao ne samo kojekakve Srbe u Dalmaciji, nego i srpski narod uz hrvatski narod, što znači da je zbog obzira srušio jedinstvo hrvatskog naroda i odrekao se sjedinjenja. *Narodni list* je pisao da su se autonomaši pretvorili u čiste Talijane, hrvatski pravoslavci u čiste Srbe, a da je Narodna hrvatska stranka ostala smjesa svakovrsnih elemenata bez čista i izvjesna narodnog obilježja, dok se njezin program sveo na neka uža i sporedna pitanja.⁵⁹²

⁵⁹¹ Pitanja i odgovori. (Član “Hrvatskog kluba“ jednomu načelniku). I., *Narodni list*, broj 53, 6. 7. 1892.

⁵⁹² Pitanja i odgovori. (Član “Hrvatskog kluba“ jednomu načelniku). I., *Narodni list*, broj 53, 6. 7. 1892.

Ipak, iz pisanja *Narodnog lista* ne stječe se dojam da su članovi Hrvatskog kluba svoje odvajanje od Narodne hrvatske stranke isprva smatrali nečim konačnim i nepovratnim. Naprotiv, moglo se zaključiti da su oni svojim postupkom htjeli „prodrmati“ stranku i navesti ju na povratak onim načelima koja je bila zanemarila zbog navedenih štetnih obzira. *Narodni list* je otvoreno tvrdio da Hrvatski klub želi očistiti stranku od takvih obzira i dovesti ju na čist pravac. Dodao je da u svojoj stranci on želi samo čiste Hrvate po imenu i duši te da u hrvatskoj zemlji priznaje samo hrvatski narod i hrvatski državni jezik. Hrvatskom narodu u Dalmaciji vidi spas samo u sjedinjenju s banskom Hrvatskom i prema tome će odlučno djelovati. *Narodni list* je čak citirao jednog rodoljuba koji je rekao da program Hrvatskog kluba nije novi program, nego izvorni program stranke koja se okupila oko hrvatskog barjaka i prema ondašnjim autonomašima se nazvala narodnom, ali u tom imenu je svatko vidio hrvatsku stranku s hrvatskim programom. Po tome šestorica nisu istupila iz stranke, nego su izrazila vjernost starom programu, a većina je ta koja se tom programu iznevjerila. Budući da se ta većina i novi protivnici hrvatskog prava zaklanjaju iza tog starog imena, pravo je i potrebno da se staro značenje tog imena danas istakne nazivom nedvojbena značenja, odnosno hrvatskim imenom.⁵⁹³

Narodni list u početku polemike nije nipošto zagovarao rat između dvaju klubova. Naprotiv, pisao je da pomirenja među njima ne može biti iz jednostavnog razloga što nije bilo ni svađe zbog nekakve osobne uvrede ili koristi. Članovi dvaju klubova nisu jedni drugima dušmani te među njima ne može biti govora o pomirenju, nego samo o protivljenju ili neprotivljenju. *Narodni list* je lopticu prebacivao na drugu stranu, pišući da će Hrvatski klub biti najodlučniji protivnik Narodnog hrvatskog kluba sve dok postoje uzroci koji su doveli do raskola. Kad bi Narodni hrvatski klub u potpunosti prihvatio stožerno načelo hrvatskog državnog prava koje hoće jedinstvenu Hrvatsku po narodu, jeziku i imenu i kad ne bi potkopavao temelje hrvatskoj državi umetanjem drugih naroda i otvarajući tako prostor težnjama drugih država, kad bi sjedinjenje Dalmacije i banske Hrvatske zagovarao u svakoj prigodi, bio bi u suglasnosti s Hrvatskim klubom. Tom prilikom *Narodni list* je najavio suradnju Hrvatskog kluba s dalmatinskim pravašima, koji su tada već postojali iako još uvijek nisu bili organizirani u obliku stranke. Što se tiče eventualne suradnje Hrvatskog kluba s Narodnim hrvatskim klubom, *Narodni list* je pisao da je ona moguća, ali da barem za sad ne može biti govora o ponovnom združenju klubova. Razlog je taj što su šestorica više puta pokušala u klubu odvratiti svoje kolege od štetnih obzira, ali su ostala u manjini i opet bi im se dogodilo isto.

⁵⁹³ Pitanja i odgovori. (Član “Hrvatskog kluba“ jednomu načelniku). I., *Narodni list*, broj 53, 6. 7. 1892.

Opet bi ih preglasala većina koja je priznala postojanje srpske narodnosti u Hrvatskoj i čiji istaknutiji članovi ne vjeruju u izvedivost hrvatskog državnog prava. Tako bi bio zaustavljen njihov pokret koji treba rezultirati pomlađivanjem i okrjepljenjem „hrvatske stranke“ u Dalmaciji. *Narodni list* je zaključio da opstanak obaju klubova neće smetati hrvatskoj misli i stvari budu li ti klubovi radili s istim ciljem. Naprotiv, to će biti korisno, jer će jedan klub nadzirati drugi. Složni rad s istim ciljem može jednog dana dovesti do prestanka protivljenja bez ikakva dogovora i pogovora, a na veliku korist hrvatske domovine.⁵⁹⁴

Kakva je bila reakcija Narodnog hrvatskog kluba na raskol koji se dogodio u stranci? Kada su 13 godina ranije iz stranke istupili Srbi, narodnjaci su isprva pokušali zaustaviti tu političku lavinu svaljivanjem krivnje na pojedince kojima su pripisivali nečasne motive. Kad su shvatili da proces koji se odvija nije tako jednostavan, počeli su ignorirati novu stranku nadajući se da će joj tako umanjiti važnost. Nakon što je uz tu stranku ipak pristao dio stanovnika Dalmacije, krenule su polemike u kojima su narodnjaci nastojali što više ocrniti novoosnovanu Srpsku stranku ne bi li na taj način pridonijeli njezinoj propasti. U slučaju Hrvatskog kluba nije bilo za očekivati da će narodnjaci nastupiti jednako. Za razliku od Srpske stranke, taj je klub sam tvrdio da ima iste ciljeve kao i oni te nije nastupio neprijateljski prema stranci iz koje se izdvojio. Budući da se cijeli stranački raskol dogodio nekako naglo i da „raskolnici“ nisu pokidali sve veze s Narodnom hrvatskom strankom, nego su govorili o njezinu „popravku“, narodnjaci nisu odmah ušli u „rat“ s Hrvatskim klubom.

Predsjednik Narodnog hrvatskog kluba Miho Klaić je u doba stranačkog raskola sa Srbima bio najveći zagovornik ignoriranja Srpske stranke, vjerujući da će se tako najlakše do neminovne propasti dovesti tu stranku koju je smatrao utemeljenom isključivo na gluposti, vjerskoj mržnji i osobnoj taštini malobrojnih pojedinaca. Njegova reakcija na osnivanje Hrvatskog kluba bila je donekle slična. Iako je službena reakcija Narodne hrvatske stranke bila šutnja, stranački vrh je reagirao na privatnoj razini.⁵⁹⁵ Hrvatski klub je osnovan krajem ožujka 1892. godine, a formalni vođa narodnjaka Klaić je početkom travnja pisao u Zagreb Šimi Mazzuri, jednom od vođa Neodvisne narodne stranke, iznoseći svoj pogled na novonastalu situaciju. Pisao je da Biankini svojim prijedlogom nije htio ništa drugo nego napadati i nijekati Srbe te da je većina stoga morala podržati Pugliesijev prijedlog da ne bi dodatno raspirila mržnju među jednokrvnom braćom i prikazala se barbarskom pred izobraženim svijetom. Klaić je cijelu situaciju smatrao besmislenom i tvrdio je da je sedam

⁵⁹⁴ Pitanja i odgovori. (Član „Hrvatskog kluba“ jednomu načelniku). I., *Narodni list*, broj 53, 6. 7. 1892.

⁵⁹⁵ MACAN, Trpimir, 1980, 353.

dugih saborskih sjednica samo zato što se jezik u čitankama naziva hrvatskim ili srpskim i zato što netko u tome vidi povredu javnog hrvatskog prava, „upravo za poludjeti“. Nije imao dvojbe da je većina u pravu, i to zato što su Narodni hrvatski klub napustila četiri „više-manje histerična popa i mudra glava Bepa Paštrovića“. Za Matu Šarića je vjerovao da će ili opet pristati uz većinu, ili položiti saborski mandat. Klaić se Mazzuri žalio i na pisanje glasila neodvisnih *Obzora*, čiji je pisac Dinko Politeo, raniji suradnik dalmatinskih narodnjaka, podržavao Hrvatski klub. Klaić se čudio što on zagovara krajnju opoziciju i naglasio da je većina dužna čuvati svoj položaj i unaprijediti ga, a ne riskirati gubitak svega stečenog. Dodao je da narodnjaci pred vladu iznose kritike i zahtjeve uvijek kad imaju priliku, ali da to rade umjereno, bez psovki i pretjerivanja. Njihov uspjeh je najbolji dokaz da dobro postupaju i da se strašno vara onaj tko o našem javnom mnijenju sudi na temelju vikanja akademske mladeži i nekolicine popova i fratara.⁵⁹⁶ Ta Klaićeva izjava je zanimljiva, jer otvara mogućnost za usporedbu tog vremena i početka narodnog preporoda u Dalmaciji. Ti narodnjaci predvođeni Klaićem, koji su negativno reagirali na osnivanje Hrvatskog kluba, na početku narodnog preporoda su i sami spadali u skupinu „akademske mladeži i nekolicine popova i fratara“. Međutim, s vremenom se njihov društveni položaj promijenio pa su se promijenili i njihovi politički zahtjevi. Budući da se ciljevi hrvatskog narodnog pokreta u Dalmaciji nisu promijenili, jer nije ostvareno ni sjedinjenje ni potpuno pohrvaćenje javnog života, nije neobično da se pojavila nova generacija političara koji su zagovarali povratak borbi kakva se vodila na početku preporoda.

Svoje shvaćanje o tome zašto je uopće došlo do raskola Klaić je iznio početkom lipnja u pismu Kostu Vojnoviću. Naveo je da se raskol dogodio bez pravog razloga i da je krivac *Obzor*, koji je svojim pisanjem htio izazvati stanje kakvo postoji u banskoj Hrvatskoj i koji je zagovarao opoziciju pošto-poto u Dalmaciji, dok je u svojim polemikama sa zagrebačkim pravaškim listom *Hrvatska* zagovarao razboritost. Takvo Klaićevo tumačenje ne zvuči uvjerljivo i vjerojatno je posljedica njegove povrijeđenosti, koju je zasigurno osjećao nakon što se dogodio raskol u stranci koju je predvodio. Ipak, pisao je Klaić, otvoreni rat još nije izbio, jer narodnjaci namjerno izbjegavaju odgovarati na Biankinijeve provokacije, ali to neće moći zauvijek tako ostati, nego će i dalmatinski Hrvati doživjeti raskol kakav su doživjeli Česi i sjeverni Hrvati. To će imati isključivo štetne posljedice, jer su sve uspjehe postigli disciplinom, jedinstvom, razboritošću i umjerenošću, a rascjepkani gube svaku snagu te se vlada na njih neće ni obazirati. Klaić se u tom pismu osvrnuo i na karakter samog Biankinija,

⁵⁹⁶ MACAN, Trpimir, 1971, 485-486.

kojeg je nazvao „popom na silu“. Pisao je da on želi opoziciju pod svaku cijenu i da, kao i svi naši popovi, malo zna i može se istaknuti samo vikom i praznim frazama. On je jedinstvo stranke razbio još onda kada nije ušao u Hohenwartov klub u Carevinskom vijeću, iako je i sam glasovao za odluku Narodnog hrvatskog kluba prema kojoj narodnjački zastupnici u Beču moraju postupati solidarno. Razlog za Biankinijevo „odmetništvo“ Klaić je nalazio u činjenici da je ovaj uvrijeđen što nije bio izabran u Carevinsko vijeće ni 1887. ni 1891. godine i da se zbog toga htio osvetiti. Na kraju je predsjednik Narodnog hrvatskog kluba dao naslutiti da nije Biankini jedini kod kojeg postoji taština. Pisao je da će se teško dogoditi pomirenje, jer su se članovi Hrvatskog kluba previše izložili da bi se tek tako povukli, a stariji ljudi poput njega se ne smiju izvrći ruglu.⁵⁹⁷

Dok se u Narodnoj stranci događao raskol sa Srbima, Miho Klaić, i tada predsjednik saborskog kluba stranke, nije ga promatrao kao posljedicu oblikovanja srpske nacije u Dalmaciji, nego ga je svodio na želju za zadovoljavanjem nečijih osobnih strasti i interesa. Kao što tada nije vidio ili nije htio vidjeti širu sliku, tako mu je i Hrvatski klub bio samo izraz osobnih ambicija njegova vođe Jurja Biankinija. Klaić uopće nije pokazivao da razmišlja o tome je li Narodni hrvatski klub na neki način nagnao dio svojih članova na istupanje, a još manje je vjerovao u mogućnost da se nešto dobro izrodi iz pojave nove hrvatske političke opcije u Dalmaciji. Naprotiv, vidio je isključivo opasnosti: opasnost od pogoršanja odnosa sa Srbima, od razbijanja i posljedičnog slabljenja hrvatskih političkih snaga u Dalmaciji i od narušavanja odnosa s austrijskom vladom, zbog čega je moglo nestati sve što su narodnjaci dotada stekli za hrvatski narod u Dalmaciji. Klaićev stav je dijelio i ostatak vrha Narodne hrvatske stranke, smatrajući radikalizam štetnom političkom strujom kojoj se odmah u početku treba odlučno oduprijeti.⁵⁹⁸

Jednako je mislio i Kosto Vojnović, jedan od osnivača dalmatinske Narodne stranke, koji je u vrijeme raskola 1892. godine djelovao u Zagrebu u okviru Neodvisne narodne stranke. On je u srpnju pisao Strossmayeru da dva kluba imaju istovjetna načela, a da je raskol donio veliku radost dalmatinskim autonomašima i Srbima. U početku su se rodoljubi tješili da bi moglo opet doći do sporazuma, ali *Narodni list* je počeo opravdavati postojanje novog kluba, tumačiti narodu razlike između dvaju klubova, tražiti podršku općina i zagovarati sporazum s pravašima oko *Katoličke Dalmacije* zbog političke borbe protiv narodnjaka. Saznavši da Klaić i Bulat namjeravaju sazvati skupštinu svojih privrženika da bi odlučili kako se postaviti

⁵⁹⁷ Isti, 498-499.

⁵⁹⁸ MACAN, Trpimir, 1980, 354.

prema situaciji, Vojnović je pisao Strossmayeru da bi na taj sastanak trebalo pozvati sve značajnije osobe svih hrvatskih frakcija, dakle i Biankinijeve i Prodanove. Treba pokušati postići sporazum, jer su u banskoj Hrvatskoj zbog nesloge u hrvatskim redovima na vlast došli hrvatski protivnici, a u Dalmaciji će se neminovno dogoditi isto, te će nestati i posljednji kutak u kojem se hrvatstvo čuvalo za bolje dane. Prema Vojnoviću, do toga će doći ako *Narodni list* nastavi širiti jaz. Stoga je zamolio Strossmayera, koji je po njemu udario glavni temelj tom listu s namjerom okupljanja svih hrvatskih rodoljuba pod barjakom sjedinjenja, da se obrati Biankiniju i objasni mu kobne posljedice raskola, a to su raspad „hrvatske stranke“ i pobjeda udruženih Srba i autonomaša. Vojnović je upozorio Strossmayera da ni slučajno ne smije reći nešto pozitivno o Hrvatskom klubu i dodao da smatra da se Biankini ne bi smio suprotstavljati njegovoj ozbiljnoj želji da *Narodni list* bude glasilo cijele „hrvatske stranke“ u Dalmaciji, a ne samo jedne frakcije. Ako ne bude tako, smatrao je Vojnović, možemo unaprijed početi računati dan i sat kad će se u Dalmaciji srušiti sva narodna zgrada građena krvavim znojem tijekom 30 godina, čime će hrvatstvo izgubiti zadnje пристаниште.⁵⁹⁹

Miho Klaić i vrh Narodne hrvatske stranke našli su se nakon raskola u izuzetno zamršenu položaju. S jedne strane, raskol je značio razbijanje homogenosti hrvatskih političkih snaga u Dalmaciji, a to im nikako nije odgovaralo. S druge strane, primiti „raskolnike“ natrag u stranku bilo je moguće samo ako bi se oni odrekli svojih radikalnih stavova. Klaić je u pismu Kostu Vojnoviću izrazio slutnju da oni to neće učiniti, a primiti ih natrag u stranku po njihovim uvjetima značilo bi dati legitimitet političkom radikalizmu kojeg se vrh Narodne hrvatske stranke toliko gnušao. Vojnović je nešto kasnije u srpnju opet pisao Strossmayeru rekavši mu da je savjetovao Gaji Bulatu da na sastanak hrvatskih političara pozove predstavnike raznih hrvatskih frakcija i predloži im sporazum. Smatrao je da to ne bi trebalo biti teško, jer sve te frakcije stoje na istom programu, posebno Klaićeva i Biankinijeva frakcija. Dijeli ih samo način provedbe programa, ne i mržnja koja u banskoj Hrvatskoj dijeli neodvisne i pravaše. Ipak, Bulat je odgovorio da je Klaić protiv sastanka svih frakcija, a Vojnović je smatrao da će poziv samo pristašama Klaićeve opcije završiti objavom rata drugoj strani, što će značiti propast „hrvatske stranke“ u Dalmaciji i pobjedu „vladino-srpsko-autonomaške stranke“. Vojnović je tom prilikom još jednom pozvao Strossmayera da iskoristi svoj autoritet i objasni Klaiću i Biankiniju što će se dogoditi ako ne dođe do sporazuma.

⁵⁹⁹ MARKUS, Tomislav, 2007, 378-379.

Zaključio je da treba u Dalmaciji spriječiti rat u hrvatskim redovima kakav postoji u banskoj Hrvatskoj i sačuvati jedino mjesto gdje hrvatstvo još ima neki oslonac.⁶⁰⁰

Vojnović je u to vrijeme bio u pisanoj komunikaciji s Klaićem i očito ga je uspio uvjeriti u nužnost sloge među predstavnicima hrvatske političke opcije u Dalmaciji. Tako je Klaić početkom kolovoza pisao Peru Čingriji da je „zlosretni razdor“ nepotreban i da će nas odvesti u propast. Stoga je, „dijelom uz osobno poniženje“, ponudio „raskolnicima“ pomirenje uz jedini uvjet da u svojim govorima budu umjereniji i da ne pretjeruju. Pisao je da čeka odgovor, koji mora biti povoljan ako žele jedinstvo stranke. Dakle, raskol tada još uvijek nije bio konačan, iako su postojala dva saborska kluba. Klaić je u tom pismu obavijestio Čingriju da su on i Bulat odlučili organizirati sastanak Narodnog hrvatskog kluba u Splitu i nešto poduzeti, jer „ovako više ne ide“.⁶⁰¹ Nekoliko dana kasnije Klaić je u pismu Bulatu pokrenuo pitanje vlasništva nad *Narodnim listom*. Pokušavao je doći do primjerka ugovora po kojem je Biankini preuzeo uredništvo lista i zapisnika sjednice dioničara na kojoj su on sam i Pavlinović dobili ovlaštenje sklopiti takav ugovor s Biankinijem. Sastanak Narodnog hrvatskog kluba naposljetku je održan 14. i 15. kolovoza 1892. godine u Prvoj pučkoj dalmatinskoj banci u Splitu.⁶⁰² Klaić je ranije ponudio članovima Hrvatskog kluba kompromis, nastojeći pomiriti dvije težnje narodnjaka; jedinstvo hrvatske političke opcije u Dalmaciji i odricanje od radikalizma. Međutim, oni se očito nisu bili spremni postati umjereniji, tako da su na splitskom sastanku sudjelovali samo narodnjaci.

Narod je izvijestio o tom sastanku pišući da su se na njega odazvali svi članovi kluba osim trojice opravdano odsutnih. Ante Spalatin se još ranije odrekao mandata u Dalmatinskom saboru čime je prestao biti članom kluba, Josipu Zaffronu je iznenada preminula supruga, a Božo Korlaet je bio bolestan. *Narod* je pisao da je sastanak sazvan zbog donošenja odluke o daljnjem postupanju stranke uslijed istupa šestorice članova. Dodao je da se rasprava protegnula na sva važnija politička pitanja, da je vođena ozbiljno i svestrano „uz uzoran sklad u namišljajim i odlučenjim sviju prisutnih“. Prihvaćeni su razni zaključci, a glavni je onaj o izdavanju proglašenja na narod.⁶⁰³ *Narod* je u svojem sljedećem broju objavio spomenuti proglas, koji predstavlja svojevrsnu rekapitulaciju stava Narodne hrvatske stranke o istupu šestorice zastupnika i osnivanju Hrvatskog kluba.

⁶⁰⁰ Isti, 380.

⁶⁰¹ BERITIĆ, Nada, 1960, 142-143.

⁶⁰² MACAN, Trpimir, 1980, 355.

⁶⁰³ Sastanak narodnog hrvatskog kluba., *Narod*, broj 63, 16. 8. 1892.

Proglas, koji se obraćao „hrvatskom narodu“, započeo je tvrdnjom da se za zadnjeg saborskog zasjedanja rascijepao Narodni hrvatski klub „poslije toliko godina skladna i uspješna rada“. Povod je bilo pitanje čitanki, odnosno to što je većina kluba „prama duhu svoga programa i u korist zdrave narodne prosvjete“ glasovala za poznati prijedlog. Raskol se proširio u narodu, a šestorica zastupnika su „bezobzirno prisvojiv sebi glasilo ciele stranke, podigla se sudijom svojih starih drugova, i nas je tebi (hrvatskom narodu, op. a.) predstavila kao ljude slabe i mlitave, kojim bi više stalo do vladine milosti, nego li do tvojih pravica“. U proglasu je navedeno da narodnjaci „s viših patriotskih obzira“ dugo nisu htjeli odgovarati na izazivanja, ali da je došao čas kad moraju iznijeti svoju stranu priče da bi upoznali javnost sa samom stvari i na vrijeme oslobodili narod od „blistajućih obmana“. Budući da su propali pokušaji rješenja bratske razmirice „na liepe“ i da zbog izjava s druge strane nije moguće doći do sporazuma, Narodni hrvatski klub se sastao u Splitu i pretresao svoj položaj.⁶⁰⁴

Proglas je nadalje govorio o zaključcima sa sastanka. U njemu je stajalo da Narodni hrvatski klub uvelike žali razdor, koji se dogodio bez krivnje njegovih članova, jer je time prekinuto jedinstvo stranke koje je nužno za opću korist. Međutim, klub u današnjim okolnostima ne smatra nužnim mijenjati niti jednu točku svojeg programa, na kojem će i ubuduće zasnivati svoju političku djelatnost. Proglas je istaknuo pitanje sjedinjenja kao najznamenitiju točku narodnjačkog programa i dodao da članovi kluba nisu krivi ako u zadnje vrijeme nisu poduzeli neki odlučan korak u tom smjeru. Krive su nepovoljne političke prilike. U proglasu je naglašeno da pitanje sjedinjenja ne ovisi samo o Dalmatinskom saboru, nego i o drugim čimbenicima koji mu trenutno nisu skloni. Prema tome, svaki neumjesni i loše tempirani korak bio bi neuspješan, a možda i „samoj stvari pogibeljan; a nami je do stvari, a ne do praznih izkaza“. U proglasu je dalje navedeno da će Narodni hrvatski klub i dalje najodlučnije nastojati da vlada ispuni glavno narodno pravo, ono o potpunom pohrvaćenju javnog života u Dalmaciji, da će se opirati svakom ponjemčenju i zalagati se i dalje za materijalno podizanje pokrajine.⁶⁰⁵

Narodni hrvatski klub je u proglasu branio svoj rad tvrdeći da je dosadašnje iskustvo nepobitno dokazalo da je taj rad uspješan. Kao uspjesi su istaknuti pohrvaćenje općina i škola, sve veće širenje hrvatske misli te poboljšanje i napredak u nekim granama zemaljske uprave. Svi prigovori protivnika tom radu su „skroz neosnovani“, jer je donedavno sva stranka bila uvijek složna u načelnim pitanjima, što dokazuju zapisnici klupskih sjednica. Klub je u

⁶⁰⁴ PROGLAS Narodnog Hrvatskog Kluba, *Narod*, broj 64, 19. 8. 1892.

⁶⁰⁵ PROGLAS Narodnog Hrvatskog Kluba, *Narod*, broj 64, 19. 8. 1892.

proglasu najodlučnije odbacio tvrdnju da je glasovanje za prijedlog o čitankama bilo napad na hrvatsku misao ili hrvatsko državno pravo. Tim glasovanjem zastupnici su ostali dosljedni onoj točki svojeg programa kojom se priznaje da Hrvati i Srbi u Dalmaciji uživaju ista prava u svakom pogledu. U završnom dijelu proglašenja Narodni hrvatski klub je naveo da je svojom postojanom politikom postigao lijepe uspjehe koji se mlađem naraštaju možda čine neznatnima, ali su njihove znamenitosti zato svjesni oni koji se sjećaju kakvo je bilo općenito stanje hrvatskog naroda u Dalmaciji prije 30 godina. Klub je dodao da nema razloga za mijenjanje takve politike i pozvao narod da ju i dalje podupire kao i dosad. Na kraju proglašenja spomenuto je i jedinstvo stranke. Pisalo je da je jamstvo daljnjim uspjesima uspostava jedinstva u stranci, da ona bude prava predstavica jedinstva naroda „koji nema nego jednu težnju, jedan cilj i jednu budućnost“. Na samom kraju je Narodni hrvatski klub uputio još jedan poziv narodu, riječima: „Ako nas ti podupreš, ako nam svoje povjerenje i u buduću uzdržiš, tim ćeš osuditi neopravdani razdor, i povratiti toli nužno i toli spasonosno jedinstvo u hrvatskoj stranci“.⁶⁰⁶

Proglas Narodnog hrvatskog kluba potpisali su: Stjepan Bjelovučić, Lovro Borčić, Tomo Brajković, Gajo Bulat, Pero Čingrija, Niko Duboković, Ivan Krstitelj Fontana, Vicko Ivčević, Srećko Karaman, Miho Klaić, Ivan Krstitelj Machiedo, Ante Šupuk, Petar Tartaglia, Ivan Vranković i Marko Žuro. Josip Zaffron, koji nije bio prisutan na sastanku, naknadno je javio da pristaje uz proglas. *Narod* je popratio proglas programom Narodnog hrvatskog kluba iz 1889. godine. Taj je program tom prilikom ponovno tiskan te su navedeni njegovi potpisnici, među kojima su bila i šestorica utemeljitelja Hrvatskog kluba.⁶⁰⁷ Taj proglas, čiji je autor najvjerojatnije sam Klaić, predstavlja obranu dotadašnjeg rada Narodne hrvatske stranke, ponavljanje starog stranačkog programa i proglašavanje utemeljitelja Hrvatskog kluba jedinim krivcima za raskol. Njime je označen kraj nastojanja narodnjaka za pomirenjem s novom političkom skupinom dalmatinskih Hrvata.⁶⁰⁸

Nakon što je objavljen proglas Narodnog hrvatskog kluba, *Narod* se uključio u polemiku koju su još ranije pokrenuli *Narodni list* i *Obzor*. Budući da više nije bilo nastojanja za pomirenjem dviju strana, narodnjačkom listu je preostalo samo pokušati definitivno dokazati da su narodnjaci u pravu, a njihovi novi protivnici u krivu. Najprije je dao komentar na sam proglas. Pisao je da se još uvijek ne zna tko će biti vođa nove stranke, ali da sve upućuje na Biankinija.

⁶⁰⁶ PROGLAS Narodnog Hrvatskog Kluba, *Narod*, broj 64, 19. 8. 1892.

⁶⁰⁷ PROGLAS Narodnog Hrvatskog Kluba, *Narod*, broj 64, 19. 8. 1892.

⁶⁰⁸ MACAN, Trpimir, 1980, 357.

On je, pisao je *Narod*, dugo bio „povjerenik“ Narodne stranke i urednik njezina glasila te je snažno podupirao još uvijek aktualni stranački program iz 1889. godine sve dok nije izabran u Carevinsko vijeće. Sada je prisvojio *Narodni list*, organ cijele stranke i simbol njezina jedinstva, i navalio na svoje stare prijatelje i suborce. Uspoređujući program jednog i drugog kluba, *Narod* je aludirao da Hrvatski klub zapravo traži i manje nego Narodni hrvatski klub. Tako spominje samo sjedinjenje Dalmacije i banske Hrvatske, ne i ujedinjenje Hrvatske u njezinim starim granicama, ne spominje krijepljenje hrvatske svijesti, ponarođenje svih ureda i škola u pokrajini te uklanjanje talijanštine i obranu od nijemčenja kao pripremu za to ujedinjenje. Što se tiče gospodarskog dijela programa, *Narod* je naglasio da Narodni hrvatski klub traži i željezničko spajanje Dalmacije s Bosnom, dok Hrvatski klub kao da za to ne želi ni znati.⁶⁰⁹

Narod je pisao da je jedina realna razlika između dvaju programa u načinu izvedbe. Ljudi oko Narodnog hrvatskog kluba žele djelovati kao političari, imajući uvijek pred očima narodni cilj i narodnu korist, a ne puke demonstracije. Njihova stranka je ostvarila lijepu uspješnu koju nijedan savjestan, iskren i obziran rodoljub ne može omalovažiti. U svega 30 godina narod je silno napredovao iako je bio uspavan, potlačen tuđinstvom i na putu odnarođenja. Upravo je put kojim narodnjaci idu sve do danas doveo do tih uspjeha, odnosno do prelaska iz potpune apatije i narodnog mrtvila u bujan narodni život, okrijepljenu narodnu svijest i živu djelatnost u svakoj grani narodnog i javnog života. Taj put narodnjaci i danas smatraju najboljim i sigurni su da će dovesti do konačne pobjede. *Narod* je pisao da izgleda da se „spasonosna akcija“ Hrvatskog kluba karakterizira jedino u tonu govora. Narodnjaci naprotiv dobro poznaju današnje političke prilike, imaju veliku odgovornost prema narodu kao njegovi predstavnici i ne žele staviti na kocku dosadašnje narodne stečevine zbog pravca koji u današnjim političkim prilikama ne bi doveo ni do kakvog rezultata, nego bi samo mogao ozbiljno naštetiti narodnim interesima.⁶¹⁰

Nakon što je *Narodni list* odgovorio na proglas Narodnog hrvatskog kluba, *Narod* mu je uputio odgovor na repliku u seriji članaka pod naslovom „Na obranu“. Najprije je odbacio optužbu da su se narodnjaci glasovanjem za Pugliesijev prijedlog ogriješili o hrvatstvo. Oni su samo htjeli zaštititi i srpsko ime tamo gdje je prisutno u originalnom tekstu, a da su glasovali protiv, automatski bi glasovali i protiv zaštite hrvatskog imena u novim čitankama, što nipošto nisu htjeli učiniti. To je učinila „čisto hrvatska stranka“, koja je odbacila prijedlog svojeg vođe

⁶⁰⁹ Proglas „Narodnog Hrvatskog Kluba“, *Narod*, broj 65, 23. 8. 1892.

⁶¹⁰ Proglas „Narodnog Hrvatskog Kluba“, *Narod*, broj 65, 23. 8. 1892.

zato što je to za nju očito bila „strijela protiv Srba“, a ne obrana hrvatstva. Narodnjaci su pak smatrali da je taj prijedlog podnesen u prilog Hrvatima, a ne da je naperen protiv nekoga te mu nisu mogli okrenuti leđa kad su i Srbi zatražili zaštitu svojeg imena. To nikako nisu mogli učiniti, jer su nam Srbi braća i iako trenutno imaju drugačije težnje, ipak su uz nas u pitanjima ponarođenja te bi se mogli vratiti starom programu, a nijekanje imena bi samo produbilo kobni jaz između nas i njih.⁶¹¹

Sljedeći argument Hrvatskog kluba bio je taj da je Hrvatska jedinstvena država i da hrvatsko ime pripada svim njezinim državljanima, koji zbog toga ne gube svoje plemensko ime. *Narod* je na to odgovorio da Hrvatska nažalost u sadašnjosti nije jedinstvena država. Kad se zemlja ujedini, zvat će se Hrvatska, a njezini stanovnici će se zvati Hrvatima kao što se u Belgiji stanovnici zovu Belgijancima, a u Švicarskoj Švicarcima. Međutim, naglasio je *Narod*, postoji i narodno ime, a ako će neki Srbin biti Hrvat po državnosti, on neće izgubiti svoje plemensko ime, niti takvo odricanje zahtijeva bilo koje državno pravo na ovom svijetu. Kad bi jedinstvenost Hrvatske ovisila o tome, to bi značilo da visi o niti, a kad bi državno pravo bilo negacija etniciteta, bilo bi nešto novo i vodilo bi direktno prema divljaštvu.⁶¹²

Pitanje državnog prava bilo je jedno od spornih pitanja u novinskom nadmetanju dvaju suprotstavljenih saborskih klubova. Na opasku *Narodnog lista* da je u programu Narodnog hrvatskog kluba priznata ravnopravnost Srba pod zaštitom hrvatskog državnog prava i da je taj detalj Narodni hrvatski klub zaboravio spomenuti, *Narod* je odgovorio da je to suvišno spominjati. Jasno je da hrvatsko državno pravo štiti i Srbe, a priznanjem plemenskog imena to pravo nije ugroženo. Šestorica tvrde da je prihvaćanjem prijedloga ugroženo hrvatsko državno pravo, a *Narod* im odgovara da bi ravnopravnost mogla postati pogubna jedino u slučaju da Srbi nadvladaju Hrvate, ali to se neće dogoditi jer su Srbi manjina. Glasilo Narodnog hrvatskog kluba je pobilo i tvrdnju da su osnivači Hrvatskog kluba tražili da u program iz 1889. godine ne bude unesena druga točka, jer su ju smatrali pogubnom za hrvatsko državno pravo, a da većina na to nije htjela pristati. Prema pisanju *Naroda*, tada se uopće nije spominjalo izbacivanje te točke, nego je pitanje bilo samo hoće li se usvojiti prijedlog Kažimira Ljubića koji je govorio da u cijeloj hrvatskoj državi ima Srba po plemenu koji su srodni Hrvatima po krvi i jeziku i potpuno jednaki u pravima i dužnostima, ali da po državljanstvu u hrvatskoj zemlji postoje samo Hrvati. Taj je prijedlog odbačen i prihvaćen je aktualni, koji je samo prenesen iz starog programa. *Narod* je pobijao i pogrešno shvaćanje

⁶¹¹ Na obranu. I., *Narod*, broj 68, 2. 9. 1892.

⁶¹² Na obranu. I., *Narod*, broj 68, 2. 9. 1892.

Hrvatskog kluba prema kojem su narodnjaci tražili isticanje srpskog imena uz hrvatsko baš uvijek. Hrvati i Srbi jesu srodni, ali nisu jedno, a ako Narodni hrvatski klub, dosljedan svojem programu i vjeran velikim načelima moderne naobrazbe, priznaje ravnopravnost Srba, ne može ga se optužiti da čini grijeh protiv hrvatstva. Srbi su odbacili hrvatsko državno pravo, a ako bi ispalo da će im to pravo zanijekati čak i plemensko ime, bio bi srušen i zadnji most između nas i njih.⁶¹³

Treći dio svojeg odgovora *Narodnom listu Narod* je posvetio pitanju sjedinjenja. Hrvatski klub je narodnjacima zamjerio stav da se sjedinjenje trenutno ne može provesti u djelo zbog nepovoljnih političkih prilika, a *Narod* je nastojao dokazati da to zaista jest tako. Pisao je da banskaj Hrvatskoj trenutno prijete opasnost da se pretvori u običnu mađarsku provinciju i da bi sada tražiti sjedinjenje značilo odobriti to stanje. Još je važnije to što međunarodne okolnosti trenutno odvrćaju Monarhiju od rješavanja velikih unutarnjih državnopravnih pitanja. *Narod* je naglašavao da pitanje sjedinjenja treba staviti na čekanje dok ga mjerodavni čimbenici ne odluče pokrenuti, jer bi Dalmatinski sabor mogao jedino naići na ignoriranje ili neku neugodnu reakciju ako bi samoinicijativno djelovao u tom smjeru. Kruna, Ugarska, čak i sama Hrvatska koja zadnjih godina u svojim adresama uopće ne spominje to pitanje, nisu trenutno skloni sjedinjenju i *Narod* se zapitao zašto Narodni hrvatski klub tu činjenicu ne bi otvoreno priopćio narodu. Dodao je da narodnjaci postupaju pametno jer ne troše svoje snage na borbu koja ne može donijeti uspjeh, nego čekaju zgodan čas. Takvu politiku su podržavali i pripadnici Hrvatskog kluba, što je *Narod* dokazivao navodeći neke događaje iz vremena kad je donesen aktualni narodnjački program. Nešto prije toga je Virgil Perić predložio glasovanje o adresi o sjedinjenju, ali klub je odbio taj prijedlog i izjasnio se za obnovu starog stranačkog programa. *Narod* je pisao da su na toj sjednici bili prisutni svi članovi kluba, a da su samo dvojica bila za slanje adrese, dok su svi ostali bili za to da se pričeka zgodan čas. Godine 1890. i 1892.⁶¹⁴ nitko u klubu nije ni spomenuo adresu, a budući da se od 1889. godine do danas okolnosti nisu promijenile nabolje, članovi Hrvatskog kluba zapravo osuđuju sami sebe. *Narod* je podsjetio na razne aktivnosti narodnjaka u prilog sjedinjenju i dodao da je njihovo stanovište o tom pitanju toliko poznato da niti ga je moguće pritajiti niti ga je potrebno stalno isticati. Jedino eventualno pritajivanje moglo bi biti u činjenici da zadnjih godina nije isticana adresa, ali ona je kao izraz dobro poznatog programa bila nepotrebna te se njome ionako se ne

⁶¹³ Na obranu. II., *Narod*, broj 69, 6. 9. 1892.

⁶¹⁴ Godine 1891. nije zasjedao Dalmatinski sabor pa se ni Narodni hrvatski klub nije sastajao. Suprotno navedenoj tvrdnji *Naroda*, Miho Klaić je u Saboru 1895. godine tvrdio da su 1890. godine Buzolić, Šarić i Perić predložili da se iznese adresa, ali da ih je on, Klaić, na sastanku kluba molio da odustanu od te ideje koja nije ni shodna ni korisna, što su oni i prihvatili. (Brzopisna izvješća 1895., 385-387.)

bi postiglo ništa, a to su smatrali i članovi Hrvatskog kluba dok su bili zajedno s narodnjacima.⁶¹⁵

Narodni hrvatski klub je u navedenim člancima *Naroda* prilično detaljno objasnio svoj pogled na sličnosti i razlike između sebe i Hrvatskog kluba. Polemika se nakon toga nastavila, a obje strane su uglavnom ponavljale već iznesene argumente. Kraj polemike dogodio se u srpnju 1893. godine na inicijativu Miha Klaića, koji je i Biankiniju i Bulatu predložio obustavu rasprava koje nikome u hrvatskim redovima ne donose dobro. Tada je *Narod* objavio članak u kojem je naveo da su mu mnogi, osobito nakon svečanosti otkrića spomenika Gunduliću u Dubrovniku, na kojem je hrvatsko-srpski sukob stigao blizu kulminacije, sugerirali obustavu polemike s *Narodnim listom*, jer iz nje korist izvlače narodni protivnici. Splitski list je odlučio na te sugestije pristati i ne obnavljati sukob ako ne bude izazvan. Također je htio objasniti što je mislio kad je tvrdio da je Biankini prisvojio *Narodni list*, što je ovaj opovrgavao. *Narod* je pisao da je Biankini prisvojio list po pitanju političkog pravca, a da je materijalno vlasništvo nad listom pitanje čisto privatne naravi. To pitanje vlasništva nad donedavno glavnim glasilom Narodne hrvatske stranke Klaić je pokušavao riješiti, ali nije uspijevaio te je ono ostalo aktualno i nakon što je nastupio barem prividni mir između Narodnog hrvatskog i Hrvatskog kluba.⁶¹⁶

Zašto baš ta šestorica zastupnika?

Narodnjaci su svojim donedavnim stranačkim kolegama, koji su napustili Narodnu hrvatsku stranku i utemeljili Hrvatski klub, zamjerali ne ciljeve za koje se bore, nego način na koji pokušavaju doći do tih ciljeva. Smatrali su ih radikalima i vjerovali da njihova politika ne može donijeti uspjeh. Prema zaključku T. Macana, sjeme takve radikalne politike posijao je Mihovil Pavlinović svojim proglasom u kojem je kritizirao rad narodnjačkih zastupnika u Carevinskom vijeću.⁶¹⁷ Narodna stranka tada nije prihvatila taj smjer, a nakon nekog vremena ga je i sam Pavlinović prestao forsirati. Međutim, spomenuto „sjeme“ je ostalo i kad su okolnosti to omogućile, iz njega je izniknuo Hrvatski klub, čiji su osnivači uglavnom bili blisko povezani s Mihovилоm Pavlinovićem.

⁶¹⁵ Na obranu. III., *Narod*, broj 70, 9. 9. 1892.

⁶¹⁶ MACAN, Trpimir, 1980, 361.; 366-367.; Naša polemika sa „Nar. listom“, *Narod*, broj 53, 14. 7. 1893.

⁶¹⁷ MACAN, Trpimir, 1980, 345.

Iako je u očima narodnjaka prva ličnost Hrvatskog kluba bio Juraj Biankini, formalni predsjednik tog kluba bio je Kažimir Ljubić⁶¹⁸. On je bio svećenik podrijetlom iz Makarske, dakle iz kraja iz kojeg je bio i Pavlinović, i od početka svojeg političkog djelovanja bio je jedan od njegovih najbližih suradnika. *Narodni list* je povodom pedesete obljetnice izlaženja iznio Ljubićevu kratku biografiju u kojoj ga je nazvao uz Pavlinovića najžešćim braniteljem hrvatstva u Makarskom primorju i cijeloj Dalmaciji. Budući da je bio Pavlinovićeva desna ruka, u doba vladavine Lapenne i Rosznera ostao je bez svećeničke službe. Nakon toga je zajedno s Pavlinovićem išao po dalmatinskom zaleđu budeći narod.⁶¹⁹ Nakon što je 1869. godine svojim spisom *Hrvatska misao* pokušao povesti Narodnu stranku u više hrvatskom smjeru, Pavlinović je na mjesto urednika *Narodnog lista* htio postaviti upravo Ljubića, smatrajući da će on „promicati našu narodnu i državnu ideju, i štedit nam religiozno čuvstvo, bolje nego što su dosad neki oli nezreli, oli otuđeni kulturom mirjani urednici“. Ljubić je u rujnu 1870. godine došao na mjesto izdavača i glavnog urednika *Narodnog lista*, ali se nije na tom mjestu predugo zadržao. U listopadu sljedeće godine na čelo narodnjačkog glasila stupio je još jedan Pavlinovićev pulen, Juraj Biankini.⁶²⁰

Mihovil Pavlinović je presudno utjecao i na prvi izbor Kažimira Ljubića u Dalmatinski sabor, koji se dogodio 1870. godine. Prvi Pavlinovićev izbor tada je bio opuzenski odvjetnik Lovro Matić, ali budući da je on pristao uz liberalniju struju u Narodnoj stranci, Pavlinović je podržao Ljubića te je on izabran u kuriji vanjskih općina u izbornom kotaru Vrgorac-Makarska-Metković. Tada su on i Pavlinović bili jedini narodnjački zastupnici koji su u Saboru govorili isključivo hrvatskim jezikom.⁶²¹ Kasnije je Ljubić u Saboru zastupao Makarsku u kuriji gradova i ostao je blizak s Pavlinovićem. Kada je 1884. godine imenovan tajnikom Zemaljskog odbora, molio je ga je za upute i naputke, pišući mu da na navedeni položaj stupa kao „pravi vojnik hrvatstva“.⁶²² Osim toga, uloga koju je Ljubić imao u sukobu između Pavlinovića i *Katoličke Dalmacije* svjedoči o bliskosti njih dvojice, koja je potrajala sve do Pavlinovićeve smrti.

⁶¹⁸ Kažimir Ljubić (Makarska, 1835. – Makarska, 1897.), više o njemu u: *Don Kažimir Ljubić*, 1998, ur. V. Urlić, Makarska: Gradski muzej, 1998.; Kažimir Ljubić, *Narodni list*, Jubilarni broj, 1. 3. 1912.; LJUBIĆ, Kažimir (Kazimir)

⁶¹⁹ Kažimir Ljubić., *Narodni list*, Jubilarni broj, 1. 3. 1912.; LJUBIĆ, Zoran, 1998, 158.

⁶²⁰ OBAD, Stijepo, 1998, 66.; BEZIĆ BOŽANIĆ, Nevenka, 1998, 105-106.

⁶²¹ OBAD, Stijepo, 1998, 67-69.

⁶²² PALAVRŠIĆ, Ante – ZELIĆ, Benedikta, 1962, 406.

Kao i Kažimir Ljubić, blizak odnos s Mihovилоm Pavlinovićem imao je i Virgil Perić⁶²³. On je bio franjevac podrijetlom iz Imotskog, a sinergija s franjevcima Provincije Presvetog Otkupitelja bila je jedna od značajnijih karakteristika Pavlinovićeva političkog i preporodnog djelovanja. Kako je to objasnio J. A. Soldo: „Svi su oni (Pavlinović i franjevci, op. a.), naime, rođeni u seljačkim obiteljima, duboko ukorijenjeni u tradicionalno kršćanstvo i u junačku povijest, uprisutljivu Kačićevom pjesmaricom, s izrazitim ponosom koji je od iskona suprotstavljao crvenkapu gradskim klobucima... U tim su sredinama dobili istovjetan odgoj i svjetonazor, što se nastavljalo školovanjem. Iste su im bile životne prilike i službe, župnikovanje među narodom po selima kojem su bili učitelji i vođe, savjetnici glavara i nosioci borbe za narodna prava. Cijeli, zapravo, zbir unutarnjih i izvanjskih činilaca povezivao ih je u isti mentalitet i zbližavao u jedinstvenu narodnu, pučku snagu.“⁶²⁴ Perić je pripadao tom krugu, čiji je predvodnik bio Pavlinović.

O Mati Šariću nema previše informacija⁶²⁵, ali on je u Dalmatinskom saboru bio zastupnik u kuriji vanjskih općina u izbornom kotaru Vrgorac-Makarska-Metković, dakle istom onom u kojem je Kažimir Ljubić izabran na početku svoje saborske karijere. Pavlinovićev utjecaj u tom izbornom kotaru nadživio je i samog Pavlinovića. Nakon njegove smrti, skupina njemu bliskih franjevaca predvođenih Gabrom Puratićem uspjela je u Dalmatinski sabor poslati Franu Bulića baš u tom izbornom kotaru, smatrajući ga Pavlinovićevim idejnim nasljednikom. Učinili su to unatoč protivljenju saborskog kluba Narodne stranke, a nakon što se Bulić odrekao mandata, na njegovo mjesto je došao Mate Šarić, koji teško da bi mogao dobiti kandidaturu u tom kotaru da ga nisu podržavali ti Pavlinovićevi bliski suradnici. Osim toga, *Narodni list* u svojem jubilarnom broju iz 1912. godine, navodeći svoje najvažnije suradnike iz ranih dana narodnog preporoda, spominje Matu Šarića kao glavnog preporoditelja na području Neretve.⁶²⁶ Dakle, očito je i ideološki i generacijski bio blizak Pavlinoviću.

Priča o Stjepanu Buzoliću⁶²⁷ je ponešto drugačija. On je bio svećenik podrijetlom sa sjevera Dalmacije, iz Obrovca, a na njegovo rano ideološko oblikovanje presudno nije utjecao Pavlinović, nego šibenski kanonik Josip Mrkica, vrlo utjecajan u narodnom preporodu. On je

⁶²³ Virgil Perić (Gornje Podbablje kraj Imotskoga, 1845. – Zadar, 1919.), više o njemu u: Prof. Josip Vergilij Perić, *Narodni list*, Jubilarni broj, 1. 3. 1912.; SOLDI, Josip Ante, 1990.; Perić, Josip Vergilije.

⁶²⁴ SOLDI, Josip Ante, 1990, 137.

⁶²⁵ Na ovom mjestu nije bilo moguće utvrditi njegovu godinu rođenja ni smrti. Brzopisna izvješća Dalmatinskog sabora ga po zanimanju navode kao „posjednika“, a tajni spisi Namjesništva kao njegovo prebivalište navode Opuzen.

⁶²⁶ U borbi za narodni preporod, *Narodni list*, Jubilarni broj, 1. 3. 1912.

⁶²⁷ Stjepan Buzolić (Obrovac, 1830. – Zadar, 1894.), više o njemu u: PEKLIĆ, Ivan, 2013.; PERIĆ, Ivo, 1967.; Stjepan Buzolić., *Narodni list*, Jubilarni broj, 1. 3. 1912.; BUZOLIĆ, Stjepan

Buzoliću bio nadstojnik u sjemeništu. Buzolić je bio župnik u Pridragi i kasnije u rodnom Obrovcu, gdje se svojom borbom protiv autonomaša prometnuo u jednog od vodećih preporoditelja u Dalmaciji. Kruna njegova preporodnog rada stigla je 1872. godine, kada je imenovan ravnateljem Učiteljske škole u Arbanasima. Ta je škola otvorena šest godina ranije, a Buzolić je odmah podnio molbu Namjesništvu želeći postati njezinim ravnateljem. Na to ga je vjerojatno potaknuo Miho Klaić, tadašnji pokrajinski školski nadzornik, koji je znao koliko je to značajna funkcija u narodnom preporodu. Ipak, bilo je potrebno pričekati da narodnjaci osvoje većinu u Dalmatinskom saboru da bi Stjepan Buzolić stigao na to mjesto.⁶²⁸

Učiteljska škola u Arbanasima bila je prva institucija u Dalmaciji u kojoj su se učitelji školovali na hrvatskom jeziku i u „narodnom“ duhu. Po završetku školovanja ti bi učitelji radili u dalmatinskim pučkim školama gdje bi taj jezik i duh širili na najmlađe Dalmatince. Dakle, ti su učitelji odgajali nove generacije pristaša onih ideja za koje se borila Narodna stranka. Stoga je Učiteljska škola za narodnjake bila na samom vrhu popisa najznačajnijih institucija u pokrajini, a njezin ravnatelj je nužno bio osoba od njihova najvećeg povjerenja. Buzolića je na mjesto ravnatelja vjerojatno „pogurao“ Klaić, ali teško da bi on to učinio da Pavlinović nije odobravao tu ideju. Međutim, za pristajanje Stjepana Buzolića uz Hrvatski klub vjerojatno nije bio presudan njegov odnos s Mihovilom Pavlinovićem. Naime, on je kao ravnatelj Učiteljske škole zagovarao hrvatsko-srpsku slogu. Kako je to opisao jedan od njegovih učenika, već spomenuti Petar Kuničić: „Jedna od najljepših kreposti Buzolićeve duše bila je ta što je vazda, i kao učitelj i kao građanin, a nadasve kao od Boga nadareni pjesnik, zagovarao bratsku slogu između Srba, Hrvata i Slovenaca (a i Bugara). On je bio uvjeren da će nas jedino bratska sloga spasiti, ujediniti i uskrisiti. (...) U zavodu je htio da vlada potpuno suglasje između pitomaca i katoličke i pravoslavne vjere.“⁶²⁹

Ipak, unatoč tim vrlinama koje su mu pripisivali njegovi suvremenici, protiv Buzolića kao ravnatelja Učiteljske škole prosvjedovali su dalmatinski srpski političari. Tako ga je primjerice Lazar Tomanović, autor programa Srpske stranke, nazivao „rimskim sveštenikom“ i pripisivao mu najveću krivnju za to što se navodno u Učiteljskoj školi srpsko ime izbjegava spominjati, a polaznici ne upoznaju dovoljno pravoslavnu vjeru. Za njegovo umirovljenje najviše se zalagao vođa Srpske stranke Sava Bjelanović. *Srpski list*, čiji je on bio urednik, pisao je da je Učiteljska škola stvorena ne za popove, nego za učitelje koji po svojem pozivu moraju biti svjetovnjaci, a katolički svećenik Buzolić ne može biti njezin ravnatelj tim više što

⁶²⁸ PEKLIĆ, Ivan, 2013, 150-153.; PERIĆ, Ivo, 1967, 105.

⁶²⁹ PEKLIĆ, Ivan, 2013, 162.

u nju idu pripadnici dviju vjera. Buzolić je naposljetku naglo i prisilno umirovljen 1887. godine i to je izazvalo nemalu reakciju dalmatinske javnosti.⁶³⁰ Prvi put je izabran u Dalmatinski sabor 1889. godine, a budući da je kao ravnatelj Učiteljske škole unatoč svojem zagovaranju hrvatsko-srpske sloge bio toliko na udaru Srpske stranke, vjerojatno ga je u Hrvatski klub privukao stav tog kluba o srpskom pitanju u Dalmaciji.

Najzanimljiviji slučaj je onaj Josipa Paštrovića⁶³¹, zadarskog odvjetnika i veterana dalmatinske politike, koji je Hrvatskom klubu pristupio u 65. godini života. Dok je Stjepana Buzolića toj novoj političkoj opciji vjerojatno privukao osobni animozitet između njega i dalmatinskih Srba, Paštrović je imao drugačija iskustva. Kada se 1879. godine Narodna stranka dijelila po nacionalnoj osnovi, obratio mu se Jakov Grubković, koji je ranije kao franjevac pripadao krugu oko Mihovila Pavlinovića da bi se nakon raskola izjasnio kao Srbin i priklonio Srpskoj stranci. On je tada uputio „poslanicu“ Paštroviću u kojoj je podsjetio na sastanak održan 1874. godine u zadarskoj Čitaonici povodom tadašnjih općinskih izbora. Na tom sastanku je bilo govora i o hrvatsko-srpskim odnosima, a Grubković je pisao da je već tada *Narodni list*, iza kojeg su stajali Pavlinović i Biankini, prihvatio Starčevićeve ideje iz banske Hrvatske i počeo sijati hrvatsko-srpski razdor u Dalmaciji. Grubković je opisivao kako se zbog toga posvađao s Pavlinovićem, a govorio je i o „smiešnom srbožderstvu i svetogrdom ćirilicožderstvu“ koje se pojavljuje u Učiteljskoj školi u Arbanasima. Obratio se Paštroviću jer su njih dvojica na spomenutoj sjednici zastupali iste stavove o potrebi sloge, a Paštrović je čak predlagao prelazak u drugi list ili osnivanje novog glasila ako se *Narodni list* ne promijeni nabolje. Grubković je u toj poslanici napisanoj početkom rujna 1879. godine pisao Paštroviću da mu je odavno najavio da će se pozvati na stavove njih dvojice s navedene sjednice, ali da je otezao nadajući se da u Narodnoj stranci ipak neće prevagnuti predrasude i samoživost. Budući da se njegove nade nisu ispunile, odlučio je prekinuti sve veze s narodnjacima.⁶³²

Ne samo da je Josip Paštrović tada, u prvoj polovici sedamdesetih godina, bio borac za hrvatsko-srpsku slogu, nego je u doba prvog raskola u Narodnoj stranci pristupio Narodnoj srednjačkoj stranci, odnosno zemljacima.⁶³³ To je bio prvi otvoreni nacionalni sukob u Narodnoj stranci, a nakon što je propala Narodna srednjačka stranka, Paštrović je izbivao iz

⁶³⁰ Isti, 162-163.

⁶³¹ Josip Paštrović (Novigrad, 1827. – Zadar, 1913.), više o njemu u: GRUBKOVIĆ, Jakov, 1879.; DR. JOSIP PAŠTROVIĆ, *Narodni list*, Jubilarni broj, 1. 3. 1912.

⁶³² GRUBKOVIĆ, Jakov, 1879, 1-12.

⁶³³ PERIĆ, Ivo, 1978b, 229.

Dalmatinskog sabora od 1876. do 1883. godine. Vratio se u doba kada je atmosfera između Narodne stranke i Srpske stranke već bila uzavrela i upravo su ti poremećeni hrvatsko-srpski odnosi poslužili kao jedan od glavnih poticaja za osnivanje Hrvatskog kluba. Međutim, Paštrović vjerojatno nije pristupio tom klubu zato što je drastično promijenio svoje stavove o Srbima. Drugi ključni poticaj za osnivanje Hrvatskog kluba bilo je nezadovoljstvo odnosom Narodne hrvatske stranke i austrijske vlade i ako je vjerovati *Narodnom listu*, upravo je to privuklo Josipa Paštrovića. U jubilarnom broju *Narodnog lista* iz 1912. godine Paštrović je opisan kao najoduševljeniji i najtemperamentniji pristaša narodnog preporoda u Dalmaciji. Na početku tog preporoda je čak nazivan i našim Garibaldijem zbog tjelesne sličnosti s „originalom“, a nisu mu bili strani ni fizički obračuni s političkim protivnicima. Prema *Narodnom listu*, Paštrović je pristupio Hrvatskom klubu i kasnije Stranci prava jer je po prirodi bio radikal koji nikad nije bio sklon oportunističkom i koji kao da se rodio da bude u opoziciji. Međutim, podržavao je politiku novog kursa, u čijem je temelju bila hrvatsko-srpska politička sloga, a Riječka rezolucija iz 1905. godine ga je oduševila.⁶³⁴

Ako su nekog člana Hrvatskog kluba i kasnije Stranke prava narodnjaci otvoreno prozivali i napadali, to je bio Juraj Biankini⁶³⁵. Kada je ustrojena dalmatinska Stranka prava, narodnjačko glasilo *Jedinstvo* znalo je udariti po Biankiniju ne opraštajući mu vodeću ulogu u raskolu u Narodnoj hrvatskoj stranci 1892. godine i procjenjujući njegove motive. Tako je spomenuti narodnjački list pisao da se već nakon smrti Mihovila Pavlinovića pojavio pokret koji je htio na čelo Narodne stranke postaviti svećenika. Kao kandidat je istican Biankini, koji se zbog toga „nadio“ te je počeo smatrati *Narodni list* svojim privatnim organom. S druge strane je Ivo Prodan, još dok je Pavlinović bio živ, navijestio rat Narodnoj stranci koja mu nije omogućila mandat, a poslužio se apsurdnom tvrdnjom da je ta stranka antikatolička. Obje te struje, stvorene na egoizmu i ambiciji, navalile su na Narodnu stranku. *Jedinstvo* je pisalo da su se Biankini i Prodan isprva međusobno sukobljavali oko vodstva u stranci, ali da je Biankini, shvativši da pored Klaića neće postati vođa, pružio ruku Prodanu i urotio se protiv stranke kojoj je do jučer pripadao. Nešto popova i fratara oko njih dvojice izjasnilo se pravašima i krenulo rušiti narodnjake. *Jedinstvo* je tom prilikom zaključilo da su osnivači

⁶³⁴ DR. JOSIP PAŠTROVIĆ., *Narodni list*, Jubilarni broj, 1. 3. 1912.

⁶³⁵ Juraj Biankini (Stari Grad na Hvaru, 1847. – Split, 1928.), više o njemu u: TROGRLIĆ, Marko – ŠETIĆ, Nevio, 2015, 70-72.; MILUTINOVIĆ, Kosta, 1978.; BIANKINI, Juraj, 1927.; JURAJ BIANKINI., *Narodni list*, Jubilarni broj, 1. 3. 1912.; BIANKINI, Juraj

Hrvatskog kluba kao narodnjaci imali sve i da je razdor buknuo isključivo iz osobnih razloga.⁶³⁶

Jedinstvo je proglašavalo Biankinija i njegove suradnike nemoralnim osobama koje su oduvijek htjele zapovijedati, ali im je smetao Pavlinović, koji je imao dovoljno energije da ih suzbije. Stoga su se razmahali tek nakon što je on umro. Prema pisanju *Jedinstva*, Biankini se odvojio od narodnjaka jer se među njima nije mogao istaknuti. Od njegove politike su najveću korist imali on sam, njegova braća koju je školovao i njegov šogor kojem je namjestio drvodjeljske radnje za pučke škole. Stranka je donijela korist njemu, ali on njoj baš i nije. Danas je on materijalno osiguran pa više protiv vlade da bi stekao neku popularnost. Stoga je uskočio u pravaški tabor, gdje nije teško isticati se vikom. Iz politike je iscrpio sve što je mogao i sada kao da oponira iz objesti. Da je ostao s narodnjacima, bio bi ono što mu pristaje po njegovim sposobnostima, ali on je htio više pa je uskočio među pravaše i povukao za sobom *Narodni list*, glasilo koje su narodni ljudi pokrenuli da bi branilo narodna načela od svake protunarodne tendencije pa i one pravaške.⁶³⁷

Prema *Jedinstvu*, koje je nastalo iz lista *Narod* i koje je služilo kao glasilo Narodne hrvatske stranke u razdoblju nakon što je osnovana dalmatinska Stranka prava, Biankini je bio proračunat čovjek koji je bio član Narodne stranke samo zato da bi se materijalno okoristio i da bi zadovoljio svoju neutaživu glad za popularnošću. Nakon što je ispunio prvi cilj, otišao je tamo gdje je imao više prilike za ispuniti onaj drugi. Nešto slično je rekao i Miho Klaić kada je nakon osnivanja Hrvatskog kluba pisao Kostu Vojnoviću da Biankini nema znanja i da se može istaknuti samo vikom. *Jedinstvo* je pisalo da je Biankini htio doći na Pavlinovićevo mjesto nakon što je ovaj umro, ali da nije mogao te da se zbog toga okrenuo protiv stranke iako je u njoj imao sve što je mogao poželjeti. Prema zaključku T. Macana, članci *Narodnog lista* iz devedesetih godina neosporno potvrđuju da je Biankini bio prilično častohlepan čovjek, ali ne može se tvrditi da je raskol u Narodnoj hrvatskoj stranci nastupio isključivo zbog njegove nezadovoljene taštine.⁶³⁸ Ipak, daleko od toga da je Biankini kao član Narodne stranke „imao sve“, kako je to tvrdilo *Jedinstvo*.

Biankinija je u Narodnu stranku doveo upravo Mihovil Pavlinović. Dok je bio student bogoslovije u Zadru, Biankini se počeo javljati u *Narodnom listu* člancima koji su svojom

⁶³⁶ Neharnost hrv. narod. stranke., *Jedinstvo*, broj 64, 11. 8. 1899.

⁶³⁷ „Narodni List“ u oči izborâ., *Jedinstvo*, broj 36, 14. 5. 1895.; IZBORI., *Jedinstvo*, broj 59, 2. 8. 1895.; IZBORI., *Jedinstvo*, broj 61, 9. 8. 1895.; IZBORI., *Jedinstvo*, broj 65, 23. 8. 1895.; Da se razumijemo!, *Jedinstvo*, broj 96, 13. 12. 1895.

⁶³⁸ MACAN, Trpimir, 1980, str. 354-355.

kvalitetom zapadali za oko prvacima Narodne stranke.⁶³⁹ Sam je opisao kako je izgledao njegov dolazak na položaj urednika narodnjačkog glasila. Iako je vjerovao da će zauvijek ostati svećenik u rodnom Starom Gradu i da se nikad neće odvojiti od svoje majke, Pavlinović ga je u ljeto 1871. godine iznenada pozvao kod sebe u Podgoru. Prvi međusobni kontakt njih dvojice dogodio se kada je Biankini kao osnovnoškolac pisao Pavlinoviću tražeći od njega savjet kako učiti narodni jezik i povijest, o kojima se tada u školi nije dovoljno učilo. Pavlinović mu je poslao odgovor, a kada ga je pozvao u Podgoru, Biankini je bio ponosan što će se susresti s čovjekom kojeg je toliko cijenio i koji je bio legendaran u Dalmaciji. Saznavši da ga Pavlinović želi na mjestu urednika *Narodnog lista*, odgovorio je da se politikom bavi samo usput, da je materinji jezik u školi toliko zaboravio da ga mora iznova učiti i da njegov književni rad također nema neku veliku kvalitetu ni značaj. Ipak, pristao je nakon mjesec dana promišljanja, ali uz uvjet da Pavlinović dođe u Zadar i prati ga barem pola godine dok se ne uhoda.⁶⁴⁰

Formalni predsjednik Narodne stranke Miho Klaić nije bio za to da Biankini postane urednik stranačkog glasila. On je na tom položaju htio građansku osobu koja je daleko od klerikalnih utjecaja, ali Pavlinović je toliko inzistirao na Biankiniju da je morao popustiti. I jedan i drugi su pomagali novom uredniku dok se nije osamostalio.⁶⁴¹ Biankini je sam opisivao kako je to izgledalo. Naveo je da je prvi izvor nesuglasica u stranci proizašao iz toga što je Pavlinović bio katolički svećenik koji je ideale vjere i domovine nastojao uvijek dovoditi u sklad, a građanska svjetovna inteligencija većinom odgojena u Italiji nije mogla razmišljati i pisati na taj način. To je bilo teško čak i Klaiću, koji je inače bio uzoran otac jedne kršćanske obitelji. Pavlinović je te nesuglasice nastojao izgladiti, nipošto ne zaoštriti i htio je samo da *Narodni list* poštuje čuvstva katoličke većine hrvatskog naroda i da uz isticanje narodnog načela nipošto ne zaboravi hrvatsko državno pravo. U tom smislu je od 1871. godine do svoje smrti redovito davao upute Biankiniju.⁶⁴²

Iako je *Jedinstvo* znalo zlobno umanjivati njegov doprinos Narodnoj stranci, Biankini je cijelog sebe davao u *Narodni list*. Tog njegova angažmana prisjetio se sam taj list u svojem jubilarnom broju, prenijevši ono što je na tu temu u svojim uspomjenama pisao Biankinijev dugogodišnji glavni suradnik Dinko Politeo. Biankini je trebao listu dati jasan hrvatski pravac i materijalno ga podići. Klaić, Pavlinović i on sam su shvaćali da nije moguće materijalno

⁶³⁹ MILUTINOVIĆ, Kosta, 1978, 459-460.

⁶⁴⁰ Dr. Miho Klaić i Don Mijo Pavlinović., *Narodni list*, Jubilarni broj 1. 3. 1912.

⁶⁴¹ MILUTINOVIĆ, Kosta, 1978, 461.

⁶⁴² Dr. Miho Klaić i Don Mijo Pavlinović., *Narodni list*, Jubilarni broj 1. 3. 1912.

osigurati list samo na temelju pretplata, nego da treba razviti tiskaru. Tako bi se stalo na kraj neprekidnoj potrebi traženja potpora od rodoljuba, u prvom redu Strossmayera. Politeo je naveo da je *Narodni list* imao svojevrstni „nadzorni odbor“ kojeg su činili Klaić, Pavlinović, Josip Antonietti i Dinko Vitezić. Međutim, svaki od njih je bio zauzet vlastitim poslovima, tako da je sav posao padao na Biankinijeva leđa. On je materijalno podigao list i tiskaru i stvorio narodno poduzeće omogućivši mu samostalnost, sigurnost i čvrstoću. Biankini je sam obavljao većinu posla oko pisanja uvodnih članaka, sakupljanja političkih vijesti, ispravljanja dopisa, prevođenja i sličnog. Politeo je pisao da je selektirati materijale za list bila živa muka, a budući da slagari nisu znali hrvatski jezik, Biankini je morao ispravljati rukopise da bi njima bili razumljivi. Osim što je upravljao listom i tiskarom, Biankini se marljivo dopisivao s drugim rodoljubima. Zato bi svaki dan s poslom počinjao rano i ostajao za pisačim stolom do iza ponoći.⁶⁴³

Iako vrlo blizak s Pavlinovićem, Biankini je kao urednik *Narodnog lista* u više navrata imao razloga za veliko nezadovoljstvo načinom na koji ga je ovaj tretirao. Godine 1880. zbog bolesti je izbio s mjesta urednika, a mijenjao ga je upravo Dinko Politeo, njegov tadašnji glavni suradnik. On je u upravi lista ostavio težak nered, koji je Biankini morao sam sređivati kad se vratio na položaj urednika početkom 1881. godine. Biankini je u svojim pismima Pavlinoviću iz tog vremena izražavao veliku ljutnju na Politea, tvrdeći da je zbog njegova nemara primio preko dvjesto pritužbi s raznih strana. Pisao je da su mnogi pretplatnici izgubljeni, da su općine i učitelji gurnuti talijanskim tiskarama i da se ne zna hoće li se ikada vratiti. Dugovi su na sve strane, a rasipnost preko glave. Budući da je sjedište *Narodnog lista* bilo u Zadru, gradu u kojem su vlast držali autonomaši, Biankini je pisao Pavlinoviću da je prostor redakcije neadekvatan, a s obzirom na to kakvi su autonomaši, strah ga je da ljude oko *Narodnog lista* netko ne napadne i ne ubije. Ipak, Biankini se nije mogao sam „obračunati“ s Politeom. Pisao je Pavlinoviću da mu je dao rok od tri mjeseca prije nego ga ukloni iz uredništva, ali da Pavlinoviću prepušta konačnu odluku o njemu. Iako je Politeo napustio uredništvo *Narodnog lista*, Biankini ga je, očito na Pavlinovićevo traženje, ponovno primio nakon dvije godine. Nakon što je ovaj ponovno proizveo sličan nered kao i prvi put, Biankini je pisao Pavlinoviću da se začudio njegovu zahtjevu za vraćanjem Politea u uredništvo i dodao da bi opsovao svaku drugu osobu koja bi mu došla s takvim prijedlogom.⁶⁴⁴

⁶⁴³ JURAJ BIANKINI., *Narodni list*, Jubilarni broj, 1. 3. 1912.

⁶⁴⁴ PALAVRŠIĆ, Ante – ZELIĆ, Benedikta, 1962, 349-352.; 409-412.

Situacija s Politeom nije bila jedina u kojoj je Biankini mogao osjetiti nezadovoljstvo zbog načina na koji se Pavlinović odnosio prema njemu. Kada je *Narodni list* početkom osamdesetih polemizirao s *Katoličkom Dalmacijom*, Pavlinović se znao solidarizirati s tim narodnjacima konkurentskim listom. Biankini u svojim pismima nije krio razočaranje. Pisao je da ga urednik *Katoličke Dalmacije* Prodan naziva potkupljenim, prodanim i narodnim varalicom i dodao da se Pavlinović u deset godina njegova boravka na mjestu urednika narodnjačkog glasila mogao uvjeriti da mu je jedina ambicija vjerno služiti i biti koristan narodu. Kad je Pavlinović nešto kasnije od njega tražio obustavu polemike s *Katoličkom Dalmacijom*, Biankini je taj zahtjev nazvao uvredljivim, dodavši da mu ne smeta da Pavlinović od njega traži umjerenost, velikodušnost i samozatajnost, jer se toga može imati i prema podlim kukavicama, ali da ne može shvatiti kako može tražiti odricanje od polemike, pogotovo nakon što je on, Biankini, dokazao svoju umjerenost i razboritost kod zadnjeg napada te „besramnice“.⁶⁴⁵

Biankinijev položaj u stranci je u dobroj mjeri ovisio o Pavlinoviću, a Biankini često nije imao razloga za biti sretan tretmanom koji dobiva. Ipak, u njegovim pismima Pavlinoviću se ne uočava nekakvo zamjerenje, nego istinska privrženost i razočaranje kad njih dvojica ne gledaju stvari na jednak način. Prava je šteta što nisu sačuvana pisma koja je Pavlinović slao Biankiniju, jer bi to upotpunilo sliku o odnosu te dvojice značajnih pripadnika Narodne stranke. Pavlinović je pokazao nerazumijevanje prema Biankiniju i onda kad je potonji početkom 1884. godine tražio povećanje uredničke plaće, o čemu su odlučivali on i Klaić. Biankini je tvrdio da nije u redu da on kao najstariji urednik u Dalmaciji⁶⁴⁶ bude najgore plaćen. Dodao je da nije pohlepan za novcem, ali da želi pomoći svojoj braći jer kao svećenik nema svoje djece. Ako bi *Narodni list* upao u neprilike, on bi ga uređivao i besplatno, ali smatra da mu nakon 12 godina naporna rada taj list treba dati ono što svatko daje i najgorem novajliji. Nakon što mu je Pavlinović odgovorio da je mogao i u boljem trenutku tražiti povećanje plaće, Biankini je uzvratilo rekavši da je to učinio na najčedniji mogući način, ne ultimatumom, nego molbom početkom godine, jer je Pavlinović uvijek htio da se takve stvari rješavaju tada. Ponovio je obiteljske razloge zbog kojih mu treba veća plaća i naglasio da ju ima pravo tražiti nakon 13 godina neumorna rada. Dodao je da ne traži puno, jer bi to što traži dobio da je bio „prosti upravitelj neke sudbene kancelarije u Dalmaciji“. Ne želi da se u slučaju potrebe mora oslanjati na druge, nego želi biti samostalan. Tražio je da mu se plaća

⁶⁴⁵ Isti, str. 366-368.; 373-375.

⁶⁴⁶ Htio je reći: osoba s najduljim stažem na mjestu urednika nekog dalmatinskog lista.

povisi s 1.680 na 2.000 forinti i dodao da će ostati isti i da će za list sve učiniti. Budući da su o tome odlučivali Pavlinović i Klaić, Biankini je rekao da potomjem nije ništa spomenuo o tom pitanju i zamolio je Pavlinovića da se njih dvojica dogovore i učine što misle da treba. Naposljetku je Pavlinović pristao na povećanje plaće, a Biankini mu je zahvalio i izrazio nadu da će se i Klaić složiti.⁶⁴⁷

Pavlinović je imao glavnu ulogu i u prvom izboru Jurja Biankinija u Dalmatinski sabor. Bilo je to 1881. godine, kada je izabran za zastupnika u „Pavlinovićevu kotaru“ Vrgorac-Makarska-Metković. Zamijenio je Lovru Matića, koji se nešto ranije preselio u Bosnu. Nakon što mu je Pavlinović ponudio kandidaturu, Biankini je izrazio određenu nelagodu. Pisao je da se još 1871. godine, došavši kod Pavlinovića u Podgoru, obradovao kad mu je ovaj rekao da će jednom biti biran za zastupnika. Međutim, prošlo je deset godina i on je tu misao nekako smetnuo s uma, ali sada se opet obradovao. Iako je smatrao da ne bi bio nedostojan te dužnosti, pitao se bi li mogao svake godine zapustiti svoje dužnosti u *Narodnom listu* da bi zastupao tri prostrana kotara koja nikad poblizje nije ni vidio. List bi patio bez njega, a on se pitao bi li u „matorom“ Saboru uopće imao priliku progovoriti. Bilo ga je strah i da se birači ne podijele oko osobe kandidata, jer to ne bi bilo časno ni za njega sama ni za list. Naposljetku je zamolio Pavlinovića za savjet i poručio mu da učini ono što smatra korisnijim za narod.⁶⁴⁸

Godine 1885. pojavila se ideja da Biankini bude biran u Carevinsko vijeće kao kandidat u izbornom kotaru Šibenik-Knin. Njemu se ta ideja nije previše sviđala jer nije htio zapustiti *Narodni list*, a i imao je razloga vjerovati da ga neće podržati ni Središnji izborni odbor kojeg su predvodili Klaić i Vranković. Kasnije je pisao Pavlinoviću da se Klaić protivi njegovoj kandidaturi samo zato što bi to bila „smrtna presuda za *Narodni list*“, a da bi inače u Beču dobro došao. Također je spomenuo neke nepotvrđene glasine da se vlada protivi njegovoj kandidaturi. Naposljetku se Klaić ispričao Biankiniju što se protivio njegovoj kandidaturi tvrdeći da je bio krivo obaviješten, ali i dodavši da je sada kasno za promjenu jer je već uvjerio namjesnika Jovanovića da on neće biti kandidat. Budući da je Jovanovića smatrao ćudljivim, Klaić nije htio isticati Biankinija i riskirati da ovaj uskrati narodnjacima pomoć u kurijama gradova i veleposrednika, gdje im je ta pomoć neophodna. Naposljetku je za kandidata određen Augustin Masovčić, a Biankini je pisao da su neka gospoda u Zadru ljuta

⁶⁴⁷ PALAVRŠIĆ, Ante – ZELIĆ, Benedikta, 1962, str. 404-405.; 409-412.; 414-415.

⁶⁴⁸ Isti, str. 357-358.

na Pavlinovića jer on navodno stoji iza ideje o kandidaturi, a cilj mu je da u Beču ima Biankinija uza sebe da zajedno unište utjecaj dosadašnjih zastupnika.⁶⁴⁹

Budući da jednom dijelu Narodne stranke nije odgovarala ideja o njegovoj kandidaturi za Carevinsko vijeće, moglo bi se reći da se Biankini tada našao između dvije vatre. U još nezavidnijoj situaciji se našao nešto kasnije iste godine, kada je Pavlinović sastavio svoj čuveni predizborni proglas. Htio ga je objaviti u *Narodnom listu*, a Biankini je morao posredovati između njega i većine stranke predvođene Klaićem, koja nije htjela da se taj proglas objavi u izvornom obliku. Sam Biankini je bio za to da se iz proglaša izbaci dio koji kritizira rad narodnjačkih zastupnika u Carevinskom vijeću, jer bi njegovo objavljivanje zasigurno dovelo do razdora u stranci. To je bila vjerojatno najneugodnija situacija koju je Biankini doživio kao pripadnik Narodne stranke, a odgovoran je bio Pavlinović. Biankini je bio iznimno razočaran time što mu je Pavlinović u jednom trenutku prestao odgovarati na pisma i što mu je preko treće osobe poručio da će proglas biti objavljen ili u *Narodnom listu* ili u *Katoličkoj Dalmaciji*. Ironično mu je „zahvalio“ što mu je to priredio nakon 14 godina „djetinje privrženosti“ njegovoj osobi. Da je objavio proglas uz manje preinake, sve bi bilo u redu, a objaviti ga u *Katoličkoj Dalmaciji* značilo bi izazvati nezapamćen skandal koji sigurno nikome ne bi koristio. Biankini je Pavlinoviću jasno dao do znanja da se u tu po narod štetnu borbu ne misli upuštati i poručio mu da, ako odluči krenuti tim putem, na vrijeme pronađe novog urednika *Narodnog lista* i novog zastupnika u izbornom kotaru Vrgorac-Makarska-Metković.⁶⁵⁰

Nakon što je Pavlinović umro, Biankini mu je održao posmrtni govor u kojem ga je nazvao svojim „mudrim učiteljem, brižnim političkim ocem i nezaboravnim prijateljem“.⁶⁵¹ Nitko u Narodnoj stranci nije bio bliži Pavlinoviću od Biankinija i kada je ovaj umro, Biankini se imao razloga nadati da će mu narasti „rejting“ u stranci. Narodnjaci su jasno naglašavali da Pavlinovića nitko ne može zamijeniti, ali odlazak takve ličnosti značio je promjenu odnosa u stranci, a Biankini je imao razloga vjerovati da će to za njega biti promjena nabolje. Međutim, nije bila. Ne samo da nije izabran u Carevinsko vijeće umjesto Pavlinovića, čemu se nadao, nego je na dvije godine izgubio čak i mjesto u Dalmatinskom saboru, a nije mu pripala niti titula „moralnog“ Pavlinovićeve nasljednika, jer je nju dobio Frane Bulić. U svojem govoru nad Pavlinovićevim grobom Biankini je pozvao da svi već danas odlučimo da ćemo ljubiti

⁶⁴⁹ Isti, str. 487-489.; 489-490.; 492-493.; 493-494.

⁶⁵⁰ Isti, str. 495-497.; 508-509.

⁶⁵¹ Govori, *Narodni list*, broj 46, 11. 6. 1887.

hrvatsku domovinu onako kako ju je ljubio Pavlinović, da ćemo se nesebično i ustrajno boriti za njezina potlačena prava do samog kraja naših života baš kao što se i on borio.⁶⁵²

I zaista, nakon što se vratio u Dalmatinski sabor 1889. godine, Biankini je postao radikalniji. Znao je držati duge govore u kojima je krivio austrijsku vladu za vrlo loše stanje u kojem se Dalmacija nalazi. Znakovite su njegove riječi iz zasjedanja 1890. godine, kada je rekao da ne želi napadati vladu, ali da mora progovoriti o „nesretnom sustavu“ koji zatire naša prava i ne da nam ići naprijed.⁶⁵³ Ipak, kao urednik *Narodnog lista* bio je prisiljen opravdavati povezanost narodnjaka i austrijske vlade. Vrh stranke predvođen Klaićem zagovarao je suradnju s vladom pozivajući se na očuvanje postojećih stečevina i naglašavajući da se najveći cilj, sjedinjenje Dalmacije i banske Hrvatske, ionako trenutno ne može ostvariti. Međutim, argument o očuvanju stečevina je doživio težak udarac 1890. godine, kada su narodnjaci izgubili vlast u Dubrovniku, gradu u kojem su na početku ustavnog razdoblja zahtjevi za sjedinjenjem Dalmacije i banske Hrvatske bili najizraženiji i prvom većem priobalnom gradu u kojem je Narodna stranka osvojila vlast. Ako je pobjeda na općinskim izborima u Splitu 1882. godine imala ogromnu simboličku vrijednost, poraz u Dubrovniku 1890. godine je imao jednako veliku vrijednost, ali sa suprotnim predznakom. Na vlast je stigla srpsko-autonomaška koalicija i to na način da ju je vlada praktički instalirala na to mjesto.

Nakon toga je *Narodni list* postao nepomirljiv prema Srbima. Pozivi na slogu o kojima se govorilo u doba pregovora između dviju stranaka, potpuno su iščeznuli. List čiji je urednik bio Juraj Biankini nazvao je dubrovački poraz prvim značajnim porazom od početka ustavnog života i opisao ga kao novu veliku pogibelj narodnoj stvari i hrvatskoj misli te pobjedu politike inata i prkosa prema Hrvatima. *Narodni list* nije živio u iluziji da se radi o izoliranom incidentu, nego je pisao da je srpska misao jedina opasna i da bi jedina mogla našim nemarom zahvatiti narodne mase. Talijanska misao je utopija, a srpski šovinizam jedini može iskopati grobnicu hrvatskoj misli, uokvirenoj u državnoj zajednici svih rastrganih udova hrvatske domovine. *Narodni list* je pisao da se ne smijemo zanositi nikakvim maštanjima, nego moramo voditi računa o našim okolnostima i voditi politiku koja odgovara našem stvarnom položaju. Trebamo se pozivati jedino na hrvatsko državno pravo. Onaj tko se ne bori za njega, naš je protivnik, a njegova pobjeda je naš gubitak. Pobijedi li druga misao, bez obzira koliko se predstavljala narodnom, to je pogubnije nego tuđinstvo, jer tuđinska misao ne može

⁶⁵² Govori, *Narodni list*, broj 46, 11. 6. 1887.

⁶⁵³ Brzopisna izvješća 1890., 485.

uhvatiti korijena kod nas. *Narodni list* je pisao i to da su se Srbi svojim djelima dokazali kao protivnici sjedinjenja i samostalnosti Hrvatske. Dodao je da srpska misao u svojem današnjem obliku znači otpor hrvatskoj misli i hrvatskom državnom pravu i da rijetke iznimke to ne mogu promijeniti. Prema zaključku *Narodnog lista*, Srbi su svoju stranku u Dalmaciji zasnovali na protivljenju sjedinjenju i nijekanju hrvatskog državnog prava, a njihova politika ruši sve što se u bilo kojem obliku prikazuje hrvatskim. To čine zbog načela, a ne zbog nekakvih trenutnih neslaganja. Pavlinović je od njih tražio da u hrvatskim zemljama budu hrvatski državljani, ali oni svojim postupanjem pokazuju da ne žele ni znati za tu ideju.⁶⁵⁴

Nakon dubrovačkih izbora sve je više pucala veza između Jurja Biankinija i Narodne hrvatske stranke, a dodatni poticaj radikalnijoj hrvatskoj politici u Dalmaciji dala je zloglasna vinska klauzula. Naime, budući da je Monarhija bila članica Trojnog saveza zajedno s Njemačkom i Italijom i da je Italija bila najnepouzdanija članica tog saveza, pokušalo ju se privući povoljnim trgovačkim ugovorom. Tako je u prosincu 1891. godine potpisan trgovački ugovor između Monarhije i Italije čiji je dio bila i vinska klauzula, odredba kojom je omogućen uvoz talijanskog vina u Monarhiju uz minimalnu carinsku pristojbu. Budući da se dalmatinska vina nakon toga na tržištu Monarhije nisu mogla nositi sa znatno jeftinijim talijanskim vinima, dalmatinsko vinogradarstvo, najvažnija gospodarska grana u pokrajini, doživjelo je slom. Zavladao je ogorčenje koje je stvorilo plodno tlo za radikalnije ideje u hrvatskoj politici.⁶⁵⁵

Godine 1892. Biankini je na naknadnim izborima u kotaru Šibenik-Drniš-Knin po prvi put izabran za zastupnika u Carevinsko vijeće, a taj njegov izbor je T. Macan označio kao javni nastup radikalizma u dalmatinskoj hrvatskoj politici. Početkom veljače te godine Biankini je uputio proglas biračima u kojem je progovorio o potrebi prosvjeda protiv činjenice da se „višegodišnje požrtvovanje hrvatskog naroda u Dalmaciji nagrađuje prezirnim zatomljenjem nepobitnog njegova prava na združenje s jednokrvnom braćom s one strane Velebita; uvađanjem njemačkog jezika u javnu upravu; zanemarenjem njegovih najbitnijih ekonomičnih interesa...“ Stoga sama narodna svijest osjeća potrebu za preokretom, kojem ususret mora ići „Hrvatska stranka u Dalmaciji“, ako ne misli samu sebe živu zakopati. Biankini je najavio da će u bečkom parlamentu, pružajući Slavenima ruku bratske solidarnosti na zajednički rad, „zauzeti odmah, bez klupskih obveza, onaj neodvisni položaj, koji od mene

⁶⁵⁴ Obćinski izbori u Dubrovniku., *Narodni list*, broj 40, 28. 5. 1890.; Tko je dobio u Dubrovniku?, *Narodni list*, broj 42, 4. 6. 1890.; Za hrvatsko pravo!, *Narodni list*, broj 43, 7. 6. 1890.; Još za naše hrvatsko pravo. I., *Narodni list*, broj 47, 21. 6. 1890.; Još za naše hrvatsko pravo. II., *Narodni list*, broj 48, 25. 6. 1890.

⁶⁵⁵ MILUTINOVIĆ, Kosta, 1978, 466-467.; Više o vinskoj klauzuli u: PERIĆ, Ivo, 1978a.; PERIČIĆ, Šime, 1984.

jur neizbježno zahtijevaju teške naše opstojnosti i ljuto uvrijeđeni naš hrvatski ponos.“ Biankini je izrazio i uvjerenje da će, ne krene li vlada drugačijim pravcem, njegov primjer slijediti i ostali dalmatinski zastupnici, koji su godinu dana ranije, stupivši u Carevinsko vijeće nakon redovnih izbora, odabrali drugačiji put vođeni parlamentarnim i političkim odnosima koji tada još uvijek nisu bili toliko loši. Stupivši nedugo kasnije u Carevinsko vijeće, Biankini je pročitao izjavu kojom se ogradio od trenutnog državnopravnog položaja Dalmacije i najavio da će se boriti za sjedinjenje s banskom Hrvatskom. Za razliku od ostalih narodnjačkih zastupnika iz Dalmacije, nije stupio u Hohenwartov klub.⁶⁵⁶ To je bilo u veljači 1892. godine, a krajem ožujka je utemeljen Hrvatski klub. Godine 1896. Biankini se u Dalmatinskom saboru prisjetio svojeg prvog izbora u Carevinsko vijeće rekavši da tada nije izabran kao narodnjak, nego kao samostalni hrvatski radikal, jer je osjećao mlitavost koja je obuzela narodnjake. Tvrdio je da su ga oni tada podržali samo zato što su se bojali poraza u tom izbornom kotaru.⁶⁵⁷

Narodna stranka je tijekom svoje povijesti doživjela tri raskola. Prvi se dogodio 1873. godine kada je nastala Narodna srednjačka stranka i iako taj raskol narodnjacima nije bio ugodan, najmanje je oštetio njihovu stranku. Drugi se dogodio šest godina kasnije kada su iz stranke istupili Srbi, a treći se dogodio 1892. godine osnivanjem Hrvatskog kluba. Kako piše T. Macan: „Ta je secesija dobrano uzdrmla Narodnu stranku. Ona joj doduše nije naškodila, već ju je istupom radikalnijih zastupnika dapače učinila homogenijom i potaknula je da promotri općenitu svoju politiku i da živahne u svom radu. Otada se i narodnjaci kritičnije odnose prema Beču i Namjesništvu, iako ni dotada nisu štedjeli ni jednu niti drugu oblast.“⁶⁵⁸ Uočljivo je da su, nakon što je nastao Hrvatski klub, obje suprotstavljene strane govorile o „hrvatskoj stranci“ i o tome što joj treba. Pripadnici Narodnog hrvatskog kluba su govorili o potrebi očuvanja jedinstva hrvatskih političkih snaga u Dalmaciji, a Hrvatski klub je upozoravao da će tu hrvatsku stranku uništiti politika oportunistička ako joj se ne othrvu.

Narodnjaci su bili jedina hrvatska opcija u Dalmaciji, ako se ne računaju tada još uvijek stranački neorganizirani pravaši, kojih tada svakako još nije bilo u Dalmatinskom saboru. Godine 1889. oni su se i formalno izjasnili kao hrvatska opcija, ali već spomenuti proces usložnjavanja političkih zahtjeva i diferencijacije političkih opcija nije se zaustavljao. Nakon

⁶⁵⁶ MACAN, Trpimir, 1980, 349-350.

⁶⁵⁷ BRZOPISNA IZVJEŠĆA XXXI ZASJEDANJA POKRAJINSKOGA SABORA DALMATINSKOGA OD DNEVA 25 SIEČNJA DO DNEVA 10 VELJAČE 1896. (dalje: Brzopisna izvješća 1896.), Zadar: Brzotiskom „Narodnoga Lista“, 1896., 285.

⁶⁵⁸ MACAN, Trpimir, 1980, 348-349.

što se stranka otvoreno izjasnila kao hrvatska, trebalo je odabrati političku strategiju, odnosno odlučiti između oportunitizma i radikalizma. Hrvatski klub je okupio one zastupnike Narodne hrvatske stranke koji su se opredijelili za radikalniji pristup. Samo osnivanje tog kluba nije značilo da je raskol konačan. Šestorica zastupnika su zapravo htjela da cijela stranka prihvati radikalniji smjer, ali to je ipak bio preambiciozan zahtjev. Pripadnici Narodnog hrvatskog kluba su htjeli očuvati stranačko jedinstvo, ali odbacivali su radikalizam.⁶⁵⁹ Nije bilo mogućnosti za uskladiti te dvije težnje i Narodna hrvatska stranka se podijelila, a narodnjački proglas upućen nakon splitskog sastanka Narodnog hrvatskog kluba potvrdio je raskol. Hrvatski klub će nakon toga nastaviti svojim putem, a 1894. godine će sudjelovati u osnivanju dalmatinske Stranke prava.

Većina zastupnika Hrvatskog kluba bila je blisko povezana s Mihovilom Pavlinovićem, koji je pred kraj svojeg života svojim poznatim izbornim proglasom pokušao povesti Narodnu stranku u radikalnijem smjeru, barem deklarativno. To mu tada nije uspjelo, ali u vrijeme osnivanja Hrvatskog kluba situacija je bila drugačija nego u vrijeme kada je Pavlinović sastavio spomenuti proglas. Iako je Narodna hrvatska stranka i dalje surađivala s austrijskom vladom premijera Taaffea, početkom devedesetih godina je doživjela dva teška udara; poraz na općinskim izborima u Dubrovniku i vinsku klauzulu. Osim općeg nezadovoljstva političkim i gospodarskim prilikama u Dalmaciji, to su bili dodatni poticaji radikalizmu, a svojevršno opravdanje takvim nastojanjima mogao je dati primjer politički najsnažnijeg slavenskog naroda u Monarhiji, Čeha. Godine 1891. većinu u njihovu parlamentu prvi put su osvojili mladočesi, zagovornici radikalne politike utemeljene na češkom državnom pravu. Kad se tome pridoda činjenica da je najistaknutiji član Hrvatskog kluba Juraj Biankini, koji je imao razloga biti nezadovoljan svojim položajem u Narodnoj hrvatskoj stranci, prvi put izabran u Carevinsko vijeće 1892. godine, nije neobično što se raskol dogodio baš tada kada se dogodio. Biankini je u bečkom parlamentu mogao biti samostalan i to mu je dalo poticaj za dodatno osamostaljivanje od Narodne hrvatske stranke.

Dva su ključna pitanja dijelila Narodni hrvatski i Hrvatski klub; pitanje odnosa prema austrijskoj vladi i odnosa prema Srbima. Pripadnici Narodnog hrvatskog kluba su tada već bili prigrlili oportunitizam, koji im jest donosio određene značajne uspjehe. Oni nisu promatrali

⁶⁵⁹ Ipak, treba naglasiti da niti Hrvatski klub zapravo nije bio pretjerano radikaln. Njegovi članovi uopće nisu spominjali, primjerice, opće pravo glasa ili organiziranje javnih skupština na kojima bi se govorilo o hrvatskom pitanju, a pogotovo nisu govorili o nekakvom narodnom pokretu protiv vlasti ili parlamentarnoj opstrukciji. Njihov „radikalizam“ očitovao se uglavnom u oštrijem tonu govora u saborskim raspravama i tisku i napadanju narodnjaka kao političkih oportunističkih.

samo novije vrijeme, u kojem nije bilo toliko razloga za zadovoljstvo, nego su gledali razdoblje od osnivanja stranke i računali su sve uspjehe ostvarene od tada. U svakom slučaju, nisu vjerovali da im veća radikalnost može donijeti išta više od onoga što su ostvarivali, nego su se bojali da na taj način ne izgube i ono što imaju. Što se tiče odnosa sa Srbima, Narodna stranka se 1889. godine izjasnila kao politička opcija koja u Dalmaciji predstavlja Hrvate. Ona je time priznala da u pokrajini ima onih koji se smatraju političkim Srbima i Talijanima, ali ipak se nadala da i takve može privući programu sjedinjenja hrvatskih zemalja i pohrvaćenja cjelokupnog javnog života u Dalmaciji. To je sugerirao Klaićev saborski prijedlog o pohrvaćenju zadarskih srednjih škola, kao i narodnjačko inzistiranje na priznavanju srpskog imena da se Srbe u Dalmaciji ne bi potpuno udaljilo od Hrvata. Očito su takvi stavovi prevladavali u stranci, jer su Hrvatski klub činila samo šestorica zastupnika, a i ta šestorica su tvrdila da se ne mogu vratiti u stranku jer će ih ostatak članova preglasati. Ta većina Narodne hrvatske stranke će se nakon izdvajanja šestorice zastupnika i osnivanja Hrvatskog kluba naći pred novim izazovima. Godine 1893. s vlasti će u austrijskom dijelu Monarhije sići vlada grofa Eduarda Taaffea, što znači da će narodnjaci morati donositi nove važne odluke i nastojati se što bolje snaći u novim okolnostima.

IZLAZAK NARODNJAKA IZ HOHENWARTOVA KLUBA I OSNIVANJE KLUBA HRVATSKIH I SLOVENSКИH ZASTUPNIKA U CAREVINSKOM VIJEĆU

Izbori za Carevinsko vijeće 1891. godine

Jedno mandatno razdoblje i u Dalmatinskom saboru i u Carevinskom vijeću trajalo je šest godina. U slučaju bečkog parlamenta to je značilo da su novi izbori na rasporedu bili 1891. godine. Ti su izbori malo uranili, jer je zastupnički dom Carevinskog vijeća nenadano bio raspušten četiri mjeseca prije roka, a kada su raspisani novi izbori, *Narodni list* je iznio očekivanja od nove parlamentarne većine. Osvrnuo se na carsku povelju o raspustu u kojoj je navedeno da bi nova većina zastupničkog doma morala uzeti u obzir „individualnost naroda“ i „vjerozakonsko uvjerenje, kao najvažnije temelje ljudske uljudbe“. *Narodni list*, koji je tada još uvijek bio glasilo Narodne hrvatske stranke, pisao je da je u povelji navedeno upravo ono što i narodnjaci zahtijevaju od početaka svoje borbe, jer u poštovanju naše narodne osobnosti i naših svetinja stoji rješenje svih naših životnih pitanja. Na suprotnoj strani stoje tuđi jezik u državnim uredima, talijanske škole, proguravanje njemačkog jezika, zatiranje glagoljice i toleriranje kojekakvih iskaza naših „domaćih izroda“ koji mrze hrvatski jezik i čekaju sunce napretka i uljudbe „preko mora“. Na te načine, zaključio je *Narodni list*, ne poštuje se naša narodna individualnost.⁶⁶⁰

Tumačeći zbog čega je uopće došlo do raspuštanja zastupničkog doma Carevinskog vijeća, *Narodni list* je pisao da se vlada zbog raznih razloga više ne može pouzdati u postojeću većinu i da se nada da će joj novi izbori donijeti čvršću većinu. Pravo rješenje zadarski narodnjački list je vidio u solidarnosti slavenskih zastupnika, koja može spriječiti vladu u oslanjanju na svakojake „beznačajne“ elemente. Međutim, problem je što svaki slavenski narod gleda samo svoje interese i zbog toga je moguće pretpostaviti ishod i ovih izbora. *Narodni list* je otvoreno proglasio Poljake krivcima za eventualnu nenaklonost nove parlamentarne većine Slavenima, jer su oni uvijek gledali samo vlastite interese te su se već pri uspostavi dualizma sporazumjeli s Nijemcima i odbacili pravu slavensku solidarnost, ne shvaćajući da će i na njih doći red nakon što Nijemci potisnu ostale Slavene. Svoju nelagodu po pitanju usmjerenja nove većine *Narodni list* je izrazio nakon ostavke monarhijskog ministra financija Juliana Dunajewskog. Pisao je da je on, unatoč nekim svojim predrasudama o njemačkom karakteru Monarhije, ipak kao Poljak u vladi zastupao struju naklonjenu slavenstvu. Njegov odlazak mogao bi biti znak približavanja vlade njemačkim liberalima.

⁶⁶⁰ Novi izbori!, *Narodni list*, broj 8, 28. 1. 1891.

Narodni list je prognozirao da će do obnove starog centralizma teško doći, jer to nije u državnom interesu, ali da bi ipak mogla ojačati njemačka struja koja će Slavene omesti u ostvarenju njihovih prava. Upozorio je vladu da dobro razmisli prije nego se okrene protuslavenskoj politici, jer su Slaveni čimbenik čije bi nezadovoljstvo moglo državi stvoriti velike neprilike, ako i ne odmah, onda svakako s vremenom. Ako im zaprijeti pogibelj, najavilo je narodnjačko glasilo, Slaveni će se okupiti i krenuti u odlučniju borbu.⁶⁶¹

Narodni list je istaknuo i značaj čeških saborskih izbora, koji su se također održavali 1891. godine, na eventualni novi smjer politike austrijske vlade. Na tim izborima sučeljavali su se konzervativni i oportunistički nastrojeni staročesi te radikalni i nacionalistički nastrojeni mladočesi. Ako pobijede potonji, pretpostavljao je *Narodni list*, vlada bi se mogla približiti njemačkim liberalima, a ako većinu zadrže staročesi, sve bi trebalo ostati po starom. Zadarsko narodnjačko glasilo pisalo je i da postojeći sustav ne daje nikakvu nadu da će biti bolje, ali da ipak ne smijemo biti vrtoglavi i pretjerani, nego da moramo biti realni i voditi računa o okolnostima. Ipak, ne smijemo ni začas odbaciti idealizam, koji, ako ništa drugo, održava nadu. Uoči izbora *Narodni list* je pisao da Taaffeova vlada nije ispunila svoje glavno načelo pomirenja narodnosti i uspostave ravnopravnosti među njima, ali je izrazio i nadu da će se u novom sazivu Carevinskog vijeća naći takva većina koja će se svim silama zalagati za definitivno ostvarenje tog programa. Zadarsko narodnjačko glasilo je pisalo da je Monarhija danas u dobrom položaju. Vanjske okolnosti su dobre, a ojačala je i materijalno te se može posvetiti uspostavi stvarne ravnopravnosti svojih naroda, čije je zadovoljstvo neprocjenjivi uvjet njezine snage.⁶⁶²

Splitski narodnjački list *Narod* imao je drugačiji pogled na situaciju i to je još jedan od pokazatelja da je u Narodnoj hrvatskoj stranci uoči raskola i osnivanja Hrvatskog kluba bilo značajnih ideoloških i političkih razmimoilaženja. Dok se *Narodni list* nakon raspuštanja Carevinskog vijeća plašio jačanja njemačkih liberala, *Narod* je tvrdio da nisu u pravu oni koji u raspuštanju bečkog parlamenta vide znak da se sprema promjena vladavine. Pisao je i da vlada mora ići prema federalizmu, jedinom sustavu koji može zadovoljiti narode i ojačati Monarhiju te da se neće vraćati onom liberalizmu koji znači gospodstvo Nijemaca nad drugim narodima. Između nenadanog raspuštanja Carevinskog vijeća i novih izbora *Narod* je pisao da se postavlja pitanje hoće li na vlast doći ljevica ili desnica s centrom, što znači da se opet vodi

⁶⁶¹ Znamenitost predstojećih izbora., *Narodni list*, broj 10, 4. 2. 1891.; Preokret?, *Narodni list*, broj 11, 7. 2. 1891.

⁶⁶² Stari i mladi Česi., *Narodni list*, broj 17, 28. 2. 1891.; Hrvatski birači!, *Narodni list*, broj 19, 7. 3. 1891.

borba za prevlast Nijemaca nad ostalim narodima. Ipak, naglasio je splitski narodnjački list, ojačale su stranke koje zagovaraju federalizam i autonomiju te je nemoguća trajna vladavina lijevice uz poznata germanizatorska i centralistička načela. Više se ne može isključivati Slavene iz javnog života, a to ne žele ni Taaffe ni car. Nijemci, pisao je dalje *Narod*, moraju shvatiti da nisu jedini narod u Monarhiji, moraju prihvatiti politiku ravnopravnosti i jednakosti i onda će moći sudjelovati u provođenju onog programa koji jedini može sačuvati Monarhiju od opasnih težnji i preokreta. *Narod* se ipak nije zanosio te je priznao da Nijemci vjerojatno neće prihvatiti takvu politiku i slagao se s *Narodnim listom* u stavu da ih u njihovim težnjama najbolje mogu zaustaviti međusobna sloga i posvećenost načelima slavenskih zastupnika u Carevinskom vijeću.⁶⁶³

Središnji izborni odbor Narodne hrvatske stranke uoči izbora je uputio tradicionalni proglas biračima u kojem je iznio ciljeve i težnje stranke. Tamo je naveo da će se zastupnici zalagati za provedbu vladina programa ravnopravnosti svih naroda i da će se, uz pridržavanje hrvatskog prava, pridružiti onim zastupnicima koji budu težili istom cilju. Istaknuo je i tradicionalni narodnjački zahtjev za pohrvaćenjem državnih ureda i zadarskih srednjih škola, a u dijelu proglašenja koji je govorio o gospodarskim pitanjima najvažniji zahtjevi su bili oni koji su se odnosili na sklapanje novih trgovačkih ugovora s posebnim obzirom na glavni dalmatinski proizvod vino, izgradnju željeznice i pomoć dalmatinskom parobrodarstvu. Kao jedno od načela u narodnjačkom predizbornom proglasu istaknuta je i slavenska uzajamnost. Naposljetku su na izborima narodnjaci osvojili sedam mandata (Miho Klaić, Gajo Bulat, Ante Šupuk, Augustin Masovčić, Lovro Borčić, Nikola Dapar i Virgil Perić), a Srbi i autonomaši su osvojili po jedan mandat (Radoslav Kvekić odnosno Marino Bonda).⁶⁶⁴

Nakon izbora se pojavilo pitanje kako će se postaviti dalmatinski narodnjački zastupnici. Prethodna dva saziva Carevinskog vijeća oni su proveli kao članovi Hohenwartova konzervativnog kluba koji je podržavao Taaffeovu vladu te je bilo za očekivati da opet stupe u taj klub, ali u stranci po tom pitanju nije vladalo jedinstvo mišljenja. Tako je *Narodni list* bio nesklon ponovnom ulasku narodnjačkih zastupnika u spomenuti klub. Pisao je da neke činjenice koje su prethodile raspuštanju Carevinskog vijeća ne mogu potaknuti slavenske zastupnike na bespogovorno pristajanje uz Hohenwartov klub, odnosno uz vladinu stranku. Istaknuo je odlazak ministra financija Dunajewskog, koji je, to svi znaju, pao na inicijativu

⁶⁶³ Carevinsko vijeće razpušteno., *Narod*, broj 8, 27. 1. 1891.; Pred izborima., *Narod*, broj 9, 30. 1. 1891.; Slaveni i Niemci u car. vijeću., *Narod*, broj 26, 31. 3. 1891.

⁶⁶⁴ MACAN, Trpimir, 1980, 334-335.

njemačkih liberala zato što je Slaven. *Narodni list* je Hohenwarta opisao kao čestita čovjeka i iskrena zagovornika ravnopravnosti, ali koji ima tu manu da je sklon žrtvovati pojedinačne interese nekakvom općem austrijskom interesu, kojem pripisuje njemački karakter. Zadarski narodnjački list je otvoreno pisao da mu ne bi bilo drago da dalmatinski narodnjački zastupnici uđu u Hohenwartov klub, koji za toliko godina nije mogao ili nije htio riješiti nijedno od mnogih naših životnih pitanja. Ako im politička nužda ipak bude nalagala stupanje u taj „zloslutni“ klub, morat će dobiti čvrsta jamstva da će se taj klub puno bolje brinuti za Dalmaciju nego što je to dosad bio slučaj. *Narodni list* je zagovarao osnivanje slavenskog kluba, ali je priznao da je to u današnjim okolnostima teško izvedivo. Stoga je pozvao narodnjačke zastupnike da sebi osiguraju potpunu neovisnost u svim narodnim i gospodarskim pitanjima i da se ne daju preglasati u svojim opravdanim zahtjevima od brojčane većine bilo kojeg parlamentarnog kluba.⁶⁶⁵

Narodni list je bio vrlo kritičan prema Taaffeu, tvrdeći da on nije uspostavio pravu većinu na koju bi se njegova vlada mogla osloniti, nego da se služio polovičnim mjerama, neizvjesnošću i doskočicama, želeći ugoditi Nijemcima preko Slavena kojima je davao mrvice i uz to tjerati svoje služeći se narodnosnim sporovima. Prema zaključku *Narodnog lista*, vlada će nastaviti po starom, odnosno i dalje će ponjemčivati urede kao što to radi u Dalmaciji, Slavenima će davati mrvice, očijukat će s Nijemcima kad joj to bude odgovaralo, a po potrebi će pozvati upomoć Hohenwartov klub, koji će joj uvijek stajati za leđima kao „vjerna vojska u pričuvu“. Takve parlamentarne odnose zadarski list je nazvao „krparijom“ i dodao da ne mogu dugo potrajati. Iako slavenski zastupnici bez Poljaka⁶⁶⁶ ne mogu voditi odlučnu riječ u Carevinskom vijeću, ipak su značajan čimbenik, a njihova oporba će biti, ako ništa drugo, živi prosvjed protiv nepravde koja se Slavenima u Monarhiji odavno nanosi. U najavi da Taaffeova vlada ne namjerava formirati nikakvu izvjesnu većinu, nego da će se od slučaja do slučaja oslanjati na sjedinjenu njemačku ljevicu, Poljake i Hohenwartov klub, *Narodni list* je vidio znak da je trenutni sustav vlade krajnje nesiguran, pogotovo što spomenute tri stranke nemaju nikakvih obveza jedna prema drugoj. To znači da ako jedna od njih ne pristane na

⁶⁶⁵ A sad?, *Narodni list*, broj 24, 25. 3. 1891.

⁶⁶⁶ *Narodni list* se osvrnuo i na sastanak koji su nakon izbora pod Taaffeovim predsjedanjem održali vođa poljskih zastupnika Apollinary Jaworski te Johann Chlumecký i Ernst von Plener kao vođe njemačke sjedinjene ljevice. Na tom sastanku je dogovoreno da će te dvije najveće parlamentarne skupine od slučaja do slučaja podupirati vladu. *Narodni list* je zaključio da su se Poljaci dogovorili s Nijemcima mimo svih ostalih Slavena i da je samo pitanje vremena kad će se i „bratski zagrliti“. Stoga je zadarski narodnjački list opisao Poljake kao sredstvo pomoću kojeg se Slavene u Monarhiji lišava njihova naravnog i opravdanog položaja te se opet otvaraju vrata prevlasti Nijemaca. (Prve krparije, *Narodni list*, broj 26, 1. 4. 1891.)

nešto i ako vlada onda pokuša dobiti podršku od neke druge stranke, podršku te stranke koja nije pristala će jamačno zauvijek izgubiti.⁶⁶⁷

Naposljetku su narodnjački zastupnici ipak ponovno stupili u Hohenwartov klub zajedno sa slovenskim zastupnicima. Opet su dali izjavu kojom su naglasili da u klub ulaze bez prejudiciranja svojeg državnopravnog položaja i bez obveze prema bilo kojem klupskom zaključku koji bi bio protivan njihovom stanovištu po tom pitanju. Klupski vođa Hohenwart je u ime cijelog kluba izjavio da će se klub svim silama i u svakoj prigodi zalagati za ostvarenje zahtjeva Hrvata i Slovenaca. On je bio predsjednik kluba, dok je Miho Klaić ponovno imenovan jednim od dvojice klupskih potpredsjednika i članom izvršnog odbora parlamentarne desnice. I *Narodni list* i *Narod* su u svojim komentarima naglasili da je ponovno stupanje u Hohenwartov klub bila najbolja izvediva opcija za narodnjačke zastupnike. *Narodni list* je pisao da je njihovim ulaskom u taj klub parlamentarna desnica brojčano snažnija te se može lakše suprotstaviti njemačkoj opciji. Narodnjaci kao članovi tog kluba imaju pristup parlamentarnim odborima i mogu računati na pomoć svojih starih saveznika: njemačkih konzervativaca, čeških veleposjednika i bukovinskih autonomista. Ipak, *Narodni list* je naglasio da Hohenwartov klub ne donosi ništa osim gorkih uspomena i da bi ga hrvatski zastupnici iz Dalmacije mogli napustiti ako ne ostvare svoje ciljeve.⁶⁶⁸

Narod je pak pisao da su Južni Slaveni u novom sazivu Carevinskog vijeća bili prisiljeni stupiti u Hohenwartov klub, tim više što je taj klub prihvatio autonomistički pristup⁶⁶⁹ i obvezao se podupirati nastojanja i težnje različitih narodnosti. Iako su Slaveni došli neoslabljeni u Carevinsko vijeće, isto vrijedi i za njihove najveće „neprijatelje“, njemačke ljevičare. Njima je opet do gospodarenja, ali nisu o tome javno govorili, nego su u svojim listovima pisali da su spremni aktivnije sudjelovati u zakonodavnom radu i da su spremni na žrtve. Zatim su se u Beču upustili u lobiranje, dogovore, spletke i slično ne bi li opet zadobili odlučan utjecaj na austrijsku unutarnju politiku. Nastojali su zabiti klin u staru desnicu i ubaciti razdor među Slavene i zato su htjeli odvojiti Poljake od ostalih Slavena. Da ti njemački „lažni liberali“ ne bi uništili stečevine dvanaestogodišnje narodne borbe, Hohenwart je okupio klub u koji su ušli svi koji ljube svoju narodnost, a centralističke težnje „bismarckovaca“ smatraju opasnim. *Narod* je pisao da bi bilo idealno da je formiran

⁶⁶⁷ Prve krparije., *Narodni list*, broj 26, 1. 4. 1891.; Što se kuha u Beču., *Narodni list*, broj 27, 4. 4. 1891.

⁶⁶⁸ Kamo su stupili?, *Narodni list*, broj 30, 15. 4. 1891.; Izjava hrvatskih i slovenskih zastupnika na carevinskom vieću., *Narodni list*, broj 31, 18. 4. 1891.; O izjavi hrvatskih i slovenskih zastupnika., *Narodni list*, broj 32, 22. 4. 1891.

⁶⁶⁹ Ponovno se misli na protivnost centralizaciji i ponjemčivanju u austrijskom dijelu Monarhije.

jedinstveni slavenski klub, ali budući da nije, hrvatski i slovenski zastupnici su pristupili Hohenwartovu klubu da bi spriječili veće zlo, odnosno skretanje austrijske vladajuće politike u smjeru koji odgovara „pohlepnim lažnim liberalima“. Ipak, naglasio je *Narod*, time se nipošto nisu odrekli hrvatskog državnog prava kao temeljne točke programa Narodne hrvatske stranke.⁶⁷⁰

Držanje narodnjaka u vrijeme pada Taaffeove vlade

Posljednje godine vladavine grofa Eduarda Taaffea bile su godine krize. Tijekom cijelog razdoblja mandata njegove vlade vodio se više ili manje intenzivan nacionalni spor Čeha i Nijemaca. Nakon što su na izborima 1891. godine i kod Čeha i kod Nijemaca prevladale nacionalno radikalne opcije, Taaffe je rastući nacionalizam pokušao obuzdati uvođenjem općeg prava glasa. Tako je 1893. godine predložio zamjenu kurijalnog izbornog sustava općim izbornim pravom. Međutim, to nije odgovaralo nikome od vodećih pripadnika „željeznog kruga“ koji je podržavao njegovu vladu.⁶⁷¹ Naposljetku je akciju protiv Taaffea poveo ministar vanjskih poslova Monarhije grof Gustav Kálnoky.⁶⁷² Nakon pada Bismarcka u Njemačkoj 1891. godine i povratka liberalnog premijera Gladstonea u Engleskoj godinu dana kasnije, Monarhija se udaljila od potonje i ponovno približila prvoj. Kálnoky nije previše mario za austrijske Nijemce, ali se demagoški obraćao njihovim radikalima za podršku, kao što je to u Njemačkoj činio kancelar Caprivi, Bismarckov nasljednik. Kálnokyju je cilj bio oblikovati liberalnu, naoko ustavnu vladu u kojoj će biti i Nijemci i Poljaci. Naposljetku je Taaffeu presudio car Franjo Josip, koji se uplašio stvaranja koalicijske vlade njemačkih liberala, Poljaka, mladočeha i krupnih zemljoposjednika na temelju protivljenja općem izbornom pravu. On nije želio takvu „parlamentarnu vladu“ i zato je stranačkim prvacima u Carevinskom vijeću ponudio izbor. Ako mu budu htjeli nametnuti vladu kakvu on ne želi, zaprijetio je da će podržati Taaffea i njegovo uvođenje općeg prava glasa. Ako pak pristanu biti ministri po njegovim uvjetima, izborni sustav će ostati kakav jest. Oni su pristali na

⁶⁷⁰ Novo carevinsko vijeće., *Narod*, broj 31, 17. 4. 1891.; Hrvati i Slovenci u car. vijeću., *Narod*, broj 32, 21. 4. 1891.; Hrvati i Slovenci u car. vijeću., *Narod*, broj 33, 24. 4. 1891.

⁶⁷¹ Kako je to objasnio A. J. P. Taylor: „Krupni su zemljoposjednici strahovali od seljačkog parlamenta, a Hohenwart (...) protivio se „prenošenju političke ravnoteže s posjedujućih na neposjedujuće klase“. Poljacima bi velik dio njihove pokrajine, Galicije, preoteli Malorusi (Ukrajinci, op. a.). A među klerikalcima je malo njih vjerovalo da će Crkva moći preživjeti opće izborno pravo kao što je preživjela tolike političke sustave. Taaffeove najodanije pristaše, staročesi, bili su razbijeni na izborima 1891., a mladočesi, koji su ovisili o glasovima buržoazije, bili su spremni da se pred tom prijetnjom za svoj opstanak udruže čak i s njemačkim liberalima.“ (TAYLOR, A. J. P., 1990, 204-205.)

⁶⁷² Ni mađarskim političarima nije odgovarala ideja o općem pravu glasa, jer kad bi se takav izborni sustav uveo u ugarski dio Monarhije, politički bi ojačali drugi, nemađarski narodi. Zato su mađarski političari htjeli spriječiti Taaffeov pokušaj uvođenja općeg prava glasa u austrijski dio Monarhije.

njegovu ponudu da bi sačuvali položaj svoje nacije ili klase i tako je u studenom 1893. godine Taaffe otišao s vlasti nakon 14 godina. Njegov „željezni krug“ zamijenila je koalicijska, pseudoparlamentarna vlada na čijem čelu je bio knez Alfred Windischgrätz.⁶⁷³

Dalmatinski narodnjaci su cijelo vrijeme postojanja Taaffeove vlade podržavali tu vladu. Međutim, parlamentarna desnica kojoj su kao članovi Hohenwartova kluba pripadali, pred kraj Taaffeove vladavine bila je praktički razbijena. Taaffeove manevre s ciljem ostanka na vlasti je *Narod*, jedino narodnjačko glasilo nakon osnivanja Hrvatskog kluba, opisivao kao jedinstvene u svijetu. Narodnjački list je pisao da u drugim zemljama vlade proizlaze iz stranaka i izraz su većine, a Taaffe izgubivši prvobitnu većinu nije odstupio, nego je počeo stvarati većinu od slučaja do slučaja, ali ni tu nije bio uspješan. Želeći odobrovoljiti staru desnicu, koja je izgubila povjerenje u vladu, Taaffe je ozlovoljio njemačku ljevicu te su nastale ozbiljne krize. Ljevica ga je napustila, a desnica više nije bila jedinstvena zbog držanja mladočeha. *Narod* je pisao da je tada nastao vladin program pod nazivom „Schöpfungsperiode“,⁶⁷⁴ odnosno program općenite negacije kojim se nastoji zaustaviti razvoj koji je narode zahvatio još 1848. godine, a vlada bi htjela da joj u tome pomognu stranke koje zastupaju te narode. Međutim, naglasio je *Narod*, nije moguće isključiti politička pitanja iz parlamentarnih rasprava. Splitski list je dodao da Hohenwartov klub nije mogao pristati na taj program, a po svemu sudeći, neće ga prihvatiti niti Poljaci.⁶⁷⁵

Narodnjaci su bili kritični prema tom predloženom programu Taaffeove vlade, a njihov stav o tome u javnost je iznosio *Narod*, koji je pisao da bi vlada tim prijedlogom htjela zaustaviti onu težnju koja je posljedica povijesnog razvoja naše države, a to je težnja za postizanjem prave ravnopravnosti naroda da se mogu slobodno razvijati materijalno i moralno. Tu težnju ipak nije moguće zaustaviti. *Narod* je pisao da se činilo da idemo u dobrom smjeru, ali da vlada želi zaustaviti napredak narodnosti da bi očuvala privremeni dualistički sustav i zadržala Slavene u postojećem stanju. U slučaju dalmatinskih Hrvata to znači trajno odgađanje sjedinjenja, obustavu napretka u jezičnom pogledu, zapostavljanje pravednih jezičnih i kulturnih zahtjeva i ponovno podređivanje Nijemcima i Talijanima. Kada je 1893. godine na mjestu predsjednika zastupničke kuće Carevinskog vijeća Poljaka Franciszeka Jana Smolku zamijenio predsjednik kluba njemačkih liberala Johann Chlumecký, *Narod* je pisao

⁶⁷³ TAYLOR, A. J. P., 1990, 202-208. Alfred III., knez od Windischgrätza (Prag, 1851. – Tahov, 1927.), plemić iz Češke, unuk feldmaršala Alfreda I. od Windischgrätza, koji se istaknuo u gušenju revolucije 1848. godine. Više o njemu u: Alfred III. zu Windisch-Grätz

⁶⁷⁴ U prijevodu: „razdoblje stvaranja“.

⁶⁷⁵ Novi vladin program., *Narod*, broj 9, 7. 2. 1893.

da je cijeloj desnici bio zajednički federalistički program, ali da su tu desnicu razbili najprije Česi, zatim i Poljaci, a da posljedice toga osjećamo svi. Splitski list je zaključio da je desnica razbijena zbog nesretnog unutarnjeg razdora u Češkoj, da si Taaffe želi osigurati većinu približavanjem njemačkoj ljevici i da je izbor novog predsjednika zastupničke kuće dokaz da je razdor starih i mladih Čeha uspio njemačkim liberalima vratiti utjecaj koji su već bili izgubili.⁶⁷⁶

Narodnjaci nikad nisu skrivali da je za njih federalizam najbolji sustav koji bi mogao postojati u Monarhiji. Taj sustav bi uključivao i autonomiju pokrajina, a naravno da su narodnjaci zamišljali Dalmaciju i bansku Hrvatsku sjedinjene, a ne odvojene unutar tog idealnog državnog ustroja. Ušavši 1879. godine prvi put u Hohenwartov klub, isticali su upravo ta načela. Četrnaest godina kasnije više nije bilo prevelikog jedinstva unutar kluba i narodnjaci su toga bili svjesni. *Narod* je tada pisao da taj klub nije poput drugih klubova, nego da se radi o koaliciji koja može funkcionirati samo dok sve njezine frakcije imaju potpunu slobodu djelovanja. Splitski list je spomenuti klub opisao kao „dobrovoljno udruženje raznih narodnosti i plemena“, odraz federalističkog načela u Monarhiji, prosvjed protiv pogubnog centralizma i konačni dokaz da je na osnovi načela jednakog prava za sve moguć sporazum između raznih narodnosti i plemena u državi. Te 1893. godine u Češkoj su se dogodili nacionalistički ulični izgredi te je Carevinsko vijeće moralo odlučiti o redarstvenim mjerama koje je predložila vlada. *Narod* je pisao da će jezičac na vagi kod donošenja te odluke biti Hohenwartov klub, koji još uvijek predstavlja „mikrokozmos Monarhije“ i najavio da će hrvatski zastupnici po tom pitanju postupati prema načelu slobodoumnosti, bratske srodnosti s češkim narodom i prema svojem programu. *Narod* je zagovarao solidarnost slavenskih zastupnika kao jedino što može prisiliti Taaffea da bude obzirniji prema češkim rodoljubima. Ipak, kada se u Carevinskom vijeću raspravljalo o uvođenju iznimnih mjera u Pragu i njegovim predgrađima, narodnjački list je priznao da je Hohenwartov klub podijeljen po tom pitanju i da se ne zna što će biti od toga.⁶⁷⁷

Kada je Taaffe predložio izbornu reformu u smjeru općeg prava glasa, *Narod* je pisao pozitivno o toj ideji. Naglasio je da je Taaffe, „majstor svih majstora“, namjerno izazvao veliku krizu kojom je najviše pogodio njemačke liberale, „neprijatelje svake slobode i prava, odurne licemjerce“. *Narod* je pisao da su se ti „krvnici češkog naroda“ nadali da će moći skupo prodati svoj glas protiv češke slobode i da su se čak nadali povratku na vlast, ali da je

⁶⁷⁶ Stranke i vladin program., *Narod*, broj 11, 14. 2. 1893.; K položaju u Austriji., *Narod*, broj 23, 28. 3. 1893.

⁶⁷⁷ Vapaj za slogom., *Narod*, broj 74, 26. 9. 1893.; Radikalizam grofa Taaffea., *Narod*, broj 80, 17. 10. 1893.

Taaffe njihova nastojanja srezao u korijenu. Kao protivnike njegova prijedloga izborne reforme *Narod* je naveo njemačke liberale i Poljake⁶⁷⁸, a što se tiče Hohenwartova kluba, pisao je da bi njegovim članovima on trebao odgovarati. Izuzetak su „boljarski i feudalni zastupnici“, koji najviše zaziru od demokratskog načela. Nije neobično da su dalmatinski narodnjaci sa simpatijama dočekali ideju o općem pravu glasa. Oni su često znali tvrditi da je postojeći izborni red umjetan i da su ga Nijemci skrojili na štetu Slavena. Istu misao je iznio i *Narod* pišući da Slaveni, posebno Česi, Hrvati, Slovenci i Rusini⁶⁷⁹, mogu samo žaliti što prijedlog nije još radikalniji i što ne ide za još boljim uništenjem „Schmerlingovih interesnih skupina“, koje služe jedino umjetnom održavanju njemačke većine. Ne treba zanemariti ni „akutnije“ razloge za narodnjački entuzijazam po pitanju Taaffeova prijedloga. Godine 1885. oni su na izborima osvojili svih devet dalmatinskih mandata u Carevinskom vijeću, a autonomaši nisu osvojili ništa. Nešto kasnije je u bečki parlament na izvanrednim izborima izabran Luigi Lapenna, a na redovnim izborima 1891. godine izabran je Marino Bonda. Koliko god narodnjaci nisu voljeli Lapennu, ni Bonda im nije bio puno draži. Primjerice, Miho Klaić je jednom prilikom rekao da je on u Beču „prava kuga“. S obzirom na narodnosni sastav Dalmacije, opće pravo glasa je značilo da su autonomašima zauvijek zatvorena vrata Carevinskog vijeća, čime bi se dodatno potvrdio hrvatski karakter Dalmacije te bi Nijemci u bečkom parlamentu izgubili potencijalne saveznike. Zaključujući o Taaffeovu prijedlogu izborne reforme, *Narod* je naveo da hrvatski narod u cijeloj situaciji stoji nepomično na temelju svojeg državnog prava, traži samostalnost i narodnu cjelokupnost i bit će spreman u svakoj situaciji. Taaffeov „mirni prevrat“ može za njega biti koristan, osim ako se ne radi o iluziji koju će sam Taaffe prvom prilikom „zakopati“.⁶⁸⁰

Međutim, nade narodnjaka se nisu ispunile, a kada je Taaffeova vlada podnijela ostavku, *Narod* je pisao da ju je na to prisilila koalicija triju klubova: njemačke ljevice, Poljaka i Hohenwartova kluba. Povod toj koaliciji je izborna reforma, a pravi uzrok nije do kraja jasan. *Narod* je najavio osnivanje koalicijske vlade i dao naslutiti da narodnjačkim zastupnicima u Hohenwartovu klubu više nema mjesta. Pisao je da su ti zastupnici složni u protivljenju izvanrednim mjerama u Češkoj, da su bili spremni glasovati protiv njih unatoč stavu većine

⁶⁷⁸ Kurijalni izborni sustav je bio takav da je davao prednost bogatijim slojevima stanovništva. To je značilo da su Nijemci dominirali nad Česima i Slovencima, a Poljaci nad Ukrajinima. Talijani su pak na isti način dominirali nad Hrvatima i Slovencima u Istri i Gorici. Zbog toga nijednoj od tih skupina nije odgovaralo opće pravo glasa, jer bi ugrozilo njihovu političku dominaciju nad narodima koji su živjeli zajedno s njima.

⁶⁷⁹ Rusinima su u to vrijeme nazivani stanovnici Galicije grkokatoličke vjeroispovijesti. Radi se o području koje danas pripada zapadnom dijelu Ukrajine i čiji se stanovnici u nacionalnom smislu izjašnjavaju kao Ukrajinici. Međutim, Rusini su živjeli i na drugim područjima. Ima ih i u današnjoj Hrvatskoj, a budući da su se doselili prije dovršetka procesa oblikovanja moderne ukrajinske nacije, izjašnjavaju se kao Rusini, ne kao Ukrajinici.

⁶⁸⁰ Saltomortale, *Narod*, broj 82, 24. 10. 1893.; BERITIĆ, Nada, 1960, 148.

kluba i snositi sve posljedice takve odluke. Neslaganje između narodnjaka i ostatka Hohenwartova kluba pojavilo se i po pitanju izborne reforme. Osvrćući se na to, *Narod* je naveo da je Hohenwart u parlamentarnoj raspravi o tome zauzeo konzervativno stajalište i da njegove nazore ne mogu dijeliti svi članovi njegova kluba. Načelni sporazum svih članova kluba sadržan je u Hohenwartovoj izjavi prema kojoj je njegov klub spreman podržati pravednu izbornu reformu, uz očuvanje svojeg autonomnog načela, ali prijedlog Taaffeove vlade mora označiti kao neprihvatljiv. U toj izjavi je naglašeno autonomno federalističko načelo, koje ipak ne trpi uniformiranje izbornog prava. *Narod* je preporučio narodnjačkim zastupnicima da u raspravi podrže reformu uz naglašavanje autonomističkog načela i da se u prvom redu založe za što veću zaštitu prava hrvatskog naroda u Dalmaciji, što ipak ne znači da ne mogu poduprijeti prava i zahtjeve ostalih Slavena. Ne smiju slijepo pristajati uz takve reforme koje proizlaze iz načela koje je, uvevši izravne izbore za Carevinsko vijeće, prebrisalo različitosti i osobitosti povijesnih individualiteta, a pogotovo poseban položaj Dalmacije.⁶⁸¹

Narod je pisao da je Taaffe srušila „nenaravna koalicija“ dojučerašnjih žestokih protivnika koji su se sjedinili u otporu prema prijedlogu izborne reforme. Dugogodišnji austrijski premijer je srušen baš kad je prvi put htio izvesti nešto slobodoumno. *Narod* je smatrao da je ta koalicija nastala kao izraz otpora samom Taaffeu i da bi mogla provesti u djelo njegovu izbornu reformu, ali u vrlo ograničenu opsegu koji odgovara njezinoj uskogrudnosti. Međutim, naglasilo je narodnjačko glasilo, Taaffe nije nečasno odstupio i kad bi se odmah vratio na mjesto premijera, zadobio bi veće simpatije nego što se ikad mogao nadati. *Narod* je najavio da će se razne frakcije u koaliciji međusobno sukobljavati, ali da ona ipak može opstati neko vrijeme. U takvoj koaliciji splitski list je vidio dokaz da su njemački liberali, Poljaci i „feudalno krilo“ Hohenwartova kluba interesno duboko povezani i ukorijenjeni u sadašnji nepravedni izborni red te da će nužno biti složni. Njihova koalicija će biti prilično šarena, najšarenija ikad, a čine ju oni koji su se složili u negaciji Taaffeova prijedloga izborne reforme.⁶⁸²

Pristajanje „feudalnog krila“ Hohenwartova kluba uz novu vladajuću koaliciju *Narod* je tumačio kao velik poraz Hohenwarta i njegovih tijesnih privrženika u klubu koji nosi njegovo ime. Ta nova vlada je vrlo bliska njemačkim liberalima te će oni po prvi put nakon 15 godina imati odlučniji utjecaj na sudbinu naroda. *Narod* je pisao da je Taaffe svojom politikom

⁶⁸¹ O situaciji., *Narod*, broj 85, 5. 11. 1893.

⁶⁸² Poslie grofa Taaffeja., *Narod*, broj 85, 5. 11. 1893.

posljednjih godina pridonio rehabilitaciji njemačkih liberala, a da im je njihov nekadašnji najžešći protivnik Hohenwart utro put do vlasti uništivši sebe i svoj utjecaj. *Narod* je kao opoziciju novoj vladi istaknuo Slavene i dodao da načelo federalizma mora zadobiti konkretnije i šire oblike. Narodnjački list je naglasio da se Slaveni za federalizam ne mogu boriti pocijepani, pogotovo stoga što su se njihovi protivnici međusobno složili da bi branili centralizam. Stoga je potrebna sloga i u slavenskom taboru, a kao njezin temelj *Narod* je istaknuo hrvatsko i češko državno pravo. Ta dva prava jesu međusobno različita, ali oba se mogu ostvariti jedino borbom, koju treba voditi najtješnjim i najsložnijim djelovanjem svih protivnika centralizma.⁶⁸³

Nakon što je Hohewartov klub pristao uz novu austrijsku vladu, bilo je samo pitanje trenutka kada će se dogoditi neminovno, a to je istup dalmatinskih narodnjaka iz tog kluba. Nakon što je novi premijer Windischgrätz iznio program nove vlade, *Narod* je pisao da taj program nije zadovoljio stranke izvan vladajuće koalicije i da među slavenskim zastupnicima, izuzev Poljaka, vlada duh solidarnosti. Tako su u studenom 1893. godine narodnjački zastupnici Miho Klaić, Gajo Bulat, Ante Šupuk i Lovro Borčić napustili Hohenwartov klub zajedno s dijelom slovenskih zastupnika koji su mu pripadali. Komentirajući takav rasplet situacije, *Narod* je naveo da to nije nikakvo iznenađenje i da je posljedica najprije Hohenwartove „metamorfoze“, odnosno otvorena saveza s njemačkom ljevicom, a zatim i preokreta koji je nastao uslijed koalicije triju stranaka i formiranja nove vlade. Da je Hohenwart ostao kakav je bio, pisao je *Narod*, prvi bi uskratio svako prijateljstvo novoj vladi, koja je sastavljena bez obaziranja na njegov klub. Međutim, on je zanemario svoje dužnosti, zaboravio čast svoje zastave i sad bi htio da hrvatski i slovenski zastupnici ostanu u njegovu klubu, što je uvreda, jer taj klub više ne služi ničemu osim učvršćivanju vladajuće poljsko-njemačko-feudalne koalicije.⁶⁸⁴

Osnivanje Kluba hrvatskih i slovenskih zastupnika u Carevinskom vijeću

Ideja hrvatsko-slovenskog zbližavanja nije se kod dalmatinskih narodnjaka pojavila tek devedesetih godina, nego je bila prisutna još ranije, iako nisu o njoj puno govorili.⁶⁸⁵ Tako je *Narodni list* još 1880. godine prenio članak ljubljanskog lista *Slovenec* u kojem je pisalo da među slavenskom braćom ima puno štetne nesloge, ali da su Hrvati i Slovenci primjer

⁶⁸³ Novi kabinet., *Narod*, broj 88, 14. 11. 1893.

⁶⁸⁴ Preokret., *Narod*, broj 91, 24. 11. 1893.

⁶⁸⁵ Više o hrvatsko-slovenskoj političkoj suradnji u Habsburškoj Monarhiji u: RAHTEN, Andrej, 2001.; RAHTEN, Andrej, 2008.

susjednih slavenskih naroda među kojima nikad nije bilo bitnih sukoba. Naprotiv, oni su se uvijek zajedno borili protiv dušmana, posebno Turaka. Hrvati su branili Slovence od Turaka, a Slovenci danas stoje na prvoj crti u borbi protiv ponjemčenja i zahvaljujući njima Hrvati mogu slobodno razvijati svoju narodnost. Autor tog članka je izrazio žaljenje što je dualizam politički odvojio dva tako „srodna plemena“, ali i nadu da će se Hrvati i Slovenci jednom sjediniti pod žezlom habsburške kuće. Naglasio je da su za Hrvate i Kranjce pravi krajevi „Ilirije iredente“ Krajina, Bosna, Hercegovina, Dalmacija, Istra, Koruška i Štajerska te da će napredujući tijekom povijesti donijeti rješenje i tih pitanja.⁶⁸⁶

Kao ni Hrvati, ni Slovenci unutar Monarhije nisu živjeli u jednoj državnoj cjelini, ali su barem imali tu sreću da ih dualizam nije razdvojio kao Hrvate, nego su sve zemlje u kojima su živjeli pripadale austrijskom dijelu Monarhije i bile zastupane u Carevinskom vijeću. Tamo su njihovi političari imali priliku uspostaviti političku suradnju s hrvatskim zastupnicima iz Dalmacije i Istre. Nakon što Miho Klaić 1879. godine nije uspio izboriti osnivanje velikog slavenskog kluba, sve do 1891. godine nije bilo otvorenih pokušaja povezivanja južnoslavenskih zastupnika u Carevinskom vijeću.⁶⁸⁷ Hrvatski zastupnici iz Dalmacije i Istre u okviru Hohenwartova kluba surađivali su sa zastupnicima Slovincima, a na tu suradnju ih je upućivalo protivljenje dualizmu. I hrvatski i slovenski zastupnici su podržavali Taaffeovu vladu i uspijevali na taj način izboriti neke koncesije, no krajem osamdesetih godina sve se glasnije govorilo o osnutku samostalnog južnoslavenskog kluba koji bi vodio odlučniju narodnu politiku. Tako je u listopadu 1890. godine u Ljubljani održan sastanak slovenskih i hrvatskih zastupnika iz Istre, na kojem je donesena rezolucija u kojoj je istaknuta potreba solidarna nastupanja slovenskih i hrvatskih političara.⁶⁸⁸

Kada je 1891. godine formiran novi saziv Carevinskog vijeća, istarski zastupnici su pokrenuli akciju povezivanja južnoslavenskih zastupnika, nakon što su još ranije odlučili ne pristupiti ponovno Hohenwartovu klubu, nego pokušati formirati slavenski klub. Ipak, budući da je vlada uspjela pridobiti njemačke liberale i Poljake, nije bilo izgleda za osnivanje velikog slavenskog kluba, a neki slovenski zastupnici su još i prije sazivanja Carevinskog vijeća odlučili ući u Hohenwartov klub bez znanja hrvatskih zastupnika. Stoga je u travnju 1891. godine u Beču je održan sastanak južnoslavenskih zastupnika na kojem je donesena odluka o ponovnom ulasku u Hohenwartov klub, ali na način da hrvatski i slovenski zastupnici unutar

⁶⁸⁶ Uzajamnost Hrvatâ i Slovenacâ, *Narodni list*, broj 41, 29. 5. 1880.

⁶⁸⁷ MACAN, Trpimir, 1980, 334.

⁶⁸⁸ RAHTEN, Andrej, 2008, 119.

njega čine zajednicu. Druga opcija je bila osnivanje hrvatsko-slovenskog kluba, koju je predložio hrvatski zastupnik iz Istre Vjekoslav Spinčić, a podržali dalmatinski Hrvati Nikola Dapar i Virgil Perić te tršćanski Slovenac Ivan Nabergoj. Svi ostali prisutni zastupnici izjasnili su se za ulazak u Hohenwartov klub.⁶⁸⁹

Osvrćući se na tu novu hrvatsko-slovensku zajednicu, *Narodni list* je pisao da joj je svrha zajedničko raspravljanje svih znamenitijih političkih pitanja koja se budu ticala obaju „bratskih naroda“ i dogovorno sporazumijevanje o sredstvima i načinima ostvarenja usvojenih zaključaka. *Narod* je pisao da su hrvatski i slovenski zastupnici, budući da nije uspjelo formiranje južnoslavenskog kluba, stupili u Hohenwartov klub i unutar njega se stopili u posebnu južnoslavensku skupinu. Time su pokazali da su i jedni i drugi svjesni potrebe zajedničkog djelovanja i za nadati se da će se to jedinstvo proširiti i izvan bečkog parlamenta. Oba narodnjačka lista su izražavala nadu da je to samo početak jedne još šire slavenske suradnje. Tako je *Narodni list* pisao da je hrvatsko-slovenski savez prvi javni iskaz slavenske solidarnosti u Monarhiji na temelju dogovora. Kad bi i ostali Slaveni krenuli istim putem, misao o osnivanju velikog slavenskog kluba u Carevinskom vijeću više ne bi bila utopija, a Slaveni bi brzo došli do položaja koji im pripada. *Narod* je pak istaknuo da su hrvatski zastupnici sebi ostavili slobodu postupanja u pitanjima hrvatskog držanog prava i naših odnosa, ali da je najvažnije ipak to što su u zajedničkoj izjavi naglašeni zajednički interesi Hrvata i Slovenaca te je javno istaknuta njihova zajednica. Taj hrvatsko-slovenski kompromis bi trebao biti prvi korak prema provedbi slavenske uzajamnosti u bečkom parlamentu.⁶⁹⁰

U narodnjačkim glasilima se govorilo i o potrebi i mogućnosti da hrvatsko-slovenska suradnja zadobije šire okvire, a ne da bude ograničena samo na Carevinsko vijeće. U doba održavanja već spomenute Jubilarne gospodarsko-šumarske izložbe u Zagrebu 1891. godine, *Narodni list* je pisao da će na toj dvomjesečnoj izložbi biti zastupane sve hrvatske zemlje, kao i braća Slovenci koji se ne protive zajednici s Hrvatskom. Nešto kasnije isti list je pisao da se Slovenci mogu pozvati na hrvatsko državno pravo, jer ih Pragmatička sankcija priznaje kao podređene tom pravu. Zadarsko narodnjačko glasilo je istaknulo da nam samo povijesno pravo može zajamčiti potpunu narodnu samoupravu i da iskustvo pokazuje da se bez tog prava nikad nećemo domoći prave narodne ravnopravnosti. *Narod* je otišao korak dalje te je u svojem osvrtu na zagrebačku izložbu napisao da su Slovenci iz Ljubljane i cijele Kranjske

⁶⁸⁹ MACAN, Trpimir, 1980, 336-337.

⁶⁹⁰ Izjava hrvatskih i slovenskih zastupnika na carevinskom vijeću., *Narodni list*, broj 31, 18. 4. 1891.; O izjavi hrvatskih i slovenskih zastupnika., *Narodni list*, broj 32, 22. 4. 1891.; Hrvati i Slovenci u car. vijeću., *Narod*, broj 33, 24. 4. 1891.

pokazali da Zagreb smatraju svojim središtem, da u korist narodnih ideala zaboravljaju separatističke težnje i da žele biti jedno s nama. Njihovi istaknuti predvodnici su se očitovali da se žele sjediniti i imati jedan jezik s nama, da dijelimo krv i da nam stoga budućnost mora biti jedna. Tom prilikom je *Narod* naveo da nas veseli kad hrvatski narod u raznim pokrajinama traži sjedinjenje, ali da nas još više veseli kad ga traži onaj dio našeg plemena koji je spletom okolnosti dobio drugo ime i koji je toliko dugo išao drugim putem. Slovenski narod, vrlo radišan i prosvijetljen, koji je uspio skršiti njemačko gospodstvo u slovenskim zemljama, jasno je dao do znanja da svoju budućnost vidi samo u zajednici s Hrvatskom i hrvatskim narodom. Stoga je *Narod* zaključio da hrvatska misao iz dana u dan bilježi nove uspjehe i napreduje prema konačnoj pobjedi.⁶⁹¹

Nakon što se Taaffeova vlada približila njemačkim liberalima i Poljacima, Hohenwartov klub je izgubio svoj utjecaj na vladu te mu se ona približavala onda kad joj je trebala njegova potpora. To je stvorilo nezadovoljstvo kod dijela članova kluba te su dalmatinski narodnjaci dali izjavu da će privremeno ostati u klubu, ali da će formirati zajednički južnoslavenski klub sa Slovencima ako se klub kojem trenutno pripadaju još tješnje poveže s vladom. Nezadovoljstvo je naraslo kad je u jesen 1891. godine prihvaćen proračun za Dalmaciju manji od prijašnjih proračuna, a kada je ministar bogoštovlja i nastave Paul Gautsch izjavio da je njemački jezik neophodan u nastavi, istarski i slovenski zastupnici namjeravali su napustiti Hohenwartov klub, a šuškalo se da će isto učiniti i dalmatinski zastupnici. Ipak, jedini koji je tada, u studenom 1891. godine istupio iz kluba bio je istarski hrvatski zastupnik Vjekoslav Spinčić.

Novi sastanak hrvatskih i slovenskih zastupnika održan je u Beču početkom svibnja 1892. godine, dakle nakon što je u Dalmaciji osnovan Hrvatski klub. Na njemu se raspravljalo o istupanju iz Hohenwartova kluba i osnivanju zasebna zajedničkog kluba. Inicijativu je pokrenuo istarski hrvatski zastupnik Matko Laginja, navevši kao razloge neslavensku politiku Taaffeove vlade i njezine ustupke Nijemcima, Mađarima i Talijanima. S tim stavom su se složili Juraj Biankini, koji je u Carevinskom vijeću zamijenio narodnjaka Augustina Masovčića, Virgil Perić i Leopold Gregorec, dakle dvojica dalmatinskih Hrvata i jedan Slovenac iz Štajerske. Protiv napuštanja Hohenwartova kluba bili su ostali Slovenci i Miho Klaić, koji je podsjetio na uspjeh koji su narodnjaci kao članovi Hohenwartova kluba ostvarili u borbi protiv dalmatinskog namjesnika Stjepana Jovanovića i dodao da u Dalmaciji stanje

⁶⁹¹ Otvor hrvatske izložbe., *Narodni list*, broj 64, 12. 8. 1891.; Niemstvo i državno pravo., *Narodni list*, broj 93, 21. 11. 1891.; Zagrebačka slavija i njihovo znamenovanje., *Narod*, broj 74, 15. 9. 1891.

nije kao u Istri, nego da se borba vodi oko jezika i materijalnog napretka, a i tu su postignuti određeni uspjesi. Klaić je zaključio da bi izvan Hohenwartova kluba bilo gore nego u njemu, jer to znači prelazak u opoziciju. Naposljetku hrvatsko-slovenski klub ni tada nije osnovan, ali je u studenom 1892. godine došlo do osnivanja Kluba nezavisnih hrvatskih i slovenskih zastupnika u koji su ušli istarski Hrvati Laginja i Spinčić te dalmatinski Biankini, Perić i Dapar. Navedeni zastupnici su objavili i program svojeg novog kluba u kojem su istaknuli oživotvorenje hrvatskog državnog prava, narodnu ravnopravnost i promicanje materijalnih interesa hrvatskog i slovenskog naroda. Da bi se potonje ostvarilo, potrebno je promijeniti aktualni ustav, a to je moguće izboriti suradnjom svih slavenskih zastupnika. Klub nezavisnih hrvatskih i slovenskih zastupnika u tu svrhu se odlučio povezati s mladočesima.⁶⁹²

Vođa dalmatinskih narodnjaka Miho Klaić je podržao ostanak u Hohenwartovu klubu, a razlozi koje je pritom naveo dodatno pokazuju koliki su u to vrijeme bili razmjeri narodnjačkog oportunizma. Klaić je kao argument za ostanak u klubu koristio tvrdnju da je taj klub pomogao narodnjacima u borbi protiv dalmatinskog namjesnika Jovanovića. To je svakako bio značajan uspjeh, ali Klaić je mogao tvrditi i to da Hohenwartov klub nije pomogao narodnjacima izboriti potpuno pohrvaćenje dalmatinskih državnih ureda, da im nije pomogao izboriti izgradnju željeznice i druge velike gospodarske zahvate u Dalmaciji, a pogotovo je mogao tvrditi da taj klub nije uspio spriječiti vinsku klauzulu, koja je za Dalmaciju imala razmjere kataklizme. Umjesto da je naglasak stavio na ono što Hohenwartov klub iz ovog ili onog razloga nije uspio učiniti za dalmatinske narodnjake, Klaić se pozivao na uspjeh koji nije bio malen, ali se dogodio prije gotovo jednog desetljeća. Također je tvrdio da se najveća borba vodi oko jezika i materijalnog napretka i da su u toj borbi ostvareni uspjesi, što nije bilo netočno, ali isto tako se moglo reći da zaključak Dalmatinskog sabora o pohrvaćenju državnih ureda već desetak godina čeka na provedbu od strane vlade i da se njemački jezik i dalje potihom uvlači u te urede. Nakon uvođenja vinske klauzule bilo je smiješno govoriti o materijalnom napretku u Dalmaciji, a tu su bili i neizgrađena željeznica, nerazvijeno parobrodarstvo i još pregršt „manjih“ stvari.

Također, narodnjački korpus u Carevinskom vijeću se „rasuo“ i prije njihova konačnog izlaska iz Hohenwartova kluba. Masovčića je zamijenio Biankini koji nije pristupio tom klubu, a ubrzo je osnovao Hrvatski klub u Dalmatinskom saboru čime se odvojio od Narodne hrvatske stranke. S njim je bio i Perić, a tom krugu je pripadao i Dapar, koji nije bio zastupnik

⁶⁹² MACAN, Trpimir, 1980, 339-341.

u Dalmatinskom saboru. Tako su u Hohenwartovu klubu na kraju ostala samo četvorica narodnjaka, i to pripadnika stare garde, čiji je oportunizam gotovo prelazio u beznađe. Oni kao da nisu mogli povjerovati u mogućnost da bi u opoziciji postigli više nego u većini. Da nisu bili spremni ni na kakav rizik, svjedoči Klaićev stav o mladočesima. Za razliku od Biankinija, Perića, Dapara, Spinčića i Laginje, koji su odlučili surađivati s njima, Klaić je tvrdio da se s njima ne bi moglo surađivati dok su u oporbi i općenito se ogradio od ideje krajnje oporbe kakvu su oni zagovarali.⁶⁹³ Zanemario je pritom činjenicu da su ti mladočesi na prethodnim češkim izborima razbili također konzervativne i oportunističke staročehe, koji jesu ostvarili velike uspjehe u češkoj nacionalnoj borbi, ali nisu tu borbu uspjeli dovesti do kraja, te su ih istisnule mlađe i energičnije snage koje su češku nacionalnu borbu odvele dalje.

Međutim, Taaffeova vlada je jedno, a vlada čiji su glavni oslonac njemački liberali za narodnjake je bila nešto sasvim drugo. Kad je takva vlada uspostavljena, oni su otišli iz Hohenwartova kluba, a s njima i dio slovenskih zastupnika, ali ne svi. Istupila su četiri dalmatinska hrvatska narodnjaka (Klaić, Bulat, Šupuk i Borčić) i šestorica Slovenaca. Ta deseterica osnovala su Klub hrvatskih i slovenskih zastupnika pod objašnjenjem da Hohenwartov klub nedovoljno zastupa narodne interese Slovenaca i Hrvata. Predsjednikom tog novog kluba imenovan je Miho Klaić.⁶⁹⁴ *Narod* se na osnivanje tog novog kluba osvrnuo pišući da se raduje što se na ruševinama Hohenwartova kluba stvara novi, homogeni klub hrvatskih i slovenskih zastupnika i koalicija za koju su najzaslužniji zastupnici Narodne hrvatske stranke. Hrvatski i slovenski zastupnici su u starom klubu sve više gubili na važnosti zbog krivih koraka klupskog vođe Hohenwarta, a sada postaju snaga na koju se vlada mora obazirati i čije interese ne smije zanemariti. *Narod* je pozvao na još širu slavensku solidarnost i najavio moguće osnivanje velike slavenske stranke, što je nazvao idealom naših zajedničkih težnji u Monarhiji. Narodnjački list je pisao da je vladajuća koalicija njemačkih liberala, Poljaka i feudalaca „nečuveni atentat na pravo samoopredjeljenja ostalih naroda, koji sačinjavaju većinu pučanstva“ i da ta većina mora uzvratiti parlamentarnom akcijom da bi prisilila vladu na poštivanje narodnih individualnosti koje bi ta vlada htjela ignorirati.⁶⁹⁵

Narod je opisao i na koji način je provedeno formiranje Kluba hrvatskih i slovenskih zastupnika. Uoči otvaranja posljednje sjednice Carevinskog vijeća, Gajo Bulat je na sjednici Hohenwartova kluba u ime narodnjačkih zastupnika izjavio da su, s obzirom na okolnosti,

⁶⁹³ Isti, 340.

⁶⁹⁴ RAHTEN, Andrej, 2008, 120.

⁶⁹⁵ Preokret., *Narod*, broj 91, 24. 11. 1893.

1891. godine stupili u taj klub solidarno sa slovenskim zastupnicima i da su tada dali posebnu državnopravnu izjavu. Na spomenutoj sjednici su zaključili da se ne mogu izjasniti po pitanju političkog položaja prije nego se sporazume u pogledu novog položaja i nove koalicijske vlade. Sljedeća sjednica Hohenwartova kluba je tada odgođena, a nešto kasnije su se sastali hrvatski i neki slovenski zastupnici, ukupno deseterica, te su dogovorili istupanje iz kluba. Hrvatski zastupnici su pripremili i izjavu na Hohenwarta, u kojoj su naglasili hrvatsko državnopravno i političko stajalište. Bili su spremni napustiti klub čak i ako slovenski zastupnici u njemu ostanu, ali Slovenci su im se pridružili, tako da su donijeli zajedničku izjavu koja je pročitana u klubu u njihovu odsustvu. Novi klub će za sada ostati neovisan i prema vladi i prema svim drugim strankama, a *Narod* je najavio fuziju tog novog hrvatsko-slovenskog kluba s Klubom neovisnih hrvatskih i slovenskih zastupnika kojeg čine Biankini, Laginja, Perić, Spinčić i Dapar. Ako bi se pridružila i sedmorica Slovenaca koji su još uvijek u Hohenwartovu klubu, taj bi veliki hrvatsko-slovenski klub imao 22 zastupnika. *Narod* je naglasio da su svi slavenski listovi pozdravili osnivanje novog kluba i zaključili da s tim klubom treba njegovati najsrdačnije veze, koje će olakšati zajedničko djelovanje svih slavenskih zastupnika.⁶⁹⁶

Članovi novog Kluba hrvatsko-slovenskih zastupnika objasnili su svoje namjere u izjavi koju je također prenio *Narod*. Naveli su da su početkom aktualnog zasjedanja Carevinskog vijeća stupili u Hohenwartov klub s uvjerenjem da će on podupirati njihova nastojanja koja idu u prvom redu za tim da Slovenci i Hrvati postignu svoju narodnu ravnopravnost, a hrvatski zastupnici su dali i vlastitu državnopravnu izjavu. Kad se početkom 1892. godine u klubu raspravljalo o trgovačkom ugovoru s Italijom, hrvatski zastupnici su izjavili da si pridržavaju slobodu glasovanja o tom predmetu i da će u svoje vrijeme iznijeti svoje stanovište. Ipak ga nisu iznijeli i to samo zato što su se nadali da će ona vlada, koja je više puta istaknula da stoji nad strankama, povoljno riješiti neka narodna i gospodarska pitanja na temelju pravice i pravednosti. Također, svi članovi novog hrvatsko-slovenskog kluba su se isprva nadali da će svojim ostankom u Hohenwartovu klubu spriječiti dolazak njemačke ljevice na vlast i to im je donekle i uspjelo. Međutim, ipak su istupili iz tog kluba iz sljedećih razloga: zato što je formirana nova vlada koja sebe naziva koalicijskom iako u njoj nije zastupano deset milijuna Slavena; zato što se ta nova vlada mora osloniti na stranke u koaliciji, a potpisani ne mogu tu koaliciju podržati jer vladin program ne uzima u obzir narodne težnje te izričito poziva na mirovanje svih velikih političkih pitanja, uključujući i onog o narodnoj ravnopravnosti; zato

⁶⁹⁶ Preokret., *Narod*, broj 91, 24. 11. 1893.

što ta nova vlada podržava iznimno stanje u Češkoj, a potpisani to smatraju napadom na bratski im češki narod; zato što potpisani i u pogledu drugih pitanja žele ostati slobodnih ruku. Stoga su osnovali novi klub te će bez ikakvih obzira pomno pratiti vladino djelovanje i prema njemu podesiti svoje držanje. Istovremeno su stupili u dogovore s drugim hrvatskim i slovenskim zastupnicima te se nadaju da će se njihov novi klub povećati. Članovi novog kluba su istupili iz parlamentarne većine te će im glavna zadaća biti zaštita i obrana prava i koristi hrvatskog i slovenskog naroda koje su, osobito u Primorju, istovjetne državnoj koristi. Također će nastojati da se što prije ostvari združenje svih slavenskih zastupnika koji ne pripadaju vladajućoj koaliciji, u svrhu zajedničkog odlučna rada za ravnopravnost i prava svih slavenskih plemena.⁶⁹⁷

Navedena izjava Kluba hrvatskih i slovenskih zastupnika datirana je na 26. studenog 1893. godine, a kao njezini potpisnici navedeni su svi članovi tog kluba, njih desetorica. Osim četvorice narodnjaka (Miho Klaić, Gajo Bulat, Ante Šupuk i Lovro Borčić), u klubu su bila i šestorica slovenskih zastupnika. Njihova imena su: Andreas Ferjančič, Anton Gregorčič, Alfred Coronini-Cronberg, Leopold Gregorec, Josef Kušar i Ivan Nabergoj. U svojem komentaru na njihovu izjavu *Narod* je naveo da su hrvatski i slovenski zastupnici podržavali Taaffeovu vladu kao vrhovnu državnu upravu ne odričući se svojih zahtjeva. Čim se pojavila nova vlada, koja se otvoreno oslanja na tri političke stranke potpuno isključujući predstavnike deset milijuna Slavena i koja je otvoreno izjavila da za nju ne postoje nikakva narodna pitanja, hrvatski i slovenski zastupnici morali su u taj čas stupiti na svoje „prirodno stanovište“. *Narod* je najavio da će njihov poziv na združenje svih slavenskih zastupnika koji ne pripadaju vladajućoj koaliciji odjeknuti kao poziv na slogu i zajednički rad. To ne uključuje samo Slavene, nego i sve one elemente koji teže ravnopravnosti u državi, čak i ako nisu Slaveni. Narodnjačko glasilo je najavilo da nakon te izjave sedmorica Slovenaca preostalih u Hohenwartovu klubu moraju pristupiti novom klubu i da će se to dogoditi vrlo skoro. Prvi korak nakon izjave je uspostava najtješnje sloge između svih hrvatskih i slovenskih zastupnika, a potom i sloge između svih slavenskih elemenata i svih pobornika ravnopravnosti u državi.⁶⁹⁸

Predsjednik kluba bio je Klaić, potpredsjednik je bio Ferjančič, a tajnici su bili Gregorčič i Borčić. Iako su slovenski zastupnici u zajedničkom klubu imali brojčanu većinu, narodnjaci su smatrali da hrvatska strana treba voditi glavnu riječ. Tako je Miho Klaić u prosincu 1893.

⁶⁹⁷ Izjava., *Narod*, broj 93, 1. 12. 1893.

⁶⁹⁸ Izjava Hrvatsko-slovenskih zastupnika., *Narod*, broj 93, 1. 12. 1893.

godine pisao Franji Račkom da bi se zbliženje Hrvata i Slovenaca trebalo najprije dogoditi na književnom polju i to na način da Slovenci prihvate hrvatski jezik kao svoj. Bez toga nikad neće doći do ozbiljne zajednice u budućnosti.⁶⁹⁹ To je bio jedan anakron stav, koji je podsjećao na vrijeme ilirskog pokreta, kad se smatralo da svi Južni Slaveni trebaju imati zajednički književni jezik baziran na štokavskom narječju. Narodnjaci jesu priznavali Slovence kao zaseban narod u etničkom smislu, ali su ih pozivali da se podlože hrvatskom državnom pravu. To je imalo nekog smisla, jer je hrvatsko državno pravo u Monarhiji barem bilo formalno priznato ako i nije bilo u potpunosti provedeno u djelo, dok Slovenci nisu imali vlastito priznato državno pravo niti kontinuitet državnosti po kojem su mogli tražiti sjedinjenje zemalja u kojima su živjeli. Narodnjaci su vjerovali da će Slovenci prihvatiti hrvatsko državno pravo i to je vjerovanje *Narod* izražavao u doba zagrebačke gospodarske izložbe 1891. godine, ali i kasnije. Tako je nakon osnivanja Kluba hrvatskih i slovenskih zastupnika narodnjački list pisao da ostvarenje hrvatskog državnog prava znači spas i neovisnost za sve Južne Slavene. Slovenci to shvaćaju pa se naslanjaju na Hrvate, dok Srbi u hrvatskim zemljama to ne shvaćaju zbog nekih svojih ljudi koji siju kavgu i razdor.⁷⁰⁰ Ipak, pretvaranje Slovenaca u političke Hrvate teško je moglo uspjeti, jer je slovenska nacija u to vrijeme već bila realna činjenica, ako i nije imala sve preduvjete koje je imala hrvatska nacija. To je potvrdio i jedan od članova Kluba hrvatskih i slovenskih zastupnika Ivan Nabergoj, koji je u siječnju 1893. godine na skupu u Trstu napao hrvatske pravaše koji žele „svoje hrvatsko državno pravo rastegnuti čak na Trst i njegovu okolicu, pa još dalje, preko granice bistre Soče“. Nabergoj je tom prilikom rekao da se nijedan slovenski zastupnik ne bi usudio na izborima istaknuti pravaški program koji zagovaraju „radikalni Hrvati“.⁷⁰¹

Godine 1893. narodnjaci su napustili Hohenwartov klub čime su po prvi put nakon 14 godina postali opozicija u Carevinskom vijeću. Zajedno s dijelom slovenskih zastupnika osnovali su Klub hrvatskih i slovenskih zastupnika, vjerujući da će to biti prvi korak prema uspostavi opće slavenske sloge u Carevinskom vijeću, koju su uvijek zagovarali, ili barem da će se svi hrvatski i slovenski zastupnici naći u zajedničkom klubu, no ni to se nije dogodilo. Hrvatski i slovenski zastupnici bili su razdijeljeni između Kluba hrvatskih i slovenskih zastupnika, Kluba neovisnih hrvatskih i slovenskih zastupnika te Hohenwartova kluba.

⁶⁹⁹ MACAN, Trpimir, 1971, 495-496.

⁷⁰⁰ Neka bude svjetlo., *Narod*, broj 27, 6. 4. 1894.

⁷⁰¹ RAHTEN, Andrej, 2008, 113.

Godine 1894. narodnjačko glasilo *Jedinstvo* objašnjavalo je svojim čitateljima zbog čega nije došlo do osnivanja velikog hrvatsko-slovenskog kluba. Pisalo je da je Klub hrvatskih i slovenskih zastupnika osnovan u prvom redu zbog lakšeg privlačenja Slovenaca preostalih u Hohenwartovu klubu i da je odmah nakon njegova osnivanja posredovanjem Gaje Bulata došlo do pregovora oko fuzije s Klubom neovisnih hrvatskih i slovenskih zastupnika. Održana su dva sastanka, a na onom drugom je su obje strane načelno priznale da bi trebalo osnovati jedan zajednički hrvatsko-slovenski klub. Međutim, spajanje dvaju klubova je odgođeno jer je vođa neovisnih Matko Laginja iznio uvjet da se prethodno sasluša mišljenje utjecajnih rodoljuba u Dalmaciji i Kranjskoj, ne bi li se najprije u tim dvjema pokrajinama međusobno složile hrvatske odnosno slovenske stranke. *Jedinstvo* je pisalo da naslućuje zbog čega je iznesen taj prijedlog kojim je na neodređeno vrijeme odgođeno spajanje dvaju klubova, ali da ga neće iznositi da se ne bi dodatno raspirivale političke strasti.⁷⁰² Nije moguće sa sigurnošću znati na što je točno *Jedinstvo* tom prilikom aludiralo, ali s obzirom na stav tog lista o pravašima, vjerojatno bi oni ispali krivi za apsolutno svaki neuspjeh inicijative za osnivanjem jedinstvena hrvatsko-slovenskog kluba, zbog čega god da se taj neuspjeh dogodio.

Padom Taaffeove vlade nastupili su novi odnosi u Carevinskom vijeću, ali dalmatinski narodnjaci nisu bili spremni odreći se svojih konzervativnih i oportunističkih stavova. Iako je tada s vlasti sišla vlada koja je barem u teoriji bila naklonjena njihovim ciljevima, nisu u novom političkom „miješanju karata“ pokušali zauzeti drugačiji, radikalniji stav. Izlaskom iz Hohenwartova kluba narodnjaci su postali opozicija i više nije vrijedio onaj njihov često ponavljani argument da većina ima odgovornost, a da manjina može biti radikalna. Iako više nisu bili većina, nije im padalo na pamet pokušati radikalnijim pristupom izboriti ono što nisu uspjeli izboriti podupirući Taaffeovu vladu. Nije im padalo na pamet povezati se s mladočesima, tada najjačom političkom opcijom kod najmoćnijeg slavenskog naroda u Monarhiji. Radije su pokušavali okupiti veliki hrvatsko-slovenski klub, koji bi u najboljem slučaju mogao imati 22 zastupnika, dok su ih mladočesi imali 70, dakle više nego Hohenwartov klub u vrijeme kad su narodnjaci prvi put ušli u njega. Osim toga, s mladočesima je surađivao i Klub neovisnih hrvatskih i slovenskih zastupnika, što znači da bi narodnjaci surađivali i s ostalim hrvatskim zastupnicima u bečkom parlamentu.

Međutim, narodnjaci su za 14 godina podržavanja Taaffeove vlade toliko potonuli u oportunistički da ga se, paradoksalno, nisu mogli odreći niti kad su u Carevinskom vijeću

⁷⁰² Na obranu. I., *Jedinstvo*, broj 22, 25. 9. 1894.

postali opozicija. U međuvremenu se i u redovima dalmatinskih Hrvata pojavio Hrvatski klub, opcija koja je barem u teoriji bila radikalnija od narodnjaka i koja je imala svoje zastupnike i u Carevinskom vijeću i u Dalmatinskom saboru. Otkad je ta opcija stupila na političko poprište, narodnjaci su se trudili dokazati da je radikalizam štetan i da samo njihova politika postupnosti i umjerenosti zahtjeva može donijeti uspjeh. Da su se zajedno s pripadnicima te nominalno radikalnije opcije u bečkom parlamentu povezali s mladočesima, narodnjaci bi zapravo priznali da je radikalizam ono što dalmatinskim Hrvatima treba te bi na neki način sami sebe proglasili „nepotrebna“, pogotovo što je tih „radikala“ u Carevinskom vijeću bilo brojčano više nego dalmatinskih narodnjaka. Nakon takvog „samoubojstva“ u Beču, narodnjaci bi mogli samo čekati kad će im se u Dalmaciji dogoditi ono što se staročesima dogodilo u Češkoj, a to je da ih „proguta“ nacionalno radikalna opcija. Iako su kao opozicionari u Carevinskom vijeću sebi napokon mogli priuštiti beskompromisnost, narodnjaci su zapravo bili prisiljeni ostati umjereni iako tu svoju umjerenost više nisu imali kome „prodati“. Kao takvi su ipak svakoj austrijskoj vladi u Dalmaciji bili bolja opcija od Srba, autonomaša i „hrvatskih radikala“, a stanje u Beču je bilo takvo da nije bilo rečeno da se uskoro neće opet pojaviti neka vlada slična onoj Taaffeovoj uz koju će narodnjaci opet moći pristati. Sve u svemu, narodnjaci su se opredijelili za umjerenu politiku, a radikalizam su ostavili pravašima, koji će se u Dalmaciji 1894. godine organizirati u obliku stranke, nakon čega će politički život u pokrajini postati još dinamičniji.

ODNOS NARODNJAKA I DALMATINSKE STRANKE PRAVA

Reakcija narodnjaka na osnivanje dalmatinske Stranke prava

Premda su se prve pravaške ideje u Dalmaciji pojavile još krajem šezdesetih, a prve pravaške skupine početkom osamdesetih godina 19. stoljeća, dalmatinski pravaši su svoju jedinstvenu stranku oformili tek 1894. godine.⁷⁰³ Ta je stranka nastala udruživanjem triju pravaških struja koje su od ranije djelovale u pokrajini. Prva je bila ona najstarija, klerikalno nastrojena struja oko don Ive Prodana i lista *Katolička Dalmacija*, o kojoj je već bilo riječi. Drugu struju su činili mladi, liberalni pravaši predvođeni Antom Trumbićem i Franom Supilom. Oni su zagovarali etapno rješenje hrvatskog pitanja, najprije unutar Monarhije ako to bude moguće, a ako ne, onda izvan nje, bilo samostalno ili u savezu s drugim Južnim Slavenima. Treću struju su činili pripadnici Hrvatskog kluba, koji su nakon odvajanja od Narodne hrvatske stranke surađivali s dalmatinskim pravašima, ali im se nisu željeli pridružiti jer se nisu slagali s njihovim odbacivanjem okvira Monarhije, a smetala im je i stigma veleizdajnika koju su pravaši po tradiciji nosili. Ipak, nakon što je Stranka prava u banskoj Hrvatskoj 1894. godine usvojila novi program kojim je priznala okvir Monarhije, vođa Hrvatskog kluba Juraj Biankini dao je svečanu izjavu kojom je njegov klub prihvatio taj program i priključio se novoj dalmatinskoj Stranci prava.⁷⁰⁴

Dalmatinska Stranka prava konačno je osnovana na Osnivačkoj konferenciji dalmatinske Stranke prava održanoj u dvorani društva Hrvatski sokol u Zadru 22. kolovoza 1894. godine. Njezin program bio je zapravo istovjetan onome koji je banovinska Stranka prava usvojila u lipnju 1894. godine. Taj je program nastao kao rezultat nimalo jednostavnih pregovora između banovinskih pravaša i pripadnika Neodvisne narodne stranke s ciljem ujedinjenja hrvatske opozicije u toj središnjoj hrvatskoj pokrajini. Kako ga opisuje M. Diklić: „To je, najkraće rečeno, okviraški dualističko-trijalistički program, koji se u svakodnevnoj političkoj praksi najviše tumačio u trijalističko-federalističkom smislu, a po svojim bitnim značajkama nije imao gotovo nikakve veze s originalnim klasičnim Starčevićevim pravaštvom... Prema tome, prihvaćanjem nacrtu novog programa, koji u neku ruku predstavlja sintezu Frankovih novopravaških i starih obzoraških⁷⁰⁵ stavova, pravaši su usvojili stajališta obzoraša o rješenju hrvatskoga državnog pitanja u okviru Monarhije, dualizam-trijalizam, a obzoraši su opet prihvatili stari pravaški zahtjev o ujedinjenju svih hrvatskih zemalja u jedno državno tijelo na

⁷⁰³ Više o osnutku dalmatinske Stranke prava u: DIKLIĆ, Marjan, 1998, 247-266.

⁷⁰⁴ DIKLIĆ, Marjan, 1995, 779-784.

⁷⁰⁵ Pripadnike Neodvisne narodne stranke se nazivalo i obzorašima, jer im je glasilo bio list *Obzor*.

temelju 'državnoga prava i narodnoga načela.'“ Novoj dalmatinskoj Stranci prava taj je program odgovarao, kako objašnjava isti autor: „Zbog toga što dalmatinsko pravaštvo, koje se nalazilo pod snažnim utjecajem narodnjačke ideologije don Mihovila Pavlinovića, u rješavanju hrvatskog pitanja uglavnom nije izlazilo, bar ne javno, izvan postojećega državnog okvira Habsburške Monarhije, iako nije zaboravljalo krajnji cilj klasičnog pravaštva. (...) Prihvaćajući novi program, dalmatinski pravaši vidjeli su u njemu tek sredstvo koje će im omogućiti aktivnije vođenje ukupne hrvatske politike s ciljem da se postigne što potpunije jedinstvo hrvatskoga pučanstva i hrvatskih zemalja i postupno ostvari maksimum hrvatske državnosti u okviru Monarhije, a zatim na jednoj višoj razini, naravno kad i ako to bude moguće, i izvan toga okvira.“⁷⁰⁶

Kako su na pojavu dalmatinske Stranke prava reagirali dalmatinski narodnjaci? To je bila već četvrta opcija na dalmatinskom političkom poprištu i za razliku od drugih dviju narodnjacima konkurentskih stranaka, Srba i autonomaša, koje su se obraćale onima koji su u Dalmaciji sebe smatrali političkim Srbima odnosno Talijanima, dakle uvjerljivoj manjini stanovništva, pravaši su ciljali na istu „publiku“ kao i narodnjaci, odnosno na dalmatinske političke Hrvate. To je kod narodnjaka moralo probuditi strah od dviju pojava koje nikako nisu podržavali; od razbijanja jedinstva hrvatske političke opcije u Dalmaciji i etabliranja radikalne hrvatske politike. Te su pojave na dalmatinskoj političkoj sceni postojale i ranije, ali su osnivanjem dalmatinske Stranke prava zadobile kompaktni oblik.

Već je opisano kako su narodnjaci gledali na političku struju oko *Katoličke Dalmacije* i na Hrvatski klub, dakle na dvije od tri političke skupine koje su se okupile u dalmatinsku Stranku prava, a ona treća, okupljena oko Ante Trumbića i Frana Supila, nije izazvala unisono negativnu reakciju s njihove strane. Najnegativnije je na nju reagirao formalni vođa Narodne hrvatske stranke Miho Klaić. On je u siječnju 1891. godine pisao Peru Čingriji, vođi dubrovačkih narodnjaka, da je čuo da se u Dubrovniku pokreće novi politički list pod imenom *Crvena Hrvatska*, koji će zastupati „interese tako-zvane stranke prava, tojest starčevićanstva iliti steklištva, iliti srbožderstva; te naravno naperen biti proti našoj stranci u obće“. Prema Klaićevim saznanjima, pokretač tog lista Frano Supilo već je dobio obećanja materijalne pomoći od zagrebačkih pravaša i ako je to istina, taj list za Klaića neće biti ništa drugo nego „novi kamen smutnje, novi uzrok nesloge i međusobnog kidanja i jednom riječi nova nesreća“. Po njegovu mišljenju, Dubrovnik je zadnje mjesto na kojem bi trebali postojati

⁷⁰⁶ DIKLIĆ, Marjan, 1998, 264-266.; 272-273.

„steklištvu i hrvatski šovinizam“ i stoga je zamolio Čingriju da stvar odmah zaustavi, jer razdora imamo dovoljno i ne treba ga povećavati, a listova imamo i previše i to nam nije na korist. *Crvena Hrvatska* je bila tema i nekih kasnijih Klaićevih pisama Čingriji. Tako je u travnju 1892. godine pisao da će Supilov list u Dubrovniku samo odmoći „našoj stvari“ i da bi ga najbolje bilo ukinuti prije nego pomogne srušiti ono malo što smo teškom mukom stvorili. U srpnju iste godine Klaić je pisao da *Crvena Hrvatska* poziva na rušenje svega što su narodnjaci stvorili i da je to pravi nihilizam, koji je esencija pravaške stranke. Naglasio je da nije bilo pametno ustanoviti taj list bez osnivanja odbora koji bi ga nadzirao. Umjesto toga, list je prepušten u ruke „Supila i nekolicine popova“ i više ga se ne može popraviti, nego ga se može samo uništiti, a kad bi on nestao, nestao bi i *Dubrovnik*, list srpske političke opcije utemeljen ranije te godine.⁷⁰⁷

S druge strane, vođa narodnjaka u gradu u kojem je Supilo pokrenuo *Crvenu Hrvatsku*, Pero Čingrija, imao je drugačiji pogled na taj list od Klaića. Jedan od razloga je i taj što su on i Supilo bili privatno bliski. Susretali su se u Dubrovačkoj narodnoj čitaonici te su odlazili u zajedničke šetnje u kojima bi intenzivno razgovarali. Ti su doticaji i razgovori toliko utjecali na Supila da je u jednom pismu priznao Čingriji da njegov pravi politički učitelj nije bio Ante Starčević, nego upravo on, Pero Čingrija. Međutim, Supilo je ipak bio pravaš, ne narodnjak, ali nije prihvaćao Starčevićovo ekskluzivno hrvatstvo niti njegove stavove o Strossmayeru i neodvisnima, priznavao je Srbe tamo gdje ih ima i nazivao ih najbližom hrvatskom braćom, a zagovarao je i suradnju svih hrvatskih političkih opcija u borbi za hrvatske političke ciljeve. Tu je vidljiv utjecaj koji je Čingrija izvršio na njega. Zato je Klaić vjerojatno i tražio od Čingrije da uništi *Crvenu Hrvatsku*, jer je znao koliki utjecaj on ima na Supila. Čingrija pak nikad nije bio pobornik krajnjeg oportunitizma i bio je blizak mlađoj generaciji političara koja je zagovarala radikalniju politiku. Iako je Supilo bio pravaš, a Čingrija narodnjak i iako se njih dvojica nisu u svemu slagali, ipak je bilo više onoga što ih je povezivalo nego onoga što ih je dijelilo. Težeći jedinstvu hrvatske političke opcije, Supilo se uoči osnivanja dalmatinske Stranke prava zajedno s Trumbićem zalagao za osnivanje jedinstvene hrvatske stranke u Dalmaciji, ali su obojica bili svjesni da je narodnjačka bliskost s vladom velika prepreka. Ipak, htjeli su barem pokušati, ali od toga na kraju nije bilo ništa.⁷⁰⁸

Supilo i Čingrija su bili upućeni jedan na drugoga jer su djelovali u Dubrovniku, gdje je pobjeda srpsko-autonomaške koalicije bila velik šok za sve Hrvate. Taj se poraz dogodio

⁷⁰⁷ BERITIĆ, Nada, 1960, 140-142.

⁷⁰⁸ PERIĆ, Ivo, 1996, 46-47.; PERIĆ, Ivo, 1988, 53-54.; DIKLIĆ, Marjan, 2013, 105.

nakon što je dobar dio tadašnje dubrovačke elite prihvatio ideologiju Srba katolika. Da bi se Dubrovnik vratio pod vlast hrvatske opcije, bile su potrebne nove snage, a njih je poveo Supilo kao pripadnik nižeg srednjeg sloja, suprotstavljajući se toj posrbljenoj eliti uz pomoć dijela svećenstva.⁷⁰⁹ List *Crvena Hrvatska* je i pokrenut u prvom redu zbog lakšeg vraćanja hrvatske opcije na vlast u Dubrovniku. Vrlo pozitivna narodnjačka reakcija na pokretanje tog lista stigla je i iz Zadra, točnije od *Narodnog lista*, koji je pisao da se od srca raduje tom listu koji je usvojio njegov program u potpunosti, a cilj mu je vratiti Dubrovnik tamo gdje je uvijek pripadao. Dubrovnik je po tradiciji hrvatski grad, a *Crvena Hrvatska* će širiti onu misao koju *Narodni list* širi već 30 godina. Kada je Supilov list pozvao hrvatske političare na međusobnu slogu, *Narodni list* je prenio taj njegov članak i napomenuo da se s njim potpuno slaže. S druge strane, kada je urednik *Narodnog lista* Juraj Biankini 1892. godine prvi put stupio u Carevinsko vijeće, *Crvena Hrvatska* je prenijela njegovu državnopravnu izjavu pišući da joj se obradovala i hvaleći Biankinija što ju je dao u bečkom parlamentu.⁷¹⁰ Sve se to događalo dok je Biankini bio barem formalno još uvijek pripadnik Narodne hrvatske stranke i urednik njezina stranačkog glasila.

O tome kako su narodnjaci gledali na dalmatinske pravaše u ranim danima postojanja njihove stranke svjedoči članak *Jedinstva* pod naslovom „Što nas luči.“, nakon kojeg je uslijedila javna polemika. Splitski list, koji je u srpnju 1894. godine naslijedio list *Narod* i funkcionirao kao jedino glasilo Narodne hrvatske stranke, u spomenutom je članku odgovorio na neke napade *Crvene Hrvatske* i *Narodnog lista*. Kao posebno negativnu je istaknuo izjavu *Crvene Hrvatske* koja ga je nazvala glasilom dalmatinskog oportunističkog oportunizma. Odgovorio je da stranka koju zastupa nikad nije trgovala patriotizmom i da je znala sačuvati stečevine osvojene teškom mukom, dok se tamo gdje mlađi naraštaj ima utjecaj ne napreduje, nego se nazaduje. *Narodni list* je tvrdio da se *Jedinstvo* protivi pravašima, a ono je odgovorilo da to nije točno i da ne zagovarati interese neke stranke nije isto što i ne zagovarati načela te stranke. Preciznije, *Jedinstvo* je po pitanju načela i cilja sporazumno s *Narodnim listom*, ali se ne slaže s njegovim načinom djelovanja. To ipak ne znači da podupire sustav protivan hrvatskom narodu. Tumačeći razlike između pripadnika dviju hrvatskih opcija u Dalmaciji, *Jedinstvo* je navelo da ljudi oko njega nisu manji patrioti od onih oko *Narodnog lista*, ali da su oprezniji jer im to nalažu trenutni težak položaj hrvatskog naroda i velike narodne stečevine koje treba sačuvati za budućnost. Jedina politika koja odgovara današnjim nepovoljnim okolnostima je

⁷⁰⁹ Više o Supilovu djelovanju prije pokretanja *Crvene Hrvatske* u: PERIĆ, Ivo, 1996, 12-53.

⁷¹⁰ „Crvena Hrvatska.“, *Narodni list*, broj 32, 11. 2. 1891.; Za hrvatsku slogu., *Narodni list*, broj 32, 11. 2. 1892.; Hrvatsko državno pravo., *Narodni list*, broj 17, 27. 2. 1892.

defenzivna politika, dok bi agresivna politika mogla hrvatski narod dovesti do propasti. To ipak ne znači da se trebamo odreći svojih načela i zahtjeva, ali se moramo služiti prikladnim sredstvima. Naposljetku je *Jedinstvo* iznijelo zaključak o sličnostima i razlikama između narodnjaka i pravaša. Pisalo je da se oni slažu po pitanju sjedinjenja, ali da narodnjaci ne misle da ga je moguće postići na brzinu, jer se nešto pita i Austriju i Mađarsku. Također, dvije stranke se ne slažu niti po pitanju uzvišenih načela slobode. To znači da *Jedinstvo* neće od svojih čitatelja tražiti da čitaju samo neke listove, dok će druge proglasiti „zabranjenima“, nego će ih pustiti da sami procijene što je dobro, a što loše za njih. Splitski list je zaključio da će ljubiti domovinu i sve koji su zaslužni i koji teže općem dobru svojeg naroda, ali da se neće klanjati idolima niti stavljati osobe, koliko god zaslužne bile, iznad domovine.⁷¹¹

Nakon što je *Narodni list* odgovorio na spomenuti članak *Jedinstva*, narodnjačko glasilo je u svojem odgovoru na tu repliku dodatno pojasnilo svoje viđenje sličnosti i razlika između dalmatinskih narodnjaka i pravaša. *Narodni list* je tvrdio da narodnjaci kod sjedinjenja žele računati na Austriju i Mađarsku, a *Jedinstvo* je odgovorilo da je htjelo reći samo to da se bez tih dviju sila sjedinjenje hrvatskih zemalja neće moći provesti. Tu se ne radi o tome što mi želimo, nego o tome što možemo, a to dvoje nije isto. Kao jednu od razlika među dvjema strankama narodnjački list je istaknuo i razliku u imenu, dodavši da narodnjaci nisu krivi za nju. Oni su uvijek ostali vjerni svojim načelima i donekle svojem izvornom imenu, a pravaši su ti koji često „evoluiraju“. Tako su ljudi oko *Narodnog lista* nekoć bili narodnjaci, onda su se odijelili i nazvali „hrvatskom strankom“ da bi se naposljetku uključili u Stranku prava. Te stalne promjene imena i programa nisu znak ni zrelosti ni razboritosti, a ništa ne šteti ugledu jedne stranke više od nestalnosti. *Jedinstvo* je naglasilo da smo se nekoć borili onim silama koje smo imali za sjedinjenje, koje je bilo „alfa i omega“ naše politike. Međutim, kada smo postali zreliji i iskusniji i kad smo počeli proučavati povijest drugih naroda koji su se nalazili u sličnim okolnostima, naš politički obzor se raširio, a naše težnje su se umnožile. To je jednostavan povijesni proces kojem su podložne sve stranke.⁷¹²

Za razliku od *Narodnog lista*, koji je tvrdio da sam program dijeli dvije stranke, *Jedinstvo* je tvrdilo da ih dijeli način dolaska do ciljeva, a da su im ti ciljevi zajednički. Sva razlika se sastoji u izboru prikladnih sredstava i načinu shvaćanja onih političkih momenata koji su usko povezani s rješenjem glavnog narodnog pitanja. Niti shvaćanje srpskog pitanja za *Jedinstvo* nije bilo izvor podjele, jer su i narodnjaci uvijek smatrali da u svim dijelovima hrvatske

⁷¹¹ Što nas luči., *Jedinstvo*, broj 6, 31. 7. 1894.

⁷¹² Dvie politike. I., *Jedinstvo*, broj 11, 17. 8. 1894.

države živi samo jedan politički narod, hrvatski. Međutim, ne može se zanijekati postojanje etničkih Srba, a još manje im se može zabraniti korištenje plemenskog imena. *Jedinstvo* je naglasilo da je cijeli prijepor oko srpskog pitanja nastao zbog miješanja političkog i etničkog pojma i da će trajati sve dok Stranka prava ne počne razlikovati te dvije dimenzije narodnosti.⁷¹³

Splitski list je ponovio dobro poznatu narodnjačku tvrdnju o tome da se politika većine nužno razlikuje od politike manjine i čak je tvrdio da cijela polemika između njega i *Narodnog lista* proizlazi iz toga što potonji ne može shvatiti tu nepobitnu činjenicu. Narodnjaci su u manjini bili hrabri i smioni, u većini su morali biti mudri, ali to ne znači da su izgubili nekadašnju srčanost i oduševljenje. U svim važnim pitanjima oni su odlučno podizali svoj glas, ali isto tako znaju da će neke stoljetne predaje i s njima povezane predrasude koje njeguju i vladajući krugovi najprije ukloniti prosvjeta i vrijeme. Dok se ne isprave te stare i nove nepravde, stranci treba samozataje i ponajprije strpljivosti. *Jedinstvo* je prigovorilo *Narodnom listu* tvrdeći da ovaj omalovažava pohrvaćenje dalmatinskih općina i škola, ostvareno pravim mučeništvom. Dodalo je da su to stečevine o kojima ovisi budućnost hrvatskog naroda i da je naivno pripisivati njihovo ostvarenje samo članku 19. Prosinačkog ustava, jer nije dovoljno samo imati pravo, nego treba to pravo i ostvariti.⁷¹⁴

Jedinstvo je naglasilo da zagovara defenzivnu politiku, ali da i njegova umjerenost i strpljivost imaju svoje granice. Kad bi u pitanje došli obraz i dostojanstvo naroda, svi bi kao jedan ustali na obranu. Dva glavna neriješena pitanja su pohrvaćenje državnih ureda i sjedinjenje. *Jedinstvo* je pisalo da pohrvaćenje ureda donekle ovisi o nama samima, ali da se mnogi među nama ne odriču loših navika te je većina podnesaka na urede i dalje napisana talijanskim jezikom. Što se tiče sjedinjenja, tu će ulogu odigrati svjetski događaji, a to nije ništa novo za Monarhiju. *Jedinstvo* je tvrdilo da se na te događaje moramo pripremati, pogotovo što se mogu dogoditi nenadano. Naglasilo je da sve i kad bi se to pitanje nekim čudom rješavalo ustavnim putem, politika Stranke prava s obiju strana Velebita je takva da nas od tog cilja samo udaljuje. Toj politici nedostaje prava politička akcija primjerena velikom zadatku. Ipak, narodnjačko glasilo je izrazilo optimizam tvrdeći da se unatoč svim problemima hrvatska misao sve više širi, makar i sporo. Okolnosti se jednom moraju promijeniti, a radikalna politika nam neće donijeti uspjeh jer ga nije donijela ni većim narodima od našeg. Mi koji nismo toliko bogati ni prosvijećeni moramo u svojem političkom

⁷¹³ Dvie politike. II., *Jedinstvo*, broj 13, 24. 8. 1894.

⁷¹⁴ Dvie politike. II., *Jedinstvo*, broj 13, 24. 8. 1894.

djelovanju biti još trezveniji. Moramo birati odgovarajuća sredstva za borbu i paziti na mjeru, jer je to u politici velika krepost. Dalmatinskim pravašima nedostaje upravo mjera, a nemaju ni osjećaj za shodnost. Optužujući narodnjake za oportunističnost, *Narodni list* se pozvao na Mihovila Pavlinovića, a *Jedinstvo* je odgovorilo da je on, što god da je mislio o oportunističnosti, uvijek čvrsto stajao uz stranku i osuđivao starčevićance. Svoju polemiku s konkurentskim *Narodnim listom* narodnjačko glasilo je zaključilo tvrdnjom da se ni spomenute „evolucije“ iz novijeg vremena ne bi dogodile da je Pavlinović dulje poživio.⁷¹⁵ Ta polemika svjedoči o stavu narodnjaka prema Stranci prava, tada novoj opciji na dalmatinskoj političkoj sceni, no to je ipak teorija, odnosno ono što odlazi u javnost. Sučeljavanje dviju stranaka u praksi, odnosno u djelovanju, događalo se u prvom redu u Dalmatinskom saboru.

Saborske adrese o sjedinjenju 1894. i 1895. godine

I narodnjaci i pravaši su se slagali oko toga da Hrvati imaju pravo tražiti sjedinjenje Dalmacije i banske Hrvatske u jednu državnu cjelinu unutar Monarhije, ali se nisu slagali oko toga je li došao pravi trenutak za zatražiti to sjedinjenje od vladajućih čimbenika. Sjedinjenje se moglo zatražiti adresom na cara. To znači da su zastupnici Hrvatskog sabora u Zagrebu ili Dalmatinskog sabora u Zadru mogli izglasovati tekst adrese, odnosno poslanice u kojoj bi se u ime Sabora caru tradicionalno izrazilo vjernost, iznijelo argumente za provedbu sjedinjenja i zamolilo ga se da to sjedinjenje provede. Naravno, car nije morao uvažiti molbu, nije čak morao niti odgovoriti na adresu. Dalmatinski narodnjaci i pravaši su lomili koplja oko toga treba li slati adresu ili ne. Pravaši su bili za slanje, a narodnjaci su tvrdili da bi to moglo donijeti isključivo štetu, ne i korist. Narodnjaci su vrlo vjerojatno bili u pravu, jer nema nikakvih naznaka da bi slanje adrese u Beč tada imalo približilo Dalmaciju sjedinjenju s banskom Hrvatskom, ali s druge strane je i njihov strah od represalija u slučaju slanja adrese vjerojatno bio pretjeran.

Da je strah narodnjaka ipak bio donekle opravdan, svjedoči činjenica da je tadašnji dalmatinski namjesnik Blažeković uoči otvaranja saborskog zasjedanja 1889. godine od nadređenih dobio ovlaštenje da može zatvoriti Sabor ako se u njemu bude raspravljalo o sjedinjenju Dalmacije i banske Hrvatske. Takva su ovlaštenja dalmatinskim namjesnicima stizala iz Beča i uoči svakog sljedećeg saborskog zasjedanja.⁷¹⁶ To ne znači da se sjedinjenje nije smjelo niti spomenuti. Moglo ga se spominjati na teorijskoj razini, ali nisu se smjeli

⁷¹⁵ Dvie politike. II., *Jedinstvo*, broj 13, 24. 8. 1894.; Dvie politike., III., *Jedinstvo*, broj 14, 28. 8. 1894.

⁷¹⁶ PERIĆ, Ivo, 1978b, 122.

poduzeti nikakvi konkretni koraci, primjerice glasovanje o adresi ili izbor saborske delegacije koja će otići u Zagreb i pregovarati o sjedinjenju s predstavnicima Hrvatskog sabora. Narodnjaci s time nisu bili spremni riskirati, jer bi zatvaranje Sabora značilo da će mnoge stvari u javnom životu pokrajine morati stati, a bojali su se mogućnosti da se neka druga dalmatinska stranka nakon toga ne nagodi s bečkom vladom i na izborima ne zauzme mjesto koje su oni već dugo držali u pokrajini.

Ipak, aktivnosti u svrhu sjedinjenja je bilo. Tako je nakon zatvaranja saborskog zasjedanja 1892. godine iz dalmatinskog Namjesništva upućen dopis austrijskom premijeru Taaffeu, u kojem je navedeno da su neposredno uoči zatvaranja zasjedanja „ekstremniji“ hrvatski zastupnici, odnosno pripadnici Hrvatskog kluba, obznanili „umjerenim“ hrvatskim zastupnicima, odnosno narodnjacima, da namjeravaju prije završetka zasjedanja pokrenuti akciju izrade nacrtu adrese o sjedinjenju. Ako bi Sabor nakon toga bio zatvoren, bila bi formirana zajednička delegacija koja bi otišla u Zagreb i zajedno s tamošnjim hrvatskim političarima pripremila zajedničku akciju za sjedinjenje. U dopisu Namjesništva je dalje stajalo da su „umjereni“ Hrvati s jedne strane htjeli pod svaku cijenu izbjeći adresu, a s druge strane nisu htjeli izgubiti popularnost pa su bili prisiljeni pristati na alternativni prijedlog „radikala“. Stoga je u Narodnom hrvatskom klubu održana tajna sjednica na kojoj su izabrani članovi delegacije, odnosno dvojica članova i dvojica zamjenika. Članovi su bili Gajo Bulat i Josip Zaffron, a zamjenici Lovro Borčić i Niko Duboković. „Radikalne“ Hrvate je u toj delegaciji predstavljao Kažimir Ljubić.⁷¹⁷

Od te tajne akcije očito na kraju nije bilo ništa, a zanimljivo je da je pisac dopisa tvrdio da su narodnjaci morali pristati na izbor delegacije da ne bi izgubili popularnost. To bi značilo da su dalmatinski birači, kojih je uvjerljiva većina na izborima redovito glasovala za narodnjake, podržavali radikalniji politički pravac, odnosno nekakvo otvoreno traženje sjedinjenja bilo putem adrese ili izborom delegacije. Taj je zahtjev bio dovoljno izražen da su narodnjaci bili prisiljeni pristati na jednu od tih mogućnosti. Naravno da su i oni sami htjeli sjedinjenje, ali su bili svjesni da ga ne mogu tražiti. Zapravo ih je paralizirao sustav austrijske vladavine, kojem nikako nije odgovaralo ostvarenje tog glavnog narodnjačkog cilja. S jedne strane ih je barem dio javnosti pritiskao da učine nešto po pitanju sjedinjenja, vlada je bila odlučno protiv, a oni su morali naći neku sredinu i ne zamjeriti se ni pobornicima ni protivnicima sjedinjenja, od

⁷¹⁷ HR-DAZD-88-1 Vlada/Namjesništvo za Dalmaciju, *Tajni spisi*, svežanj 549/1892., N 5 /geh[eim] pr. 12/4/[18]92.

kojih su potonji ipak bili neusporedivo moćniji i teoretski su ih mogli srušiti s vlasti u Dalmaciji, čime bi se pojavio čitav niz novih i teško rješivih problema.

Ozbiljnija akcija za sjedinjenje dogodila se 1894. godine, kada je Kažimir Ljubić u ime Hrvatskog kluba iznio prijedlog adrese o sjedinjenju, koja je dospjela u saborsku raspravu. Nakon što je Ljubić pročitao prijedlog izazvavši tako živo odobravanje u sabornici, Miho Klaić je predložio da se izabere odbor od sedam zastupnika koji će proučiti pitanje i podnijeti izvješće Saboru na sljedećoj sjednici, jer je to nije toliko jednostavan prijedlog da bi ga se odmah moglo pustiti u drugo čitanje. Srbi i autonomaši su se usprotivili, a većina je podržala prijedlog, tako da je izabran odbor u sastavu Miho Klaić, Ivan Vranković, Pero Čingrija, Juraj Biankini, Dušan Baljak, Josip Paštrović i Gajo Bulat.⁷¹⁸ Naposljetku je saborsko zasjedanje zatvoreno prije nego je taj odbor iznio svoje zaključke, ali javnost je ipak reagirala na inicijativu. Tadašnje narodnjačko glasilo *Narod* istaknulo je činjenicu da su se svi hrvatski zastupnici složili u odboru o adresi koju je trebalo podnijeti na najviše mjesto. Taj čin je izraz narodne volje i izazvao je jednodušnu radost cijelog naroda. Posebno značajnim je splitski list označio saborski govor Gaje Bulata, u kojem je on dokazao nepobitno pravo Dalmacije na sjedinjenje s banskom Hrvatskom. Taj govor, pisao je *Narod*, mora biti zamijećen u javnosti, jer može smiriti duhove, ublažiti opreke i sjediniti narodne elemente u zajedničkoj akciji. U njemu se pitanje sjedinjenja sagledava sa svih strana, stvarajući potpuni sklad između hrvatskog povijesnog prava i postojećeg zakona, tako da onaj koji dira u jedno, vrijeđa i drugo.⁷¹⁹

Što je Bulat točno rekao u tom govoru? Taj govor je prethodio Ljubićeve prijedlogu adrese, a održan je u raspravi o pokrajinskom proračunu, u kojoj se o političkim pitanjima govorilo i češće nego o onima financijske prirode. Budući da se povela rasprava o hrvatskom državnom pravu i sjedinjenju, Bulat je uzeo riječ i pobio tvrdnje saborske oporbe da Hrvati isticanjem svojeg državnog prava žele izaći iz zakonitih granica. Odgovorio je Srbinu Dušanu Baljku da se slaže s njim po pitanju prirodnog i narodnog prava, a da povijesno pravo ima vrijednost ako je izvor pozitivnog prava, što u slučaju Hrvata jest. Kao dokaz za tu tvrdnju Bulat je naveo Veljački patent iz 1861. godine, u kojem se priznaje javno pravo Dalmacije prema Hrvatskoj i Slavoniji te se naglašava da je trenutni zemaljski red privremen. Bulat je naglasio da Veljačkim patentom nije stvoreno neko novo pravo, nego je samo potvrđeno pravo od ranije, a

⁷¹⁸ BRZOPISNA IZVJEŠĆA XXIX ZASJEDANJA POKRAJINSKOGA SABORA DALMATINSKOGA OD DNEVA 10 SIEČNJA DO DNEVA 17 VELJAČE 1894. (dalje: Brzopisna izvješća 1894.), Zadar: Brzotiskom „Narodnoga Lista“, 1894., 493-501.

⁷¹⁹ Osvrt., *Narod*, broj 18, 2. 3. 1894.

da taj patent nije prestao vrijediti čak niti nakon potpisivanja Austro-ugarske nagodbe. Dalmatinski sabor je 1870. i 1871. godine iznio adrese o sjedinjenju na koje nije dobio odgovor i stoga je Bulat rekao da se to pitanje mora smatrati otvorenim. Po njegovu mišljenju, vlada se ne protivi sjedinjenju toliko koliko mnogi misle i jednom će ga predložiti, ali ne želi da to pitanje pokreću dalmatinski saborski zastupnici. Kad procijeni da je došao pravi trenutak, vlada će pozvati Dalmatinski sabor da izabere izaslanike koji će utanačiti uvjete sjedinjenja. Po njegovoj procjeni, to će se dogoditi ako ne za tri, onda za pet ili najviše deset godina. Bulat je bio još optimističniji kad je najavio da će tada na sjedinjenje pristati i Srbi jer će tako sačuvati svoj jezik, ujediniti svoj narod i krenuti prema boljoj budućnosti. Čak je izrazio uvjerenje da će pristati i autonomaši te je predložio Dušana Baljka i Niccola Trigarija kao članove saborskog izaslanstva. Zaključio je da ćemo tada svi kao braća utanačiti uvjete sjedinjenja s braćom preko Velebita i vratiti se kući jer će sve biti riješeno. Istaknuo je da je svakako bolje da se dva sabora dogovore o uvjetima sjedinjenja, nego da „kao grom iz vedra neba“ dođe naredba i da se Dalmacija samo pripoji ugarskom dijelu Monarhije.⁷²⁰

Iako su se narodnjaci protivili adresi o sjedinjenju, nisu tijekom saborskog zasjedanja 1894. godine nastupali neprijateljski prema članovima Hrvatskog kluba koji su predložili adresu. Naprotiv, upravo je vođa narodnjaka Miho Klaić predložio da posebni odbor prouči to pitanje i da se nakon toga povede saborska rasprava o adresi. Taj Klaićev prijedlog izgledao je kao manevar s ciljem osujećivanja adrese bez da se narodnjaci pred licem javnosti prikažu kao protivnici sjedinjenja Dalmacije i banske Hrvatske. Naime, te 1894. godine formalni vođa Hrvatskog kluba Kažimir Ljubić već je na prvoj saborskom sjednici predložio adresu, a saborski predsjednik Đorđe Vojnović je rekao da će njegov prijedlog staviti na dnevni red na kraju zasjedanja, pravdajući se činjenicom da će rasprava o adresi jamačno izazvati političke strasti nakon kojih neće biti moguće raspravljati o drugim važnim pitanjima koja se moraju riješiti i kojih ima puno. Ljubićev kolega iz Hrvatskog kluba Juraj Biankini tada je kroz smijeh dobacio saborskom predsjedniku da će nas prije toga poslati kući, čime je aludirao na to da će Sabor biti zatvoren prije nego rasprava o adresi stigne na dnevni red.⁷²¹ Na kraju je zaista tako i bilo. Prijedlog je na dnevni red stigao na pretposljednjoj sjednici, Klaić je tada predložio formiranje odbora, a sutradan je održana posljednja sjednica nakon koje je Sabor zatvoren za tu godinu. Večer uoči te posljednje sjednice sastao se saborski odbor zadužen za proučavanje pitanja adrese, s tom razlikom da je Srbin Dušan Baljak istupio iz njega, a

⁷²⁰ Brzopisna izvješća 1894., 460-466.

⁷²¹ Isti, 62-63.

zamijenio ga je narodnjak Tomo Brajković. Taj odbor je prihvatio državnopravni dio adrese, a ispustio je dio koji je govorio o upravi i gospodarstvu smatrajući ga suvišnim. Cijela adresa je umjereno stilizirana, a pripadnici Hrvatskog kluba su ju prihvatili kao izraz volje zemlje.⁷²²

Međutim, sutradan je saborsko zasjedanje zatvoreno, a o adresi se nije stiglo raspravljati. Iako će Miho Klaić kasnije tvrditi da su narodnjaci tada htjeli da se to pitanje napokon raspravi u Saboru, teško da nisu znali kada će točno zasjedanje biti zatvoreno. To je zapravo priznao i Gajo Bulat kada je na jednom predizbornom skupu 1895. godine rekao da su pristali birati odbor jer nisu htjeli da im se predbaci da žele „zakopati“ adresu, ali su znali da će Sabor biti zatvoren ako to pitanje dođe na dnevni red. Odbor je jednoglasno popravio adresu ograničivši ju samo na pitanje sjedinjenja, kako su nalagali važnost i dostojanstvo tog pitanja. Disidenti tada još nisu bili postali pravaši, tako da su Biankini i Paštrović pristali na ispravak, ali adresa nije došla na glasovanje jer je vladin povjerenik uručio predsjedniku Sabora spis o zatvaranju Sabora odmah.⁷²³ Dakle, cijela situacija se povoljno raspela za narodnjake.⁷²⁴ Nisu izravno odbili adresu, nego su na elegantan način spriječili raspravu o njoj. Tada su si mogli priuštiti takav manevar, jer još uvijek u Dalmaciji nije postojala Stranka prava. Adresu je tada predložio Hrvatski klub, odnosno disidenti iz Narodne hrvatske stranke. Unatoč svemu što je bilo izrečeno u polemici između njih i Hrvatskog kluba, narodnjaci su se kao pobornici jedinstva hrvatskih političkih snaga u Dalmaciji jamačno nadali povratku šestorice „otpadnika“ u svoju stranku. Zbog toga su morali na „nježan“ način minirati njihov prijedlog adrese. Međutim, kada je osnovana dalmatinska Stranka prava, narodnjaci su joj se morali odlučnije suprotstaviti, koliko god im to narušilo popularnost, a to je dokazala saborska rasprava o adresi 1895. godine.

Pojava Stranke prava uznemirila je narodnjake već na prvim izborima za Dalmatinski sabor na kojima je ta stranka sudjelovala. To su bili izvanredni izbori u kuriji vanjskih općina u izbornom kotaru Hvar-Vis-Brač, održani u studenom 1894. godine nakon što je preminuo tamošnji zastupnik Stjepan Buzolić, koji je pripadao Hrvatskom klubu. Pravaški kandidat bio je Roko Mišetić, ravnatelj dubrovačke bolnice, a narodnjački vođa Miho Klaić bio je u pisanoj komunikaciji s drugim saborskim zastupnikom iz tog izbornog kotara, narodnjakom Nikom Dubokovićem, nastojeći spriječiti Mišetićeve izbor. Klaić je smatrao da su ti izbori

⁷²² MACAN, Trpimir, 1980, 375.

⁷²³ Sa sastanka hrvatsko-narodne stranke za bivše Splitsko okružje., *Jedinstvo*, broj 44, 11. 6. 1895.

⁷²⁴ Treba primijetiti da Sabor jest bio zatvoren nakon što se povela rasprava o adresi, ali da nakon toga austrijska vlada nije ni na koji način sankcionirala zastupnike. Sabor se redovito okupio naredne godine i opet raspravljao o adresi. To potvrđuje da su narodnjaci znali pretjerivati u svojem strahu od vlade.

svojevrsna proba za saborske izbore koji su bili na rasporedu 1895. godine i da bi bilo u interesu hrvatstva da ih pravaši izgube. Budući da je čuo da su bračke općine međusobno podijeljene po pitanju podrške Mišetiću, Klaić je zaključio da bi presudan mogao biti utjecaj hvarskih i viških birača te da bi narodnjaci mogli pobijediti ako istaknu nekog umjerenog kandidata poput predsjednika splitske trgovačke komore Vicka Lukšića. Klaić je stoga zamolio Dubokovića da iskoristi svoj utjecaj da bi narodnjaci ostvarili pobjedu. Ipak, ubrzo se pokazalo da ne može biti izabran ni Lukšić ni neki drugi narodnjak. Klaić je pisao Dubokoviću o ugovoru koji postoji između Bračana s jedne te Hvarana i Višana s druge strane i dodao da je najbolje da svi ti birači zajedno glasuju za Mišetića, ali da daju izjavu da nisu glasovali za njega zato što je pravaš, nego zato što je dobar Hrvat i jer je takav ugovor. Naposljetku je Roko Mišetić jednoglasno izabran i to je bio prvi osjetniji uspjeh dalmatinske Stranke prava. Iako je ona tada već imala svoje zastupnike u Dalmatinskom saboru, ti su zastupnici izabrani kao narodnjaci, a onda su se preko Hrvatskog kluba priključili Stranci prava. Mišetić je bio prvi zastupnik ikad koji je u Dalmatinski sabor izabran kao pravaš.⁷²⁵

Prvi veći saborski okršaj Narodne hrvatske stranke i Stranke prava u Dalmatinskom saboru dogodio se 1895. godine, kada je Klub pravaških zastupnika, odnosno transformirani Hrvatski klub u sastavu Kažimir Ljubić, Juraj Biankini, Virgil Perić, Roko Mišetić, Josip Paštrović i Mate Šarić, podnio hitan prijedlog adrese o sjedinjenju. Taj je prijedlog obrazložio Biankini tvrdeći da Hrvati traže svoje „starinsko pravo na jedinstvo naroda i domovine“, da je to jedinstvo uvjet opstanku našeg naroda u Dalmaciji i da Hrvati po svojem državnom i narodnom pravu nepobitno pripadaju hrvatskoj državi, iako se trenutno nalaze u austrijskom dijelu Monarhije.⁷²⁶ Ovog puta su narodnjaci na prijedlog reagirali drugačije nego godinu dana ranije, a u prvom planu je na njihovoj strani bio Miho Klaić. U svojem govoru on je najprije podsjetio na situaciju iz prethodne godine, kada je Hrvatski klub iznio prijedlog adrese, a Narodni hrvatski klub je pristao želeći da se to pitanje napokon raspravi u Saboru. Međutim, Sabor je carskom naredbom zatvoren prije nego se o adresi moglo glasovati, a isto će se dogoditi opet ako pitanje adrese dospije na dnevni red. Ako se adresa iznese na početku zasjedanja, Sabor će biti zatvoren odmah, a to si ne možemo priuštiti, jer treba riješiti važne predmete. Klaić je dodao da je dostojanstvo Sabora jednom moglo podnijeti otezanje s adresom dok se ne riješe drugi predmeti, ali da ga ne bi moglo podnijeti opet. Stoga je najavio

⁷²⁵ DUBOKOVIĆ NADALINI, Niko, 1963, 56-58.; DIKLIĆ, Marjan, 1998, 287.

⁷²⁶ DIKLIĆ, Marjan, 1998, 288.

da će on i njegovi stranački kolege glasovati protiv pravaškog prijedloga bez straha od prigovora da rade protiv svojeg stranačkog programa.⁷²⁷

Na taj će se Klaićev saborski govor narodnjaci kasnije često pozivati kad ih pravaši budu prozivali zbog navodna zanemarivanja borbe za sjedinjenje. Klaić je u njemu nadalje rekao da će on i njegovi stranački suborci, koji su posijedili u političkoj borbi, do smrti ostati vjerni svojem načelu i zahtjevu za sjedinjenjem koji proizlazi iz tog načela, ali je isto tako podsjetio da jednoglasno usvojeni stranački program iz 1889. godine kaže da će se sjedinjenje tražiti u zgodnom času. Klaić je naglasio da su taj program potpisali i zastupnici koji danas iznose adresu iako je i njima samima jasno da nije nastupio zgodan čas. Sjedinjenje se ne može izvesti potezom pera, nego u njemu moraju sudjelovati svi državni čimbenici, a austrijska i mađarska vlada su trenutno u krizi te se sigurno neće baviti državnim preustrojem. Stoga je Klaić zaključio da je pravaški prijedlog adrese o sjedinjenju samo štetna demonstracija, jer se velika pitanja bagateliziraju kad ih se svaki čas stavlja na dnevni red i još više kad se traži njihovo rješavanje na neprimjerene načine. To je glavni razlog zbog kojeg narodnjaci odbijaju prijedlog, a drugi je taj što žele da Sabor mirno i redovito obavi svoju zadaću, jer mala pitanja kojima se Sabor bavi za narod puno više znače od svih pitanja kojima netko sebi pravi reklamu, a od male su koristi. Na kraju svojeg govora Klaić je izrazio žaljenje što će morati odbiti prijedlog iznesen od ljudi koji su potpisali aktualni program Narodne hrvatske stranke, ali je dodao da je to ipak korisno i njima samima i narodu. Umjesto da se u narod unosi nemir iznošenjem nečega neostvarivog, treba raditi na poboljšanju materijalnog i moralnog stanja, odnosno treba prvo odgojiti svjesne Hrvate pa će tada i Hrvatska postati svoja.⁷²⁸

U nastavku rasprave Klaić je rekao pravašima da nije protiv same rasprave o sjedinjenju, nego samo protiv drugog čitanja njihove adrese, jer zna da je tu kraj tom prijedlogu. Zatvaranje Sabora za njega jest poniženje, a dokaz je smijeh koji je čuo na ljevici, dakle kod Srba i autonomaša, kad je prethodne godine pročitana odluka o zatvaranju. Na Klaićeve riječi da nemamo načina reagirati protiv toga, Juraj Biankini je odgovorio dobacivši mu da imamo načina, na što ga je Klaić upitao koji je to način ako se Sabor zatvori. Dodao je da su Biankini i njegovi stranački kolege ti koji su promijenili svoje držanje, a da su narodnjaci ostali isti i da već četvrt stoljeća stalno idu naprijed. Osnivanje Hrvatskog kluba ih je oslabilo i prema vladi i prema protivnicima, jer jakost počiva u jedinstvu. Naposljetku se pojedinačno glasovalo o Biankinijevu prijedlogu da se nacrt adrese preda odboru od sedam članova koji će o njemu

⁷²⁷ Brzopisna izvješća 1895., 29-30.

⁷²⁸ Isti, 30-31.

izvijestiti Sabor u roku od 48 sati. Za taj prijedlog su glasovali samo pravaši s iznimkom Mišetića kojemu je bilo slabo pa je nešto ranije napustio sjednicu. Stoga je prijedlog odbijen velikom većinom glasova.⁷²⁹ Tako adresa nije sastavljena, a Sabor je nastavio s radom i nije zatvoren prije vremena.

Na cijelu situaciju oko adrese iz 1895. godine osvrnuo se i Gajo Bulat na već spomenutom predizbornom skupu. Rekao je tada da se većina Narodnog hrvatskog kluba htjela dogovoriti s pravašima o tom pitanju i pronaći način da se stvar odgodi dok svi narodnjački zastupnici ne budu na okupu. Međutim, pravaši nisu pristali, nego su već na prvoj sjednici iznijeli prijedlog. Srbi i autonomaši su bili spremni napustiti Sabor ako bi došlo do glasovanja, a tako bi hrvatskih zastupnika ostalo samo 19 te bi se dokazalo da nema kvoruma za pretresati to pitanje. Time bismo pokazali da narodna svijest u Dalmaciji nazaduje, jer smo 1872. godine u glasovanju o tome imali veliku većinu, a danas ne bismo imali niti dovoljno zastupnika za raspravu. Bulat je naglasio da su narodnjaci pitanje sjedinjenja zadržali u programu, ali da nikad nije došao zgodan čas. Da je 1895. godine bilo drugog načina za progovoriti o tom pitanju, većina bi možda i pristala, ali nije bilo zakonita broja zastupnika za raspravu. Osim toga, prijedlog iz te godine je bio drugačiji od onog iz prethodne godine. Dva mjeseca prije saborskog zasjedanja svi su dalmatinski zastupnici u Carevinskom vijeću otišli kod cara i prikazali mu spomenicu o gospodarskom položaju Dalmacije. Po odgovoru se vidjelo da je car dobro obaviješten o našim prilikama i da se brine za nas, te većina nije htjela poticati pitanje za koje je znala da je za sad na tom mjestu neprimjereno. Također, da se o adresi glasovalo u drugom čitanju, Sabor bi bio zatvoren, a Bulat je smatrao da je narod htio da Sabor radi. Upitao se kakav bi kaos nastao kad bismo se povelili za pravašima i svake godine zbog reklame iznosili adresu i izazivali zatvaranje Sabora, a upravo je to glavno oružje pravaša. Zaključio je da je svakome jasno da je adresa 1895. godine bila iznesena samo zato da bi pravaši sebi napravili reklamu.⁷³⁰

Sukobi narodnjaka i pravaša na izborima, u Dalmatinskom saboru i u stranačkom tisku

Rasprava o adresi se u Dalmatinskom saboru vodila u siječnju 1895. godine, a u rujnu iste godine održavali su se novi redoviti izbori za Dalmatinski sabor, prvi na kojima je sudjelovala dalmatinska Stranka prava. Narodnjacima je bilo itekako stalo do toga da pravaši na izborima 1895. godine ostvare što lošiji rezultat. Pritom im je svaki mandat bio važan. Tako je formalni

⁷²⁹ Isti, 36-38.

⁷³⁰ Sa sastanka hrvatsko-narodne stranke za bivše Splitsko okružje., *Jedinstvo*, broj 44, 11. 6. 1895.

vođa stranke Miho Klaić izrazio zabrinutost nakon što se iz Sabora odlučio povući dugogodišnji narodnjački zastupnik u izbornom kotaru Hvar-Vis-Brač kurije vanjskih općina Niko Duboković. Klaić se uplašio najavljene apstinencije dijela njegovih birača, tvrdeći da bi ona mogla presuditi i prouzročiti poraz narodnjaka u tom izbornom kotaru. Stoga ga je zamolio da potakne svoje birače da ipak glasuju za narodnjačke kandidate i da odbaci ideju o apstinenciji, koja bi izazvala jako loš dojam u javnosti. Klaić je to smatrao važnim, tvrdeći da na nadolazećim izborima treba poraziti pravaše da bi narod osudio zlokobni razdor koji je po njemu nastao samo zbog taštine mladih glava i zlobe nekolicine popova. Ako poraz pravaša bude potpun, mogla bi se opet uspostaviti sloga u „hrvatskoj stranci“.⁷³¹ Naposljetku su u tom izbornom kotaru izabrana dvojica narodnjaka; odvjetnik Ante Colombis i načelnik Komiže Ante Petrić, kojima je to bio prvi i, pokazat će se, jedini mandat u Dalmatinskom saboru.⁷³²

Još žešću borbu narodnjaci su vodili u izbornom kotaru Korčula-Ston-Orebić kurije vanjskih općina. Tamo je Miho Klaić nastojao raznim makinacijama osigurati narodnjacima dovoljno elektorskih glasova⁷³³ i spriječiti izbor pravaškog kandidata. Uoči izbora je pisao Peru Čingriji da je čuo da se u Stonu proširila „pravaška zaraza“, ali je dodao da je taj izborni kotar tako organiziran da bi narodnjaci i bez Stona mogli pobijediti u njemu. Budući da su se Stonjani naposljetku definitivno opredijelili za pravaše, Klaić je pokušavao pridobiti ostatak tog izbornog kotara oslanjanjem na različite utjecajne ljude. Tako je preko Čingrije poručio narodnjaku iz Slanoga Antunu Miliću da će u zamjenu za osigurana dva elektorska glasa za narodnjake dobiti doživotnu zalihu duhana. Lastovo je preporučio svećeniku Antunu Đivoju, za kojeg je tvrdio da se neće prikloniti pravašima jer pretendira na položaj splitskog biskupa, kao i „nekom Radovanoviću“, kojem je učinjeno više usluga. Nakon što je postalo jasno da su narodnjaci izgubili Ston i Mljet, Klaić je pisao Čingriji da bi trebalo kandidirati Antuna Milića, čime bi se osiguralo dva glasa i djelovalo na mjesni patriotizam. Nakon što su narodnjaci izgubili i Kunu, pisao je da je jedina preostala nada Lastovo i da bi u slučaju pobjede narodnjaka tamo rezultat bio izjednačen, a onda bi možda bilo moguće osigurati presudne elektorske glasove u Stonu. Budući da se cijela ta drama odvijala prije samih izbora, Klaić je smatrao da je najbolje još službeno ne isticati kandidata, jer su naši ljudi toliko skloni osobnim antipatijama da više vole izgubiti izbore, nego da bude izabran netko tko im se ne

⁷³¹ DUBOKOVIĆ NADALINI, Niko, 1963, 58-59.

⁷³² Brzopisna izvješća 1896., 695.

⁷³³ U kuriji vanjskih općina izbori su se vodili preko biranih birača odnosno elektora. Na svakih 500 stanovnika birao se jedan elektor. Birati i biti birani mogli su oni stanovnici koji su plaćali barem jednu forintu izravnog poreza godišnje. Nakon što bi ti elektori bili izabrani, sastajali bi se i birali zastupnike. (PERIĆ, Ivo, 1978b, 19.) Dakle, narodnjacima je bio cilj prikupiti što više elektora koji će glasovati za njihova kandidata.

sviđa. Kasnije je pisao o lošoj situaciji za narodnjake i u Tijesnom i na Korčuli dodavši da bi se u nedostatku boljeg rješenja najbolje bilo priključiti Stonjanima i glasovati za Mara Gučića, koji jest prišao pravašima, ali možda se vrati na „staru vjeru“.⁷³⁴

Naposljetku je u tom izbornom kotaru izabran Juraj Biankini kao jedan od trojice pravaških zastupnika izabranih na saborskim izborima 1895. godine. Druga dvojica bili su Virgil Perić koji je izabran u kotaru Imotski i Ante Trumbić koji je izabran u kotaru Zadar-Rab-Pag. Dakle, sva trojica pravaških zastupnika izabrana su u kuriji vanjskih općina. Narodnjaci su osvojili 23 mandata, Srbi devet, a autonomaši šest.⁷³⁵ Nakon što se toliko trudio postići da pravaši steknu što manje zastupnika u Dalmatinskom saboru, Miho Klaić je pisao Peru Čingriji da je zadovoljan rezultatima izbora, jer su narodnjaci zadržali apsolutnu većinu u Saboru i većinu u svim izbornim kurijama, dok pravaši sa samo trojicom zastupnika neće moći podnositi prijedloge niti upite na Sabor.⁷³⁶ Da bi neki prijedlog ili upit mogao dospjeti u saborsku proceduru, po zakonu su ga morala poduprijeti najmanje četvorica zastupnika. Klaiću je bilo važno da pravaši ne dobiju mogućnost podnošenja upita i prijedloga prije svega zato što je to značilo da neće moći opet iznijeti adresu o sjedinjenju, osim ako ih u tome ne podrži barem jedan zastupnik neke druge stranke.

Međutim, iako su imali uvjerljivu brojčanu nadmoć nad pravašima, narodnjaci su se u Dalmatinskom saboru ipak morali braniti od njihovih napada. Pravaši su tvrdili da je austrijska vlada na izborima radila protiv njih, a Juraj Biankini je u saborskoj raspravi o ovjerovljenju zastupničkih mandata rekao da su trpjeli teški pritisak posebno u kuriji vanjskih općina, jer nemaju tu sreću da uživaju vladinu sućut. Budući da su ti izbori održani prvi, utjecali su na regularnost svih daljnjih izbora te je Biankini stoga rekao da bi cijele izbore trebalo poništiti. Nešto kasnije su narodnjački zastupnici Pero Čingrija, Vid Morpurgo, Ivan Manger, Ante Mrkušić, Luko Zore i Josip Zaffron podnijeli hitan prijedlog kojim su tražili promjenu saborskog poslovnika na način da svaki novi prijedlog mora u pisanom obliku biti predan saborskom predsjedniku prije sjednice i potpisan od strane najmanje četvorice zastupnika. Biankini je odgovorio da je jedini cilj tog prijedloga oduzeti pravaškoj oporbi posljednje sredstvo i da je podnesen nakon što je na izborima učinjeno sve da pravaši ne dobiju dovoljan broj zastupnika za podnošenje upita na vladu ili prijedloga o važnim pitanjima poput adrese o sjedinjenju. Ipak, ostala im je odredba poslovnika prema kojoj

⁷³⁴ BERITIĆ, Nada, 1960, 150-153.

⁷³⁵ DIKLIĆ, Marjan, 1998, 289.

⁷³⁶ BERITIĆ, Nada, 1960, 155.

prijedlog ne mora biti potpisan od strane četvorice zastupnika, nego samo poduprt. Biankini je rekao da se izmjenom te odredbe u Sabor uvodi apsolutizam, a saborska većina preuzima ulogu vladinih komesara. Odgovorio mu je Pero Čingrija rekavši da je cilj prijedloga spriječiti opstrukcije Sabora od strane pojedinih zastupnika, a opstrukcija je sve ono što ometa rasprave i izaziva gubitak vremena, primjerice Biankinijeva svađa sa saborskim predsjednikom na prethodnoj sjednici. Naposljetku je prijedlog usvojen većinom glasova, a podržali su ga i srpski zastupnici.⁷³⁷

Saborsko zasjedanje 1896. godine donijelo je još verbalnih okršaja između narodnjaka i pravaša. Tako je na Biankinijeve optužbe da narodnjake podupire austrijska vlada odgovorio Lovro Borčić rekavši da su pravaši dvije godine na sastancima i u novinama provodili predizbornu kampanju, a onda su na izborima doživjeli nezapamćeni debakl. Narodnjaci se pak na izborima nisu oslanjali na vladu, nego samo na svoj rad i zasluge iz prošlosti te su na temelju svojeg programa krenuli u borbu protiv te nove struje koja želi uništiti cijeli njihov tridesetogodišnji rad. Vinko Milić je pak rekao da narodnjacima nije trebala nikakva pomoć, a da pravaši za svoj poraz mogu u prvom redu okriviti sami sebe, odnosno svoja načela koja nisu naišla na odaziv birača. Po njemu je pravaški program „uvezen“ u Dalmaciju nakon raskola u Narodnoj hrvatskoj stranci, a prije toga se znalo da takva stranka postoji u banskoj Hrvatskoj, ali nitko nije mogao ni pomisliti da bi mogla postojati u Dalmaciji. Pojavivši se, ta je stranka donijela jedan „fantom“, odnosno milozvučne riječi o samostalnosti, slobodi i cjelokupnosti naroda, koje mogu svakoga zanimati, ali način dolaska do tih ciljeva je samo „prepisan“ iz sjeverne Hrvatske. Milić je tvrdio da izvorni pravaški program iz 1861. godine počiva na negaciji i da je postao nemoguć nakon što je Hrvatska potpisala nagodbu s Ugarskom. Sad bi Biankini htio tu politiku negacije unijeti u Dalmaciju, ali taj program ne može uspjeti. Pravaši su postigli jedino to da su unijeli raskol u „hrvatsku stranku“ u Dalmaciji i uveli podjelu na pravaše koji su tobožnji uzorni patrioti i narodnjake koji ispadaju nekakve izdajice. Stoga je Milić zaključio da je pravaše na izborima pokopao njihov neizvedivi program. Narod ih je odbio, a austrijska vlada nije imala potrebu miješati se u izbore.⁷³⁸

Pravaši su tvrdili da je narodnjake do većine u Dalmatinskom saboru dovela austrijska vlada, a narodnjaci su smatrali da je i s pravaške strane na izborima bilo nečasnih postupaka. Tako je Pero Čingrija u Saboru rekao da vlada može utjecati na rezultate izbora, ali da isto mogu činiti

⁷³⁷ Brzopisna izvješća 1896. 239-240.; 289-300.

⁷³⁸ Isti, 311-315.

i svećenici ako koriste moć koju im daje oltar da bi zaveli neuke birače. Iako je naglasio da u Dalmaciji ipak nije došlo do takve agitacije, svejedno je upozorio da je mlado dalmatinsko svećenstvo na izborima dalo osobitu potporu pravašima. Primjer su Konavle, gdje je narodnjački kandidat bio Miho Klaić,⁷³⁹ čije su zasluge dobro poznate. Ipak, to nije spriječilo sve tamošnje župnike osim jednog da na dan izbora okupe svoje pristaše i pod crkvenim barjacima ih povedu na biralište kao da ih vode u križarski rat. Čingrija je naglasio da mu nije cilj govoriti protiv svećenstva, ali da je to svećenstvo na zadnjim izborima definitivno agitiralo za pravaše. Dodao je da mu nije jasno zašto su se naši mladi svećenici „zaljubili“ u Antu Starčevića i njegovu stranku i zašto žele podupirati „proroka“ koji je o katoličkom svećenstvu mislio sve najgore.⁷⁴⁰

U sukobu narodnjaka i pravaša sudjelovao je i stranački tisak. Pravaši su koristili *Narodni list*, *Crvenu Hrvatsku* i *Katoličku Dalmaciju*, a narodnjaci su imali svoje glasilo *Jedinstvo*, čije je pisanje o pravašima znalo prelaziti u pljuvanje. Tako ih je optuživalo da sebi prisvajaju monopol na sve patriotske vrline i da smatraju izdajicom svakoga tko se ne naziva pravašem, ali da za hrvatstvo nisu učinili ništa osim što su ga kompromitirali svojom neozbiljnošću. Sve što je u Dalmaciji učinjeno na narodnom polju, učinjeno je bez njih. Narodnjaci su uvijek bili jedna stranka s jednim programom kojem su ostali vjerni, a oni koji su tu stranku napustili, iznevjerili su taj program da bi kao pravaši ratovali protiv hrvatstva. *Jedinstvo* je naglašavalo da je dalmatinska Narodna stranka uvijek u banskoj Hrvatskoj podržavala neodvisne, nikad pravaše, i da su protiv tamošnjih pravaša bili i oni zastupnici koji su se odvojili od nje i kasnije utemeljili dalmatinsku Stranku prava.⁷⁴¹

Jedinstvo je išlo tako daleko da je nazivalo pravaštvo najzlokobnijom pojavom koja se Hrvatima dogodila na kulturnom, narodnom ili političkom polju i dodajući da ono teži stvaranju zapreka radu patriota i rušenju onoga što su ti patrioti postigli. Neodvisni se u banskoj Hrvatskoj moraju boriti i protiv pravaša te se ne mogu potpuno posvetiti borbi protiv mađarona, a u Dalmaciji su narodnjaci bili na pragu konačne pobjede nad talijanštinom prije nego su pravaši izazvali razdor u njihovim redovima. *Jedinstvo* je tvrdilo da su talijanaši već bili praktički razbijeni, ali da su se ponovno počeli uzdizati zahvaljujući napadima pravaša na Narodnu hrvatsku stranku. Štoviše, talijanaši u Dalmaciji napadaju isključivo narodnjake, dok o pravašima govore sa simpatijama. Narodnjački list je o pravaštvu govorio kao o bolesti i

⁷³⁹ U trenutku kad je Čingrija držao taj govor, Klaić je već bio preminuo.

⁷⁴⁰ Brzopisna izvješća 1896., 423-424.

⁷⁴¹ Za hrvatstvo proti pravaštvu!, *Jedinstvo*, broj 30, 19. 4. 1895.

pošasti koja želi sve uništiti, dok je narodnjaštvo opisivao kao borbu, život, misao, djelo, uspjeh i ljubav. Da bi narodnjaci uspješno nastavili svoj rad, pisalo je *Jedinstvo*, potrebno je ugušiti pravaštvo, tu „peronosporu“ koja prijete „zdravoj narodnoj lozi“. Zahvaljujući narodnjacima je stanje u Dalmaciji danas osjetno bolje nego na početku ustavnog razdoblja, a pravašima je draga samo borba „tintom i papirom“, odnosno velikim riječima. Kad bi bilo prisiljeno izaći iz okvira takve borbe, smatralo je *Jedinstvo*, pravaštvo bi se rasplinulo.⁷⁴²

Kako je u Dalmatinskom saboru istaknuo Pero Čingrija, dalmatinski pravaši su uživali podršku dijela svećenstva u pokrajini. Na tu činjenicu se osvrnulo i *Jedinstvo*, pokušavajući objasniti razliku između nekadašnjih svećenika koji su sudjelovali u narodnom pokretu i današnjih pravaških svećenika. Pisalo je da su uspjesi dalmatinskih narodnjaka, posebno oni početni, većim dijelom posljedica djelovanja svećenstva, posebno franjevac. To su bili svećenici Boga i naroda, a pravi simbol takvih svećenika je Mihovil Pavlinović. Međutim, danas u Dalmaciji ima pravaških svećenika koji su odbacili Strossmayerovo geslo „Sve za vjeru i domovinu“ i to za ljubav Ante Starčevića, najvećeg protivnika đakovačkog biskupa. *Jedinstvo* je pisalo da je takvim svećenicima pravaštvo na prvom mjestu, dok im je vjera sasvim sporedna stvar. Oni ne šire vjeru, nego jednu političku, točnije sektašku misao. Dok pravi narodni svećenici, oni koji pristaju uz Narodnu hrvatsku stranku, služe i Isusu i svojoj domovini, pravaškim svećenicima je važno jedino pravaštvo te će primiti kršćansku ili katoličku etiketu, ali samo da bi ju mogli zloupotrijebiti na korist svoje sekte, odnosno za širenje mržnje i kleveta prema svemu što nije pravaško.⁷⁴³

Osim što nisu htjeli konkurenciju, narodnjaci su svakako bili protiv razdora u hrvatskim redovima i to je jedan od razloga zašto su se protivili postojanju Stranke prava. Pišući o toj temi, *Jedinstvo* je istaknulo da su narodnjaci nakon osnivanja Hrvatskog kluba nekoliko mjeseci šutke prelazili preko uvreda svojih novih političkih protivnika, ali da su krenuli u sukob vidjevši da su se dalmatinski pravaši „zatvorenih očiju“ stavili pod kontrolu onih zagrebačkih, čiji je svaki korak sumnjiv, i da te dalmatinske pravaše ne vodi ništa osim osobne koristi i taštine. Pravaši navaljuju tražeći sjedinjenje iako nije stigao zgodan čas, stalo im je samo do osobne slave i još uvijek nisu iznijeli svoj program. Zna se da žele rušiti sve što je narodnjačko, ali se još uvijek ne zna što će izgraditi. *Jedinstvo* je zaključilo da je pravaštvu

⁷⁴² Organu nepogtješivih u Zagrebu., *Jedinstvo*, broj 21, 15. 3. 1895; Za hrvastvo proti pravaštvu!, *Jedinstvo*, broj 30, 19. 4. 1895.; Dura lex – sed lex., *Jedinstvo*, broj 41, 31. 5. 1895.; Narodnjaštvo i pravaštvo u Dalmaciji., *Jedinstvo*, broj 43, 7. 6. 1895.

⁷⁴³ Pravaški svećenik i svećenik naroda., *Jedinstvo*, broj 37, 17. 5. 1895.

načelo izlika, osobnost ideal, osobno slavloljublje impuls, a rušenje svega što je djelo Narodne hrvatske stranke mu je deviza.⁷⁴⁴

Kada se hrvatska politička opcija u Dalmaciji podijelila na narodnjake i pravaše, austrijska vlada je morala zauzeti stav prema tim dvjema stranama. Pravaši su tvrdili da ih ta vlada sabotira i da narodnjacima osigurava nepoštenu prednost nad njima. Narodnjaci su odgovarali da to nije istina i iako nisu skrivali svoju suradnju s vladom, tvrdili su da ona nije glavni izvor njihove političke snage. Kako se vlada postavljala u odnosima dalmatinskih narodnjaka i pravaša? Godine 1895. saborskim zasjedanjem je predsjedao potpredsjednik Sabora Gajo Bulat, jer je predsjednik Đorđe Vojnović zbog lošeg zdravlja bio odsutan. Tijekom tog zasjedanja dalmatinski namjesnik Emil David von Rhonfeld je poslao dopis ministru unutarnjih poslova u kojem je govorio o prijedlogu Jurja Biankinija da se Dalmaciji dodijeli građanski umjesto vojnog namjesnika i načinu kako spriječiti glasovanje o tom predmetu. Naglasio je da saborski potpredsjednik Bulat prvo čitanje tog prijedloga neće pustiti u raspravu prije nego se zaključi rasprava o pokrajinskom proračunu i da će ga nastojati pustiti što kasnije. Ipak, dodao je da će se Bulat i ostatak narodnjačke saborske većine naći u problemu ako se bude glasovalo o tom pitanju, jer su 1883. godine i sami iznijeli sličan prijedlog te bi bili prisiljeni i ovog puta glasovati za njega barem u nekom obliku.⁷⁴⁵ Dakle, dalmatinski namjesnik je u tom dopisu najavio da će Bulat, jedan od najistaknutijih narodnjaka, iskoristiti svoj položaj vršitelja dužnosti predsjednika Sabora da bi spriječio izglasavanje prijedloga koji bi vladu stavio u nezgodan položaj.

O tom se prijedlogu raspravljalo prije nego je spomenuti dopis dalmatinskog namjesnika upućen u Beč. Biankini ga je najprije iznio u ime šestorice pravaških zastupnika tražeći hitnu raspravu o njemu. Dok je iznosio prijedlog, u sabornici se dogodio incident. Najprije je predsjedavajući Bulat tvrdio da potpis Roka Mišetića na prijedlogu nije valjan, ali je dodao da to nema veze jer prijedlog i bez njega ima dovoljno potpisa. Nemir je najprije izazvao Josip Paštrović, koji je dobacivanjima izražavao svoje neslaganje s Bulatom, a onda se počeo žaliti i Biankini nakon što je Bulat tražio od njega da govori isključivo o razlozima zašto bi prijedlog išao u hitnu proceduru. Nakon što ga je nekoliko puta pozvao „na stvar“, Bulat je Biankiniju oduzeo riječ, a on se pozvao na Sabor tražeći glasovanje o tome može li nastaviti govoriti. Za su glasovali samo njegovi stranački kolege pravaši te mu je oduzeta riječ. Nastupila je velika buka u dvorani i na trjemovima na kojima je bila publika. Bulat je naredio pražnjenje

⁷⁴⁴ Na oprez! (Prva rieč pred izbore), *Jedinstvo*, broj 56, 23. 7. 1895.

⁷⁴⁵ HR-DAZD-88-1 Vlada/Namjesništvo za Dalmaciju, *Tajni spisi*, svežanj 552/1895., N[umer]o 6 / geh[eim].

trjemova, a kada je sjednica nakon kraće pauze nastavljena i kad se publika vratila na trjemove, glasovalo se o hitnosti Biankinijeva prijedloga. Opet su za glasovali samo pravaši, tako da prijedlog nije proglašen hitnim, nego je upućen u redovitu saborsku proceduru te se na kraju o njemu više nije raspravljalo.⁷⁴⁶

Još je zanimljiviji odgovor koji je iz Beča stigao na pitanje o inicijativi za imenovanjem građanskog namjesnika za Dalmaciju. U njemu je rečeno da se ne može zabraniti rasprava ako se radi samo o prijedlogu da Sabor izrazi želju vladi za imenovanjem građanskog namjesnika. U tom slučaju vladin povjerenik prisutan na sjednici mora braniti namjesnika od eventualnih osobnih napada i naglašavati da pravo izbora osobe namjesnika pripada izvršnoj vlasti. Ipak, naglašeno je da će s obzirom na „razborit“ pristup saborske većine prijedlog jamačno biti odbijen.⁷⁴⁷ Dakle, nije bilo dileme oko toga koju stranku austrijska vlada smatra „svojom“ u Dalmaciji.

Nakon što je u rujnu 1895. godine preminuo dugogodišnji predsjednik Dalmatinskog sabora Đorđe Vojnović, dalmatinsko Namjesništvo je htjelo novim predsjednikom imenovati upravo Gaju Bulata. Međutim, on je bio spreman prihvatiti to mjesto samo ako se ne bude morao zbog toga trajno preseliti iz Splita u Zadar, a pravdao se osobnim i političkim razlozima. Budući da je Namjesništvo procijenilo da bi Bulatov ostanak u Splitu u tom slučaju izazvao prevelike poteškoće, namjesnik David je naveo da bi se novi predsjednik Sabora mogao lako izabrati iz redova „umjerene“ Narodne hrvatske stranke, koja ima uvjerljivu većinu u Saboru, i predložio Miha Klaića. Ističući njegovo veliko iskustvo te osobne, profesionalne i političarske vrline, namjesnik je naveo i to da je Klaić uvijek činio usluge vladi koliko god je mogao, čak i onda kad je njegova stranka bila u opoziciji. Primjer je njegovo držanje u saborskom zasjedanju 1895. godine, kada je zaustavio „pretjeranu navalu radikala“ ozbiljno i dostojanstveno, odlučno i vješto, bez obzira na rizik od gubitka popularnosti. Namjesnik je naglasio da je Klaić na taj način učinio „izvanrednu uslugu“ vladinim interesima. S obzirom na to i na njegovo dotadašnje držanje, koje je uglavnom bilo „odlučno provladino“ i koje je dobro poznato i u Carevinskom vijeću te austrijskoj delegaciji, namjesnik je smatrao da je najbolji kandidat za novog predsjednika Dalmatinskog sabora upravo Miho Klaić.⁷⁴⁸ On je na to mjesto zaista i imenovan, ali ga je u stupanju na položaj spriječila smrt u siječnju 1896. godine, nakon čega je na mjesto saborskog predsjednika ipak postavljen Gajo Bulat.

⁷⁴⁶ Brzopisna izvješća 1895., 72-76.

⁷⁴⁷ HR-DAZD-88-1 Vlada/Namjesništvo za Dalmaciju, *Tajni spisi*, svežanj 552/1895., 540 / M. I.

⁷⁴⁸ HR-DAZD-88-1 Vlada/Namjesništvo za Dalmaciju, *Tajni spisi*, svežanj 552/1895., N[umer]o 12 / geh[eim].

Iz spisa Namjesništva je jasno da je to tijelo, koje je bilo ispostava bečke vlade za Dalmaciju, hrvatske političare u pokrajini dijelilo na „umjerene“ i „radikalne“. Podršku je očito davalo prvoj skupini, odnosno narodnjacima. To ne znači da su narodnjaci baš sve svoje uspjehe mogli zahvaliti isključivo podršci vlade. Njih je ipak narod podržavao u većini Dalmacije, ali lako moguće da bi bez te otvorene vladine podrške omjer mandata dviju hrvatskih opcija u Dalmatinskom saboru ipak bio drugačiji. Na to je aludirao i Juraj Biankini kada je u Saboru 1896. godine rekao da pravaši imaju prevagu u gotovo 29 općina koje čine 33,5 % stanovništva Dalmacije. Ipak su imali svega trojicu zastupnika u zadarskom saboru, dok su ih u Carevinskom vijeću imali isto toliko, odnosno trećinu od ukupno devet dalmatinskih zastupnika u tom tijelu. Kad se toj trojici, Jurju Biankiniju, Virgilu Periću i Nikoli Daparu, pridodaju i dvojica istarskih pravaša, Vjekoslav Spinčić i Matko Laginja, ispada da su pravaši u Carevinskom vijeću imali više zastupnika nego narodnjaci, koji su ih tada imali četvoricu.⁷⁴⁹ Ipak, iako su se često sukobljavali, ponekad i na vrlo ružne načine, dalmatinski narodnjaci i pravaši su imali neke osnove koje su ih mogle međusobno zbližiti i naposljetku povezati u jednu zajedničku stranku.

Poticaji za zbližavanje dalmatinskih narodnjaka i pravaša

Narodnjaci su pravašima zamjerali mnogo toga, između ostalog i to da su osnivanjem svoje stranke razbili jedinstvo „hrvatske stranke“ u Dalmaciji. Naravno, Hrvatska stranka napisana velikim početnim slovom u Dalmaciji će se pojaviti tek ujedinjenjem narodnjaka i pravaša 1905. godine, ali narodnjacima je i prije toga jedinstvo hrvatskih političkih snaga u pokrajini bila jedna od najvećih težnji. Oni su cijelo vrijeme smatrali da svi hrvatski političari u Dalmaciji trebaju djelovati zajedno, ali po njihovim uvjetima. Sam taj njihov stav značio je da nije izgubljena nada u ponovnu uspostavu jedinstva niti nakon svih teških riječi koje su između narodnjaka i pravaša pale u Dalmatinskom saboru i stranačkim tiskovinama.

Prvo zbližavanje narodnjaka i pravaša dogodilo se već na saborskim izborima 1895. godine, kada su se sporazumjeli oko kandidata u izbornom kotaru Zadar-Rab-Pag. Zadar je bio još jedino mjesto gdje su talijanaši, odnosno tada već Talijani, u Dalmaciji imali moć te su jedini njihovi zastupnici u Dalmatinskom saboru dolazili od tamo. Međutim, zadarska okolica je ipak podržavala hrvatsku opciju. Kako svjedoči korespondencija Miha Klaića, narodnjaci su bili ti koji su predložili izborni kompromis, a pravaši su ga i nakon višesatnih pregovora odlučno odbijali. Ipak, nakon što su saznali da je njihov kandidat Juraj Biankini izabran u

⁷⁴⁹ DIKLIĆ, Marjan, 1998, 289-290.

kotaru Korčula-Ston-Orebić, pristali su te su izabrani narodnjak Hubert Borelli i pravaš Ante Trumbić.⁷⁵⁰ Međutim, Trumbić se odrekao mandata jer su za njega bez njegova znanja glasovali neki narodnjački elektori, a to je bilo protivno odluci Stranke prava da na izbore izađe samostalno. Ipak, ponovno je izabran na naknadnim izborima.⁷⁵¹

Zadarski autonomaši su se u to vrijeme već otvoreno predstavljali kao Talijani, ali narodnjaci im taj identitet nisu priznavali. Nakon izbora 1895. godine *Jedinstvo* je pisalo da je „talijanašima“ ostao još samo Zadar i da to mogu zahvaliti dijelu tamošnje birokracije i talijanskoj gimnaziji koja još uvijek postoji u tom gradu. Nakon što je iste godine najavljeno otvaranje hrvatske gimnazije u Zadru, narodnjačko glasilo je najavilo konačno rješenje narodnosnog pitanja u Dalmaciji i povratak Zadra svojoj hrvatskoj domovini, koju je dosad prezirao jer su njegova djeca bila nasilno odgajana u tuđem duhu. Kad se 1897. godine otvori hrvatska gimnazija, pisalo je *Jedinstvo*, talijanska gimnazija će propasti sama od sebe, jer je i dosad bila održavana nasilu, a sad će pogotovo malotko u hrvatskoj zemlji slati svoju djecu u nju. Kad nestane ta gimnazija, nestat će i talijanski jezik u dalmatinskim državnim uredima. Naravno, narodnjački list je istaknuo da je Narodna hrvatska stranka zaslužna za taj uspjeh i dodao da je time pokazala koliko vrijedi umjerena politika u zemlji poput Dalmacije.⁷⁵²

Nešto kasnije, *Jedinstvo* je ne samo otvoreno pozivalo pravaše na suradnju u svrhu rješenja zadarskog pitanja, nego im je poručivalo da oni moraju pokrenuti tu akciju. Tako je prozvalo *Narodni list* koji sebe naziva glasilom za interese hrvatskog naroda, a istovremeno ne piše ništa čime bi budio, čeličio i širio hrvatstvo u Zadru niti išta čime bi potaknuo borbu protiv apsurdna da glavni grad zemlje koja ima jedan narod i jednu misao stoji u rukama „namet-plemena“ koje razvija drugu misao, protivnu narodu zemlje. *Jedinstvo*, koje je izlazilo u Splitu, tvrdilo je da su pravaši dužni u tu borbu krenuti prvi jer njihovi listovi izlaze u Zadru, a tamošnju masu, koja odlučuje u trećem izbornom tijelu na općinskim izborima, također kontroliraju oni preko svojih kapelana. *Jedinstvo* je pisalo da narodnjaci žele sporazum s pravašima u Zadru u ime narodnog načela, jer bi osvajanjem tog grada „talijanaši“ propali, a Dalmacija bi konačno bila pohrvaćena. Međutim, pravaši tu slogu ne žele, što su dokazali kad je Ante Trumbić odbio mandat u Dalmatinskom saboru jer su ga birali i narodnjački elektori. *Jedinstvo* je optuživalo pravaše da su junaci kad se treba boriti protiv narodnjaka, a da u Zadru „puze“ pred „talijanašima“ i ne žele se izložiti, nego se ponašaju kao da u tom gradu ne

⁷⁵⁰ BERITIĆ, Nada, 1960, 153-154.

⁷⁵¹ DIKLIĆ, Marjan, 1998, 289.

⁷⁵² Hrvatska gimnazija u Zadru., *Jedinstvo*, broj 92, 29. 11. 1895.

živi ni deset Hrvata. Njihovi zadarski listovi *Katolička Dalmacija* i *Narodni list* su vatreni samo kad treba pisati protiv narodnjaka, jer se u borbi protiv braće ništa ne riskira, najmanje prijateljstvo sa zadarskim načelnikom Trigarijem.⁷⁵³

Jedinstvo je optuživalo pravaše za suradnju s Talijanima u Zadru. Pisalo je da je *Narodni list* u savezu s listom *Il Dalmata* u svrhu obrane zadarskog „talijanaštva“ umjesto da prvi krene u borbu za osvajanje vlasti u glavnom gradu Dalmacije. Pravaši su pak očekivali da narodnjaci kod vlade isposluju raspuštanje zadarske općinske vlasti kao što su nekoć uspjeli srušiti Bajamontija u Splitu, ali *Jedinstvo* je pisalo da to nije tako jednostavno za izvesti i da je splitska općinska vlast raspuštena tek nakon što je utvrđena njezina užasna rasipnost i nakon što su napadnuti vojnici. Dodalo je da je Bulat prije raspuštanja odmjerio svoje snage i uvjerio se da je pobjeda na izborima moguća, a da je stanje u Zadru takvo da sve i kad bi vlada raspustila općinsku vlast, hrvatska opcija bi na novim izborima doživjela fijasko. Ipak, *Jedinstvo* je nešto kasnije prenijelo izjavu jednog zadarskog narodnjaka, „starog borca“⁷⁵⁴, koji je rekao da su u krivu oni koji misle da u Zadru nema nijedne stranke osim talijanske i da je to izgubljeni grad koji više nije moguće privući u narodno kolo. Naprotiv, u Zadru postoji jaka i radišna hrvatska stranka, kojoj treba pomoć od ostatka „hrvatske stranke“ u pokrajini. Tamo ne postoje narodnjaci i pravaši, nego su svi složni protiv općeg neprijatelja, ali ne dobivaju potrebnu pomoć od ostalih rodoljuba. *Jedinstvo* je podržalo tu izjavu i pozvalo rodoljube iz cijele Dalmacije da pomognu, poručivši im da je borba za Zadar borba za sve nas.⁷⁵⁵

Narodnjaci i pravaši su surađivali u Zadru, a još intenzivnija je bila njihova suradnja u Dubrovniku. Kao i u glavnom gradu Dalmacije, i tamo su bili upućeni na međusobnu suradnju jer su i jedni i drugi bili opozicija. Nakon što je 1890. godine srpsko-autonomaška koalicija uz obilatu pomoć austrijske vlade osvojila vlast u tom gradu koji je početkom ustavnog razdoblja najžešće zagovarao sjedinjenje s banskom Hrvatskom i u kojem je Narodna stranka osvojila vlast prije nego u bilo kojem drugom većem priobalnom dalmatinskom gradu, dogodila se velika i za Hrvate vrlo neugodna promjena. Dubrovnik se od grada koji je prednjačio u borbi za sjedinjenje pretvorio u grad čija se vladajuća politička

⁷⁵³ Split, 20. Listopada., *Jedinstvo*, broj 83, 20. 10. 1896.; ZADAR., *Jedinstvo*, broj 83, 20. 10. 1896.

⁷⁵⁴ Iako se spomenuti „stari borac“ nije potpisao, *Jedinstvo* je u komentaru na njegov dopis navelo da se radi o čovjeku koji je po gospodskom rodu, osjećaju i radu jedan od najodličnijih Hrvata u Dalmaciji i koji je skoro najviše radio na učvršćivanju hrvatske misli u Zadru. Sudeći po tom opisu, najvjerojatnije je u pitanju bio Manfred Borelli.

⁷⁵⁵ Zadarsko pitanje., *Jedinstvo*, broj 71, 10. 9. 1897.; Hrvatska gimnazija i općinsko pitanje u Zadru., *Jedinstvo*, broj 78, 5. 10. 1897.; „Zadar i „Jedinstvo“., *Jedinstvo*, broj 102, 28. 12. 1897.; Pomagajmo zadarske Hrvate (glas staroga borca)., *Jedinstvo*, broj 26, 1. 4. 1898.; Popratnica uredništva., *Jedinstvo*, broj 26, 1. 4. 1898.

opcija otvoreno protivi tom sjedinjenju. Dubrovačkim hrvatskim političarima misija je postala vratiti svoj grad na stari put, a vođa dubrovačkih narodnjaka Pero Čingrija smatrao je da treba učvršćivati hrvatsku nacionalnu svijest u Dubrovniku i da narodnjaci u tome ne mogu uspjeti bez pomoći dubrovačkih pravaša.⁷⁵⁶

Glavni predvodnici dubrovačkih pravaša bili su Roko Mišetić i Frano Supilo. Čingrija je Supila smatrao prijateljem, a ovaj je njemu otvoreno iskazivao poštovanje. Iako je u svojem listu *Crvena Hrvatska* znao kritizirati narodnjačku politiku, Supilo je kao zagovornik suradnje pravaša s njima isticao i njihove zasluge. U izdavanju lista u početku mu je pomagao i Čingrijin sin Melko, a Čingrijin najbliži suradnik u redovima dubrovačkih narodnjaka, bogati trgovac i posjednik Vlaho De Giulli, po potrebi mu je pružao financijsku pomoć. Kada je Supilo odlučio pokrenuti *Crvenu Hrvatsku*, među prvim kupcima obveznica našli su se i brojni dubrovački narodnjaci, koji su time izrazili svoju podršku listu i narodnjačko-pravaškoj suradnji.⁷⁵⁷ Također, dubrovački narodnjaci i pravaši su se redovito sastajali u Narodnoj čitaonici, a njihova suradnja u borbi za hrvatsku političku misao navela je Supila da ih proglasi „Hrvatskom strankom u Dubrovniku“, kojoj su potrebni rad, postojanost te jednodušnost u mišljenju i u djelovanju.⁷⁵⁸

I zaista, jedinstvo dubrovačkih narodnjaka i pravaša iskazivano je u raznim prigodama. Neke od tih prigoda bile su u prvom redu kulturne, ali su imale i očiglednu političku dimenziju u pozadini. Tako su se dvije skupine dubrovačkih hrvatskih političara 1890. godine zajedno uputile parobrodom na svečanost otkrivanja spomenika Kačiću u Makarskoj. Godinu dana kasnije zajedno su posjetili Jubilarnu gospodarsko-šumarsku izložbu u Zagrebu, a 1893. godine su u svojem gradu zajedno organizirali proslavu otkrivanja spomenika Gunduliću učinivši od nje svehrvatsku manifestaciju unatoč suprotnim nastojanjima dubrovačkih političkih Srba. Zagovarajući to jedinstvo, Supilo je čak kritizirao narodnjačke zastupnike koji su utemeljili Hrvatski klub, smatrajući da bi, budući da u Dalmaciji već djeluju narodnjaci i pravaši, dodatno cijepanje hrvatskih političkih snaga moglo izazvati štetne posljedice. Međutim, nisu svi narodnjaci podržavali suradnju s pravašima u svrhu rušenja srpsko-autonomaške koalicije u Dubrovniku. Tako je Miho Klaić, po tradiciji protivnik svega što nosi

⁷⁵⁶ PERIĆ, Ivo, 2013, 139-140.

⁷⁵⁷ PERIĆ, Ivo, 1996, 66-68.; PERIĆ, Ivo, 2013, 142-144.

⁷⁵⁸ PERIĆ, Ivo, 1996, 68-69.

pravaški predznak, smatrao da bi narodnjaci trebali surađivati s dubrovačkim autonomašima, no vođe tamošnjih narodnjaka Čingrija i De Giulli nisu se s njim po tom pitanju slagali.⁷⁵⁹

Dobri plodovi narodnjačko-pravaške suradnje u Dubrovniku bili su vidljivi i na čisto političkom polju. Tako je na izborima za Carevinsko vijeće 1891. godine u kuriji gradova u izbornom kotaru Split-Makarska-Dubrovnik-Herceg Novi-Perast-Kotor kandidat hrvatske opcije bio istaknuti splitski narodnjak Lovro Borčić, a u dubrovačkom izbornom odboru zajedno su djelovali narodnjaci i pravaši. Naposljetku je Borčić izabran, a jedino mjesto na kojem nije dobio većinu glasova bio je Dubrovnik, gdje je pobjedu odnio autonomaš Marino Bonda. Supilo je u *Crvenoj Hrvatskoj* i svojim pismima upozoravao na koruptivne radnje kojima su se služili Bondini birači, a Frana Folnegovića je zamolio da zagrebački pravaški list *Hrvatska* ne napada dubrovačke pravaše zbog podrške narodnjačkom kandidatu, tvrdeći da se narodnjaci možda protive pravaškom programu, ali da su ipak Hrvati.⁷⁶⁰

Ipak, ono zbog čega su pripadnici dviju hrvatskih opcija u Dubrovniku u prvom redu surađivali bio je ponovni dolazak na vlast u tamošnjoj općini. Prva prilika bili su općinski izbori 1894. godine. Tada pobjeda nije ostvarena, jer su cijeli izbori još jednom bili obilježeni korupcijom. U prvom i drugom izbornom tijelu birači su bili malobrojni i uglavnom potkupljeni od strane srpsko-autonomaške koalicije, ali se hrvatska opcija nadala pobjedi u trećem izbornom tijelu, u kojem je glasovao gradski i seoski puk. Međutim, i tamo su se događale ogromne nepravilnosti, tako da su isprva pobijedili protivnici, ali je hrvatska strana podnijela žalbu Namjesništvu nakon koje su izbori u trećem tijelu bili poništeni. Na ponovljenim izborima u tom tijelu pobijedili su Hrvati. Hrvatska opcija sastavljena od dubrovačkih narodnjaka i pravaša tijekom narednog mandatnog razdoblja je ojačala, tako da je u srpnju 1899. godine na novim općinskim izborima pobijedila bez borbe. Namjesništvo je zbog nepravilnosti na prethodnim izborima odlučilo da izbore vodi vladin povjerenik, a ne vladajuća srpsko-autonomaška koalicija. Šokiran takvom odlukom, načelnik Frano Gondola ubrzo je preminuo, a koalicija se bez njega raspala te nije ni sudjelovala na izborima. Novi načelnik postao je Pero Čingrija, a novo općinsko vijeće bilo je sastavljeno isključivo od dubrovačkih Hrvata.⁷⁶¹

Zajedničko djelovanje narodnjaka i pravaša u Zadru i Dubrovniku imalo je lokalni karakter, a njihova suradnja je podignuta na razinu cijele Dalmacije na izborima za Carevinsko vijeće

⁷⁵⁹ PERIĆ, Ivo, 2013, 141.; 144-145.; PERIĆ, Ivo, 1996, 72-73.

⁷⁶⁰ PERIĆ, Ivo, 1996, 69-70.

⁷⁶¹ PERIĆ, Ivo, 2004, 222-228.

1897. godine. Tada su narodnjaci sklopili izborni sporazum s posebnim pravaškim odborom kojeg su činili Roko Arneri, Ivo Prodan, Frano Supilo, Leonard Tommaseo i Ante Trumbić. Dogovoreno je da će Stranka prava dobiti tri izborna kotara u vanjskim općinama: Korčula-Pelješac-Dubrovnik-Cavtat, Sinj-Imotski-Neretva-Makarska i Benkovac-Biograd-Zadar-Pag-Rab. I narodnjaci i pravaši će samostalno birati svoje kandidate u svojim izbornim kotarima, a narodnjaci su dužni u pravaškim kotarima podržati pravaške kandidate, kao što su pravaši dužni u narodnjačkim kotarima podržati narodnjačke kandidate. Također, u sporazumu je naglašeno da vrijedi samo za navedene izbore i da gubi svaku moć nakon što oni prođu. Sporazum sa Srpskom strankom narodnjaci su sklopili s posebnim odborom u sastavu Radoslav Kvekić, Dušan Baljak i Joso Kulišić. Srpska stranka je dobila dva izborna kotara u vanjskim općinama, odnosno kotar Šibenik-Drniš-Knin-Vrlika i Boku kotorsku. Kao i kod sporazuma narodnjaka i pravaša, određeno je da narodnjaci u dogovorenim kotarima moraju glasovati za srpske kandidate i obrnuto. Za razliku od sporazuma s pravašima, koji je vrijedio samo na tim jednim izborima, sporazum narodnjaka i Srba vrijedio je do kraja trajanja saziva Carevinskog vijeća, dakle i za sve eventualne naknadne izbore. Tim sporazumima Stranka prava i Srpska stranka nisu preuzele nikakve obveze jedna prema drugoj. Sporazum pravaša s narodnjacima bio je nevezan za sporazum Srba s istom strankom.⁷⁶²

Na tim izborima Dalmacija je po prvi put u bečki parlament slala 11 zastupnika. Dva dodatna mjesta posljedica su uvođenja pete izborne kurije, u kojoj su mogli glasovati svi muškarci stariji od 24 godine. Narodnjački Izvršni odbor, tijelo koje je sklopilo izborne sporazume, u svojem proglasu je objasnio zbog čega su ti sporazumi sklopljeni. Naveo je da ovi izbori neće biti poput dosadašnjih, „megdan bratske borbe“, nego sredstvo izmirenja, tako da Dalmacija u Carevinskom vijeću bude zastupana u svojoj pravoj slici, kao zemlja u kojoj živi samo jedna narodnost. Lakoća kojom je sporazum postignut dokazuje da ga želi cijela zemlja. Također, odbor je naglasio da će svaka stranka unatoč sporazumu moći raditi u skladu sa svojim programom, ali bez bratoubilačke borbe koja u zametku guši najplemenitije težnje i stvara politički neuspjeh. Svaka stranka će moći izraziti i naglasiti i one točke svojeg programa koje mogu biti zajedničke svima.⁷⁶³

Izbori su završili potpunom pobjedom narodnjačko-pravaško-srpske koalicije. Izabrano je šest narodnjaka (Lovro Borčić, Gajo Bulat, Pero Klaić, Ante Šupuk, Antun Vuković i Luko Zore), trojica pravaša (Juraj Biankini, Virgil Perić i Ante Trumbić) i dvojica Srba (Dušan Baljak i

⁷⁶² Izborni kompromis., *Jedinstvo*, broj 14, 19. 2. 1897.

⁷⁶³ Birači Narodno-hrvatske stranke!, *Jedinstvo*, broj 15, 23. 2. 1897.

Radoslav Kvekić). *Jedinstvo* je tu pobjedu opisalo kao jednu od najljepših koje je slavenstvo u Dalmaciji ikad doživjelo. Nakon 36 godina ljute ustavne borbe, zagrlili smo se da bismo dokazali da je ovo slavenska zemlja bez tuđe natruhe, a ako je takve i bilo, da smo ju znali ukloniti. Narodnjački list je u prvi plan stavio činjenicu da nijedan „talijanaš“ nije izabran u Carevinsko vijeće. Za njega je to bio znak konačne pobjede nad tim „dušmaninom“, koji je sada uništen, a jednog dana ćemo se ujediniti i svi zapjevati: „Lijepa naša domovino!“ Iako je zahvalilo pravašima i Srbima, *Jedinstvo* je naglasilo da su ovo djelo zamislili narodnjački prvaci, a da su ga pravaši i Srbi prihvatili i pomogli mu.⁷⁶⁴

Zbog čega je bilo važno da Talijani ne dobiju nijednog zastupnika u Carevinskom vijeću? Iako su narodnjaci često govorili da je njihova stranka na rubu propasti, ona nikako nije propadala, nego se cijelo vrijeme održavala na životu zahvaljujući položaju koji je imala u glavnom gradu Dalmacije Zadru. Ona je u to vrijeme počela iskazivati otvoreno talijanski identitet i iredentističke stavove⁷⁶⁵, a to je za Dalmaciju moglo biti opasno, pogotovo ako bi se takve stavove iznosilo u Beču, gdje su neke predrasude o dalmatinskim nacionalnim odnosima i dalje postojale. Zato je trebalo spriječiti da Dalmacija izabere bilo kojeg zastupnika koji bi mogao iznositi takve stavove, a posebno loše bi bilo ako bi neki od tih zastupnika bio izabran u novoj petoj kuriji, u kojoj je vrijedilo opće pravo glasa. To bi zapravo značilo da su mase izabrale Talijana, što bi jako oštetilo nacionalni „imidž“ Dalmacije u Beču. Ne želeći ništa prepustiti slučaju, narodnjaci su predložili sporazum pravašima i Srbima, a i jedni i drugi su to prihvatili jer im je odgovarala suradnja s najjačom političkom strankom u pokrajini. Narodnjaci su pritom iskazali političku mudrost prepustivši pravašima odnosno Srbima one izborne kotare u kojima ih ionako ne bi nadjačali, a u ostalima su sebi osigurali mir na izborima. Zanimljiv je detalj da je sporazum s pravašima vrijedio samo na dotičnim izborima, dok je sporazum sa Srbima vrijedio i na svim eventualnim naknadnim izborima u tom sazivu Carevinskog vijeća. Nije teško pretpostaviti zašto je to tako. Narodnjaci su htjeli spriječiti da u slučaju odricanja od mandata jednog od dvojice srpskih zastupnika Srbi opet ne učine slično kao kad su 1888. godine na naknadnim izborima izabrali Luigija Lapennu. Ovog puta bi to bilo još štetnije, jer se Lapenna, kakvim god da su ga narodnjaci doživljavali, nije smatrao Talijanom, a sada su postojale velike šanse da bi izabran bio neki otvoreni Talijan i još k tome iredentist. To su narodnjaci pod svaku cijenu htjeli spriječiti.

⁷⁶⁴ Dalmacija., *Jedinstvo*, broj 23, 23. 3. 1897.; Poslije pobjede., *Jedinstvo*, broj 24, 26. 3. 1897.

⁷⁶⁵ Više o autonomašima tijekom devedesetih godina u: MONZALI, Luciano, 2009, 185-203.

Nakon tih izbora, dalmatinski narodnjaci i pravaši su se našli u istom klubu u Carevinskom vijeću. Uoči osnivanja tog kluba, *Jedinstvo* je pisalo o pokušajima formiranja južnoslavenskog kluba, ističući da tu ideju podržavaju svi Hrvati i svi Slovenci osim klerikalne frakcije koju predvodi Ivan Šusteršič, ali u kojoj nema svećenika, jer svi slovenski svećenici teže osnivanju južnoslavenskog kluba. *Jedinstvo* je izvještavalo o pregovorima koji su na kraju rezultirali osnivanjem Slavenske kršćansko-narodne sveze kao kompromisnog rješenja između različitih težnji. Ta je sveza imala 36 zastupnika. Prednjačili su Slovenci sa 16 zastupnika, Hrvati su ih imali 11, a tu su još bila i sedmorica Rusina te dvojica moravskih Čeha. *Jedinstvo* je pisalo da su u novi klub ušli svi hrvatski, slovenski i rusinski zastupnici i da će ti zastupnici raditi na programu vjerskih, kulturnih, socijalnih i gospodarskih potreba, na pravoj kršćanskoj podlozi, boreći se za interese i prava svih slavenskih naroda. Klub je imao trojicu načelnika, Hrvata Gaju Bulata, Slovenca Ivana Šusteršiča i Rusina Aleksandra Barwińskog. Oni su se izmjenjivali na čelu kluba, a prvi je na taj položaj stupio Bulat.⁷⁶⁶

Pripadnici Slavensko-kršćanske narodne sveze dali su izjavu kojom su pristali uz desnicu, odnosno uz parlamentarnu većinu, uz nadu da će ova pomagati u ostvarenju njezinih programskih načela. Također, potpisnici izjave su naveli da su spremni podupirati vladu ako ona izjavi da će vladati u duhu većine i da će provesti administrativne mjere kojima bi pokazala da je odlučila na svakom polju javnog rada ukloniti dosadašnje nedostatke.⁷⁶⁷ Parlamentarnu desnicu su još činili poljski, češki i rumunjski klub te češki konzervativni veleposjednici i njemački katolički konzervativci. Ta je desnica podržavala vladu ministra-predsjednika grofa Kasimira Badenija, poljskog plemića iz Galicije, a sve je podsjećalo na nekadašnji „željezni krug“ premijera Eduarda Taaffea. Badeni je uvjeravao slovenske zastupnike da je za Južne Slavene spreman puno učiniti te je poticao osnivanje zajedničkog hrvatsko-slovenskog kluba. Međutim, ipak mu je na prvom mjestu bilo rješenje češkog pitanja, a kada je u travnju 1897. godine izdao dvije naredbe o jeziku u Češkoj i Moravskoj, njemački zastupnici su započeli s opstrukcijom Carevinskog vijeća koja je potpuno onemogućila njegov rad.⁷⁶⁸ Badenijeva vlada je naposljetku pala u studenom 1897. godine. Kada je na vlast stupila nova vlada koju je predvodio Nijemac Paul Gautsch, *Jedinstvo* je pisalo da se ta vlada pojavila nakon što su Nijemci, kad je Česima dana „mrvica“ po pitanju jezika, najprije započeli s parlamentarnom opstrukcijom, a onda su to svoje nasilje prenijeli na

⁷⁶⁶ RAHTEN, Andrej, 2008, 120.; Jugoslavenski klub., *Jedinstvo*, broj 26, 2. 4. 1897.; Vijesti iz Beča., *Jedinstvo*, broj 27, 6. 4. 1897.

⁷⁶⁷ IZJAVA., *Jedinstvo*, broj 79, 8. 10. 1897.

⁷⁶⁸ RAHTEN, Andrej, 2008, 121.

ulicu. Nova vlada je oblikovana da bi se njih umirilo, a Slaveni su opet žrtva. Narodnjačko glasilo je pisalo da su Slaveni većina u državi i parlamentu, a da je svejedno oblikovana čisto njemačka vlada. To je Slavenima najozbiljnija opomena da odbace mrvice i da odmah kao većina dobiju vlast koja im pripada, ili da složni i kompaktni stupe u opoziciju pa što bude. Nešto kasnije isti list je pisao da će njemačka dominacija u državi prestati tek kad svi slavenski narodi složno i kompaktno krenu u borbu za federalistički ustroj Monarhije i kad istaknu slogan: „Od centralne vlade, nikakve nam nade!“ Tek tada će Beč morati ozbiljno uzeti u obzir sve slavenske zahtjeve.⁷⁶⁹

Godina 1898. donijela je novi značajan izraz bliskosti između dalmatinskih narodnjaka i pravaša. Te se godine obilježavala pedeseta obljetnica vladavine cara Franje Josipa i Dalmatinski sabor je tom prigodom odlučio poslati prigodnu adresu. U tu svrhu je formiran sedmeročlani odbor u sastavu Ivan Vranković, Vicko Ivčević, Nikola Katnić, Pero Čingrija, Lovro Borčić, Juraj Biankini i Dušan Baljak, koji je sastavio adresu u kojoj su iskazani osjećaji lojalnosti caru i zahvalnosti na svemu dobrom što je učinio za Dalmaciju te se nastojalo izraziti narodne, političke i gospodarske želje i potrebe naroda i zemlje. Među tim željama bile su i one o uvođenju hrvatskog ili srpskog kao unutarnjeg jezika u dalmatinske civilne državne urede i sjedinjenju Dalmacije i banske Hrvatske na temelju narodnog i pisanog prava u smislu Veljačkog patenta, čim sveukupne prilike Monarhije budu dopuštale, dakle u „zgodnom času“. Nakon što je iznesen taj nacrt adrese, Juraj Biankini je najavio da će pravaši iznijeti vlastiti nacrt, ne zato da bi istaknuli svoje posebno stranačko stanovište, nego samo zato što im se čini da izneseni nacrt ne odražava velika načela slobode i narodnog jedinstva u onoj mjeri i na onaj način kako to naš narod osjeća i želi. Ipak, nakon što njihov nacrt adrese nije usvojen većinom glasova, Ante Trumbić je u ime pravaša izjavio da će oni glasovati za nacrt odbora sedmorice, jer on nije protivan načelu sjedinjenja i jer bi se njihovim ustezanjem od glasovanja povećao broj protivnika.⁷⁷⁰

Međutim, ubrzo se dogodio novi sukob, ovog puta u Beču. Povod mu je bio članak *Narodnog lista* pod naslovom „Nur nichts kroatisch.“⁷⁷¹, u kojem je urednik tog lista Juraj Biankini žestoko kritizirao dvije izjave koje je Gajo Bulat dao u Carevinskom vijeću odnosno austrijskoj delegaciji. U prvom slučaju se raspravljalo o jezičnom pitanju, a u drugom o

⁷⁶⁹ „Od ozgo“ i „od ozdo“, *Jedinstvo*, broj 95, 3. 12. 1897.; Gautsch-ova vlada., *Jedinstvo*, broj 96, 7. 12. 1897.

⁷⁷⁰ BRZOPISNA IZVJEŠĆA XXXIII ZASJEDANJA POKRAJINSKOGA SABORA DALMATINSKOGA OD DNEVA 17 SIEČNJA DO DNEVA 17 VELJAČE 1898. (dalje: Brzopisna izvješća 1898.), Zadar: Brzotiskom „Narodnoga Lista“, 1898., 680-681.; 686.; 809.

⁷⁷¹ U prijevodu: „Samo ništa hrvatsko“

proračunu za Bosnu i Hercegovinu. *Narodni list* je optužio Bulata da se u prvoj izjavi nijednom riječju nije usprotivio germanizatorskim nastojanjima koja se pojavljuju u Dalmaciji, a da u drugoj o pitanju Bosne i Hercegovine uopće nije govorio iz perspektive jednog hrvatskog zastupnika. Sve u svemu, pravaško glasilo je zaključilo da se Bulat u spomenutim raspravama uopće nije pridržavao onoga što je navedeno u državnompravnoj izjavi hrvatskih zastupnika u Carevinskom vijeću i čak ga je optužilo da provodi geslo iz naslova članka, koje je nekoć iznosio Carl Giskra, ministar unutarnjih poslova iz vremena najveće političke dominacije njemačkih liberala.⁷⁷²

Jedinstvo je na taj članak odgovorilo dopisom iz Beča u kojem je navedeno da se Bulat u navedenim raspravama pošteno i točno držao programa dalmatinskih zastupnika, na koji je pristao i Biankini. Međutim, Biankini je iznenada objavio spomenuti članak, Bulat je na njega „poludio“ te je došlo do sukoba između njih dvojice. Narodnjački zastupnici su se nakon toga sastali i zaključili da prekidaju svaku vezu s pravašima dok je Biankini njihov član. Što se tiče Slavensko-kršćanske narodne sveze, ona je i dalje netaknuta, ali je Narodna hrvatska stranka unutar nje zasebna skupina. Narodnjački list je naglasio da je Biankini isprva pristao da Bulat onako postupa u Carevinskom vijeću i delegaciji, a onda je uskratio pristanak i umjesto da je otvoreno prosvjedovao, napisao je podmukli članak koji predstavlja jednu „nedostojnu intrigu“. Budući da je pogazio svoju riječ i izdajnički napao Bulata, za narodnjake je politički mrtav. Razlog za takav Biankinijev postupak *Jedinstvo* je vidjelo u njegovoj ljubomori na Bulata, zbog koje ga pokušava srušiti kao što je nekoć iz istog razloga pokušavao srušiti Miha Klaića.⁷⁷³

Ipak, narodnjaci i pravaši su sporazumno izašli na izvanredne izbore za Carevinsko vijeće 1900. godine, održane nakon što je prethodni saziv raspušten zbog apstinencije čeških zastupnika.⁷⁷⁴ Među 11 tada izabranih dalmatinskih zastupnika našli su se narodnjaci Pero Klaić, Antun Vuković, Vicko Ivčević, Ante Šupuk, Lovro Borčić i Josip Zaffron, pravaši Juraj Biankini, Virgil Perić i Juraj Ferri te Srbi Radoslav Kvekić i Andrija Vujatović-Šarov. Hrvatski zastupnici opet su dali standardnu državnompravnu izjavu u kojoj su naveli da se Dalmacija trenutno *de facto* nalazi u austrijskom dijelu Monarhije, ali da *de iure* pripada „cjelokupnoj kraljevini Hrvatskoj“. Dvije dalmatinske hrvatske opcije sporazumno su nastupile i na naknadnim izborima za Dalmatinski sabor u ožujku 1901. godine, no ne i na

⁷⁷² Nur nichts kroatisch., *Narodni list*, broj 45, 4. 6. 1898.

⁷⁷³ Prekinuta svaka sveza sa strankom prava. (Pismo iz Beča), *Jedinstvo*, broj 46, 11. 6. 1898.; Spljet, 13. Lipnja., *Jedinstvo*, broj 47, 14. 6. 1898.; Glasilu smutljivca., *Jedinstvo*, broj 67, 23. 8. 1898.

⁷⁷⁴ Detaljan prikaz zbivanja na tim izborima u: KALWODA, Johannes, 2023, 85-102.

redovitim izborima održanima u prosincu iste godine.⁷⁷⁵ Iako su vođeni pregovori te se činilo da će uroditi plodom, narodnjaci su bili spremni pravašima ponuditi samo sedam mandata, a ne 12 koliko su oni tražili. Stoga su pravaši na izbore stupili samostalno. Narodna hrvatska stranka na tim je izborima osvojila 18 mandata, Stranka prava osam, Čista stranka prava, koja se tri godine ranije odvojila od Stranke prava ih je osvojila tri, dok su Srbi i Talijani osvojili po šest mandata.⁷⁷⁶ Nakon tih izbora pomladio se sastav narodnjačkih zastupnika u Saboru, a to je također poslužio kao poticaj udruživanju njihove stranke i Stranke prava.

Smjena generacija u Narodnoj hrvatskoj stranci

Kroz narodnjačko-pravaške polemike često se provlačila teza da narodnjaci nemaju mladeži, nego da ona sva podržava pravaše. Govoreći o toj temi, I. Perić je ovako opisao Narodnu hrvatsku stranku na prijelazu stoljeća, u vrijeme kad je Pero Čingrija postao predsjednik njezina saborskog kluba: „Nosioći narodnjačke političke aktivnosti bili su uglavnom stariji ljudi, i to pretežno oni koji su već godinama obavljali javne funkcije bilo kao općinski načelnici bilo kao saborski zastupnici. Neki od njih osjećali su se umorni i podosta razočarani. Što se tiče političke taktike, neki su bili i dalje za suradnju s vladom, a neki i za opozicijsko djelovanje. Iako je u redovima stranke bilo još uvijek snažnih ličnosti kao što su bili Vinko Milić, Niko Duboković, Vid Morpurgo, Lovro Borčić, Vicko Ivčević i dr., nitko od njih, zbog poslovnih ili drugih osobnih preokupacija, nije bio više spreman da svoje snage posveti učvršćivanju i unapređivanju rada stranke. (...) Da je Čingrija 'i imao izgrađenu novu koncepciju, pitanje je bi li pokušao i uspio da je nametne stranci', s obzirom na stanje kakvo je vladalo u njoj, a pogotovo u njenom rukovodećem vrhu u kojem su postojale dvije struje 'gubernatalna i proopozicionalna'. Budući da Narodna hrvatska stranka u svojim redovima nije imala podmlatka koji bi je osvježavao i ojačavao, P. Čingrija je i dalje smatrao da u bliskoj budućnosti treba prije svega uspostaviti njenu suradnju i akciono jedinstvo s pravašima. Za postizanje te suradnje i tog jedinstva bio je on veoma pogodna ličnost.“⁷⁷⁷

Koliko su zapravo bili stari narodnjaci? Za ilustraciju mogu poslužiti njihovi zastupnici izabrani u Dalmatinski sabor na izborima 1895. godine, prvima na kojima su se borili protiv Stranke prava. Narodna hrvatska stranka tada je osvojila 23 mandata, a njihovi zastupnici bili su mahom ljudi u pedesetim i šezdesetim godinama života. Formalni vođa stranke Miho Klaić

⁷⁷⁵ Detaljan prikaz zbivanja na tim redovitim izborima za Dalmatinski sabor u: KALWODA, Johannes, 2023, 113-133.

⁷⁷⁶ DIKLIĆ, Marjan, 1998, 322-325.

⁷⁷⁷ PERIĆ, Ivo, 1988, 66-67.

preminuo je uoči konstituiranja novog saziva Sabora u dobi od 66 godina. Kada je taj saziv konstituiran, novi predsjednik Sabora Gajo Bulat imao je 60, a novi predsjednik Narodnog hrvatskog kluba Ivan Vranković 64 godine. Općenito najstariji narodnjački zastupnik iz tog saborskog saziva bio je Ivan Krstitelj Machiedo sa 70 godina, a slijedio ga je Vlaho De Giulli sa 69. Vinko Milić imao je 62, Pero Čingrija 58, Ante Šupuk i Vid Morpurgo imali su 57, Valerij Tomić-Micheli i Ivan Manger 54, Vicko Ivčević je bio star 52, Lovro Borčić 51, Luko Zore, Josip Zaffron i Božo Korlaet 50, Antun Vuković 45, dok je Hubert Borelli imao 41 godinu. Na ovom mjestu nije bilo moguće utvrditi koliko godina su imali Nikola Katnić, Ante Colombis, Ante Petrić, Marko Žuro i Ante Mrkušić, no svakako nisu mogli imati manje od 30, jer je to bila minimalna dob u kojoj je netko mogao postati saborski zastupnik. Katnić i Žuro su svakako imali i više, jer je potomjem to bio drugi mandat u Dalmatinskom saboru, a prvi je još 1888. godine bio kandidat na naknadnim izborima za Carevinsko vijeće.

Znakovito je da su među najstarijim narodnjačkim zastupnicima bili Vlaho De Giulli i Vinko Milić, kojima je to bio prvi saborski mandat u životu, a iz saborske mirovine vraćeni su također priličnoiskusni narodnjaci Vid Morpurgo i Valerij Tomić-Micheli. Narodnjaci su zapravo i sami priznavali da nemaju mladeži. Tako je *Jedinstvo* 1899. godine pisalo da je u Dalmaciji već nekoliko godina omladina većim dijelom pravaški nastrojena i da u njezinim redovima ima liječnika, odvjetnika i pripadnika mnogih drugih zanimanja, a njihovo djelovanje je takvo da ne rade ništa osim što optužuju narodnjake za sve loše što se događa. Vatreći su dok su mladi, a čim postanu zreliji, velika većina njih se brine samo za to kako će napuniti svoj trbuh. *Jedinstvo* je nešto kasnije pisalo da danas Dalmaciju drži nekoliko staraca koji iza sebe nemaju omladinu, jer da imaju, ona bi ih već zamijenila. Bilo bi dobro kad bi oni koji žele srušiti narodnjake funkcionirali kao lijevo krilo stranke i nasljednici sadašnjih vođa, a ovako će nakon odlaska tih vođa nastati velika praznina, jer Stranka prava i dalje nema dovoljno ljudi sposobnih za upravljanje zemljom, a to je očaj za budućnost. Ipak, *Jedinstvo* je najavilo da stranka neće umrijeti zajedno sa svojim prvacima, nego da će živjeti i pomlađivati se dok god je sačuvan njezin program i dok se osjeća potreba njegova ostvarenja unatoč svim poteškoćama. To će se događati onako kako je predvidio Miho Klaić, na način da će najžešći pravaši, primorani okolnostima i vođeni zdravim razumom, postajati narodnjaci te će kao takvi biti još i žešći, jer neće imati obzire koje današnji narodnjaci moraju imati prema hrvatskom pravaštvu zbog još goreg srpskog pravaštva.⁷⁷⁸

⁷⁷⁸ Šalu na stranu...., *Jedinstvo*, broj 86, 27. 10. 1899.; Za što se borimo?, *Jedinstvo*, broj 101, 22. 12. 1899.

Međutim, ne samo da narodnjaci nisu imali premoć među dalmatinskom omladinom, nego su čak znali i gušiti svoje mlađe snage. Primjer za to su slučajevi Melka Čingrije i Pera Klaića, čiji su očevi bili pripadnici samog vrha Narodne hrvatske stranke. Ni Miho Klaić ni Pero Čingrija nisu bili za to da njihovi sinovi postanu saborski zastupnici. Kad su narodnjaci na izborima 1895. godine vodili bitku s pravašima u izbornom kotaru Korčula-Ston-Orebić, kao jedan od mogućih kandidata pojavio se i Pero Klaić. Njegov otac Miho tada je pisao Peru Čingriji da bi mu bilo draže kad se Klaić mlađi time ne bi bavio. Jedino ako ne bi bilo boljeg kandidata i kad bi taj izborni kotar bio u opasnosti, moglo bi ga se kandidirati. U drugom pismu Miho Klaić je napomenuo da se njegova sina ne smije kandidirati ako izbori na Pelješcu i u Ratu ispadnu povoljno za narodnjake. On može biti kandidat jedino ako baš ne bi bilo drugog mogućeg kandidata.⁷⁷⁹ Ni Pero Čingrija nije htio da njegov sin bude zastupnik. Kada je u svibnju 1903. godine preminuo Kosto Vojnović, tadašnji zastupnik Dubrovnika u kuriji veleposrednika, na naknadnim izborima jednoglasno je izabran Melko Čingrija glasovima dubrovačkih i Hrvata i Srba. Uoči tih izbora, Vicko Ivčević je pisao Peru Čingriji da zna da ni njemu ni njegovu sinu Melku neće biti ugodno ako obojica budu u Saboru, ali da bi se otac ipak trebao žrtvovati i prihvatiti kandidaturu svojeg sina, koja će biti dragocjena stečevina za stranku i za sve Hrvate.⁷⁸⁰

Zbog čega Miho Klaić i Pero Čingrija nisu htjeli da njihovi sinovi budu zastupnici? Njih dvojica su svoje živote posvetili borbi za hrvatstvo u Dalmaciji i bilo bi za očekivati da će htjeti da ih sinovi naslijede u toj borbi. Moguće da su ih htjeli poštedjeti teškoća koje nosi život jednog zastupnika, ali to je malo vjerojatno, jer su narodnjaci uvijek žestoko kritizirali one koji se u borbi nisu htjeli izložiti. Razlog je vjerojatno ipak taj da su Melko Čingrija i Pero Klaić imali radikalnije stavove nego što su njihovi očevi bili spremni prihvatiti. Melko Čingrija je svoju sklonost radikalizmu pokazao još sredinom osamdesetih godina kao učenik dubrovačke gimnazije. Tada je bio među osnivačima tajnog učeničkog društva čije je geslo bilo: „Dolje sa svim što na Niemce sieća.“ U to vrijeme su u dubrovačkoj gimnaziji počeli predavati neki mlađi profesori pravaške orijentacije, koji su utjecali na dio učenika. Članovi tajnog učeničkog društva sastajali su se u kući Pera Čingrije da bi čitali političke novine i druge sadržaje te su čak odlučili ne pozdraviti princa Rudolfa tijekom njegove posjete Dubrovniku. Zbog toga su spomenuti učenici, među kojima se isticao Melkov prijatelj Frano

⁷⁷⁹ BERITIĆ, Nada, 1960, 150-152.

⁷⁸⁰ PERIĆ, Ivo, 1988, 70.; PERIĆ, Ivo, 1980b, 440.

Supilo, isključeni iz gimnazije, a Pero Čingrija je iskoristio svoj utjecaj kod Pokrajinskog školskog vijeća da bi za svojeg sina izborio smanjenje kazne s tri na jedan semestar.⁷⁸¹

Melko Čingrija je i u nešto odraslijoj dobi zagovarao odlučniju politiku i to je jasno iznosio u pismima svojem ocu Peru. Kada su narodnjaci 1895. godine u Dalmatinskom saboru odbili pravašku adresu o sjedinjenju, reagirao je riječima: „Koga ste vruga učinili!... Dojam što je vaše glasovanje učinilo amo (u Dubrovniku, op. a.), a po ostalim krajevima bit će i gore, ne da se opisati. Revolucija!“ Nije mu bilo jasno zbog čega Miho Klaić tvrdi da će eventualno zatvaranje Sabora od strane vlade značiti poniženje i smatrao je da je najprije pitanje čitanki dalo povoda protivnicima za tvrdnje da se narodnjaci žele udružiti sa Srbima, a zbog odbijanja adrese će ih moći optužiti da su odustali od sjedinjenja. Zbog svega toga, najavio je, narodnjaci će propasti na prvim sljedećim izborima. Melko Čingrija ipak nije u tom sukobu podržavao pravaše. Pisao je ocu da je u pozadini cijele situacije sukob između „trijeznog patriotizma i nelojalne reklame“, ali da narodnjaci ipak izvlače deblji kraj pred narodom. Smatrao je da bi trebali uzvratiti pravašima istom mjerom. Pisao je da je Klaić trebao s autoritetom koji uživa još žešće napasti pravaše i raskrinkati njihove pokušaje dovođenja narodnjaka u škripac. Trebao je pristati uz adresu, ali uz napomenu da sad nije pravi trenutak za nju i da pravaši snose odgovornost za svu štetu koju ta adresa čini sjedinjenju. Melko je svojem ocu čak savjetovao kako napasti pravaše, pišući mu da ih treba optužiti da svojim postupanjem koriste jedino austrijskoj policiji, da su nesmotreni i da je pitanje hoće li koristiti narodu te da sebe prikazuju kao mučenike hrvatske ideje, iako su narodnjaci ti koji na svojim leđima nose sav teret te ideje.⁷⁸²

Iako je otvoreno bio na njihovoj strani u sukobu s pravašima, Melko Čingrija je bio kritičan prema narodnjačkoj politici te je i o tome pisao svojem ocu. Nakon saborskih izbora 1895. godine pisao je da je stranka previše podložna vladi i da od toga ima više štete nego koristi. Izgubila je radikalnije elemente, a nije mogla naći neovisne elemente koji bi ih zamijenili, nego su na mjesto radikala došli mlohavi i ovisni ljudi koji imaju loš utjecaj i imat će ga sve dok se ne nađe neka „čelična ruka“. Melko je tvrdio da narodnjacima pamet ne dopušta pristajanje uz pravaše, ali im ni srce ne smije dopustiti da budu „vladine prirepine“, sve i kad bi ih ta vlada obasipala suhim zlatom, a kamoli u današnjim okolnostima. Drugom prilikom je pisao da narodnjaci igraju najžalosniju ulogu, da služe vladi, a da ih ona „pljuska kao što ne bi ni ciganina“. Tvrdio je da su stariji narodnjački borci na izborima u Zadru pustili da vlada

⁷⁸¹ PERIĆ, Ivo, 1988, 37-38.

⁷⁸² PERIĆ, Ivo, 1987a, 148-151.

zajedno s autonomašima zlostavlja hrvatske birače kao u doba Lapenne bez da su išta rekli. To je znak da su se istrošili kao političari, ili da nikad nisu ništa ni vrijedili. Očito bijesan i povrijeđen, Melko je tada rekao nešto što je za većinu narodnjaka moralo graničiti s blasfemijom, a to je da je bolje na čelu naroda imati Ivu Prodana ili Jurja Biankinija, nego ljude poput starijih narodnjaka. Poručio je svojem ocu da bi u Narodnoj hrvatskoj stranci trebalo nešto pokrenuti, ili se od nje odcijepiti.⁷⁸³

U vrijeme kad je pisao navedena pisma svojem ocu, Melko Čingrija je bio premlad da bi bio biran za saborskog zastupnika. S druge strane, Pero Klaić je imao dovoljno godina za stupiti na tu dužnost. Njih dvojica nisu bili generacijski bliski, Klaić je od Čingrije bio stariji 11 godina, ali i jedan i drugi su bili sinovi utemeljitelja Narodne stranke i po tome ih se obojicu može svrstati u „novu generaciju“ narodnjaka. Pero Klaić je prvi put izabran u Dalmatinski sabor 1897. godine kao zastupnik u kuriji vanjskih općina u izbornom kotaru Dubrovnik-Cavtat, istom onom kojeg je zastupao njegov otac Miho Klaić. Zanimljivo je da Klaić mlađi nije htio biti biran za zastupnika i da se tim povodom obratio Kostu Vojnoviću zamolivši ga da on umjesto njega preuzme tu dužnost.⁷⁸⁴ Dakle, nije htio biti zastupnik i moguću zamjenu je potražio ne u nekom svojem vršnjaku, nego u jednom od narodnjačkih „prvoboraca“ i čovjeku koji je u to vrijeme bio u šezdesetim godinama života i već godinama u mirovini. To je još jedan pokazatelj kako je Narodna hrvatska stranka na prijelazu stoljeća stajala s mlađim snagama.

Pero Klaić je svojeg oca zamijenio i u Carevinskom vijeću, a Frano Supilo je u svojim pismima iz tog vremena razmatrao mogućnost da on pristupi pravašima. Tako je pisao Anti Trumbiću da se protiv Klaića mlađeg neće biti moguće boriti ako se kandidira kao narodnjak i dodao da je to mlad čovjek koji može biti „naš“, a neuspješnom oporbom bismo ga zauvijek izgubili. U pismu Rafu Arneriju Supilo je naveo da će Narodna hrvatska stranka silom prilika kandidirati Pera Klaića, ali da on baš i nije narodnjak. Ako se pak on ne kandidira kao narodnjak, Supilo je smatrao da mu ne treba raditi opoziciju, čak i ako se ne priključi pravašima. Naposljetku je Pero Klaić ipak pristao uz narodnjake.⁷⁸⁵

Ipak, određenu ideološku bliskost s pravašima Klaić mlađi je pokazao na zasjedanju Dalmatinskog sabora 1899. godine. Nakon što je car odgovorio na već spomenutu saborsku adresu iz 1898. godine bez da je spomenuo pitanje sjedinjenja i jezika, pravaši su predložili da

⁷⁸³ Isti, 153-155.

⁷⁸⁴ NSK, VOJNOVIĆ, Konstantin Kosta, R 5622 b.

⁷⁸⁵ HAJDARHODŽIĆ, Hamdija et alii, 1963, 69-71.

Sabor taj odgovor primi na znanje i još jednom izrazi želju za sjedinjenjem Dalmacije s banskom Hrvatskom što prije i sjedinjenjem svih hrvatskih zemalja u jedno tijelo. Tom prijedlogu su se usprotivili Pero Čingrija i Vinko Milić, koji su tvrdili da je pitanje sjedinjenja već riješeno i da samo treba pričekati zgodan čas, koji još nije stigao. Međutim, Pero Klaić je podržao pravaški prijedlog kao jedini zastupnik svoje stranke. Objasnio je da je tako odlučio smatrajući da je Sabor trebao dobiti odgovor na adresu, bilo pozitivan ili negativan. Iako je priznao da nije zgodno sada poticati pitanje samog sjedinjenja, ipak je smatrao potrebnim uputiti kritiku vladi koja svojem vjernom narodu u Dalmaciji prešućuje tako važne stvari. Izrazio je žaljenje što će glasovati suprotno od svojih stranačkih kolega, ali je dodao da se time ne odriče programa po kojem je izabran i da će ga se držati dok bude živ. Odgovorio mu je Čingrija, koji je također izrazio žaljenje što on, Klaić, neće glasovati zajedno sa svojim stranačkim kolegama, a njegovu odluku je pripisao njegovoj mladosti. Kad bude imao godine i iskustvo koje imaju ti njegovi kolege, najavio je Čingrija, vjerojatno će promijeniti mišljenje. Naposljetku je pravaški prijedlog odbijen većinom glasova.⁷⁸⁶

Važan događaj u procesu smjene generacija u Narodnog hrvatskoj stranci dogodio se u lipnju 1900. godine, kada je u Beču od upale pluća umro Gajo Bulat, jedan od najistaknutijih narodnjaka i čovjek koji bi jamačno nakon smrti Miha Klaića bio izabran za predsjednika Narodnog hrvatskog kluba da nije imenovan predsjednikom Dalmatinskog sabora.⁷⁸⁷ Komentirajući njegovu smrt, *Jedinstvo* je navelo da je stranka u kratkom razdoblju ostala bez trojice svojih velikana; Pavlinovića, Klaića i Bulata. Sada sve one vidljive stečevine, kakvima se ne može pohvaliti nijedna druga slavenska stranka u Monarhiji, prelaze u ruke mlađih da ih čuvaju i da dovrše program. Bulatovom smrću stranka gubi posljednjeg od svoje trojice velikana, a s njom gubi i narod, jer se stranka i narod ne mogu razlikovati. U narodu je sada zavladao opća tuga, ne samo zbog uvjerenja, nego i zbog zabrinutosti oko toga što će biti dalje u ovakvim prilikama i kad su Hrvati međusobno zavađeni. Međutim, pisalo je *Jedinstvo*, ako mi Hrvati ostanemo na starom biljegu, složni i svjesni dužnosti i ako budemo slijedili put navedene trojice, stići ćemo do željenog cilja.⁷⁸⁸

Bulatova smrt značajno je utjecala na odnos narodnjaka i pravaša, jer je on od svih ljudi iz vrha Narodne hrvatske stranke pravašima bio najmrži. Tako ga je *Crvena Hrvatska* jednom

⁷⁸⁶ BRZOPISNA IZVJEŠĆA XXXIV ZASJEDANJA POKRAJINSKOGA SABORA DALMATINSKOGA OD DNEVA 22 FEBRUARA DO DNEVA 21 MARČA 1899. (dalje: Brzopisna izvješća 1899.), Zadar: Brzotiskom „Narodnoga Lista“, 1899., 715.; 718-720.; 724-725.; 726-727.; 729-730.; 734.

⁷⁸⁷ TUDOR, Gordana, 2018, 57.; PERIĆ, Ivo, 1980c, 268.

⁷⁸⁸ D.r GAJO. F. BULAT, *Jedinstvo*, broj 47, 12. 6. 1900.

prilikom opisala riječima: „Dr Bulat predstavlja u narodnoj stranci (...) skrajnju desnicu oportunistima. Inače je poznat kao čovjek odlučan i jake volje, koji što zabije u glavu mora provesti, puklo kud puklo. Pravašima je veliki nepomirljivi protivnik.“ Dok je Pero Čingrija u Dubrovniku surađivao s pravašima, Bulat je bio protivnik suradnje dviju hrvatskih stranaka u Dalmaciji, a pravaši su u njemu vidjeli svojeg najvećeg protivnika među vođama Narodne hrvatske stranke.⁷⁸⁹ U prosincu 1900. godine umro je i Ivan Vranković, što znači da se na formalnom vrhu Narodne hrvatske stranke dogodila dvostruka promjena. Vrankovića je na mjestu predsjednika Narodnog hrvatskog kluba zamijenio Pero Čingrija, nesklon pretjeranu oportunistu i sklon suradnji s pravašima, dok je Bulata na mjestu predsjednika Dalmatinskog sabora naslijedio Vicko Ivčević, popriličan oportunist.⁷⁹⁰ Tako su se dvije struje sudarile u samom vrhu Narodne hrvatske stranke.

Stranka je određenu smjenu generacija doživjela i na izborima za Dalmatinski sabor 1901. godine, na kojima je osvojila 18 mandata. Nakon izbora 1889. godine u Saboru se našao značajan broj novih zastupnika Narodne stranke, koji nikad dotad nisu bili zastupnici. Taj novi sastav preimenovao je stranku nazvavši ju Narodnom hrvatskom strankom. Sličan slučaj dogodio se i nakon izbora 1901. godine. Tada se također među narodnjačkim zastupnicima našao zamjetan broj onih kojima je to bio prvi mandat. Njihova imena su: Eduard Grgić, Ivan Štambuk, Adam Verona, Mato Radimiri, Brnja Caboga, Juraj Carić i Ante Radić. Od zastupnika s duljim stažem tu su bili Pero Klaić, koji je u Sabor prvi put stupio 1897. godine, Ivan Manger, Vinko Milić i Nikola Katnić koji su zastupnici postali dvije godine prije Klaića, Josip Zaffron i Božo Korlaet koji su prvi put izabrani 1889. godine, Lovro Borčić koji je izabran dvije godine prije njih te četvorica zastupnika čiji saborski staž datira još iz vremena prije hrvatsko-srpskog raskola u Narodnoj stranci. Vicko Ivčević je prvi put u Sabor izabran 1876. godine, Pero Čingrija i Ante Šupuk stupili su u njega 1870. godine, a apsolutni rekorder bio je povratnik u Sabor Kosto Vojnović, čiji je prvi mandat započeo još 1863. godine i koji je u vrijeme konstituiranja Sabora nakon izbora 1901. godine imao 70 godina.

Iako većina tih novih narodnjačkih zastupnika uglavnom nije uzimala riječ u saborskim raspravama, duh te nove generacije izrazio je najrječitiji među njima, splitski odvjetnik Eduard Grgić, koji je u vrijeme konstituiranja tog saborskog saziva imao 38 godina. On je svoj prvi zastupnički govor ikad održao u raspravi o pokrajinskom proračunu 1902. godine.

⁷⁸⁹ PERIĆ, Ivo, 1978b, 268-270.

⁷⁹⁰ Više o tome kako se birao predsjednik Dalmatinskog sabora i kakvu je osobu austrijska vlada htjela na tom položaju u: KALWODA, Johannes, 2003, 78-84.

Tom prilikom je odlučio iznijeti ono što kao zastupnik zagovara, a to je program Narodne hrvatske stranke koja stoji nepomično na osnovi narodnog i povijesnog prava te odlučno i neustrašivo traži sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom i njezinim dijelovima, boreći se svim zakonitim sredstvima za jedinstvo, slobodu i neovisnost hrvatskog naroda. Budući da je novi namjesnik Erazmo Handel nedugo prije toga stupio na dužnost kao prvi građanski namjesnik u dalmatinskoj povijesti, Grgić je odgovorio na njegovu poruku zastupnicima da ne trebaju od Beča očekivati „zlatnu kišu“, nego da trebaju složno raditi na gospodarskom podizanju pokrajine. Grgić je odgovorio da ne očekujemo zlatnu kišu iz Beča jer znamo da nam je od tamo uvijek dolazio samo led. Dodao je da smo spremni stupiti na složan rad na gospodarskom podizanju zemlje pod uvjetom da bude udovoljeno našim najosnovnijim narodno-političkim zahtjevima. Na te njegove riječi reagirao je pripadnik nove generacije pravaških zastupnika, u Saboru prilično vatreni Ivan Marović, dobacivši da se slaže s njima. Grgić je progovorio i o stranom jeziku u uredima rekavši da vlada koja se ogriješila o najelementarnije zahtjeve pravednosti i pravičnosti nema pravo od nas tražiti povjerenje koje joj mi ne možemo dati, jer se tome protivi naš narodni ponos. Vlada je izigrala svako povjerenje i svaki njezin korak moramo pratiti s nepouzdanjem, a namjesnikov nastupni govor sugerira da se ništa bitno neće promijeniti niti nakon njegova stupanja na tu dužnost.⁷⁹¹

Govoreći o jezičnom pitanju, Grgić je naveo da se ni u jednoj drugoj pokrajini u Monarhiji ne događa ono što se događa u Dalmaciji. Na čelu najviših ureda su mahom stranci, uglavnom čisti Nijemci, kao da naši sinovi nisu dostojni ni sposobni zauzeti ta mjesta. Sve što je unosnije u pokrajini, uživaju stranci, na štetu i poniženje domaćih ljudi. To u svakom domaćem čovjeku ubija svaki polet i smisao za službu koju obavlja. Grgić je dalje naveo da se njemački jezik protiv prava i pravice udomaćio u dalmatinskim uredima i da se sve više uvlači zbog stranaca koji zauzimaju položaje u pokrajini. Upitao je vladu kojim pravom i po kojem zakonu se događa takvo nijemčenje koje bi moglo dovesti do toga da u nedalekoj budućnosti njemački jezik postane *de facto* uredovni u dalmatinskim uredima. Svoj govor Grgić je zaključio riječima da nas je vlada općenito dovela do takvog položaja da više nemamo što izgubiti. Protiv sustava koji s jedne strane održava talijanski, a s druge postupno, ali postojano uvodi njemački jezik kao službeni te nas materijalno uništava, moramo imati samo jedan

⁷⁹¹ BRZOPISNA IZVJEŠĆA XXXVII ZASJEDANJA POKRAJINSKOGA SABORA DALMATINSKOGA OD DNEVA 24 JUNA DO DNEVA 26 JULA 1902 (dalje: Brzopisna izvješća 1902.), Zadar: Brzotiskom „Narodnog Lista“, 1902., 822.

odgovor, a to je borba do krajnosti. Nakon što je Grgić izrekao te riječi, svi hrvatski zastupnici su mu počeli odobravati uz poklike: „Živio Grgić!“⁷⁹²

Osim Eduarda Grgića, u saborskim raspravama 1902. godine po žestini govora isticala su se i dvojica pravaških zastupnika kojima je to bio prvi mandat; već spomenuti Ivan Marović, odvjetnik koji je zastupao izborni kotar Sinj u kuriji vanjskih općina, i svećenik Nikola Ribičić, zastupnik Makarske u kuriji gradova. Od ostalih zastupnika Stranke prava novije generacije tada su u Saboru bili i Roko Arneri, Petar Ružević te Josip Smodlaka, sva trojica po zanimanju odvjetnici, dok su od „stare garde“ pravaša prisutni bili svećenici Juraj Biankini i Virgil Perić te odvjetnik Ante Trumbić. Članovi jedinstvena pravaškog saborskog kluba bili su tada i zastupnici Čiste stranke prava; svećenik Ivo Prodan, posjednik Josip Bakota i odvjetnik Ivan Majstrovčić. To je svoj trojici bio prvi saborski mandat, a izabrani su u kuriji vanjskih općina. Borbeni duh nove generacije hrvatskih zastupnika u Dalmatinskom saboru nastavit će rasti i dobit će svoj izraz u politici novog kursa.

Novi kurs i ujedinjenje Narodne hrvatske stranke sa Strankom prava

Politika novog kursa posljedica je okolnosti koje su se na prijelazu stoljeća odvijale u Monarhiji i Europi. Tada je Njemačka postala industrijski najjača europska država i cilj joj je bio širiti svoj kapital i utjecaj prema Istoku. Glavni saveznik u tome bila joj je Monarhija, u koju je ulagala taj svoj kapital. To prodiranje njemačkog kapitala gospodarski je jačalo Monarhiju, ali je najveću korist od njega imala buržoazija njemačke narodnosti. Njemačkoj je odgovarao dualizam u Monarhiji i nastojala ga je očuvati, a protivnici tog sustava, u prvom redu Slaveni, jačanjem utjecaja Njemačke počeli su uviđati potencijalne koristi od međusobne suradnje.⁷⁹³ U slučaju Dalmacije novi kurs značio je međusobnu suradnju političkih Hrvata, Srba i Talijana protiv Beča i njemačkih težnji, korištenje krize dualizma nastale zbog austro-mađarskih sukoba i sklapanje saveza sa snagama izvan Dalmacije; mađarskim nacionalistima, talijanskim iredentistima i velikosrpskim radikalima. Tom se politikom nastojalo suzbiti njemačku ekspanziju, ali i ublažiti težnje tih susjednih zemalja prema hrvatskim krajevima. Novi kurs nije značio borbu protiv svih političkih protivnika, nego samo protiv Beča.⁷⁹⁴ Tu su politiku u Dalmaciji oblikovali i predvodili pravaši, a jedna od glavnih težnji bila im je suradnja i čak spajanje njihove stranke s Narodnom hrvatskom strankom. Na ovom mjestu je potrebno sagledati stvari iz narodnjačke perspektive i utvrditi kada su i zašto narodnjaci

⁷⁹² Brzopisna izvješća 1902., 822-824.

⁷⁹³ LOVRENCIĆ, Rene, 1972, 9-10., 13-15., 17-18.

⁷⁹⁴ GANZA-ARAS, Tereza, 1992, 93.

prihvatili osnovne postavke novog kursa, a to su borba protiv Beča i suradnja s dalmatinskim pravašima, Srbima i Talijanima.

Otkad su 1870. godine osvojili vlast u Dalmaciji i pogotovo otkad su devet godina kasnije postali dio parlamentarne većine u Carevinskom vijeću, narodnjaci su nastojali uspjehe ostvarivati oslanjanjem na bečku vladu. Iako je bilo i kriznih situacija, poput sukoba s namjesnikom Jovanovićem, oportunistički je ipak bio trajna karakteristika narodnjačkog odnosa s Bečom. Koliko god bili nezadovoljni tim odnosom, otvorena borba protiv bečke vlade im nikad nije bila opcija, a upravo takvu borbu podrazumijevao je novi kurs. Godine 1900. na čelo austrijske vlade došao je Ernest von Koerber. Njegova težnja je bila povezati sve dalmatinske političke snage međusobno i uz Beč, a služio se pričama o „austrijskom patriotizmu“. Tadašnja austrijska vladajuća politika nastojala je nacionalne težnje staviti sa strane, smatrajući ih nečim zastarjelim, i oblikovati modernu jedinstvenu i centraliziranu državu s jednim dvodomnim parlamentom, jednim službenim jezikom, jedinstvenom vladom i vladarom koji bi predstavljao vrhovnu vojnu i zakonodavnu vlast. Pokrajinski sabori bili bi samo administrativna tijela, a ne predstavništva različitih narodnosti. U gospodarskom, kulturnom i općenito civilizacijskom pogledu ta bi država bila najjača u centru, a njezina snaga bi se širila prema periferiji postajući pritom sve slabija. Budući da je Dalmacija bila na krajnjoj periferiji, bila bi osuđena na siromaštvo, političku beznačajnost i kulturnu zaostalost.⁷⁹⁵

Godine 1902. na položaj dalmatinskog namjesnika stupio je već spomenuti Erazmo Handel, da bi provodio upravo takvu politiku. Da je on bio svjestan stanja u kojem se Dalmacija nalazila u trenutku njegova stupanja na dužnost, potvrdio je sam kada je u svojim memoarima opisao to stanje riječima: „...da je položaj seoskog stanovništva posvuda bio toliko jako siromašan, koliko se samo može zamisliti; gladovanje i potpuni nedostatak pitke vode bili su pojava, koja se na velikim područjima ponavljala svake godine, beznadno zaduživanje kod agrarnih lihvara bilo je pravilo, stambene prilike koje se uopće ne daju opisati, u mnogim dijelovima zemlje malarija je stanovništvo iscrpljivala psihički i fizički. Od racionalne obrade tla i razumnog šumskog gospodarstva tek tragovi, u krajevima u kojima se stanovništvo bavilo vinogradarstvom i maslinarstvom gotovo su nepoznati bili čestito podrumarstvo i priprema ulja u skladu s modernim zahtjevima. Čak i morsko ribarstvo, koje je u dalmatinskim vodama davalo bogati prihod, samo je najmanjim dijelom bilo u rukama

⁷⁹⁵ GANZA-ARAS, Tereza, 1981, 325-326.

domaćih ribara, a daleko najvećim dijelom u rukama stanovnika Chioggie. U gradskim središtima samo slabi začeci industrijskih pogona, obrt sasvim na vrlo niskom stupnju i bez učinkovite organizacije te bez ustanova za obrazovanje vrsnog podmlatka; trgovina se vodi u uskim granicama i na višestruko nerealni način. Gotovo potpuno nedostaju učinkovite kreditne institucije.⁷⁹⁶

Narodnjaci nisu bili oportunisti zato što im se to sviđalo, nego zato što su vjerovali da je to jedini način za ostvariti barem dio ciljeva. Ako već i nisu nikako mogli izboriti sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom i potpuno pohrvaćenje javnog života u pokrajini, nadali su se da će moći barem poboljšati loše stanje o kojem je Handel pisao i koje je bilo dugotrajno. Više puta su naglašavali da je Dalmacija vjerna Monarhiji, da daje novac i krv za tu Monarhiju, odnosno da plaća poreze i šalje svoje ljude u vojsku, te da je vlada dužna zauzvrat se pobrinuti za njezine potrebe. Čekali su da se to napokon dogodi, a Handel je bio prvi namjesnik koji im je zapravo otvoreno poručio da uzalud čekaju. On je u svojem nastupnom govoru u Saboru pozvao zastupnike da odbace političke razmirice i ujedine se na jednom neutralnom polju u svrhu materijalnog podizanja pokrajine. Pritom je izrekao i već spomenutu izjavu o „zlatnoj kiši“ iz Beča, odnosno poručio im je da njihova pokrajina mora biti samostalnija u rješavanju gospodarskih problema, a da od vlade može očekivati vrlo ograničenu pomoć. Budući da je cijela Dalmacija bez stranačke razlike već neko vrijeme očekivala pravi program gospodarskog oporavka od stranke vlade, Handelova poruka negativno se dojmila svih saborskih zastupnika.⁷⁹⁷

Negativna je bila i reakcija *Jedinstva*. Osvrćući se na Handelov nastupni govor, taj list je naveo da je Dalmacija atraktivna pokrajina, a da je namjesnik austrijski činovnik te da bi bilo naivno očekivati da radi za hrvatske, umjesto za austrijske interese. Nije čudno da je razvio vladin program i pozvao na prestanak strančarenja, ali ipak će nas i dalje napadati „talijanaški listovi“, i dalje će talijanski jezik biti uredovni, i dalje će Zadar biti „talijanaška Meka“, i dalje će postojati jezično „polutanstvo“ u školama te će i dalje dvije stranke u Dalmaciji „jurišati“ na hrvatstvo. *Jedinstvo* je pisalo da bi namjesnik htio da Hrvati sve to ignoriraju i podlože se vladi u ime materijalnog napretka. Dodalo je da bi poziv na mir imao nekog smisla da je namjesnik donio 50 milijuna forinti koje želi pametno uložiti, ali sam je rekao da se Dalmacija ne može nadati velikoj pomoći od države. Dakle, zaključilo je *Jedinstvo*, vlada bi htjela da se Hrvati odreknu narodnog načela i podlože joj se u zamjenu za ništa. Ipak,

⁷⁹⁶ HANDEL, Erazmo, 2007, 75-76.

⁷⁹⁷ TROGRIĆ, Marko, 2007, 16-17.

naglasilo je da pored austrijskog državnog programa postoji i hrvatski narodni program, a povijest je pokazala da narodni program uvijek nadjačava onaj državni. Stoga namjesnikov plan ne može uspjeti. *Jedinstvo* je poručilo austrijskoj vladi da Hrvatsku može privući sebi jedino tako da svom snagom materijalno i moralno pomaže hrvatstvo u Istri i Dalmaciji. Samo tada bi Hrvatska poželjela nešto bolje za sebe i sjedinjenje bi se privremeno ostvarilo u okviru Cislajtanijske prijedloge federalizma, koji je jedino pravo rješenje za Monarhiju. Austrija bi tako u ujedinjenoj Hrvatskoj dobila bedem protiv Ugarske, umjesto da ga Ugarska dobije protiv nje. Hrvatska bi postala svoja, što će se prije ili kasnije ionako dogoditi. Razlika je samo u tome da Austrija predvidi budućnost i zaduži narod koji je najvjerniji dinastiji, a ona zna koliko to vrijedi.⁷⁹⁸

Međutim, ubrzo je *Jedinstvo*, parafrazirajući namjesnika koji je rekao zastupnicima da se jedino složnim i jedinstvenim radom mogu nadati gospodarskom napretku, ali malo pomalo, također pozvalo na opću slogu u gospodarskom radu, ali protiv gospode u Beču. Što se tiče narodnih pitanja, najavilo je da od njih nećemo odstupiti ni za milimetar i da neće biti ni mira ni primirja dok ne bude priznat pravi, hrvatski narodni biljeg ove zemlje. Narodnjačko glasilo je navelo da su sve stranke i dosad bile složne oko gospodarskih pitanja te da mogu i dalje ostati složne i nastaviti upirati prstom u bečku vladu, glavnog krivca za današnje stanje. *Jedinstvo* je išlo i dalje te je pisalo da je Koerberova vlada najupornija u nastojanju da u svemu ugodni Nijemcima i da to zapravo nije austrijska, nego njemačka vlada. Južni Slaveni za nju ne postoje. Prema pisanju narodnjačkog lista, moralno i materijalno stanje u Dalmaciji je potpuno negativno, svi hrvatski zastupnici iz pokrajine se muče da bi nešto postigli, ali gospoda u Beču neće učiniti ništa, jer im je do Dalmacije manje stalo nego do Patagonije.⁷⁹⁹

U razdoblju nakon Handelova dolaska na položaj namjesnika dogodio se slom narodnjačke politike oportunitizma. Prvu fazu tog sloma označio je Handelov nastupni govor, nakon kojeg je postalo jasno da se Beč neće materijalno pobrinuti za Dalmaciju. Druga faza se dogodila kada je u banskoj Hrvatskoj buknuo narodni pokret usmjeren protiv režima tamošnjeg bana Khuena-Héderváryja. Dalmacija je na taj pokret reagirala demonstracijama i prikupljanjem pomoći za stradale, a u svibnju 1903. godine dalmatinski zastupnici u Carevinskom vijeću su zajedno s trojicom istarskih i dvojicom slovenskih zastupnika otišli u posjet caru želeći ga

⁷⁹⁸ Mučni položaj baruna Handla., *Jedinstvo*, broj 51, 27. 6. 1902.

⁷⁹⁹ Patagonija je u ovom kontekstu simbol potpuno egzotične zemlje, koja s Monarhijom nema apsolutno nikakve veze. Time se htjelo hiperbolički naglasiti koliko bečku vladu nije briga za Dalmaciju. Tregua Dei!, *Jedinstvo*, broj 52, 1. 7. 1902.; D.r Körber i južni Slavjani., *Jedinstvo*, broj 85, 24. 10. 1902.; Kako nam je., *Jedinstvo*, broj 15, 20. 2. 1903.

upozoriti na prilike u banskoj Hrvatskoj. Međutim, na inicijativu premijera Koerbera audijencija kod vrhovne osobe u Monarhiji bila im je uskraćena. To je bilo ogromno razočaranje čak i za najveće oportuniste među narodnjacima. Nakon što je Koerber pokušao zastupnike odobrovoljiti razgovorom o gospodarskim pitanjima, predsjednik Dalmatinskog sabora Vicko Ivčević, inače uvjereni oportunist, odbio je njegov poziv na razgovor. To odbijanje predstavljalo je prvu zajedničku odlučnu protuaustrijsku akciju koju su poduzeli svi hrvatski zastupnici, nakon što je neuspjelim odlaskom kod cara propao posljednji pokušaj dobivanja pomoći od Beča.⁸⁰⁰

Neuspjela audijencija kod cara utjecala je na promjenu narodnjačke politike prema Beču, jer su nakon nje shvatili da tamo nema nikoga tko bi im htio pomoći. Koliko god da su često bili kritični prema austrijskim vladama, narodnjaci nikad nisu govorili protiv cara. Ne samo što to nisu smjeli činiti zbog cenzure, nego su zaista u njemu vidjeli osobu koja stoji nad svim strankama i brine za dobrobit naroda nad kojima vlada. On je za njih bio ne samo austrijski car, nego i hrvatski kralj, nasljednik onog kralja kojeg su hrvatski plemići na Cetinskom saboru 1527. godine odabrali za hrvatskog kralja i koji će jednom, kad mu okolnosti to dopuste, jamačno ispuniti hrvatske nacionalne težnje. Primjerice, *Jedinstvo* je 1901. godine u jednom svojem članku teško optužilo austrijsku vladu za zanemarivanje Dalmacije. Pisalo je da bečka gospoda Dalmaciju promatraju kao nekakvu daleku i nepoznatu koloniju koja je samo spletom geografskih okolnosti dio civilizirane Europe. Kad nam s visine bace nešto novca za birokratske potrebe, misle da su učinili sve i da mi više nemamo nikakvo pravo dosađivati im. Narodnjački list je tom prilikom spomenuo i vinsku klauzulu, napisavši da je vlada žrtvovala Dalmaciju da bi privukla Italiju u Trojni savez i da je na taj način pretvorila pokrajinu u domovinu bijednika i stradalnika, domovinu bez kruha, domovinu „iscijedenih limuna“. Ipak, naglasilo je *Jedinstvo*, za to bijedno stanje odgovorni su svi u Beču, jedino nije odgovoran „naš sijedi, a viteški monarh“.⁸⁰¹

Svojim odbijanjem audijencije car je narodnjake razočarao više nego što ih je ikad razočarala ijedna vlada. Kad je trebao dokazati da mu je zaista stalo do hrvatskog naroda, kad mu se taj narod u jednoj konkretnoj kriznoj situaciji obratio preko svojih zastupnika, on mu je doslovno pred nosom zalupio vrata. Taj trenutak je označio slom narodnjačke politike oportunizma, jer je postalo jasno da od Beča više nema nikakve koristi i da nema svrhe truditi se biti u dobrim

⁸⁰⁰ GANZA-ARAS, Tereza, 1992, 178.

⁸⁰¹ Iscijegjeni limuni., *Jedinstvo*, broj 45, 4. 6. 1901.

odnosima s državnim središtem.⁸⁰² Dalje se jaz između narodnjaka i Beča samo produbljivao. Iskazi toga bili su odbijanje Handelovih jezičnih osnova⁸⁰³, namjesnička afera i prosvjed Dalmatinskog sabora protiv Handela⁸⁰⁴, a vrhunac se dogodio u Carevinskom vijeću u ožujku 1904. godine, kada su češki zastupnici ponovno krenuli u opstrukciju, a hrvatski i slovenski zastupnici su im se pridružili. Učinili su to kao članovi Slavenskog saveza, koji je u bečkom parlamentu osnovan u lipnju 1902. godine, nakon što je vođa slovenskih klerikalaca Ivan Šusteršič uspio izgurati kranjske liberale iz južnoslavenskih parlamentarnih saveza. Taj novi parlamentarni klub imao je 28 članova, a vođe su mu bili Šusteršič i Vicko Ivčević.⁸⁰⁵ Kada su njegovi članovi krenuli u opstrukciju protiv Koerberove vlade, *Jedinstvo* je pisalo da se ne raduje njihovom potezu, ali da ga potpuno odobrava. Naglasilo je da se u opoziciju ide kad nema drugog izlaza i kad se narod mora boriti za nešto što bi mu moralo biti priznato bez ikakve borbe. Kad ne pomaže ni opozicija, onda treba ići dalje i rušiti, a ovu vladu koja vidi samo Nijemce treba rušiti.⁸⁰⁶ Parlamentarna opstrukcija, odnosno ometanje rada parlamenta tako da ne može donositi zakone, prilično je radikalna politički potez. To je nešto što narodnjacima nikad ranije nije padalo na pamet koliko god bili nezadovoljni postupanjem vlade. Kada su pod vladom premijera Koerbera izgubili svaku nadu da iz Beča može stići nešto dobro za Dalmaciju, postala im je prihvatljiva i takva ekstremna metoda političke borbe.

Novi kurs je podrazumijevao međusobnu suradnju hrvatskih stranaka u Dalmaciji u svrhu rješenja hrvatskog nacionalnog pitanja, nakon čega je trebalo uspostaviti suradnju i s dvjema strankama koje su ranije imale potpuno drugačiji program; Srbima i autonomasima.

⁸⁰² Ipak, to ne znači da su narodnjaci postali mrzitelji cara. Tako je *Jedinstvo* početkom 1904. godine pisalo da on zbog raznih okolnosti nije uspio ostvariti sve što je htio za Dalmaciju, ali da je njegova ljubav prema Dalmaciji nesumnjiva i da nitko kao on ne radi na uklanjanju onoga što sprječava sreću pokrajine. Hrvati također osjećaju ljubav prema njemu i ta će veza ostati čvrsta i neraskidiva, a neprilike izazvane lošim državnim sustavom će proći. Narodnjaci nikad nisu napadali osobu cara, nego samo sustav državne politike, a nakon što im je uskraćena audijencija, postalo im je jasno da se ni na cara neće moći osloniti dok se državni sustav ne promijeni. (Naše vjerovanje., *Jedinstvo*, broj 1, 2. 1. 1904.)

⁸⁰³ Godine 1903. namjesnik Handel je, slijedeći politiku bečke vlade premijera Koerbera, predložio Dalmatinskom saboru novi zakon o jeziku kojim bi se povećao opseg korištenja hrvatskog jezika u dalmatinskim državnim uredima, ali bi se isto tako, u svrhu bolje uprave i komunikacije s nadređenim vladinim institucijama, proširila i uporaba njemačkog jezika. Sve stranke u Saboru su se u startu izjasnile protiv Handelovih jezičnih osnova, tako da su one odbijene bez saborske rasprave.

⁸⁰⁴ Godine 1904. *Narodni list* je objavio dvodijelni članak „Njemačka kolonija“, u kojem je kritički pisao o favoriziranju njemačkih činovnika nauštrb onih domaćih u Namjesništvu, a svoje navode je potkrijepio brojkama. Namjesnik Handel tada je poveo istragu protiv nekih činovnika Namjesništva, po nacionalnosti Hrvata, koje je osumnjičio da su u javnost pustili povjerljive podatke. Nakon što su oni dali časnu riječ da nisu krivi, Handel je, barem prema kasnijoj popularnoj interpretaciji, odgovorio da u Dalmaciji časna riječ ne vrijedi puno. Cjelokupna dalmatinska javnost to je doživjela kao tešku uvredu te je uzela namjesnika „na zub“, a vrhunac se dogodio u listopadu te godine, kada je Dalmatinski sabor dogovorom svih stranaka odbio zasjedati dok Handel ne bude smijenjen.

⁸⁰⁵ RAHTEN, Andrej, 2008, 125-126.

⁸⁰⁶ Naši u opstrukciji., *Jedinstvo*, broj 23, 18. 3. 1904.

Tradicionalna netrpeljivost između tih stranaka početkom 20. stoljeća se pod utjecajem tadašnjih okolnosti počela smanjivati. Kako piše M. Diklić: „Primjerice, ublažavala ih je jednodušna osuda Vladina nemara i nebrige prema pokrajini u cjelini; ublažavali su ih zajednički prosvjedi protiv vinske klauzule, protiv minimalnih državnih investicija, protiv Vladine željezničarske i financijske politike, protiv zapuštanja domaće trgovačke mornarice, brodogradnje i općenito male pomoći raznim gospodarskim granama, a posebice je ublažavajuće djelovala zajednička borba protiv pokušaja germanizacije, odnosno dovlačenja njemačkih činovnika i uvlačenja na mala vrata njemačkog jezika u dalmatinsko sudstvo i upravu.“⁸⁰⁷

I prije nego su se spojili u jednu stranku, dalmatinski narodnjaci i pravaši su međusobno blisko surađivali u okviru politike novog kursa. Kada je izbio narodni pokret u banskoj Hrvatskoj, jedan od vođa Stranke prava Ante Trumbić pokrenuo je inicijativu za zajedničku akciju za pomoć žrtvama, a narodnjaci su to prihvatili. Obje stranke su diljem Dalmacije organizirale masovne protestne skupštine, a općinska vijeća su na izvanrednim sjednicama donosila protestne rezolucije. Formiran je i zajednički rukovodeći odbor za pružanje pomoći u koji su ušli pravaši Ante Trumbić i Josip Smodlaka te narodnjak Eduard Grgić. Osim što je prikupljao novčana sredstva, taj je odbor pomagao i političkim emigrantima iz banske Hrvatske koji su pobjegli u Beč i Ljubljanu. To je bila tajna akcija o kojoj Namjesništvo nije ništa znalo. I Srbi i Talijani su sa simpatijama popratili narodni pokret, tako da su dalmatinski politički listovi hrvatskog usmjerenja praktički preko noći promijenili svoj način pisanja te su gotovo potpuno izbacili protusrpske i prototalijanske tekstove. Spomenuti odbor je čak izdao i proglas u kojem je zatražio da se ne govori protiv Srba i Talijana.⁸⁰⁸

Kako su narodnjaci u to vrijeme gledali na mogućnost suradnje s političkim Srbima i Talijanima u Dalmaciji? Nije naodmet podsjetiti da su to bile dvije stranke koje su po tradiciji imale ciljeve koje je bilo jako teško ako ne i nemoguće uskladiti s narodnjačkim političkim ciljevima. Međutim, sad su okolnosti bile drugačije te su sve te stranke unatoč međusobnim često nepomirljivim razlikama mogle pronaći osnovu za suradnju, a to je bila najčvršća moguća osnova; zajednički neprijatelj. Što su narodnjaci o toj potencijalnoj suradnji mislili, vidljivo je u prvom redu iz pisanja *Jedinstva* i držanja njihovih zastupnika u Dalmatinskom saboru.

⁸⁰⁷ DIKLIĆ, Marjan, 1998, 329-330.

⁸⁰⁸ LOVRENČIĆ, Rene, 1972, 186-189.; 191-192.

Osnove za suradnju sa Srbima bilo je više nego osnove za suradnju s političkim Talijanima, jer su narodnjaci Hrvate i Srbe u Dalmaciji i inače smatrali jednim političkim narodom, a osim toga, Srpska stranka je na prijelazu stoljeća doživjela velike unutarnje promjene. Nakon što je 1897. godine preminuo njezin vođa Sava Bjelanović, ta je stranka prošla kroz teške turbulencije izazvane sukobom dviju struja; pravoslavnih konzervativaca i pripadnika radikalno-liberalne struje. Taj šestogodišnji sukob, koji je zamalo razorio stranku, okončan je na stranačkoj skupštini održanoj u kolovozu 1903. godine u Splitu, na kojoj je prevlast odnijela radikalno-liberalna struja.⁸⁰⁹ Vođa te struje bio je dubrovački Srbin katolik Antun Fabris, koji je gajio radikalno protuaustrijske stavove te mu se sviđalo protuaustrijsko raspoloženje koje je u doba novog kursa zavladao među hrvatskim političarima. Osim toga, Srpska stranka je na spomenutoj splitskoj skupštini usvojila novi program, prvi nakon programa *Srpskog lista* iz 1880. godine. Tim je novim programom stranka počela smatrati Hrvate posebnim narodom, Srbima najbližim od svih naroda, te je priznala njihove nacionalne zahtjeve, tražeći suradnju s njima uz punu zakonom zajamčenu ravnopravnost i toleranciju.⁸¹⁰ Također, događaj koji je utjecao na zbližavanje Hrvata i Srba bio je državni udar u Srbiji u svibnju 1903. godine, kada je s vlasti srušena nepopularna dinastija Obrenovića, a zamijenio ju je liberalni vladar iz dinastije Karađorđevića.⁸¹¹ Za razliku od proaustrijskih Obrenovića, dinastija Karađorđević bila je proruski i protuaustrijski nastrojena.

S obzirom na svoj tradicionalni stav o hrvatsko-srpskim odnosima, bilo je jasno da će narodnjaci pozdraviti približavanje tih dviju političkih opcija u Dalmaciji, ali ipak nisu svi imali jednak stav o tome što točno podrazumijeva to približavanje. Tako je *Jedinstvo* 1903. godine objavilo članak koji je napisao Vinko Milić, koji se tom prilikom predstavio kao najstariji političar u Dalmaciji. Njegovo mišljenje je bilo da su Hrvati i Srbi u Trojednoj Kraljevini jedan narod s dva plemenska imena i dvije vjeroispovijesti, ali da te razlike ipak ne smetaju njihovoj političkoj cjelini. Hrvatskim državnim pravom su obuhvaćene još i Istra, Rijeka, Međimurje te Turska Hrvatska, a širina granica po Miliću ne može pomutiti slogu Hrvata i Srba. Milić je dodao da je u Dalmaciji najprije nužna sloga među hrvatskim strankama, bez koje neće biti moguće uspostaviti slogu sa Srbima. Nakon toga na red dolazi rješavanje pitanja o kojima sami odlučujemo. Milić je istaknuo da Hrvati i u Banovini i u Dalmaciji traže da Srbi podrže sjedinjenje na temelju Nagodbe, koja odražava naše državno pravo i na opću je korist jednima i drugima. Upravo zajednička nevolja tjera Hrvate i Srbe na

⁸⁰⁹ RAJČIĆ, Tihomir, 2014a, 348.

⁸¹⁰ GANZA-ARAS, Tereza, 1992, 198.; 201.

⁸¹¹ LOVRENČIĆ, Rene, 1972, 199.

slogu, a bez hrvatske državne misli i jedni i drugi će se na Balkanu utopiti u „njemačkom i mađarskom moru“. Milić je napomenuo da to ne znači da netko zabranjuje srpsko ime i osjećaj, jer je to prirodno pravo jednog plemena, ali je naglasio da državno pravo pritom mora ostati živo.⁸¹²

U svojem komentaru na taj Milićev članak *Jedinstvo* je navelo da je prvi uvjet hrvatsko-srpske sloge popuštanje i s jedne i s druge strane. Uredništvo lista je zamjerilo Miliću što Srbima ništa ne dopušta, a Hrvatsku pokušava skućiti u granice koje donekle jesu povijesne, ali koje ne zadovoljavaju ni narodne zahtjeve ni narodne čežnje. Razlog je taj što se Trojedna Kraljevina u Monarhiji nalazi u sasvim podređenu položaju. Ona je dio Ugarske i njezino državno pravo je osakaćeno, a Nagodba je sredstvo i izlika našim dušmanima da i dalje uništavaju to državno pravo dok ga ne dovedu do apsurdna. Nasuprot Miliću, koji je na prvo mjesto stavio hrvatsko državno pravo i Nagodbu kao dio tog prava, *Jedinstvo* je pisalo da je državno pravo samo jedno, ali ne glavno sredstvo prema Beču i Pešti, i da ne trebamo težiti obnovi „stare kraljevine“. Naprotiv, želimo unutar Monarhije domovinu slobodnu i ujedinjenu, a glavna poluga nam mora biti narodno pravo. Prema Beču i Pešti moramo uvijek najprije isticati narodno pravo, jer nam državno pravo ne bi puno pomoglo pored državnog prava Monarhije i državnog prava Ugarske. Na temelju narodnog prava možemo tražiti novu i narodnu državu u kojoj ćemo svi braniti što je naše, bez straha da će nas neka umjetno sastavljena forma razdvajati.⁸¹³

Zasjedanje Dalmatinskog sabora 1903. godine bilo je obilježeno izbjegavanjem sukoba i tolerancijom koju su pokazivale sve stranke, nastojeći se zajedničkim snagama oduprijeti zajedničkoj opasnosti; politici austrijske vlade i njemačkom širenju.⁸¹⁴ Preokret u hrvatsko-srpskim odnosima tada je prokomentirao predsjednik Narodnog hrvatskog kluba Pero Čingrija, rekavši da je narodni pokret u banskoj Hrvatskoj otvorio Hrvatima oči i pokazao im da se u okviru Monarhije ne mogu nadati nikakvoj pomoći, nego da se mogu pouzdati samo u sebe i tražiti prijatelje tamo gdje ih uspiju naći. Te Čingrijine riječi bile su popraćene burnim odobravanjem, u kojem je prednjačio predsjednik pravaškog kluba Ante Trumbić. Zanimljive su i riječi koje je izrekao Lovro Borčić. On je pozvao na trajno očuvanje sloge koju smo doživjeli i na poštivanje srpskog imena, jer je Srbin od pamtivijeka bio junak koji je složno s bratom Hrvatom, također junakom, odbijao turske navale i tako spasio zapadnu kulturu. Samo

⁸¹² Hrvatsko-Srpska Sloga., *Jedinstvo*, broj 59, 17. 7. 1903.

⁸¹³ O Hrvatima i Srbima., *Jedinstvo*, broj 60, 21. 7. 1903.

⁸¹⁴ GANZA-ARAS, Tereza, 1992, 205.

zbog toga bi cijela Europa morala biti zahvalna Hrvatima i Srbima zajedno. Te riječi također su izazvale burno odobravanje i pljesak u sabornici. Borčić je rekao i to da je za njega najveća pobjeda činjenica da su pravaši priznali Srbe. Bez sloge Hrvata i Srba ne mogu napredovati ni jedni ni drugi, a pojava te sloge je posljedica one politike koju su stariji narodnjaci uvijek zagovarali ne zbog svoje koristi, nego zbog koristi naroda, znajući da će malo-pomalo napuštati saborske klupe i da će na njih dolaziti mlađi naraštaji.⁸¹⁵ Time je Borčić najavio smjenu generacija u hrvatskoj politici, koja mora dovesti do prestanka uobičajenih sukoba.

Već je spomenuto da je važan trenutak u uspostavi hrvatsko-srpske političke suradnje bila promjena dinastije u Srbiji. Na tu se promjenu osvrnulo *Jedinstvo* pišući da je novi srpski kralj Petar uman i energičan vladar, poštenih namjera i poštene duše. Takav vođa treba svakom narodu, a Slavenima je u krvi da hoće čovjeka kojem vjeruju i u kojeg se ufaju te će za njim „i u vatru i u vodu“. *Jedinstvo* je dodalo da je Srbija Hrvatskoj posestrima i da bismo ju htjeli vidjeti sretnu i zadovoljnu. Htjeli bismo da se njezin autoritet sjaji u Europi, a zato je potrebno da ju podigne autoritet njezina sadašnjeg kralja. Štoviše, pisao je narodnjački list, i Hrvatskoj treba jedan čovjek za kojim će ići cijeli narod, jer bi se s takvim vođom cijeli narod stavio na branik hrvatskih prava. I mađaroni bi pustili izmučenu Hrvatsku takvom čovjeku na upravu kad bi takvih ljudi bilo. Međutim, naglasilo je *Jedinstvo*, ljudi se nenadano pojavljuju, ne rađaju se, nego se stvaraju u ambijentu i uslijed prilika. Takav čovjek bi Hrvatskoj vrijedio više nego svi klubovi, programi, listovi i izjave, koje ništa ne vrijede.⁸¹⁶ Kada se Petar službeno okrunio za kralja Srbije, *Jedinstvo* je pisalo da je ta krunidba nadmašila očekivanja i želje svih koji „dišu slavenskom dušom“. Cijela Europa se mogla uvjeriti da kralj Petar uživa ljubav svojeg naroda, koju nije stekao ni preko birokracije ni preko neke „mutne štampe“, nego svojim poštenim namjerama na kojima počiva budućnost njegove kraljevine. Najznačajnija misao koju je *Jedinstvo* u tom osvrtu iznijelo bila je ta da je nakon promjene vladajuće dinastije Beograd za Hrvate prestao biti podružnica izvjesne politike koja i njih same mori. Padom Obrenovića palo je i svako uporište takve politike, a ako se prije smatralo patriotom svakog Srbina koji je pisao protiv hrvatskog naroda, danas se takve smatra smutljivcima i zločincima. *Jedinstvo* je zaključilo da Hrvatsku još uvijek guši sustav, ali da će se posjetitelji krunidbe vratiti u nju s još više bratske ljubavi i s još većom željom za radom na

⁸¹⁵ BRZOPISNA IZVJEŠĆA XXXVIII ZASJEDANJA POKRAJINSKOGA SABORA DALMATINSKOGA OD DNEVA 19 OKTOBRA DO DNEVA 12 NOVEMBRA 1903. (dalje: Brzopisna izvješća 1903.), Zadar: Brzotiskom „Narodnoga Lista“, 1903., 723.; 726.; 727.

⁸¹⁶ ČOVJEK., *Jedinstvo*, broj 19, 4. 3. 1904.

književnoj i duhovnoj zajednici. Svečanost donosi prelazak iz tame u čisti zrak. Zavist su zamijenile bratske mile želje za koje se nadamo da će se što prije ostvariti.⁸¹⁷

Uspostaviti slogu s političkim Talijanima bilo je teže, ali protagonisti novog kursa ipak su težili tome.⁸¹⁸ Tako su krajem svibnja 1903. godine neki dalmatinski političari, uglavnom pravaši, održali tajni sastanak u Veneciji s predstavnicima talijanskih protuaustrijskih i protunjemačkih krugova. Hrvatskim političarima bilo je stalo do povezivanja s Italijom i zato da bi se barem dijelom osigurali od iredentističkih pretenzija u slučaju rušenja Monarhije. Na hrvatskoj strani se čak govorilo i o sporazumu Hrvata i Talijana oko Jadrana, tako da nakon eventualne propasti Monarhije on pripadne „narodima koji na njemu žive“. Nakon tog sastanka u Veneciji, nositelji novog kursa nastojali su pridobiti i dalmatinske Talijane. Jedan od glavnih među njima, Ante Trumbić, smatrao je da borba protiv njih znači borbu protiv talijanske nacije u cjelini, a za to Hrvati nisu imali dovoljno snage. Zato se hrvatsko-talijanske odnose pokušavalo ublažiti, a to su podržavali i dalmatinski talijanski političari, koji su i sami bili protuaustrijski raspoloženi i opterećeni teškom gospodarskom situacijom u pokrajini.⁸¹⁹

U slučaju narodnjaka suradnja s dalmatinskim Talijanima značila je da moraju promijeniti jednu od osnovnih postavki svoje ideologije, jednu postavku koju su odlučno branili u svakoj dostupnoj prilici. Morali su priznati da u Dalmaciji žive politički Talijani, makar bili i malobrojni. Prema službenom popisu stanovništva, 1900. godine je u Dalmaciji živjelo 15.279 Talijana, a njihov udio u ukupnom stanovništvu pokrajine iznosio je 2,6 %. Najviše ih je bilo u Zadru, u kojem se broj Talijana s vremenom povećavao, tako da je 1900. godine u njemu živjelo njih 9.018. Treba napomenuti da su neki od njih bili i činovnici koje je režim često i po kazni premještao iz drugih dijelova pokrajine u glavni grad da bi ih lakše nadzirao. Osim toga, samo korištenje talijanskog kao prvog jezika nije značilo da je određena osoba Talijan. Među tim zadarskim Talijanima bilo je i mnogo etničkih Hrvata i Srba koji su usvojili talijanski nacionalni identitet. Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće 50 % Zadrana podrijetlom je bilo iz bliže gradske okolice, 30 % iz ostatka Dalmacije i susjednog dubljeg zaleđa, dok ih je svega 15 do 20 % vuklo podrijetlo iz Italije.⁸²⁰

O hrvatsko-talijanskim odnosima u Dalmaciji *Jedinstvo* je pisalo u više navrata tijekom 1903. godine. Iako je najprije ponovilo narodnjačku misao da je talijansku stranku u Dalmaciji

⁸¹⁷ Poslije svečanosti u Srbiji., *Jedinstvo*, broj 78, 29. 9. 1904.

⁸¹⁸ Više o reakciji dalmatinskih Talijana na novi kurs u: MONZALI, Luciano, 2009, 227-251.

⁸¹⁹ LOVRENCIĆ, Rene, 1972, 193-194.; GANZA-ARAS, Tereza, 1992, 179-180.; 192.

⁸²⁰ PERIČIĆ, Šime, 2003, 342-343.; PERIČIĆ, Šime et alii, 2011, 159.

stvorila njemačka vlada i da bi odmah nestala kad bi hrvatski postao jedini uredovni jezik, nakon što su nositelji novog kursa potražili saveznike i u Italiji, počelo je pisati pomirljivije o dalmatinskim Talijanima. Pisalo je da nas tište Pešta i Berlin i da nam trebaju simpatije i od Italije, odnosno da nam treba pomirenje slavenstva i latinstva. To pomirenje će se dogoditi čim nestane glavni izvor sukoba, a to je stara, zlobna i perfidna talijanska birokracija. *Jedinstvo* je navelo da Talijani ne prijete Slavenima izravno kao što to čine Nijemci i Mađari, nego da se s njima sporimo tek za okrajke narodnog zemljišta i da bismo se mogli sporazumjeti oko narodnih granica. Pritom se moramo oslanjati isključivo na narodno pravo, jer bi po povijesnom pravu Talijani mogli tražiti sve zemlje koje su nekoć pripadale Rimskom Carstvu. Sporni krajevi su Istra, Trst i Zadar, a potonji je u najspecifičnijem položaju. *Jedinstvo* je pisalo da razborita Italija zna da Zadar nije neka junačka talijanska kula okružena barbarima, nego umjetna i neznatna manjina, kao što je slučaj i sa šaćicom Talijana rasijanih po dalmatinskom priobalju i kvarnerskim otocima. Dakle, treba napraviti razmjenu. Zadar treba pripasti slavenskoj strani u zamjenu za neki slavenski odsječak na talijanskom teritoriju, uz osiguranje prava manjinama u njemu. *Jedinstvo* je zaključilo da su to pravedne osnove po kojima bismo mogli uskladiti naše narodne interese s onima talijanskima.⁸²¹

To i dalje ne znači da su narodnjaci priznali postojanje političkih Talijana u Dalmaciji. Naprotiv, *Jedinstvo* je nešto kasnije iste godine pisalo da kod nas nema ni govora o Talijanima, a ako i ima koja obitelj doseljena iz Italije, ona ne može izmijeniti karakter pokrajine. Hrvati cijene talijansku kulturu i ustupaju joj dostojno mjesto, ali priznati „talijanaše“ Talijanima moglo bi biti užasno za „hrvatsku stvar“, jer bi potaknulo neke nacionalne težnje koje su u suprotnosti s hrvatskim nacionalnim težnjama. *Jedinstvo* je naglasilo da „talijanaši“ traže to priznanje upravo zato što nisu Talijani, jer da jesu, to im priznanje ne bi trebalo. Kad bismo ih priznali kao zasebnu naciju, njihovi zahtjevi bi se samo povećavali, a mi bismo ih morali ispunjavati, jer bi u protivnom oni nas napadali, a ti bi napadi imali veću težinu nego što imaju danas. Narodnjačko glasilo je zaključilo da Hrvati žele potpuni mir s Italijom, Talijanima pa i dalmatinskim „talijanašima“. Žele sporazum u svemu osim u političkim težnjama, jer su talijanske političke težnje u ovoj zemlji nedopustive. Dalmacija je kolijevka hrvatstva i bez nje su i Hrvati i cijelo hrvatstvo ništa.⁸²²

Narodnjaci su shvaćali da im suradnja s političkim Talijanima može donijeti korist u okviru novog kursa, ali ipak nisu bili spremni priznati da u Dalmaciji uopće postoje politički Talijani.

⁸²¹ Mi prema Talijanima., *Jedinstvo*, broj 83, 9. 10. 1903.

⁸²² Strahovita opasnost., *Jedinstvo*, broj 93, 13. 11. 1903.

Međutim, prijedlog rješenja zadarskog pitanja koji je iznijelo *Jedinstvo* je jako zanimljiv. On zapravo predstavlja priznanje da je Zadar barem trenutno izgubljen za hrvatstvo. Dok su narodnjaci ranije pozivali Zadar da napokon prihvati svoj istinski, hrvatski identitet, sada su pozvali Italiju da se odrekne pretenzija na Zadar, jer joj on zapravo i ne treba. U ostatku Dalmacije su si mogli priuštiti negiranje političkih Talijana, jer je njihov broj bio neznatan, ali u Zadru nije bilo tako. Da bi taj grad usvojio hrvatsku ideju, Italija ga se morala odreći. Nakon toga bi zadarski Talijani, koje su narodnjaci i dalje smatrali samo talijanašima, ostali izolirani te bi ih s vremenom potisnuli Hrvati iz zadarske okolice, koji bi se školovali u tamošnjoj hrvatskoj gimnaziji.

Ideja sporazuma Hrvata sa Srbima i Talijanima u okviru novog kursa nailazila je na određene probleme. Tako je u slučaju Srba jedna od značajki politike novog kursa i ta da se svaki put kad bi postojala volja za suradnjom, šutke prelazilo preko pitanja jesu li Hrvati i Srbi jedan narod ili dva. Sporazum se nastojalo postići u ime „narodnog cilja“, ali bilo je teško pobliže definirati taj „narodni cilj“.⁸²³ U slučaju Talijana problem je bio još i veći. Novi kurs je podrazumijevao suradnju s Italijom i političkim Talijanima uključujući i one dalmatinske, ali narodnjaci nisu uopće priznavali postojanje takve skupine. Dakle, morali su surađivati s nekim čije su težnje u startu odbacivali kao neprihvatljive. Politika novog kursa bila je u određenoj mjeri i politika oportunističke suradnje političkih skupina koje su međusobno bile različite, ali kojima je prijetila ista nemala opasnost, uz „guranje pod tepih“ prepreka koje bi mogle ugroziti tu suradnju. U slučaju Talijana to je pokazao formalni vođa narodnjaka Pero Čingrija kada je u Dalmatinskom saboru 1903. godine rekao da „oni koji se Talijanima zovu“ miješaju pojam kulture i narodnosti i da je etnografija ta koja presuđuje o narodnosti nekog predjela. Ako se i pojavi više stotina ljudi druge narodnosti, to ne znači da predio gubi svoj karakter. Ipak, Čingrija je naglasio da ne želi o toj problematičnoj temi puno govoriti danas kad je ozračje u Saboru takvo da se nazire nekakva „idila“ među različitim strankama.⁸²⁴

Dugo priželjkivana fuzija Narodne hrvatske stranke i Stranke prava napokon se dogodila u travnju 1905. godine. Najprije su se 26. travnja u Splitu odvojeno sastali klubovi jedne i druge stranke. Na sastanku Kluba stranke prava bili su prisutni: Ante Trumbić, Juraj Biankini, Roko Arneri, Ante Dulibić, Ivan Marović i Virgil Perić, a na početku sastanka prisutan je bio i jedan od trojice zastupnika Čiste stranke prava, Ivan Majstrovčić. Ostala dvojica zastupnika „čistih“, Ivo Prodan i Josip Bakota, nisu bili prisutni na sastanku. Na sastanku Narodnog hrvatskog

⁸²³ GANZA-ARAS, Tereza, 1992, 201-202.

⁸²⁴ Brzopisna izvješća 1903., 729-730.

kluba sudjelovali su: Pero Čingrija, Melko Čingrija, Vicko Ivčević, Nikola Katnić, Vinko Milić, Josip Zaffron, Juraj Carić, Vinko Matas, Ante Radić, Ivan Štambuk, Eduard Grgić, Ivan Manger i Lovro Borčić. Opravdano odsutni na sastancima bili su pravaš Nikola Ribičić i narodnjak Adam Verona, koji su se unaprijed složili s ujedinjenjem stranaka, a prisutna su bila i trojica „divljaka“, odnosno zastupnika koji nisu pripadali nijednom od stranačkih klubova; Pero Klaić, Božo Korlaet i Mato Radimiri. Nakon što su i jedan i drugi klub zasebno izglasovali ujedinjenje stranaka, dana 27. travnja 1905. godine održan je zajednički sastanak u splitskom kazalištu na kojem je to ujedinjenje definitivno potvrđeno. Predsjedatelj na toj prvoj zajedničkoj sjednici bio je Pero Čingrija, dok je zapisničar bio šibenski pravaš Ante Dulibić. Odlučeno je da se dva kluba ujedine u zajednički Klub hrvatske stranke. Time su u Dalmaciji prestale postojati Narodna hrvatska stranka i Stranka prava kao zasebne stranke. Zamijenila ih je jedinstvena Hrvatska stranka. Izuzetak je bila Čista stranka prava predvođena Ivom Prodanom, koja se odbila uključiti u novu stranku.⁸²⁵

Nastanak nove stranke prokomentiralo je *Jedinstvo* navodeći kao jezgru njezina programa sljedeće: „Stranka je za sjedinjenje Dalmacije sa Hrvatskom, i to na temelju narodnoga i državnoga prava, jer ovo smatra kao glavni korak narodnoga cilja, da se sve zemlje, napućene Hrvatima, ustavnim sredstvima slože u jedno samostalno državno tijelo.“ Splitski list je dodao da će se stranka zalagati za krijepljenje hrvatske svijesti u Dalmaciji, osobito prosvjetom i organizacijom uopće, proglašenje hrvatskog jezika uredovnim i promjenu izbornih zakona u naprednom duhu. Osobite obzire posvetit će gospodarstvu, pomorstvu, željezničkom pitanju, uređenju općina prema narodnim interesima uz očuvanje neokrnjene općinske autonomije i jamstvo omladini nauka na višim školama na hrvatskom jeziku. *Jedinstvo* se s posebnom pozornošću osvrnulo na pogled nove stranke na hrvatsko-srpsko pitanje. Pisalo je da Hrvatska stranka, poštujući svačiju vjeru, kao načelo odabire nemiješanje vjere s narodnošću. Također, vjeruje da su Hrvati i Srbi jedan narod povezan krvlju, jezikom i zemljištem na kojem žive te će raditi na uklanjanju svih razmirica između njih i vjerno će služiti slavenskoj uzajamnosti. Nešto kasnije *Jedinstvo* je navelo koje su to zemlje napućene Hrvatima koje se trebaju ustavnim putem sjediniti u jedno državno tijelo. Najprije se trebaju sjediniti Dalmacija i banska Hrvatska, a zatim Istra i Međimurje. Što se tiče Bosne i Hercegovine, te dvije zemlje Hrvatska stranka ne spominje i to je pametno, jer ih Monarhija još uvijek nije anektirala te bi samo predstavljale kamen smutnje između Hrvata i Srba. Splitski list je još jednom naglasio da načelo prema kojem su Hrvati i Srbi jedan narod, poštivanje svačije vjeroispovijesti,

⁸²⁵ DIKLIĆ, Marjan, 1998, 354-355.; 358.

nemiješanje vjere s narodnošću i sve čime se potiče slavenska uzajamnost, služi na čast i Hrvatskoj stranci i cijelom narodu pred očima slavenstva i izobraženog svijeta. To će samo po sebi hrvatskom narodu biti od velike koristi.⁸²⁶

Narodnjaci su bili prva politička opcija u Dalmaciji koja je nosila hrvatski predznak, a pravaši su se pojavili kasnije. Iako su narodnjaci, posebno Mihovil Pavlinović, izvršili nemali ideološki utjecaj na njih, pravaši su prema narodnjacima često iskazivali netrpeljivost. Ipak, zapravo su cijelo vrijeme imali iste ciljeve, samo se nisu slagali oko načina ostvarivanja tih ciljeva. Narodnjaci su bili ti koji su afirmirali političko hrvatstvo u Dalmaciji, oni su prvi istaknuli hrvatske političke ciljeve i predložili načine za njihovo ostvarenje, no bilo je iluzorno očekivati da se neće pojaviti političari koji će se također boriti za hrvatsku ideju, ali će predlagati drugačije oblike borbe. Upravo to je bio slučaj s narodnjacima i pravašima. Narodnjaci su često isticali da je njihov međusobni sukob u velikoj mjeri sukob generacija, odnosno da su pravaši mladi ljudi koji ne shvaćaju kako politika zapravo funkcionira i što je moguće, a što nije moguće ostvariti. Stoga su narodnjaci pravaše proglašavali nerazboritima i nerealnima, a pravaši su zauzvrat narodnjake opisivali kao mlitave i pretjerano oportunistički nastrojene prema austrijskoj vladi. Ipak, u pojedinim situacijama su i jedni i drugi shvaćali da njihova međusobna suradnja može biti korisna za „hrvatsku stvar“ u Dalmaciji, a do generalne suradnje, odnosno do spajanja dviju stranaka došlo je kada su političke i gospodarske prilike u pokrajini postale toliko loše da je bilo potrebno izvršiti pregrupiranje snaga. Tada je oblikovana politika novog kursa, a dvije hrvatske opcije u Dalmaciji odlučile su premostiti svoja neslaganja i udružiti se te surađivati s političkim Srbima i Talijanima, svojim po tradiciji žestokim protivnicima.

Dalmatinske Narodna hrvatska stranka i Stranka prava su se udružile u Hrvatsku stranku 1905. godine, a nije nevažno da su se dvije godine ranije u banskoj Hrvatskoj Neodvisna narodna stranka i Stranka prava spojile u Hrvatsku stranku prava. Te dvije banovinske hrvatske opcije su unatoč svojim međusobnim odnosima, koji su bili puno lošiji nego međusobni odnosi dalmatinskih narodnjaka i pravaša, ipak odlučile spojiti se u jednu stranku i to je svakako bio značajan poticaj dalmatinskim narodnjacima i pravašima da učine isto. Osim toga, njihovu međusobnu netrpeljivost ublažila je i smjena generacija kroz koju su obje te stranke prošle na prijelazu stoljeća, a koja je svoj izraz dobila na izborima za Dalmatinski sabor 1901. godine. Formiranjem Hrvatske stranke prestaje povijest Narodne (hrvatske)

⁸²⁶ Jedna stranka. Program., *Jedinstvo*, broj 34, 28. 4. 1905.; O načelnijem tačkama., *Jedinstvo*, broj 34, 28. 4. 1905.

stranke, dugogodišnje vodeće hrvatske političke opcije u Dalmaciji. Ta je stranka afirmirala političko hrvatstvo u pokrajini i iz podređena položaja ga dovela do apsolutne dominacije. Tko zna kako bi Dalmacija u nacionalnom pogledu danas izgledala da početkom šezdesetih godina 19. stoljeća Mihovil Pavlinović, Miho Klaić, Natko Nodilo, Đuro Pulić, Lovro Monti i drugi začetnici dalmatinskog narodnjaštva nisu odlučili krenuti težim putem i boriti se za ideju kojoj je tada malotko predviđao uspjeh. Narodna (hrvatska) stranka je u nešto više od 40 godina svojeg postojanja tu ideju uzdignula do vrha i iako je ostvarila ogromne uspjehe, dva glavna cilja zbog kojih je osnovana ipak nije uspjela ostvariti. Nije uspjela izboriti pohrvaćenje cjelokupna dalmatinskog javnog života niti sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom. Zbog toga se, nikad ne odustajući od tih ciljeva, 1905. godine udružila s pravašima, novijom i drugačijom generacijom dalmatinskih hrvatskih političara, čime je ta hrvatska borba u pokrajini ušla u jednu novu fazu.

PROZOPOGRAFSKA ANALIZA ZASTUPNIKA NARODNE (HRVATSKE) STRANKE U DALMATINSKOM SABORU OD 1879. DO 1905. GODINE

Nakon analize ključnih trenutaka u povijesti Narodne (hrvatske) stranke u odabranom razdoblju, sljedeći korak je prozopografska analiza političara koji su zastupali tu stranku u Dalmatinskom saboru u navedenom razdoblju. Prozopografija je isto što i kolektivna biografija pripadnika određene društvene skupine. Kako kaže M. Đinđić: „Prozopografija je definirana kao metoda političke i socijalne historije koja istražuje obilježje zajedničkog podrijetla elitnih skupina (...) u modernoj povijesti, odnosno postavlja ujednačena pitanja o odabranoj grupi (...) u vezi s rođenjem i smrću, bračnim i obiteljskim stanjem, socijalnim podrijetlom, stečenim ekonomskim položajem, prebivalištem, obrazovanjem, zanimanjem, vjerskom pripadnošću i sl. (...) Oslanjajući se na političku teoriju o interesnim grupama i statističku obradu kvantitativnih pokazatelja, prozopografija je, kao kolektivna biografija, najviše doprinijela proučavanju političke elite, osobito članova parlamenta.“⁸²⁷

Na početku prozopografske analize potrebno je odrediti elemente te analize, odnosno kategorije koje će se u analizi razmatrati. Kao uzor će poslužiti dvije knjige koje donose rezultate sličnih analiza. Jedna je knjiga *Srpski zastupnici u Banskoj Hrvatskoj: okvir za kolektivnu biografiju 1881.-1892.* autorice N. Rumenjak, a drugi je doktorat *Talijanski zastupnici u dalmatinskom Saboru: okvir za kolektivnu biografiju 1883.-1912. (1918.)* već spomenutog autora M. Đinđića. U tim dvjema knjigama odabrane skupine zastupnika se analiziraju u okviru sljedećih kategorija: nacionalna pripadnost (kod N. Rumenjak u pitanju je srpska, a kod M. Đinđića talijanska pripadnost), stranačka pripadnost, teritorijalna pripadnost, profesionalna pripadnost te pripadnost političkoj i društvenoj eliti.⁸²⁸ Navedene kategorije će poslužiti kao uzor, ali neće biti preuzete doslovno, jer neke od njih nisu primjenjive. Budući da je predmet analize Narodna (hrvatska) stranka, odnosno njezini zastupnici, jasno je da analizirani mogu biti samo oni zastupnici koji su pripadali toj stranci. Prema tome, kategorija „stranačka pripadnost“ automatski postaje besmislena. Slično je i s kategorijom „nacionalna pripadnost“. Budući da su u promatranom razdoblju u Dalmaciji osim Hrvata živjele još dvije nacije, Srbi i Talijani, i da su imale vlastite političke stranke, može se pretpostaviti da su zastupnici Narodne (hrvatske) stranke, ako slučajno i nisu bili hrvatskog etničkog podrijetla, zagovarali hrvatsku nacionalnu ideologiju, jer u protivnom ne bi pripadali narodnjacima. Sve njih se stoga u nacionalnom smislu može promatrati kao Hrvate, a utvrđivanje etničkog

⁸²⁷ ĐINĐIĆ, Mirko, 2016b, 165-166.

⁸²⁸ RUMENJAK, Nives, 2003, 43-58.; ĐINĐIĆ, Mirko, 2016b, 166-174.

podrijetla svakog od njih je prekompliciran pothvat.⁸²⁹ Kategorija „teritorijalna pripadnost“ će biti izmijenjena, odnosno preoblikovana tako da će se naglasak staviti na izbornu kuriju i kotar u kojem je pojedini zastupnik izabran. Kategorija „pripadnost političkoj i društvenoj eliti“ također će biti preoblikovana.

Prozopografska analiza će u ovom radu biti provedena putem sljedećih kategorija: rasprostranjenost mandata Narodne (hrvatske) stranke po izbornim kurijama i izbornim kotarima, obrazovanje zastupnika, profesionalna pripadnost zastupnika i pripadnost zastupnika društvenoj eliti. Analizirat će se narodnjački zastupnici iz Dalmatinskog sabora, jer je to „najekonomičnije“. Takvih zastupnika ima dovoljno za donošenje utemeljenih zaključaka, a o svakom od njih je dostupno dovoljno podataka. Za svaku kategoriju će se koristiti tablice zastupnika kao i podjela na mandatna razdoblja radi bolje preglednosti.

Rasprostranjenost mandata Narodne (hrvatske) stranke po izbornim kurijama i izbornim kotarima

U ovoj kategoriji nastojat će se prikazati u kojim je dijelovima Dalmacije Narodna (hrvatska) stranka imala jako uporište, a u kojima je bila slabija. Također će se pokušati utvrditi njezina snaga prema izbornim kurijama. Jedno mandatno razdoblje Dalmatinskog sabora trajalo je šest godina, a prvi saborski izbori u promatranom razdoblju održani su 1883. godine. Prethodni su održani 1877. godine, ali zbog podnošenja adrese o sjedinjenju, Sabor nije zasjedao tri godine. Jedina zasjedanja u tom mandatnom razdoblju održana su 1880. i 1881. godine te će ona u analizi biti promatrana kao jedno mandatno razdoblje. Posljednja promatrana godina je 1904., jer je tada održano posljednje zasjedanje na kojem je sudjelovala Narodna hrvatska stranka prije ujedinjenja sa Strankom prava. Zvezdicom su označeni zastupnici koji su iz bilo kojeg razloga napustili Sabor prije završetka mandatnog razdoblja, a dvjema zvezdicama oni koji su se naknadno uključili u rad Sabora, odnosno koji su izabrani na izvanrednim saborskim izborima. U mandatnom razdoblju od 1889. do 1895. godine trima zvezdicama su označeni zastupnici koji su se 1892. godine odvojili od Narodne hrvatske stranke i osnovali Hrvatski klub.

⁸²⁹ Doduše, postoje dvije već spomenute iznimke; Luko Zore i Marin Giorgi. Iako Srbi katolici, oni su pripadali Narodnoj hrvatskoj stranci u vrijeme kad su Srbi katolici mahom pripadali Srpskoj stranci zajedno sa Srbima pravoslavne vjere. Ipak, uvoditi kategoriju „nacionalna pripadnost“ samo zbog njih dvojice ne bi imalo previše smisla.

Tablica 1 – zastupnici Narodne stranke u Dalmatinskom saboru 1880. i 1881. godine

Zastupnik	Izborna kurija	Izborni kotar
Antonietti, Josip	Vanjske općine	Zadar-Rab-Pag
Bačić, Petar	Vanjske općine	Korčula-Ston-Orebić
Biankini, Juraj**	Vanjske općine	Vrgorac-Makarska-Metković
Borelli, Manfred	Veleporeznici	Zadar
Bulat, Gajo	Vanjske općine	Split-Trogir-Omiš
Cambi, Jerolim	Vanjske općine	Split-Trogir-Omiš
Čingrija, Pero	Trgovačko-obrtničke komore	Dubrovnik-Kotor
Didolić, Vicko	Vanjske općine	Hvar-Vis-Brač
Duboković, Niko	Vanjske općine	Hvar-Vis-Brač
Ivčević, Vicko	Veleporeznici	Split
Ivellio, Ante	Veleporeznici	Dubrovnik
Klaić, Miho	Vanjske općine	Dubrovnik-Cavtat
Ljubić, Kažimir	Gradovi	Makarska
Machiedo, Ivan Krstitelj	Veleporeznici	Split
Masovčić, Augustin	Vanjske općine	Sinj
Matić, Lovro*	Vanjske općine	Vrgorac-Makarska-Metković
Monti, Lovro*	Vanjske općine	Drniš-Knin-Vrlika
Mrkica, Josip	Vanjske općine	Šibenik-Skradin
Pavlinović, Mihovil	Vanjske općine	Imotski
Pucić, Rafo	Gradovi	Dubrovnik
Raimondi, Josip	Vanjske općine	Šibenik-Skradin
Rendić-Miočević, Dujam	Veleporeznici	Split
Šupuk, Ante	Gradovi	Šibenik
Tripalo, Petar**	Vanjske općine	Sinj
Tripalo, Stjepan*	Vanjske općine	Sinj
Vranković, Ivan	Veleporeznici	Dubrovnik

Tablica 2 – zastupnici Narodne stranke u Dalmatinskom saboru od 1883. do 1888. godine

Prezime i ime	Izborna kurija	Izborni kotar
Arneri, Jerko	Vanjske općine	Korčula-Ston-Orebić
Biankini, Juraj*	Vanjske općine	Vrgorac-Makarska-Metković
Borčić, Lovro**	Trgovačko-obrtničke komore	Split
Bulat, Gajo	Vanjske općine	Split-Trogir-Omiš
Bulić, Frane**	Vanjske općine	Vrgorac-Makarska-Metković
Cambi, Jerolim*	Vanjske općine	Split-Trogir-Omiš
Didolić, Tomo*	Vanjske općine	Hvar-Vis-Brač
Duboković, Niko	Vanjske općine	Hvar-Vis-Brač
Gjaxa, Niko	Gradovi	Hvar-Stari Grad
Ivčević, Vicko**	Vanjske općine	Split-Trogir-Omiš
Karaman, Srećko	Veleporeznici	Split
Klaić, Miho	Vanjske općine	Dubrovnik-Cavtat
Ljubić, Kažimir**	Gradovi	Makarska
Machiedo, Ivan Krstitelj	Veleporeznici	Split
Masovčić, Augustin	Vanjske općine	Sinj
Mišetić, Roko**	Vanjske općine	Hvar-Vis-Brač
Morpurgo, Vid*	Trgovačko-obrtničke komore	Split
Mrkica, Josip	Vanjske općine	Šibenik-Skradin
Natali, Jerko**	Trgovačko-obrtničke komore	Dubrovnik-Kotor
Paštrović, Josip	Vanjske općine	Zadar-Rab-Pag
Pavlinović, Mihovil*	Vanjske općine	Imotski
Rendić-Miočević, Dujam	Gradovi	Split
Šupuk, Ante	Gradovi	Šibenik
Tomić-Micheli, Valerij	Veleporeznici	Split
Tripalo, Petar	Vanjske općine	Sinj
Vranković, Ivan	Vanjske općine	Šibenik-Skradin
Vuković, Luka**	Vanjske općine	Imotski
Zaffron, Vicko**	Gradovi	Korčula
Zanki, Pavao	Vanjske općine	Zadar-Rab-Pag

Tablica 3 – zastupnici Narodne hrvatske stranke u Dalmatinskom saboru od 1889. do 1895. godine

Prezime i ime	Izborna kurija	Izborni kotar
Biankini, Juraj***	Vanjske općine	Zadar-Rab-Pag
Bjelovučić, Stjepan	Vanjske općine	Korčula-Ston-Orebić
Borčić, Lovro	Gradovi	Split
Brajković, Tomo	Gradovi	Kotor-Perast-Herceg Novi
Bulat, Gajo	Vanjske općine	Split-Trogir-Omiš
Buzolić, Stjepan***	Vanjske općine	Hvar-Vis-Brač
Čingrija, Pero	Veleporeznici	Split
Duboković, Niko*	Vanjske općine	Hvar-Vis-Brač
Fontana, Ivan Krstitelj	Vanjske općine	Šibenik-Skradin
Giorgi, Marin	Veleporeznici	Dubrovnik
Ivčević, Vicko	Vanjske općine	Split-Trogir-Omiš
Karaman, Srećko	Trgovačko-obrtničke komore	Split
Klaić, Miho	Vanjske općine	Dubrovnik-Cavtat
Korlaet, Božo	Vanjske općine	Sinj
Ljubić, Kažimir***	Gradovi	Makarska
Machiedo, Ante**	Gradovi	Hvar-Stari Grad
Machiedo, Ivan Krstitelj	Veleporeznici	Split
Paštrović, Josip***	Vanjske općine	Zadar-Rab-Pag
Perić, Virgil***	Vanjske općine	Imotski
Spalatin, Ante*	Gradovi	Hvar-Stari Grad
Šarić, Mate***	Vanjske općine	Vrgorac-Makarska-Metković
Šupuk, Ante	Gradovi	Šibenik
Tartaglia, Petar	Veleporeznici	Split
Vranković, Ivan	Vanjske općine	Šibenik-Skradin
Zaffron, Josip	Gradovi	Korčula
Zore, Luko	Veleporeznici	Dubrovnik
Žuro, Marko	Vanjske općine	Sinj

Tablica 4 – zastupnici Narodne hrvatske stranke u Dalmatinskom saboru od 1896. do 1901. godine

Prezime i ime	Izborna kurija	Izborni kotar
Borčić, Lovro	Veleporeznici	Split
Borelli, Hubert	Vanjske općine	Zadar-Rab-Pag
Bulat, Gajo*	Vanjske općine	Split-Trogir-Omiš
Colombis, Ante	Vanjske općine	Hvar-Vis-Brač
Čingrija, Pero	Trgovačko-obrtničke komore	Dubrovnik-Kotor
De Giulli, Vlaho*	Gradovi	Dubrovnik
Ivčević, Vicko	Vanjske općine	Split-Trogir-Omiš
Kamber, Petar**	Vanjske općine	Split-Trogir-Omiš
Katić, Ernest**	Gradovi	Dubrovnik
Katnić, Nikola	Vanjske općine	Šibenik-Skradin
Klaić, Miho*	Vanjske općine	Dubrovnik-Cavtat
Klaić, Pero**	Vanjske općine	Dubrovnik-Cavtat
Korlaet, Božo	Vanjske općine	Sinj
Machiedo, Ivan Krstitelj	Veleporeznici	Split
Macura, Lovro**	Vanjske općine	Šibenik-Skradin
Manger, Ivan	Gradovi	Split
Milić, Vinko	Veleporeznici	Dubrovnik
Morpurgo, Vid	Trgovačko-obrtnička komora	Split
Mrkušić, Ante	Vanjske općine	Vrgorac-Makarska-Metković
Nisiteo, Ante**	Veleporeznici	Split
Petrić, Ante	Vanjske općine	Hvar-Vis-Brač
Skelin, Marko**	Vanjske općine	Drniš-Knin-Vrlika
Šupuk, Ante	Gradovi	Šibenik
Tomić-Micheli, Valerij*	Veleporeznici	Split
Vranković, Ivan*	Gradovi	Hvar-Stari Grad
Vuković, Antun	Gradovi	Makarska
Zaffron, Josip	Gradovi	Korčula
Zore, Luko	Veleporeznici	Dubrovnik
Žuro, Marko	Vanjske općine	Sinj

Tablica 5 – zastupnici Narodne hrvatske stranke u Dalmatinskom saboru od 1902. do 1904. godine

Prezime i ime	Izborna kurija	Izborni kotar
Borčić, Lovro	Trgovačko-obrtničke komore	Split
Caboga, Brnja	Trgovačko-obrtničke komore	Dubrovnik-Kotor
Carić, Juraj	Vanjske općine	Hvar-Vis-Brač
Čingrija, Melko**	Veleporeznici	Dubrovnik
Čingrija, Pero	Vanjske općine	Dubrovnik-Cavtat
Grgić, Eduard	Veleporeznici	Split
Ivčević, Vicko	Vanjske općine	Split-Trogir-Omiš
Katnić, Nikola	Vanjske općine	Šibenik-Skradin
Klaić, Pero	Gradovi	Dubrovnik
Korlaet, Božo	Vanjske općine	Sinj
Manger, Ivan	Veleporeznici	Split
Matas, Vinko**	Vanjske općine	Šibenik-Skradin
Milić, Vinko	Gradovi	Split
Radić, Ante	Vanjske općine	Hvar-Vis-Brač
Radimiri, Mato	Gradovi	Kotor-Perast-Herceg Novi
Štambuk, Ivan	Veleporeznici	Split
Šupuk, Ante*	Gradovi	Šibenik
Verona, Adam	Veleporeznici	Kotor
Vojnović, Kosto*	Veleporeznici	Dubrovnik
Zaffron, Josip	Gradovi	Korčula

Najviše saborskih zastupnika, njih 20, bilo je birano u kuriji vanjskih ili seoskih općina. U toj se kuriji, kako je već rečeno, glasovalo preko biranih birača odnosno elektora. Pravo glasa utvrđivalo se prema izravnom porezu, a minimalni iznos bio je jedna forinta godišnje.⁸³⁰ O važnosti koju su narodnjaci pridavali toj izbornoj kuriji posvjedočio je *Narodni list* kada je 1891. godine pisao da su upravo vanjske općine i gradovi dvije kurije koje predstavljaju izraz prave narodne volje i pravog karaktera zemlje.⁸³¹ Narodna (hrvatska) stranka je tijekom

⁸³⁰ PERIĆ, Ivo, 1978b, 19.

⁸³¹ Sjajna pobjeda!, *Narodni list*, broj 23, 21. 3. 1891.

osamdesetih godina u kuriji vanjskih općina imala stabilnu većinu. Godine 1880. svega šest zastupnika iz te kurije je pripadalo opoziciji. Autonomasi su tada držali polovicu izbornog kotara Zadar-Rab-Pag, dok su Srpskoj stranci pripadali izborni kotari Benkovac-Obrovac-Kistanje, Kotor-Herceg Novi-Risan-Budva i dvije trećine izbornog kotara Knin-Drniš-Vrlika. Taj posljednje spomenuti izborni kotar Srpska stranka je u cijelosti osvojila nakon što se mandata odrekao Lovro Monti.

Nakon 1883. godine autonomaša više nije bilo u kuriji vanjskih općina, a broj srpskih zastupnika se ustalio na broju šest. Zastupali su već spomenute izborne kotare Benkovac-Obrovac-Kistanje, Knin-Drniš-Vrlika i Kotor-Herceg Novi-Risan-Budva. Srpska stranka je odmah po svojem nastanku stekla dominaciju u navedenim izbornim kotarima, u kojima je živio značajniji broj Dalmatinaca pravoslavne vjere. Rezultati te stranke na izborima za Dalmatinski sabor bili su zapravo diktirani činjenicom da su Srbi u Dalmaciji bili manjina koja je činila oko šestine stanovništva pokrajine.⁸³² Taj srpski puk je Srpska stranka otpočetak uspjela privući na svoju stranu, iako su se i narodnjaci borili za njegovu podršku. To potvrđuju rezultati izbora u kuriji vanjskih općina u trima izbornim kotarima u kojima su srpski birači imali značajniji utjecaj.

Osjetnije pregrupiranje mandata u kuriji vanjskih općina dogodilo se nakon osnivanja Hrvatskog kluba 1892. godine. Tada je Narodna hrvatska stranka tamo zakratko postala manjina. Budući da su od šestorice osnivača Hrvatskog kluba njih petorica bili izabrani baš u toj kuriji, broj tamošnjih opozicijskih zastupnika popeo se na 11. Osim već spomenutih triju izbornih kotara u kojima je dominirala Srpska stranka, Narodna hrvatska stranka je istupom šestorice zastupnika izgubila i izborne kotare Zadar-Rab-Pag, Imotski, Vrgorac-Makarska-Metković i polovicu izbornog kotara Hvar-Vis-Brač. Većinu u kuriji vanjskih općina narodnjacima su vratili saborski izbori 1895. godine. Pravaši su tada osvojili ukupno tri mandata, sva tri u kuriji vanjskih općina. Pripali su im izborni kotari Korčula-Ston-Orebić, Imotski i polovica izbornog kotara Zadar-Rab-Pag. Međutim, ojačala je i Srpska stranka, osvojivši uz svoja standardna tri izborna kotara još i jedan mandat u izbornom kotaru Šibenik-Skradin. Ipak, značajan uspjeh u tom mandatnom razdoblju Narodna hrvatska stranka je ostvarila na izvanrednim saborskim izborima u siječnju 1901. godine. Iskoristivši ozbiljnu unutarnju krizu u Srpskoj stranci, narodnjaci su uspjeli ne samo vratiti izgubljeni mandat u izbornom kotaru Šibenik-Skradin, nego i osvojiti jedan zastupnički mandat u kotaru Drniš-

⁸³² RAJČIĆ, Tihomir, 2012, 87-88.

Knin-Vrlika, jednom od najjačih uporišta Srpske stranke.⁸³³ Redoviti saborski izbori 1901. godine donijeli su oporavak Srpske stranke i jačanje pravaša, koji su se posebno osjetili u kuriji vanjskih općina. Pravaši su osvojili po polovicu izbornih kotara Šibenik-Skradin, Split-Trogir-Omiš i Sinj, kao i izborne kotare Imotski i Korčula-Ston-Orebić. Čista stranka prava osvojila je oba mandata u kotaru Zadar-Rab-Pag te jedini mandat u kotaru Vrgorac-Makarska-Metković. Srpska stranka je ponovno osvojila izborne kotare Benkovac-Obrovac-Kistanje, Drniš-Knin-Vrlika i Kotor-Herceg Novi-Risan-Budva.

Sve u svemu, dok su bili jedina hrvatska politička opcija u Dalmaciji, narodnjaci su redovito osvajali izbore u kuriji vanjskih općina izuzev onih izbornih kotara u kojima je živio značajan broj srpskog stanovništva. Autonomaši su još ranije izgubili sve šanse u toj kuriji, što je dokaz da njihovu ideologiju najveći broj stanovnika Dalmacije nikad nije prihvatio. Međutim, kada su se na sceni pojavili pravaši, uslijedila je borba za biračko tijelo koje je ranije glasovalo za narodnjake. Narodnjaci su ostali jači, ali pravaši su uspjeli osvojiti neke izborne kotare. Zanimljivo je primijetiti koje su izborne kotare pravaši osvojili na izborima 1901. godine. U trima kotarima su podijelili mandate s narodnjacima, ali nekoliko su ih osvojili samostalno. Glasovanje birača kotara Imotski i Vrgorac-Makarska-Metković moglo bi se objasniti činjenicom da su to krajevi u kojima je nekoć djelovao Mihovil Pavlinović, koji je izvršio možda i presudni utjecaj na dalmatinske pravaše. Taj utjecaj je zasigurno ostao prisutan i nakon njegove smrti. Birači kotara Korčula-Ston-Orebić i Zadar-Rab-Pag vjerojatno su bili nezadovoljni prilikama u kojima su živjeli i zbog toga su glasovali za političare koji su se predstavljali kao radikalniji. Područje kotara Korčula-Ston-Orebić gospodarski je stradalo propadanjem jedrenjačke plovidbe, a na rezultate izbora u kotaru Zadar-Rab-Pag mogla je utjecati činjenica da je Zadar tada još uvijek bio čvrsto u rukama autonomaša i da su tamošnji Hrvati često trpjeli nasilje lokalne vlasti. Stoga su birači zadarske okolice reagirali izborom dvojice zastupnika Čiste stranke prava, barem u teoriji najradikalnije hrvatske stranke koja je tada djelovala u Dalmaciji.⁸³⁴

Kurija gradova davala je osmoricu zastupnika, a pravo glasa u njoj također je dodjeljivano na temelju plaćanja izravnog poreza. Građani koji su plaćali izravni porez bili su podijeljeni u tri grupe prema visini poreza, a pravo glasa imali su pripadnici prvih dviju grupa. Osim njih, u kuriji gradova mogli su glasovati još činovnici, pomorski pisari i kapetani, svećenici svih

⁸³³ Isti, 150.

⁸³⁴ Više o gospodarskim prilikama u Dalmaciji na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće u: GANZA-ARAS, Tereza, 1992, 51-71. O važnosti pomorstva za Dalmaciju 19. stoljeća u: PERIČIĆ, Šime, 1985. Više o izborima za Dalmatinski sabor u Zadru 1901. godine u: KALWODA, Johannes, 2023, 128.

vjera, profesori i javni učitelji, oficiri stalne vojske i sve osobe s doktoratom.⁸³⁵ Dakle, radilo se o kuriji u kojoj su birali i bili birani pripadnici inteligencije. Izborni kotari bili su Zadar, Šibenik, Split, Makarska, Dubrovnik, Korčula, Hvar-Stari Grad i Kotor-Perast-Herceg Novi. Narodna stranka je početkom osamdesetih godina u toj kuriji bila manjina. Držala je samo izborne kotare Šibenik, Makarska i Dubrovnik. Do sredine desetljeća situacija se promijenila, tako da su narodnjaci osvojili sve mandate osim onih u kotaru Zadar i u kotaru Kotor-Perast-Herceg Novi. Tamo su još uvijek vladali autonomaši.

Vlast narodnjaka osamdesetih je bila neupitna u kotarima Šibenik, Split, Korčula i Hvar-Stari Grad. Njih su redovito zastupali narodnjački zastupnici. Zadar je uvijek zastupao autonomaš, a za kotare Makarska, Dubrovnik i Kotor-Herceg Novi-Perast je vođena borba. Na izborima 1889. godine narodnjaci su izgubili Dubrovnik, što je bila posljedica jačanja srpske političke ideologije, odnosno srbokatolištva, što je bilo posebno izraženo među inteligencijom. Međutim, na istim izborima su osvojili kotar Kotor-Perast-Herceg Novi. Pojavom Hrvatskog kluba izgubili su Makarsku, ali su ju vratili na izborima 1895. godine, izgubivši istovremeno Kotor-Perast-Herceg Novi, gdje je pobijedio zastupnik Srpske stranke. Početkom 20. stoljeća Stranka prava se stabilizirala na dalmatinskoj političkoj sceni. U kuriji gradova mandati su se rasporedili tako da su narodnjaci imali vlast u kotarima Šibenik, Split, Dubrovnik, Korčula i Kotor-Herceg Novi-Perast. Zadar je ostao autonomaški, a pravaši su osvojili Makarsku i Hvar-Stari Grad. Potonji kotar je pripao pravašima nakon što je preminuo tamošnji prethodni zastupnik i jedan od pripadnika samog vrha Narodne hrvatske stranke, Ivan Vranković. Raspodjela mandata u kuriji gradova pokazuje da je većina dalmatinske inteligencije podržavala narodnjake. U većini izbornih kotara je njihova vlast bila neupitna, a tamo gdje je bilo borbe, imali su dobre šanse. Jedini izuzetak je bio Zadar, u kojem su autonomaši čvrsto držali vlast i u kuriji gradova.

Kuriju veleporeznika predstavljalo je deset zastupnika. Veleporeznicima su smatrani svi posjednici koji su plaćali najmanje 100 forinti izravnog poreza godišnje, a na području Kotora taj iznos je bio najmanje 50 forinti. Postojala su četiri izborna kotara s nejednakim brojem zastupnika. Zadar je davao četvoricu zastupnika, Split trojicu, Dubrovnik dvojicu, a Kotor jednog zastupnika.⁸³⁶ Raspodjela mandata u kuriji veleporeznika pokazuje kako su narodnjaci stajali među najbogatijim stanovnicima Dalmacije. Već u startu su imali taj hendikep da je najviše zastupnika veleporeznika davao zadarski kotar, gdje su autonomaši politički

⁸³⁵ PERIĆ, Ivo, 1978b, 18-19.

⁸³⁶ Isti, 18.

dominirali. Na samom početku osamdesetih godina jedan zastupnik zadarskih veleposeznika bio je narodnjak, ali to se promijenilo već na izborima 1883. godine. Nakon toga su sva četvorica zadarskih zastupnika iz te kurije pripadala protivnicima narodnjaka.

Izborni kotar Split narodnjaci su stekli još i prije osvajanja lokalne vlasti u gradu, tako da su tijekom cijelog promatranog razdoblja imali svu trojicu zastupnika iz tog kotara. Dubrovnik je također većinu vremena bio njihov, s izuzetkom mandatnog razdoblja od 1883. do 1888. godine. Tada su taj kotar zastupala dvojica zastupnika izabranih kao narodnjaci, ali koji su odlučili napustiti stranku zbog hrvatsko-srpskog sukoba u njoj. Tek na početku 20. stoljeća, nakon što su ojačali pravaši i nakon što je između njih i narodnjaka uspostavljena suradnja koja je rezultirala ponovnim osvajanjem lokalne vlasti u Dubrovniku, te su dvije stranke dijelile mandate dubrovačkih veleposeznika. Kotorski veleposeznici pak dugo nisu birali narodnjačke zastupnike. Taj je izborni kotar do svoje smrti zastupao Đorđe Vojnović, nakon čega ga je Srpska stranka držala sve do izbora 1901. godine, kada je pripao narodnjacima. Iako na sjeveru i na jugu Dalmacije u kuriji veleposeznika nisu bili toliko snažni, narodnjacima je srednja Dalmacija osiguravala dovoljno jako uporište i u toj kuriji.

Najmanji broj zastupnika davala je kurija trgovačko-obrtničkih komora, svega trojicu. Izborni kotari bili su Zadar, Split i Dubrovnik-Kotor.⁸³⁷ Najčvršće uporište narodnjaka u toj kuriji bio je izborni kotar Split. Stekli su ga 1883. godine i više ga nisu ispuštali. Nimalo iznenađujuće, izborni kotar Zadar je i u ovoj kuriji cijelo vrijeme bio u rukama autonomaša. Najtješnje je bilo u kotaru Dubrovnik-Kotor. Njega narodnjaci dugo nisu mogli osvojiti. Početkom osamdesetih je njihov jedini zastupnik iz kurije trgovačko-obrtničkih komora dolazio od tamo, ali izgubili su ga na izborima 1883. godine u korist autonomaša. Na sljedećim izborima pobijedio je Srbin, a tek 1895. godine taj se izborni kotar vratio u ruke narodnjaka. To znači da su u kuriji trgovačko-obrtničkih komora narodnjaci tek sredinom devedesetih godina stekli većinu mandata.

Narodna stranka je na početku promatranog razdoblja najveći broj mandata imala u kuriji vanjskih općina, dok je u ostalim kurijama postupno utvrđivala svoje snage. To znači da je većina puka glasovala za njih, osim u onim krajevima gdje je živio značajniji broj srpskog stanovništva. Tek pojavom pravaša ta je kurija za narodnjake došla u pitanje, no ipak su uspjeli zadržati većinu uz kraći prekid. Ukupno gledajući, moglo bi se reći da su narodnjaci najlošije stajali na području Zadra i vanjskih općina s dominantno srpskim stanovništvom,

⁸³⁷ Isti, 19.

dok su najveću dominaciju imali na splitskom području. Općenito bi se moglo zaključiti da je njihova vlast bila najčvršća u srednjoj priobalnoj i otočnoj Dalmaciji, dok se prema rubovima pokrajine njihova snaga smanjivala, a šanse njihovih političkih protivnika su rasle.

Obrazovanje zastupnika Narodne (hrvatske) stranke

U ovoj kategoriji prozopografske analize nastojat će se utvrditi gdje su se zastupnici obrazovali. Na taj način će se pokušati odgovoriti na pitanje gdje su bili „centri“ koji su ih ideološki oblikovali i je li među narodnjačkim zastupnicima bilo povezanosti i prije nego su stupili na dalmatinsku političku scenu. Navest će se mjesto gdje su završili srednju školu i studij, a ako za nekog zastupnika nije moguće pronaći podatak o mjestu obrazovanja, rubrika će biti ostavljena prazna. Ponovno će se zbog bolje preglednosti koristiti podjela na mandatna razdoblja.

Tablica 6 – obrazovanje zastupnika Narodne stranke 1880. i 1881. godine

Zastupnik	Srednja škola	Studij
Antonietti, Josip	Zadar	Padova
Bačić, Petar	/	/
Biankini, Juraj**	Split	Zadar
Borelli, Manfred	Split	Padova
Bulat, Gajo	Zadar	Graz, Padova
Cambi, Jerolim	/	/
Čingrija, Pero	Dubrovnik	Padova
Didolić, Vicko	/	/
Duboković, Niko	/	Trst
Ivčević, Vicko	Zadar	Graz
Ivellio, Ante	/	/
Klaić, Miho	Dubrovnik, Livorno	Padova, Venecija, Beč
Ljubić, Kažimir	Split	Zadar, Makarska
Machiedo, Ivan Krstitelj	Hvar, Split	Padova
Masovčić, Augustin	/	Graz
Matić, Lovro*	Verona, Split	Beč, Padova
Monti, Lovro*	Zadar	Padova
Mrkica, Josip	Zadar	Zadar

Pavlinović, Mihovil	Split	Zadar, Makarska
Pucić, Rafo	/	/
Raimondi, Josip	/	/
Rendić-Miočević, Dujam	Split	Padova
Šupuk, Ante	/	/
Tripalo, Petar**	/	/
Tripalo, Stjepan*	/	/
Vranković, Ivan	/	/

Tablica 7 – obrazovanje zastupnika Narodne stranke od 1883. do 1888. godine

Zastupnik	Srednja škola	Studij
Arneri, Jerko	/	/
Biankini, Juraj*	Split	Zadar
Borčić, Lovro**	Split	Beč
Bulat, Gajo	Zadar	Graz, Padova
Bulić, Frane**	Split	Zadar
Cambi, Jerolim*	/	/
Didolić, Tomo*	/	/
Duboković, Niko	/	Trst
Gjaxa, Niko	Zadar	Graz
Ivčević, Vicko**	Zadar	Graz
Karaman, Srećko	Split	Graz
Klaić, Miho	Dubrovnik, Livorno	Padova, Venecija, Beč
Ljubić, Kažimir**	Split	Zadar, Makarska
Machiedo, Ivan Krstitelj	Hvar, Split	Padova
Masovčić, Augustin	/	Graz
Mišetić, Roko**	Split	Beč
Morpurgo, Vid*	Split	/
Mrkica, Josip	Zadar	Zadar
Natali, Jerko**	/	/
Paštrović, Josip	Dubrovnik, Split, Zadar	Padova

Pavlinović, Mihovil*	Split	Zadar, Makarska
Rendić-Miočević, Dujam	Split	Padova
Šupuk, Ante	/	/
Tomić-Micheli, Valerij	/	/
Tripalo, Petar	/	/
Vranković, Ivan	/	/
Vuković, Luka**	/	/
Zaffron, Vicko**	/	/
Zanki, Pavao	Zadar	Zadar

Tablica 8 – obrazovanje zastupnika Narodne hrvatske stranke od 1889. do 1895. godine

Zastupnik	Srednja škola	Studij
Biankini, Juraj***	Split	Zadar
Bjelovučić, Stjepan	/	/
Borčić, Lovro	Split	Beč
Brajković, Tomo	Split	Graz
Bulat, Gajo	Zadar	Graz, Padova
Buzolić, Stjepan***	Zadar	Zadar
Čingrija, Pero	Dubrovnik	Padova
Duboković, Niko*	/	Trst
Fontana, Ivan Krstitelj	Zadar	Padova
Giorgi, Marin	/	/
Ivčević, Vicko	Zadar	Graz
Karaman, Srećko	Split	Graz
Klaić, Miho	Dubrovnik, Livorno	Padova, Venecija, Beč
Korlaet, Božo	/	/
Ljubić, Kažimir***	Split	Zadar, Makarska
Machiedo, Ante**	/	/
Machiedo, Ivan Krstitelj	Hvar, Split	Padova
Paštrović, Josip***	Dubrovnik, Split, Zadar	Padova
Perić, Virgil***	Sinj	Šibenik, Makarska

Spalatin, Ante*	/	/
Šarić, Mate***	/	/
Šupuk, Ante	/	/
Tartaglia, Petar	/	/
Vranković, Ivan	/	/
Zaffron, Josip	/	/
Zore, Luko	Dubrovnik	Beč
Žuro, Marko	/	/

Tablica 9 – obrazovanje zastupnika Narodne hrvatske stranke od 1896. do 1901. godine

Zastupnik	Srednja škola	Studij
Borčić, Lovro	Split	Beč
Borelli, Hubert	Zadar, Italija, Tirol, Split	Beč, Prag, Magyaróvár, Klosterneuburg
Bulat, Gajo*	Zadar	Graz, Padova
Colombis, Ante	/	/
Čingrija, Pero	Dubrovnik	Padova
De Giulli, Vlaho*	/	/
Ivčević, Vicko	Zadar	Graz
Kamber, Petar**	Split	Beč
Katić, Ernest**	/	/
Katnić, Nikola	/	/
Klaić, Miho*	Dubrovnik, Livorno	Padova, Venecija, Beč
Klaić, Pero**	Dubrovnik	Zagreb, Beč
Korlaet, Božo	/	/
Machiedo, Ivan Krstitelj	Hvar, Split	Padova
Macura, Lovro**	/	/
Manger, Ivan	Split	Padova
Milić, Vinko	Split	Padova, Graz
Morpurgo, Vid	Split	/
Mrkušić, Ante	/	/
Nisiteo, Ante**	/	/

Petrić, Ante	/	/
Skelin, Marko**	/	/
Šupuk, Ante	/	/
Tomić-Micheli, Valerij*	/	/
Vranković, Ivan*	/	/
Vuković, Antun	Split	Beč, Innsbruck
Zaffron, Josip	/	/
Zore, Luko	Dubrovnik	Beč
Žuro, Marko	/	/

Tablica 10 – obrazovanje zastupnika Narodne hrvatske stranke od 1902. do 1904. godine

Zastupnik	Srednja škola	Studij
Borčić, Lovro	Split	Beč
Caboga, Brnja	/	/
Carić, Juraj	Priko kod Omiša, Dubrovnik, Split	Trst, Graz
Čingrija, Melko**	Dubrovnik	Beč, Zagreb, Graz
Čingrija, Pero	Dubrovnik	Padova
Grgić, Eduard	/	/
Ivčević, Vicko	Zadar	Graz
Katnić, Nikola	/	/
Klaić, Pero	Dubrovnik	Zagreb, Beč
Korlaet, Božo	/	/
Manger, Ivan	Split	Padova
Matas, Vinko**	/	/
Milić, Vinko	Split	Padova, Graz
Radić, Ante	/	/
Radimiri, Mato	/	/
Štambuk, Ivan	/	/
Šupuk, Ante*	?	?
Verona, Adam	/	/
Vojnović, Kosto*	Dubrovnik	Beč, Padova

Zaffron, Josip	/	/
----------------	---	---

Nažalost, za mnoge od zastupnika Narodne (hrvatske) stranke, posebno onih iz kasnijeg dijela promatranog razdoblja, na ovom mjestu nije bilo moguće utvrditi gdje su se obrazovali. Zbog toga zaključak o toj kategoriji prozopografske analize ne može biti potpun, ali iz dostupnih podataka se ipak može nešto izvući. Tako je vidljivo da su zastupnici srednje škole uglavnom završavali u Dalmaciji, mnogi od njih u vrijeme dok se nastava u tim školama još uvijek odvijala na talijanskom jeziku, da bi na studij odlazili izvan Dalmacije. Pritom se Padova i Graz na popisu gradova u kojima su zastupnici studirali pojavljuju češće nego drugi gradovi. Zastupnici svećenici su bili oni koji su i visoko obrazovanje stjecali u Dalmaciji. Dobro se na ovom mjestu prisjetiti prve generacije narodnjačkih zastupnika, onih koji su osnovali Narodnu stranku. U to vrijeme je škola u Dalmaciji bilo malo, a djeca iz siromašnijih obitelji su teško dolazila u priliku za steći ikakvo obrazovanje. Budući da su franjevački župnici preuzimali brigu o inteligentnijim dječacima, pružali im početno obrazovanje i upućivali ih u samostane na daljnje školovanje, mnogim dječacima iz siromašnijih obitelji odlazak u svećenike bio je jedini način za obrazovati se. S druge strane, neke obitelji su si mogle priuštiti slanje sinova na školovanje u dalmatinske gradove ili čak u inozemstvo. Kada je ta prva generacija narodnjaka krenula na studij, uglavnom je utvrđena podjela na one pripadnike te generacije koji su odabrali svjetovna i one koji su odabrali svećenička zanimanja.⁸³⁸

Svojevrsni intelektualni profil pripadnika te prve generacije narodnjaka koji su se odlučili baviti svjetovnim zanimanjima, iznio je T. Macan na primjeru dugogodišnjeg formalnog vođe Narodne (hrvatske) stranke Miha Klaića, jednog od onih koji su studirali u Italiji. On je ovako opisao tu dimenziju Klaićeve osobe: „U Italiji on je prihvatio razložnost borbe za narodno jedinstvo, za naravni narodni, kulturni i gospodarski napredak proti tuđinskoj prevlasti i odnarođivanju, pa i neprikladnoj gospodarskoj politici. U Italiji je spoznao svu preživjelost feudalno i konzervativno organizirane Crkve i negativan utjecaj takve organizacije na moderni narodni i državni napredak. (...) Klaić je postao čovjekom svojeg vremena, prožet dubokom vjerom u napredak čovječanstva, u spasonosnost tehničke civilizacije u demokratsko-liberalnom društvu oplemenjenom kršćanskom predajom, uvjeren u svrsishodnost postepenosti političke akcije i postepena razvoja neke zajednice.“⁸³⁹

⁸³⁸ STANČIĆ, Nikša, 1980, 62-63.; 66-67.

⁸³⁹ MACAN, Trpimir, 1980, 39.

Može se pretpostaviti da su na sličan način razmišljali i ostali pripadnici starije generacije narodnjaka obrazovani u Italiji u doba borbe za stvaranje jedinstvene talijanske države. Na drugoj strani bili su rani narodnjaci seljačkog podrijetla, čiji je najpoznatiji predstavnik bio Mihovil Pavlinović. Njihovo oblikovanje u mladosti teklo je na drugačiji način. Tako se Pavlinović u doba revolucije iz 1848. godine kao gimnazijalac u Splitu uključio u učeničko društvo „Ne boj se“, čiji su pripadnici pisali političke novine i rodoljubne pjesme, držali predavanja i planirali budući rad u narodu. Završavajući gimnaziju, pripadnici tog društva su obećali da će se posvetiti Bogu i Hrvatskoj te su išli od sela do sela budeći narod.⁸⁴⁰ Neki od njih će kasnije biti istaknuti narodnjaci. Osim samog Pavlinovića, bili su tu još i, primjerice, Kažimir Ljubić, Natko Nodilo, Vicko Perišić, Špiro Tomić i Nikola Vežić. Velika većina pripadnika tog društva kasnije se opredijelila za svećeničko zvanje.⁸⁴¹ Kao župnici u selima, oni su nastavljali svoj preporodni rad u izravnom doticaju s narodom. Tako je nastala poznata podjela prve generacije narodnjaka na pripadnike građanske i na pripadnike seljačke inteligencije, koji su se međusobno razlikovali i prema ideološkim shvaćanjima.

U promatranom razdoblju, na najvišim položajima u stranci uvijek su stajali pripadnici građanske inteligencije. Predsjednik stranačkog saborskog kluba, vrhovnog stranačkog tijela, sve do svoje smrti bio je Miho Klaić. Nakon što je preminuo, naslijedio ga je Ivan Vranković, kojeg je nakon smrti zamijenio Pero Čingrija. Sredinom devedesetih narodnjaci su izborili da njihov član bude predsjednik Dalmatinskog sabora. Na tu je funkciju najprije imenovan Miho Klaić, no smrt ga je spriječila u preuzimanju dužnosti. Uslijedilo je imenovanje Gaje Bulata, a nakon njegove smrti i Vicka Ivčevića na mjesto predsjednika pokrajinskog parlamenta. Dakle, tijekom cijelog promatranog razdoblja su na vodećim položajima u stranci bili pripadnici građanske inteligencije koji su visoko obrazovanje stekli u inozemstvu. Ne samo to, nego su pripadnici seljačke inteligencije postupno otpadali od stranke. Najpoznatiji pripadnik te struje, Mihovil Pavlinović, koliko god da je svojim moralnim autoritetom mogao izvesti da određene stvari u stranci ispadnu ovako ili onako, zapravo je bio obični zastupnik. Nije obnašao nikakvu formalnu funkciju koja bi ga uzdizala iznad drugih narodnjačkih zastupnika. Nakon što je umro 1887. godine, njemu bliski narodnjački zastupnici nisu zadobili veći utjecaj u stranci, nego se najprije iz parlamentarnog života povukao njegov „službeni“ nasljednik Frane Bulić, a zatim su drugi njemu bliski zastupnici osnovali Hrvatski klub. Nakon toga među zastupnicima Narodne hrvatske stranke u Dalmatinskom saboru uopće više nije bilo

⁸⁴⁰ IVANIŠEVIĆ, Frano, 1917, 6.

⁸⁴¹ STANČIĆ, Nikša, 1980, 78.

svećenika. Tako je stranka s vremenom zapravo u potpunosti postala politička opcija koja okuplja pripadnike dalmatinske građanske inteligencije, dok su pripadnici seljačke inteligencije i svećenici u Stranci prava pronašli opciju koja im je više po mjeri.

Profesionalna pripadnost zastupnika

U ovoj kategoriji prozopografske analize utvrđivat će se čime su se bavili zastupnici Narodne (hrvatske) stranke onda kada nisu sudjelovali na zasjedanjima Dalmatinskog sabora. Za razliku od današnjeg vremena, u austrijskoj Dalmaciji nisu postojali profesionalni političari. Saborski zastupnici za svoj rad nisu dobivali plaću osim dnevnica. Njihovo zastupničko djelovanje bilo je volontersko, a izvor prihoda im je bilo njihovo zanimanje izvan Sabora. Budući da svaki profesionalni položaj nosi sa sobom i određene interese, jasno je da je djelovanje svakog zastupnika bilo određeno i time. Pritom je ključno pitanje u kolikoj mjeri je pojedini zastupnik, s obzirom na svoj profesionalni položaj, bio ovisan ili neovisan o austrijskoj vladi. Kako kaže M. Đinđić: „Profesionalni položaj potkraj 19. stoljeća u Dalmaciji može se razmatrati samo kao uzrok lojalnosti, ne i oporbe vladi. U skladu s tim, socio-profesionalna kategorizacija imala je težište u razdiobi javnih djelatnosti prema stupnju zavisnosti ili nezavisnosti prema vlasti. Zavisnost je proizlazila iz osnovnih nadležnosti države, tj. zemaljske uprave u pogledu zasnivanja ili prestanka radnog odnosa, određivanja visine plaće, umirovljenja i sl.“⁸⁴² Izvor podataka o zanimanju svakog od zastupnika bit će brzopisna izvješća sa saborskih sjednica, na kraju kojih je za svaku godinu naveden popis zastupnika po izbornim kurijama i kotarima te zanimanje. Kao i u prvoj kategoriji, koristit će se podjela na mandatna razdoblja. Budući da su neki zastupnici istovremeno bili i načelnici općina, takvi slučajevi će se posebno naglasiti.

Tablica 11 – profesionalna pripadnost zastupnika Narodne stranke 1880. i 1881. godine

Zastupnik	Zanimanje	Položaj načelnika
Antonietti, Josip	Dvorski savjetnik	/
Bačić, Petar	Svećenik, paroh i dekan Stona	/
Biankini, Juraj**	Svećenik, urednik <i>Narodnog lista</i>	/
Borelli, Manfred	Posjednik	/

⁸⁴² ĐINĐIĆ, Mirko, 2016b, 172.

Bulat, Gajo	Odvjetnik	/
Cambi, Jerolim	Posjednik	Načelnik Muća
Čingrija, Pero	Odvjetnik	Načelnik Dubrovnika
Didolić, Vicko	Posjednik i bilježnik	
Duboković, Niko	Posjednik	Načelnik Jelse
Ivčević, Vicko	Odvjetnik	/
Ivellio, Ante	Kotarski sudac	/
Klaić, Miho	Umirovljeni pokrajinski školski nadzornik	/
Ljubić, Kažimir	Svećenik, ravnatelj Građanske škole u Makarskoj	/
Machiedo, Ivan Krstitelj	Odvjetnik	/
Masovčić, Augustin	Odvjetnik	/
Matić, Lovro*	Bilježnik i kotarski predstojnik	/
Monti, Lovro*	Odvjetnik	/
Mrkica, Josip	Svećenik, kanonik stolne crkve u Šibeniku	/
Pavlinović, Mihovil	Svećenik, naslovni kanonik sv. Jeronima u Rimu	/
Pucić, Rafo	Odvjetnik	Načelnik Dubrovnika
Raimondi, Josip	Svećenik, kanonik zborne crkve u Trogiru	/
Rendić-Miočević, Dujam	Odvjetnik	/
Šupuk, Ante	Posjednik	Načelnik Šibenika
Tripalo, Petar**	Posjednik	Načelnik Sinja
Tripalo, Stjepan*	Posjednik	/
Vranković, Ivan	Bilježnik	/

Tablica 12 – profesionalna pripadnost zastupnika Narodne stranke od 1883. do 1888. godine

Zastupnik	Zanimanje	Položaj načelnika
Arneri, Jerko	Odvjetnik	/

Biankini, Juraj*	Svećenik, urednik <i>Narodnog lista</i>	/
Borčić, Lovro**	Ravnatelj splitske realke	/
Bulat, Gajo	Odvjetnik	Načelnik Splita
Bulić, Frane**	Svećenik, ravnatelj splitske gimnazije	
Cambi, Jerolim*	Posjednik	Načelnik Muća
Didolić, Tomo*	Posjednik	/
Duboković, Niko	Posjednik	Načelnik Jelse
Gjaxa, Niko	Bilježnik	Načelnik Visa
Ivčević, Vicko**	Odvjetnik	/
Karaman, Srećko	Odvjetnik	/
Klaić, Miho	Umirovljeni pokrajinski školski nadzornik	/
Ljubić, Kažimir**	Svećenik, tajnik Zemaljskog odbora	/
Machiedo, Ivan Krstitelj	Odvjetnik	/
Masovčić, Augustin	Odvjetnik	/
Mišetić, Roko**	Liječnik	/
Morpurgo, Vid*	Potpredsjednik splitske Trgovačko-obrtničke komore	/
Mrkica, Josip	Svećenik, dekan stolne crkve u Šibeniku	/
Natali, Jerko**	Umirovljeni kotarski sudac	/
Paštrović, Josip	Odvjetnik	/
Pavlinović, Mihovil*	Svećenik, naslovni kanonik sv. Jeronima u Rimu	/
Rendić-Miočević, Dujam	Odvjetnik	Načelnik Splita
Šupuk, Ante	Posjednik	Načelnik Šibenika
Tomić-Micheli, Valerij	Liječnik	/
Tripalo, Petar	Posjednik	Načelnik Sinja
Vranković, Ivan	Bilježnik	/
Vuković, Luka**	Posjednik	/

Zaffron, Vicko**	Odvjetnik	/
Zanki, Pavao	Svećenik, nadžupnik	/

Tablica 13 – profesionalna pripadnost zastupnika Narodne hrvatske stranke od 1889. do 1895. godine

Zastupnik	Zanimanje	Položaj načelnika
Biankini, Juraj***	Svećenik, urednik <i>Narodnog lista</i>	/
Bjelovučić, Stjepan	Posjednik	Načelnik Janjine
Borčić, Lovro	Ravnatelj splitske realke	/
Brajković, Tomo	Gimnazijski profesor	/
Bulat, Gajo	Odvjetnik	Načelnik Splita
Buzolić, Stjepan***	Svećenik, umirovljeni ravnatelj Učiteljske škole	/
Čingrija, Pero	Odvjetnik	
Duboković, Niko*	Posjednik	Načelnik Jelse
Fontana, Ivan Krstitelj	Odvjetnik	/
Giorgi, Marin	Odvjetnik	/
Ivčević, Vicko	Odvjetnik	/
Karaman, Srećko	Odvjetnik	/
Klaić, Miho	Umirovljeni pokrajinski školski nadzornik	/
Korlaet, Božo	Profesor na Učiteljskoj školi u Dubrovniku	/
Ljubić, Kažimir***	Svećenik, tajnik Zemaljskog odbora	/
Machiedo, Ante**	Odvjetnik	/
Machiedo, Ivan Krstitelj	Odvjetnik	/
Paštrović, Josip***	Odvjetnik	/
Perić, Virgil***	Svećenik, gimnazijski profesor	/
Spalatin, Ante*	Liječnik	Načelnik Starog Grada

Šarić, Mate***	Posjednik	/
Šupuk, Ante	Posjednik	Načelnik Šibenika
Tartaglia, Petar	Posjednik	/
Vranković, Ivan	Bilježnik	/
Zaffron, Josip	Odvjetnik	/
Zore, Luko	Gimnazijski profesor	/
Žuro, Marko	Posjednik	/

Tablica 14 – profesionalna pripadnost zastupnika Narodne hrvatske stranke od 1896. do 1901. godine

Zastupnik	Zanimanje	Položaj načelnika
Borčić, Lovro	Ravnatelj splitske realke	/
Borelli, Hubert	Posjednik	Načelnik Biograda
Bulat, Gajo*	Odvjetnik	/
Colombis, Ante	Odvjetnik	/
Čingrija, Pero	Odvjetnik	Načelnik Dubrovnika
De Giulli, Vlaho*	Posjednik	/
Ivčević, Vicko	Odvjetnik	/
Kamber, Petar**	Bilježnik	/
Katić, Ernest**	Bilježnik	/
Katnić, Nikola	Odvjetnik	/
Klaić, Miho*	Umirovljeni pokrajinski školski nadzornik	/
Klaić, Pero**	Odvjetnik	/
Korlaet, Božo	Profesor na Učiteljskoj školi u Dubrovniku	/
Machiedo, Ivan Krstitelj	Odvjetnik	/
Macura, Lovro**	Posjednik	/
Manger, Ivan	Odvjetnik	Načelnik Splita
Milić, Vinko	Predsjednik Okružnog suda u Dubrovniku	/
Morpurgo, Vid	Potpredsjednik splitske	/

	Trgovačko-obrtničke komore	
Mrkušić, Ante	Gimnazijski profesor	/
Nisiteo, Ante**	Školski savjetnik i ravnatelj zadarske realke	/
Petrić, Ante	Posjednik	Načelnik Komiže
Skelin, Marko**	Posjednik	Načelnik Drniša
Šupuk, Ante	Posjednik	Načelnik Šibenika
Tomić-Micheli, Valerij*	Liječnik	/
Vranković, Ivan*	Bilježnik	/
Vuković, Antun	Namjesnički savjetnik i izvjestitelj Pokrajinskog školskog vijeća	/
Zaffron, Josip	Odvjetnik	/
Zore, Luko	Gimnazijski profesor i kotarski školski nadzornik	/
Žuro, Marko	Posjednik	/

Tablica 15 – profesionalna pripadnost zastupnika Narodne hrvatske stranke od 1902. do 1904. godine

Zastupnik	Zanimanje	Položaj načelnika
Borčić, Lovro	Umirovljeni ravnatelj splitske realke	/
Caboga, Brnja	Posjednik	/
Carić, Juraj	Ravnatelj Nautičke škole u Kotoru	/
Čingrija, Melko**	Odvjetnik	/
Čingrija, Pero	Odvjetnik	Načelnik Dubrovnika
Grgić, Eduard	Odvjetnik	/
Ivčević, Vicko	Odvjetnik	/
Katnić, Nikola	Odvjetnik	/
Klaić, Pero	Odvjetnik	/
Korlaet, Božo	Umirovljeni profesor na	/

	Učiteljskoj školi u Dubrovniku	
Manger, Ivan	Odvjetnik	/
Matas, Vinko**	Posjednik	Načelnik Skradina
Milić, Vinko	Umirovljeni predsjednik Okružnog suda	/
Radić, Ante	Posjednik	Načelnik Bola na Braču
Radimiri, Mato	Nadučitelj pučkih škola	/
Štambuk, Ivan	Općinski liječnik	/
Šupuk, Ante*	Posjednik	Načelnik Šibenika
Verona, Adam	Općinski liječnik	/
Vojnović, Kosto*	Odvjetnik i umirovljeni sveučilišni profesor	/
Zaffron, Josip	Odvjetnik	/

Nakon što su navedena sva zanimanja kojima su se zastupnici bavili, potrebno je odrediti koja se od tih zanimanja imaju smatrati državnima, a koja ne. Pritom je važno još jednom podsjetiti na strukturu vlasti u austrijskom dijelu Monarhije u razdoblju o kojem se ovdje govori. Od šezdesetih godina vlast je bila organizirana „na dva kolosijeka“, što znači da je središnja država imala glavnu ulogu u sustavu vlasti koji jest bio centraliziran, ali su na drugoj strani postojali pokrajinski sabori sa svojim administrativnim tijelima i općine kao autonomna tijela vlasti, čiji se spektar zaduženja s vremenom samo širio.⁸⁴³ Po tome je zanimanja moguće podijeliti na činovnička i nečinovnička, pri čemu se činovnička dodatno dijele na državna i autonomna. Državni činovnici su svi oni činovnici zaposleni u tijelima kojima upravlja središnja država. Neka od zanimanja kojima su se narodnjački zastupnici bavili je lako označiti državnima. To su sva zanimanja povezana s Namjesništvom, tijelima kotarske vlasti i sudovima. Tu spada i zanimanje bilježnika, čiji su nositelji u saborskim brzopisnim izvješćima bili označeni kao c. k. bilježnici. Autonomni činovnici bi bili oni činovnici koji djeluju u tijelima autonomne vlasti poput Sabora, Zemaljskog odbora i općina.

Situacija nije tako jasna sa zanimanjima u školstvu. Školstvo je u austrijskoj Dalmaciji bilo regulirano dvama zakonima iz 1868. godine. Prvi je bio Državni zakon, kojim su škole

⁸⁴³ COHEN, Gary B., 2019, 57.

podijeljene na osnovne i građanske, pri čemu su potonje podijeljene na javne i privatne. Na temelju tog zakona donesen je Pokrajinski zakon, kojim je reguliran nadzor škola putem Pokrajinskog školskog vijeća te kotarskih i mjesnih školskih vijeća.⁸⁴⁴ Iako je nadzor dalmatinskih škola bio u rukama autonomnih institucija, vrhovno tijelo koje je odlučivalo o školstvu bilo je Ministarstvo bogoštovlja i nastave u Beču. Stoga se zanimanja u obrazovanju ne mogu smatrati odvojenima od središnje države. Dovoljno je podsjetiti na primjer učitelja pučkih škola koji su u vrijeme kontroverzi oko čitanki za pučke škole, zbog svojeg protivljenja tim čitankama bili kažnjavani od strane školskih vlasti. Ako su ti obrazovni djelatnici najniže razine mogli biti proganjani od strane središnje države zbog svojih političkih stavova, isto su svakako mogli doživjeti i oni zaposlenici u školstvu koji su bili na višim položajima.

Sličan je slučaj bio i s liječnicima. Razvoj sustava javnog zdravstva u austrijskom dijelu Monarhije krajem 19. stoljeća doveo je do podjele odgovornosti upravljanja zdravstvenim ustanovama i njihova financiranja između institucija središnje države, pokrajinskih sabora i njihovih tijela te tijela općinske uprave. Tako je potez poput, primjerice, otvaranja jedne bolnice, često iziskivao komplicirane političke i upravne manevre.⁸⁴⁵ Stoga se ni liječnike ne može smatrati potpuno neovisnim zanimanjima, osim onih koji imaju privatne ambulante, ali takva kategorija liječnika u saborskim brzopisnim izvješćima nije posebno naglašena. Što se tiče zastupnika svećenika, oni su uglavnom pored čisto svećeničkog obnašali i neko drugo zanimanje, tako da ono preuzima glavnu ulogu u određivanju njihove profesionalne pripadnosti.

Dva zanimanja koja se često pojavljuju na popisu onih kojima su se bavili narodnjački zastupnici su zanimanja odvjetnika i posjednika. Ta se zanimanja jedina od svih kojima su se ti zastupnici bavili mogu smatrati u potpunosti „slobodnim“ zanimanjima. Kad se govori o posjednicima, misli se na ljude koji žive od svojeg privatnog kapitala. U pitanju mogu biti zemljoposjednici ili vlasnici nekog tvorničkog pogona ili nečega sličnog. Saborska brzopisna izvješća svakog takvog zastupnika označavaju samo kao posjednika, ne navodeći čime se točno bavio. U svakom slučaju, takve ljude bi možda bilo bolje nazivati privatnicima ili čak biznismenima, koliko god takav izraz naizgled bio nespojiv s Dalmacijom 19. i ranog 20. stoljeća. Posebna kategorija zastupnika su oni koji su istovremeno bili načelnici neke od dalmatinskih općina. Kao i položaj saborskog zastupnika, položaj načelnika je također bio

⁸⁴⁴ OBAD, Stijepo, 1990b, 281.

⁸⁴⁵ COHEN, Gary B., 2019, 57.

neplaćen. Ipak, s obzirom na to koliko je središnja država mogla utjecati na rezultate izbora, pa i onih lokalnih, načelnicima dalmatinskih općina je svakako bilo bolje ne zamjerati se previše bečkoj vladi.

Nakon što je definirana podjela na državna i slobodna zanimanja, potrebno je utvrditi kakav je bio omjer jednih i drugih u redovima narodnjačkih zastupnika. U svakom mandatnom razdoblju od 1880. do 1904. godine pripadnici „slobodnih“ zanimanja imali su brojčanu prednost, najčešće poprilično uvjerljivu, u odnosu na pripadnike zanimanja koje se može smatrati državnima. Odvjetnika i posjednika je među narodnjačkim zastupnicima u promatranom razdoblju uvijek bilo više nego zastupnika koji su obnašali druga zanimanja. Zbog čega su baš pripadnici tih dviju skupina dominirali među narodnjačkim zastupnicima? Budući da zastupnički rad nije bio plaćen, u njega se mogao upustiti samo onaj tko si je to mogao priuštiti. Biti zastupnikom u Dalmatinskom saboru značilo je da osoba mora napustiti svoj dom i posao, oputovati u Zadar i provesti tamo dva ili tri tjedna, koliko bi najčešće trajalo jedno zasjedanje. Pritom bi osoba sama financirala troškove putovanja i boravka u glavnom gradu pokrajine. Odvjetnici i posjednici su imali mogućnosti za to i stoga ih je među zastupnicima bilo više nego pripadnika drugih zanimanja. Osim toga, glavna djelatnost kojom se saborski zastupnici bave jest izglasavanje zakona. Stoga su odvjetnici zapravo najkvalificiraniji za biti saborski zastupnici, jer najbolje poznaju pravni sustav u cjelini i pojedinačne zakone.

Narodna (hrvatska) stranka je bila na glasu kao vladina stranka u Dalmaciji iako su većinu njezinih zastupnika činili odvjetnici i posjednici, dakle pripadnici zanimanja koja su barem u teoriji neovisna od vladina utjecaja. Taj je fenomen ovako objasnio I. Perić: „Narodna hrvatska stranka bila je predstavnik interesa hrvatske buržoazije i zemljišnih veleposjednika u Dalmaciji. Ti su je interesi stalno poticali na daljnju oportunističku politiku. Hrvatska je buržoazija u Dalmaciji željela da se prilagođivanjem vladajućoj politici i suradnjom s vladom iznuđuju razni ustupci u prilog hrvatskog jezika i ekonomskih potreba pokrajine. (...) Očekujući vladinu potporu za izgradnju novih cesta, mostova i za izgradnju željezničkih pruga, očekujući njenu podršku u dodjeli državnih kredita, ta je buržoazija smatrala da će se na taj način unaprijediti trgovina, pomorstvo i industrija. Ukratko: u suradnji s vladom vidjela je svoj poslovni prosperitet, te je radije pristajala i na „mrvice“ nego na odlučnu opozicionu političku borbu za velike ustupke, čije postignuće nije bilo sigurno.“⁸⁴⁶

⁸⁴⁶ PERIĆ, Ivo, 1980c, 266.

Isti autor je na primjeru Gaje Bulata objasnio što je odvjetnike privlačilo politici. Tako je Bulat, baveći se politikom, postajao sve poznatiji kao odvjetnik, zbog čega je stjecao više klijenata i više zarađivao. Pogotovo je to došlo do izražaja nakon narodnjačkog osvajanja vlasti u Splitu. Tada je postao posebno popularan kao odvjetnik, jer su mu potencijalni klijenti pripisivali ugled i utjecaj koji su smatrali presudnim za dobivanje sudskih sporova. Osim toga, boraveći kao zastupnik u Zadru i Beču, Bulat je usput obavljao i odvjetničke poslove za svoje klijente. Zbog toga I. Perić zaključuje da je Bulat od politike profitirao i da ga je na daljnje bavljenje njome više poticala ta osobna korist, nego zanos i politički ideali.⁸⁴⁷

Iako su u teoriji bili neovisni od austrijske vlade, odvjetnici i posjednici, koji su činili najveći broj narodnjačkih zastupnika u Dalmatinskom saboru, imali su osobne koristi od suradnje s tom vladom, u smislu da je ta suradnja mogla pozitivno utjecati na posao kojim su se bavili. Narodna hrvatska stranka je opozicijske stavove počela otvoreno prihvaćati u doba politike novog kursa, koja se pojavila kada su njemački kapital i kulturni utjecaj ozbiljno zaprijetili gospodarskim i kulturnim interesima Hrvata u Dalmaciji. Međutim, čak je i tada među narodnjačkim zastupnicima bilo onih koji nisu bili skloni potpunom okretanju leđa austrijskoj vladi. Kada je izbila afera oko namjesnika Handela, jedini narodnjački zastupnici koji se nisu htjeli uključiti u prosvjed bili su odvjetnik i predsjednik Sabora Vicko Ivčević te dubrovački posjednik Brnja Caboga.⁸⁴⁸ Promatrajući strukturu narodnjačkih zastupnika po zanimanju, može se zaključiti da su toj stranci pripadali dalmatinski Hrvati koji su u gospodarskom i društvenom pogledu pripadali eliti. Čak i ako nisu obnašali neko zanimanje koje je bilo izravno povezano s austrijskom vladom, profesionalni položaj većine njih je bio takav da im je suradnja s tom vladom mogla više pomoći nego odmoći i stoga su uglavnom bili skloni suradnji s njom.

Pripadnost zastupnika Narodne (hrvatske) stranke društvenoj eliti

Za dodatnu potvrdu navoda da su dalmatinski narodnjački zastupnici pripadali „elitnom“ dijelu hrvatskog stanovništva Dalmacije može poslužiti posljednja kategorija prozopografske analize, u kojoj će biti govora o akademskim i plemićkim titulama koje su narodnjački zastupnici nosili. Iako u austrijskoj Dalmaciji na snazi nije bilo feudalno uređenje, Monarhija

⁸⁴⁷ Isti, 266-267. Ipak, bilo bi pogrešno misliti da Bulat uopće nije imao hrvatskih ideala. Perić sam opisuje kako se on na početku svoje odvjetničke karijere zaposlio u uredu Špira Petrovića, tadašnjeg predsjednika Dalmatinskog sabora iz redova autonomaša. Mladom Bulatu, obrazovanom na talijanskom jeziku, tada bi zasigurno bilo oportunije priključiti se autonomašima, ali on je odlučio pristupiti narodnjacima i učiti hrvatski jezik za koji je sam tvrdio da ga uopće ne poznaje. To je dokaz da je imao hrvatske ideale, a druga je stvar što ih je kasnije uspio lijepo uskladiti sa svojim oportunističkim stavom prema austrijskoj vladi.

⁸⁴⁸ ČIPČIĆ, Marijan, 2017, 67.

je „zaslužnim“ stanovnicima pokrajine dodjeljivala počasne plemićke naslove i odlikovanja. Sama činjenica da netko nosi takvu titulu znači da se radi o pripadniku društvene elite koji je barem na neki način blizak središnjoj državi, jer mu u protivnom ta država ne bi dodijelila tu titulu. Posjedovanje akademske titule poput doktora ili profesora također znači da osoba automatski pripada društvenoj eliti, jer se svojim obrazovanjem ističe u društvu čiji je najveći postotak pripadnika nepismen. I za ovu kategoriju prozopografske analize izvor će biti saborska brzopisna izvješća, u kojima su navedene akademske i plemićke titule koje su saborski zastupnici nosili.

Tablica 16 – pripadnost društvenoj eliti zastupnika Narodne stranke 1880. i 1881. godine

Zastupnik	Akademska titula	Plemićka titula	Odlikovanje
Antonietti, Josip	Doktor	/	/
Bačić, Petar	/	/	Zlatni križ za zasluge s krunom
Biankini, Juraj**	/	/	/
Borelli, Manfred	/	Knez	/
Bulat, Gajo	Doktor	/	
Cambi, Jerolim	/	Plemeniti	Vitez Reda željezne krunice trećeg stupnja Vitez Reda Franje Josipa
Čingrija, Pero	Doktor	/	/
Didolić, Vicko	Doktor	/	/
Duboković, Niko	/	/	Vitez Reda Franje Josipa
Ivčević, Vicko	Doktor	/	/
Ivellio, Ante	/	Plemeniti	/
Klaić, Miho	Doktor	/	/
Ljubić, Kažimir	/	/	/
Machiedo, Ivan Krstitelj	Doktor	/	Vitez Reda Franje Josipa
Masovčić, Augustin	Doktor	/	/
Matić, Lovro*	Doktor	/	/
Monti, Lovro*	Doktor	/	/
Mrkica, Josip	/	/	/

Pavlinović, Mihovil	/	/	/
Pucić, Rafo	Doktor	Knez	Vitez Leopoldova reda
Raimondi, Josip	/	/	/
Rendić-Miočević, Dujam	Doktor	Plemeniti	/
Šupuk, Ante	/	/	Vitez Reda Franje Josipa Nositelj povelje papinskog Reda sv. Silvestra
Tripalo, Petar**	/	/	/
Tripalo, Stjepan*	/	/	/
Vranković, Ivan	/	/	/

Tablica 17 – pripadnost društvenoj eliti zastupnika Narodne stranke od 1883. do 1888. godine

Zastupnik	Akadska titula	Plemićka titula	Odlikovanje
Arneri, Jerko	Doktor	/	/
Biankini, Juraj*	/	/	/
Borčić, Lovro**	Profesor	/	/
Bulat, Gajo	Doktor	/	Vitez Reda željezne krune trećeg stupnja
Bulić, Frane**	/	/	/
Cambi, Jerolim*	/	Plemeniti	Vitez Reda željezne krune trećeg stupnja Vitez Reda Franje Josipa
Didolić, Tomo*	/	/	/
Duboković, Niko	/	/	Vitez Reda Franje Josipa
Gjaxa, Niko	/	Plemeniti	/
Ivčević, Vicko**	Doktor	/	/
Karaman, Srećko	Doktor	/	/
Klaić, Miho	Doktor	/	/
Ljubić, Kažimir**	/	/	/
Machiedo, Ivan Krstitelj	Doktor	/	Vitez Reda Franje Josipa

Masovčić, Augustin	Doktor	/	/
Mišetić, Roko**	Doktor	/	Vitez Reda Franje Josipa
Morpurgo, Vid*	/	/	/
Mrkica, Josip	/	/	/
Natali, Jerko**	/	Plemeniti	/
Paštrović, Josip	Doktor	/	/
Pavlinović, Mihovil*	/	/	/
Rendić-Miočević, Dujam	Doktor	Plemeniti	/
Šupuk, Ante	/	/	Vitez Reda Franje Josipa Nositelj povelje papinskog Reda sv. Silvestra
Tomić-Micheli, Valerij	Doktor	/	/
Tripalo, Petar	/	/	Vitez Reda Franje Josipa
Vranković, Ivan	/	/	Vitez Reda željezne krune trećeg stupnja
Vuković, Luka**	/	/	/
Zaffron, Vicko**	Doktor	/	/
Zanki, Pavao	/	/	/

Tablica 18 – pripadnost društvenoj eliti zastupnika Narodne hrvatske stranke od 1889. do 1895. godine

Zastupnik	Akadska titula	Plemićka titula	Odlikovanje
Biankini, Juraj***	/	/	/
Bjelovučić, Stjepan	/	/	/
Borčić, Lovro	Profesor	/	/
Brajković, Tomo	Profesor	/	/
Bulat, Gajo	Doktor	/	Vitez Reda željezne krune trećeg stupnja
Buzolić, Stjepan***	/	/	/
Čingrija, Pero	Doktor	/	/

Duboković, Niko*	/	/	Vitez Reda Franje Josipa
Fontana, Ivan Krstitelj	Doktor	Plemeniti	Vitez Talijanske krune
Giorgi, Marin	Doktor	Plemeniti	/
Ivčević, Vicko	Doktor	/	/
Karaman, Srećko	Doktor	/	/
Klaić, Miho	Doktor	/	/
Korlaet, Božo	Profesor	/	/
Ljubić, Kažimir***	/	/	/
Machiedo, Ante**	Doktor	Plemeniti	/
Machiedo, Ivan Krstitelj	Doktor	Plemeniti	Vitez Reda Franje Josipa
Paštrović, Josip***	Doktor	/	/
Perić, Virgil***	Profesor	/	/
Spalatin, Ante*	Doktor	/	/
Šarić, Mate***	/	/	/
Šupuk, Ante	/	/	Vitez Reda Franje Josipa Nositelj povelje papinskog Reda sv. Silvestra
Tartaglia, Petar	/	Plemeniti	Vitez Reda Franje Josipa Nositelj povelje Kraljevskog srpskog Takovskog reda
Vranković, Ivan	/	/	Vitez Reda željezne krune trećeg stupnja
Zaffron, Josip	Doktor	/	/
Zore, Luko	Profesor	/	/
Žuro, Marko	/	/	/

Tablica 19 – pripadnost društvenoj eliti zastupnika Narodne hrvatske stranke od 1896. do 1901. godine

Zastupnik	Akademski titula	Plemićka titula	Odlikovanje
Borčić, Lovro	Profesor	/	Vitez Reda Franje Josipa

Borelli, Hubert	/	Knez	/
Bulat, Gajo*	Doktor	/	Nositelj povelje Reda Franje Josipa sa zvijezdom Vitez Reda željezne krune trećeg stupnja
Colombis, Ante	Doktor	/	/
Čingrija, Pero	Doktor	/	/
De Giulli, Vlaho*	/	/	Vitez Reda Franje Josipa
Ivčević, Vicko	Doktor	/	Vitez Reda Franje Josipa
Kamber, Petar**	Doktor	/	/
Katić, Ernest**	/	/	/
Katnić, Nikola	Doktor	/	Zlatni križ za zasluge s krunom
Klaić, Miho*	Doktor	/	/
Klaić, Pero**	Doktor	/	/
Korlaet, Božo	Profesor	/	/
Machiedo, Ivan Krstitelj	Doktor	Plemeniti	Vitez Reda Franje Josipa
Macura, Lovro**	/	/	/
Manger, Ivan	Doktor	/	/
Milić, Vinko	/	/	Vitez Reda željezne krune trećeg stupnja
Morpurgo, Vid	/	/	/
Mrkušić, Ante	Profesor	/	/
Nisiteo, Ante**	Profesor	/	/
Petrić, Ante	/	/	Zlatni križ za zasluge s krunom
Skelin, Marko**	/	/	/
Šupuk, Ante	/	/	Vitez Reda željezne krune trećeg stupnja Vitez Reda Franje Josipa Nositelj povelje papinskog Reda sv. Silvestra

Tomić-Micheli, Valerij*	Doktor	/	/
Vranković, Ivan*	/	/	Vitez Leopoldova reda Vitez Reda željezne krune trećeg stupnja
Vuković, Antun	/	Vitez	Nositelj povelje Reda Franje Josipa Vitez Reda željezne krune trećeg stupnja Zlatni križ za zasluge s krunom Odlikovan ratnom kolajnom Počasni građanin više gradova
Zaffron, Josip	Doktor	/	Vitez Reda Franje Josipa
Zore, Luko	Profesor	/	/
Žuro, Marko	/	/	/

Tablica 20 – pripadnost društvenoj eliti zastupnika Narodne hrvatske stranke od 1902. do 1904. godine

Zastupnik	Akadska titula	Plemićka titula	Odlikovanje
Borčić, Lovro	Profesor	/	Vitez Reda Franje Josipa
Caboga, Brnja	/	Grof	/
Carić, Juraj	Profesor	/	/
Čingrija, Melko**	Doktor	/	/
Čingrija, Pero	Doktor	/	/
Grgić, Eduard	Doktor	/	/
Ivčević, Vicko	Doktor	/	Vitez Reda Franje Josipa
Katnić, Nikola	Doktor	/	Zlatni križ za zasluge s krunom
Klaić, Pero	Doktor	/	/
Korlaet, Božo	Profesor	/	/

Manger, Ivan	Doktor	/	/
Matas, Vinko**	/	/	/
Milić, Vinko	/	/	Vitez Reda željezne krune trećeg stupnja
Radić, Ante	/	/	/
Radimiri, Mato	/	/	/
Štambuk, Ivan	Doktor	/	/
Šupuk, Ante*	/	/	Vitez Reda željezne krune trećeg stupnja Vitez Reda Franje Josipa Nositelj povelje papinskog Reda sv. Silvestra
Verona, Adam	Doktor	/	/
Vojnović, Kosto*	Doktor	/	/
Zaffron, Josip	Doktor	/	Vitez Reda Franje Josipa

Među akademskim titulama koje su nosili narodnjački zastupnici pojavljuju se titule doktora i profesora. Titulu doktora nosili su svi odvjetnici i svi liječnici, a jedina iznimka bio je Miho Klaić, koji je bio inženjer arhitekture s titulom doktora. Titulu profesora nosili su oni zastupnici zaposleni u srednjim školama. Nakon 1889. godine, u svakom mandatnom razdoblju je bilo osjetno više zastupnika s akademskom titulom od onih bez nje. U razdoblju od 1880. do 1888. godine zastupnici bez titule su imali blagu brojčanu prednost. Među zastupnicima bez akademske titule najviše je bilo svećenika i posjednika, a svećenika nakon 1892. godine više nije bilo među narodnjačkim zastupnicima. S druge strane, visok udio osoba s akademskim titulama među narodnjačkim zastupnicima posljedica je u prvom redu činjenice da su mnogi od tih zastupnika po zanimanju bili odvjetnici te da su automatski imali titulu doktora. Profesora je pak među narodnjačkim zastupnicima uvijek bilo osjetno manje nego doktora.

U austrijskoj Dalmaciji postojalo je i plemstvo, iako je još u vrijeme francuske uprave nad pokrajinom ukinuto komunalno društveno uređenje u kojem je plemstvo upravljalo komunama putem plemićkih vijeća. Ipak, zamijenivši Francuze, austrijska vlast je odlučila priznati plemićke titule pripadnicima bivšeg komunalnog plemstva koji bi to zatražili.

Plemićki status tako su dobili živući članovi plemićkih vijeća gradova Zadra, Trogira, Splita, Dubrovnika i Kotora te njihovi zakoniti potomci. Nekim dalmatinskim obiteljima priznat je i ranije stečeni mletački naslov kontea. S druge strane, postojali su i počasni plemićki naslovi koje je austrijska vlast dodjeljivala pojedincima koji su se istaknuli na političkom, društvenom, gospodarskom, dobrotvornom ili političkom polju. Za svoje zasluge oni su mogli biti nagrađeni plemićkim naslovom, viteškim redom ili nekim visokim počasnim nazivom. Dugogodišnja vojna služba je također bila način za steći plemićki naslov u austrijskoj Dalmaciji. Kategorije plemićkih naslova koje je austrijska vlast dodjeljivala bile su: plemstvo, viteštvo, barunstvo, grofovstvo i kneštvo. Ipak, treba napomenuti da su sve plemićke titule u austrijskoj Dalmaciji bile počasne i da njihovi nositelji nisu uživali nikakve posebne povlastice.⁸⁴⁹

Među dalmatinskim narodnjačkim zastupnicima s plemićkom titulom najviše je bilo onih koji su bili plemići u užem smislu, odnosno koji su u svojem imenu nosili oznaku „plemeniti“ (pl.). U promatranom razdoblju tu su titulu nosili: Jerolim Cambi, Ante Ivellio, Dujam Rendić-Miočević, Niko Gjaxa, Jerko Natali, Ivan Krstitelj Fontana, Marin Giorgi, Ante Machiedo i Ivan Krstitelj Machiedo. Mahom se radilo o potomcima obitelji koje su nekoć pripadale komunalnom plemstvu i kojima je stoga i austrijska vlast priznala plemićki status. Jedini od navedenih koji je baš u promatranom razdoblju stekao plemićki naslov bio je Ivan Krstitelj Machiedo. Njemu je to plemstvo dodijeljeno 1891. godine, te mu je pripao i plemićki pridjevak von Palilo.⁸⁵⁰

Sljedeća po hijerarhiji bila je titula viteza, a nju je u promatranom razdoblju od narodnjačkih zastupnika nosio samo Antun Vuković. On je bio i rekorder među narodnjačkim zastupnicima po broju počasnih plemićkih titula koje je nosio. Podrijetlom iz Makarske, Antun Vuković je vitešku titulu s pridjevkom von Vučijidol stekao 1882. godine. Ranije je, završivši studij prava i političkih znanosti u Beču i Innsbrucku, najprije postao pripravnički vježbenik Namjesništva, da bi u vrijeme rata u Bosni i Hercegovini bio građanski povjerenik pri zaposjedanju tih pokrajina, a kasnije i kotarski predstojnik u tamošnjoj upravi. U Dalmaciju se vratio 1894. godine te je radio kao referent u Pokrajinskom školskom vijeću, a kasnije i kao dvorski savjetnik te član carinskog savjeta u bečkom Ministarstvu trgovine. Bio je zastupnik i u Dalmatinskom saboru i u Carevinskom vijeću, a u potonjem je 1912. godine bio imenovan

⁸⁴⁹ GRANIĆ, Miroslav – MARTINOVIĆ, Denis, 2017, 10-15.

⁸⁵⁰ Isti, 331. (Više o Ivanu Krstitelju Machiedu u: KOVAČIĆ, Joško, 2014.)

doživotnim članom Gospodske kuće, odnosno gornjeg doma.⁸⁵¹ S obzirom na sve značajne državne funkcije koje je obnašao, nije neobično da je spadao među najveće oportuniste među dalmatinskim narodnjacima.⁸⁵²

Baruna među dalmatinskim narodnjacima nije bilo, a jedini koji je u promatranom razdoblju nosio titulu grofa bio je Brnja Caboga, potomak stare dubrovačke vlasteoske obitelji. Po zanimanju je bio veleposjednik i industrijalac, vlasnik ciglane u Kuparima, a o njegovu financijskom stanju svjedoči činjenica da je bio vlasnik prvog automobila u Dubrovniku.⁸⁵³ Iako su potomci dubrovačke vlastele po tradiciji bili itekako neskloni austrijskoj vlasti, Caboga je očito bio iznimka. Titula grofa je njegovoj obitelji bila priznata 1857. godine,⁸⁵⁴ on sam nije bio financijski ovisan o austrijskoj vladi, no ipak je, kako je već navedeno, bio toliki oportunist da je odbio potpisati protest protiv omraženog namjesnika Handela.⁸⁵⁵

Titulu kneza nosili su Rafo Pucić te braća Manfred i Hubert Borelli. Pucić je također bio potomak dubrovačke vlastele, a po zanimanju je bio odvjetnik. U dva navrata je bio dubrovački načelnik, a od 1879. do svoje smrti 1890. godine bio je narodnjački zastupnik u Carevinskom vijeću. Obitelji Pucić austrijsko plemstvo je priznato 1818. godine.⁸⁵⁶ Manfred i Hubert Borelli djelovali su na području Zadra, a potječu iz obitelji normanskog podrijetla, čija je jedna grana doselila u Dalmaciju preko Bologne početkom 18. stoljeća. Austrijsko plemstvo im je priznato 1848. godine, a 1882. godine dobili su pridjevnik Vranski.⁸⁵⁷ Manfred Borelli istaknuo se svojim političkim, gospodarskim i kulturnim radom u narodnjačkom duhu na području Zadra, a 1902. godine imenovan je doživotnim članom Gospodske kuće Carevinskog vijeća. Zasluge za širenje hrvatske ideje u Zadru stekao je i njegov mlađi brat Hubert, a zanimljivo je da je njihov primjer zapravo dijametralno suprotan primjeru Brnje

⁸⁵¹ GRANIĆ, Miroslav – MARTINOVIĆ, Denis, 2017, 535.

⁸⁵² GANZA-ARAS, Tereza, 1992, 178.

⁸⁵³ MACAN, Trpimir, 1965, 160.

⁸⁵⁴ GRANIĆ, Miroslav – MARTINOVIĆ, Denis, 2017, 131.

⁸⁵⁵ Brnja Caboga je bio udžbenički primjer političkog oportuniste. U početku se izjašnjavao kao Talijan, ali krajem 19. stoljeća su dalmatinski Talijani bili politički relevantni još jedino na zadarskom području. Želeći se baviti politikom, Dubrovčanin Caboga se javno odrekao svojeg talijanskog identiteta i pristupio narodnjacima. Izabran je u dubrovačku Trgovačko-obrtničku komoru, a pravaši su zbog toga predbacivali narodnjacima da u svoje redove primaju „lažne“ Hrvate. Uoči izbora za Carevinsko vijeće 1900. godine, Caboga je u bečkom tisku komentirao hrvatsko-srpski izborni sporazum, a zbog tih komentara su ga čak i neki stranački kolege proglasili „Trojancem“ kojeg nitko nije zvao u stranku niti je ikome u stranci bio potreban. On je zapravo bio jedna od prvih žrtava politike novog kursa. Nije se slagao s načinom na koji se postupa prema namjesniku Handelu i tvrdio je da takav način može samo „rastužiti svakog Austrijanca“. Stoga se nije pojavio na saborskom zasjedanju 1904. godine niti je dao pisanu potporu za postupke stranačkog kluba kojem je pripadao. Potom je krenula kampanja protiv njega, koja je naposljetku rezultirala njegovim odricanjem od saborskog mandata. (KALWODA, Johannes, 2023, 127-128; 139-140.)

⁸⁵⁶ Isti, 437.

⁸⁵⁷ Isti, 101.

Caboge. Dok je Caboga bio potomak dubrovačke vlastele sklon Austriji, što nije baš bilo tipično, Manfred i Hubert Borelli bili su sinovi Frana Borellija, koji je nakon raspada Bachova apsolutizma zastupao Dalmaciju u Pojačanom carevinskom vijeću suprotstavivši se tom prilikom ideji sjedinjenja s banskom Hrvatskom. Unatoč takvoj obiteljskoj pozadini, Manfred i Hubert Borelli bili su među vodećim borcima za to sjedinjenje na području Zadra.⁸⁵⁸

Udio zastupnika s plemićkim titulama među narodnjačkim zastupnicima nikad nije bio velik i tijekom promatranog razdoblja se s vremenom samo smanjivao. Ne samo to, nego zastupnici s takvim titulama uglavnom nisu bili pretjerano značajni u saborskom radu Narodne (hrvatske) stranke. Većina ih je rijetko ili nikad uzimala riječ u saborskim raspravama, a bili su rijetki i u Zemaljskom odboru. To je tijelo imalo četvoricu članova odnosno prisjednika i četvoricu zamjenika. U promatranom razdoblju svega su trojica narodnjaka s plemićkom titulom bila članovi Zemaljskog odbora, i to sva trojica kao zamjenici. U pitanju su bili Manfred Borelli do 1883. godine, Ivan Krstitelj Fontana od 1889. do 1895. godine i Hubert Borelli od 1895. do 1901. godine.⁸⁵⁹ U samom vrhu stranačkog saborskog kluba nije bilo zastupnika s plemićkim titulama.

Navedene zastupnike se može smatrati „plemićima“, iako treba još jednom napomenuti da su njihove titule bile isključivo počasne. Prema tome, oni nisu bili „pravi“ plemići, ali njihove titule ih ipak smještaju u redove društvene elite, odnosno pokazuju da ih je sama austrijska država smatrala nekim tko se izdvaja od ostalih po svojem podrijetlu ili zaslugama. Kad je riječ o zaslugama, već je spomenuto da je Austrija dodjeljivala određena plemićka odlikovanja pojedincima koji su se nečim istaknuli. Tako su istaknuti pojedinci mogli biti odlikovani sljedećim redovima: Redom Marije Terezije, Redom sv. Stjepana, Leopoldovim redom, Redom željezne krune i Viteškim redom Franje Josipa. Ta odlikovanja nisu bila nasljedna i, kao i u slučaju plemićkih naslova, bila su isključivo počasnog karaktera.⁸⁶⁰

Među narodnjačkim zastupnicima u promatranom razdoblju najčešće je bilo odlikovanje najnižeg ranga, odnosno Red Franje Josipa. To je odlikovanje ustanovio istoimeni car 1849. godine, naširoko se dodjeljivalo i nije nosilo nikakve plemićke povlastice, nego je odlikovana osoba bila doživotni vitez tog reda. Sljedeće po učestalosti među narodnjacima bilo je odlikovanje Redom željezne krune, koje je ustanovio car Franjo I. 1816. godine. To je odlikovanje imalo tri stupnja, a svi njime odlikovani narodnjaci imali su onaj najniži, treći

⁸⁵⁸ Više o njima dvojici u: BORELLI VRANSKI, Manfred; BORELLI VRANSKI, Hubert

⁸⁵⁹ PERIĆ, Ivo, 1978b, 226.

⁸⁶⁰ GRANIĆ, Miroslav – MARTINOVIĆ, Denis. 2017, 13-14.

stupanj. Stepenicu iznad bilo je odlikovanje Leopoldovim redom, kojeg je također ustanovio car Franjo I., 1808. godine.⁸⁶¹ U promatranom razdoblju samo su dvojica narodnjaka nosila to odlikovanje. Jedan je bio Rafo Pucić, koji je posljednji put u Dalmatinskom saboru sjedio 1881. godine, a drugi je bio Ivan Vranković, koji je to odlikovanje stekao potkraj života. Dvama odlikovanjima najvišeg ranga, Redom sv. Stjepana i Redom Marije Terezije, nije bio odlikovan nijedan narodnjački zastupnik u promatranom razdoblju.

Kakve su točno zasluge mogle određenoj osobi priskrbiti neko od navedenih plemićkih odlikovanja. Primjer može biti već spominjani Ivan Krstitelj Machiedo, dugogodišnji načelnik Hvara i narodnjački zastupnik. On je na početku svoje političke karijere bio autonomaš slavo-dalmatinske orijentacije, no nakon Viške bitke 1866. godine pristupio je narodnjacima, učinivši tako Hvar jednom od prvih ponarođenih općina u Dalmaciji. Upravo Viška bitka mu je donijela plemićko odlikovanje. Naime, nakon što je talijanska mornarica krenula na Vis, Machiedo je uspio, iskoristivši jedini preostali ispravni telegrafski kabel, obavijestiti Beč te se austrijska mornarica uspjela pripremiti za bitku i odbiti Talijane. Nakon toga je kao načelnik svojim autoritetom uspio očuvati red i mir među stanovništvom Hvara, a za te svoje zasluge je 1875. godine primio Viteški red Franje Josipa.⁸⁶² Ipak, treba primijetiti da je za svoje poprilično velike zasluge za državu Ivan Krstitelj Machiedo odlikovan „samo“ Redom Franje Josipa, odnosno najnižim mogućim plemićkim odlikovanjem.

Nekoliko zastupnika imalo je i odlikovanja koja nisu bila austrijska. Tako je Ante Šupuk bio odlikovan poveljom papinskog Reda sv. Silvestra, Petar Tartaglia je nosio povelju Kraljevskog srpskog Takovskog reda, dok je Ivan Krstitelj Fontana bio vitez Reda talijanske krune. Fontana je obnašao funkciju konzularnog otpravnika Kraljevine Italije u Šibeniku i za svoj rad je 1879. godine bio nagrađen spomenutim odličjem.⁸⁶³ Treba istaknuti još jedno odlikovanje koje se pojavljuje kod narodnjačkih zastupnika u promatranom razdoblju. To je odlikovanje Zlatnog križa za zasluge s krunom, koje su nosili Petar Bačić, Nikola Katnić, Ante Petrić i Antun Vuković. Nažalost, na ovom mjestu nije bilo moguće utvrditi za koje su točno zasluge navedeni zastupnici bili nagrađeni tim odlikovanjem.

Dakle, narodnjački zastupnici su u promatranom razdoblju nosili plemićke titule i odlikovanja, ali kad se gleda kvantitativno, može se primijetiti da su to ipak bile iznimke, a ne pravilo. Većina narodnjačkih zastupnika nije imala nikakve plemićke titule ni odlikovanja, a

⁸⁶¹ Isti, 13-14.

⁸⁶² Isti, 331.

⁸⁶³ Isti, 231.

oni koji jesu, uglavnom su imali titule i odlikovanja nižeg ranga. Korisno je po tom pitanju usporediti narodnjake sa zastupnicima drugih stranaka. Tako, govoreći o etničkom podrijetlu nositelja austrijskih plemićkih titula, M. Granić navodi: „Na pitanje o njihovom etničkom podrijetlu odgovor je da su to uglavnom porodice talijanskoga etničkog korpusa, jakog i dosta utjecajnog u čitavoj pokrajini, a posebno u gradu Zadru, dok je manjina domaćega hrvatskog ili dalmatinskog podrijetla. Međutim, iako nisu bili pripadnici talijanskoga etnosa do 60-ih godina 19. stoljeća, većim su dijelom svoj identitet iskazivali subetničkom dalmatinskom pripadnošću, da bi krajem stoljeća prihvatili talijansko nacionalno ime.“⁸⁶⁴ Stoga je, očekivano, zastupnika s plemićkim titulama i odlikovanjima bilo među autonomašima. Bilo ih je i među Srbima, ali među pravašima ih zapravo nije bilo. Tijekom cijelog promatranog razdoblja, samo je Roko Mišetić imao plemićka odlikovanja, ali on je bio pravaški zastupnik vrlo kratko. Pritom je odlikovanje viteza Reda Franje Josipa nosio još dok je krajem osamdesetih bio zastupnik Narodne stranke, a kao pravaš je još nosio i strano odlikovanje knjaževskog crnogorskog Reda Danila I. trećeg stupnja. I ta činjenica potvrđuje da su narodnjaci bili zastupnici „elitnijeg“ dijela dalmatinskog stanovništva hrvatske nacionalnosti, i to onog građanskog dijela, jer su svećenici kasnije mahom prišli pravašima.

Stranačka organizacija i vođa Narodne (hrvatske) stranke

Već je naglašeno da Narodna (hrvatska) stranka nije bila organizirana poput današnjih političkih stranaka i da je važno razlikovati formalnu i neformalnu dimenziju njezina postojanja. Što to točno znači? Današnje političke stranke su pravne osobe, one imaju svoje registrirane članove i egzistiraju čak i ako nemaju nijednog zastupnika ni u jednom tijelu vlasti. U vrijeme o kojem se ovdje govori, političke stranke nisu bile organizirane na taj način.⁸⁶⁵ Narodna stranka, kasnije Narodna hrvatska stranka, nigdje nije nastupala kao „Narodna stranka“ ili kao „Narodna hrvatska stranka“. Formalno gledano, ona u tom obliku nikad nije ni postojala. Primjerice, kada su nakon osnivanja Srpske stranke vođeni pregovori o sporazumu između narodnjaka i Srba, te pregovore nije vodila „Narodna stranka“, nego Narodni klub, odnosno Miho Klaić i Lovro Monti kao njegovi predstavnici. Godine 1888. vođeni su još širi narodnjačko-srpski pregovori, koje opet nije vodila „Narodna stranka“, nego Miho Klaić, Gajo Bulat i Ivan Vranković kao predstavnici Narodnog kluba. Godinu dana kasnije stranka je promijenila ime tako što je Narodni klub u svoj naziv dodao pridjev

⁸⁶⁴ Isti, 19-20.

⁸⁶⁵ Tako njemački povjesničar H. Sundhaussen kaže da su za političke stranke u Monarhiji karakteristični nizak stupanj organiziranosti i programi koji su uglavnom nejasno formulirani. Stoga se, po njegovu shvaćanju, o strankama u strogom smislu te riječi može govoriti samo uvjetno. (KALWODA, Johannes, 2023, 40.)

„hrvatski“. Raskol iz 1892. godine dogodio se nakon što su šestorica zastupnika istupila iz tog Narodnog hrvatskog kluba, koji je onda reagirao na taj njihov čin proglasom, opet kao Narodni hrvatski klub, ne kao „Narodna stranka“. Kada su se 1905. godine narodnjaci i pravaši ujedinili u istu stranku, to se dogodilo na način da su se spojili njihovi saborski klubovi.

Prema tome, o „Narodnoj (hrvatskoj) stranci“ moguće je govoriti samo u neformalnom smislu. Reći za nekoga da je pripadnik „Narodne (hrvatske) stranke“ zapravo znači reći da on podržava ideološka i politička načela koja zastupaju narodnjaci, ali ako nije član Narodnog (hrvatskog) kluba, onda se ne može reći da je narodnjak u formalnom smislu. Izraz „Narodna (hrvatska) stranka“ označava skup ljudi koji podržavaju narodnjačke ideje, ali takva institucija u formalnom smislu ne postoji. Kad se govori o dalmatinskom narodnjaštvu kao ideologiji i političkoj doktrini, onda je ispravno govoriti o Narodnoj (hrvatskoj) stranci, ali ako se govori o narodnjaštvu kao organiziranu obliku političkog djelovanja, onda se može govoriti samo o Narodnom (hrvatskom) klubu. Ipak, te se dvije dimenzije ne mogu razdvojiti, jer je klub odraz postojanja stranke kao skupa ljudi koji zastupaju određenu ideologiju i politiku. Zbog toga i zbog jednostavnosti se u ovom radu najčešće govori o Narodnoj (hrvatskoj) stranci, iako bi, kad se govori o djelovanju narodnjaka u Dalmatinskom saboru, bilo ispravnije govoriti o Narodnom (hrvatskom) klubu. U svakom slučaju, Narodna (hrvatska) stranka je izraz kojim se označava neformalna, idejna dimenzija narodnjaštva, dok je Narodni (hrvatski) klub formalno tijelo koje aktivno djeluje i čije djelovanje proizlazi iz te idejne dimenzije.

Narodni (hrvatski) klub bio je tijelo u kojem su narodnjački zastupnici u Dalmatinskom saboru usklađivali svoje djelovanje. Da bi taj klub uopće mogao postojati i da bi bio što snažniji, bilo je potrebno da narodnjaci na izborima osvoje što više mandata. U tu svrhu služili su izborni odbori kao još jedna vrsta formalnog tijela koje bi se aktiviralo u vrijeme izbora. O tome što su izborni odbori i čemu služe, progovorio je *Narodni list* uoči izbora za Dalmatinski sabor 1883. godine. Tada je pisao o potrebi osnivanja izbornih odbora i njihove koordinacije sa Središnjim odborom. Te je odbore nazvao dušom svakog izbornog pokreta, čija je zadaća tražiti protivničke ciljeve, uklanjati uredovne mane, upućivati birače, ulagati prigovore kad je to potrebno i sve to objavljivati putem tiska. Izborni odbori moraju voditi računa o urednosti biračkih popisa i provjeriti nedostaje li netko na tim popisima i je li upisan netko tko ne bi trebao biti. Ukratko, oni moraju paziti na to da se izbori provedu u skladu sa zakonom.⁸⁶⁶

⁸⁶⁶ Priprave za izbore, *Narodni list*, broj 36, 12. 5. 1883.

Povodom izbora za Carevinsko vijeće 1885. godine, *Narodni list* je objasnio kako se sastavljaju izborni odbori. Još jednom je ponovio da su oni duša svakog izbornog pokreta i dodao da bi bilo idealno kad bi svaki grad, varoš i selo imalo svoj izborni odbor, ali ako to nije moguće izvesti, onda je neophodno da svaka općina u pojedinom izbornom kotaru ima svoj izborni odbor. *Narodni list* je naglasio da je izborni odbor lako sastaviti. Dovoljno je da načelnik, župnik ili neka treća „poštovana ličnost“ zajedno s nekoliko uglednijih i utjecajnijih osoba izaberu odbor od tri, pet ili sedam osoba. Takav odbor onda treba samo biti prijavljen kotarskom poglavarstvu uz imena njegovih članova. Zadarsko narodnjačko glasilo je tom prilikom ponovilo koje su najvažnije zadaće izbornih odbora. Pisalo je da ti odbori imaju plemenitu zadaću, jer upućuju narod u sve što se odnosi na izbore, paze na pravilno sastavljanje popisa birača, prijavljuju vlastima sve pritiske i nezakonitosti i od tih vlasti traže sva potrebna razjašnjenja, prikupljaju izborne punomoćnice i paze na njihovo sastavljanje, dopisuju se sa Središnjim odborom javljajući sve potankosti o izborima, prije svega ističući najbolje osobe da bi ih stranka mogla pravovremeno proglasiti svojim kandidatima. Određivanje kandidata vršilo se dogovorom mjesnih odbora sa Središnjim odborom, nakon čega bi imena odabranih osoba objavio stranački tisak.⁸⁶⁷

Središnji izborni odbor bio je zadužen za koordinaciju izbornih aktivnosti stranke i sastavljen od istaknutih pripadnika stranačkog saborskog kluba. Tako su, primjerice, članovi Središnjeg izbornog odbora za izbore za Carevinsko vijeće 1885. godine bili: Miho Klaić, Ivan Vranković, Vicko Ivčević, Valerij Tomić-Micheli, Kažimir Ljubić, Josip Paštrović i Juraj Biankini. Službeni naziv tijela čiji su članovi bili bio je Narodni izborni odbor središnji.⁸⁶⁸ Iako je Središnji odbor bio rukovodeće tijelo u izbornim aktivnostima narodnjaka, lokalni odbori su imali autonomiju u djelovanju i određivanju kandidata. To je istaknuo i *Narodni list* povodom saborskih izbora 1889. godine, kada je pisao da Središnji odbor ne nameće kandidate, nego da je dobrodošao svaki narodni zastupnik izabran slobodnom voljom naroda pri općoj slozi i sporazumu, ako pripada „hrvatskoj stranci“.⁸⁶⁹ Tom prilikom je narodnjačko glasilo zapravo nesvjesno istaknulo poveznicu između formalne i neformalne dimenzije narodnjaštva. Zapravo je reklo da svatko tko je narodnjak u neformalnom smislu, odnosno tko podržava narodnjačku ideologiju, može postati narodnjak i u formalnom smislu, odnosno može biti izabran u Dalmatinski sabor i pristupiti Narodnom klubu. Pritom je *Narodni list*

⁸⁶⁷ Sastavljajmo izborne odbore!, *Narodni list*, broj 28, 18. 4. 1885.; Pred izbore., *Narodni list*, broj 33, 5. 5. 1885.

⁸⁶⁸ Narodni predloženici za izravne izbore na carevinsko vijeće 1885., *Narodni list*, broj 42, 9. 6. 1885.

⁸⁶⁹ Maknimo se!, *Narodni list*, broj 36, 8. 8. 1889.

upotrijebio izraz „hrvatska stranka“ i to mu nipošto nije bilo prvi put. Entitet pod nazivom „Hrvatska stranka“ tada nije postojao u Dalmaciji u formalnom smislu, a njegovo često spominjanje od strane glasila Narodne stranke pokazuje da su i sami narodnjaci često shvaćali narodnjaštvo više kao idejnu konstrukciju nego kao neku formalnu organizaciju.

Do promjene u stranačkoj organizaciji došlo je uoči saborskih izbora 1895. godine. U veljači te godine Narodni hrvatski klub je osnovao Izvršni odbor⁸⁷⁰ čija je dužnost bila obavljati „poslove koji zanimaju stranku“ dok ne budu obavljani novi izbori. Predsjednikom tog Izvršnog odbora imenovan je Miho Klaić, također i predsjednik Narodnog hrvatskog kluba. On se pismom obratio svim članovima kluba, svim bivšim zastupnicima koji su pripadali Narodnoj hrvatskoj stranci i drugim „utjecajnim rodoljubima“ u pokrajini. U tom pismu Klaić je naveo i članove Izvršnog odbora. To su bili: sam Klaić, Gajo Bulat, Lovro Borčić, Tomo Brajković, Pero Čingrija, Ivan Krstitelj Fontana, Vicko Ivčević, Ante Machiedo, Ante Šupuk, Ivan Vranković i Josip Zaffron. Klaić je najavio da će se, u svrhu olakšanja zadaće Izvršnom odboru, ustrojiti posebni odbori u Zadru i Šibeniku za bivši okružni kotar zadarski te u Splitu, Dubrovniku i Kotoru za ostale bivše okružne kotare. O konačnom ustrojenju tih odbora, u koje će biti pozvani „najugledniji rodoljubi“, bit će odlučeno kad se pokaže potreba. Klaić je sve primatelje pisma zamolio da se za sva „pitanja koja bi mogla zanimati stranku“ obrate ili izravno njemu, ili nekome od navedenih: Gaji Bulatu u Splitu, Anti Šupuku u Šibeniku, Peru Čingriji u Dubrovniku ili Tomi Brajkoviću u Kotoru.⁸⁷¹ U tom pismu Klaić je zapravo naveo najutjecajnije narodnjake po dijelovima Dalmacije. Pritom je zanimljivo da su kod osnivanja lokalnih odbora Zadar i Šibenik uzeti zajedno i da je kao najistaknutiji narodnjak na tom području naveden Šibenčanin Šupuk. To je nedvojbeno zato što narodnjaci u Zadru nisu imali dovoljno snage za političku borbu protiv i dalje dominantnih autonomaša pa su taj grad u toj svojoj podjeli priključili susjednom gradu u kojem su bili vladajuća sila.

Zašto su narodnjaci baš tada odlučili izmijeniti svoju stranačku organizaciju? Na to ih je potaknuo osnutak dalmatinske Stranke prava nešto ranije. Korisno se na ovom mjestu prisjetiti tvrdnji *Narodnog lista* nakon izbora za Dalmatinski sabor 1889. godine, kad je taj list pisao da su narodnjaci na tim izborima osvojili maksimalni broj mandata s obzirom na postojeći izborni sustav. To je značilo da su narodnjaci definitivno utvrdili svoje položaje. Svi koji su se u Dalmaciji osjećali kao politički Hrvati, glasovali su za njih jer sve i da su htjeli, nisu imali za koga drugoga. Takav odnos snaga značio je da će narodnjaci osvajati uvjerljivo

⁸⁷⁰ Sami narodnjaci su to tijelo nazivali „Izvršujući odbor“.

⁸⁷¹ Iz Narodnoga Hrvatskog Kluba., *Jedinstvo*, prilog broju 16, 26. 2. 1895.

većinu u Saboru, jer su i politički Srbi i politički Talijani bili malobrojniji od Hrvata. To je značilo da narodnjaci mogu biti mirni, osim ako se ne pojavi neka druga stranka koja će za sebe tvrditi da zastupa dalmatinske političke Hrvate, a upravo to je bio slučaj s dalmatinskom Strankom prava.

Ne samo da je ta stranka nastupila kao politički protivnik narodnjaka, obraćajući se pritom istom biračkom tijelu kojem su se i oni obraćali, nego je ona na dalmatinsku političku scenu stupila kao poprilično dobro organizirana stranka. Nakon što je osnovana, njezina je djelatnost bila temeljena na dokumentu koji se zvao Privremena Uredba rada Stranke prava u Dalmaciji i u kojem su u 12 točaka izneseni ciljevi i način djelovanja te tada nove političke stranke. Tako je u drugom članku tog dokumenta stajalo da će Stranka prava u svojem radu „širiti u narodu hrvatsku misao, nastojati osigurati što veći broj „privrženika svojoj stranci“, čuvati i štiti „čistu hrvatsku misao“, pobijati talijanaštvo, narodnjaštvo i srpstvo, promicati interese cjelokupne Hrvatske i pojedinih njezinih krajeva, raditi na osnivanju Hrvatskoga političkog društva, dogovarati se o predloženim kandidatima za izbore, aktivno sudjelovati u općinskim i zastupničkim izborima te paziti da se u predstavnička tijela ne biraju protivnici pravaštva i hrvatstva.“ Da bi te svoje ciljeve mogla provoditi „na terenu“, Stranka prava je imala i prikladnu organizaciju. Vrhovno tijelo stranke bio je Središnji odbor smješten u Zadru, a ispod njega u hijerarhiji bila su tri okružna odbora: u Šibeniku za sjevernu, u Splitu za srednju i u Dubrovniku za južnu Dalmaciju. Još niže u hijerarhiji bili su mjesni odbori⁸⁷² i pouzdanci Stranke prava. Svako od tih tijela imalo je svoja zaduženja i zahvaljujući takvoj raspodjeli uloga, pravaši su do kraja 19. stoljeća uspjeli od svoje stranke učiniti najbolje organiziranu političku stranku u Dalmaciji.⁸⁷³ Suočeni s tako dobro organiziranim političkim protivnikom, narodnjaci su morali uzvratiti uvođenjem slične organizacije i u svoju stranku te su to i učinili, no i dalje je Narodni hrvatski klub bio vrhovno tijelo stranke, a Izvršni odbor je predstavljen kao privremeno tijelo koje preuzima vodeću ulogu do novih izbora i konstituiranja novog saziva Narodnog hrvatskog kluba. Za usporedbu, pravaši su u rujnu 1896. godine donijeli Uredbu rada Stranke prava u Dalmaciji, u kojoj su izmijenili svoj početni organizacijski okvir oblikovan dvije godine ranije. Vrhovnim tijelom u stranci tada su proglasili Klub Stranke prava, čijim je članom mogao postati svaki ugledni pravaš, ako i nije

⁸⁷² Ranije je spomenuto da su narodnjacima narodne čitaonice služile kao mjesni odbori. To jesu bila tijela u kojima su se pojedinci sastajali, raspravljali i dogovarali djelovanje, ali to ipak nisu bila čisto stranačka tijela i stoga ih se ne može u potpunosti smatrati jedinicom u stranačkoj organizaciji.

⁸⁷³ DIKLIĆ, Marjan, 1998, 275-276. Više o organizaciji dalmatinske Stranke prava u: DIKLIĆ, Marjan, 1998, 275-286.

bio zastupnik u Zadru ili Beču, pod uvjetom da je plaćao članarinu i da ga je prihvatio Središnji odbor.⁸⁷⁴

Koliko je pojava Stranke prava utjecala na odluku narodnjaka da izmijene organizacijski okvir svoje stranke, posvjedočilo je *Jedinstvo*, koje je u svojem komentaru na osnivanje Izvršnog odbora navelo da se u postojećim okolnostima dalmatinski Hrvati moraju odlučno držati ili pravca Narodne hrvatske stranke koju vodi Klaić, ili pravca nove pravaške stranke koju vode Biankini i družina. Treće opcije im nema.⁸⁷⁵ A da bi narodnjaci mogli birače privući na svoju stranu, morali su i u svoju stranku uvesti ona sredstva koja su pravaši imali u svojoj stranci i zato su proveli reorganizaciju svoje stranke u velikoj mjeri po uzoru na njih. Naposljetku su narodnjaci na saborskim izborima 1895. godine ostvarili uvjerljivu pobjedu u odnosu na pravaše i konstituirali novi saziv Narodnog hrvatskog kluba, a Izvršni odbor Narodne hrvatske stranke ponovno se pojavio uoči izbora za Carevinsko vijeće 1897. godine. U siječnju te godine Narodni hrvatski klub je održao sastanak na kojem su sudjelovali svi narodnjački zastupnici prisutni u Zadru i 35 predstavnika dalmatinskih općina. Usvojeni su važni zaključci u vezi nadolazećih izbora te je osnovan Izvršni odbor čiji je zadatak bio upravljati izbornim radom stranke i voditi pregovore o eventualnim kompromisima s drugim strankama. Članovi tog odbora bili su: Ivan Vranković kao tadašnji predsjednik Narodnog hrvatskog kluba, Hubert Borelli, Gajo Bulat, Vicko Ivčević, Božo Korlaet, Antun Vuković i Luko Zore. Odlučeno je i da se osnuju lokalni odbori u kotarskim središtima s preporukom da se načelnici drugih općina po potrebi pobrinu za osnivanje mjesnih odbora. Taj narodnjački Izvršni odbor sklopio je izborne kompromise s pravašima i Srbima, o kojima je već bilo govora.⁸⁷⁶

Uočljivo je da se narodnjački Izvršni odbor iz 1895. godine bavio svim za stranku značajnim pitanjima do formiranja novog saziva Narodnog hrvatskog kluba, dok se Izvršni odbor iz 1897. godine bavio samo izborima. Razlika je u tome što je Izvršni odbor iz 1895. godine osnovan nakon što je raspušten tadašnji saziv Dalmatinskog sabora i nakon što je samim time raspušten i Narodni hrvatski klub. Strahujući od dobro organizirane Stranke prava, narodnjaci su tada osnovali Izvršni odbor kao privremenu zamjenu za raspušteni Narodni hrvatski klub, jer u protivnom ne bi imali nikakvu formalnu organizaciju do konstituiranja novog kluba. To si nisu mogli dopustiti s obzirom na organizaciju kojom su za izbore 1895. godine raspolagali

⁸⁷⁴ Isti, 278.

⁸⁷⁵ Iz Narodnoga Hrvatskog Kluba., *Jedinstvo*, prilog broju 16, 26. 2. 1895.

⁸⁷⁶ Iz narodno-hrvatskog Kluba., *Jedinstvo*, broj 8, 29. 1. 1897.; Izborni kompromis., *Jedinstvo*, broj 14, 19. 2. 1897.

pravaši. Godine 1897. Narodni hrvatski klub je bio ustrojen, tako da je Izvršni odbor zapravo imao ulogu kakvu su ranije u stranci imali već spominjani izborni odbori, a nije bio vrhovno tijelo za cijelu stranku.

Godine 1900. pravaši su se još bolje organizirali utemeljivši Hrvatsko političko društvo sa sjedištem u Splitu. Da bi dobili odobrenje od strane austrijskih vlasti, osnivači tog društva naveli su da je cilj društva buditi, širiti i braniti hrvatsku nacionalnu svijest, ali neslužbeni cilj, onaj koji se nije otvoreno spominjao, bilo je ujedinjenje svih hrvatskih zemalja, u prvom redu Dalmacije i banske Hrvatske. Sredstva za ostvarenje tog cilja bili su u prvom redu politički izbori, zatim sastanci, rasprave, zaključci, peticije i adrese na cara i druga najviša tijela državne vlasti. Iako je na kraju ispalo izrazito stranačko, pravaško, Hrvatsko političko društvo bilo je zamišljeno kao šire od toga. Mogao mu je pristupiti svaki Hrvat koji je bio stanovnik austrijskog dijela Monarhije, star najmanje 24 godine, koji uživa sva građanska prava, nije kažnjavan i nije u aktivnoj vojnoj službi.⁸⁷⁷ Ipak, to narodnjake nije navelo na osnivanje nekakve slične organizacije, ali s narodnjačkim predznakom. Naprotiv, ubrzo nakon osnivanja Hrvatskog političkog društva, pravaši i narodnjaci su sklopili već spomenuti izborni sporazum za izbore za Carevinsko vijeće 1900. godine, i to na inicijativu narodnjaka. Dakle, Izvršni odbor iz 1895. godine bio je iznimka u organizacijskom okviru Narodne hrvatske stranke. On je osnovan zbog uspješnije borbe protiv dobro organiziranih pravaša, a kada su narodnjaci na tim saborskim izborima odnijeli uvjerljivu pobjedu, nisu se više toliko bojali pravaša pa nisu taj Izvršni odbor učinili stalnim tijelom, nego se njihova formalna stranačka organizacija i dalje svodila na Narodni hrvatski klub, tim više što su se 1897. godine narodnjaci i pravaši sporazumjeli oko izbora za Carevinsko vijeće, nakon čega je bilo sve više sloge među njima, iako je i dalje bilo neslaganja i teških riječi.

Kad se usporedi organizacija Narodne hrvatske stranke i Stranke prava, može se zaključiti da su pravaši bili osjetno više strukturirani nego narodnjaci. Razlog je taj što je Narodna stranka nastala više kao društveni pokret nego kao politička stranka. U čemu je razlika? Društveni pokreti predstavljaju kolektivno djelovanje u svrhu podržavanja ili osporavanja određenih društvenih promjena. Karakterizira ih osjećaj zajedničke pripadnosti sudionika pokreta određenoj skupini ili zajednici. Društveni pokreti su nastali u 18. stoljeću, a organizirali su se preko tiska, udruga i izgradnje moderne države.⁸⁷⁸ S druge strane, političke stranke su dobrovoljna udruženja građana koja se natječu za političku vlast i obavljanje javnih poslova.

⁸⁷⁷ DIKLIĆ, Marjan, 1996, 250-251.

⁸⁷⁸ društveni pokreti

Politička stranka je zapravo svaka politička skupina koja izlazi na izbore i koja na taj način postavlja svoje kandidate na javne položaje. S pojmom političke stranke povezan je i pojam partije, koji dolazi od latinske riječi za dio. Partije izražavaju posebne interese pojedinih dijelova društva, ali istovremeno moraju biti sposobne za vladanje u ime cjeline i sa stajališta općeg interesa. Hrvatska riječ „stranka“ označava organizaciju koja zastupa jednu stranu u društvu, ali koja mora, u slučaju dolaska na vlast, predstavljati sve strane i vladati s ciljem općeg dobra zajednice.⁸⁷⁹

Narodna stranka je nastala kao društveni pokret stanovnika Dalmacije koji su se zalagali za sjedinjenje pokrajine u kojoj su živjeli s banskom Hrvatskom i uvođenje materinjeg jezika većine stanovništva u javni život te svoje pokrajine. U toj prvoj fazi postojanja stranke bili su dobrodošli svi koji su zagovarali ta dva cilja. Kasnije su, zahvaljujući već spominjanom procesu usložnjavanja političkih zahtjeva i diferencijacije političkih opcija, određeni dijelovi društva počeli otpadati od tog pokreta. Prvo su, doduše privremeno, otpali zemljaci, koji su zagovarali bližu suradnju s austrijskom vladom i odricanje od sjedinjenja Dalmacije i banske Hrvatske u korist nekih drugih, „svakodnevnijih“ ciljeva. Zatim su otpali politički Srbi, nakon što se njihova partikularna politička svijest razvila na takav način da su potpuno odbacili ideju o sjedinjenju Dalmacije i banske Hrvatske. Otpali su i oni koji su Hrvate i Srbe smatrali jedinstvenim narodom, potom je ono što je ostalo od Narodne stranke otvorenije istaknulo hrvatski karakter, a onda se dogodilo još jedno otpadanje; onih političkih Hrvata koji su htjeli na prvo mjesto vratiti izvorni glavni cilj Narodne stranke, a to je sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom. Izvorna Narodna stranka je bila društveni pokret s elementima političke stranke. Članovi tog pokreta sjedili su u Dalmatinskom saboru i tamo imali svoj Narodni klub, putem kojeg su koordinirali svoje djelovanje. Koristili su i čitaonice, a svo drugo narodnjačko djelovanje bilo je koordinirano stranačkim tiskom, odnosno najprije listom *Il Nazionale*, koji je kasnije prerastao u *Narodni list*.

Kao što je već napomenuto, društveni pokreti se i organiziraju između ostalog putem tiska. *Narodni list* je bio glasilo Narodne (hrvatske) stranke kao društvenog pokreta, odnosno svih onih ljudi u Dalmaciji koji su zagovarali sjedinjenje pokrajine s banskom Hrvatskom i potpuno pohrvaćenje javnog života. Tim putem se pokret u prvom redu širio. Dovoljno je prisjetiti se da je list u početku izlazio na talijanskom jeziku, upravo zato da bi u pokret privukao one ljude koji su zbog obrazovanja bolje poznavali talijanski nego hrvatski jezik. No

⁸⁷⁹ političke stranke

kako se Narodna (hrvatska) stranka iz pokreta sve više pretvarala u „partiju“, tako se i uloga stranačkog tiska mijenjala. Najprije se pojavio list *Narod* kao glasilo jedne narodnjačke frakcije i to je izazvalo nemir jer je narušen univerzalistički karakter Narodne stranke kao pokreta, utjelovljen u *Narodnom listu*. Nakon toga je *Narodni list* postao glasilo druge političke opcije, a list *Jedinstvo*, proizašao iz lista *Narod*, odlukom Narodnog hrvatskog kluba je 1896. godine proglašen glasilom Narodne hrvatske stranke.⁸⁸⁰ To je bio prvi put da je Narodna (hrvatska) stranka dobila službeno glasilo koje piše u skladu sa stavovima stranačkog kluba.⁸⁸¹

Sve u svemu, može se reći da je Narodna stranka isprva bila društveni pokret koji je okupljao sve stanovnike Dalmacije koji su se zalagali za sjedinjenje pokrajine s banskom Hrvatskom i pohrvaćenje javnog života. S vremenom se njezin karakter mijenjao te je iz pokreta prerasla u „partiju“, odnosno u klasičnu političku stranku koja zastupa interese samo jednog dijela dalmatinskog stanovništva, a to je društvena elita hrvatske nacionalnosti, izuzev svećenstva. Međutim, u organizacijskom smislu nije nikad zadobila strukturu kakvu je imala Stranka prava. Najbliže tome je došla nakon što je osnovan Izvršni odbor 1895. godine, ali to je bilo privremeno. I dalje je aktualan ostao stranački program iz 1889. godine, a u njemu nijednom riječju nije spomenuta stranačka organizacija, nego samo ciljevi stranke.⁸⁸² Tako se formalna struktura Narodne hrvatske stranke svodila na Narodni hrvatski klub, prigodna tijela formirana u vrijeme izbora, eventualno narodne čitaonice, a od 1896. godine i na službeno stranačko glasilo *Jedinstvo*.

Svaki pokret i svaka stranka trebaju vođu, jednog ili više njih. Kad se govori o vođama Narodne (hrvatske) stranke, najčešće u prvi plan dolaze dva imena; Miho Klaić i Mihovil Pavlinović.⁸⁸³ O tome kako su sami narodnjaci promatrali njihovu ulogu u stranci, progovorio je Juraj Biankini povodom pedesete godišnjice izlaženja *Narodnog lista*. Prisjećajući se tada već odavno pokojnih Klaića i Pavlinovića, Biankini, i tada urednik *Narodnog lista*, pisao je da njima dvojici treba pripasti najveća slava među zaslužnim pojedincima koji su nosili narodni preporod. Prema Biankinijevu tumačenju, iako su imali različite stavove o nekim „dnevnim“ pitanjima, njih dvojica su se u svojem djelovanju nadopunjavali te je nemoguće razdvojiti

⁸⁸⁰ Izjava., *Jedinstvo*, broj 9, 31. 1. 1896.

⁸⁸¹ *Narodni list* je bio glasilo „narodnog pokreta“, odnosno Narodne (hrvatske) stranke kao pokreta, da bi kasnije postao glasilo Hrvatskog kluba, a zatim i jedno od glasila dalmatinske Stranke prava.

⁸⁸² „Program „Narodnog hrvatskog kluba.“, *Narodni list*, broj 67, 24. 8. 1889.; „Program „Narodnoga hrvatskog kluba.“, *Narod*, broj 63, 27. 8. 1889.

⁸⁸³ Više o tome tko je bio vođa Narodne stranke prije promatranog razdoblja u: ZELIĆ-BUČAN, Benedikta, 1992, 174-178.; MACAN, Trpimir, 1980, 87-90.

njihov rad, koji je u glavnim programskim točkama bio jedinstven i skladan. Biankini je tom prilikom pisao da je Pavlinović htio da se Klaića smatra jedinim vođom stranke, smatrajući da bi bez ovoga stranka propala, ali da su zapravo obojica bili vođe. Preciznije, Klaić je bio vođa u primorskom dijelu Dalmacije, a Pavlinović u zaleđu. Stoga bi se, slikovito je opisivao Biankini, moglo reći da je Pavlinović bio ministar unutarnjih, a Klaić ministar vanjskih poslova. Pavlinović je u dogovoru s Klaićem vodio organizaciju u zaleđu, oslanjajući se u prvom redu na svećenstvo i često putujući. Posebno mu je bilo stalo do čitaonica, koje je smatrao središtima bratskog dogovora i narodne prosvjete.⁸⁸⁴ Precizirajući dodatno područja na kojima su Klaić odnosno Pavlinović bili na čelu narodnog pokreta, N. Stančić navodi da je Pavlinović predvodio narodnjake na povijesno i društveno jedinstvenu području „krajina“, odnosno u Dalmatinskoj zagori, Makarskom primorju i na neretvanskom području, dok je Klaić bio vođa u dijelu Dalmacije koji nije prošao jedinstveni povijesni razvoj, ali je predstavljao jedinstvenu društvenu cjelinu. Radilo se o obalnom pojasu od Zrmanje do Cetine, uključujući sve otoke od Raba do Korčule, te području bivše Dubrovačke Republike.⁸⁸⁵

Kad se govori o vođama Narodne (hrvatske) stranke, ponovno treba razlikovati formalnu i neformalnu dimenziju. Budući da Narodna (hrvatska) stranka nije, poput današnjih političkih stranaka, imala registrirane članove koji biraju predsjednika stranke, jedinim formalnim vođom stranke moguće je smatrati predsjednika stranačkog kluba. U promatranom razdoblju tu su funkciju obnašali Miho Klaić (1863.-1896.), Ivan Vranković (1896.-1900.) i Pero Čingrija (1900.-1905.). Predsjednik kluba je također u vrijeme izbora bio na čelu Središnjeg izbornog odbora, a bio je i prva osoba u kratkotrajnom Izvršnom odboru iz 1895. godine. Klupskog predsjednika birali su članovi kluba glasovanjem, a uočljivo je da je biran po svojevrstnom načelu seniorata, odnosno po stažu i ugledu u stranci. Godine 1896. umro je dugogodišnji klupski predsjednik Miho Klaić, koji je bio zastupnik u Dalmatinskom saboru kontinuirano od prvog saziva 1861. godine. Zamijenio ga je Ivan Vranković, koji je u Sabor prvi put izabran 1864. godine, a njega je pak zamijenio Pero Čingrija, koji je u Saboru „debitirao“ 1870. godine. I Vranković i Čingrija izabrani su jednoglasno, što znači da unutar kluba ni u jednom ni u drugom slučaju nije bilo neslaganja oko osobe novog predsjednika. Da se predsjednika kluba istovremeno ima smatrati i vođom stranke, potvrdilo je *Jedinstvo*, kad je, pišući o izboru Čingrije za klupskog predsjednika, navelo da je on jednoglasno izabran za predsjednika kluba i vođu stranke.⁸⁸⁶ Ipak, iako je staž u stranci bio važan kriterij za izbor

⁸⁸⁴ Dr. Miho Klaić i Don Mijo Pavlinović., *Narodni list*, Jubilarni broj, 1. 3. 1912.

⁸⁸⁵ STANČIĆ, Nikša, 1990b, 11-12.

⁸⁸⁶ Pisma iz Zadra., *Jedinstvo*, broj 7, 24. 1. 1896.; 1896.; Dr. Čingrija., *Jedinstvo*, broj 103, 21. 12. 1900.

predsjednika stranke, čini se da je ugled među narodnjacima ipak bio važniji. Tako je Klaića nakon smrti, kako je već navedeno, na mjestu predsjednika Narodnog hrvatskog kluba trebao zamijeniti Gajo Bulat, ali nije jer je imenovan predsjednikom Dalmatinskog sabora. Bulat je u Sabor prvi put izabran 1876. godine, čak 12 godina kasnije od Vrankovića, ali ipak je zbog svojih zasluga za osvajanje vlasti u Splitu uživao veći ugled u stranci od njega. Pero Čingrija je također, u vrijeme kad je izabran za predsjednika Narodnog hrvatskog kluba, uživao značajan ugled u stranci. Bio je zastupnik neprekidno tijekom 30 godina, jedan od najbližih suradnika prethodne dvojice klupskih predsjednika, Klaića i Vrankovića, kao i načelnik dubrovačke općine, nedugo prije toga istrgnute iz ruku srpsko-autonomaške koalicije.⁸⁸⁷

Prisjećajući se 1912. godine Miha Klaića i Mihovila Pavlinovića, Juraj Biankini je istaknuo da su njih dvojica bili i karakterno međusobno slični. Kako je pisao Biankini: „Oba krupna stasa, visoka čela, oštra, pronicava pogleda, oba u držanju i hodu otmeno ponosna, odsječite bistre besjede, imali su u sebi kao nešto špartanskoga, što je jako imponiralo, a na prvi mah moglo je plašiti one, koji ih pobliže nisu poznavali.“ U ranim danima postojanja Narodne stranke, kad se narodnjaštvo moralo tek afirmirati na političkoj sceni, i jedan i drugi su se, prisjećao se Biankini, isticali svojim govorničkim darom i raspravama protiv narodnih protivnika, posebno Luigija Lapenne, koji je u to vrijeme bio „najopasniji narodni protivnik“ i inkarnacija ondašnje „pokvarene, drzovite i svemogućće birokracije“.⁸⁸⁸ Taj Biankinijev opis utjecaja Klaića i Pavlinovića na narodnjačke sljedbenike je primjer onoga što je M. Weber nazvao karizmatikom vlašću, odnosno vlašću koja se temelji na nekim karakternim osobinama nositelja vlasti, zbog kojih on može uvjeriti svoje sljedbenike da ga slijede. Weber je živio na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, dakle otprilike u vrijeme o kojem se govori u ovom radu, a objašnjavajući i predviđajući tadašnji društveni razvoj, najavio je sve veće širenje racionalno-legalnog tipa vlasti, čiji su temelj pravne norme odnosno zakoni i birokratizirano društvo.⁸⁸⁹ Po tome je karizmatička vlast karakteristična za manje modernizirana društva, a Dalmacija je u promatranom razdoblju svakako bila primjer takvog društva. Karizmatičkih vođa je tada u njoj bilo, ne samo među narodnjacima. Izvrstan primjer je Antonio Bajamonti, kojeg je dio puka obožavao iako nije niti razumio jezik kojim je ovaj govorio. Takvih je vođa bilo i među hrvatskim političarima izvan Dalmacije. Narodnjaci su karizmatičkim vođom smatrali Josipa Jurja Strossmayera i to su dokazivali čestim hvalama na njegov račun, a karizmatički vođa je

⁸⁸⁷ PERIĆ, Ivo, 1988, 66.

⁸⁸⁸ Dr. Miho Klaić i Don Mijo Pavlinović., *Narodni list*, Jubilarni broj, 1. 3. 1912.

⁸⁸⁹ Weber, Max

definitivno bio i Ante Starčević, koliko god se narodnjacima ta njegova karizma uglavnom nije sviđala.

I Pavlinović i Klaić su bili karizmatički vođe i zapravo utjelovljenje narodnjačkih ideala. To potvrđuju osjećaji koje su izazivali kod političkih protivnika. Dovoljno se prisjetiti s koliko su strasti dalmatinski politički Srbi napadali Pavlinovića i koliko su se bojali da im ne nametne političko hrvatsvo i katoličku vjeru. Sličan je slučaj bio i s Klaićem, kojem je dio Srba na čuvenim izborima 1879. godine uskratio izbor u Carevinsko vijeće, smatrajući ga, kao što je također već spomenuto, utjelovljenjem narodnjačke politike koju su sve više počeli odbacivati. Klaić je nešto slično doživio 1890. godine, kada ga je, dok se vraćao sa sastanka austrijskih delegacija⁸⁹⁰, na bečkom kolodvoru verbalno napala skupina od 11 studenata iz Dalmacije latinskim uzvikom „pereat dr. Klaić“, što bi doslovno značilo „neka dr. Klaić nestane“. Povod je bilo Klaićevo držanje na tom sastanku, odnosno pohvale koje je izrekao na račun politike upravitelja Bosne i Hercegovine Benjamina Kallaya. Klaića su od tih napada branili *Narodni list* i *Narod*, pišući da mu je jedini grijeh to što nije htio „loviti mušice, koje se roje tri puta na dan u glavam naših mladih al vrlo izkusnih i dubokih političara“, odnosno što nije htio Kallayu poreći realne zasluge za Bosnu i Hercegovinu samo zato što je ovaj po nacionalnosti Mađar.⁸⁹¹ Taj uzvik skupine dalmatinskih studenata nije bio poziv na fizičku likvidaciju Miha Klaića, nego na likvidaciju narodnjačke politike koju su tada mnogi smatrali pretjerano oportunističkom, a njega su doživljavali kao personifikaciju te politike.

Klaić i Pavlinović, obojica karizmatički vođe narodnjaka, u Narodnoj stranci su imali vodeću ulogu te su, kako je to opisao Juraj Biankini, nadopunjavali. Klaić je cijelo vrijeme bio formalni vođa kao predsjednik stranačkog kluba, a Pavlinović nije imao nikakvu formalnu funkciju u vodstvu stranke, ali je uživao moralni autoritet kao nitko drugi. Međutim, i Pavlinoviću je trebao Klaić, kao što je i Klaiću trebao Pavlinović. Tako je Pavlinović 1879. godine prepustio Klaiću mandat u Carevinskom vijeću smatrajući da je ovaj neophodan u Beču, a nakon što je Pavlinović umro, Klaić nije mogao sam razriješiti situaciju oko izbora njegova nasljednika u zadarskom i bečkom parlamentu. Stranka se bez Pavlinovića promijenila, njemu bliski članovi su 1892. godine istupili iz nje i dvije godine kasnije sudjelovali u utemeljenju dalmatinske Stranke prava, a narodnjaci su i tada zazivali njegov moralni autoritet. U polemikama između njih i pravaša obje su se strane pozivale na

⁸⁹⁰ Poslove koji su bili zajednički za cijelu Monarhiju, rješavale su zajedno austrijska i ugarska delegacija. Svaka je predstavljala jednu polovicu Monarhije. Kao dio austrijskog dijela Monarhije, Dalmacija je bila zastupana u austrijskoj delegaciji.

⁸⁹¹ Pereat D.r Klaić!, *Narodni list*, broj 51, 5. 7. 1890.; D.r KLAIĆ, *Narod*, broj 54, 8. 7. 1890.

Pavlinovića nastojeći dokazati da bi on stao na njihovu stranu, a ne na stranu njihovih političkih protivnika.

Osim Klaića i Pavlinovića, narodnjaci su imali i drugih karizmatičnih političara u svojim redovima. Primjerice, Juraj Biankini je definitivno bio karizmatičan i prepoznatljiv po svojem pisanju u *Narodnom listu* i saborskim govorima u kojima je ukazivao na probleme koji muče Hrvate u Dalmaciji. Zbog toga je prozvan „dalmatinskim Demostenom“, odnosno dalmatinskim ekvivalentom najpoznatijeg starogrčkog govornika.⁸⁹² Međutim, iako je Biankini kao urednik glavnog stranačkog glasila bio „na prvoj liniji“ prema političkim protivnicima, u stranci je uvijek bio podređen Klaiću i Pavlinoviću. Nakon smrti potonjeg, nije se uspio uzdići u stranci, nego ju je ubrzo napustio. Karizmatičan je bio i Gajo Bulat, jer da nije, teško bi srušio izrazito karizmatičnog i moćnog Bajamontija s vlasti u Splitu. Osim toga, pravaši su ga opisivali kao narodnjačkog vođu čiji je karakter takav da onemogućuje približavanje narodnjaka i pravaša. Dakle, pripisivali su određene negativne značajke njegovoj osobi i to je utjecalo na njihovo djelovanje. Naposljetku, karizmatičan je bio i posljednji formalni vođa Narodne hrvatske stranke u promatranom razdoblju, Pero Čingrija. Za razliku od Bulata, čija je ličnost odbijala pravaše, Čingrija ih je svojom ličnošću privlačio, što znači da je posjedovao određenu karizmu koja je utjecala na ujedinjenje narodnjaka i pravaša u jednu stranku.⁸⁹³ Ipak, Klaić i Pavlinović su se svojom karizmom izdvajali od ostalih narodnjaka. Oni su bili vođe Narodne stranke kao pokreta, u vrijeme dok je zastupala sve stanovnike Dalmacije koji su se zalagali za sjedinjenje s banskom Hrvatskom i pohrvaćenje javnog života. Oni su bili ne samo vođe stranke, nego i vođe većine naroda. Pero Čingrija jest bio karizmatičan, ali u vrijeme kad je stupio na čelo Narodne hrvatske stranke, to više nije bio društveni pokret, nego politička stranka koja je zastupala interese samo jednog dijela dalmatinskog stanovništva. Iako se svojih glavnih ciljeva ni tada nije odrekla, više ih nije iskazivala na isti način kao dok je bila društveni pokret, nego na način koji je bio najviše u skladu s interesima skupine koju je tada kao politička stranka zastupala, a to je bila svjetovna dalmatinska društvena elita hrvatske nacionalnosti.

⁸⁹² TROGRLIĆ, Marko – ŠETIĆ, Nevio, 2015, 70.

⁸⁹³ Ipak, treba napomenuti da je nakon 1900. godine primjetan postao manjak stranačke discipline. Nakon što je umro Gajo Bulat, čak je i Namjesništvo u svojim dopisima Beču navodilo da nijedan od istaknutijih članova stranke ne posjeduje „utjecaj i energiju“ potrebne za podčiniti sve članove volji stranačkog vodstva. Nakon što je Narodna hrvatska stranka na izborima za Dalmatinski sabor 1901. godine ostvarila slabiji rezultat nego inače, tadašnji dalmatinski namjesnik David kao jedan od razloga istaknuo je nedostatak „energične i smislene organizacije“ nakon smrti „starih utjecajnih i dokazanih vođa“. (KALWODA, Johannes, 2023, 44; 121.)

ZAKLJUČAK

Povijest Narodne (hrvatske) stranke od srpnja 1879. do travnja 1905. godine bila je sadržajna i puna različitih zapleta i raspleta. To nije samo povijest jedne političke stranke, nego i povijest oblikovanja jedne nacije na jednom području u određenom vremenskom razdoblju. Zapravo, to je povijest oblikovanja ne jedne, nego čak triju nacija u Dalmaciji; hrvatske, srpske i talijanske. To nipošto nisu tri odvojena procesa, jer je svaki od njih utjecao na ostale. Austrijska Dalmacija nije u fizičkom smislu bila velik prostor, a oblikovanje čak triju nacija na tom nevelikom prostoru znači da će pripadnici tih nacija dolaziti u međusobne doticaje. Osim što će povremeno međusobno surađivati, a češće se sukobljavati, oni će na određeni način i poticati nacionalno oblikovanje kod svojih susjeda. Različiti nacionalistički iskazi jedne strane dovode do reakcije druge i treće strane, a svaka takva situacija dodatno oblikuje nacionalni pokret jedne, druge ili treće strane.

Promatrano razdoblje povijesti Narodne (hrvatske) stranke korespondira s onim što M. Hroch naziva fazom C nacionalnih pokreta u srednjoj i istočnoj Europi, odnosno kod onih naroda koji u doba nacionalnih oblikovanja nisu imali vlastitu samostalnu državu. Takav je bio slučaj i s Hrvatima, koji su živjeli unutar Habsburške Monarhije, kasnije nazvane Austro-Ugarskom, u nekoliko međusobno odvojenih pokrajina. Glavni cilj hrvatskog nacionalnog pokreta stoga je bilo ujedinjenje tih različitih pokrajina u jedno državno-pravno tijelo, odnosno u jednu pokrajinu Monarhije koja bi bila podređena vlasti dinastije Habsburg, ali bi imala svoju autonomiju i praktički bila samostalna hrvatska država. Međutim, Hrvati u tim pokrajinama nisu živjeli sami, nego su se u njihovoj neposrednoj blizini odvijali i drugi procesi nacionalnih oblikovanja, što je pred hrvatski nacionalni pokret nužno stavljalo određene, često prilično zahtjevne izazove.

Faza C nacionalnog pokreta je ona u kojoj nacionalna ideja više nije ograničena samo na određene pripadnike društvene elite, nego se širi na narodne mase. U Dalmaciji, jednoj od habsburških pokrajina u kojima su se Hrvati nacionalno oblikovali, ta je faza otpočela početkom šezdesetih godina 19. stoljeća, kada je utemeljen Dalmatinski sabor i kada su se pojavile prve političke stranke u povijesti pokrajine. Doduše, ne može se baš reći da je samim osnivanjem Dalmatinskog sabora nacionalni pokret postao u potpunosti masovan, jer tada još uvijek u Monarhiji nije postojalo opće pravo glasa, ali tada se pojavilo biračko tijelo koje su političke stranke pokušavale privući na svoju stranu, a ideologije tih stranaka bile su u prvom redu nacionalističke.

Razlike između Narodne (hrvatske) stranke i današnjih političkih stranaka su poprilične, a jedna od njih je i u tome što se današnje političke stranke obraćaju biračima koji su u potpunosti oblikovani u nacionalnom smislu. Teško da će u današnje vrijeme neka osoba koja je po nacionalnosti Hrvat, odlučiti iz čista mira se izjasniti kao Srbin, Talijan ili pripadnik bilo koje nacije koja nije hrvatska. Međutim, Narodna (hrvatska) stranka se u početku svojeg djelovanja nalazila u potpuno drugačijoj situaciji. Ona se obraćala ljudima koji u najvećem broju još uvijek nisu bili nacionalno oblikovani i koji su se mogli nacionalno oblikovati na razne načine. Danas se čini samorazumljivim da će se katolici nacionalno oblikovati kao Hrvati, pravoslavci kao Srbi, a osobe talijanskog etničkog podrijetla kao Talijani, ali to nije nužno uvijek bilo tako. Primjer su Srbi katolici kojih je bilo u Dubrovniku, ali i u drugim dijelovima Dalmacije, Špiro Vujatović-Šarov, pravoslavac koji se izjašnjavao kao Hrvat, težaci iz splitskih predgrađa koji su slijedili Bajamontija iako uopće nisu poznavali talijanski jezik, kao i svi autonomaši i kasnije Talijani u nacionalnom smislu čija su prezimena završavala na -ić. Narodna (hrvatska) stranka je pokušavala postići da svaki stanovnik Dalmacije prihvati nacionalnu ideologiju kakvu je ona zastupala, ali bilo je u Dalmaciji i drugih nacionalnih ideologija koje su, teoretski, mogle postati dominantne, ali ipak nisu. Bilo je i onih koje su postojale neko vrijeme, a onda su se ugasile, primjerice, slavo-dalmatinska nacionalna ideologija.

Svaki nacionalni pokret ima svoje ciljeve, a ciljevi Narodne (hrvatske) stranke su se mijenjali tijekom razdoblja o kojem je u ovom radu riječ. U početku su glavni ciljevi bili sjedinjenje Dalmacije i banske Hrvatske te „ponarođenje“ javnog života Dalmacije. To znači uvođenje materinjeg jezika većine stanovnika Dalmacije kao službenog u sve institucije u pokrajini. Stranka je u početku imala i druge ciljeve, ali ti su bili najvažniji. Pripadati Narodnoj stranci u početku njezina postojanja značilo je zalagati se za ta dva cilja. Ona nije imala organizaciju kakvu imaju današnje političke stranke, nego je imala i formalnu i neformalnu dimenziju, pri čemu je potonja bila značajnija. Formalna dimenzija se odnosila na djelovanje u institucijama u kojima su se donosile političke odluke. To se u prvom redu odnosilo na Dalmatinski sabor. Tamo se odlučivalo o autonomnim poslovima Dalmacije i tamo je postojao saborski klub Narodne stranke kao tijelo u kojem su se narodnjački zastupnici dogovarali oko toga kakav stav će zauzeti u pojedinom pitanju. Osim toga, postojali su Zemaljski odbor, Carevinsko vijeće i općine kao politička tijela u kojima se donose odluke. Biti narodnjak u formalnom smislu značilo je stupiti u neko od tih tijela, zadobiti određenu političku moć i koristiti ju za djelovanje u skladu s narodnjačkom ideologijom. Međutim, više je bilo onih koji su bili

narodnjaci u neformalnom smislu, odnosno koji su podržavali narodnjačku ideologiju, ali nisu imali potrebnu političku moć da bi donosili odluke u skladu s njom. Takvi narodnjaci su mogli djelovati na drugačiji način i tu su značajne bile narodne čitaonice, a još značajnija su bila stranačka glasila, najprije *Narodni list*, a zatim i *Narod te Jedinstvo*. To su bile platforme za širenje narodnjačke ideologije, odnosno za ono što se u to vrijeme često nazivalo buđenjem narodne svijesti. Stoga su stranačka glasila bila možda i presudna u održavanju stranke na okupu, u vrijeme kad nije bilo čvrste stranačke organizacije kakvu imaju današnje političke stranke.

Narodnjačka politika se u početku vrtjela oko dvaju spomenutih glavnih ciljeva, no kako je vrijeme odmicalo, tako se odvijao već spominjani proces usložnjavanja političkih zahtjeva i diferencijacije političkih opcija. Što to točno znači? Usložnjavanje znači da na dnevni red dolaze novi politički zahtjevi, koji se ranije možda i jesu spominjali, ali nisu bili u prvom planu. Taj proces vuče za sobom i proces diferencijacije političkih opcija, jer se na svaki zahtjev može odgovoriti na razne načine. U početku je situacija bila poprilično „binarna“. Osoba je mogla biti ili za sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom ili protiv njega, ili za uvođenje „narodnog“ jezika u javni život pokrajine ili protiv te ideje. Istina je da su se narodnjaci tada dvoumili između više južnoslavenske i više hrvatske nacionalne ideje, ali sve je to zapravo bila hrvatska ideja. Konkretni cilj se odnosio na sjedinjenje s banskom Hrvatskom unutar Monarhije, a sve eventualne daljnje južnoslavenske koncepcije su bile nekako „u magli“. Narodnjaci se nisu borili za stvaranje nekakve južnoslavenske države. Ako bi i govorili o tome, govorili bi u teoriji, spominjući to kao nešto što bi se u nekoj nedefiniranoj budućnosti moglo ostvariti. Borba za sjedinjenje Dalmacije i banske Hrvatske je bila konkretna. To je bio neposredni cilj kojem se težilo. Ta dva cilja, sjedinjenje i uvođenje „narodnog“ odnosno hrvatskog jezika kao službenog, uvijek su ostali glavni narodnjački ciljevi, ali s vremenom su u prvi plan počeli dolaziti i drugi ciljevi, odnosno rješenje drugih također važnih pitanja.

Povijest Narodne (hrvatske) stranke od početka do kraja njezina postojanja, odnosno od nastanka početkom šezdesetih godina 19. stoljeća do sjedinjenja s dalmatinskom Strankom prava 1905. godine, zapravo je povijest preobrazbe te stranke iz društvenog pokreta koji okuplja različite osobe koje se bore za određeni politički cilj u političku stranku koja zastupa interese određene skupine koja postoji u dalmatinskom društvu. Ta preobrazba bila je posljedica usložnjavanja političkih zahtjeva i diferencijacije političkih opcija, dvaju procesa koji su, kako je već naglašeno, bili međusobno isprepleteni. Preciznije, to je proces otpadanja

od stranke svih onih koji su na određene političke zahtjeve odgovarali drugačije od većine pripadnika stranke.

Posebno je u tom procesu otpadanja od stranke značajna situacija oko zemljaštva iz 1873. godine, jer je ona u prvi plan istaknula dva politička zahtjeva, odnosno dvije političke dileme koje su u većem dijelu povijesti Narodne (hrvatske) stranke bile možda i ključne. Jedna se odnosila na odnos prema dalmatinskim političkim Srbima, a druga na odnos prema austrijskoj vladi. Srbi su prvi otpali od Narodne stranke. Oni su imali svoje posebne nacionalne zahtjeve i dok su bili dio Narodne stranke, a kad ih pragmatizam više nije tjerao da te zahtjeve stavljaju sa strane i zagovaraju glavne narodnjačke političke zahtjeve, odvojili su se i osnovali vlastitu stranku, Srpsku stranku na Primorju ili jednostavnije, Srpsku stranku. Tu se otvara pitanje koliko je pripadnost Srba Narodnoj stranci ikad bila iskrena, ali to je svakako teško procijeniti, jer nije moguće znati što je nekome zaista u srcu i u glavi. Važno je da je njihovo političko djelovanje išlo u smjeru ostvarenja narodnjačkih ciljeva, a onda je zauzelo neki drugi smjer. Ili preciznije, dok su na politički zahtjev za sjedinjenjem Dalmacije s banskom Hrvatskom odgovarali potvrdno, Srbi su bili dio Narodne stranke. Kad su na taj zahtjev počeli odgovarati negativno, otpali su od stranke. S druge strane, na narodnjački zahtjev o uvođenju „narodnog“ jezika u sav dalmatinski javni život Srbi su uvijek odgovarali potvrdno, samo što nisu taj jezik nazivali istim imenom kao i narodnjaci, no ako su se na ijednoj osnovi narodnjaci i Srbi mogli sporazumjeti, to je bilo po pitanju jezika i po pitanju gospodarske situacije u Dalmaciji.

Odnos prema austrijskoj vladi je drugi politički zahtjev na koji su narodnjaci morali odgovarati. Mogli su ili biti uz tu vladu, ili biti u opoziciji prema njoj. Problem im je predstavljalo to što u tom odnosu nikad nisu „diktirali igru“. Vlada je uvijek bila nadmoćnija. I sam njihov dolazak na vlast u Dalmaciji 1870. godine zapravo je potaknula vlada, koja je tada odlučila napraviti zaokret u svojoj politici u Dalmaciji jer joj je to tada odgovaralo. Narodnjacima je „dopuštena“ pobjeda na izborima za Dalmatinski sabor, a zauzvrat je od njih zatraženo da izaberu zastupnike koji će predstavljati Dalmaciju u bečkom Carevinskom vijeću, parlamentu austrijskog dijela Monarhije, kojem je Dalmacija pripadala. To je naizgled jednostavan zahtjev, moglo bi se pomisliti da se radi o nečemu što je administrativne prirode, ali nije bilo tako. Izabrati zastupnike za Carevinsko vijeće značilo je zapravo priznati dualističko uređenje Monarhije kao realnu činjenicu, što je automatski značilo da narodnjaci prihvaćaju da se Dalmacija i banska Hrvatska neće sjediniti.

Je li Narodna (hrvatska) stranka u promatranom razdoblju bila „vladina“ opcija, kako su ju njezini politički protivnici često optuživali? Odgovor je apsolutno potvrđan. Narodna (hrvatska) stranka je u Dalmaciji većinu svojeg postojanja bila vladina opcija, jer da nije, ne bi veliku većinu tog vremena provela na vlasti u pokrajini. Austrijska vlada je u svakoj pokrajini trebala neku stranku na koju će se osloniti, a imala je i dovoljnu moć da može bitno utjecati na dolazak neke stranke na vlast ili na njezin pad s vlasti. Narodna (hrvatska) stranka je imala tu sreću da je njezina ideologija bila takva da je toj vladi odgovarala više nego ideologija bilo koje druge tadašnje dalmatinske stranke. Narodnjaci su htjeli rješavati „hrvatsko pitanje“ unutar Monarhije i to je bio ključ svega. Nijedna država izvan Monarhije ih nije privlačila na način da bi težili odvajanju hrvatskih zemalja od Monarhije i njihovu pripajanju toj državi, što nije uvijek bio slučaj sa Srbima i autonomašima. Međutim, narodnjaci su imali i tu nesreću da dva njihova glavna politička cilja, ona dva o kojima se uvijek najviše govorilo, ta vlada nije htjela poduprijeti. Sjedinjenje nije nikako htjela poduprijeti, a s potpunim pohrvaćenjem državnih ureda je otezala sve do 1909. godine, kad su, zasigurno dobrim dijelom i zbog učestalih narodnjačkih zahtjeva, izdane naredbe kojima je hrvatski uveden kao unutarnji jezik poslovanja dalmatinskih državnih ureda. Tada su zaposlenici tih ureda morali početi međusobno komunicirati na hrvatskom jeziku, ako to dotad nisu činili. Ipak, iako je austrijska vlada izbjegavala ispuniti njihove najvažnije političke ciljeve, narodnjaci su ipak i dalje surađivali s njom.

Podložnost Narodne (hrvatske) stranke austrijskoj vladi imala je nekoliko faza. Sve je počelo njihovim osvajanjem vlasti u Dalmaciji 1870. godine. Sedamdesetih godina je bilo nekoliko saborskih adresa kojima se od državnih vlasti tražilo sjedinjenje Dalmacije i banske Hrvatske, a žestoka reakcija većine narodnjaka na stav koji su u doba prvog stranačkog raskola 1873. godine prema austrijskoj vladi zauzeli zemljaci, dokazuje da je toj većini ideja potpune podložnosti austrijskoj vladi tada bila odbojna. Prijelomni trenutak u odnosu narodnjaka i vlade dogodio se 1879. godine, njihovim pristupanjem uz vladu grofa Eduarda Taaffeja. Može se reći da su narodnjaci tada postali vladina opcija i to im je donijelo vrijedne uspjehe. Osvojili su lokalnu vlast u najmnogoljudnijem dalmatinskom gradu Splitu, odnijeli su pobjedu u sukobu protiv namjesnika Jovanovića, imali su uvjerljivu većinu u Dalmatinskom saboru i držali lokalnu vlast u velikoj većini dalmatinskih općina. Međutim, i dalje su stalno isticali svoja dva puno puta spomenuta najvažnija cilja, a nikako ih nisu uspijevali ostvariti, iako je po pitanju jezika bilo pomaka nabolje. To je kod nekih zasigurno stvorilo dojam da narodnjaci baš ništa ne postižu i izazvalo je reakcije.

Odnos prema austrijskoj vladi potaknuo je otpadanje još jednog dijela narodnjaka od stranke. Oni narodnjaci kojima je smetala velika podložnost vladi, istupili su iz stranke i osnovali Hrvatski klub. Ti zastupnici, koji će se kasnije priključiti Stranci prava, barem deklarativno su zagovarali radikalniju hrvatsku politiku u Dalmaciji i inzistiranje na glavnim narodnjačkim ciljevima, onima koje vlada nije htjela ispuniti. Narodnjaci su se gnušali svake radikalne politike i iako su znali u kakvom je stanju Dalmacija i koliko je daleko ostvarenje njihovih glavnih ciljeva, ipak nisu bili spremni stupiti u otvorenu opoziciju prema austrijskoj vladi. Zašto je to bilo tako? Vlada ih je teoretski mogla srušiti s vlasti u Dalmaciji, ali realno nije bilo bolje opcije za tu vladu. Ipak, Narodnu (hrvatsku) stranku su uvijek predvodili ljudi koji su pamtili šezdesete godine, kad su narodnjaci bili u opoziciji i trpjeli popriličnu represiju od strane vlasti, kad su hrvatski jezik i narodnost u Dalmaciji bili u podređenu položaju i kad je postojala ozbiljna opasnost da dobar dio Dalmacije u nacionalnom smislu ne ispadne hrvatski. Vodeći narodnjaci su se stalno pribojavali povratka takvog stanja i nisu bili spremni riskirati.

Većina vodećih narodnjaka se bojala da bi u slučaju gubitka većine u Dalmatinskom saboru došlo do određenog domino-efekta. Nakon toga bi počele „padati“ i općine, a njima su narodnjaci uvijek pridavali veliku važnost, jer su to bila autonomna tijela koja su sama određivala kojim će se jezikom služiti. Pitanje jezika je bilo posebno važno u vremenu dok je nacionalno oblikovanje još uvijek trajalo. Iako su u svojim javnim nastupima često naglašavali da većina dalmatinskog stanovništva sebe smatra Hrvatima, narodnjaci očito nisu previše vjerovali u tu tvrdnju. Smatrali su da bi njihovim padom s vlasti hrvatski jezik ponovno počeo uzmicati pred talijanskim i da bi to oštetilo proces hrvatske nacionalne integracije u Dalmaciji. Preciznije, narodnjaci nisu vjerovali da je proces oblikovanja hrvatske nacije u Dalmaciji završen, nego su smatrali da u pokrajini još ima onih koji su u nacionalnom smislu neopredijeljeni ili su nedovoljno opredijeljeni. Zato su smatrali da moraju pod svaku cijenu ostati na vlasti i „paziti“ da proces nacionalne integracije u Dalmaciji ne krene u nekom smjeru koji su smatrali pogrešnim. Koliko god da se često nisu slagali s postupcima austrijske vlade, smatrali su da bi učinili još gore kad bi se toj vladi išli zamjerati.

Narodnjačka politika nakon osvajanja vlasti u Dalmaciji bila je u velikoj mjeri oportunistička i pogrdno je nazivana „politikom mrvica“. Iako je oportunizam kao političko načelo ozloglašen, ne smije se zaboraviti da su narodnjaci kao vladina stranka u Dalmaciji ipak izborili puno toga za hrvatski narod. Međutim, dva svoja najvažnija cilja nisu mogli ostvariti, a kad je na snagu stupila vinska klauzula, to je za Dalmaciju bilo toliko štetno da su odjednom malo vrijedili svi uspjesi koje su narodnjaci ranije postigli i svi njihovi doprinosi politici,

gospodarstvu i kulturi Dalmacije te oblikovanju hrvatske nacije u njoj. Sjedinjenje Dalmacije i banske Hrvatske te potpuno pohrvaćenje dalmatinskog javnog života, dva oduvijek najvažnija cilja za Narodnu (hrvatsku) stranku, toliko su dugo uzaludno zahtijevana da je određeni dio dalmatinske javnosti počeo sve druge narodnjačke uspjehe uzimati zdravo za gotovo, a to je posebno došlo do izražaja u doba vinske klauzule, čije su posljedice bile takve da su svi ti uspjesi u određenoj mjeri izgubili na vrijednosti.

Izraz „politika mrvica“ nije dobar za opisati narodnjačku politiku nakon osvajanja vlasti u Dalmaciji. Taj izraz implicira da samo dva glavna narodnjačka cilja „vrijede“, a da svi njihovi drugi ciljevi i dostignuća nisu dovoljno vrijedni, nego da se radi o „mrvicama“. Treba naglasiti da su narodnjački politički ciljevi u početku postojanja stranke bili poprilično idealistički. U vrijeme kad je stranka osnovana, tražiti dominaciju hrvatske narodnosti i jezika u Dalmaciji značilo je tražiti jako puno. Kako su često i sami narodnjaci naglašavali, opozicija si može dopustiti idealizam, dok stranka na vlasti mora voditi realnu politiku. Upravo to se dogodilo Narodnoj (hrvatskoj) stranci kad je osvojila većinu u Dalmatinskom saboru. Morala je prihvatiti realnu politiku, a realnost je bila takva da se sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom i potpuno pohrvaćenje javnog života u Dalmaciji nisu mogli ostvariti. To su bili najčešće spominjani, ali ne i jedini ciljevi, i stoga su oni drugi, manji ciljevi došli u prvi plan, jer je vladajuća stranka odgovorna za mnogo toga. Izraz „politika mrvica“ bi značio da narodnjaci svjesno zanemaruju velike ciljeve i opredjeljuju se za one manje da se ne bi zamjerali austrijskoj vladi, ali to nije ispravan opis situacije. Ispravno bi bilo reći da su narodnjaci nakon dolaska na vlast u Dalmaciji radili jedino što su mogli, a nijedna stečevina na političkom, gospodarskom ili kulturnom planu se ne može smatrati „mrvicom“ kad je u pitanju jedna u svakom pogledu nerazvijena zemlja kakva je na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće bila Dalmacija. Istina je da su narodnjaci vodeći takvu „ziherašku“ politiku s vremenom postali defetisti i da su izbjegavali bilo kakav konflikt s austrijskom vladom, ali isto tako je istina da pravaši, koji su se predstavljali kao radikalnija hrvatska opcija u Dalmaciji, osnovana dijelom i zbog nezadovoljstva narodnjačkim oportunizmom, nisu predložili nikakvu zaista drugačiju strategiju političke borbe, nego se dogodila situacija da se dvije stranke zalažu za isti cilj i umjesto da se udruže zbog ostvarenja tog cilja, rasipale su svoje snage na međusobnu borbu.

Budući da se u naslovu ovog rada spominju ideološke i političke mijene u Narodnoj (hrvatskoj) stranci u određenom razdoblju, na samom kraju je potrebno reći što se u stranci u tom promatranom razdoblju promijenilo, a što je ostalo isto. Stranka je na početku tog

razdoblja još uvijek bila pokret različitih ljudi koji su se, barem u načelu, zalagali za ostvarenje istog političkog cilja, a to je bila potpuna afirmacija hrvatskog jezika i narodnosti u Dalmaciji i sjedinjenje pokrajine sa središnjom hrvatskom pokrajinom banskom Hrvatskom. Izlazak Srba iz stranke i njihovo otvoreno odbijanje tog cilja stoga su predstavljali šok. Narodnjacima nije bilo jasno kako netko može tvrditi da u Dalmaciji postoje Srbi u nacionalnom smislu, kad su ti Srbi po svemu jednaki s Hrvatima osim po vjeroispovijesti, a taj element u očima narodnjaka nije bio dovoljno značajan da bi bio jedini izvor nečijeg posebnog nacionalnog opredjeljenja. S vremenom su nevoljko prihvatili postojanje političkih Srba u Dalmaciji, ali su ih uvijek pozivali da prihvate iste ciljeve koje imaju politički Hrvati. Što se pak političkih Talijana tiče, njihovo postojanje su narodnjaci uvijek negirali. Tek pred kraj promatranog razdoblja, u doba politike novog kursa, shvatili su da su prisiljeni i s njima se nekako sporazumjeti, ali daleko od toga da su prihvatili da u Dalmaciji žive ljudi koji su po nacionalnosti Talijani.

Nakon što su od nje otpali najprije Srbi, onda nedugo kasnije zastupnici izraženijeg južnoslavenskog opredjeljenja, a zatim i zastupnici koji su oformili Hrvatski klub i kasnije se pridružili Stranci prava, Narodna (hrvatska) stranka je prestala biti pokret i postala je „partija“, odnosno stranka koja zastupa interese točno određene društvene skupine. Radilo se o dalmatinskoj svjetovnoj eliti hrvatske nacionalnosti, i to onoj „zrelijoj“ generaciji te elite. Mlađi pripadnici te svjetovne elite, kao i politički aktivni svećenici, pripadali su uglavnom Stranci prava nakon što je ova osnovana. Zanimljivo je podsjetiti da su dalmatinski Srbi u vrijeme kad su istupili iz Narodne stranke, optuživali narodnjake za klerikalizam koji su shvaćali u negativnom smislu, kao težnju za nametanjem katoličke vjere i utjecaja Katoličke crkve onima koji to nisu željeli prihvatiti. Po njihovu tadašnjem shvaćanju, glavnu riječ u Narodnoj stranci tada su vodili „popovi“. Bio tada istinit ili ne, taj argument više nikako nije mogao vrijediti nakon 1892. godine i osnivanja Hrvatskog kluba, jer nakon toga svećenika među saborskim zastupnicima Narodne hrvatske stranke više nije bilo. Iako se iz društvenog pokreta pretvorila u „partiju“, odnosno u političku stranku u užem smislu, Narodna hrvatska stranka nikad nije u potpunosti zadobila organizaciju tipičnu za političke stranke. Osim jednog kratkog perioda sredinom devedesetih godina, u doba najveće stranačke borbe protiv pravaša, Narodna (hrvatska) stranka je uvijek bila više organizirana kao pokret nego kao stranka, dok je njoj suprotstavljena Stranka prava otpočetak imala puno čvršću formalnu organizaciju.

Stranka je u promatranom razdoblju doživjela i dvije smjene generacija zastupnika, jednu 1889. i drugu 1901. godine. Obje su rezultirale određenim ideološkim i političkim promjenama. Nakon prve je stranka otvorenije istaknula hrvatsko državno pravo i dodala pridjev „hrvatska“ u ime, a nakon druge se počela približavati pravašima i naposljetku ujedinila s njihovom strankom. Svaka nova generacija političara je u stranačku ideologiju i politiku donijela nešto novo, ali značajno je da u promatranom razdoblju Narodnu (hrvatsku) stranku nikad nisu predvodili mlađi političari. Uvijek su ju predvodili oni političari koji su dugo bili zastupnici. Posljednji predsjednik Narodnog hrvatskog kluba, Pero Čingrija, imao je 30 godina zastupničkog staža kada je stupio na tu dužnost. Nijedan mlađi narodnjak nikad nije imao priliku doći na formalno čelo stranke. Tko zna kako bi izgledao dalmatinski politički život da je nakon smrti Miha Klaića na mjesto predsjednika Narodnog hrvatskog kluba došao, primjerice, njegov sin Pero Klaić. To je svakako zanimljiva ideja za razmišljanje.

Odnos narodnjaka i austrijske vlade je u promatranom razdoblju također doživio određene promjene. Stupanjem u Hohenwartov klub i posljedičnim pružanjem podrške vladi premijera Taaffe u Carevinskom vijeću 1879. godine, narodnjaci su se čvrsto vezali uz vladu i u početku je u stranci postojala dilema oko toga je li to ispravan potez ili ne. Međutim, prevladala je ona struja koja se zalagala za bliskost s vladom. To je trajalo sve do pred kraj promatranog razdoblja, kad je situacija u Dalmaciji postala toliko loša da suradnja s vladom više nije imala smisla, a nijedna eventualna posljedica prelaska u opoziciju nije mogla biti gora od onoga što se u Dalmaciji tada događalo. Tako su narodnjaci dugo inzistirali na „ziheraškoj“ politici prema vladi i to njihovo inzistiranje je znalo prelaziti u tvrdoglavost. Međutim, kada su napokon shvatili da su od suradnje s vladom izvukli maksimum, a da nisu ostvarili svoje najvažnije ciljeve, prešli su u opstrukciju u Carevinskom vijeću čime su napravili zaokret od 180 stupnjeva. Iz „ziheraške“ su poprilično naglo prešli u očajničku politiku, jer se parlamentarnoj opstrukciji pribjegava onda kad su svi drugi, „standardni“ načini političke borbe iscrpljeni.

Kakva je, dakle, bila ideologija i politika Narodne (hrvatske) stranke u razdoblju od 1879. do 1905. godine? Narodnjaci su imali dva najveća cilja, sjedinjenje Dalmacije i banske Hrvatske na temelju hrvatskog državnog i narodnog prava te uvođenje hrvatskog jezika kao službenog u sve javne institucije u pokrajini. Budući da te ciljeve nisu uspijevali ostvariti, okrenuli su se „manjim“ ciljevima, odnosno raznim poboljšanjima na području jezika, kulture općenito i gospodarstva. Ne mogavši ostvariti svoje glavne ciljeve, one zbog kojih je njihova stranka u prvom redu i nastala, narodnjaci nisu odustali, nego su pokušavali postići da hrvatski čovjek u

Dalmaciji živi bolje i da se što više osjeća Hrvatom u nacionalnom smislu, tako da se jednom, u „zgodnom času“, njihovi najveći politički ciljevi što lakše ostvare. Pritom nisu „ciljali“ samo na Dalmatince hrvatskog etničkog podrijetla, nego su htjeli da svi stanovnici pokrajine budu politički Hrvati, odnosno da se opredijele za pripadnost hrvatskoj državi. Da bi mogli što bolje provoditi svoju politiku i širiti svoju ideologiju, narodnjaci su se oslanjali na suradnju s austrijskom vladom i odbacivali svaku radikalnu politiku dokle god je to bilo moguće. Njihova politika se mogla nekome sviđati ili ne sviđati, ali ne može se reći da nije bila konzistentna. Oni kojima ta politika nije odgovarala, s vremenom su otpadali od stranke, tako da su u stranci ostali samo oni kojima je ta politika iz ovog ili onog razloga odgovarala. Ta politika, sa svim svojim dobrim i lošim stranama, a bilo je i jednih i drugih, očito je bila najbolja moguća politika u austrijskoj Dalmaciji, u kojoj nisu odlučivali samo birači, nego i austrijska vlada. Ta politika možda nije uspjela sjediniti Dalmaciju s drugim hrvatskim zemljama niti potpuno pohrvatiti javni život u pokrajini, ali je barem posijala neko sjeme, a to nije malo. Dalmacija je u povijesnim zapletima i raspletima 19. i 20. stoljeća lako mogla pripasti nekoj drugoj državi, no ona danas pripada Hrvatskoj i to je neosporno. To bi se teže ostvarilo da narodnjaci, kao prva dalmatinska stranka koja je otvoreno zastupala hrvatsku nacionalnu ideju, nisu tu ideju proširili po cijeloj Dalmaciji. Koliko god da je njihova borba bila teška i često frustrirajuća, nije nipošto bila uzaludna i svaki dalmatinski Hrvat koji drži do svojeg nacionalnog identiteta, treba tim ljudima odati priznanje.

POPIS IZVORA I LITERATURE

Arhivski izvori

Državni arhiv u Zadru

HR-DAZD-88-1: Vlada/Namjesništvo za Dalmaciju (1813. – 1918.), *Tajni spisi*

Arhiv HAZU

(18 – XV-34) BULAT, Gajo, političar (Supetar na Braču, 4.I.1836. – Beč, 9.VI.1900.) – Split; 1892.: kut. 1; 0,09. AP.

Konzervatorski odjel u Splitu

BULIĆ, don Frane, arheolog, povjesničar i konzervator (Vranjic, kraj Splita, 4. X. 1846 – Zagreb, 29. VII. 1934) – Split 1861-1929; kut. 28: 2,8.

Nacionalna sveučilišna knjižnica

VOJNOVIĆ, Konstantin Kosta, pravnik (Herceg Novi, 2. III. 1832 – Dubrovnik, 20. V. 1903) – Zagreb; XIX-poč. XX. st.: svež. 13, pisama 514. → R 5329-5334, 5621-5624, 5641, 5768-5769, 7777

Objavljeni izvori

Brzopisna izvješća Dalmatinskog sabora

BRZOPISNA IZVJEŠĆA XVIII. ZASJEDANJA Zemaljskoga Sabora Dalmatinskoga Od dneva 22 Kolovoza do 10 Rujna 1881., Zadar: Brzotiskom „Narodnoga Lista“, 1881.

BRZOPISNA IZVJEŠĆA XIX ZASJEDANJA ZEMALJSKOGA SABORA DALMATINSKOGA Od dneva 25 Lipnja do 21 Srpnja 1883., Zadar: Brzotiskom „Narodnoga Lista“, 1884.

BRZOPISNA IZVJEŠĆA XX.a ZASJEDANJA POKRAJINSKOGA SABORA DALMATINSKOGA Od dneva 16 Lipnja do 8 Srpnja 1884., Zadar: Brzotiskom „Narodnoga Lista“, 1885.

BRZOPISNA IZVJEŠĆA XXI.a ZASJEDANJA POKRAJINSKOGA SABORA DALMATINSKOGA Od dneva 25 Studenoga do 14 Prosinca 1885., Zadar: Brzotiskom „Narodnoga Lista“, 1886.

BRZOPISNA IZVJEŠĆA XXII. ZASJEDANJA SABORA KRALJEVINE DALMACIJE OD DNEVA 9 DO 21 PROSINCA 1886., Zadar: Brzotiskom „Narodnoga Lista“, 1887.

BRZOPISNA IZVJEŠĆA XXIII.^a ZASJEDANJA POKRAJINSKOGA SABORA DALMATINSKOGA OD DNEVA 26 STUDENOGA DO 19 PROSINCA 1887., Zadar: Brzotiskom „Narodnoga Lista“, 1888.

BRZOPISNA IZVJEŠĆA XXIV. ZASJEDANJA POKRAJINSKOGA SABORA DALMATINSKOGA OD DNEVA 5 DO DNEVA 18 SRPNJA 1888., Zadar: Brzotiskom „Narodnog Lista“, 1888.

BRZOPISNA IZVJEŠĆA XXV.^a ZASJEDANJA POKRAJINSKOGA SABORA DALMATINSKOGA OD DNEVA 24 SRPNJA DO DNEVA 10 KOLOVOZA 1889., Zadar: Brzotiskom „Narodnoga Lista“, 1890.

BRZOPISNA IZVJEŠĆA XXVI. ZASJEDANJA POKRAJINSKOGA SABORA DALMATINSKOGA OD DNEVA 14 LISTOPADA DO DNEVA 7 STUDENOGA 1890., Zadar: Brzotiskom „Narodnoga Lista“, 1891.

BRZOPISNA IZVJEŠĆA XXVII ZASJEDANJA POKRAJINSKOGA SABORA DALMATINSKOGA OD DNEVA 4 OŽUJKA DO DNEVA 4 TRAVNJA 1892., Zadar: Brzotiskom „Narodnoga Lista“, 1893.

BRZOPISNA IZVJEŠĆA XXIX ZASJEDANJA POKRAJINSKOGA SABORA DALMATINSKOGA OD DNEVA 10 SIEČNJA DO DNEVA 17 VELJAČE 1894., Zadar: Brzotiskom „Narodnoga Lista“, 1894.

BRZOPISNA IZVJEŠĆA XXX ZASJEDANJA POKRAJINSKOGA SABORA DALMATINSKOGA OD DNEVA 10 SIEČNJA DO DNEVA 12 VELJAČE 1895., Zadar: Brzotiskom „Narodnoga Lista“, 1895.

BRZOPISNA IZVJEŠĆA XXXI ZASJEDANJA POKRAJINSKOGA SABORA DALMATINSKOGA OD DNEVA 25 SIEČNJA DO DNEVA 10 VELJAČE 1896., Zadar: Brzotiskom „Narodnoga Lista“, 1896.

BRZOPISNA IZVJEŠĆA XXXIII ZASJEDANJA POKRAJINSKOGA SABORA DALMATINSKOGA OD DNEVA 17 SIEČNJA DO DNEVA 17 VELJAČE 1898., Zadar: Brzotiskom „Narodnoga Lista“, 1898.

BRZOPISNA IZVJEŠĆA XXXIV ZASJEDANJA POKRAJINSKOGA SABORA DALMATINSKOGA OD DNEVA 22 FEBRUARA DO DNEVA 21 MARČA 1899., Zadar: Brzotiskom „Narodnoga Lista“, 1899.

BRZOPISNA IZVJEŠĆA XXXVII ZASJEDANJA POKRAJINSKOGA SABORA DALMATINSKOGA OD DNEVA 24 JUNA DO DNEVA 26 JULA 1902., Zadar: Brzotiskom „Narodnog Lista“, 1902.

BRZOPISNA IZVJEŠĆA XXXVIII ZASJEDANJA POKRAJINSKOGA SABORA DALMATINSKOGA OD DNEVA 19 OKTOBRA DO DNEVA 12 NOVEMBRA 1903., Zadar: Brzotiskom „Narodnoga Lista“, 1903.

Korespondencija

BERITIĆ, Nada, 1960, Iz korespondencije Miha Klaića, *Arhivski vjesnik*, god. 3, broj 3, Zagreb, 1960, str. 119-155.

DUBOKOVIĆ NADALINI, Niko, 1963, *Iz korespondencije kap. Nike Dubokovića*, Split: Izdanje pedagoške akademije, 1963.

GRGIĆ, Ivan, 1961, Klaićeva pisma Rafi Arneriju, *Zadarska revija*, god. 10, broj 4-5, Zadar, 1961, str. 295-316.

HAJDARHODŽIĆ, Hamdija et alii, 1963, Korespondencija Frana Supila iz perioda 1891-1914, *Arhivski vjesnik*, god. 6, broj 1, Zagreb, 1963, str. 7-229.

MACAN, Trpimir, 1971, Iz korespondencije Miha Klaića, *Historijski zbornik*, 21-22, Zagreb, 1971, str. 455-500.

MARKUS, Tomislav, 2007, Korespondencija Strossmayer-Vojnović: izabrani dokumenti, *Zbornik Odsjeka za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 25, Zagreb, 2007, str. 331-383.

MOROVIĆ, Hrvoje, 1960, Pisma Miha Klaića uredniku „Narodnog lista“ Jurju Biankiniju, *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 6-7, Zadar, 1960, str. 273-306.

MOROVIĆ, Hrvoje, 1967, Pisma Koste Vojnovića Jurju Bijankiniju, uredniku Narodnog lista, *Izdanje Historijskog arhiva*, 6, Split, 1967, str. 233-256.

MOROVIĆ, Hrvoje, 1978, Iz korespondencije Josipa [i. e. Jurja] Biankinija, urednika „Narodnog lista“, *Radovi Centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, 25, Zadar, 1978, str. 457-498.

PALAVRŠIĆ, Ante – ZELIĆ, Benedikta, 1962, *Korespondencija Mihovila Pavlinovića*, Split: Historijski arhiv, 1962.

PERIĆ, Ivo, 1980a, Pisma Luka Zore Valtazaru Bogišiću, Franji Račkom i Vatroslavu Jagiću, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 18, Dubrovnik, 1980, str. 313-340.

PERIĆ, Ivo, 1980b, Iz prepiske Vicka Ivčevića i Pera Čingrije, *Zadarska revija*, god. 29, broj 5-6, Zadar, 1980, str. 438-439.

PERIĆ, Ivo, 1987a, Iz prepiske Melka, Pera i Ivanke Čingrija (1883-1918) (1. dio), *Arhivski vjesnik*, god. 31, broj 1, Zagreb, 1987, str. 139-162.

ZELIĆ-BUČAN, Benedikta, 1969, Stotinjak pisama Mihovila Pavlinovića, u: A. Palavršić, 1969, Prosvjetni rad u Jugoslavenskom zbjegu u Egiptu, *Izdanje Historijskog arhiva u Splitu*, 7, Split, 1969, str. 291-406.

Literatura

Alfred III. zu Windisch-Grätz - https://de.wikipedia.org/wiki/Alfred_III._zu_Windisch-Gr%C3%A4tz (25. rujna 2023.).

ANDERSON, Benedict, 2006, *Imagined Communities*, London: Verso, 2006.

ARTUKOVIĆ, Mato, 1991, *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova*, Zagreb: Naprijed, 1991.

BAJAMONTI, Ante (Antonio) - <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1071> (25. rujna 2023.).

BERKOVIĆ, Svjetlan, 2009, Vanjska politika Dubrovačke Republike (primjer međunarodne suradnje i diplomatske vještine), *Politička misao: časopis za politologiju*, god. 46, broj 4, Zagreb, 2009, str. 203-220.

BEROŠ, Josip, 1966, Zadarsko pitanje, *Zadarska revija*, god. 15, broj 4/5, Zadar, 1966, str. 293-303; 381-390.

BEROŠ, Josip, 1970a, *Krivošijski ustanak – primjer uspješne gerile u našim stranama*, Kotor; Budva: Centar za kulturu, 1970.

BEROŠ, Josip, 1970b, *Narodna pobjeda na saborskim izborima 1870. – prekretnica u životu Dalmacije: (o stotoj godišnjici)*, Zadar: Matica hrvatska, ogranak, 1970.

BEROŠ, Josip, 1972, Preludij u Dalmaciji 1860/61. sjedinjenju s Hrvatskom i Slavonijom: za sjedinjenje i protiv njega, *Dalmacija 1870.*, 1972, ur. D. Foretić, Zadar: Matica hrvatska, 1972, str. 101-124.

BEZIĆ BOŽANIĆ, Nevenka, 1998, Djelovanje don Kažimira Ljubića u Narodnom listu, *Don Kažimir Ljubić*, 1998, ur. V. Urlić, Makarska: Gradski muzej, 1998., str. 105-112.

BIANKINI, Juraj - <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1919> – (18. rujna 2023.).

BIANKINI, Juraj, 1927, *Narodni preporod u Dalmaciji*, Beograd: Izdanje Jadranske straže, 1927.

BLAŽEKOVIĆ, Dragutin - <http://enciklopedija.lzmk.hr/clanak.aspx?id=56386> – (20. rujna 2023.).

BORELLI VRANSKI, Hubert - <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2439> – (2. studenog 2023.).

BORELLI VRANSKI, Manfred, - <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2440> – (2. studenog 2023.).

BOTIĆ, Luka - <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2569> – (2. studenog 2023.).

BRATULIĆ, Josip, 2004, *Put po Dalmaciji*, Split: Marjan tisak, 2004.

BULAT, Gajo, 1900, *Jezično pitanje u Kraljevini Dalmaciji*, Split: Brzotiskom „Narodne Tiskare“, 1900.

BULAT, Gajo, 1995, *Izabrani spisi*, Split: Književni krug, 1995.

BULIĆ, Ivan, 1938, *Uspomene sa splitske gimnazije*, Split: Štamparsko poduzeće Novo doba, 1938.

BUZOLIĆ, Stjepan - <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3281> (18. rujna 2023.).

CETNAROWICZ, Antoni, 2006, *Narodni preporod u Dalmaciji: od slavenstva prema modernoj hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj ideji*, Zagreb: Srednja Europa, 2006.

CLEWING, Konrad, 2007, Politizacija kulturalnih razlika i racionalnost jezično-nacionalnog zahtjeva: primjer Dalmacije u revolucionarnoj 1848./49. godini, *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji*, 2007, ur. T. Cipek i J. Vrandečić, Zagreb: Alinea, 2007, str. 67-74.

COHEN, Gary B, 2019, The Austrian Bureaucracy at the Nexus of State and Society, *The Habsburg Civil Service and Beyond: Bureaucracy and Civil Servants from the Vormärz to the Inter-war Years*, ur. F. Adlgasser i F. Lindström, Beč: Austrian Academy of Sciences Press, 2019, str. 49-65.

CURTIS, Benjamin, 2013, *The Habsburgs: The History of a Dynasty*, London: Bloomsbury, 2013.

ČIPČIĆ, Marijan, 2017, „Novi kurs“ i političko djelovanje Vicka Ivčevića, *Kulturna baština*, 42-43, Split, 2017, str. 61-76.

ĆOSIĆ, Stjepan, 1998, Obilježja i ustroj austrijske vlasti u Dalmaciji u doba apsolutizma, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 40, Zadar, 1998, str. 349-360.

ĆOSIĆ, Stjepan, 1999, *Dubrovnik nakon pada Republike: (1808.-1848.)*, Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1999.

DANILO, Ivan (Danilov; Giovanni, Zane) - <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=4386> (2. studenog 2023.)

DEFILIPPIS, Josip, 1997, *Dalmatinsko selo u promjenama: dva stoljeća sela i poljoprivrede Dalmacije*, Split: Avium, 1997.

DIKLIĆ, Marjan, 1990a, Odnos između Mihovila Pavlinovića i Ive Prodana, u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, ur. N. Stančić, Zagreb, 1990, str. 127-135.

DIKLIĆ, Marjan, 1990b, Rasprava o čitankama za pučke škole u Dalmatinskom saboru godine 1892., *Historijski zbornik*, god. 43, broj 1, Zagreb, 1990, str. 113-128.

DIKLIĆ, Marjan, 1995, Stranka prava u Dalmaciji povodom 100. obljetnice osnutka, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 37, Zadar, 1995, str. 779-791.

DIKLIĆ, Marjan, 1996, Stranka prava i hrvatsko političko društvo koncem XIX. i na početku XX. stoljeća, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 38, Zadar, 1996, str. 249-261.

DIKLIĆ, Marjan, 1997, Don Ivo Prodan: prvi čovjek dalmatinskog pravaštva, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 39, Zadar, 1997, str. 243-254.

DIKLIĆ, Marjan, 1998, *Pravaštvo u Dalmaciji do kraja Prvoga svjetskog rata*, Zadar: Matica hrvatska, 1998.

DIKLIĆ, Marjan, 2001, Dalmatinski sabor i Zemaljski odbor: (Povodom 140. obljetnice osnutka), *Zadarska smotra*, 5-6, Zadar, 2001, str. 75-96.

DIKLIĆ, Marjan, 2004, Matica dalmatinska od osnutka do ujedinjenja s Maticom hrvatskom (1862.-1912.): povodom 140. obljetnice utemeljenja i 90. obljetnice ujedinjenja, *Zadarska smotra: časopis za kulturu, znanost i umjetnost*, god. 51, broj 1-3, Zadar, 2004, str. 139-184.

DIKLIĆ, Marjan, 2010, *Dalmacija u XIX. stoljeću: povijesni pregled 1797.-1918./20.*, Zadar: Matica hrvatska, 2010.

DIKLIĆ, Marjan, 2013, Stranka prava u Dalmaciji krajem XIX. i početkom XX. stoljeća, u: *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*, ur. Z. Jelaska Marijan i Z. Matijević, Zagreb, 2013, str. 103-133.

društveni pokreti - <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=16323> (2. studenog 2023.).

ĐINĐIĆ, Mirko, 2007, Identitetski „lomovi“ dalmatinskih Talijana, *Politička misao: časopis za politologiju*, god. 44, broj 3, Zagreb, 2007, str. 121-144.

ĐINĐIĆ, Mirko, 2016a, Luigi Lapenna: prijelomni trenutci političke i životne karijere, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 58, Zadar, 2016, str. 263-284.

ĐINĐIĆ, Mirko, 2016b, *Talijanski zastupnici u dalmatinskom Saboru: okvir za kolektivnu biografiju 1883.-1912. (1918.): doktorski rad*, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2016.

Eduard Taaffe - https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Eduard_Taaffe (14. rujna 2023.).

Eduard, count von Taaffe, - <https://www.britannica.com/biography/Eduard-Graf-von-Taaffe> (14. rujna 2023.).

FORETIĆ, Dinko, 1969, Borba za ponarođivanje općina u Dalmaciji (1865 – 1900), *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, 1969, ur. J. Ravlić, Zagreb: Matica hrvatska, 1969, str. 87-159.

FORETIĆ, Dinko, 1972, Izbori za Sabor Dalmacije 1870., *Dalmacija 1870.*, 1972, ur. D. Foretić, Zadar: Matica hrvatska, 1972, str. 125-146.

FORTIS, Alberto, 2004, *Put po Dalmaciji*, Split: Marjan tisak, 2004.

FRESL, Tomislav, 2008, Faze integracije hrvatske nacije, *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja*, god. 42, broj 86, Zagreb, 2008, str. 123-140.

Fundamental Law Concerning the General Rights of Citizens - <https://ecommons.cornell.edu/server/api/core/bitstreams/72052edc-e746-4adf-a397-3197154233a2/content> – (20. rujna 2023.).

GAMULIN, Bruna, 2016, Dubrovačka Republika: Međunarodni subjektivitet i konzularni odnosi, *Pravnik: časopis za pravna i društvena pitanja*, god. 49, broj 99, Zagreb, 2016, str. 57-76.

GANZA-ARAS, Tereza, 1981, Dalmacija u austro-ugarskoj vanjskoj i unutrašnjoj politici početkom XX. stoljeća, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 27/28, Zadar, 1981.

GANZA-ARAS, Tereza, 1992, *Politika „novog kursa“ dalmatinskih pravaša oko Supila i Trumbića*, Split: Matica hrvatska, 1992.

GANZA-ARAS, Tereza, 1995, Zašto Matica dalmatinska a ne Matica hrvatska u Dalmaciji?, *Zadarska smotra: časopis za kulturu, znanost i umjetnost*, god. 43, broj 5-6, Zadar, 1995, str. 13-22.

GELLNER, Ernest, 1998, *Nacije i nacionalizam*, Zagreb: Politička kultura, 1998.

GRABOVAC, Julije, 1964, Zadar u vrijeme druge austrijske vlasti, *Zbornik Zadar*, Zagreb, 1964, str. 207-248.

GRANDNER, Margarete, 1996, Conservative Social Politics in Austria. 1880-1890., *Austrian History Yearbook*, 27, Beč, 1996, str. 77-107.

GRANIĆ, Miroslav – MARTINOVIĆ, Denis, 2017, *Plemstvo Kraljevine Dalmacije: 1814.-1918.*, Zadar: Državni arhiv, 2017.

GROSS, Mirjana, 1973, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest, 1973.

GROSS, Mirjana, 1981, O integraciji hrvatske nacije, *Društveni razvoj u Hrvatskoj: (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*, 1981, ur. M. Gross, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1981, str. 175-190.

GROSS, Mirjana, 2000, *Izvorno pravaštvo: ideologija, agitacija, pokret*, Zagreb: Golden marketing, 2000.

GRUBKOVIĆ, Jakov, 1879, *Dr. Paštroviću vrhu srbohrvatstva*, Zadar: Pečatnja I. Wodicke, 1879.

HANDEL, Erazmo, 2007, *Sjećanja*, Zagreb: Dom i svijet, 2007.

HOBSBAWM, Eric J., 1998, *Nacije i nacionalizam: Program, mit, stvarnost*, Zagreb: Novi Liber, 1998.

Hohenwart, Karl - <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=25913> (14. rujna 2023.).

HROCH, Miroslav, 2006, *Društveni preduvjeti nacionalnih preporoda u Europi*, Zagreb: Srednja Europa, 2006.

IVANIŠEVIĆ, Frano, 1917, *Mihovio Pavlinović: prigodom 30 godišnjice njegove smrti*, Split: Nakladom Hrv. kat. seniorata, 1917.

IVKOVIĆ, Frane, 1992, Organizacija uprave u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske vladavine 1814-1918, *Arhivski vjesnik*, 34-35, Zagreb, 1992, str. 31-51.

JOHNSTON, W. M., 1993, *Austrijski duh*, Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1993.

JOVANOVIĆ, Stjepan - <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=8764> (21. rujna 2023.).

JUDSON, Pieter M., 2016, *The Habsburg Empire: a New History*, Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2016.

JURKOVIĆ, Vana, 2019, Antonio Bajamonti i njegovi doprinosi gradu Splitu, *Pleter: Časopis udruge studenata povijesti*, god. 3, broj 3, Split, 2019, str. 209-222.

KALWODA, Johannes, 2023, *Parteien, Politik und Staatsgewalt in Dalmatien (1900 – 1918)*, Beč: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2023.

Karl Siegmund, count von Hohenwart, - <https://www.britannica.com/biography/Karl-Siegmund-Graf-von-Hohenwart> (14. rujna 2023.).

KATIČIĆ, Radoslav, 1988, „Slověnski“ i „hrvatski“ kao zamjenjivi nazivi za jezik hrvatske književnosti, *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, god. 36, broj 4, Zagreb, 1988, str. 97-110.

KATUŠIĆ, Ivan, 1975, *Vječno progonstvo Nikole Tommasea*, Zagreb: Liber, 1975.

KEČKEMET, Duško, 2007, *Ante Bajamonti i Split*, Split: Slobodna Dalmacija, 2007.

KEČKEMET, Duško, 1963, *Vid Morpurgo i narodni preporod u Splitu*, Split: Izdanja Muzeja grada Splita, 1963.

KIRCHNER REILL, Dominique, 2012, *Nationalists Who Feared the Nation: Adriatic Multi-Nationalism in Habsburg Dalmatia, Trieste, and Venice*, Stanford: Stanford University Press, 2012.

KNEŽEVIĆ, Sanja, 2007, Nazivi hrvatskoga jezika u dopreporodnim gramatikama, *Croatica et Slavica Iadertina*, god. 3, broj 3, Zadar, 2007, str. 41-69.

KOLUMBIĆ, Nikica, 1995, Folklorno i umjetničko u Razgovoru ugodnom Andrije Kačića Miošića, *Dani Hvarskoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, god. 21, broj 1, Zagreb, 1995, str. 163-173.

KORUNIĆ, Petar, 2000, Fenomen nacije: porijeklo, integracija i razvoj - <https://pkorunic.net/pdf/Fenomen-nacije.pdf> (25. rujna 2023.).

KORUNIĆ, Petar, 2003, Nacija i nacionalni identitet - <https://pkorunic.net/pdf/Etnicki-i-nacionalni-identitet.pdf> (25. rujna 2023.).

KORUNIĆ, Petar, Etnički i nacionalni identiteti u Hrvatskoj u 19. i 20. stoljeću - <https://pkorunic.net/pdf/Etnicki%20i%20nacionalni%20identiteti%20u%20Hrvatskoj.pdf> (25. rujna 2023.).

KOVAČIĆ, Joško, 2014, Rod Machiedo sa Hvara, *Prilozi povijesti otoka Hvara*, god. 12, broj 1, Hvar, 2014, str. 225-248.

KUIĆ, Ivanka, 2008, Reforma školstva u vrijeme Druge austrijske uprave u Dalmaciji i knjižnice pučkih škola, *Libellarium: časopis za istraživanja u području informacijskih i srodnih znanosti*, god. 1, broj 2, Zadar, 2008, str. 243-262.

Lapenna, Luigi - <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=35419> (15. rujna 2023.).

LAPENNA, Luigi (Vjekoslav, Alois) - <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11262> (15. rujna 2023.).

LEČEK, Suzana, 1993, Pokušaji smanjivanja nepismenosti u Banskoj Hrvatskoj početkom 20. stoljeća, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, god. 26, broj 1, Zagreb, 1993, str. 123-150.

LOVRENČIĆ, Rene, 1972, *Geneza politike „novog kursa“*, Zagreb: Sveučilište, Institut za hrvatsku povijest, 1972.

LUKEŽIĆ, Iva, 2005, Jezična norma u „Razgovoru ugodnome naroda slovinskoga“ Andrije Kačića Miošića, *FLUMINENSIA: časopis za filološka istraživanja*, god. 17, broj 2, Rijeka, 2005, str. 17-44.

LJUBIĆ, Kažimir (Kazimir) - <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11972> (18. rujna 2023.).

LJUBIĆ, Kažimir, 1885, *Statistika pučanstva u Dalmaciji*, Zadar: Brzotiskom „Narodnoga Lista“, 1885.

LJUBIĆ, Zoran, 1998, Pravaške ideje don Kažimira Ljubića, u: *Don Kažimir Ljubić*, 1998, ur. V. Urlić, Makarska: Gradski muzej, 1998., str. 157-162.

MACAN, Trpimir, 1965, Cestovna osobna i teretna prijevozna sredstva u Dubrovniku u prvoj polovici dvadesetog stoljeća, *Naše more: časopis za more i pomorstvo*, god. 12, broj 3-4, Dubrovnik, 1965, str. 158-161.

MACAN, Trpimir, 1980, *Miho Klaić*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1980.

MARKUS, Tomislav, 1994, Demonizacija Habsburške Monarhije kao metoda historijskih istraživanja, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 26, broj 1, Zagreb, 1994, str. 81-98.

MAŠTROVIĆ, Tihomil, 1995, Kroatizam Ante Kuzmanića i Zore dalmatinske, *Zadarska smotra: časopis za kulturu, znanost i umjetnost*, god. 44, broj 3-4, Zadar, 1995, str. 59-78.

MILOVAN, Iva – ŠETIĆ, Nevio, 2008, Dva općehrvatska skupa iz 1890. i 1893. i njihovo nacionalno integracijsko značenje, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 46, Zagreb, 2008, str. 227-258.

MILUTINOVIĆ, Kosta, 1966, Lovro Monti i narodni preporod u Dalmaciji, *Radovi. Razdio historije, arheologije i historije umjetnosti*, god. 4, broj 2, Zadar, 1966, str. 146-170.

MILUTINOVIĆ, Kosta, 1976, Političke koncepcije dubrovačkih „slovinaca“, *Jugoslavenski istorijski časopis*, 3-4, Beograd, 1976, str. 57-92.

MILUTINOVIĆ, Kosta, 1978, Politički profil Jurja Biankinija, *Zadarska revija*, god. 27, broj 5/6, Zadar, 1978, str. 455-471.

MONTI, Lovro, 1882, *Zašto sam istupio iz Sabora i iz Carevinskoga vijeća?*, Beč: vlastito izdanje, 1882.

MONZALI, Luciano, 2009, *The Italians of Dalmatia: From Italian Unification to World War I*, Toronto: University of Toronto Press, 2009.

MUSA, Šimun, 2006, Andrija Kačić Miošić i njegovi prosvjetiteljski i jezični prinosi, *Croatica et Slavica Iadertina*, god. 2, broj 2, Zadar, 2006, str. 249-258.

„NAČERTANIJE“ - <https://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=613> (2. studenog 2023.).

NOVAK, Grga, 1957, Prvi dalmatinski sabor i događaji s njim u vezi, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 3, Zagreb, 1957, str. 5-17.

NOVAK, Grga, 2001, *Prošlost Dalmacije*, Zagreb: Golden marketing, 2001.

NOVAK, Viktor, 1935, *Natko Nodilo: rodoljub-naučnik-propovednik slobodne misli: [o stogodišnjici rođenja]*, Novi Sad: Štamparija Jovanović i Bogdanov, 1935.

OBAD, Stijepo, 1980, Seljačko pitanje u Dalmaciji revolucionarne godine 1848./49., *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, god. 22, broj 1, Split, 1980, str. 246-258.

OBAD, Stijepo, 1984, Tri faze u ponarođenju splitske općine, *Hrvatski narodni preporod u Splitu*, Split, 1984, str. 7-19.

OBAD, Stijepo, 1987, *Dalmacija revolucionarne 1848./49. godine: odabrani izvori*, Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1987.

OBAD, Stijepo, 1990a, *Dalmatinsko selo u prošlosti: (od sredine osamnaestog stoljeća do prvog svjetskog rata)*, Split: Logos, 1990.

OBAD, Stijepo, 1990b, Razvoj školstva u Dalmaciji u preporodno doba, *Radovi. Razdio povijesnih znanosti*, god. 29, broj 16, Zadar, 1990, str. 275-288.

OBAD, Stijepo, 1996, Društveni sastav pristaša i protivnika ilirizma u Dalmaciji, *Grada i prilozi za povijest Dalmacije*, 12, Split, 1996, str. 809-817.

OBAD, Stijepo, 1997, Dr. Miho Klaić (Dubrovnik 1829.-Zadar 1896.). *Zadarska smotra*, god. 46, broj 1/3, Zadar, 1997, str. 360-364.

OBAD, Stijepo, 1998, Josip Kažimir Ljubić zastupnik u Dalmatinskom saboru, u: *Don Kažimir Ljubić*, 1998, ur. V. Urlić, Makarska: Gradski muzej, 1998., str. 65-80.

OBAD, Stijepo, 2001, Odnos Dalmacije prema Banskoj Hrvatskoj, *Hrvatska 1848. i 1849.: zbornik radova*, ur. M. Valentić, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2001, str. 183-191.

oportunizam - <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=45289> (22. rujna 2023.).

PAVLINOVIĆ, Marin, 1936, *Mihovil Pavlinović i narodni preporod u Dalmaciji od god. 1848-1887. u svjetlu nepoznatih izvora*, Zagreb: vlastita naklada, 1936.

PAVLINOVIĆ, Mihovil, 1882, *Misao hrvatska i misao srbska u Dalmaciji od godine 1848 do godine 1882.*, Zadar: Brzotiskom „Narodnoga lista“, 1882.

PAVLINOVIĆ, Mihovil, 1994, *Hrvatski razgovori*, Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2014.

PAVLINOVIĆ, Mihovil., 2000, *Izabrani politički spisi*, Zagreb: Golden marketing, 2000.

PEDERIN, Ivan, 1987, Dubrovački ilirac Antun Kaznačić, *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 24-25, Dubrovnik, str. 161-170.

PEKLIĆ, Ivan, 2013, Stjepan Buzolić, dalmatinski preporoditelj i prosvjetitelj, *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, 1, Zadar, 2013, str. 147-168.

PERIČIĆ, Šime et alii, 2011, *Zadar za austrijske uprave*, Zadar: Matica hrvatska, 2011.

PERIČIĆ, Šime, 1975, „Narodni list“ o hercegovačko-bosanskom ustanku, *Zadarska revija*, 5-6, Zadar, 1975, str. 391-399.

PERIČIĆ, Šime, 1977, Odjek bosansko-hercegovačkog ustanka (1875-1878) u zadarskom „Narodnom listu“, *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja-knjiga 30, Odjeljenje društvenih nauka-knjiga 4*, Sarajevo, 1977, str. 393-399.

PERIČIĆ, Šime, 1984, Dalmacija u prvim pomorsko-trgovinskim ugovorima između Austrije i Italije, *Naše more*, god. 31, broj 5, Dubrovnik, 1984, str. 233-237.

PERIČIĆ, Šime, 1985, Svijest o pomorskoj orijentaciji u Dalmaciji XIX stoljeća, *Naše more: znanstveni časopis za more i pomorstvo*, god. 32, broj 3-4, Dubrovnik, 1985, str. 179-180.

PERIČIĆ, Šime, 2003, O broju Talijana/talijanaša u Dalmaciji XIX. stoljeća, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 45, Zadar, 2003, str. 327-355.

PERIĆ, Ivo, 1964, Društveno-politička i kulturna djelatnost Narodne štionice u Dubrovniku 1863. – 1887., *Dubrovnik*, 2, Dubrovnik, 1964, str. 49-65.

PERIĆ, Ivo, 1967, Pedagoška i učiteljsko-staleška aktivnost Stjepana Buzolića, *Zbornik za historiju školstva i prosvjete*, 3, Zagreb, 1967, str. 103-120.

PERIĆ, Ivo, 1978a, „Vinska klauzula“ u preposljednjem trgovinskom ugovoru između Austro-Ugarske i Italije i njene posljedice u Dalmaciji, *Rad JAZU*, knjiga 375, Zagreb, 1978, str. 257-296.

PERIĆ, Ivo, 1978b, *Dalmatinski sabor*, Zadar: Centar Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1978.

PERIĆ, Ivo, 1980c, Posljednje godine života i političke aktivnosti Gaje Bulata, *Fiskovićev zbornik II: Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 22, Split, 1980, str. 259-274.

PERIĆ, Ivo, 1984, Pojava splitskog „Naroda“ i pitanje očuvanja jedinstva dalmatinske Narodne stranke, u: *Hrvatski narodni preporod u Splitu*, Split, 1984, str. 117-131.

PERIĆ, Ivo, 1987b, Frane Bulić kao zastupnik u Dalmatinskom saboru i u Carevinskom vijeću, *Adrias Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu*, 1, Split, 1987, str. 149-168.

PERIĆ, Ivo, 1988, *Pero Čingrija*, Dubrovnik: Časopis Dubrovnik, 1988.

PERIĆ, Ivo, 1990, Duje Rendić-Miočević kao narodni zastupnik i prvi načelnik ponarodene splitske općine, u: *Politički portreti iz prošlosti Dalmacije*, Split, 1990, str. 173-191.

PERIĆ, Ivo, 1996, *Mladi Supilo*, Zagreb: Školska knjiga, 1996.

PERIĆ, Ivo, 2004, Međustranačke političke borbe u Dubrovniku za prevlast u Općinskom vijeću (1890-1899), *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, 42, Zagreb, 2004, str. 207-229.

PERIĆ, Ivo, 2013, Uloga pravaša u osvajanju općinske uprave u Dubrovniku 1890.-1899., *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*, ur. Z. Jelaska Marijan i Z. Matijević, Zagreb, 2013, str. 135-149.

Perić, Josip Vergilije - <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=47588> (18. rujna 2023.).

PLENKOVIĆ, Mario, 1995, Uloga Ante Kuzmanića i Zore dalmatinske u stvaranju jedinstvenoga hrvatskog komunikacijskog prostora, *Zadarska smotra: časopis za kulturu, znanost i umjetnost*, god. 44, broj 3-4, Zadar, 1995, str. 45-50.

političke stranke - <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=49237> (2. studenog 2023.).

POPARIĆ, Bare, 1992, U spomen dra Ante Starčevića, *Dr. Ante Starčević: o 40. obljetnici smrti*, ur. A. Oman, Split: Laus, 1992, str. 29-88.

RAHTEN, Andrej, 2001, *Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu. Slovenska parlamentarna politika v habsburški monarhiji 1897-1914*, Celje: Cenesa d.o.o., Založba Panevropa, 2001.

RAHTEN, Andrej, 2008, *Savezništva i diobe*, Zagreb: Golden marketing, 2008.

RAJČIĆ, Tihomir, 2001, Srpski list o Mihovilu Pavlinoviću (1880-1887), *Časopis za suvremenu povijest*, god. 33, broj 1, Zagreb, 2001, str. 129-142.

RAJČIĆ, Tihomir, 2003, Slika Hrvata u nacionalnoj ideologiji Srpske stranke u Dalmaciji 80-ih godina XIX. stoljeća, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 45, Zadar, 2003, str. 357-374.

RAJČIĆ, Tihomir, 2012, *Srbi u Dalmaciji od pravoslavnog tradicionalizma do nacionalnog radikalizma: doktorski rad*, Zadar: Sveučilište u Zadru, 2012.

- RAJČIĆ, Tihomir, 2014a, Srpska stranka u Dalmaciji i njezino pragmatično uključivanje u politiku „novoga kursa“, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 46, broj 2, Zagreb, 2014, str. 341-361.
- RAJČIĆ, Tihomir, 2014b, Politički i nacionalni aspekti fenomena „zemljaštva“ u Dalmaciji (1873.-1878.), *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 56, Zagreb, 2014, str. 213-233.
- RASPUDIĆ, Nino, 2010, *Jadranski (polu)orijentalizam: prikazi Hrvata u talijanskoj književnosti*, Zagreb: Naklada Jurčić, 2010.
- RAUKAR, Tomislav, 1981, Društvene strukture u Mletačkoj Dalmaciji, *Društveni razvoj u Hrvatskoj: (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*, 1981, ur. M. Gross, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1981, str. 103-126.
- RELJANOVIĆ, Mario, 2001, Enciklika Grande Munus i pitanje obnove glagoljaštva u Dalmaciji, *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 43, Zadar, 2001, str. 355-374.
- Rodić, Gabrijel - <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=53151> (2. studenog 2023.)
- RUMENJAK, Nives, 2003, *Srpski zastupnici u Banskoj Hrvatskoj: okvir za kolektivnu biografiju 1881.-1892.*, Zagreb: Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, 2003.
- SAPUNAR, Marko, 1995, Novinarsko-prosvjetna djelatnost *Zore dalmatinske*, *Zadarska smotra: časopis za kulturu, znanost i umjetnost*, god. 44, broj 3-4, Zadar, 1995, str. 51-57.
- SMITH, Anthony D., 1991, *National Identity*, London: Penguin Books, 1991.
- SMODLAKA, Josip, 1989, *Izabrani spisi*, Split: Književni krug, 1989.
- SMODLAKA, Josip, 2012, *Zapisi Dra Josipa Smodlake*, Zemun: Mostart, 2012.
- SOLDO, Josip Ante, 1990, Pavlinović i franjevci, u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, ur. N. Stančić, Zagreb, 1990., str. 137-159.
- STANČIĆ, Nikša, 1970, Program Mihovila Pavlinovića iz godine 1869., *Historijski zbornik*, 23-24, Zagreb, 1970, str. 117-145.

STANČIĆ, Nikša, 1980, *Hrvatska nacionalna ideologija preporodnog pokreta u Dalmaciji: (Mihovil Pavlinović i njegov krug do 1869)*, Zagreb: Sveučilište, Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, 1980.

STANČIĆ, Nikša, 1990a, „Naš narod“ Ljudevita Gaja iz 1835. godine, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, god. 33, broj 1, Zagreb, 1990, str. 53-80.

STANČIĆ, Nikša, 1990b, Mihovil Pavlinović u narodnom preporodu u Dalmaciji i u hrvatskoj politici 19. stoljeća, u: *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti*, ur. N. Stančić, Zagreb, 1990, str. 9-36.

STANČIĆ, Nikša, 1994, *Hrvatski razgovori*, Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2014.

STANČIĆ, Nikša, 1997, Ideja o „slavenskoj uzajamnosti“ Jana Kollara i njezina hrvatska recepcija, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, god. 30, broj 1, Zagreb, 1997, str. 65-76.

STANČIĆ, Nikša, 2002, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Zagreb: Barbat, 2002.

STANČIĆ, Nikša, 2007, Između političkog nacionalizma i etnonacionalizma: od hrvatske staleške „nacije“ (natio croatica) do hrvatskog „političkog naroda“, *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji*, 2007, ur. T. Cipek i J. Vrandečić, Zagreb: Alinea, 2007, str. 33-56.

STANČIĆ, Nikša, 2010, Pretpreporod i narodni preporod, *Hrvatska i Europa, sv. 4. Hrvatska na europskome prostoru (1790.-1918.)*, ur. M. Ježić, Zagreb: Školska knjiga, 2010, str. 48-62.

stekliši. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 15. 9. 2023. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=57987>>.

STOJAN, Slavica, 1999, Dubrovački preporoditeljski krug, *Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, god. 25, broj 1, Zagreb, 1999, str. 122-135.

STOLAC, Diana, 1996, Nazivi hrvatskoga jezika od prvih zapisa do danas, *Filologija*, 27, Zagreb, 1996, str. 107-121.

ŠIDAK, Jaroslav et alii, 1990, *Hrvatski narodni preporod – ilirski pokret*, Zagreb: Školska knjiga, 1988.

ŠVOGER, Vlasta, 1998, Recepcija Herdera u hrvatskome narodnom preporodu na temelju Danice ilirske, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 30, broj 3, Zagreb, 1998, str. 455-478.

TAYLOR, A. J. P., 1990, *Habsburška Monarhija*, Zagreb: Znanje, 1990.

TEPAVČEVIĆ, Miodarka i TEPAVČEVIĆ, Ivan, 2022, Život i djelo Stefana Mitrova Ljubiše u austrijskoj Dalmaciji od 1822. do 1878., *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 64, Zadar, 2022, str. 173-209.

TOMAŠIĆ, Josipa, 2016, Pučka književnost i kulturno pamćenje na primjerima poetike Luke Ilića Oriovčanina i Andrije Kačića Miošića, *FLUMINENSIA: časopis za filološka istraživanja*, god. 28, broj 2, Rijeka, 2016, str. 135-147.

TROGRLIĆ, Marko – ŠETIĆ, Nevio, 2015, *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću*, Zagreb: Leykam international, 2015.

TROGRLIĆ, Marko, 2007, *Sjećanja*, Zagreb: Dom i svijet, 2007.

TROGRLIĆ, Marko, 2017, *Dostojan vojnik Jelačića bana: autobiografski zapisi Dalmatinskog namjesnika Gabrijela Rodića*, Zagreb: Leykam international, 2017.

TUDOR, Gordana, 2018, Gajo Filomen Bulat (1836.-1900.), *Kulturna baština*, 44, Split, 2018, str. 39-60.

VIVANTE, Angelo, 2002, *Jadranski iredentizam*, Zagreb: Dom i svijet, 2002.

VRANDEČIĆ, Josip – BERTOŠA, Miroslav, 2007, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranome novom vijeku*, Zagreb: Leykam international, 2007.

VRANDEČIĆ, Josip, 2002, *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću*, Zagreb: Dom i svijet, 2002.

Weber, Max - <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=65910> – (2. studenog 2023.).

WESS MITCHELL, A., 2018, *The Grand Strategy of the Habsburg Empire*, Princeton: Princeton University Press, 2018.

ZELIĆ-BUČAN, Benedikta, 1971, Narodni naziv hrvatskog jezika tijekom hrvatske povijesti, *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, god. 19, broj 1, Zagreb, 1971, str. 1-19.

ZELIĆ-BUČAN, Benedikta, 1973, Gajo Bulat i Mihovil Pavlinović, *Kačić*, 5, Split, 1973, str. 93-120.

ZELIĆ-BUČAN, Benedikta, 1992, *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i don Mihovil Pavlinović*, Split: Matica hrvatska, 1992.

SAŽETAK

Rad pod naslovom *Ideološke i političke mijene u Narodnoj (hrvatskoj) stranci (1879.-1905.)* obrađuje ideologiju i djelovanje navedene političke stranke u navedenom razdoblju njezina postojanja. Narodna stranka je djelovala u austrijskoj pokrajini Dalmaciji, a na političku scenu je stupila početkom šezdesetih godina 19. stoljeća. Austrijska Dalmacija je u to vrijeme bila gospodarski i kulturno slabo razvijena te politički i prometno odvojena od ostalih hrvatskih pokrajina. U javnom životu pokrajine dominirao je talijanski jezik. Dalmatinski narodnjaci su bili prva politička opcija koja se zalagala za sjedinjenje pokrajine s banskom Hrvatskom i za pretvaranje materinjeg jezika većine dalmatinskog stanovništva u dominantni jezik pokrajinskog javnog života.

Bilo je to vrijeme oblikovanja modernih nacija, a u Dalmaciji su se tada počele oblikovati tri nacije: hrvatska, srpska i talijanska. Narodna stranka je u početku svojeg postojanja okupljala dalmatinske etničke Hrvate i Srbe, koji su se zajedno suprotstavljali autonomaštvu i dominaciji talijanskog jezika u pokrajini, ali budući da su Srbi prolazili kroz proces vlastite nacionalne integracije, njihove nacionalne težnje su se počele razlikovati od onih koje su gajili Hrvati, te se u Narodnoj stranci 1879. godine dogodio raskol po nacionalnoj osnovi. Srbi su istupili iz stranke i osnovali vlastitu stranku pod imenom Srpska narodna stranka na Primorju. Uslijedile su godine prepiranja i političke borbe između narodnjaka i Srba, a s druge strane su na dalmatinskoj političkoj sceni i dalje djelovali autonomaši, također politički protivnici narodnjaka, koji su s vremenom sve otvorenije iskazivali talijanski nacionalni identitet, koji su im narodnjaci stalno osporavali.

Narodna stranka je od 1870. godine bila vladajuća stranka u Dalmaciji, a 1879. godine je postala dio parlamentarne većine i u bečkom Carevinskom vijeću. Kao takva je većinu vremena održavala bliske veze sa središnjom austrijskom vladom, a njezina politika je često prelazila u oportunizam. Narodnjačka ideologija se tijekom vremena mijenjala, a značajnu promjenu je doživjela 1889. godine, kada je usvojen novi stranački program i kada je stranka promijenila ime u Narodna hrvatska stranka, čime se označila kao opcija koja zastupa one stanovnike Dalmacije koji sebe u nacionalnom smislu smatraju Hrvatima. Međutim, nezadovoljstvo dominantno oportunističkom politikom prema bečkoj vladi izazivalo je nezadovoljstvo u stranci, zbog čega je 1892. godine skupina narodnjaka istupila iz stranke. Ti su zastupnici dvije godine kasnije pristupili tada tek utemeljenoj dalmatinskoj Stranci prava, a pojava te stranke je za narodnjake predstavljala velik izazov. Uslijedila je borba za naklonost dalmatinskih Hrvata jednoj ili drugoj opciji, često obilježena žestokim sukobima u zadarskom

i bečkom parlamentu te stranačkim tiskovinama. U toj borbi su narodnjaci bili u prednosti, dijelom i zato što ih je podupirala bečka vlada, ali pravaške ideje su uzimale sve više maha u Dalmaciji. Naposljetku su se Narodna hrvatska stranka i Stranka prava 1905. godine spojile u jednu stranku, što je bila posljedica ogromnog nezadovoljstva načinom na koji austrijske vlasti tretiraju Dalmaciju u gospodarskom, političkom i jezičnom smislu.

Povijest Narodne (hrvatske) stranke završava tim spajanjem stranaka, a cilj ovog rada je objasniti kako je ta stranka, nastala kao društveni pokret koji je okupljao sve koji su se u Dalmaciji zalagali za sjedinjenje s banskom Hrvatskom i uvođenje „narodnog“ jezika u javni život, pod utjecajem procesa usložnjavanja političkih zahtjeva i diferencijacije političkih opcija, naposljetku pretvorila u političku stranku u užem smislu, koja zastupa samo jedan dio dalmatinskog stanovništva. Da bi se utvrdilo koji je to točno dio, koristit će se prozopografska analiza, odnosno metoda kolektivne biografije, a također će se analizirati i stranačka organizacija.

Ključne riječi: narodnjaštvo; hrvatska nacionalna integracija; austrijska Dalmacija; politički oportunizam; prozopografija

ABSTRACT

The paper entitled *Ideological and Political Changes in the (Croatian) National Party (1879-1905)* deals with the ideology and activities of the said political party in the said period of its existence. The People's Party was active in the Austrian province of Dalmatia and entered the political scene at the beginning of the 1860s. At that time, Austrian Dalmatia was economically and culturally poorly developed and separated from other Croatian provinces both politically and by traffic. The Italian language dominated the public life of the province. Dalmatian *Narodnjaci* were the first political option that advocated for the unification of the province with northern Croatia and for turning the mother tongue of most of the Dalmatian population into the dominant language of the province's public life.

It was the time of the formation of modern nations, and three nations began to form in Dalmatia: Croatian, Serbian, and Italian. At the beginning of its existence, the National Party gathered Dalmatian ethnic Croats and Serbs, who together opposed autonomism and the dominance of the Italian language in the province, but since the Serbs were going through the process of their own national integration, their national aspirations began to differ from those that cultivated by the Croats, and in 1879 underwent a nationally motivated schism. The Serbs left the party and founded their own party called the Serbian National Party on the *Primorje*. Years of bickering and political struggle between the *Narodnjaci* and the Serbs followed, and on the other hand, the autonomists, also political opponents of the *Narodnjaci*, continued to operate on the Dalmatian political scene, and over time more and more openly expressed the Italian national identity, which the *Narodnjaci* constantly challenged.

The National Party was the ruling party in Dalmatia from 1870, and in 1879 it became part of the parliamentary majority in the Imperial Council of Vienna. As such, it maintained close ties with the central Austrian government most of the time, and its politics often veered into opportunism. The ideology of *Narodnjaci* has changed over time, and it experienced a significant change in 1889, when a new party program was adopted and the party changed its name to the Croatian National Party, marking itself as an option that represents those inhabitants of Dalmatia who consider themselves Croats in the national sense. However, dissatisfaction with the dominantly opportunistic policy towards the Viennese government caused discontent in the party, which is why in 1892 a group of members left the party. Two years later, these deputies joined the then newly founded Dalmatian Party of Rights, and the appearance of that party represented a great challenge for the *Narodnjaci*. What followed was a struggle for the favor of the Dalmatian Croats on one or the other option, often marked by

fierce conflicts in the Zadar and Vienna parliaments and in the party press. In that struggle, the *Narodnjaci* were at an advantage, partly because they were supported by the Viennese government, but right-wing ideas gained more and more momentum in Dalmatia. Finally, the Croatian National Party and the Party of Rights merged into one party in 1905, which was the result of enormous dissatisfaction with the way in which the Austrian authorities treated Dalmatia in economic, political and language terms.

The history of the (Croatian) National Party ends with this merger of the parties, and the aim of this paper is to explain how that party, that was created as a social movement that gathered all the Dalmatians who stood for unification with northern Croatia and the introduction of the "people's" language into public life, under the influence of the process of complication of political demands and differentiation of political options, eventually turned into a political party in the narrower sense, which represented only one part of the Dalmatian population. To determine exactly which part, a prosopographical analysis, i.e. a method of collective biography, will be used, and the party organization will also be analyzed.

Keywords: nationalism; Croatian national integration; Austrian province of Dalmatia; political opportunism; prosopography

ŽIVOTOPIS AUTORA

Adrian Knežević rođen je 1. prosinca 1993. godine u Zadru, gdje je završio Osnovnu školu Šimuna Kožičića Benje i Gimnaziju Jurja Barakovića, opći smjer. Na Sveučilištu u Zadru završio je dvopredmetni preddiplomski i diplomski studij povijesti i sociologije. Godine 2017. obranio je diplomski rad iz povijesti pod naslovom *Hrvatska nacionalna integracija u Dubrovniku*. Od 2018. godine polaznik je poslijediplomskog studija Jadran – poveznica među kontinentima na Sveučilištu u Zadru. Radio je u nekoliko osnovnih i srednjih škola kao učitelj odnosno nastavnik povijesti, a u rujnu 2022. godine zaposlio se kao asistent – povjesničar u Područnom centru Gospić Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar, gdje sudjeluje na projektu *RURALIKA – Uspostava kriterija za vrednovanje modernizacijskih i (post)tranzicijskih procesa u ruralnim prostorima Hrvatske kroz studiju slučaja ruralnog prostora Like*, financiranom od strane Hrvatske zaklade za znanost. Aktivno se služi engleskim i njemačkim jezikom, a poznaje i talijanski jezik. Oženjen je i otac jednog djeteta.